

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

J. OSKAR ANDERSEN,

PROFESSOR, DR. THEOL.

ANDET BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1936-38.

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN, Selskabets Formand.

Docent LORENZ BERGMANN.

Bibliotekar, Dr. phil. ELLEN JØRGENSEN.

Arkivar, Dr. theol. BJØRN KORNERUP, Selskabets Sekretær.

Nationalmusæets Direktør, Dr. phil. M. MACKEPRANG.

Kgl. Confessionarius, Provst, Dr. theol. MICHAEL NEIIENDAM.

Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN.

Indhold.

	Side
Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Frk. <i>Henny Glarbo</i>	1
Reformationsjubilæet i Danmark 1617. Af Arkivar ved Rigsarkivet, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	33
Kingos Bibelcitater i hans Ligprædiken over Jakob Bircherod. Af Cand. mag. <i>F. J. Billeskov Jansen</i>	84
Smaa Karakteristiker fra det 18. Aarhundrede. Af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	100
En Omvendelsesberetning fra o. 1800 og dens Forhold til ældre Opbyggelseslitteratur. Af Skoleinspektør, cand. theol. <i>K. F. Hafstrøm</i>	160
Fortsatte Meddelelser om Roskilde Domprovsti 1866. Af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	188
Paulus Helie mod Kristian II. Af Rektor, Dr. phil. <i>Kjeld Galster</i>	241
Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. August 1537. Af Arkivar ved Rigsarkivet <i>Arthur G. Hassø</i>	287
Præsten Rasmus Jensen Stages Selvbiografi. Meddelt af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	378
Johan Ludolph Lützen fra Østerby i Daler Sogn. Et 200-Aars Minde om en Læge-Missionær. Af Sognepræst <i>G. N. Rühmann</i> , Daler.....	415
Danske Salmer i tysk Gengivelse via Sønderjylland. Af Sognepræst <i>J. Naumann</i> , Jydstrup.....	439
Bispeembetet og den biskopelege succession ved reformationen i Norden. Af Professor, Dr. theol. <i>Oluf Kolsrud</i> , Oslo.....	481

IV

	Side
Stenos Forhold til Filosofi og Religion. Af Bibliotekar, cand. theol. <i>Knud Larsen</i>	511
Bispebreve til Kultusminister J. C. H. Fischer. Meddelte af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	554
Smaastykker:	
I. Bidrag til dansk Præstehistorie 1514—1657. Af Lektor <i>Hans H. Fussing</i>	218
II. Trange Tider. Af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i> .	229
III. Bidrag til dansk Præstehistorie 1496—1657. Af Lektor <i>Hans H. Fussing</i>	455
IV. Til Ryttergodsskolernes Forhistorie. Af Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	678
V. Et Brev fra Professor Ivar Stub 1611. Ved Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	680
Register. Ved Arkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	688

Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede.

Af Henny Glarbo.

Vejen til Orienten var ikke ukendt for de Danske¹. Hele Middelalderen igennem var der danske Pilgrimme, der havde foretaget den lange og farlige Rejse gennem Europa, over Middelhavet til det Hellige Land for at knæle ved Kristi Grav, bade sig i Jordanfloden og kæmpe mod de Vantro. Derved vandt de Kirkens Af-lad for deres Synder og tilfredsstillede samtidig deres Længsel efter at se de navnkundige Egne og opleve Østens Æventyr. Reformationstidens Mænd, der nærrede en pa-nisk Skræk for alt, hvad der smagte af Papisme, ogsaa Pilgrimsrejser, drog ikke til Palæstina, men i sidste Halv-del af 16. Aarhundrede, da Udenlandsrejsen blev et fast Led i den unge Adelsmands Uddannelse, blev mange af dem grebne af Længsel efter at komme ud over Europas Grænser til Orientens mærkelige Lande, og nogle af dem drog virkelig ud paa disse kostbare og farlige, men be-givenhedsrige Rejser.

Forholdene ved Middelhavets Kyster var paa denne Tid meget urolige². Det 16. Aarhundrede var det osman-niske Riges Stormagtstid. Under den fremragende Sultan

¹) I Kirkehistoriske Saml. 5. Rk. I p. 481 ff. og 698 ff. har Holger Rørdam skrevet om Danskes Rejser til det Hellige Land i den katolske Tid og meddelt to Beskrivelser af de danske Adelsmænd Holger Gregersen Ulfstands og Johan Oxes Pilgrimsrejse i 1518.

²) N. Jorga: Geschichte des osmannischen Reiches III.

Soliman den Store og hans uduelige Efterfølgere, der lededes af deres ypperlige Statsmænd og Hærførere, udvidedes Riget over de nordlige Balkanlande, Størstedelen af Ungarn, Arabien, Ægypten, Nordafrika, store Strækninger af Forasien, og i 1517 erobredes Jerusalem. Øerne i det østlige Middelhav, der var Europas Forposter mod Islam, faldt efterhaanden i Tyrkernes Hænder. I 1522 maatte Johanitterne opgive Rhodos og trække sig tilbage til Malta; 1566 maatte Genueserne afstaa Chios, der havde været et Knudepunkt for deres Handel; og 1571 faldt Cypren efter en haardnakket Kamp, hvorved den sidste europæiske Konkurrent, Spion og Piratbeskytter, Venedigs mest indbringende Besiddelse, blev tyrkisk Ejendom.

Denne Erobring gav Stødet til en Fornyelse af Korstogsligaen mellem Paven, Venedig, Spanien, Frankrig og Polen, og Don Juan gjorde sit Navn udødeligt ved at besejre den tyrkiske Flaade ved Lepanto 1571. Men Sejrsglæden varede kun kort, og næste Aar løb de nye osmaniske Skibe af Stablen, uden at det kostede Sultanen andet end en Ordre til sine Paschaer.

Mens de europæiske Stormagter opgav Kampen mod den frygtede Fjende, var der en lille Skare Krigere, der ikke gav op, fordi denne Kamp var deres Eksistensberettigelse, baaret frem af et aarhundredgammelt Had til de Vantro. Det var de tidligere Johanitter-, nu Malteserriddere, der fra deres Ø, som Stormesteren Jean de la Valette havde gjort til een stor Fæstning, førte en uafbrudt Guerilla mod alle tyrkiske Skibe og Kyster i det østlige Middelhav, idet de benyttede en Krigsførelse, der unægtelig havde en ikke ringe Lighed med Sørøvertog.

Da Osmanerne 1565 samlede deres Kræfter til et Angreb paa Malta, strømmede Riddere fra hele Europa til for at deltage i Forsvaret. To af Taarnene faldt, men de la Valette holdt Hovedtaarnet, og Tyrkerne maatte trække sig tilbage med store Tab. Riddernes Ry og den Romantik, der omgav dem, fløj Europa over, og de unge,

danske Adelsmænd, der rejste i Italien, brændte af Begærlighed efter at komme til Malta. Mange af dem aflagde' Besøg paa Øen, og Jacob Ulfeldt kæmpede en Tid i Riddernes Rækker¹.

Andre Danske fik Lejlighed til at kæmpe mod Tyrkerne i de østrigske og polske Hære (f. Eks. de tre Brødre Otto, Melchior og Johannes Rantzau)², eller paa den florentinske Flaade (Just Høg)³, og de fik derved Lejlighed til at se det tyrkiske Hærvæsen med de mærkelige Vaaben og Krigsefanter. Men Faremomentet var stort; hvis man blev taget til Fange, betød det et helt Liv som Slave paa de tyrkiske Galejer, hvis man da ikke blev løskøbt ved Hjælp af den Tyrkerskat, der ogsaa i Danmark opkrævedes for at befri Fangerne.

En Del unge Danske søgte som fredelige Rejsende at faa Orienten at se, skønt ogsaa disse Rejser rummede Farer. Hvis man som Gert Rantzau⁴ og Otto Skram⁵ kunde komme med det østrigske Gesandtskab, der skulde bringe Sultanen den aarlige Tribut, kunde man i nogenlunde Sikkerhed rejse over Land til Konstantinopel. Men de fleste tog med Skib fra Venedig, og allerede her lød afskrækkende Rygter om alle de Farer, der ventede den, der vilde rejse til Orienten. Shakespeare, der vidste forbavsende god Besked med Forholdene paa Middelhavet, lader i »Købmanden i Venedig« Shylock tale om de Farer, der truer Antonios Skibe, »ships are but boards, sailors but men; there be land-rats and water-rats, water-thieves and land-thieves, I mean pirates; and then there is the peril of waters, winds and rocks«.

De unge Nordboer, der i de hjemlige Farvande sjældent

¹) Hans Michelssøn: Ligprædiken over Jacob Ulfeldt (1626) og Thott, 4°, 1921.

²) Dsk. Adels Aarbog, 1934.

³) Caspar E. Brochmand: Ligprædiken over Just Høg (1647).

⁴) Anth. Burchardus: Ligprædiken over Gert Rantzau (1629).

⁵) Ny kgl. S., 4°, 2121.

tabte Land af Syne, forfærdedes over det store, aabne Hav, især ved Tanken om, hvor dybt det var. En af dem¹ skildrer Sejlturen ud fra Venedig, hvor de snart kom ud paa Havet »und nichts dan gleichfarbig Wasser und Himmel gesehen«, saa fulgte 9 Dages Søsøge paa den store og dybe Golf: »die Gefahr über gedachtem Golf ist so grosz, das auch in gutem und gar stillem Wetter nicht wohl zu kommen«; saa kom de atter til Smaaøerne, men her skjulte Sørøverne sig, »die Schacky genannt«, og ny Farer truede. Datidens Handelsskibe, der tillige var udrustede til Kamp, var næppe behagelige Opholdssteder under Middelhavets Storme, og Rejsebøgerne viser, at man ikke undgik Uvejr, Skibbrud, i Dagevis at blive kastet ud af sin Kurs, eller at maatte søge Havn. Endnu farligere var de stridende Magter. Var man paa et »kristent« Skib, blev man forfulgt af Osmannerne, og paa de tyrkiske Skibe, som de Danske benyttede mellem Konstantinopel og Ægypten, skælvede man med god Grund for Malteserne. Naar der fra et af Vagttaarnene paa Øerne blev givet Signal, at de var i Farvandet, løb Tyrkerne i Havn, til Faren var forbi.

Naar man endelig var kommet i Land i Orienten, truede andre Ulykker, Sygdomme og Røvere. Den unge Læge Poul Resen omkom f. Eks. af Pest paa Vejen til Sinai², og Christian Barnekov opgav at rejse derhen, fordi Ørkenen var fuld af arabiske Røvere³. Otto Skram beretter, hvorledes han paa Rejsen over Libanon til Damascus Gang paa Gang maatte tage Kampen op mod Røverskarere, og først da han havde betalt en af Røverhøvdingerne en større Sum Penge, fulgte denne med dem og afværgede alle yderligere Angreb⁴.

1) Gl. kgl. S., 4°, 2078.

2) Gl. kgl. S., 4°, 3084, Anm.

3) Hans Povlson Resen: Ligprædiken over Chr. Barnekov til Birkholm (1613).

4) Ny kgl. S., 4°, 2121.

Som en af de sidste Pilgrimme drog Johan Rantzau i 1517 til Palæstina¹. Han, der senere paa Rigsdagen i Worms hørte Luther tale og derefter sammen med sin kongelige Ven, Christian III, blev Protestantismens overbeviste Forkæmper, var paa denne Tid troende Katholik og opnaaede i Jerusalem at blive slaaet til Ridder af den Hellige Grav i selve Gravkirken. Under hvilke Ceremonier dette foregik, ved vi ikke nøjagtigt. En Munk fortæller i 1484², at Guardianen, Pavens Commissarius i det Hellige Land, spændte Bæltet med Riddersværdet om den vordende Ridder og Riddersporerne til hans Fødder. Derpaa bøjede denne sig knælende frem over Graven, og Guardianen gav ham tre Slag paa Skulderen med den flade Klinge i Faderens, Sønnens og Helligaandens Navn; saa løste han atter Sværd og Sporer, gav ham Broderkys og formanede ham til at opfylde sine Ridderpligter. Ceremonierne var formentlig omtrent de samme i Johan Rantzaus Tid. I hans Levnedsbog staar kun »sacris rite factis dignitatem equitis aurati baltheumque militarem reportavit«; det omtalte Offer bestod formentlig i et Pengebeløb, han skulde betale. Titlen »Gylden Ridder« (Eq. Aur.) genfinder vi paa en Skuemønt med Johan Rantzaus Billede.

Ridderslaget uddeltes med rund Haand til de Palæstinafarere, der kunde føre Bevis for, at de havde adelige Forfædre i fire Led. Den oprindelige Tanke var, at Ridderne skulde deltage i Forsvaret af den Hellige Grav, men da Tyrkerne havde erobret Jerusalem, forandredes Pligterne til, at de skulde yde en Pengegave til Gravens Vedligeholdelse. Johan Rantzau fik dog Lejlighed til personligt at kæmpe for Helligdommen, da Tyrkerne netop under hans Ophold i Palæstina trængte sejrrikt frem i Landet. Det fortælles, at Johan Rantzau var i stor Fare for at blive fanget, da Tyrkerne forfulgte ham og hans Følge,

¹) [Henrik Rantzou]: Vita et res gestæ Joannis Rantzovii (1567).

²) Fr. Felicis Fabri Evagatorium (1843—49).

og at han kun »ved et besynderligt Guds Forsyn« slap ombord i et Skib, som bragte ham til Neapel.

Mogens Gyldenstjerne, der i 1522 som troende Katholik drog paa Pilgrimsfærd, modtog ligeledes Ridderslaget i Jerusalem¹; men ogsaa Protestanter kunde blive Riddere af den Hellige Grav. Otto Skram modtog saaledes Udnævnelse dertil, da han i 1591 opholdt sig i Byen. Hans udførlige Rejsebog omtaler dog ikke noget egentligt Ridderslag, men gengiver et Ridderbrev, udstedt af Guardianen, der lyder saaledes²;

»Universis et singulis literas præsentis inspecturis et visuris notum facimus et attestamus, nos frater Franciscus ab Hyspello, Ordinis Minorum Regularis Observantiæ Provinciæ S^{ti} Antonii Guardianus Hierusalem et totius Terræ S^{tæ} Apostolicus Commissarius. Qualiter in præsentis anno ab incarnatione Domini millesimo quingentesimo nonagesimo primo Dominus Otto Schram a Dano cum Dei adjutorio Hyerosolymam venit, locaque sanctissima Dominicæ videlicet Nativitatis in Bethlehem Judæ, civitate David, in qua Christus Jesus de Virgine nasci dignatus est, ac etiam Sacratissimi Montis Calvariæ, in quo pro salute nostra crucifixus et mortuus est, Gloriosissimi Sepulchri, unde tertia die resurrexit, montis etiam Oliveti, a quo cum triumpho coelos ascendit, Syon Sepulturæque beatæ Virginis Mariæ in Valle Josaphth, aliaque loca sancta, in quibus Salvator noster, sua ineffabili clementia et charitate salutem humani generis operatus est, tam in Sancta Civitate quam extra, quæ tamen a Christi fidelibus peregrinis ordinarie visitantur, Ipse personaliter visitavit, Ipsumque nihilominus Dominum jam dictum ob immensam ejus devotionem et singulare zelum splendidæ virtutis ad fidei et Christianæ Religionis augmentum militari dignitate insigniri duximus. Ideoque autoritate Apostolica, qua in hac parte fungimur, eum insignimus et deco-

¹) Niels Hemmingsøn: Ligprædiken over Mogens Gyldenstjerne (1570).

²) Kall., Fol., 128, (Afskrift).

ramus, et hujusmodi ornamento insignitum et decoratum super gloriosissimum Domini sepulchrum, quibuscunque in Orbe Terrarum constitutis præsentis literas inspecturis, cujuslibet status, conditionis, gradus et dignitatis existant, denuntiamus, denuntiatumque omnibus et singulis declaratumque esse volumus, decernentes insuper Dominum Ottonem Schram a Dano de cetero libere deferre posse Sanctæ Crucis, Sancti Sepulchri ac Sancti Georgii insignia, secreta aut publice, prout sibi videbitur. Nec non in futurum ut verum ac legitimum militem, omni dignitate, jure optimo frui valere ac debere omnibus et singulis immunitatibus præeminentiis ac privilegiis, quibus ceteri milites Sancti Sepulchri uti ac frui consueverunt. In quorum omnium indubiam fidem et robur tutissimum præsentis fieri jussimus, et sigillo solito præfati Sanctissimi Sepulchri, sive nostri officii muniri ac roborari fecimus. Datum Hyerosolymis in Conventu nostro S^{ti} Salvatoris anno quo supra, die vero xxij^o mensis Augusti.«

Mindet om Johan Rantzaus æventyrlige Rejse levede længe i Slægten, og af ingen anden dansk Adelslægt udgik i disse Aarhundreder saa mange Palæstinafarere som af den Rantzauske. Man kan tænke sig, hvor æggende Beretningen om den gamle Feltherres Oplevelser har virket paa de lyttende Børn og Børnebørn, men Sønnen, den lærde Henrik Rantzau, fulgte dog ikke Faderens Eksempel. Hans Ungdom faldt i Aarene lige efter 1536, saa det var naturligt, at han sendtes til Luthers og Melanchtons By, Wittenberg, for at blive oplært i den rene Lære, og derefter kaldte Hoftjenesten ham hjem. Sønsønnen Gert Rantzau, der i 1578 rejste ned ad Rhinen for at se Verden, satte sig derimod straks Orienten som Maal¹.

Med Rhingrevens Anbefaling i Lommen ilede Gert til Prag for at faa Kejserens Tilladelse til at følges med hans Gesandtskab til Konstantinopel. Da han kom til

¹) Anth. Burchardus: Ligprædiken over Gert Rantzau (1629); en Kopi i Uldall., 4°, 444.

Prag, var Gesandterne allerede rejst, men han fulgte i al Hast efter dem over Wien til Ofen, hvor han indhentede dem og blev optaget i Følget. I Konstantinopel fik han et Pas af Sultanen, og saa sejlede han mod sit store Maal, Palæstina, »das vormals heilige und werthe, jetzt um der Juden Unglauben Willen wider Christum den Herrn verfluchte und verwüste Land«. Paa Vejen var han i Land paa Chios, og her aabenbarede Østens Herlighed sig for første Gang for ham, »dergleichen schönes Land bekennet er, das er sein lebenslang nicht gesehen«, og han noterer, at her voksede ogsaa den skønne Malvasier. I Jaffa gik han i Land og naaede paa een Dagsrejse til Jerusalem. Rejshebogen beretter, at han besøgte de hellige Steder i Bethlehem og Emmaus, badede i Jordan, saa det døde Hav og begav sig paa Vej til Sinai, men maatte vende om paa Grund af Pest i Rejseselskabet. Vejen hjem gik over Libanon og Damascus. En voldsom Storm over Middelhavet tvang ham til at gaa i Land i Apulien, og efter en Tur til Sicilien og Malta gik Rejsen over Land til Venedig.

Hvad Indtryk alle disse Oplevelser gjorde paa Gert Rantzau, forlyder der intet om, men Rejselivet var gaet ham i Blodet, og vi ser ham senere færdes baade i Spanien, Nederlandene, England og Tyskland, indtil han endte sine Dage (1627) som Christian IV's betroede Ven og Statholder i Hertugdømmerne.

Gert Rantzaus Brodersøn, Frederik Rantzau til Asdal¹, blev som Barn opdraget hos sin Bedstefader, den gamle Statholder Henrik Rantzau paa Breitenburg, og da denne døde, blev han hos Farbroderen Gert, der boede paa samme Gods. Her har han sikkert indsugt Rejselysten gennem Onklens Fortællinger, og denne sendte ham da ogsaa kun 14 Aar gammel til Udlandet for at uddannes, først i Adelskollegiet i Tübingen, senere i Frankrig og ved Universitetet i Padua. Faa Aar efter Afslutningen

¹) Hans Michelson: Ligprædiken over Oberst Frederik Rantzau (1647).

af denne Studierejse drev Længslen efter Orienten ham atter ud. Han opnaaede at komme med i Jacob Ulfeldts Gesandtskab til Spanien i 1613, og den gamle Rigsraad, der selv i sin Ungdom havde været i Palæstina, har sikkert ansporet hans Lyst til at se de fjerne Egne. I hvert Fald tog Frederik Rantzau Afsked med Ulfeldt i Spanien og rejste til Venedig, hvor han snart fandt Skibslejlighed, og i Selskab med tre tyske Adelsmænd fra Meissen sejlede han til Konstantinopel.

Ved Zante blev de angrebet af to tyrkiske Skibe, og en regulær Kamp begyndte, hvori de unge Adelsmænd deltog. De kæmpede i 24 Timer, før Tyrkerne trak sig tilbage med mange døde og saarede; ogsaa Venezianerne havde lidt Tab, bl. a. blev en af de meisiske Adelsmænd dræbt. I Konstantinopel besaa Frederik Rantzau med stor Interesse Sultanens pragtfulde Hovedstad og satte sig ind i hans ejendommelige Styrelse og Krigsvæsen. Nu gjaldt det om at naa Palæstina, men af en eller anden Grund, maaske fordi det var det æventyrligste, gjorde han den lange og besværlige Rejse over Land gennem Lilleasien og Syrien til Aleppo og Jerusalem, i Stedet for, som man plejede, at tage med Skib til Jaffa. Da han havde set de hellige Steder i Palæstina, fortsatte han med Karavane til Ægypten, besøgte Kairo og Pyramiderne, tog over Suez til Sinai og atter tilbage til Kairo, sejlede derfra ned ad Nilen til Rosette og videre til Alexandria, hvor han fik Skibslejlighed med et engelsk Fartøj, der førte ham til Sicilien. Endnu vilde han, ligesom Farbroderen, se Malta, og først derefter gik Turen hjemad. Han blev ved sin Hjemkomst Hofjunker hos Christian IV og deltog senere som Oberst i hans Krige til sin Død 1645.

Mens man om Frederik Rantzaus Rejse kun kender de nøgne Fakta, der er bevaret i de Personalialia, som er føjet til hans Ligprædiken, har hans Broder Henrik Rantzau efterladt sig en ypperlig Beskrivelse af sin Orientrejse c. 10 Aar senere. Den blev udgivet i København 1669

og blev saa kendt og skattet, at den i 1704 blev genoptrykt i Hamburg¹. I den ny Udgave er Sproget noget afpudset, og den virker ikke saa umiddelbar som den ældre, hvorfra de her anførte Citater er taget. Bogen er saa frisk og oplevet, at den er læseværdig den Dag i Dag og bringer et Vidnesbyrd om, hvor højt en dansk Adelsmand paa den Tid kunde staa i Kultur og Kundskaber.

Henrik Rantzau var ni Aar yngre end sin Broder Frederik. Han blev ligesom denne i sit fjortende Aar sendt til Tyskland for sin Uddannelses Skyld. Senere opholdt han sig i længere Tid ved Universiteterne i Siena og Padua, hvor han faa Dage før sin Afrejse til Orienten skrev sit Navn i den danske Professor Johan Rhodes Stambog² og betegnede sig som »J. N. G. Consiliarius« (d. v. s. Consiliarius for den germanske Nation blandt Juristerne), en Æresstilling i den paduanske Studenterverden.

Længslen efter Orienten laa ham i Blodet og den 7. Februar 1623, Kl. 21³ om Aftenen sejlede han ud fra Venedig med Zanthe som første Maal. Rantzau fik her Herberg hos en Købmand fra Nürnberg, der var nederlandsk Konsul, men han var ofte Gæst hos den venezianske Guvernør paa Slottet. Her traf han bl. a. en græsk Adelsmand, der var fransk Konsul, og han fortalte ham indgaaende om Livet paa Øen og om de arme, græske Bønder, der var et Bytte baade for Malteserne og Tyrkerne, som skiftedes til at udplyndre deres Land, saa at de næppe vovede at bygge deres Huse op igen.

¹) Den havde Titlerne: »Reise-Buch auff Jerusalem, Cairo und Constantinopel« (Kbh. 1669), og »Denkwürdige Reisebeschreibung nach Jerusalem« (Hamburg 1704).

²) Thott, 8vo, 573.

³) H. R. bruger selv denne Tidsangivelse, som det var Brug i Italien. Jacob Bircherod fortæller i sin Rejsebog fra Rom 1654 (Don. var., 4°, 90) om Kirken Trinità de Monti, der var grundlagt af en fransk Konge, »Klokken her i Kirken slager ligesom hos os eller i Frankrige 2 Gange 12, og ikke som ellers brugeligt er i Italien 24.«

Konsulen fortalte ham ogsaa om de græske Kirker, og Rantzau saa deres Øverstepræst i den mærkelige Bispedragt, og han overværede en Brudfærd »deductionem sponsæ in domum mariti«, hvor mange skønne Kvinder, sminkede og i farverige, græske Dragter, fulgte Bruden til hendes nye Hjem.

Efter nogle Ugers Ophold paa Zanthe sejlede de under stadig Frygt for Corsarerne, syd om Morea; her maatte de lægge ind i en lille Havn, da Skipperen ikke turde sejle i Archipelagus om Natten paa Grund af de mange Øer.

Den 27. Februar kom de til Chios, hvor Skibet lagde til paa en aaben Strand ligesom i Oldtiden. Øen, der tilhørte Tyrkerne, styredes i Hovedsagen af jødiske Embedsmænd. Rantzau fortæller, at der straks kom en Tyrk og en Jøde ned paa Stranden, spurgte, hvor de var fra, og om de vilde ind- eller udlade Varer. Da Skipperen svarede nej, kunde de uhindret gaa i Land, hvor de fik Herberg hos en Græker, der hed Andreas, en from Mand, der talte godt Italiensk. Værtshuse fandtes ikke paa Øen, saa de maatte selv indkøbe Kød, Fisk og Vin og lade det tilberede. Her mødte Rantzau for første Gang den tyrkiske Kultur. Han beskriver Beyen, som han saa vandre ned ad Gaden, ledsaget af sin Hofnar i Tigerkind, og Kvinderne med tildækkede Ansigter og Hoser til Hælene. Han fortæller om Muselmændene, der raabte fra Minareterne, »weil sie keine Glocken noch Uhren gebrauchen«; men mest betaget var han ved at se de mange kristne Slaver i al deres Jammer. Han talte med dem og gav dem Almisser, og de fortalte ham om deres sørgelige Liv. De var lænket til Galejerne og til hinanden og maatte ro de store Skibe under stadige Mishandlinger; undertiden fik de Lov at gaa op i Byen, hvor de tjente lidt ved at bære Vand ind i Husene o. lign., men de skulde til Gengæld udlevere en stor Del af Indtægten til deres Vogter. De fleste var Italienere og Russere, men Rantzau

traf ogsaa en liflandsk Adelsmand og en Danziger. De fortalte ham, at Adelsmanden Jørgen Wrangel, der var blevet fanget i Krigen i Valakiet, i 2½ Aar havde været Slave paa Rhodos sammen med mange Tyskere. Deres Vært Andreas fortalte dem ogsaa, at hvis han vilde rejse til sin Fødeø Zanthé, maatte han efterlade sin Datter, da Tyrkerne ikke tillod, at man udførte Kvinder.

Fra Chios sejlede de til Cypern, hvor de lagde til ved Byen Larnaka. Her gjorde det tyrkiske Militærvæsen og Fæstningstaarnene, der blev bevogtet af de berømte — og berygtede — Janitcharer et dybt Indtryk paa Rantzau. Han besaa Toldhuset med de store Baller med Bomuld og studerede indgaaende Saltgruberne, deres Udnyttelse og økonomiske Værdi. Jægerens Naturlgæde over Øens Frodighed giver sig Udtryk, naar han skriver: »Es gibt allerwegen hierumb viel Vogel zu schiessen, zu dieser Zeit war die Erde schon grün, und das Korn trug spicas; insonderheit sahen wir daselbst viel gelbe Blümlein und wohlriechende Ringel-blümlein [Morgenfruer]«. Men Tyrkerne var strenge Herrer og tillod ingen Kristne at bære Gevær, end ikke for at gaa paa Jagt. Det lykkedes dog Rantzau at købe sig en Licens af Janitcharernes Høvedsmand, og nu fulgte nogle glade Jagtdage. »Die Insul ist voll von Schnabelwaide [Lækkerbidskener], aber die Türcken wissen nicht recht damit umzugehen«, skriver han.

Pateren ved den lille katholske Kirke gav dem gode Raad for deres Rejse til Jerusalem. Malteserne havde nemlig Aaret før fanget den tyrkiske Høvedsmand fra Jaffa og ladet ham løskøbe sig for 8000 Piastre. Nu skulde der tages Repræsalier hos de kristne Rejsende; derfor raadede Pateren dem til at tage over Acre eller Said og ikke den sædvanlige Vej over Jaffa. De fulgte Raadet og tingede sig ombord i et Skib til Acre. Der boede de nogle Dage hos den franske Konsul, saa lejede de Heste og red gennem »einen schönen Plahn« ved Foden af Carmelbjerget ind i det Helige Land.

Rantzau mødte her for første Gang Arabere og lærte deres Levevis at kende. Han beskriver deres Nomadeliv i Telte »sine terminis agrorum et possessionum« og deres fattige Føde, der bestod af Græs(!) og Mælk, men næsten ingen Brød. Han boede i Caravanseraij undervejs og glædede sig over den Sikkerhed, den ny Emir havde skabt i Samaria ved at udrydde Røverne. Han skildrer denne Emir som en Type paa den mærkelige Folke- og Kulturblanding i det Hellige Land: »Er deduciert sein originem von den reliquiis Francorum in terra sancta, ist ein halber Christ und halber Türck, isset Schweinen-Fleisch und küsset das Creutz . . .«

For at betræde Jerusalem maatte man først købe en Licens af den tyrkiske Pascha og dernæst aflevere sine Vaaben og Ridedyr ved Porten, da ingen Fremmed maatte ride ind i Byen eller være bevæbnet. Rantzau og hans Rejsefæller gik lige til St. Salvator-Klostret, hvor Gardianen boede og holdt Herberg for Pilgrimmene. Han modtog dem paa det bedste og lod de følgende Dage sine Munke vise dem alle de hellige Steder. Rantzau blev ti Dage i Jerusalem og overværede Paaskefesten med alle de Højtideligheder, der knyttede sig dertil; bl. a. lod han sig indelukke paa den Hellige Gravs Omraade sammen med de andre Pilgrimme fra Skærtorsdag Aften til Paaskedags Middag og hørte Prædikener paa Italiensk, Spansk, Fransk, Nederlandsk og Latin. Han fulgte i Ærbødighed Munkene, der stedfæstede selv de mindste Begivenheder fra Jesu og de bibelske Personers Liv, men man mærker ikke af hans Beretning, at det havde nogen religiøs Værdi for ham.

Efter at have besøgt Bethlehem og med en Karavane været ved Jericho og Jordanfloden, gik han i Jaffa ombord i et græsk Skib, der skulde til Ægypten. Uden for Damiette gik han i en Flodbaad, der paa otte Dage førte ham op ad Nilen til Kairo. Rantzau iagttager undervejs med Jægerblik de mange forskellige Andefugle og de Tusinder af Duer; han fryder sig over det skønne, frugtbare Land, beskriver Dadelpalmen og Kaneltræet, fortæller om Landets Over-

risling ved Hjælp af Hjul, trukket af Okser, om Nilens Rigdom paa Fisk og det sunde ferske Flodvand. »Ich habe an keinem Orte zuvorn niemahlen ein schönres Land gesehen«. Men om Natten maatte de flittigt holde Vagt med brændende Lunter for Morernes Skyld, der laa paa Lur langs Floden.

Rantzaus Beskrivelse af Kairo er saa livlig og udførlig, at den ikke kan gengives i faa Ord. Som den tyrkiske Paschas Residens var Byen fuld af pragtfulde ny Bygninger; men han fortæller ogsaa om de gamle Obelisker med Hieroglyph-Indskrifter, om Ovne, hvori der kunde anbringes 7000 Æg, hvoraf der ved kunstig Varme udrugedes Kyllinger, og om Slavemarkeder baade over sorte og hvide Slaver. Men intet betog ham dog saa meget som Pyramiderne, som han beskriver udførligt baade udvendigt og indvendigt, og han tilføjer en tegnet Skizze af dette »opus stupendum et insani sumptus«. Sfinksen gjorde et dybt Indtryk paa ham; et Gudebillede, der i gamle Dage gav responsa, kalder han det og fortæller; at en Araber engang slog et Stykke af Øret med en Hammer, hvorpaa Sfinksen svarede: »Tidligere har Menneskene talt til mig med Munden, og jeg har svaret og tjent dem, men siden de nu begynder at tale til mig med Jernhamre, vil jeg ikke mere give dem Svar.« Han besøgte ogsaa Klippegravene og saa en Mængde Mumier; han løste Lærredet paa en af dem og fandt Neglene paa Hænder og Fødder forgyldte og »ein Schnuer um den Kopff so klar verguldet, als wäre es gestern geschehen«.

Hans udmærkede Fører til disse interessante Steder var den franske Konsul i Kairo. De fremmede Konsuler spillede i det hele taget en stor Rolle for de europæiske Rejsende i Orienten. Franskmandene, Englænderne og Nederlænderne havde Gesandter i Konstantinopel, der ved Smiger og Bestikkelser søgte at opnaa gode Handelstraktater, men endnu vigtigere var Konsulerne, som fandtes i alle de største Handelsbyer. Disse støttede ikke blot Købmændene af deres

egen Nation, men holdt Herberg for alle Europæere og hjalp dem med Raad og Oplysninger. Den franske Konsul i Kairo havde endog en vis Politimyndighed over alle »Franker« og havde Vicekonsuler i Alexandria og Rosette, hvor Handelsskibene lagde til og gjorde Forretninger.

Rantzau og hans Selskab blev ogsaa vel modtaget af den franske Vicekonsul, da de kom sejlene ned ad Nilen til Rosette, og det samme var Tilfældet i Alexandria. Paa den sandede Slette mellem Rosette og Alexandria fik Rantzau for første Gang Indtryk af en Ørken: »Wir reiseten wieder über einen sehr weiten sandigen Plan oder Platz, der scheinte andersten nicht wegen des glänzenden Sandes als wäre es ein See, und meineten wir auch, dasz wir eitel Wasser vor uns sahen . . .« Saa kom de til en Oase af Dadelpalmer, forbi en gammel Aquæduct og endelig saa de »Pompejus' Søjle«, en meget stor, rød, antik Granitsøjle, hvor Sagnet fortalte, at Pompejus var blevet begravet, efter at Kleopatra havde ladet ham myrde. Den gjorde altid et imponerende Indtryk paa de Rejsende, som den stod ensom paa en Høj lige uden for Alexandria.

I denne By samlede hans Interesse sig mest om Minderne om St. Marcus og den hellige Catharina. De mange antike Søjlerester sagde ham derimod intet andet, end at det var en By i Forfald. Men Havnen var prægtig, og her gik Rantzau ombord i en Galej, der i en Convoy af fem Skibe skulde føre Skat og Janitcharer til Konstantinopel. Under stadig Frygt for Malteserne sejlede de til Rhodos og derfra til Chios. Her gik de over i et andet Skib og passerede med levende Interesse alle de Steder, han kendte fra Oldtidens Historie, og naaede i god Behold til Konstantinopel.

Sultanens prægtige Stad med dens uanede Rigdomme gjorde et overvældende Indtryk paa Rantzau, og han fortæller i Enkeltheder alt, hvad han saa. Her skal kun nævnes hans morsomme og nøjagtige Beskrivelse af nogle Dyr, han aldrig før havde set, nemlig en Giraf og fire Elefanter. Giraffen var kommet fra Abessinien, og Elefanterne var en

Gave fra Shahen af Persien. Dyrene, navnlig Giraffen, forekom ham næsten lige saa fantastiske som de Fabeldyr, han havde hørt Legender om i Ægypten; han skildrer dem i Enkeltheder, og hvorledes han havde rørt ved dem, for at man ikke hjemme skulde tro, de var Fostre af hans Fantasi. Rantzau oplevede ogsaa en af de utallige Paladsrevolutioner i Konstantinopel, hvorved den gamle Sultan en Nat blev afsat, og han saa den ny, en fjortenaarig Dreng, om Morgen holdt sit Indtog i Seraillet.

Den 18. September forlod Rantzau og hans Rejsefæller Byen og red over Adrianopel, gennem Balkanhalvøen til Spalato, hvor de ankom den 2. November friske og sunde efter den lange, farlige og besværlige Rejse. Derfra sejlede de til Venedig, og da de den 4. December gik i Land her efter ti Maaneders Fraværelse, slutter Rantzau sin Rejsebog med Udraabet: *Inveni portum, spes et fortuna valet!*

Endnu et Aarstid blev Henrik Rantzau i Padua — d. 1. Sept. 1624 skrev han dér sit Navn i Aksel Juels Stambog — saa vendte han hjem til Danmark. I Christian IV's Tid kom han ikke frem i første Række, men saa snart Frederik III blev Konge, udnævnte han Rantzau til Ridder; han fik Sæde i Rigsraadet og bar Rigsæblet ved Arvehyldingen 1660. Han døde som Stiftamtmand over Aarhus Stift 1674. Kongen synes personligt at have sat Pris paa hans Selskab; han valgte ham til Ledsager paa sin Rejse til Norge 1656 og udnævnte ham senere til sin Kammerherre. Dette skyldes maaske Frederik III's lærde Interesser, ikke mindst for Østerlands Mystik, som han har kunnet drøfte med den vidtberejste Mand, der i Orienten personligt var kommet i Berøring med den arabiske og tyrkiske Kultur.

Rantzauerne var dog ikke den eneste Adelslæggt, hvis Medlemmer besøgte Palæstina. I 1587 sejlede de to unge Venner Christian Barnekov¹ (der faldt paa Skellinge Hede 1612), og Jacob Ulfeldt² (senere Rigskansler og Fader til

¹) Hans Povelson Resen: Ligprædiken o. Chr. Barnekov.

²) Hans Michelsson: Ligprædiken o. Jacob Ulfeldt.

Corfitz Ulfeldt) ud fra Venedig med Orienten som Maal, mens Sivert Grubbe og nogle andre danske Adelsmænd stod paa Kajen og bød dem Farvel og inderligt gjerne vilde have været med. I Christian Barnekovs Ligprædiken fortælles det, at de paa Vejen besøgte Athen, hvad der ellers ikke var almindeligt; siden landede de i Jaffa og besaa i Palæstina alle de hellige Steder »som en ret Jorsalafarer, som man sagde her i Riget i gamle Dage.« De sejlede til Alexandria og op ad Nilen til Kairo, ja endnu et Stykke videre »frem mod de Abyssiniers Land«. Men Varmen var uudholdelig, og Frygten for »Krokodiler og andre slige onde Dyr« fik dem til at vende om; først »sanket han en Hob af det synderligste, som der var at bekomme«, og gav sig saa paa Hjemrejsen. Hvad disse Rejseminder var, og hvor de er blevet af, kan desværre ikke oplyses.

I 1613 sejlede Just Høg¹ med et veneziansk Skib til Konstantinopel og tog derfra til Ægypten, men synes ikke at have besøgt Palæstina. Jesper Friis til Ørbækklunde² sejlede i 1617 ligeledes fra Venedig til Konstantinopel, hvor han tog Ophold hos den engelske Gesandt i Pera og søgte at sætte sig ind i det tyrkiske Regimente, ja han foretog endog en Rejse ind i Sortehavet for at se de Antiquiteter, der fandtes paa Kysterne. Rejsen til Ægypten fik han Tilladelse til at foretage med det Skib, der bragte den ny tyrkiske Vicekonge til Alexandria. Siden sejlede han med en Nilbaad op til Kairo og besaa med Undren Pyramiderne og Mumierne i Kongegravene.

Fra Kairo foretog han en dristig Rejse gennem Ørkenen til Sinai Bjerg. Efter tre Dages Ridt naaede de til Suez, hvor han saa Skibene, der var kommet fra Mecca og Indien med deres kostbare Ladninger. Dérfra red de i 6 Dage gennem øde Egne, hvor der ingen Folk boede, thi der var meget usikkert for de vilde Araber, som strejfede der omkring og levede af Rov og Bytte, fortæller han. I det en-

¹) Casp. E. Brochmand: Ligprædiken o. Just Høg (1647).

²) Hans Michelsson: Ligprædiken over Jesper Friis (1645).

somme St. Catharina Kloster med »en liden Have« ved Sinaibjergets Fod blev de gæstfrit modtaget, og det gamle Testamentes Begivenheder blev levende for ham, mens Munkene viste ham Stedet, hvor Moses slog Vand af Klippen o. m. a. Om sin Rejse i Palæstina fortæller Jesper Friis ikke meget udover en Opremsning af de hellige Steder, han besøgte. I 1618 vendte han med et Skib fra Acre tilbage til sine Studier i Padua.

Den livligste og udførligste Beretning om en Palæstina-rejse paa denne Tid skylder vi Otto Skram til Hammergaard¹. Han gik d. 6. August 1591 i Land i Jaffa og tilbragte en Maaned med at besøge alle de hellige Steder. Hans egen Beretning herom gengives i et Tillæg til denne Artikel. Skønt han, som den Tids Mennesker, ikke yndede og maa-ske ikke var i Stand til at skildre, hvad de følte ved deres Oplevelser, er der dog nogle Træk, der viser, hvor dybt Indtryk Palæstina gjorde paa Otto Skram.

Han skildrer, hvorledes han og hans Rejsefæller efter at have afleveret deres Heste og Vaaben ved Byporten og betalt to Guldducater for at komme ind vandrede gennem Byen til St. Salvator-klostret. Guardianen og Munkene kom dem imøde med stor Venlighed, løftede deres Tøj af Æslerne og førte dem ind i Klostret, hvor de udviste dem det Kammer, hvor Pilgrimmene plejede at ligge. Om Aftenen efter Maaltidet førte Pater Guardianen dem op paa Klosters Tag og viste dem Kirken, »hvori Vor Frelzers Begravelse er,« Golgatha og Oliebjerget; der stod de betaget, mens Solen kastede sine sidste Straaler over den Hellige Stad, Maalet for deres Rejse. Først da det var blevet mørkt, førte Pateren dem ned igen, og Munkene toede deres Fødder med vellugtende Vand.

Dette Udsyn over Jerusalem i Solnedgangens Skær var som en Indvielse til de følgende Dages Vandring rundt til de hellige Steder. Otto Skram synes at have været religiøst grebet af, hvad han saa, f. Eks. ved at stige op paa Olie-

¹) Ny kgl. S., 4°, 2121.

bjerget og se Jesu Fodspor i Klippen paa det Sted, hvor han foer til Himmels. Uden Skepsis lod han hver eneste Begivenhed i Jesu Liv stedfæste, men da Munkene viste ham, hvor Thomas stod, da Jomfru Maria foer til Himmels, og hendes Bælte dalede ned til ham, blev den lutherske Adelsmand betænkelig, og han reserverede sig ved at tilføje »si fides«.

Otto Skram synes at have knyttet sig nær til Klostret og dets Beboere. Som før nævnt gav Guardianen ham ved Afskeden Brev som Ridder af den Hellige Grav, fordi han havde besøgt alle de hellige Steder fra Fødselskirken i Bethlehem til Calvaria og Oliebjerget og Jomfru Marias Grav i Josafats Dal, og fordi han havde vist »stor Fromhed og synderlig Iver efter skønne Dyder og efter at fremme Troen og den kristne Religion«. Da Poul Resen mange Aar efter kom til St. Salvator-Klostret, fortæller han i et Brev til sin Broder Peder Resen, at han i Døren fandt indridset fire Bogstaver og Ordene »Ottho Schram Danus 1599« [i. e. 1591]¹⁾; maaske et Udtryk for, at den danske Adelsmand gerne vilde mindes af sine Venner i Klostret.

Otto Skram var paa Udenlandsrejse i 12 Aar; i 1606 blev han, 36 Aar gammel, dræbt af en Præst paa Viborg Gade under en Ordstrid, men hans Rejsebog blev kendt vidt og bredt i mange Afskrifter, skønt den ikke blev trykt som Henrik Rantzaus.

Af de unge Mænd af borgerlig Stand, der rejste i Udlandet, var der næppe mange, der havde Raad til at foretage den dyre Rejse til Orienten. Lægen Hans Andersen Skovgaard²⁾, der i 1625 studerede i Padua, rejste derfra til Konstantinopel, hvor han synes at være blevet knyttet til Hoffet; i hvert Fald siges det om ham, at han var »sultanis charus«. Han døde i denne By.

¹⁾ Kong Valdemar II's Jyske Lovbog paa Tysk ved Erik Krabbe, ny Udgave af Peder H. Resen (1684), Fortalen Bl. g 4 v.

²⁾ Th. Bartholin: De medicina Danorum domestica. Dissertat. VIII p. 373.

Om Lægen Poul Resen fortæller hans Broder Peder Resen¹, at han efter at have taget Doktorgraden i Padua rejste til Orienten. I et Brev, der var dateret St. Salvator-Klostret i Jerusalem, havde han berettet Broderen om den gode Modtagelse, han der havde faaet: »Munkene toede hans Fødder, tracterede ham og lod musicere for ham, fordi de fornam, at hand self kunde vel leege paa en Fiol de Gamme, som hand førde med sig fra Constantinopel.« Det havde gjort dybt Indtryk paa ham, da han, som før nævnt, fandt sin Landsmand Otto Skrams Navn indridset i Døren til Sengekamret, og han lovede Broderen at skrive yderligere Oplysninger derom, naar han kom til Ægypten. Han døde imidlertid af Pest paa Vejen til Sinai 1656 (el. 57).

Flensborgeren Theodor Petræus² berejste under Frederik III's Auspicier og med kongelig Understøttelse de orientalske Lande og opholdt sig et Par Aar i Kairo for at studere østerlandske Sprog. Han hjembragte værdifulde, orientalske Manuskripter og fortsatte senere sine Studier i Leyden, hvor han udgav flere Oversættelser fra Æthiopisk til Latin, bl. a. af Profeten Jonas' Bog. I 1669 vendte han tilbage til København og døde her i 1673.

Endelig maa det nævnes, at danske Handelsmænd ofte besøgte Orienten i disse Aarhundreder; de gjorde, navnlig i de alexandrinske Bazarer, værdifulde Indkøb af ægyptiske, indiske og kinesiske Varer, der, efterhaanden som Livet forfinedes i Danmark, blev mere og mere efterspurgte.

Hvilke Motiver der gjorde sig mest gældende for de unge, naar de foretog disse lange og kostbare Rejser, kan ikke afgøres, men det synes, som om religiøse og videnskabelige kun undtagelsesvist har været de fremherskende, hvorimod Lysten til at lære Verden at kende i saa vid Udstrækning som muligt har spillet en stor Rolle. Skønt der ikke kan paavises materielle Værdier, som de har

¹) Peder H. Resen: Fortalen til Jyske Lov.

²) Møller: Cimbria litterata I, p. 489.

hjembragt, fremgaar det dog af deres Beretninger, at de har haft Evner og Forkundskaber til at faa et almen-dannende Udbytte af Rejserne, og at de kom hjem med flere Kundskaber, en videre Horizont og mere Verdensklogskab, end de drog ud med.

TILLÆG

Otto Skrams Rejsebog synes ikke at være bevaret i Original. Af de mange Afskrifter, der blev taget af den, findes fire paa det Kgl. Bibliotek. Den ældste af disse har Titlen: »Erlig och welbyrdig Mands, Salig Otte Skrams til Hammergar[ds], Peregrinationer och Reyser aff den salige Herres egne Manuscripti uddragne, Anno 1661, [med en anden Haand er tilføjet] aff Latinen och Tysch«¹. En lidt senere Afskrift af denne Kopi har samme Titel, men har »af Latinen og Tydsken *ofversatt*«². Det er sandsynligt, at Originalen har været skrevet paa Tysk med nogle latinske Vendinger, og at i hvert Fald Ridderbrevet har været indført i Originalsproget, ligesom det endnu er bevaret i en latinsk Afskrift³.

To meget senere Afskrifter⁴ har en anden Titel, der gør Rede for Rejsebogens Indhold. De har tillige en Anmærkning, hvori det fortælles om Poul Resens Fund i Jerusalem og om Drabet paa Viborg Gade. Peder Resen skriver⁵, at han har set en Beretning om Otto Skrams Rejse i en adelig Slægtbog, der tilhørte Regensprovsten, den senere Biskop i Aalborg, Jens Bircherod; og Pontoppidan⁶ har laant et Eksemplar »ex inclyta Bibliotheca Fossiana«, hvis Titel er væsentlig overensstemmende med de to yngste Afskrifter i Kgl. Bibliotek. Et Uddrag af Otto Skrams Rejsebeskrivelse fra hans Ankomst til Jaffa, indtil han forlod Palæstina, gengives her efter Ms. i Ny kgl. S., 4°, 2121.

». . . Denne Stad Jaiffo (som tilforn heede Joppen) har vered en meged fast Castel och Stad, och, som mand endnu seer, har Murene vered meged tyche. Der er ingen Huse eller Woninger, men allene 2 firekantede opmurede Torne, och staar et fra det andet iche offver 40 Trin, hvor paa de har nogle faa Stycher aff Frycht for de Maltheser, som altid der omkring streiffer. Om

¹) Ny kgl. S., 4°, 2121. — ²) Ny kgl. S., 4°, 2122. — ³) Kall. S., Fol., 128. — ⁴) Gl. kgl. S., 4°, 3084 og Kall. S., 8°, 678. — ⁵) Fortalen til Jyske Lov. — ⁶) Pontoppidan: Gesta et vestigia Danorum I p. 58.

Natten er der gandsche ingen Folch, men om Dagen kommer de derhen och selger, hvad de didfører, thi der er en liden Haffn. De aff Damiato kommer derhen med Salt, ellers kommer faa Schibe der hen. I denne Stad siges Apostelen Petrus at haffve opvacht Tabitham, Apostlernis Tienerinde, fra de døde, och vises och der den Sted, hvor S. Peder pleyede at staa och fische.

Den 7. daa Subascha kom fra Ramo med Geleid¹, ere vi till Ramo² bortreden, hvor mand har indført os i et Huus, hvor ellers alle Pillegrime ligge udi. Dette Huus, [som] haffver tilhørd Joseph, som har nedtagen Christum aff Kaarset, er et temlig stoer Huus, bygged fast som et Closter; der boer heller ingen der udi uden en gammel Mand, som holder Hused rein. Ramo er en temlig rig Stad, hvor de Christne och Morianer boer imellem hverandre. Ved Midnatz Tide gjorde vi os ferdig at reyse och om anden Dagen, den 8. Augusti 1591, ved 10 slet Formiddag komme vi till Jerusalem; matte tøffve for Porten lenger end en Time, till Cadi³ och Subascha komme till os ud och besaa vore Sager, har sammesteds matte offvergiffve dem vores Gewehr, thi ingen Pillegrim maa med Gewehr i Staden indpassere. Ved Porten, før mand kommer i Staden, maa en hver Pillegrim giffve to Ducater. Som vi nu komme i Staden och i det Kloster S. Salvator, er Pater Gvardian med andre Munche kommen imod os och undfanged os; och som vi nu haffde taget vores Tøÿ aff Eslerne, har de ført os op i Klostered och udviist os et Kammer, hvor ellers alle Pillegrime, som did henkomme, ligger. Om Affteen effter Maaltid førde os Pater Gvardian op paa Taged aff Clostered och viste os Kirchen uden paa, hvor i Vor Frelsers Begravelse er, saa och Calvariæ, item Oliebierged; och der det var bleffven mørch, førde samme Pater os neder igien, och har Munchene saa en effter anden med velluchtendes Vand toed vore Føder.

Den 9. Aug. har vi offverliffvered vores Breffve, som os fra andre Steder der hen vare medgiffne, och ginge och samme Dag hen och her i Staden at spadsiere.

Den 10. ginge vi med den Pater Spiritual och andre Munche uden for Staden de hellige Platzer och Orter at besee, och bleffve vi først førde i Josaphats Dall. I denne Dall wistes os den Sted, hvor S. Stephanus var steened, och er ret under Trapperne den Wey eller Stie, som mand i gamle Dage gich aff Temepled genem

¹) Subascha, muligvis forskrevet for Sous-Pascha, en Officer, der førte den Afdeling Soldater, de Rejsende lejede til Bevogtning. — ²) Det nuværende Ramle. — ³) Cadi er en tyrkisk juridisk Embedsmand.

den Gyldene Port, och viises endnu i Klippen de Trin aff den Wey, som gich fra bemelte Gyldene Port. Igennem denne Port er Christus paa Palmesøndag indreden i Jerusalem. Denne Port er nu tilmuured, och ligger der offven mange fornehme Tyrcher begraffven, saa mand iche tør gaa der op, och er heller inted der offver at bese.

2. Oliebierged bleff os samme Dag viist, hvor neden for er den Bech Cedron, hvor om i Schrifftten tales, Jesus gich offver den Bech Cedron. Der wiisdes os och den Sted, hvor Maria pleyede at hvile, nar hun opstigede paa Oliebierged, item den Sted, hvor S. Thomas sad, der hand saa Guds Moder Mariam fare till Himmels (si fides), daa hendis Belte falt fra hende, hvilched hand till et Tegn viiste de andre Apostle. Ved den høyre Siide saa vi den Ort, hvor Jesus græd offver Jerusalem, den Sted, hvor Christus lærde sine Apostle at bede det hellige Fader Vor; St. Marci Evangelistæ Kirche er iche vit herfra, hvor Apostlene har tillsammansat vor christelige Troes Artikle. Mit paa Oliebierged viisdes os et runt Capel, hvor den Sted er, fra hvilchen Jesus er till Himmels opfahren, och sees endnu det ene Fodspoer i Klippen, det andet har Tyrcherne affhugged och sat i deres Kirche. Denne Ort hører Tyrcherne till, saa at hvo, som begerer at indgaa i Capelled, maa giffve dennem en god Drychepenge tilforn. Wed den venstre Haand wiisdes os den Sted, hvor de galilæische Mend stode, der de saa Jesum opfare til Himmels, daa Engelen kom till dem igien och sagde: I Mend aff Galilæa etc.

3. Ginge vi ned aff Oliebierged til Betphage, hvor hen Christus schichede tu aff sine Disciple om det Aseninde at hente, paa hvilchen hand vilde indride i Jerusalem. Widere komme vi till den Platz, hvor Stenen ligger, paa hvilchen Christus sad, daa hand græd offver Lazari Graff, den Tid Martha och hendes Syster Maria komme till Jesum och sagde: Mester, haffde du vered her, var vor Broder iche død. Stenen ligger fast mit imellem Husene, Marthæ Huus ligger paa den venstre och Mariæ paa den høyre Side. Steden er gandsche øde, dog er vell at see, at der forðum har standet Bygninger.

4. Der fra ginge vi till Bethanien i Lazari Begraffvelse till den Sted, hvor Jesus sagde till Lazarum: Lazare kom her ud. Begraffvelsed har 23 Trapper, hvilche Munchene selff har matted hugge i Steenklippen, thi paa den Sted, hvor Indgangen tilforn haffver vered, har Tyrcherne bygged, saa mand iche meere der kand indgaa. Siden ginge vi i Lazari Huus; Hused har tilforn, som siones, vered en meged schön Bygning och hafft schøne tyche Mure, men nu er det fast indfalden. Iche vit der

fra komme vi i Simonis den Spedalsches Huus, hvor Christus er salved aff Maria, daa hand oed med sine Disciple, och i dette Huus er det kommen Judæ i sit schelmische Hierte, at hand schulde forrade sin Herre och Mestere. Paa dette Sted har vi och ædet Frustyche. I Bethania boer endnu Folch, och er en temlig stoer Landsbye.

Fra Bethania ginge vi unden om Oliebjerged igien til Jerusalem, hvilchen Vey Christus med sine Disciple pleyede at gaa, nar hand gich fra Bethanien til Tempeled i Jerusalem. Paa denne Vey paa den venstre Haand viisde os Pater Spiritual den Urtegaard, i hvilchen Christus forbandede det Figentræ, paa hvilched hand ingen Figen fant, och strax der effter visnede och Træed; och der fra ginge vi op i Staden igien.

I Staden viisdes os først S. Annæ Kirche, paa hvilchen Sted Joachim och Anna, Christi Moders Foreldre, har boed och paa den Sted er den hellige Jomfru Maria undfangen och fød. Videre paa den høyre Haand saa vi Herodis Huus, hvor Christus aff hans Hoffsinder bleff bspotted och med et hvit Klæde behengt. Fast lige offver paa den venstre Haand viisdes os Pilati Huus, hvor Christus er wschydlig fordømt till Døde, och i dette Huus boer endnu Øffversten for Staden, och holdes endnu Justitz och Rettergang der udi ligesom tilforn i gammel Tid. Widere wiisdes os tu Steene i en Svigboge, aff hvilche Christus stod paa den ene, Pilatus paa den anden, der hand fordømte Jesum. Disse begge Steene har de Christne her effter sat i bemelte Hvelning, saa de ret vell sees kand, och siges der, at disse tu Støtter aff denne Svigboge ingen Tid er ruinered, saa offte Jerusalem er forstyrred och indtaged. Iche langt der fra er den Ort, hvor Christus er falden aff Mathed under Korsed; item den Sted, hvor Maria stod, daa hun saa Jesum bære Korsed gaaendes mit iblant de tu Røffvere. Paa den høyre Haand er den Wey, fra hvilchen Simon aff Cyrene kom, daa hand bleff tvungen till at bere Korsed effter Christum, och paa dette Sted schall Jesus haffve vent sig till Qvinderne och sagt: I Døttre aff Jerusalem, græder iche offver mig etc.

Paa den venstre Side noged bedre frem wiisdes den rige Mands Huus, som nechtede den fattige Lazaro de Brødsmuler. Noged bedre frem paa den høyre Haand wises en Gade, hvor de har ført Jesum igenem, och i denne Gade er Veronicæ Huus, som gaff Christo den Svededug at affvische sit blodige Ansicht med, i hvilchen hans Ansichtes Effterbillede schall vere bleffven staaendes, och samme Dug bevares endnu till Rom.

Effter Maltid iche vit fra det Closter S. Salvator førde de os i

et grækske Closter, derfra i Patriarchoi, hvor Patriarchen boer; for nogle Aar har Tyrcherne indslaged Kirchen, och har det vered en statlig Kirche iche langt fra den hellige Graff. Paa denne Sted er Wiinrancher, som tre eller fire Gang om Aared berer Druer. I Tyrchied ere tre Patriarcher, en til Jerusalem, en till Constantinopel, och en till Halepo.

Den 11. Augusti ginge vi atter med Pater Vicario igenem Jerusalems Gader ad den Wey, som Vor Frelsere Jesus var udgangen offver den Bech Cedron, och førde hand os till den Sted, hvor Vor Frues Kirche och Begraffvelse er. Begraffvelsed er mit i Kirchen; Trapperne der till ere aff Marmorsteen; paa den høyre Side, nar mand gaar ud af Kirchen, ligger Joseph begraffven, tvert offver paa den anden Side ligger Joachim och Anna, Mariæ Foreldre, begraffne. Siden wiisdes os det Begraffvelse, som Absalon har laded for sig oprette. Begraffvelsen er i fire Hjørner aff en Klippe udhugged, saa mand kand gaa der runden omkring, er temlig stoer och har en høy Spitze. Begraffvelsed har ingen Dør, allene har det offven til paa alle Siderne en trind Huule, aff hvilche Huller Tyrcherne och Morianerne, nar de gaar forbi, indkaster Steen, thi Steden er nær ved Gaden, saa det er inden i snart fuld aff Steen. Aarsagen, hvorfor de det giøre, ligger Tyrcherne till, fordi hand har vered sin Fader en wlydig Søn. Dog er Absalon der sammesteds iche begraffved, men Graffven har hand ladet for sig giøre. Iche langt der fra er den Sted, hvor Jøderne har nedstøt Christum, effterad de haffde fanged hannem, daa hand vilde driche aff Bechen¹; i Steenen kand mand klarlig see, hvorledes hand paa sin Side ligged haffver. Siden wiisdes os Zachariæ Begraffvelse i Sten udhugged ligesom Absalons, hvilchen Jøderne har mellem Altered och Templens Dør steened och ihieslaged.

Samme Dag førde de os i Siloch Dall, hvor de wiisde os paa den høyre Haand den Brønd, hvor i Maria har vasched Jesu Svøbelse Kleder, daa hun baar ham till Templed; ned til Vandet ere 25 Trin, och kommer Vanded fra Templed aff. Paa den venstre Side er den Sted, hvor Judas den Forreder sig har op-hengt, och er lige offver for Staden. Jøderne har hafft en Kirche paa samme Sted, hvilchen Tyrcherne har ruinered. End wiisdes os den Bech, hvor Christus, effter ad hand haffde smuurt den Blindfødde det Dynd i Øynene befalede hannem der hen at gaa och wasche sig, daa hand och strax bleff seendes. Noged bedre frem er den Sted, hvor Esaias Prophete er mit i Stycher sawed,

1) Denne Fortælling findes ikke i det Ny Testamente.

hvor hand och schall ligge begraffven. I Klippen wiises och paa den venstre Haand et Sted, hvor de 8 Aposteler sig skiult haffver i Christi Lidelses Tid aff Frycht for Jøderne, och der sammesteds finge vi Mad. Nær der hos er den Blodagger for 20(!) Sølfpendinge kiøbt, som den schendelige Judas tog for sin Herre at forraade.

Paa samme Ager staar et temlig stor mured Huus, i hvilched mand pleyer at henlegge de Pillegrime, som dør til Jerusalem. Hused eller Begravfvelsed har ingen Dørre, men offven paa fire Huller, igenem de nedlader mand de døde med Stricher, men tilforn lader mand tu Karle nedstige, som ligger Ligene till rette och ligger dem smuch effter hinanden. Och der sammesteds seer mand Graffverne, som tilforn har ganged om Jerusalem Stad, och ere de paa denne Side smuch dybe, men paa den anden Side iche saa dybe, nu voxer der udi Figen och Windruer.

Den 12. August rede vi med thi Munche, som Pater Gvardian gaff os med, ned till Betlehem, och paa Veyen besaa effterfølgende Steder: den Pallatz, hvor Salomon siges at haffve vered salved; Simeons Huus, som i Templod tog Jesum paa sine Arme; Hused ligger paa et Bierg, som kaldes Simeonis Bierg. Tre Mile derfra komme vi till en Sted, hvor Juda Stad schall haffve ligged, och bleffve vi viisde der i en Kirche, hvor S. Johan. Baptist. schall vere fød; Kirchen er moxen nedfalden, och brugtes daa Steden for en Stald, mens ligger dog en liden Landsby der hos. Iche langt der fra komme vi i Zachariæ Huus, hvor Maria hilsede Elizabeth, daa Barsed sig aff Glæde rørde i hendes Liff. I Hused boer nu Morianer, ligger paa en smuch, lystig Platz. Der fra rede vi et got Styche Weis aff Ørchen tilbage igien och komme i en Dall, hvor en liden Pytte Vand os wisedes, i hvilchen Philip-pus siges at haffve døbt Dronning Candaces Kammertiener aff Morland, och komme siden i en temlig smuch Landsby, hvor der boer lutter Christne, vel har der tu eller tre Gange Morer och Tyrcher sig der hen begiffved at boe, men ere snart uddøde, saa de der iche boe kunde eller vilde, men beboes allene aff Christne.

Om Afftenen med femb slet komme vi til Betlehem, hvor vi aff Munchene ere antagne och førde i et Kammer, ginge siden i Kirchen och gjorde vor Bøn, effter hvis Forretning de gaffve en hver aff os et Woxlius i Haanden och ledsagede os saa aff Kirchen ned ad en Trappe, som haffde 23 Trin, till den Sted, hvor Vor Frelsere Jesus er fød och lagt i en Krybbe. Der viisdes os och den Sten, paa hvilchen Maria sad med Barsed Jesu paa Schødet, och disse tu Ting ere de fornemmeste, som i dette Capel

er at see, mens førend vi eller nogen matte komme i Capelled, haffver vi mottid afføre os vor Schou.

Offver denne Sted, hvor Vor Herre Jesus er fød, er et Altar aff hvid Marmor med et Forheng for, och ret under Altared er den Sted, hvor Jesus er fød paa. Steden er indlagt med hvide Marmorsteene, och mit udi er der en liden, rund Huule, i hvilchen der ligger en graa Marmor, och gaar der Straaler fra denne Hule udhuggede i Steenen som en Stierne. Paa hver Side aff Altered er en Trappe, som gaar op til Chored, och er før hver Trappe en stoer Kobberdør; for Altered brender Dag och Nat en Lampe, under Altered ligesaa.

Krybben, hvorudi den nyfødde Jesus schall vere lagt, er hugged noged bedre ind i Klippen som et lidet Capell, och er tre Marmortrapper der till och inden i udlagt med Marmor, paa den ene Side har S. Hieronymus till en Erindring laded en Steen indsette, i hvilchen der er voxed, som endnu er att see, ligesom en gammel Mand laa i en Seng och læsde i en Bog, och Schyerne offver hannem.

Aff dette Capell førde de os i et andet Capell, hvor de wschyl-dige Børn ligger begraffven; der fra i det Capell, hvor Hieronymus har vertered Biblia aff Hebraisch paa Grækisch och aff Grækisch paa Latin, hvor och S. Hieronymi Begravelse er, saa och S. Eusebii, som var Hieronymi Discipel, och er deris Begravvelser ret nær hos hyn andre. Siden førde de os der fra i den store Kirche, S. Maria kaldet, hvor der wiisdes os et Altar paa den høyre Side i Kirchen, hvor Jesus er omschoren och har bekommed det søde Jesu Naffn. Paa den anden Side aff Chored er et Altar, hvor paa der ligger en graa Marmor, i hvilchen Steen der er ret naturlig voxed, hvorledes Simeon har baared Jesum paa Armene.

Kirchen i sig selff har tilforn vered en meged schön Kirche. Murene saa vell som och Gulled har vered aff lutter Marmor, som de Tyrcher har nedbrudet och bortfurt. I Kirchen ere 48 røde Marmorstøtter, en som den anden. Skøne Billeder har der och vered i den Kirche, till hvilche de Tyrcher och Morer, nar de der hen komme, schyder med deres Buer och dennem forderffver. Flere schöne Kircher har der och vered paa Steden, men ere alle indfaldne, saa nep den tredie Deel aff Clostered nu staar.

Den 13. Aug. ginge vi med Munchene uden Klostered, och wiisde de os den Sted, hvor Englene har forkyndet Hyrderne Christi Fødsell, och der haffver standed en Kirche kaldet S. Angelorum. Paa den høyre Side er den Landsby, hvor Hyrderne

siges at haffve boed, och boer der endnu mange Hyrder. Paa den venstre Side er mange Olietræer, som siges før Christi Fødsel der at vere henplanted, och er endnu temlig fruchtbaahr. Paa den Sted, hvor Betlehem tilforn har standed, er en Landsby, i hvilchen der boer mestendeel Morianer. Den 14. Aug. reiste vi fra Betlehem till Jerusalem igien, och paa Veyen wiisdes os effterfølgende Steder. Iche langt fra Staden saa vi Davids Brøn, saa och Rachels, Jacobs Hustrues Begravelse, item Jacobs Patriarches Huus, Kirchen, hvor Elias Prophete er fød. Paa dette Sted viisde de os en Steen, hvor Elias har ligged och aff stor Mødighed soffved, daa Engelen kom och førde ham en Drych Vand och et Styche Brød, ved hves Krafft hand gich den lange Vey; i Steenen sees endnu egentlig, som en Mand, der paa haffde ligged. Iche langt der fra er den halffve Vey mellem Jerusalem och Betlehem, och wiisdes der den Sted, hvor Propheten Habacuc har boed, hvor och Engelen tog hannem, daa hand vilde bere sin Folch Mad, och førde ham til Babilon til Løffve Kulen, hvor Daniel var. En Fierding Miil fra Jerusalem eller noged lidet mere wiisdes os den Sted, hvor Stiernen igien begynte at schinne for de Østerlendische Viise, och staar der till et Tegn tre udhugne Steene. Fra Betlehem til Jerusalem ere 5 Miile och en temlig lystig Vey.

Den 16. och 17. Aug. førde de os først i et Capel hos S. Salvador, hvor de viisde os et Styche aff den Stytte, ved hvilchen Jesus bleff i Pilati Domhuus hudstrøgen, item et Styche aff det hellige Kors, for hvilched der er et Sprinchel Werch aff Staall gjort. Der fra ledsagedes vi paa en anden Sted, hvor Jøderne siges saa lunge at haffve holdet Jesum fangen, till de haffde gjort Korsed till rette och bored Hullerne der udi. Siden bleffve vi wiisde i et Capel, i hvilched Stridsmendene schall haffve kasted Lod om Christi Kleder, och dette Capel hører de Armenianer till. Der fra komme vi till et Capel, hvor till er en Trappe med 24 Trin, som Helena, Constantini Moder, for sig schal haffve ladet bygge. Der fra komme vi till den Sted, hvor Christi Kors schall vere funden, och som der berettes schall under det Bierg Calvaria haffve vered en Puds, hvor i mand har kast alle haande Omflat och Scharn, som udførdes aff Staden. I denne Pytte, daa Jesus var nedtagen aff Korset, har Jøderne henkast Korset och Tid effter anden ført mere Møg och Scharn der offven paa aff Staden, saa Korsed har ligged 300 Aar under Jorden, til Helenæ, Constantini Moders, Tid, hvilchen har laded Jøderne fengsle och adspørge, hvor Korset var aff dennem henkast, som och har motted det bekiende, saa det siden er sammesteds op-

graffvet. Och der fra bleffve vi førde op paa Calvariæ Bierg, hvor Vor Herre Jesus er korsfest, och wiisde de os der Steden, hvor de har nedkast Jesum paa Jorden och nagled hannom till Korset, Steden er med liden sorte och hvide Marmorsteene belagt, der ere 23 Trapper op till Calvariæ Bierg, och ligger Bierged paa den høyre Haand, nar mand gaar ind i den hellige Graffs Kirche.

Der fra bleffve vi daa førde i den hellige Graff, som er mit i bemelte Kirche, saa inted paa begge Sider røre der ved; paa Taged, der offver er en stoer, rund Hule, som er med Flid giort, at Lius kand der indfalde, och Dampen aff Lamperne, som derudi brende, uddriffve. Graffven i sig selff har tu Hvelninger; den første, nar mand kommer ind, er fast rund bygged, men den anden, som er Graffven i sig selff, er bygged i Lengden, och kand iche vell uden fire Personer gaa der ind. Graffven i sig selff er giort aff hvid Marmor, och henger mange Lamper der udi, saa at endog der ere Huler offven paa, at Dampen kand uddriffve, er det dog temlig varmt der inde. Døren, som mand gaar ind till Graffven, er meged nedrig, inden och uden er det luter Marmor, dog det meget forfalder, thi mand tør iche forbedre det, de Christne gaffve vell Tyrchen mange Penge, at hand vilde giffve dem Lou at reparere noged der paa, men hand vill det gandsche inted tilstede. Jaa end i Staden tør hverchen Christen eller Jøde noged bygge for Tyrchen, end och iche kalche en Weg. I denne Kirche er Munche aff alle honde Nationer, saa som Italiener, Græcer, Armenier, Indianer etc. och fast ellers aff alleslags Folch, och kommer ingen aff dem enten ud eller ind; allene nar Pillegrime komme Steden at besee, saa lucher mand vell op, och daa maa de noged udgaa, mens nar Pillegrimene gaar igien ud, saa forseglr strax Tyrchen Porten och Døren igien. Kirchen er schön stoer, men neplig den tredie Deel der aff ved Macht, det andet er gandsche forfalden. Mens hvo som vill indgaa och besee den Hellige Graff maa giffve, førend hand gaar ind, ni Ducater; dem som oplucher Graffven, maa mand giffve en Ducat. Till Lius i Graffven maa mand schenche 100 Medin¹.

Den 18. Aug. ginge vi med Pater Vicario uden Staden at spadsiere paa det hellige Bierg Sion, och viiste hand os paa Veyen iche langt fra Stadsporten Caiphæ Huus, hvor Jesus den gandsche Nat er bespotted och forhaaned aff Jøderne, och viistes os i det samme Hus den Sted, hvor Ilden schall haffve vered,

¹) Medin er en tyrkisk Mont, den bruges endnu i Ægypten, 33 Medini = 1 Pjaster.

ved hvilchen S. Petrus stod och forsoer sin Mester Christum. Item viistes os Foden aff den Støtte, paa hvilchen Hanen sad, der hand galede; Støten i sig selff schall vere till Rom. Och derfra bleffve vi førde op paa Sions Bierg, hvor effterfølgende Platzer os bleffve viisde: den Sted, hvor Jesus sad med sine Disciple och indsteffede Nadverens Sacramento, den Sted, hvor Jesus tode sine Disciplers Føder, den Sted, hvor den Hellig Aand i gloende Tungers Lignelse nedfoer offver Apostlene, den Sted, hvor Matthias bleff kaldet till det apostolische Embede, den Sted, hvor Apostlene har gjort Jacobum Minorem til Biscop i Jerusalem, den Sted, hvor Stephanus er begraffven och andre flere Steder. Neden for Bierged i en Daell er Bersabeæ Brønd, hvor udi hun sig toede, daa David saa hende och fich Lyst til hinde. Paa den anden Side tvert offver for Sions Bierg liger den Landsby, hvor Jøderne henginge, daa de sluttede det onde Raad, at de vilde fange den Herre Jesum, thi i Staden har de det iche tordet slutte frychtendes for Oprør blant Folchet. Ellers er i Jerusalem hen och her at see: 1. Petri Fengsel, hvor hand laa fangen, som bruges endnu til Fanger; 2. Pilati Huus, hvor i Øffversten for Staden endnu boer och holdes der endnu Rettergang udi; 3. den Blodagger, som kiøbtes for den wretferdige Løn; 4. den Sted, hvor Engelen forlod Peder, daa hand var udledt af Fengsell; 5. den Sted, hvor S. Jacobus Major schall vere halshugged; 6. den Sted, hvor Christus effter hans Opstandelse obenbaredes for de to Marier; 7. det store och herlige Herrens Tempels Sted, hvor Christus i hans Kiøds Dage har predichet och gjort saa mange underlige Gierninger; paa Steden har Tyrcherne bygged en Muschea, som er otkanted och med Bly teched, och tør ingen Christen gaa ind paa den Platz, saa Templen tilforn har standen; finder de nogen Christen der, saa maa hand enten strax vorde en Tyrch, eller lade Liffved paa Steden. Och andre fornehme Platzer och Orter mere.

Hvad Staden i sig selff belanger, daa ligger den i Lengden paa tre Smaabierge. For 40 Aar siden har den tyrchische Keyser bygged en Muur omkring Staden for de Arabier Schyld, thi de aff Arabia komme tit fra Biergene, udplyndrede Staden och bortførde Tyrcherne, saa Tyrcherne har endnu alle Dage fast med dem at gjøre, thi de Arabier vill gandsche inted vere den tyrchische Keyser underdanig. I Staden er en temlig fast Castel, som er med lutter Tyrcher besat, och siges dette Castel i Titi Vespiani Tider, daa Staden bleff forstyrred, allene at vere bestanden. Staden er temlig stoer, men faa Folch ere der udi och mesten Deel fattig Folch, thi de bruger gandsche ingen Handell,

saa der staaer mange Steder øde i Staden. Offver Gaderne i Staden ere mange Hvelninger, thi, som der siges, i gammel Tid daa Staden var endnu liden, och der var gandsche meged Folch der inde, har de hafft Huse bygt offver Gaderne, saa Gaderne fast alle har vere offverhvelted. Sex Porte ere der till Staden, fire store och tu smaa. 1. Den Port, hvor mand kommer ind fra Betlehem, kaldes porta de Ebron. 2. Den anden Port, som gaar ud med Sions Bierg, kaldes porta de monte Zion. 3. Iche vit der fra er den første aff de smaa Porte. 4. Den Port, hvor mand gaar ud ad til Oliebjerged, kaldes porta de S. Stephano. 5. Iche langt her fra er den anden liden Port. 6. Den siette, som er den fierde store, kaldes porta de Damasco. . . .

Anno 1591 den 5. Septembr. reiste vi for Dag fra Jerusalem och rede ned til Damascum. Paa Weyen ongefehr otte Mile fra Jerusalem komme vi till den Brønd, hvor Maria och Joseph stunde, da de haffde mist Jesum och tenchte, at hand haffde vered blant Selschab, och ved denne Brønd samler sig de Reysende och tøffver en effter den anden, til de tilsammen komme, thi det er meged wsicher at reyse offver Biergene for de Arabier. Mod Afftenen begaffve vi os igien paa Reysen, och ved pasz tu Mile fra Apolosa komme vi til den samaritansche Brønd, hvor Jesus aff den samaritansche Qvinde begerede Vand. Brønden er lucht for offven, och staaer der hos tu Steen-Støtter. En Gang hver Aar kommer de Christne der hen at giøre deres Bønner, och daa oplades Brønden, och samme Tid er der Vand noch i Brønden, at de alle der aff driche kand, ellers er Brønden gandsche tør. Brønden ligger paa den høyre Haand ved Weyen, och sees der endnu gamle Mure, at der maa i gammel Tid haffve vered en Fleche eller Landsby. Fra Brønden komme vi ved Midnatstide til Apolosa, och forbleffve vi uden Staden ved en schön Fontæna den Nat och den kommandes gandsche Dag, daa vi indroge mod Afften i Staden.

Staden Sichar, som nu kaldes Apolosa, ligger i Lengden under et Bierg, och er der i mange øde Huse. Staden er temlig stoer, och der ere de helliges Beene begraafne, som aff Ægypten bleffve udbaarne. Om Natten reiste vi igien fra Apolosa, och paa Veyen ved den høyre Side er et høyt Bierg, hvor Herodes har laded Johannem halshugge. Under Bierged staaer en Steen-Kiste, hvor i Johannes schall vere lagt, men nu vandes de Reysende deres Heste der udaff. Der fra kommer mand i den liden By, Tyrcherne kalde den Semin¹, hvor Jesus har rensed de 10 Spedalsche.

1) Semin er det nuværende Semunie.

Der fra reyste vi videre fort och paa Veyen saa vi det Bierg Hermon; neden for Bierged ligger den Stad Nain, hvor Christus opvachte Enchens Søn, och ligger dette Bierg ongefehr 18 Mile fra den Fleche Semin. Bedre frem paa den venstre Haand ved pas 5 Mile fra Weyen ligger Nazareth, hvor det Bierg vises, aff hvilched de vilde haffde nedstyrt Jesum, item den engelsche Bebudelses Sted til Mariam. Paa den venstre Haand der fra ligger det Bierg Thabor, hvor paa Jesus er forklared, och der omkring er det meget wsicher at reyse.

Bedre frem komme vi till en liden Stad, Tyrcherne kalder den Junschar, men tilforn hede den Bethsaida, och samme steds toge vi nogle Morer och Tyrcher med os och ginge paa det Bierg Thabor, hvor Jesus i Mosis, Eliæ och nogle sine Apostlers Nerverelse er forklared. Bierged er meged høy och ligger schön lystig, at mand alle Vegne kand der aff see omkring sig til den Stad Nazareth. Offven paa Bierged sees mange Kircher och gammel Bygninger, som gandsche er indfalden, och siges der offven paa at haffve vered en meged schön Stad, mens nu boer gandsche ingen der oppe. Om Natten rede vi fra Junschar, och ongefehr 12 Mile der fra saa vi det Bierg, hvor Jesus spisede 5000 Mend med 5 Brød och 2 Fische, och siden komme vi derfra till det galileische Haff, hvor Christus har giort mange underlige Gierninger och der sammesteds kaldet Petrum, Andream, Jacobum och Johannem til det apostolische Embede. Iche langt fra Haffvet ligger den Stad Capernaum, som er temlig stoer, hvor och mange Jøder boer. Ved Haffvet laa vi ved en Fleche, som Tyrcherne kalder Munin, tilforn har det kaltis Tyberias, hvor Jesus kaldede Matthæum til Apostel och opvachte Øffverstens Datter for Synagogen.

Mod Afftenen reyste vi fra Tyberias, och tu Mile der fra komme vi till Jacobs Brønd, der fra komme vi til en schön jefn Platz, hvor vi saa paa den venstre Haand Genezareth Søe, hvor Jesus uddreff den Schoch Dieffle aff den besatte och gaff dem Macht at fare i Svinene. Der fra komme vi videre til Jordans Flod, hvor offver gaar en Brou, som Patriarchen Jacob schall haffve ladet bygge, och er Floden paa det Sted temlig liden och small, thi den udspringer iche langt der fra. Ved Floden ligger et Werthus, som Tyrcherne kalder Sasa, hvor vi logerede om Natten.«

Reformationsjubilæet i Danmark 1617.

Af **Bjørn Kornerup.**

1. **S**om et Mærkeaar i den lutherske Protestantismes Historie fremtræder Aaret 1617, da man højtideligholdt det første Jubilæum for Reformationens Begyndelse. Er det i høj Grad forstaaeligt, at man indgaaende har skildret Reformationsjubelfesterne 1717 og 1817, der hver bærer sit ejendommelige Tidspræg, er der dog ikke mindre Grund til at undersøge den første Mindefests Historie¹.

Som nyere Forskninger, især af Fr. Loofs², har godtgjort, er Tanken om at fejre Mindet om Reformationen, da det første Hundredaar var forløbet efter dens Begyndelse, — som rimeligt er — opstaaet i Reformatorernes gamle By, Wittenberg. Allerede først i April 1617 havde det hervedværende filosofiske Fakultets Dekan, Professoren i Matematik og Græsk *Erasmus Schmid*, holdt en Tale om Jubilæer, som han formodentlig ikke meget senere udgav som en Forløber for det kirkelige Jubilæum samme Efteraar, og den 22. April indgik det teologiske Fakultet sst. gennem

¹) Reformationsjubilæet i Danmark 1717 er skildret af Hans Olrik i Kirkehistoriske Samlinger 4. R. I, 268—94, 1817 af Alexander Rasmussen i »Reformationsjubilæet 1817«, 1917. En tredje Jubelfest — 1736 — er fremstillet af J. Oskar Andersen i »Dansk Kirkeliv«, 1935, S. 13—44.

²) Gottfridus Svevus, *Academia Wittebergensis*, [1655], Bl. Oo 2 ff. Fr. Loofs i Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen, Jahrgang 14, S. 1 ff. (kun ganske enkelte af de af Loofs citerede Skrifter findes i Danmark). Populært er Reformationsjubilerne skildret i Georg Arndt, *Das Reformationsjubelfest in vergangnenen Jahrhunderten*, Berlin 1917.

Overkonsistoriet i Dresden med et Andragende til Landsherrn i Kursachsen, Hertug *Johann Georg I*, om, at »primus Jubilaeus Lutheranus« maatte blive højtideligt fejret i Wittenberg den 31. Oktober s. A. »med hjertelig Andagt og Taksigelse«. Samtidig udbad Fakultetet sig en Instruktion for, hvordan Festen i Enkeltheder skulde ordnes, og fremhævede Ønskeligheden af, at dette ogsaa blev givet andre Menigheder til Kende. Overkonsistoriet ikke blot anbefalede dette Andragende, men udvidede Planen fra at gælde en lokal Højtidelighed i Wittenberg til at være en almenkirkelig Fest for hele Kursachsen. *Johann Georg* billigede begge Dele og paalagde Overkonsistoriet at udarbejde den nærmere Instruktion for Festlighederne. Dette skete i en Indstilling af den 11. Juni s. A., som er det grundlæggende Aktstykke for Udformningen af de senere kurfyrstelige Dispositioner vedrørende denne Sag. Indstillingen blev den 18. Juli approberet af Kurfyrsten, der desuden betonedede, at Planen burde meddeles »andre *rene* Teologer«, og at de offentlige Indbydelser til Jubilæet skulde udsendes en Maaned før dette, for at de i Tide kunde komme til Udlandets Kundskab. En Maaned senere — den 12. August — forelaa trykt en vidtløftig »Instruktion og Ordning« for hele Kursachsen¹ baade med Hensyn til den akademiske Højtidelighed (i Wittenberg og Leipzig) og — især — til den samtidige store 3-Dages Kirkefest. I Instruktionsen var ogsaa foreskrevet, hvilke Tekster der skulde prædikkes over. Ikke uden Grund har man senere opholdt sig over Tekstudvalget. Det omfatter blot Tekster fra det gamle Testamente og af det nye kun fra det Skrift, som Luther ikke selv regnede til de vigtigste, Apokalypsen. Tilmed gik man saa vidt, at man fra Øvrighedens Side forordnede, at Apok. 14, 6 skulde fortolkes som gældende Luther og hans Gerning. Til Brug ved Kirkefesten blev der desuden den 1. Oktober anordnet en særlig

¹) *Johann Georgs* »Instruction und Ordnung«, dateret den 12. August 1617, findes aftrykt hos Svevus, anf. Skrift Bl. Oo 3—Pp v.

Taksigelsesformular (Jubelbøn). Allerede en Maaned tidligere — den 1. September — havde Teologerne i Wittenberg og Leipzig udsendt en Rundskrivelse til alle Teologer i de evangeliske Kirker i Ind- og Udland, en »Epistola in-vitatoria«, som Indbydelse til Jubilæet.

Den varme Forstaaelse, som Jubilæumsplanen havde fundet hos Kurfyrst Johann Georg, fik stor Betydning for Gennemførelsen af Festlighederne ikke blot i Sachsen, men ogsaa i andre tyske Fyrstendømmer og Stæder, idet Regenter som Hertugerne *Christian* i Celle, *Franz* i Sachsen-Lauenburg og *Adolf Friedrich* i Mecklenburg sluttede sig til Kurfyrsten. Delvis med deres Støtte fejredes der i de lutherske Landskirker 1617 en Række store Mindefester, der blandt andet har efterladt sig blivende Spor i talrige svære Bind, fyldt med Jubeltaler, Jubelprædikener og Jubeldigte¹.

Intetsteds blev Reformationsjubilæet højtideligholdt paa saa mønstergyldig Maade som i *Wittenberg*. Som ovenfor nævnt havde man lang Tid i Forvejen været optaget af at udarbejde de udførlige Instruktioner og Intimationer, og da selve Festdagene indtraf, var der næsten ingen Ende paa Jubelen. Allerede Kl. 5 om Morgenen den 31. Oktober 1617 forsamledes Universitetets Rektor, Magistre og Doktorer tilligemed en Del Studenter i det gamle Augustinerkloster, hvor de under Psalmesang dvælede en Times Tid i Luthers Studereværelse. Herfra vandrede de i Procession til Torvet, hvor Byens Raad sluttede sig til, og derpaa gik de i Fællesskab til Gudstjeneste først i Slotskirken, siden i Sognekirken. Hermed var Optakten givet. Under Deltagelse fra alle betydeligere Personligheder ved Universitetet og i Kirken sang og prædikede, disputerede og talte man til Luthers Ære samfulde otte Dage i Træk². Fyldt af en lig-

¹) Otto Krabbe, *Aus dem kirchlichen und wissenschaftlichen Leben Rostocks*, 1863, S. 30 ff. *Unschuldige Nachrichten von Alten und Neuen Theologischen Sachen*, 1717, S. 110—25; 1718, S. 631—3.

²) Jvfr. »*Orationes Jubilææ tres . . . de reformatione religionis ante*

nende Begejstring var ogsaa de Jubeltoner, der andetsteds lod sig høre. I Universitetsbyer, der stod Danmark saa aandeligt nær som f. Eks. *Rostock* og *Jena*, søgte man paa værdig Maade at kappes med Wittenbergerne¹. Overalt lød der haarde Ord om »det papistiske Mørke«, og overalt pristest Guds Forsyn, der paa en saa vidunderlig Maade havde bragt Frelse fra dette Mørke.

Reformationsjubilæet 1617 og den højtstemte Begejstring, som fandt Udløsning derigennem, kan synes at være en Begivenhed af underordnet Betydning. Ikke desto mindre maa det dog siges, at Aaret 1617 er som Seglet paa en teologisk Udvikling, som nu havde naaet sin foreløbige Afslutning. Overalt vender man Blikket tilbage mod Reformationens første Dage, vedgaar Arv og Gæld og lover trofast at ville overlevere de vundne Værdier til den kommende Slægt².

Fremfor alt fik Mindefesterne Betydning for Udformningen af den ortodokse Tids Lutherforstaaelse³. Naar

centum annos per B. Lutherum felicissime instituta», Witt. 1618, og »Christliche, evangelische lutherische Jubel Predigten«, Witt. 1618. Betegnende nok siger den wittenbergske ortodokse Professor Balthasar Meisner i et Brev 1618 til Holger Rosenkrantz (Ny kgl. Saml., 4°, 2660): »Nos concionando, perorando et disputando integram septimanam transegimus.«

¹) Om Jubilæet i Mecklenburg, især i *Rostock*, og de Vanskeligheder, der opstod ved dets Afholdelse, se Etwas von gelehrten Rostockschen Sachen, 1741, S. 663 og Weitere Nachrichten von gelehrten Rostockschen Sachen, 1743, III. Stück, S. 161—3, samt David Franck, Altes- und Neues Mecklenburg XII, 187 f. og G. V. H. Niehenck, Hilaria evangelica Rostochiensia, 1756, S. 8 ff. — Fra *Jena* haves »Verkündigung und Ausschreiben, in welchem vermeldet wird, wann das bevorstehende Jubelfest in den Kirchen des hochlöblichen Fürstenthumbs Weimar sol celebrirt und gehalten werden«, Jena 1617.

²) I den ovennævnte Samling »Orationes« fra Wittenberg siger f. Eks. Balthasar Meisner i den Bøn, der sluttede hans Tale: »Serva vineam, quam plantasti inter nos, ne vel lupi Papistici vel apri Calvinistici eam devastent« (Bl. T 3 v).

³) Jvfr. hertil Horst Stephan, Luther in den Wandlungen seiner Kirche, 1907, S. 21 ff.

man nu atter og atter besang Luther som Gudsmanden, Profeten, den tredie Elias, Megalander o. l.¹, blev der vel ikke derved udtalt andet, end hvad der ofte var sagt i de forløbne hundrede Aar, men det nye ligger i den aldeles enstemmige Kanonisering af denne Lutheropfattelse i Forbindelse med en tilsvarende Forflygtigelse af Melanchtons Betydning. I direkte Modsætning til Forholdene i anden Halvdel af det 16de Aarhundrede træder nemlig nu Melanchton ganske i Skygge for Pavedømmets djærve Overvinder. I god Overensstemmelse med disse Synspunkter er det da ogsaa, at de lutherske Kirker nu aabent og i vid Udstrækning tilegner sig Navnet »Lutheranere«, en Betegnelse, som selv ivrige Repræsentanter for den strengere Lutherdom endnu blot faa Aar i Forvejen kun med en vis Skyhed havde villet kendes ved².

2. Ogsaa Danmark kom til at træde ind i de Staters Række, der ved at forherlige Mindet om Reformationens Begyndelse vilde afgive et Vidnesbyrd om Troskab mod dens Grundtanker. Ikke mindst herhjemme maa Reformationsjubilæet betragtes som et Symbol paa den ny Tingenes Tilstand, som var indtraadt efter 1615. Det foregaaende Aarti havde været optaget af den store afsluttende Kamp imellem den til Kryptokalvinisme udartede Filippisme og den strengere lutherske Retning. Med ubøjjelig Fasthed havde Kongen og Kansleren Christian Friis til Borreby i Samarbejde med Tidens ledende teologiske Kraft *Hans*

¹) W. Gass, Geschichte der Protestantischen Dogmatik I, 228. 1605 betegnede Lucas Bacmeister i Rostock Luther som »ultimus mundi Elias« (Etwas, 1738, S. 524). Denne Betegnelse skal være anvendt for første Gang af Melanchton (jvfr. S. 64).

²) Se f. Eks. Philipp Nicolai, Teutsche Schrifft III, 141 og Balthasar Meisner, Disputatio theologica de Calvinismo fugiendo, Witt. 1614, Theses 14 og 16. Sidstnævnte Sted hedder det bl. a.: »Nos hoc nomen [ɔ: Lutheranos] minime jactitamus, sed ab Adversarijs communiter ita nuncupamur«. Ved at kalde sig Lutheraner giver man til Kende, at man staar paa samme Linie som Luther i Hævdelsen af den sande Kristendom.

Poulsen Resen ført den sidste til Sejr, og den stærke Kritik, der var kommet til Orde overfor Resens eget Lærestandpunkt, var blevet bragt til Taushed gennem Prøvelsen af hans Skrift »De sancta fide«, en vidtløftig teologisk Bekendelse. Godkendt som det var af Rigets Bisper og Universitetets Professorer og udsendt med kongelig Approbation baade paa Latin og Dansk, havde det kastet en Ortodoksiens Glorie om Resens Hovede, og da der i Forbindelse hermed var blevet afkrævet ham et Løfte om for Fremtiden at lade den spekulative Tendens fare og holde sig til en mere forstaaelig, for de enfoldige tilgængelig Lærevis, var Vejen banet for ham til den øverste Post i den danske Kirke, Sjællands Bispestol¹. Til at beklæde denne var han blevet indviet den 21. Maj 1615, og da endelig — som den sidste Udløber af de langvarige Stridigheder — Sagen mod den kryptokalvinske Biskop i Fyens Stift, Hans Knudsen Vejle, var blevet bragt til Afslutning med dennes Afsættelse 1616², var Grundlaget skabt for en helt ny kirkelig Udvikling i streng luthersk Retning.

Med alt dette falder det godt i Traad, at det netop først og fremmest er Resen, der er Sjælen i Arbejdet for at fremhæve 1617 som et Mindeaar. Der var heller ingen anden herhjemme, som i den Grad havde Grund til at føle sig aandeligt forpligtet hertil som just den Mand, der havde viet saa meget af sit Livs Arbejde til igen at bringe den wittenbergske Heros til Ære og Værdighed.

Det kan være tvivlsomt, om Tanken om paa festlig Maade at fejre Jubilæet 1617, skyldes Resens egen Indskydelse, eller om han har handlet under Indflydelse fra den almindelige Stemning i Ulandet. Sandsynligvis er det sidste det rigtige. Ganske vist maatte det ligge nær for en saa grundig Kender af Luthers og hele Reformations-tidens Historie som Resen i Erindringen at genkalde sig, hvad de grundlæggende kirkelige Begivenheder 100 Aar

¹) Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 373 ff.

²) Kirkehist. Saml. I, 481—509.

tidligere havde betydet, og det er da ogsaa interessant at se, at det kan paavises, at han — vistnok ganske uafhængigt af andre — i Begyndelsen af Aaret 1617 og formodentlig allerede i 1616 har syslet med Tanken om paa aandelig og litterær Vis at fejre Mindet herom¹, men der foreligger intet direkte Vidnesbyrd om, at det er fra ham (eller ham alene), at Planen om den storstilede Kirke- og Universitetsfest er udgaaet. At Inspirationen hertil er kommet fra Udlandet, synes Resen derimod selv at antyde, naar han i et Hyrdebrev, som nedenfor skal omtales, siger, at vi Danske »ikke mindre end andre af vor Bekendelse« bør fejre en Reformationsfest². Antagelig har han da modtaget Tilskyndelser i denne Retning netop fra Wittenberg, hvor blandt andet hans gode Ven Professor Balthasar Meisner tog levende Del i Festlighederne og siden glædede sig over, at man ogsaa i Danmark havde højtideligholdt Jubilæet³. I Retning af Paavirkning fra Sachsen kan det maaske ogsaa tyde, at Festlighederne i Danmark blev udformede paa væsentlig samme Maade som i Wittenberg, og at der 1617 herhjemme blev udgivet en Oversættelse af Kurfyrst Johann Georgs tidligere nævnte »Instruktion«. Dette Skrift betonedes iøvrigt selv udtrykkeligt, at det, aabenbart efter Teologernes Ønske, blev udgivet paa et saa tidligt Tidspunkt, for at det kunde tjene som en Opfordring ogsaa for de udenlandske Trosfæller til at deltage i et Gud saa velbehageligt Værk⁴. Endelig maa man uden Tvivl ogsaa i

1) Jvfr. S. 56.

2) »haur minus quam alij, qui tantopere se gaudent esse hujus verae confessionis una« (H. P. Resen, Lutherus triumphans Bl. C 5 v; D 5).

3) Brev af 1618 fra Meisner til Holger Rosenkrantz (Ny kgl. Saml., 4°, 2660), hvori det hedder : »Per dei singularem gratiam præterito anno solenniter celebravimus primum Jubilæum Lutheranum, quam ipsam festivitatem in inclyto regno Daniæ institutam fuisse, cum gaudio percepi.«

4) I den tyske Instruktion (Svevus, Academia Wittebergensis Bl. Pp v) hedder det til Slut, at den skal bekendtgøres en Maaned før Festen »vnd dadurch zu der Ausslendischen wissenschaftt gebracht werde. Da

København have modtaget det ovenfor nævnte »Epistola invitatoria« fra Teologerne i Leipzig og Wittenberg, skønt dette ikke direkte lader sig bevise¹.

At man valgte just Aaret 1617 som Mindeaar, skønt Luthers egentlige Brud med Rom havde fundet Sted 1519—20, er der intet mærkeligt i. Det var overalt i Samtiden den traditionsmæssige Opfattelse, at »Reformationen« var begyndt 1517. Saaledes var det allerede blevet slaaet fast af Sleidanus², og saaledes var det blevet udtalt herhjemme af Mænd som Arild Hvitfeldt og Poul Jensen Kolding³. Forøvrigt kunde man ogsaa i denne Henseende have paabe-
raabt sig Luther selv, der saa tidligt som 1527 privat havde fejret den første »Reformationsfest« til Minde om Afladskampens Begyndelse ved at drikke »einen gar tröstlichen Trunk«⁴.

3. Allerede tidligt paa Aaret mærker man Jubilæumsstemningen hos Resen. I Indledningen til sine latinske Litani-prædikener til Dagene den 3.—4.—5. Februar 1617 om-
talte han saaledes, hvorledes vi i sin Tid havde levet i »et ægyptisk Mørke og i et aandeligt Babylon«, som vi ved

auch etzlichen von den Theologen beliebete, andern reinen Theologen dieses vnser Christliche fürhaben zuerkennen zu geben, vnd sie zu gleichmessigen Gott wolgefelligen Werck anzumahnen, können wir es gnedigst vnd wol geschehen lassen«. Den danske Oversættelse bærer følgende Titel: »Instructio[n] oc] Ordinantz, Huorledis den Stormægtige Første oc Herre, Johannes Georgius, Hertug til Sachsen, etc. Vil vdi sit Chur Førstedom oc Lande haffue huldet, met denne tilkommende Evangeliske Jubelfest, eller frydens høytid. Tryckt først til Wittenberg: Oc nu, den menige Mand til Nytte, paa Danske vdsæt.« Kbh. 1617. (Salomon Sartor).

¹) Hverken i Tyske Kancellis Arkiv eller i Universitetsarkivet er der fundet Spor af Korrespondance om denne Sag.

²) J. Sleidanus, Commentarii, Fol., Argentorati, 1555, S. 1.

³) Arild Hvitfeldt, Konning Friderich den Førstes Histori, 1597, S. 146. P. J. Kolding, Kircke-Historie, 1614, Bl. B 4.

⁴) Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1. Ausgabe, IV, 2100. Jvfr. Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung, XL, 1907, S. 1034 ff.

Luthers og hans Medarbejderes Indsats paa lykkelig Maade var blevet befriet fra. Der kom dog Tider herhjemme, da det saa ud, som om de vundne Skatte igen skulde gaa tabt. Resen sigter derved dels til de gendøberiske Bevægelser, dels til Jesuiterangrebene, dels endelig til et Parti, som vel ikke nævnes med sit rette Navn, men som kendetegnes paa en saadan Maade, at enhver, der kunde læse, ikke kunde tage Fejl deraf. Det er »den ukloge Fornufts ufor-skammede Lærlinge«, som har angrebet Lærepunkterne om Forudbestemmelsen og Guds Naade, om Kristi Person og Genløsningen ved ham, om den rette Egenskabsmed-delelse i den ene Person og om Sakramenterne efter deres sande Indstiftelse. Men ogsaa denne — den kryptokalvin-ske — Retnings Angreb var et forbigangent Stadium. Der er da Grund til at efterkomme »vor i Sandhed kristelige (Christiani) Konges strengeste Vilje« om at vogte paa Lærens Renhed og i denne Middagssolens Klarhed skønne paa Guds ufortjente Velgerninger¹.

I god Overensstemmelse med disse Udtalelser indføjede Resen ogsaa i dette Aars Bededagsbøn paa Prædikestolen en særlig Forbøn om, at Guds »hellige Ord rent og ret i Kirker og Skoler . . . fremdeles maa være og vare hos os og vore Efterkommere med de højværdige Sakramenter i deres rette Mening og salige Brug,« og at de, der skulde forkynde dette, »bevares for al Fornuftens Vildfarelse og Bedrægeri og Levneds Forargelse².«

Med disse Ord var tillige Grundtonen i det kommende Jubilæum anslaaet: det skulde ikke blot være en Mindefest, men ogsaa en Glædesfest over den rene Læres Sejr, især over alle kalvinistiske Forsøg paa en Forvanskning af

¹) »ut videamus clare, in tanta luce meridiana, quæ contra multorum expectationem, ita ex gratia dei singulari illuxit nobis« (H. P. Resen, Psal. CII, qui, ut V. poenitentialis, . . . proponatur ecclesiis . . . 3. 4. & 5. Februarij, 1617, Bl. A 5—A 6 v).

²) Smstds. Bl. H 6 v. — At dette var sket med velberaad Hu særlig af Hensyn til Jubilæet, oplyste Resen senere i samme Aar (H. P. Resen, Jubilæus Christianus Bl. A 2 v).

det sande Evangelium. Med Tanken paa, hvad der var gaaet forud især i Aarene 1609—15, maa det siges, at denne Stemning havde sin fulde historiske Berettigelse.

Det næste Led i Planerne for i dette Aar at forherlige den store Reformator bestod i Udgivelsen af Luthers Kirkepostil, indledet med en af Resen skrevet Fortale, der blev dateret »ipso die Constantiæ et Concordiæ«, d: den 18. Februar, Luthers Dødsdag. Bogen selv var anbefalet i Kirkeordinansen og blev meget ofte citeret af Resen. Dens Nyudgivelse skyldtes en Befaling af Kongen, der var den »rene Læres oprigtige Elsker og saare trofaste Beskytter«, og man tilsigtede derved at give Præsterne et Hjælpemiddel i Hænde, der kunde lære dem, hvad ægte Lutherdom var.

Resens Fortale gav endvidere officielt til Kende for alle »dem, der oprigtigt elskede Vorherre Jesu Christi Evangeliums rene Lære,« at Aaret 1617 var bestemt til at mindes som et Jubelaar. Senere paa Aaret meddelte han, at dette var sket efter kongelig Befaling¹. Noget særligt Kongebrev herom kendes dog ikke, men Befalingen gaar antageligt — som ikke sjældent før — tilbage til en Samtale mellem Kongen og Resen.

4. Da selve Festdagene begyndte at nærme sig, udstedte Resen den 23. September 1617 et Hyrdebrev, rettet til samtlige Biskopper i Danmark og Norge og paa Island, Provsterne paa Gulland og Færøerne samt »de ærværdige Brødre i Hertugdømmet Slesvig og det øvrige Holsten«. — Med passende Forandringer blev Eksemplarer heraf sendt rundt til de paagældende. Nu synes der ikke længere at være bevaret nogen Original af Brevet, men dets Ordlyd

¹) Enarrationes siue Postillæ Martini Lutheri, Francofurti 1617. Jvfr. H. P. Resen, Jubilæus Christianus Bl. A 2. Hos Resen, Lutherus triumphans Bl. A 2 ff. aftrykkes Fortalen til Postiludgaven med ny tilføjet Undertitel: »Pro Parasceve seu Intimatione prævia Jubilæi Evangelici.«

er vel kendt baade fra et næsten samtidigt Tryk og fra flere ældre og nyere Afskrifter¹.

Dette Hyrdebrev er forsaavidt det første officielle Aktstykke om selve Reformationsfesten. I et tungt og knudret Latin mindede Resen om, hvorledes der den 1. November 1617 vilde være gaaet 100 Aar siden den Dag, da den Guds Mand Martin Luther blev opvakt paa guddommelig Maade til at disputere sine berømte Teser om Afladshandelen mod Tetzal med hans romersk-katolske Bedragerier. I den Anledning havde Kongen gennem Kansleren givet Befaling til, at der den 1. og 2. November overalt i Riget skulde fejres en højtidelig Taksigelsens Fest til Minde om, »at Guds rene og uforfalskede Ord saa naadigt og saa underfuldt var blevet bevaret i et helt saadant Aarhundrede.« Forøvrigt opfordrede Resen til, at man ogsaa ellers greb enhver Lejlighed til med Taknemmelighed at ihukomme Reformationens Velsignelser.

Maaske har Hyrdebrevet været ledsaget af et trykt Hefte, indeholdende de til denne Anledning bestemte Bønner og Psalmer, men dette er gaaet tabt, og Indholdet kendes kun ad anden Vej. I hvert Tilfælde ser det ud til, at

¹) Afskrifter fra det 17. Aarhundrede findes i Holman Herreds Provstebog (i Landsarkivet for Nørrejylland); i Kall, 4°, 472 og Ny kgl. Saml., 4°, 1177. Nyere Afskrifter findes i Gl. kgl. Saml., Fol., 1130; Ny kgl. Saml., 4°, 1224 og Den Bøllingske Brevsamling, Dansk Afdeling (ved Langebek). Da Biskoppen i Throndhjem Isak Grønbæk just var død, blev Hyrdebrevet i Stedet for til Biskoppen rettet til Kapitlet sammesteds. Originalen til dette Brev fandtes endnu i det 18. Aarhundrede, men er nu formentlig gaaet tabt (Velvillig Meddelelse fra Statsarkivet i Throndhjem); en Afskrift heraf, taget 1750, findes i Langebeks Diplomatarium, Norsk Række, (Rigsarkivet). — Med nogle Ændringer er Brevet trykt hos H. P. Resen, *Lutherus triumphans* Bl. C 4—C 6. Jvfr. Tillæg Nr. 1. Som Nr. 2 er meddelt den norske Biskop Niels Simonsen Glostrups Skrivelse af lignende Indhold til Gejstligheden i Throndhjems Stift (første Gang omtalt i H. F. Rørdam, *Mester Anders Christensen Arrebos Levnet* I, 81). Den er bl. a. af Interesse ved at være et Forsøg paa at skrive Resens tunge Latin om i en mere letflydende Stil.

Eksemplarer af et saadant Hefte er blevet uddelt ved Efteraarlandemodet i Roskilde — i Oktober — samme Aar¹.

Det var imidlertid ikke blot i Kirken, at Jubilæet skulde fejres. Heller ikke Universitetet maatte mangle ved denne Lejlighed. Meget passende var Resen 1617 ikke blot den øverste blandt Biskopperne, men ogsaa — for tredie Gang — som Rector magnificus Akademiets Overhoved², og som saadan udstedte han den 30. September et Universitetsprogram om de kommende Festligheder. Baade Stil og Indhold synes at vidne om, at det er Resen selv, der har affattet dette Program, skønt det ellers var Tidens Skik, at den akademiske Notarius affattede saadanne Aktstykker³. Resens Program indeholder en Opfordring dels til at takke for de Velgerninger, Gud har beredt gennem Reformatorerens Virksomhed, dels til at bede for den bestandige Opholdelse af den sande evangeliske Kirke i Norden. Interessant er det at se, hvorledes Resen i denne Sammenhæng fremdrager Luthers bekendte, saakaldte »Spaadom om Kirken i Norden«, der skulde blive ved til Verdens Ende. Allerede i »De sancta fide« 1614 og i Fortalen til Luthers Kirkepostil⁴ havde Resen henvist til samme »Spaa-

¹) Derpaa synes det at tyde, naar det i Gengivelsen af Biskoppens Monita paa Efteraarlandemodet 1617 (Gl. kgl. Saml., 4°, 3190) hedder, at Jubilæet skal fejres »juxta programma de eo expressum typis quod communicabatur præpositis.« Herved er næppe ment det akademiske Program, som er trykt i Resens Jubilæus Christianus. Jvfr. ogsaa Ny kgl. Saml., 4°, 1171, hvor der nævnes »Precationis formula ab Episcopo missa.« I sin Lutherus triumphans (Bl. E 3) taler Resen desuden om, at »concepta formula precationis adhibitæ, item Cantica ex Psalmis prænominatis, inprimis, lingua vernacula ad usum, seorsim impressa exstant.«

²) Til Rector magnificus var Resen blevet valgt den 7. Juni 1617 (H. F. Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV, 286).

³) Programmet er aftrykt hos H. P. Resen, Jubilæus Christianus Bl. A 2—C 3 v. Om Programaffattelse se H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621 II, 670.

⁴) Enarrationes Martini Lutheri, 1617, med Opfordring til at bede »pro conservatione perpetua ecclesie vere evangelicæ per septentrionem juxta prædictionem authoris qvoqve.«

dom«, som han siden vender tilbage til. Det er saaledes urigtigt at mene, at det først er i sin Mikkelsdagstakkebøn fra 1629, at Resen omtaler dette profetiske Udsagn. Ligeledes viser hans Anvendelse af den i de tidligere Skrifter klart, at det er ganske fejlagtigt at formode, at han i denne Henseende bygger paa et Skrift af Frants Vormordsen. Resens Kilde er simpelt hen Hebraisten Professor Johannes Forsterus († 1556), der er Hjemmelsmanden for en Gengivelse af en Udtalelse af Luther om Kirken i Norden, som findes i hans »Tischreden«. Som det andetsteds er eftervist, synes Resen tilmed at have misforstaaet Luther, som om denne sigtede specielt til den »nordiske« : den dansk-norske Kirke, medens Sammenhængen viser, at Luther blot har tænkt paa Kirkens Udbredelse mod de nordlige Egne (saaledes ogsaa Tyskland)¹. Programmet giver derpaa en kortfattet Udsigt over Gangen i Reformationshistorien, og saa som den formede sig paa dansk Grund især gennem Mænd som Poul Helgesen, Martin Gabler, Hans Tausen og flere andre, men har iøvrigt først og fremmest til Opgave at meddele Planen for den store Mindefest, som Universitetet vilde foranstalte.

Antagelig næsten samtidig udgav Resen dette Program i Bogform under den meget betegnende Titel: »*Jubilæus Christianus*«². Til Motto havde han træffende valgt Ord som Jesaja 40, 8; 1. Petr. 1, 25 og Apok. 14, 6³, og i skøn

1) Jvfr. min Afhandling »Luthers Spaadom om Kirken i Norden« i Kirkehist. Saml. 6. R. I, 297—304, der for en Del er rettet mod en af H. F. Rordam fremsat Opfattelse smstds. 5. R. VI, 188—92.

2) *Jubilæus Christianus*, sub serenissimo potentissimoque rege, Christiano IV, per sua regna, Daniam et Norvegiam, ditionesque Septentrionis, inprimis vero in R. Academia, celebrandus religiose, inde a præcidaneis omnium sanctorum in septimanam sequentem, pro sancta memoria restitutæ doctrinæ vere Evangelicæ, felici auspicio et ministerio salutari D. Martini Lutheri. 4°. Hafniæ 1617. (Henrik Waldkirch).

3) De to første Skriftsteder »*Verbum Domini manet in æternum*«, som var et »*Symbolum*« for Luther (jvfr. J. A. Fabricius, *Centifolium Lutheranum*, 1728, p. 410 f.), blev ogsaa senere optaget i Resens »*Luthe-*

Harmoni med tidligere Udtalelser betonedede nogle afsluttende Bemærkninger, at Festen skulde være til Erindring om Fornyelsen og Renselsen af Kirken »cum restauratione et reformatione sanæ doctrinæ¹.«

5. Saaledes var — med Omhu og i god Tid — alle Forberedelser truffet til at fejre en storstilet Kirke- og Universitetsfest. Kilder til en Skildring af Festens historiske Forløb foreligger dels i en gammel (anonym) Beretning herom², dels i det ovennævnte Festprogram, om hvilket Resen faa Aar senere forsikrede, at det fuldt ud paa heldig Maade var blevet bragt til Udførelse³.

Da Reformationen var begyndt med, at Luther opslog sine Teser den 31. Oktober Kl. 12, skulde ogsaa Universitetets Mindefest begynde samme Dag og Time med en latinsk Tale af historisk Indhold. Det blev den teologiske Professor Kurt Aslaksen, som kom til at holde denne Tale, der blev Grundlaget for hans senere udgivne Oversigt over

rus triumphans« (Bl. A 1 v). 1630 lagde Resen dette Ord til Grund for en Disputats »De verbo Domini, quod manet in æternum«, ved hvilken bl. a. Jens Dinesen Jersin erhvervede den teologiske Doktorgrad. — Om det sidste Skriftsted og dets Anvendelse paa Luther se ovenfor S. 34 og J. A. Fabricius, anf. Skrift p. 330 ff., 773 ff. I et Tilbageblik paa Jubelfesten 1617 i sin Bededagsprædiken for 1619 (Psal. CXLIII . . ., 1619, Bl. A 5) siger Resen bl. a.: »cum jubilatione etiam, anno superiore, quando quasi coram conspeximus rursus exsultantes, Angelum volentem per medium coeli, habentem Evangelium æternum &c.: ex mystica visione divini Johannis Evangelistæ. Apocal. 14. 6.«

¹) Jubilæus Christianus Bl. C 2.

²) Benyttet hos Erik Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ* III, 705—6 uden nærmere Angivelse af Kilden. Ganske kortfattede Notitser om Festen findes hos Kurt Aslaksen, *Theol. oc Hist. beskriffuelse om den Reformerede Religion*, Tidstavlen under 1617; i Ole Worms *Dagbog* (H. F. Rørdam, *Monumenta historiæ Danicæ* II, 717) og i Olai Wormii *et ad eum doctorum virorum epistolæ* I, 12, 39. En Skildring af Jubilæets Forløb findes hos Rørdam, *Kbh's Universitets Historie* III, 310—12.

³) H. P. Resen, *Lutherus triumphans* Bl. E 3—v: »optata exsecutio omnium quæ ita jam præmissa sunt.«

den danske Kirkehistorie¹. Derefter gik Professorer og Studenter til Aftensang i Vor Frue Kirke, hørte en Prædiken over samme Tema med Udgangspunkt i Psalme 66 og sang *Te Deum*. Efter Kl. 3 maatte de Studenter, der havde Lyst dertil, bruge Tiden til Deklamationer og Fremsigelse af Digte indtil Kl. 5, da de skulde møde i Kommunitetet. — For sit eget Vedkommende fejrede Resen Dagen ved at undertegne den vidtløftige Indledning, han havde forfattet til Præsten Oluf Jacobsen Kjøbenhavns Oversættelse af den augsburgske Bekendelse. Det var sikkert med en egen Følelse af Glæde og Højtid, at han udvidede Dateringen »31. Octob.« med disse Ord: »paa hvilken Dag hin gode Luther, nu lige for hundrede Aar, begyndte at anfægte Pavedømmet med sine Afladsbreve og falske Sjælekram, Gud og Sandheden til Ære og kristne Mennesker til evig Salighed².«

Hovedfesten fandt dog Sted Allehelgensdag, den 1. November. Rigsraaderne og en Del andre Standspersoner samledes tidligt om Morgenen paa Københavns Slot. Derfra gik de parvis under Anførsel af syngende Skoledisciple til Vor Frue Kirke. Kort efter ankom ogsaa Kongen og den udvalgte Prins. I Kirken blev der musiceret og afsunget »*Lover Gud, I fromme Kristne*« og »*Hvad kan os komme til for Nød*«. Derpaa besteg Biskop Resen Prædikestolen og holdt en Prædiken over Dagens Evangelium Matth. 5, 1—10, de otte Saligprisninger, der efter hans Mening var ypperligt passende til Dagens Anledning. Prædikenen endte her — som overalt i enhver Kirke i det dansk-norske Monarki — med den af Resen selv forfattede »evangeliske Jubelbøn«. Fremfor alt samlede denne meget lange Bøn sig om en Tak til Gud, fordi »du udfriede din kristen Kirke af det papistiske Fængsel og Mørke og lod saa mildeligen igen optændes dit sande Evangelii Lys ved din tro Tjenere Doct. Morten Luther og andre, som hannem retsindelig

¹) Jvfr. S. 61 f.

²) Jvfr. S. 58 f. Den rætte Augsburgske Confession, 1618, Bl. d 4 v.

efterfulgte.« Under forskellige Former vendte Bønnen atter og atter tilbage til dette Hovedpunkt: Lovprisningen af Gud for hans usigelige Godhed ved at besøge os »med dit klare Lyses Skin til Liv og Salighed i denne sidste Verdens Tid.« Hvor megen Grund var der da ikke til at bede om, at Gud vilde fuldføre, hvad han havde begyndt og »bevare os sit hellige Ord og de højværdige Sakramenter i deres rette Mening og Brug!« Bønnen mundede til Slut ud i en almindelig Forbøn for Kongen og Kongehuset, for Adel og Ridderskab og hver, der havde høje Embeder¹.

Efter Prædiken blev der sunget »Te Deum laudamus«, hvorpaa Kongen og Rigsraadet gik til Alters sammen og derved ligesom aflagde et højtideligt Løfte om at ville staa enigt sammen til Forsvar for Luthers Arvegods, den

¹) Som den ældste Form for Jubelbønnen har hidtil den været anset, som findes i »Alterbogen« 1652, Bl. L 1 8 v—M m 3 (jvfr. C. T. Engelstoft, Liturgiens Historie i Danmark S. 153). Bønnen findes dog i to paa samtidige Gengivelser hvilende Afskrifter dels i Ny kgl. Saml., 4°, 1171 (under 1617 med Titel: »Precationis formula ab Episcopo missa«), dels i et Brev fra ca. 1618 fra Biskoppen i Ribe til Provsten i Holmans Herred (Holman Herreds Provstebog, Landsarkivet i Viborg). Jubelbønnen maa senere være blevet optaget i de Udgaver af Alterbogen, der ligger efter 1617, men for 1652. Af saadanne er nu ingen bevaret, men at der i hvert Fald maa have eksisteret mindst een (snarere to) Udgave (fra ca. 1625—6), fremgaar af andre Kilder (Kancelliets Brevbøger, udg. af L. Laursen og E. Marquard, 1624—26, S. 519; 1630—32, S. 16; jvfr. Danske Magazin 5. R. I, 69). Som den ældste, nu kendte, trykte Gengivelse maa nævnes Teksten Bl. B 4 v—8 i »Nogle Bøner som brugis aarligen vdi Kircken aff Prædickestenen oc for Altered, paa bestemte Tider etc.«, udgivet paa Bekostning af Henrik Waldkirchs Enke 1637, vistnok som en Art Separatudgave af Alterbogen. Denne Samling udkom igen 1648 som Tillæg til Josua Stegman, Inderlige Hierte-Sucke. Jvfr. iøvrigt Optrykket nedenfor i Tillæg, Nr. 4. — Efter D. G. Zwergius, Det Siellandske Clerisie S. 150, 167 har man hidtil (C. T. Engelstoft, anf. Skrift S. 153 og W. Rothe, Det danske Kirkeaar, 3. Udg., S. 313) uden videre anset Resen for Forfatter til denne Bøn. Dette siges vel intetsteds udtrykkeligt i de samtidige Kilder, men Indholdet og Stilen peger saa tydeligt tilbage mod Resen, at ydre Vidnesbyrd for hans Forfatterskab sikkert maa siges at være upaakrævede, ligesom det i Følge hele den datidige Situation formentlig kun kunde være Sjællands Biskop, der forfattede en saadan Bøn.

rene evangeliske Sandhed. Gudstjenesten endte med Luthers berømte Barnepsalme »Behold os, Herre! ved dit Ord,« hvorpaa Processionen vandrede tilbage til Slottet.

Ved Aftensang samme Dag blev der prædiket over Apok. 7, 1—13 — om de sande udvalgte for Guds Trone —, og ved Gudstjenester den næste Dag, Søndagen den 2. November, mindedes Reformationens Velsignelser ved Prædikener over Matth. 22, 1 ff. og Efes. 5, 15—20 samt ved Afsyngelsen af forskellige Psalmer, deriblandt »Vor Gud, han er saa fast en Borg¹.«

Derefter fortsattes den egentlige Universitetsfest — ligesom i Wittenberg — fire Dage endnu med Taler af Professorerne om Formiddagen i »det store Auditorium« og af Studenterne om Eftermiddagen i Kommunitetet og Walkendorfs Kollegium. Emnet for disse Taler var dels den ulykkelige Tilstand i det papistiske Mørke, dels Lyset, der straaledede frem ved Luther, dels selve Religionsartiklerne, som ved Luthers tro Virksomhed var blevet rensete fra »en Surdejg, der var mere end farisæisk².«

Festen sluttede den 8. November Kl. 7 paa Akademiet med en Prædiken af Psal. 100 (især over Temaet: Guds Ord bliver evindeligt) og med Afsyngelsen af Te Deum, og saaledes mente man paa værdig Maade at have mindedes den Skat, som var efterladt af den store Reformator, og som man — efter Resens Ord — omhyggeligt og trofast vilde bevare og give i Arv til Efterslægten, »si qvæ futura est³.«

6. Resens eget Rektorat skulde imidlertid bringe endnu en Lutherfest. Den 17. Februar 1618 udstedte han som Rektor et Program, hvori han kundgjorde, at han havde bedt sin kære Kollega, Professor *Caspar Bartholin*, om den

¹) H. P. Resen, Jubilæus Christianus Bl. B 2—B 4 v. De nævnte Psalmer efter Ny kgl. Saml., 4°, 1171.

²) Jubilæus Christianus Bl. 3 v—4.

³) Smstds. Bl. B 4 v.

følgende Dag at holde en Mindetale i Anledning af, at det var Dødsdagen for »megalothæander Lutherus«. Den 18. Februar holdt Caspar Bartholin da ogsaa — under Tilhørernes stærke Bifald — en senere udgivet Tale, der typisk for Tidens Aand drejede sig om en Sammenligning mellem Elias og Luther¹.

Om man har gentaget Mindefesterne for Luthers Død, vides ikke. Derimod blev det en fast Skik, at man paa Universitetet hvert Aars 31. Oktober mindedes Reformationen med en Tale af en af Professorerne. Da Resen første Gang — den 4. Oktober 1617 — overbragte Konsistorium Kongens Befaling om, at der skulde fejres Reformationsfest paa Universitetet, tales der kun om Festen samme Aar. Men ved et Konsistoriumsmøde næste Aar den 14. Oktober meddelte Rektor, at det var Kanslerens Befaling, at der *aarligt* skulde holdes en »Oratio publica in memoriam repurgatæ religionis«, en Pligt, som skulde gaa paa Omgang mellem Professorerne. Ligprogrammet over Resen siger, at det var ham, der af Kongen havde opnaaet den Gunst, at Reformationsfesten aarligt skulde gentages baade i Kirker og ved Universitet².

Universitetet holdt troligt fast ved denne Skik i henvend 300 Aar. Først ved kgl. Resolution af den 3. August 1906 blev Universitetets særlige Reformationsfest afskaffet, idet ene af alle Summus theologus, Professor Henrik Scharling havde brudt en Lanse for dens Bevarelse. Festen havde iøvrigt i Aarhundredernes Løb medvirket til, at en Række værdifulde Taler og Undersøgelser havde set Lyset, om end den Traad, der forbandt det Emne, som blev behandlet, med Festens Grundlag ofte var spinkel³.

¹) Caspar Bartholin, De Luthero Panegyricus, 1619. Resens Program er aftrykt som Indledning hertil Bl. A 2 v—3. Jvfr. Olai Wormii Epistolæ I, 39: »non sine insigni omnium applausu«.

²) H. F. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV, 288, 297. Programma funebre over H. P. Resen, 1638. Jvfr. her nedenfor S. 52.

³) Aarbog for Kjøbenhavns Universitet for 1905—6 S. 381 ff.

Det er urigtigt at betegne Reformationsjubilæet i Danmark 1617 som »overvejende akademisk«¹. Alene Højtidelighedernes Forløb viste, at det tillige i høj Grad var tænkt som en *Kirkefest* (rent bortset fra, at en Modsætning mellem »akademisk« og »kirkelig« vilde ligge Samtiden fjernt), og dette understregedes yderligere ved, at Resen ogsaa for den kirkelige Dels Vedkommende opnaaede, at den skulde gentages aarligt. Dette skete dog næppe straks. Ganske vist hedder det i den *trykte* Udgave af Resens Hyrdebrev af den 23. September 1617, at Jubilæet skal fejres »cum anniversaria quoque recordatione²,« men dette maa være en senere — forsaavidt uægte — Tilføjelse af Forfatteren, da den mangler i de haandskrevne Gengivelser af den oprindelige Tekst, og i Synodalmonita paa Efteraarslandemodet 1617 siges der ogsaa kun, at der »hoc anno« skal holdes Jubelfest³. Formodentlig er den endelige Bestemmelse om hvert Aar at mindes Reformationen i Kirkerne først lidt efter lidt blevet udformet. Maaske er der allerede næste Aar til Bisper og Præster blevet udsendt et trykt (eller skrevet) Hefte, indeholdende Jubelbønnen og de hertil hørende Psalmer⁴, men mærkeligt er det, at man ikke hører noget om denne Sag paa Sjællands Stifts Landemoder 1618. Først paa Dionysii Landemode 1619 hedder det: »Ad Calendas Novembres recolatur memoria restituti evangelii per precationem Jubilæam⁵.« At Gentagelsen af Reformationsfesten skyldes en kongelig Befaling, siges ligeledes i

1) Saaledes Hans Olrik i Kirkehist. Saml. 4. R. I, 270.

2) H. P. Resen, Lutherus triumphans Bl. C 6.

3) Ny kgl. Saml., 4°, 1171.

4) Jvfr. et Brev fra Ribe Biskop til Holman Herreds Provst (Holman Herreds Provstebog), indeholdende Afskrift af Jubelbønnen og af Psalmen »O Herre Gud, huor gaar det til.« Brevet er desværre udateret, men maa vistnok henføres til 1618, da det omtaler, at Resen har ønsket, at Reformationens Velsignelse skal mindes »annuatim«. — 1624 omtales Jubelbønnen som »precatio consveta impressa apud Sal. Sart.« (Ny kgl. Saml., 4°, 1171).

5) Ny kgl. Saml., 4°, 1171. — Jvfr. Gl. kgl. Saml., 4°, 3190.

Ligprogrammet over Resen og bekræftes ved en Udtalelse af ham selv, idet han et Sted siger, at det fortsatte Jubilæum skete »religioso indultu . . . Christiani IV«.¹ Medens det næppe er berettiget at antage, at Initiativet til at afholde en Reformationsfest 1617 er udgaaet fra Danmark, synes det, som om dette har været Foregangsland med Hensyn til Jubilæets Gentagelse. F. Eks. kan det nævnes, at en aarlig Reformationsfest først blev indført i Kur-sachsen fra 1668, i det ernestinske Sachsen fra 1718². I hele sin følgende Bispetid omfattede Resen denne gentagne aarlige Reformationsfest med den største Interesse. Næsten paa hvert eneste Efteraarslandemode lige til 1637 — det sidste, han oplevede, — undlod han ikke at minde Provsterne om, at de endelig ikke maatte glemme, at der den tilstundende Allehelgensdag i Kirkerne skulde fejres Reformationsfest (religiosa renovatio Jubilæi, Jubilæus evangelicus, Jubilæus Christianus, Jubilæi continuatio)³. De alvorlige Tidsforhold, der opstod kun faa Aar senere som Følge af Tredivaarskrigen, bidrog yderligere til, at Resen følte sig opfordret til at indskærpe, at man baade i Taknemmelighed burde betænke, hvilken Velsignelse Reformationen betød, og bede Gud om, at dette Gode ikke skulde gaa tabt, hvad man kunde have alvorlig Grund til at befrygte⁴. Som Hjælpemiddel til den rette Forstaaelse af Reformationsjubilæerne udgav Resen det mærkelige Skrift »Lutherus triumphans«, som nedenfor skal omtales.

1) Titelbladet til »Lutherus triumphans«. Ligprogrammets Ordlyd er saa vigtig, at den bør gengives her: »Tantumque a rege serenissimo ab anno M.DC.XVII. impetravit, ut singulis annis omnium sanctorum die in ecclesiis, pridie vero ejusdem in academiis [c: a], memoria divinarum beneficiorum in ecclesiam centesimo a quovis anno collatorum grata enarratione celebrari debeat.« Omtrent det samme siges ogsaa i N. P. Schandorphs Ligprædiken over H. P. Resen, 1639, Bl. I 3.

2) Chr. Gerber, Historie der Kirchen-Ceremonien in Sachsen, 1732, S. 227. Fr. Loofs, anf. Afhandling S. 4.

3) Ny kgl. Saml., 4°, 1171.

4) Smstds. (saaledes 1620 Dionys.; 1631 Dionys.).

Højtideligholdelsen af en særlig kirkelig Mindefest for Reformationen blev senere fastslaaet i Ritualet 1685 og holdt sig indtil 1770, da den store Indskrækning af Helligdagene ogsaa ramte Allehelgensdag, der blev henlagt til den første Søndag efter den 1. November, hvorved dens særegne Karakter som Festdag forsvandt. Dog skulde Reformationsbønnen læses og forklares paa denne Søndag, men siden er ogsaa Bønnen gledet ud og findes saaledes ikke optaget i den 1901 forordnede Alterbog for Danmark¹.

7. Reformationsjubilæet 1617 fik ogsaa i Danmark den Virkning, at den ortodokse Tids Lutherforstaaelse blev kanoniseret herhjemme, og at den danske Kirke i højere Grad end før besindede sig paa sin lutherske Karakter. Uden at man tør tage det som en aldeles direkte Følge af denne Højtid, er det dog betegnende som Udtryk for samme Stemning, som i saa høj Grad kom til Orde under selve Festlighederne, at se, hvorledes endnu i Jubilæumsaaaret 1617—18 den stærkere konfessionelle Afgrænsning satte sig ejendommelige Spor. Allerede den 23. Januar 1617 var der udgaaet et strengt kongeligt Forbud mod, at danske Bøger, der var trykt paa fremmede og ubenævnte Steder, blev indført og falbudt i Danmark, og det blandt andet med den Begrundelse, at da mange af saadanne Skrifter »adskillige Punkter og Artikler udi vores kristelige Tro og Religion . . . trakterer og forhandler«, kunde de medføre, at en Del »vores kristelige Tro . . . præjudicerlige Irringe og Vildfarelser« blev udspredd². Vigtigere var det dog, at man stræbte efter at forpligte baade Præster og Lægfolk paa Symbolskrifter. Ledende i begge Henseender var Biskop Resen. Saaledes sammenkaldte han den 21. Februar 1618 — tre Dage efter at Caspar Bartholin havde holdt sin store Tale paa Luthers Dødsdag — alle de Borgere i København,

¹) Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685, S. 30. Forordningen af 26. Oktober 1770.

²) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 54—5.

der tilhørte andre Konfessioner, i Vor Frue Kirke og tvang dem til at sværge paa Fremmedartiklerne af 1569¹. Hermed var det i god Overensstemmelse, at Resen til Emne for sin teologiske Indledningstale paa St. Hans' Landemode s. A. netop valgte Fremmedartiklerne. I Exordiet gjorde han opmærksom paa, at der med den Engel, der omtales i Apok. 14, 6, var sigtet til Luther, som skulde drage det i det papistiske Mørke nedsænkede Evangelium frem for Dagens Lys. Ved de fire Engle, som nævnes i Apok. 9, 15, maatte der forstaas Karlstadt som »Anabaptistarum patriarcha«, Zwingli som »Calvinistarum pater«, Servet som »Arianorum interpolator« og Ignatius Loyola som »Jesuitici ordinis auctor et pontificiæ doctrinæ propugnator«. Mod disse fire, som paa den ulykkeligste Maade fik Jorden til at skælve i sin Grundvold, var netop Fremmedartiklerne rettede².

I disse Aar fremhævede Resen ogsaa jævnligen paa Landemoderne Vigtigheden af, at Præsterne besad de Bøger, som var anbefalet i Kirkeordinansen, og om hvilke der var sagt, at de dem »ikke til Gavns ombære (o: undvære) kunde«, d. v. s. som normative Udtryk for ægte Lutherdom³. Et betydningsfuldt Skridt mod yderligere at fastslaa dette Begreb var det, at Resen senest fra 1619 indførte en virkelig Symbolforpligtelse for Stiftets Præster, idet de før deres Embedstiltrædelse maatte underskrive en Formular, hvorved de lovede af Sjæl og Sind at ville elske og fastholde Bibelen og den Lære, som kortelig var fremstillet i Luthers lille Katekismus, i den Augsburgske Bekendelse af 1530 med sin Apologi og vor Kirkes øvrige Bøger, og aldrig spille under Dække (colludere) med dem,

¹) H. F. Rørdam, Monumenta historiae Danicæ II, 717.

²) Ny kgl. Saml., 4°, 1171 og (fyldigere) i Kall, 4°, 490. Sidste Tekst har Münzer for Karlstadt. Den samme Fortolkning af Apok. 14, 6 i Resens latinske Litaniprædiken for 1619 (Psal. CXLIII . . . , 1619, Bl. A 5).

³) Ny kgl. Saml., 4°, 1171 (1616 Juni; 1618 Juni; 1618 Dionys.). — Jvfr. H. F. Rørdam, Danske Kirkelove I, 118.

der tilhørte en anden Konfession¹. Lidt senere — 1625 — begyndte man ogsaa at forpligte Universitetets Professorer paa den augsburgske Bekendelse². I god Samklang med disse Bestræbelser for at værne Kirkens Lærepræg staaer det da ogsaa, at man fra denne Tid forlangte af de teologiske Studenter, der skulde rejse udenlands med kgl. Stipendium, at de før deres Udrejse skulde afgive et skriftligt Løfte om kun at ville besøge lutherske Universiteter³, ligesom man allerede ved et Kongebrev 1616 havde søgt at værges sig mod at faa Huslærere og Hovmestre, som kunde tænkes at ville opdrage den dem betroede Ungdom i »Troens Punkter, som stridagtige ere og imod den Religion, som udi Kirkerne her udi vore Riger, Danmark og Norge, observeres og vedtagen er⁴«.

8. Den stadige Henvisning til symbolske Skrifter og Luthers Værker gjorde det naturligt paa Bogmarkedet at søge fremskaffet nye Udgaver heraf. Derfor bliver Reformationsjubelaaret baade i denne og andre Henseender et betydningsfuldt Tidspunkt i dansk Bogavls Historie.

Blandt de ovenfor nævnte Bøger, der var anbefalet Præstestanden i den danske Kirkeordinans til »at drage nogen mærkelig sand Gudelighed af«, indtog næst Bibelen Luthers Kirkepostille den første Plads⁵. Det var da en Reformationens Aand virkelig værdig Maade at ære Luthers Minde paa, naar Resen benyttede Jubelaaret til at foranstalte en ny Udgave af dette Værk. Som før nævnt under-

¹) Kirkehist. Saml. 2. R. V, 610; jvfr. S. 601, 603.

²) Smstds. 2. R. V, 611. Om Interessen i akademiske Kredse for Confessio Augustana i denne Periode vidner det ogsaa, at Professor Elias Eisenberg 1618 holdt en Tale om den (Rørdam, Monumenta II, 718). Det samme var Tilfældet 1630, da Jacob Matthiessen Aarhus holdt sin s. A. udgivne »Oratio Jubilæa anni M. DC. XXX., qva beneficium Augustanæ Confessionis breviter expenditur.«

³) H. F. Rørdam, Kbhvns Universitets Historie IV, 697.

⁴) H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 47—8.

⁵) Smstds. I, 49, 119.

skrev han Fortalen i Februar 1617, og man tør vel heraf slutte, at han i det foregaaende Aar har været optaget af at sysle med dette Arbejde. Hermed passer det godt, at den bekendte københavnske Boghandler Henrik Waldkirch saa tidligt som den 21. Januar 1617 erhvervede et kgl. Privilegium for 10 Aar paa Udgivelsen af Luthers større Postil¹. Værket selv blev trykt i Frankfurt hos Bogtrykkeren Nicolaus Hoffmann og fremtræder som en svær Foliant i stateligt Udstyr under følgende Titel:

Enarrationes, Siue Postillæ Martini Lvtheri maiores, in lectiones, quæ ex evangelicis Historiis, Apostolorum Scriptis, aliisque Sacræ Scripturæ locis desumptę per vniuersum annum, tam in diebus Dominicis, quam Diuorum memoriæ sacris, pro concione recitantur, fideliter atque diligenter ad verbum, iuxta exemplar, quod postremo recognitum, cum Præfatione Lutheri, exiit Basileæ, per Ioan. Heruagium, anno Salutis humanæ M. D. XLVI. mense Martio excusæ. 1617.

Selve Teksten er, som Titlen viser, et Optryk af Baselerudgaven 1546 ved Johannes Hervagius. Som denne har ogsaa Udgaven af 1617 til Slut medtaget en oprindelig græsk, men af Heidelberg-Professoren Johannes Hartungus til Latin oversat, Tale mod Skærsilden fra Baselerkonciliet, og er ligeledes forsynet med forskellige Indices. Det nye er derimod Resens Fortale, rettet til det dansk-norske Præsteskab (»doctrinæ puræ evangelii domini nostri Jesu Christi synceris amatoribus et præconibus fidelibus in Dania et Norvegia &c. fratribus charissimis«), i hvis Hænder han herved efter Kirkeordinansens Forskrift giver en »Lutherus redivivus«. Med det indtrængende Kendskab til Luthers Skrifter, som altid udmærkede Resen, gør han i Fortalen Rede for Postillens Tilblivelseshistorie og for de

¹) Kancelliets Brevbøger, udg. af L. Laursen, 1616—20, S. 122.

forskellige Udgaver og Oversættelser, der fandtes af den. Naar han som Grundlag for den nye Udgave har valgt Hervagius' latinske Oversættelse (af 1535), skyldes det aabenbart, at Luther selv havde udtalt sig rosende om den. Da den danske Konge Christian IV som en nidkær Værner af den rene Lære havde ønsket, at Luthers Postille skulde udbredes i de nordiske Kirker, var det nu Resens Haab, at Præsterne vilde gøre god Brug af Gaven og med den som Grundvold forme deres Forkyndelse af de vigtigste Artikler i den kristne Lære. Forøvrigt stillede han i Udsigt, at hvis Præsterne savnede Hjælpemidler til nøjere at trænge ind i Luthers Tanker, skulde de ikke komme til at vente længe paa en saadan nødvendig Ledetraad til de indre Helligdomme i hans Tankeverden. Et Hjælpemiddel af denne Beskaffenhed kom da ogsaa senere til at foreligge i Resens »Lutherus triumphans«¹.

Det ser ud til, at denne Nyudgave af Luthers Postille har vundet en ret vid Udbredelse, skønt det ikke manglede paa dem i Samtiden, der klagede over den latinske Gengivelse heri og hellere vilde have haft Luthers egne Ord paa Tysk². Et interessant Vidnesbyrd om dens Udbredelse findes i en Skrivelse fra 1619 fra Biskoppen i Ribe, Iver Iversen Hemmet, til en Provst, hvori han meddeler, at der fra Boghandleren Henrik Waldkirch nu er tilsendt ham en Del Eksemplarer af dette Værk, og strengt paalægger Provsten at bringe paa det rene, om der i hans Herred er nogen af Præsterne, der ikke havde den. I saa Fald tilbyder der sig nu en god Lejlighed til at erhverve den (for 4 Rdlr. Bindet)³.

¹) H. P. Resen, *Lutherus triumphans*, især Bl. A 7 ff. om Luthers Postilles Tilblivelseshistorie og Bl. B 2 ff. »Methodus (parva instructio L[utheri] docens, quid in evangeliis qværendum, quidve exspectandum«.

²) Brev af 5. Juli 1635 til Kansler Christian Friis til Kragerup fra den yngre Hans Svanning (Ny kgl. Saml., 4°, 2127 S. 352). Svanning havde benyttet et Eksemplar af Postillen, der var indkøbt til hans Sognekirke Besser paa Samsø.

³) Brev af 10. Januar 1619 i Holman Herreds Provstebog (Lands-

Samtidig med Privilegiet for Udgivelsen af Kirkepostillen havde Henrik Waldkirch opnaaet et ligelydende Privilegium for en Nyudgave af en anden, kirkeretslig vigtig Bog, den danske Kirkeordinans. En saadan Udgave saa ogsaa Lyset 1617¹. Det er at formode, at det ligeledes er Resen, der staaer bag denne. Til Gunst for denne Formodning kan der anføres dels, at det vistnok var Skik, at Sjællands Biskop besørgede nye Udgaver af dette Værk, — flere Eksempler herpaa kendes fra tidligere Tid² —, dels at Resen i disse Aar stod i nøje Forbindelse med Waldkirch, dels endelig, at der til Slut i Bogen findes en rettende Tilføjelse af historisk Indhold, der baade ved sin tunge, ubehændige Form og sit nøje Kendskab til Enkeltheder i ældre dansk kirkelig Litteratur peger mod Resen som Forfatteren³.

Ikke mindre i Pagt med Tidens Aand var det, at Resen sørgede for at faa tilvejebragt en Oversættelse af den augsburgske Bekendelse fra 1530. Siden Jørgen Jensen Sadolin 1533 havde udgivet en saadan Oversættelse, var ingen senere fremkommet i Danmark. Da tilmed Sadolins Gengivelse blev anset baade for forældet og mindre tilfredsstillende, kunde der være god Grund til at skaffe en ny Tids Mennesker en anden Fordanskning i Hænde⁴, og til dette Arbejde udvalgte Resen Sognepræsten i Hjørlande *Oluf Jacobsen Kjøbenhavn*, der 1618 udgav:

Den rætte Augszburgiske Confession, Eller
Christelige Trois bekiendelse, som nogle Før-
ster oc Stæder offuerantuordede Stormæctig-

arkivet for Nørrejylland). I Juni og Dionys. 1618 paabød Resen paa Landemodet, at alle Præster skulde eje Postillen (Ny kgl. Saml., 4°, 1171).

¹) Kancelliets Brevbøger, udg. af L. Laursen, 1616—20, S. 122. Den rette Ordinants. Kbh. 1617.

²) Kirkehist. Saml. 2. R. II, 398.

³) Smstds. findes den omtalte Anmærkning aftrykt.

⁴) Paa Landemodet Dionys. 1618 fremhævede Resen, at det var »consultum«, om Præsterne havde »Cf. Aug. cum Apologia, editam Danice jam fideliter« (Ny kgl. Saml., 4°, 1171).

ste Keyser Carl den V. vdi den almindelige Richsdag til Augszburg, Aar M. D. XXX. Met sin *Apologia* eller Forsuar, etc. Nylig tilsammen vdsætte paa Danske. København. 1618. 4°. (Salomon Sartor).

Bogen er tilegnet Kansler Christian Friis til Kragerup som den, der i Følge sit høje Embede især havde til Op-gave at beskytte og forsvare »den sande Troens Lærdom og rette Guds Dyrkelse«. Som nævnt havde Resen forsynet denne Oversættelse med en Fortale, dateret den 31. Oktober 1617, hvori han udførligt fremstiller Konfessionens Tilblivelseshistorie. Paa Baggrund af en mørktfarvet Skil-dring af Tilstanden under Pavedømmet, der blev brudt ved Luthers djærve Optræden mod Fornuftens^s forblindede Trælle, gør han Rede for de enkelte Stadier i Tilvejebrin-gelsen af *Confessio Augustana*. Indgaaende omtaler han f. Eks. den vanskelige og farefulde Situation, hvori Prote-stanterne — »de arme Folk« — var stedt paa Rigsdagen i Augzburg, og deres Arbejde for at udarbejde Konfessionen, der »ilendes« blev sendt til »deres gode Luther«, der maatte bekende, at »Philippi Stil faldt mildere, end hans grove Pen«, dog var Mening den samme. Interessant er Resens Syn paa *Confessio variata* af 1540. Fordi Katolikkerne mente at finde Støtte for deres Transsubstantiationslære i Udgaven 1530, forandrede Melanchton siden med Luthers Vidende Stilen nogle Steder, men dog kun saaledes, at »Hovedmeningen skulde stedse være den samme uden al Underfundighed«. Den ny Udgave blev imidlertid benyttet af dem, der vilde »flikke sig ind under den Augsburgske Konfession«, hvorfra de tidligere var undveget. Derfor blev den første Udgave »mere anset igen« af Hensyn til »Sakra-mentererne« med deres Nestorianisme og Fornuftdyrkelse i Behandlingen af Trosmysterierne¹.

Det er sjældent, at der er Flugt og Fart over Resens

¹) Bl. d—d v.

Prosa, men i denne Fortale mærker man en virkelig con amore-Stemning, og i hans Forfatterskab maa den henregnes til det mest kærnefulde, han har skrevet. Der luer en renlivet Lutheraners Had mod Papisme og Calvinisme, og det er med en aandsbeslægtets Hjertensfryd, at Luthers evangeliske Stordaad er skildret.

Som Prøve paa hans kraftfulde, omend tunge Sprog skal et Stykke om Reformationens Begyndelse meddeles her¹:

»Fornufftens Klogskab haffde forblindit de arme hoffmodige oc giærige Gubber i begyndelsen, siden kom liise oc lyst der til, som bleff vedtagen aff saa mange, Oc det vaar en vaane, bekræfftet lige som met hæffd oc Laasz, Ja met Tyrannj, paa det sidste som ingen kunde ducke op imod.

Disz imellom saae altid nogle Øerene aff Eselet vnder Affguden, Men maatte lade som intet vaar, indtil hin dierffue Luther fick fat der paa, oc vilde icke slippe, førend det maatte omkuld, oc billedet i skarnet, huor igennem hand sølede dem begge siden det vildeste formuen vaar, met anden hielp tillige, huilcken Gud sende hannem skinbarligen der til, som vitterligt er.

Det vaar alt imod Fornufften, men Troens verck alleene, som hand baade randsagede Scriffterne met, effter Guds befalning, oc stolede der paa saa veldeligen, naar alt haab siuntis ellers at være vde, huilcket hand lærde aff samme Ord til met, saaledis til Kundskab oc varactighed, som hannem forøctis der ved jo meere oc mere, aff saadan Guddommelige Krafft som der er hoss altid oc euindeligen.

Ja sligt fandtes icke i hannem alleene, men i alle som trode sammelunde, aff Guds synderlige Naade til den tijds rætte Velsegnelse, saa ingen aff dennem der Troen maatte haffue nogen rum vdi, kunde necte længre, at det haffde sig jo ilde met Pawedommet, oc den Næsevjse Fornufftis Briller oc griller, i mange stycker, som dog ellers ingen motte røre ved, thi det hede: *Noli me tangere*, (Lad mig være, kom mig icke fornær) saa ømskindet vaar den hellige Fader, met sine *Prælater*, oc salvede aff Olien, som haffde brudt deris forslagne Hoffueder, at de intet meere kunde taale, dem skulde sigis det ringiste, vden huad de gierne vilde høre, som for er rørt.

Her gick det nu i verck mellom Luther oc dennem, aff Guds synderlige Raad oc Villie, saa de tabte, enten de sende *Eccium*

¹) Bl. b 2 v—b 3.

frem at raabe Skow raab, eller andre, enten de møtte self eller icke, met all deris Practicker oc listighed, enten de lockede eller truede nogle til at forsøge Spillet, oc giøre deris beste, Gud vaar den som regiærede handelen, end ocsaa anlangendis Keyseren self, foruden den gode høyuijse oc saare Gudfryctige Churførste Fredrick, met nogle sine ypperlige gode Mænd, at der kom dennem altid kurre paa traanen, naar de vilde spinde noget, det allersmerste oc subtiligste aff egne Hoffueder imod Guds vijszdom oc hans hellige ord.«

Af selve Jubilæumslitteraturen er allerede Resens Festprogram »Jubilæus Christianus« nævnt. Af ikke ringe Betydning er ogsaa Professor *Kurt Aslaksens* latinske Tale den 31. Oktober 1617, som efter at være blevet gennemset af Holger Rosenkrantz¹, der bestemt tilraadede dens Udgivelse og forsynede Forfatteren med supplerende Oplysninger, udkom 1621 under Titel:

Oratio Theologico-Historica. De Religionis per D. Martinum Lutherum reformatæ origine & progressu in Germaniam & ejusdem in hisce Regnis Daniæ & Norvegiæ, elapso hoc centenario, videlicet ab Anno 1517. ad Annum 1617. . . . recitata in Academia Hafniensi, in Jubilæo Evangelico, Anno 1617. 4°. Hafniæ 1621. (Henrik Waldkirch).

Næste Aar udgav Aslaksen den paa ny i dansk Oversættelse² den »menige Mand til Gavn«. Denne Tale, hvis Udarbejdelse — som det oplyses — skyldtes et Paalæg fra den daværende Rector magnificus (o: Resen) giver et mønstergyldigt Udtryk for Tidens almindelige Opfattelse af Forholdene i Kirken i Senmiddelalderen og den mægtige Forandring, der var indtraadt ved Luthers Virksomhed.

¹) Jvfr. J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde S. 237.

²) Theologiske oc Historiske beskriffuelse om den Reformerede Religion, ved D. Marten Luther. . . . Nu menige Mand til gaffn, paa Danske vdsat, mangesteds forbedret oc formeeret. 4°. Kbh. 1622. (Henrik Waldkirch).

Ejendommeligt er det at se, hvorledes selv en Mand som Kurt Aslaksen, der i sine tidligere Aar i saa høj Grad havde følt sig som Melanchtonianer tilmed med en vis Hældning mod kalvinsk Side¹, nu blander sin Stemme i den strenge Lutherdoms jublende Kor i Lovprisningen af Luther som »electum illud Dei organum«, »alter ille Josua«, etc.². Vigtigere er det dog, at Kurt Aslaksen i denne Tale optræder som en af Grundlæggerne af vor nationale Kirkehistorie-skrivning, idet en væsentlig Del af Talens Indhold bestaar af en Skildring af den kirkelige Udvikling i Danmark i Hundredeaaret 1517—1617. For enkelte Punkters Vedkommende er Aslaksen endnu primær Kilde, ja Førstehaandsvidne, men iøvrigt har han senere med god Grund maattet høre ilde for, at han ikke har arbejdet med fornøden Nøjagtighed og historisk Kritik³. Ikke desto mindre maa det siges, at hans Skildring ved sin Fremkomst afhjælp et virkeligt Savn og sikkert for lange Tider har udgjort et meget benyttet Hjælpemiddel til at sætte sig ind i nyere dansk Kirkehistorie. Værdifuldt var det ogsaa, at der til Talen — baade i dens latinske og danske Form — var føjet en Tidstavle, en kronologisk Oversigt over alle vigtigere Begivenheder inden- og udenlands 1517—1620 saavel i »Kirkekrøniken« som i »verdslige Regimente«.

Resen siger, at Reformationsjubilæet ogsaa blev fejret andetsteds end i København, især i Stiftsstæderne (in quibusdam locis cathedralibus)⁴, men der synes ikke bevaret nærmere Efterretninger herom. Det er muligt, at Jubilæet ogsaa er blevet højtideligholdt i enkelte Skoler. Et Minde herom foreligger maaske fra Herlufsholm i et haandskrevet, latinsk Digt: »De anno Iubilæo, Erroribus inde Papistarum, Ex quibus per Lutherum salvifica deliberatio-

1) Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 299 f., 439 ff.

2) Oratio theologico-historica Bl. A.

3) Kirkehist. Saml. 4. R. I, 21.

4) Lutherus triumphans Bl. E 3. Om Festligheder i Norge se Tillæg Nr. 2.

ne, cum nonnullis circumstantiis« ved en vis »*Georgius Marius Malmogius*«, dateret »6. Nov. 1617 hora quarta«¹. Som en Prøve paa Stilen kan her hidsættes Forfatterens Omtale af Reformationen i Danmark:

»Tempore forte ipso nostris qvi præses in oris
 CHRISTIADES fuerat de nomine TERTIVS ille,
 Hic ubi Romulli sensisset mille Baalis
 Fraudes, fallacesqve dolos et iniqvi fulmina Ditis;
 Hos igitur pravos statuit subvertere cultus
 Papismumqve suis templis prohibere sacratis
 Iussit et instituit præconis dogma Lutheri
 Rite repurgatum regni per rura doceri
 Exiliumqve vagum Monachos persvasit adire.
 Quid memorem qvantis sacras ornaverat ædes
 Dotibus, et qvanto veros complexus amore
 Doctrinæ patres, qvanto dignatus honore
 Puri Evangelii Doctores, qvantaqve mentis
 Relligio fuerat, superant² hæc omnia vili
 Hic deprompta stylo tenui mea carmina vena«.

Nævnes kan det ogsaa, at Præsten *Wilhelm Alardus* († 1645), der var en af Holger Rosenkrantz's Korrespondenter, og som ogsaa stod i brevlig Forbindelse med Hans Poulsen Resen³, i Krempe ved Glückstadt mindedes Re-

¹) Bevaret i Afskrift fra 1732 ved O. H. Møller i Ny kgl. Saml., 4°, 160. Uden at give nærmere Oplysninger om Forfatteren nævner Rørdam (Kbh. Univ.s Hist. III, 311) dette Haandskrift og mener, at her er Tale om en af Studenternes Øvelser paa Universitetet i Festugen i Novbr. 1617. Jeg antager, at Forfatteren er identisk med den »Georg. Ian. Mæreus (Marved)«, som blev immatrikuleret 1613 (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I, 9). Da vistnok samme Person — »*Georgius Iohannis Marrede*« — 1616 nævnes som Hører paa Herlufsholm (sst. I, 23), er der maaske snarere Grund til at henlægge Digtet til dette Sted. »Jorgen Jenszen Marffuid« udgav iøvrigt 1621 et Bryllupsdigt til Knud Grubbe til Rogle og Thale Gyldenstjerne: »*Armilla vitæ*, det er Liffsens Armbaandt«.

²) Haandskriftet: *supeperant*.

³) Breve til Holger Rosenkrantz i Kirkehist. Saml. 3. R. VI, passim. Om Forbindelsen med Resen sst. S. 294.

formationen ved nogle Jubelprædikener, som han udgav 1618 i Hamburg¹.

Caspar Bartholins Mindetale paa Københavns Universitet den 18. Februar 1618 blev ligeledes udgivet, tilegnet Christian Thomesen Sehested, under Titel:

De Luthero Panegyricus Ejus cum Elia Propheta comparationem, ac vitam atque res gestas memorabiliores Historicè & Theologicè pertexens Dictus publicè in Acad. Reg. Hafniensi, frequenti literatorum ordinum coronâ circumfusâ, ipso Constantiæ & Concordiæ die, qui Luthero emortalis: Anno Domini M. DC. XIIX: Liberationis ab ultima captivitate Babylonica centesimo primo. 4°. Hafniæ 1619. (Henrik Waldkirch).

Taleren gaar ud fra et Sted hos Melanchton, der først af alle har indført Betegnelsen af Luther som den tredie Elias, og giver iøvrigt ud fra sin egen »særlige Kærlighed til Luther« en Biografi af denne og en Paavisning af hans kirkelige Betydning, idet han aabenbart med stor Flid havde samlet sit Materiale ved en Gennemgang af talrige af Luthers egne og hans samtidiges Skrifter². Typisk for Bartholin som for hele den datidige lutherske Ortodoksi er den stærke Fremhæven af Luther som Profeten, Spaamanden, der havde forudsagt saa mange af de Ulykker, som de kommende Slægtled havde maattet opleve³. Talen er iøvrigt i høj Grad polemisk, bekæmper talrige kætterske Opfattelser og vender sig især med den største Bitterhed mod

¹) Wilhelm Alardus, Jubilæi Evangelici Festivitas. Evangelisches Jubelfest, das ist: Erklärung des LXVI. Psalms Davids in dreyen vnterschiedlichen Predigten. Hamburg 1618.

²) Jvfr. de talrige i Marginen tilføjede Kildehenvisninger samt Kildeoversigten Bl. H 3 v.

³) Jvfr. H. Leube, Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie S. 157 ff. C. Bartholin, De Luthero Panegyricus Bl. E 3 v ff.

Kalvinisterne¹. Næst Resens Forherligelse af Luther er Caspar Bartholins Tale maaske det mest højtstemte Udtryk herhjemmefra for Tidens overvældende Kanonisering af den wittenbergske Troshelt, hvis hele Liv var fyldt med Undere, ja hvis Livsværk i sig selv er et eneste stort miraculum².

Det lutherske Reformationsjubilæum gav Genlyd viden omkring, ogsaa i Modstandernes Kreds. Blandt andet udgav en ret anset Jesuit, Professor i Mainz, Dr. theol. *Adam Contzen* flere Skrifter i den Anledning, hvoraf eet »Jubilum Jubilorum, Jubilæum evangelicum, et piæ lacrymæ omnium Romano-Catholicorum« (1618) blev særlig bekendt³. For at svale de lutherske Kirkers Jubilæumsstemning søger Forfatteren heri at vise, hvorledes hele den protestantiske Verden i det forløbne Aarhundrede havde været Skuepladsen for indbyrdes Stridigheder og Rivninger, som man især kunde se af de Dynger af teologisk Kontroverslitteratur, der var fremkommet i denne Periode. Som Modsætning hertil pegede han paa den faste og enige *ecclesia Romana*. For at give en Forestilling om Forskellen mellem »*catholica constantia*« og »*hæretica mutabilitas*« var der foran i Bogen afbildet en Skuemønt, der symboliserede dette ved paa Adversen at fremstille den uforanderlige Sol (Romerkirken), medens Reversen viste den stadig veksellende Maane (de protestantiske Kirker).

Contzens Skrift blev Genstand for skarpe Angreb fra

¹) Især Bl. B 2, E 3 ff., F v ff.

²) Smstds. F 2 ff. Væsentlig samme Synspunkter udviklede J. D. Jersin i en Tale 1. Novbr. 1621, se J. D. Jersin, *Orationes duæ academicae*, 1622. Den stærke Kanonisering af Luther er Baggrunden for Dr. Christoffer Dybvads spodske Udtalelser om Luther, der nu hyldes som »*Elias Germanorum ac Deus Septentrionalium*« (*Danske Magazin* 4. R. II, 255).

³) Af lignende Indhold er to andre Skrifter af Contzen: *Chronologia Jubilæi evangelici opposita pijs lachrymis Catholicorum, Moguntia 1618*, og *Coronis omnium Jubilorum anno sæculari evangelico scriptorum, Moguntia 1619*.

flere bekendte lutherske Teologer i Tyskland — saaledes udtalte Polykarp Lyser (II), Samuel Huber og flere andre sig imod det. Ogsaa i Danmark vakte det Opsigt, og meget passende var det derfor, at *Ole Worm* valgte Contzens Skrift til Emne for den Tale, han skulde holde den 31. Oktober 1618. Ogsaa denne Tale foreligger trykt:

Jubilum Evangelicum à crocodilinis lacrymis Adami Contzen Jesuitæ Moguntinensis in anniversaria πανηγύρει evangelicâ celebratâ in Regiâ Danorum Academiâ prid. cal. Nov. Anno 1618 liberatum. 4°. Hafniæ 1619. (Salomon Sartor).

Talens Maal er angivet med Titlen. Det er skarpe Ord, den brave Læge og Oldforsker her fører i Munden, og han kan i saa Henseende kappes med den bedste teologiske Kamphane fra Datiden. Allerede de indledende Bemærkninger er ret betegnende, idet Worm erklærer, at det ikke er hans Hensigt enkeltvis at ville gennemgaa hele Contzens af Løgne, Gudsbespottelser og Taabeligheder fuldstoppede Skrift — det var jo blot at ville rense en Augiasstald og at øde den kostbare Tid. Nej, han vil alene holde sig til Fortalen i det omtalte Skrift af Contzen for i al Korthed med sin lille Strigle at aftørre hans »Krokodilletaarer«¹. Punkt for Punkt gennemgaa Worm derpaa Jesuiterpaterens Sætninger og søger at gendrive dem. Som Helhed maa det vistnok siges, at Worm er stærkere i de heftige Beskyldninger og grovkornede Skældsord overfor sin katolske Modstander end i selve Bevisførelsen. Selv har han dog aabenbart været saare veltilfreds med sit Arbejde, som det fremgaa af hans sammenfattende Slutningshenvendelse til Tilhørerne, hvor han stolt peger paa Resultatet af sin Tale: I kan nu selv se, højtærede Tilhørere! hvorledes der i alle disse jesuitiske Taarer er end ikke en eneste Draabe, der ikke smager af

1) Jubilum Bl. A 4 v.

Numismata Danica
Symbola
Evangelici splendoris et papistici sqvaloris.

Ole Worms egenhændige Udkast (i Gl. kgl. Saml., 4°, 3119, II) til Skuemønter i Anledning af Reformationsjubilæet. Skuemønterne bærer følgende Indskrifter:

1. Divini æternum splendet lux fulgida verbi. Malach. 4. v. 2. Prov. 3. v. 5. Joh. 17. v. 17. — Veritatis evangelicæ splendor. Hebr. 4. v. 12. Psal. 119. v. 104. — Sermo meus veritas est.

2. Papismi æternum sqvalet nox lurida cæci. Luc. 11. v. 33. Joh. 3. v. 29. Job. 5. v. 14. — Falsitatis papisticæ sqvalor. Math. 5. v. 15. Mar. 4. v. 21.

3. Quos pascit verbi sinceri dogmate Christus. 1 Petr. 2. v. 25. Ezech. 34. v. 23. — Christus congregans. Johan. 10. v. 11. Hebr. 13. v. 20.

4. Hos sternunt sævi meretricia pocula Papæ. Anno MDCXVIII. — Papa dissipans. Apocalyps. 17. v. 3. 19. v. 2. 18. v. 2.

Tungens bitre, stinkende Vædske, af Forhaanelser, Gudsbespottelser, Bagvadskselser og Løgne¹!

Forfatterens egenhændige Manuskript til denne Tale er tilfældigvis bevaret² og viser blandt andet, at Worm havde udarbejdet et Tillæg, der ikke er optaget i den trykte Udgave, »Lapis Lydius Adami Contzii Numisma Romanum examinans«, hvori han udtaler sig om den ovenfor nævnte Skuemønt, som han fandt i høj Grad undervægtig. I Stedet for Contzens foreslog Worm, at der skulde præges en anden Mønt, hvortil han gav flere Udkast, og som f. Eks. paa Adversen havde et aabent, paa Reversen et lukket Evangelium, eller paa Adversen Kristus som den gode Hyrde, paa Reversen Paven som den babyloniske Hore, der dræber Faarene, alt forsynet med passende Indskrifter.

I denne Sammenhæng kan det iøvrigt bemærkes, at Reformationsjubilæet herhjemme 1617 mærkeligt nok ikke — som i Udlandet og ved senere Jubilæer — blev mindet ved Prægning af Skuemønter. Ole Worm har selv i et Brev fra Marts 1618 fremhævet denne Omstændighed, naar han om Jubilæumsfestlighederne i København skriver til sin unge Ven Laurids Mortensen Scavenius, der den Gang opholdt sig i Strassburg: »men vi erkender, at I er os overlegne med Hensyn til Prægning af Mønter³.«

9. Som den mærkeligste litterære Frugt af Reformationsjubilæet herhjemme maa dog endnu omtales et Skrift, udkommet nogle Aar senere, af *Hans Poulsen Resen*:

Lutherus triumphans Jubilæis sanctè continuandis, per Septentrionem, Ipso die Om-

¹) Smstds. Bl. D 3. Ogsaa en anden Universitetsprofessor Claus Plum holdt 1618 3. Juni en »antijesuitisk Tale« (Rørdam, Monumenta II, 718).

²) Gl. kgl. Saml., 4°, 3119, II, Bl. 234 ff.; Lapis Lydius, Bl. 248—52. Jvfr. hertil J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde S. 238—9.

³) Olai Wormii Epistolæ I, 39. Om Medailler og Skuemønter, prægede 1617, se Christian Juncker, Das Guldene und Silberne Ehren-Gedächtniss . . . D. Martini Lutheri, 1706, S. 368—419. Her S. 408—10 om de 4 i Strassburg prægede Skuemønter.

nium Sanctorum quotannis, Cal. IXbr. inde ab anno D. N. J. C. CIÖ. IOC. XVII. Religioso indultu S. R. N. P. P. Christiani IV. &c. Ad usum ministrorum V. D. In Regn. Dania & Norvegia &c. Pro grata memoria tantorum beneficiorum, quæ ita continuè præstita sunt Ecclesiæ Christi divinitus, toto seculo priore, annis singulis, cum debita nominis sanctissimi veneratione, de successu insuper perpetuo, usque ad beatam consummationem. 8°. Hafniæ s. a. (Henrik Waldkirch).

Titlen lyder som en Fanfare og ikke uden Grund. I dette Skrift havde Resen samlet forskellige af de Udarbejdelser, som Jubilæumsaaret havde givet Anledning til, saaledes Fortalen til Luthers Postil, Hyrdebrevet fra den 23. September 1617 og hele Programmet »Jubilæus Christianus.« Desuden havde han føjet et nyt Stykke om Luthers Postil til, især om Bucers latinske Oversættelse af denne, aftrykt Luthers Prolog til Postillen, som var udeladt i Udgaven 1617, samt givet en Oversigt over Festens Forløb 1617 i Danmark¹. Langt det største og langt det betydningsfuldeste Afsnit er dog det sidste, som kaldes: »Indicatio eorum, quæ in annuis Jubilæis Evangelicis, per Septentrionem inprimis considerari possunt, ad usum & ædificationem salutarem.« Denne Del af Bogen giver en Oversigt over alle vigtigere Begivenheder i Reformationshistorien, først i den udenlandske (med særlig Fremhævelse af, hvilke Skrifter Luther havde udgivet i det paagældende Aar), der-

¹) Rækkefølgen af de enkelte Afsnit er saaledes: 1) Bl. A 2—A 6 v: Resens Fortale til Udgaven af Luthers Postil; 2) Bl. A 7—B v: De postillis Lutheri majoribus et Latina earundem versione Buceriana, hoc amplius; 3) Bl. B 2—C 2 v: Methodus (parva instructio L.) docens quid in Evangeliiis qværendum, quidue expectandum; 4) Bl. C 3—E 2 v: Jubilæus Christianus (heri er som nyt Bl. C 4—6 optaget Hyrdebrevet af 23. September 1617); 5) Bl. E 3—3 v: Optata exsecutio omnium quæ ita jam præmissa sunt; 6) Bl. E 4—K 8 v: Indicatio.

næst i den hjemlige. Fremstillingen er strengt annalistisk og er helt igennem inddelt efter et stadig tilbagevendende Skema under en ensbygget Overskrift, som for det første Aar tager sig saaledes ud:

Ab anno Domini 1517.	ad ann. rursus 1617.	Pro an. re- format. 100.	& Jubi- læo, nobis 1.
----------------------------	----------------------------	--------------------------------	-----------------------------

Bogen slutter med Aaret 1535 og ender paa en saa brat Maade, at man har antaget, at der kun var bevaret defekte Eksemplarer af dette iøvrigt nu yderst sjældne Skrift¹. Dette er dog lidet troligt, da alle de Eksemplarer, man i ældre og nyere Tid har fremdraget baade herhjemme og i Udlandet, ender paa lignende Maade². Man maa derfor snarere formode, at Skriftet er ufuldendt, og at den mærkeligt formløse Afslutning skal antyde, at hele Værket er tænkt fortsat ad Aare³.

¹) Bogen omfatter efter Arksignaturerne Bladene A 1—K 8 v. Fra nederst paa Bl. I 7 og Bogen ud er Teksten trykt med en langt mindre Sats end alt det foregaaende, som om det gjaldt at holde den inden for et bestemt Omfang. Bogen ender saa brat, at Bl. K 8 v er forsynet med en Kustode »Ab an. 1536«. Det maa vistnok derfor anses for blot en Trykfejl, naar Niels Poulsen Schandorph i sin Ligprædiken over H. P. Resen, 1639, Bl. I 3 siger, at »Lutherus triumphans« gaar indtil 1545. — Jvfr. Kirkehist. Saml. 4. R. I, 40, 55 og Chr. Olivarius, De vita & scriptis Pauli Eliæ Bl. A 5 v.

²) Eksemplarer i Königsberg og i Uppsala ender begge endnu tidligere.

³) At der virkelig skulde være kommet en saadan, nu tabt, Fortsættelse 1636 (for 1536), er en Mulighed, der ikke helt lader sig afvise. En samtidig Nedskrift (Gl. kgl. Saml., 8°, 3667) af Resens Synodalmonita fra Okt. 1636 indeholder i hvert Tilfælde følgende, mærkelige Notits: »Non negligendus Jubilæus, qvin celebretur Religiose initio Novembr. etiam juxta recens impressa pro anno currente, sicut toto decennio, juxta Commentarium gravissimum Reverendi Patris Lut. in Genesin, qvem industrii Domini pastores sic revolvant simul, magno suo commodo, inter alia, eo q. indice introducti in rem maximam ejusmodi, per singulos annos compendiose«. Okt. 1637 hedder det dog, at Begivenhederne 100 Aar tidligere skal mindes »sicut ferme consignata sunt« (Ny kgl. Saml., 4°, 1171).

Resen udtaler selv, at hans Hensigt med Bogen var at give Præsterne det fornødne historiske Stof i Hænde, som de skulde anvende i deres Jubelprædikener¹. I god Overensstemmelse hermed ser man da ogsaa, at Resen gentagne Gange paa Landemoderne anbefaler og henviser til sin »Lutherus triumphans«². Et Eksempel paa Bogens Anvendelse har Resen vistnok givet i en Synodaltale fra Oktober 1622, hvori han mindedes, at det ikke blot var 105 Aar siden Reformationens Begyndelse, men ogsaa 100 Aar, siden Luther var vendt tilbage fra Wartburg til Wittenberg³.

Den ensformige, annalistiske Behandlingsmaade i »Lutherus triumphans« virker trættende, og den ofte svigtende Nøjagtighed i Enkeltheder forringer yderligere Bogens Værd som et historisk Skrift. Ikke desto mindre tilkommer der dog denne Bog en ikke ganske ringe Betydning, da Resen heri meddeler Efterretninger fra Kilder, som nu er tabt. Medens hans Meddelelser om den almindelige Kirkehistorie ikke byder noget nyt, da han her væsentlig bygger paa vel kendte Arbejder som Sleidanus' Commentarii, Karions Chronicon, Luthers Skrifter o. l., bliver han for den danske Kirkes Historie i ikke faa Tilfælde primær Kilde for os. Særlig vigtigt er det, at han har benyttet det ældste Bind af den københavnske Universitetsmatrikel, der nu er gaaet til Grunde, og desuden store Dele af den samtidige danske Reformationslitteratur.

Resen siger selv, at denne Oversigt over Reformationshistorien oprindeligt blev foredraget for Studenterne 1596 i Tilknytning til en Gennemgang af Confessio Augustana⁴.

¹) Lutherus triumphans Bl. E 3 v.

²) Saaledes 1625 (Dionys.); 1626 (Dionys.); 1628 (Dionys.) i Ny kgl. Saml., 4°, 1171. Ogsaa i sine latinske Bededagsprædikener for 1631 (De tribus versiculis Bl. B 8) henviser Resen paa denne Maade til »Lutherus triumphans.«

³) Smstds. 1622 (Dionys.).

⁴) Lutherus triumphans Bl. E 3 v.

Da Arild Hvitfeldts Frederik I's Historie først udkom 1597, har man derfor ment, at Resens Fremstilling i det væsentlige er en af Hvitfeldt uafhængig Bearbejdelse, selvom det indrømmes, at han kan have benyttet dennes Christiern II's Historie, som netop udkom 1596¹. Det vil være vanskeligt at føre noget afgørende Bevis paa dette Omraade, da man næppe kan faa Vished for, at Fremstillingen i »Lutherus triumphans« ikke er en — i det mindste paa nogle Punkter — gennearbejdet Redaktion af Forelæsningerne fra 1596. At Resen virkelig skulde have foretaget Ændringer, er ikke usandsynligt, naar man ser, at han udtrykkelig i »Jubilæus Christianus« fra 1617 henviser saa vel til Hvitfeldts Christiern II's Historie som til andre latinske og danske »monumenta«, som Hvitfeldt har efterladt sig². Prøvelsen af Enkeltheder i Skriftet maa iøvrigt henvises til Reformationstidens Historikere. Kun skal det endnu nævnes, at Resens Fremstilling har været stærkt benyttet — og til Tider stærkt omstridt — af de Forskere, som har beskæftiget sig med dette Tidsrums Historie, saaledes af Christian Olivarius³, C. T. Engelstoft⁴, Caspar Paludan-Müller⁵, H. F. Rørdam, som har genudgivet den historiske Del af »Lutherus triumphans«⁶, og af J. Oskar Andersen⁷.

Endnu et Spørgsmaal staar tilbage. Hvornaar er »Lu-

¹) Kirkehist. Saml. 4. R. I, 19.

²) Jubilæus Christianus Bl. A 4. Jvfr. H. F. Rørdam, Historieskrivaren Arild Hvitfeldt S. 299. Allerede i sin Parva Rhetorica, 1606, Bl. A 3 v havde Resen m. H. t. Christian III's politiske Kampe sagt: »de quibus narrationes exstant et aliorum et inprimis illustris ac generosissimi nostri Domini Hvitfeldii luculentissimæ.«

³) Chr. Olivarius, De vita & scriptis Pauli Eliæ Bl. A 5 f.

⁴) Historisk Tidsskrift 2. R. II, især S. 14, 84, 545; 3. R. VI, især S. 32, 33.

⁵) Smstds. 3. R. I, 50—52; VI, 314.

⁶) Kirkehist. Saml. 4. R. I, 40—55. Rettelser til Resens Fremstilling har Rørdam givet i sin Kjøbenhavns Universitets Historie I, 540 og i Kirkehist. Saml. 5. R. VI, 151.

⁷) J. Oskar Andersen, Overfor Kirkebruddet S. 95—100.

therus triumphans« udkommet? Da Bogen ikke selv bærer noget Aarstal, har dette været Genstand for Tvivl. I et Hovedværk som »Bibliotheca Danica« (I, 150) opføres den som trykt 1617, men heroverfor har H. F. Rørdam gjort gældende, at den næppe er udkommet 1617, da den i mange Henseender har Karakteren af at være et Erindringskrift ogsaa om dette Aar¹. Heri har han utvivlsomt Ret, ligesom i sin Antagelse af, at den ikke kan være kommet efter 1626, da den nævnes i en Liste fra dette Aar over Bøger, som blev afleveret til Universitetsbiblioteket af Bogtrykkeren Henrik Waldkirch². Derimod har han fuldstændig Uret i sin Formodning om, at to Digte, der findes i Bogen til Forherligelse af Luther, og som er undertegnet *T. B.* og *J. M.*, skulde tyde paa, at Bogen var kommet ca. 1622—23. Rørdam opløser nemlig som »utvivlsomt« disse Forbogstaver som Thomas Bang og Jacob Matthiessen, der blev Studenter 1621, og som 1622 opholdt sig i Professor Jesper Brochmands Hus. Intet kan være mere urigtigt end denne Opløsning. Det er for det første undgaaet Rørdams Opmærksomhed, at disse Digte allerede fandtes i »Jubilæus Christianus« fra 1617³. Endvidere er det en Misforstaaelse at tro, at de stammer fra de ovennævnte, senere saa bekendte Professorer, men de er forfattet af Theodor Beza, hvis Hyldest til Luther derfor ogsaa træffende betegnes som et »trophæum«, og af Johann Major, og beviser saaledes intet med Hensyn til det nærmere Tidspunkt for Bogens Udgivelse⁴. Forøvrigt har Resen antagelig overtaget disse to Digte fra sin gamle Lærer Peder Hegelunds Samling af »Epigrammata«, 1583,

1) Kirkhist. Saml. 4. R. I, 41—2.

2) Danske Magazin 5. R. I, 69.

3) Jubilæus Christianus Bl. C 4.

4) Jeg har genfundet Digtene henholdsvis i Theodor Beza, Icones, Genevæ 1580, og i Johann Major, Liber poematum, Editio posterior, Witebergæ 1576, Bl. H 8 v.

hvor de netop findes paa samme Side, anbragt lige under hinanden i samme Orden som siden hos Resen¹.

Spørgsmaalet om Bogens Udgivelsesaar kommer man derimod nærmere ved at undersøge Resens Synodalmonita. Første Gang, »Lutherus triumphans« udtrykkelig omtales, er 1625², men allerede i Efteraaret 1624 henviste Resen paa en saadan Maade til en Bog, hvis Indhold synes overensstemmende med dette Skrift, at der vistnok kun kan være ment dette³. Sandsynligheden taler derfor for, at Aaret 1624 ogsaa er Udgivelsesaar for »Lutherus triumphans«.

10. Som i Tyskland kom ogsaa i Danmark Reformationens jubilæet 1617 — og de talrige Fester, der fulgte i dets Kølvan — til at staa som en officiel Bekræftelse paa den fuldbyrdede lutherske Reaktion. Der er noget symbolsk over, at det var Resen, i sin Person Samlingspunktet for baade Kirkens og Universitetets højeste Værdigheder, der kom til at føre Ordet ved den store Festgudstjeneste i Landets Hovedkirke den 1. November 1617. Det var en Mindefest for Luther, men det var ogsaa en Sejrsfest for hans trofaste Discipel.

Ikke mindre end i Udlandet var Jubilæumsstemningen herhjemme baaret af en fast Overbevisning om, at man i den rene lutherske Lære besad det højest tænkelige Klenodie, den eneste ægte Kristendomsform, og denne Overbevisning var parret med en lige saa bestemt Afvisning af alle andre Retninger. Med en fuldstændig Ufø-

¹) P. Hegelund, Epigrammata Philippi Melanthonis selectiora, 1583, p. 73.

²) Ny kgl. Saml., 4°, 1171 (1625 Dionys.): »juxta recens impressa in Luthero triumphante«.

³) Smstds. Jubilæet skal fejres »juxta consignata, qvæ eo faciunt potissimum«. Udtrykket »consignata« bruger Resen jævnlig om Indholdet i »Lutherus triumphans« (jvfr. saaledes dette Skrift Bl. E 3 v og Ny kgl. Saml., 4°, 1171 (1628 Dionys.) »juxta consignata . . . in Luthero ita adhuc triumphante«).

somhed overfor Tanken om, at ogsaa det katolske Kirkesamfund var en Art kristen Søsterkirke, jublede man over Befrielsen fra Mørket i det skændige papistiske Fangenskab, og med lige saa stor Skarphed gjorde man Front overfor »Fornuftens Trælle«, Calvins Disciple. Endvidere bidrog ogsaa i Danmark Reformationsfesterne til at udforme og fastslaa Ortodoksiens Lutherbillede. Paa mønstergyldig Maade var det allerede sket, da Resen i sit indledende Universitetsprogram 1617 havde talt om »magnimus ille heros, ingenio summo, præstanti natura, studio & industria admirabili præditus . . . Martinus Eleutherius (sic dictus ex tam libero spiritu) . . . excitatus divinitus«¹, og de Toner, han havde anslaaet, fandt villig Genlyd især hos det yngre Slægtled, hos Mænd som Holger Rosenkrantz, Caspar Bartholin, Ole Worm, Jens Dinesen Jersin² o. fl. a. For dem blev Luther alt og Melancton næsten intet. Naar Fr. Loofs fremhæver, at det kun er et lidet glædeligt Indtryk, det samtidige Reformationsjubilæum i Wittenberg lader tilbage hos en senere Betragter, saa skyldes dette efter hans Opfattelse især, at Melanctons Betydning ved denne Lejlighed ganske forflygtigedes, og det eneste Lyspunkt, han i Grunden finder ved »de mere end rigelige« Festligheder, er det, at Græcisten Erasmus Schmid i sin Tale i April 1617 havde berømmet Luthers Medkæmper paa fortjent Maade³. Lignende Betragtninger vil kunne gøres gældende overfor Størsteparten af de Mænd, der førte an i Danmark 1617 ff., men der er dog paa dette Punkt en — og det en meget ejendommelig — Forskel fra Stemningen i Wittenberg. Det bør nemlig ikke glemmes, at netop for den Mand, der fremfor nogen anden havde bidraget til at fremkalde det store Omslag

¹) Jubilæus Christianus Bl. A 3.

²) Dänische Bibliothec II, 148. Om Bartholin og Worm jvfr. foran S. 64 og 66. Jens Dinesen Jersin, Orationes duæ Academicæ, 1622.

³) Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen, Jahrgang 14, S. 19.

i Tidsaanden, og som selv stod som den ypperste Garant for dette, traadte Melanchton aldrig helt i Baggrunden. Som Vidnesbyrd herom kan det anføres, at netop i disse den svulmende Lutherbejestrings Aar viste Hans Poulsen Resen en varm Interesse for Udgivelsen og Oversættelsen af Melanchtons »Loci« (af Typen 1535)¹, ligesom han selv udgav et Skrift om disse², i Synodaltaler gennemgik Afsnit heraf³ og indskærpede sine Præster Pligten til at eje denne, i Kirkeordinansen anbefalede, Lærebog⁴. Trods alt bekendte han sig derved til det gamle officielle Standpunkt, som havde været det herskende i Frederik II's Tidsalder, at man paa een Gang vilde holde fast ved den store Dobbeltstjerne: Luther og Philip.

TILLÆG

1.

1617 23. September. Biskop Hans Poulsen Resens Hyrdebrev om Afholdelse af en Mindefest for Reformationens Begyndelse.

Til Grund for Aftrykket er lagt en — som det synes — aldeles samtidig Afskrift (A) i Ny kgl. Saml., 4°, 1177, der bærer Overskriften: »Copia literarum Resenij de anno Jubilæo«. I Gengivelsen er kun Tegnsætningen hist og her ændret og Accentbetegnelsen udeladt. Med A er jævnført en anden, tidlig Afskrift (B) i Kall, 4°, 472, en Afskrift (C) i Langebeks Diplomatarium (jvfr. S. 43) og en Afskrift (D) i Holman Herreds Brevbog (jvfr. Nr. 3). Endelig er Teksten konfereret med Gengivelsen i »Lutherus triumphant« Bl. C 4—6 (L). Ordvarianter, ikke Bogstavvarianter, fra de

¹) 1620 kom i Frankfurt a. M. en Udgave af Melanchtons Loci communes, forsynet med et latinsk Digt af Resen. Det er derfor ikke umuligt, at det er ham, der har besørget denne Udgave. 1622 udkom i København en Oversættelse af Melanchtons Loci ved Niels Mikkelsen Aalborg og med det ovennævnte latinske Digt af Resen oversat til Dansk.

²) De locis communibus theologicis Phil: Melanch. et inprimis, quâ ecclesiis in Dania & Norvegia etc. commendati sunt. Hafniæ 1620. (Ene-ste bevarede Eksemplar i Gotha).

³) Ny kgl. Saml., 4°, 1171 (1623 St. Hans; 1628 St. Hans).

⁴) Smstds. (1616 St. Hans; 1620 St. Hans; 1622 Dionys.; 1623 St. Hans).

andre Tekstkilder er anført i Apparaten. — L har til Overskrift: »Fausta Jubilæi Denunciatio unicuique simul cæterorum Episcoporum in Dania«, hvorpaa følger de enkelte danske Biskoppers Navne, derpaa de øvrige ovenfor S. 42 nævnte Personers. C har til Udskrift: »Venerando Capitulo cum Sacrosancto Ministerio apud Nidrosienses in Norvegia, et singulis illic Canonicis verbique divinis ministris, D. et fratribus in Jesu Christo Charissimis — Nidrosiam«.

Salutem in Jesu Christo Domino nostro. Completur, mi frater Charissime, ex Dei gratia singulari, iam ipso die omnium Sanctorum annus Centesimus, et sic jubilæus nobis qvoqve¹, inde ab illo, qvo vir Dei D. Martinus Lutherus primum disputavit theses de indulgentijs, qvas ipse divinitus excitatus, pridie ejus, valvis templi arcis Vitenbergæ² affixerat contra Tetzeliū cum imposturis Romanensium. Et propterea id etiam considerans S. R. noster pie ac convenienter, per M. D. Cancellarium³ gratiose libenterqve concessit ac mandavit, ut proximo illo die omnium sanctorum, seu 1. Novemb., post conciones de octo beatitudinibus eodem recte commodatis⁴ etc. fiat solennis gratiarum actio⁵ per omnia pulpita⁶, ob conservatum tam benigne tamqve admirabiliter Dei verbum purum et incorruptum toto tali seculo etc. Atqve hoc ita jussus sum notum facere etiam⁷ reliqvis Dnis Collegis Episcopis, fratribus in Christo Charissimis. Sic⁸ igitur Deo opt. M. propitio faciamus unanimiter illo die nos qvidem cum singulari solennitate haud minus qvam alij, qvi tantopere se gaudent esse hujus veræ Confessionis simul⁹: memores¹⁰ interim, qvod et¹⁰ alias semper, quoties occasio justa offertur ex verbo Dei, qvod tractatur, pro more Christiano (ut¹¹ vel inprimis Dominica proxima statim die secunda mensis ejusdem, de tanta diversitate in ipsis tum ita¹² ad nuptias ejus¹³ invitatis, tum sic præterea discumbentibus etc.)¹⁴ iure meritoqve teneamur¹⁵ pro tanto¹⁶ beneficio Evangelij sic restituti per ministerium Lutheri,¹⁷ ita conservato¹⁷ nobis qvoqve tam diu, grati esse¹⁸ adeo¹⁹ religiose.

1) B: qvoqve nobis. — 2) B: Vitebergæ. — 3) L tilføjer: illustrem ac strenuum Equitem Auratum D. Christianum Friis D. de Kragerup, ordinis nostri conservatorem supremum &c. — 4) B, D og L: accomodatis. — 5) L tilføjer: non tantum in hac dioecesi Seelandica, sed etiam. — 6) L tilføjer: tuæ dioeceseos & inspectionis, ut coeterorum simul. — 7) L: vobis. — 8) B: Hic. — 9) L: una. — 10-10) L: istius sicut. — 11) L: ita. — 12) L omitt. — 13) B, C, D og L: ejusmodi. — 14) L tilføjer: qui. — 15) L omitt. — 16) L: tali. — 17-17) L: & sic conservati. — 18) L: simus. — 19) D: adeoque.

Faxit Deus Clementiss., ut hoc tam inæstimabile bonum ac donum ipsius contra omnes insidias Diaboli etiam nobis² sit³ perpetuum ad veram pietatem ac animarum nostrarum æternam⁴ salutem, in diem usqve Dni nostri Jesu Christi. Amen. Vale qvam rectissime cum tuis omnibus. Haffniæ XXIII Sep-tembris anno ejusdem⁵ D.⁶ Jesu Christi CIO IO CXVII⁷.

2.

1617 11. Oktober. Biskop Niels Simonsen Glostrup i Oslo til Gejstligheden i Throndhjems Stift.

Som Tekstgrundlag er benyttet en Afskrift i Langebeks Diplomatarium, Norsk Række, (Rigsarkivet), der bærer Paategningen: »ex ipso Orig. vel autogr. Chartaceo, sigillato«, og med Jacob Langebeks Haand: »Af Thruhdiems Stifts Archiv 1750«.

I. N. I.

Salutem in Iesu Christo Domino nostro; Completur fratres mei charissimi, ex gratia Dei singulari, jam ipso die omnium Sanctorum, annus centesimus et sic Jubilæus nobis quoqve, jnde ab illo, qvo Vir Dei D. Martinus Lutherus theses contra Indulgentias et Imposturas Romanensium promulgandas, valvis templi arcis Wittebergensis, à Deo singulariter illuminatus, et excitatus foeliciter, magno Spiritu affixerat; huius piâ, et verè christiana consideratione ducta Sereniss. Reg. Majestas, jussit per Magnif. Dom. Cancellarium, Dominum Christianum Frisium, et gratiosè libenterqve concessit, ut proximo instante die omnium Sanctorum, sev 1. Novembris, finitis concionibus de octo beatitudinibus eodem accomodatis rectissimè, fiat solemniss gratiarum Actio, per omnia pulpita, canaturque Te Deum Lavdamus, Qvi tanqvam pater Clementissimus, tam singulariter verbum suum, purum et incorruptum, in hisce Regnis, periculoso elapso tali seculo, conservaverit, et defenderit, contra Sathanæ insidias et machinationes hæresium periculosissimas; Et pia devotio, ad eundem Deum, Dominum nostrum, ut tanto bono, verbo nimirum suo, et religione intemeratâ, nobiscum ad finem mundi, et diem restitutionis omnium, cohabitare dignetur; Cum itaqve vos, fratres dilectissimi, etiam de Clementiss. Reg. Maj. volun-

1) D: et. — 2) L tilføjer: per septentrionem. — 3) L tilføjer: cum anniversaria quoque recordatione. — 4) L omitt. — 5) B omitt. — 6) D: domini nostri. — 7) L: M. DC. XVII. og tilføjer: Frater tuus in Domino Jesu Christo. Johan. Pavl. Resenius S. S. — C tilføjer: V. ex animo Johan. Pavl. Resenius S. S. — D: Joh. Pauli Res.

tate commonefacere jussus sim, agite, in timore Domini, annum nostrum verè jubilæum, magnâ cum solemnitate celebremus, solventes Deo vota nostra, pro tam clementer conservata Evangelii Luce, et orantes animitus, unanimis votis, velit eandem nobis in hisce Regnis, ita conservatam ad seram posteritatem transmittere, in nominis sui Sanctissimi gloriam Ecclesiæ ædificationem et multorum salutem sempiternam Amen. Benè et foeliciter valete. Dabantur Aslojæ 11. Octob. Anni 1617.

Nicolaus Simonis

Glostrupius S. A. H.

m. p. p.

Opskrifften: Reverendis, Clarissimis et doctissimis viris Dnis Canonis, Præpositis et Pastoribus in Dioecesi Nidrosiensi, dominis et fratribus in Christo charissimis S P D N. S. G.

Throindhjem citò

citò. citò.

(L. S.)

in tergo: Att denn første Prest vdj Sticktedt bryder Breffuedt, Och Sennder thet till sinn neste Naboe, rectâ till Throindhjem, vdschriffuendis enn Copia, och denn omsender till the omliggende Pastores.

er skied som foreskreffuit star

E L past. Opdal¹.

Then 24. Octobris er dette fuldkommit, som befalet er, och breffuet strax send til Provisten Hr. Christoffer Paaske paa Medelhuß.

Nic. Petri B.

past. Størens².

Anno 1617. 24. Octobr. om afftenen er dette breff lest oc paa-skreffuitt paa Melhus

Christopher

Paaske³ Egen handt.

¹) Sognepræst i Opdal Erik Lauritsen (Blix) († 1633). (Jvfr. A. Erlandsen, Biographiske Efterretninger om Geistligheden i Thronhjems Stift S. 167).

²) Niels Pedersen Balg († 1632), Sognepræst i Støren (Erlandsen, anf. Skrift S. 187, jvfr. S. 188).

³) Christopher Lauritsen Paaske († 1625), Provst og Sognepræst i Melhus (Norsk Slekthistorisk Tidsskrift II, 191).

3.

1617 13. Oktober. Biskoppen i Ribe Iver Iversen Hemmet til Provsten i Holmans Herred Bernt Berntsen Fahlenkamp i Pjedsted.

Original med Biskoppens egenhændige Underskrift i Holman Herreds Provstearkiv (Landsarkivet i Viborg).

S. in filio Dei.

Reverende vir frater in Christo Iesu colende non ignoras me in visitatione mea hoc anno in Ecclesijs vestrīs¹ admonuisse, hunc annum esse à Luthero periodicum et vt vocant Iubilæum. Opportunè igitur sunt mihi oblata literæ clarissimi D. D. Iohannis Resenij cuius hæc est formula.

[Her følger Afskrift af H. P. Resens Hyrdebrev af den 23. September 1617; jvfr. Tillæg Nr. 1].

Quare rogo velis pastores tuos hac de eadem re extemplo admonere, vt fiant gratiarum actiones in omnibus Ecclesijs et pia fundantur vota, pro conservatione ejusdem doctrinæ et lucis in patria nostra et vicinis Regnis et ducatus accensæ. Centesimas enim periodos esse Regnis, Rebuspublicis et religioni fatales, ostendunt historiarum monumenta, vt in imperio Salomonis, Nabunassonis, Augusti, Caroli Magni, Henrici Aucupis, Conradi Franci, Conradi Suævi, in religione Elias et Elisæus ad annos centum rexerunt Ecclesiam, postea facta est dissipatio decem tribuum. Tempore Noæ ad pænitentiam concessit Deus mundo annos 120, sed propter peccata decurtati circa centesimum abrumpuntur, irrumpente diluvio etc. Et certè non sine mysterio longitudo atrijs centum erat cubitorum, sic erat longitudo et latitudo templi cubitorum centum. Ezech. 40. Exod. 26.

Serva Deus verbum tuum,
Et frange vires hostium,
Qui filium tuum suo
Turbare conantur throno.

Qua de re etiam auditores admonere operæ est precium. Propter nimiam festinationem hic figo anchoram. Vale Ripis Cimbrorum 13 8br. 1617.

T. Iuarus Hemmettæus
S. R. m. m.

¹) Efter en sst. bevaret Skrivelse af 4. September 1617 fra Biskoppen var Visitatsen i Holmans Herred iøvrigt netop ansat til den 13. Oktober.

4.

1617 1. November. Takkebøn for Reformationens Velsignelser.

Til Grund for nedenstaaende Aftryk af Jubelbønnen er lagt Teksten (B) i »Nogle Bøner« 1637 (jvfr. ovenfor S. 48), da Retskrivningen her er mere overensstemmende med det 17. Aarhundredes Skik end i den løsere Afskrift fra det 18. Aarhundrede (A) af den *oprindelige* Bøn i Ny kgl. Saml., 4°, 1171. Ordvarianter, men ikke ortografiske Varianter, er under Teksten meddelt fra A og C (Afskriften i Holman Herreds Provstebog). Desuden er Teksten jævnført med Gengivelsen i Alterbogen af 1652 (D), fra hvilken senere Ændringer ogsaa er optaget i Apparatet.

¹Vor Jubil Bøn, Aarligen i Danmarck oc Norrige, etc. paa den 1. Novembris i synderlighed at bruge, til en Christelig Amin-delse, om den store Velgierning, som Gud Allermæchtigste for saa længe offuer hundrede Aar, fra den Dag, bevijste sin Kircke oc Meenighed, ved D. Marten Luther, oc hans tro tieniste i den sande Evangelij Lærdom, end ocsaa disse Riger oc Land, til ævig Gode oc Salighed¹.

O Aldmæchtige Barmhiertige² Gud oc Fader, wi dine arme Børn, tacke dig ³aff inderste Hierte³, at du oss saa Naadeligen haffuer opholdit til denne dag, met dine mangfoldige Velgierninger, oc besynderligen, at du haffuer⁴ giffuet oss din Søn vor eeniste Midlere, som stedtze hafuer samlit sig, ved⁵ den hellig Aand, en hellig⁶ almindelig Kircke oc Meenighed, i huilcken dit Allershelligste Naffn retteligen kunde kiendis oc dyrkis, vdi den sande Tro til⁷ Salighed. Huor til du saa vnderligen haffuer hiulpit altid alle dem, som dig retteligen vilde bekiende, oc ey modvilligen forskiude saadan din Faderlige naade oc barmhiertighed. Huilcket du oc synderligen hafuer ladet paakiende, der du nu for ⁸tiffue (21. 22. 23. 24. etc.) oc hundrede Aar siden⁸, vdfrijde din Christne Kircke, aff det Papistiske Fengsel oc Mørcke, oc lodst saa mildeligen igien optendis, dit sande Evangelij Liuss, ved din tro Tienere, D. Marten Luther, oc andre som hannem retsindeligen ⁹haffue efterfuldt⁹, i dit hellige oc salige Ord, saa vel i disse Riger oc Land, som andensteds vjt oc bret, her omkring. Det er jo synderligen at tacke dig for, O

¹⁻¹⁾ udeladt i A og erstattet af: Precationis formula ab Episcopo missa. C: lidt forkortet Overskrift. D: Alle Helgens Dags Bøn, eller Jubel Bøn. — ²⁾ Udeladt i C. — ³⁻³⁾ A: hierteligen. — ⁴⁾ A: oss haver. — ⁵⁾ D: udi. — ⁶⁾ Udelades i A. — ⁷⁾ C: oc. — ⁸⁻⁸⁾ A: heele Hundrede Aar siden. C: eet (tu eller try etc.) oc hundrede Aar. D: 100 oc etc. Aar. — ⁹⁻⁹⁾ A: efterfulde.

Naadige Fader, thi det er alt din¹ barmhertighed, vor Gud oc Herre, at wi icke slet bleffue² i saa maade omkomne oc ødelagde i vore synder oc Vildfarelser, oc det er jo din Vsigelige Godhed, at du saaledis³ vilde endnu³ besøge oss met dit klare Liuis Skjn, til Liff oc Salighed, i denne siste Verdens Tid, oc for din Søns ærefulde Tilkommelse til den yderste Dag. Ah, huad vaare wi vdi stor Blindhed i alle stycker, hiulcket wi da først kunde kiende, oc ret skjøne paa, der wi komme til dit sande Liuss igien, som end nu saa naadeligen liuser for oss, at føre vore Fødder i⁴ alle bestillinger, jo mere oc mere, paa fredsens Vey, at wi⁵ skulle saa tiene dig⁶, met fryd oc lyst, i Hellighed oc Retfærdighed, alle vore Liffuis Dage. Loffuet være⁷ Gud, som lodst oss⁸ icke længer være⁸ vnder Mørckhedens mact, oc i dine oc vore Fienders snare oc Garn. Benedidet være HERREN, som sende oss sin⁹ hielp aff det Høye, oc drog oss aff saa¹⁰ meget Vand¹⁰, HERRENS vor Guds Nafn være velsignet derfor i all Ævighed. Saa fryder eder for HERREN alle Land, siunger hannem ære oc prijs tillige, berømmer oc lofuer saadan hans Godhed til ævig Tijd; ja enhuer sige¹¹ for sig: Min Siæl nu loffue¹² HERREN, oc alt det i mig er, hans hellige Naffn, oc min Aand glæde¹³ sig saa inderligen vdi¹⁴ Gud min Frelser, thi hand haffuer giort mig saa store ting, ved sin Mæctighed, oc for sit hellige Naffns skyld, Gud giffue mig sin Naade der til, at jeg for sligt kand findis hannem tacknemmelig alle mine Liffs Dage.

Her lader oss¹⁵ ferner bede alle tilsammen, at den gode Gud vil¹⁶ bekræfte det, som hand saa Naadeligen¹⁷, begynt oc til disse, nu vdi¹⁸ tiffue (21. 22. 23. 24. etc.) oc hundrede Aar¹⁸ haandhæfuit haffuer saa vnderligen, for sin hellige Kircke oc Meenigheds skyld, at hand endnu saaledis vil mildeligen¹⁹ bevare oss sit hellige Ord, oc de høyværdige Sacramenter, i deris rætte Mening oc brug, oc begaffue sine Ords Tienere, der til, met sin gode Aand, som kand altid føre dem paa²⁰ rette Vey. O kiere Fader, bevar oc beskærm endnu fremdelis vor Allernaadigste Herre oc Konning, Konning Christian den Fierde²¹, vnder din Naadis

1) C tilføjer: aff. — 2) A: blive. D: bliffve. — 3-3) C: endnu vilde. — 4) A: og. — 5) A tilføjer: dig. — 6) Udeladt i A. — 7) C tilføjer: derfor. — 8-8) A: ikke vere saa lenger. — 9) C: den. — 10-10) A: megen vaande. — 11) A: siunge, med overskrevet: sige. — 12) C: loffuer. — 13) C og D: glæder. — 14) C: i. — 15) A tilføjer: nu. — 16) A: ville. — 17) A tilføjer: hafver. — 18-18) A: gandske Hundrede Aar. C: it (2. 3. etc.) oc Hundrede Aar. D: hundrede oc etc. Aar. — 19) Udeladt i A. — 20) A tilføjer: den. — 21) D: Friderich den III.

gode oc faste Beskyttelse, imod ald bedrægerij, list oc wlycke, met sine ¹Riger oc Land¹, vdi huilcke din Christne Kircke saa vel beskærmis oc forfremmis, dit allerhelligste Naffn retteligen til ævig Loff, Prjss oc Ære. ²O kiere Gud, beskerm altid vor naadige vdvalde Printz oc Herre, Hertug Christian, met sin elskelige³ *Princesinne*⁴, ⁵*Magdalena Sybilla*⁵, ⁶saa ocsaa sin højborne⁶ Herr Broder, Hertug Frederich, Oc de andre Kongelige Børn, Samt det gandske Kongelige Huss oc Forvante, oc vnd dem dagligen at forfremmis i din sande Fryct, Vjssdom oc Naade, hoss Gud oc Menniskene²: Som det ⁷ocsaa merckeligen oc vel begynt er, oc drifuis stedse saa flitteligen². Den store Raads ⁸Engel, Raadføre altid disse Rigers høyvjse Raad⁸, met meenige Ridderskab oc Adelskab⁹, oc huer som høye Embeder, eller¹⁰ nogen synderlig Bestilling¹¹ haffuer fore at staa, at alting maa skee den Christne Kircke til gode, oc disse Riger oc Land til Velfærd oc Rolighed. O Hierte kiere Fader, ¹²forlad oss Naadeligen alle vore Synder¹², bevar oss alle tillige i den sande Tro oc met en god Samvittighed, at ¹³maa ¹⁴tæncke, tale¹⁴ oc giøre, alt huis dit Hellige Naffn¹³ kand komme til Ære, oc oss huer for sig, til vor Siæls ævige Salighed. Der til giffue oss Gud allesammen sin hellig Aand, for JESU Christi vor HERRIS skyld, AMEN.

¹⁻¹) A: Lande og Riger. — ²⁻²) I D erstattet med: Voris Naadigste Dronning SOPHIA AMALIA huile under den højestis beskærmelse, oc forbliffve under den Almæctigstis skygge. Lius din Fred O GVD offver voris unge Herre oc Printz Her Christian, saa oc de andre Kongelige Børn voxe oc tiltage udi Alder Vjssdom oc Naade hos GVD oc Menniske. I C sammentrængt til: med sin Høybarne Her brødre Hertug Friderich och hertug Vldrich. — ³) A: Høyborne. — ⁴) A: Førstinde. — ⁵⁻⁵) Udeladt i A. — ⁶⁻⁶) A: og. — ⁷) A: saa vel og. — ⁸⁻⁸) C har glemt dette. — ⁹) C tilføjer: disligist Danmarckiss Rigis Raad. — ¹⁰) A: og. — ¹¹) A: bestillinger. C: embed och bestilling. — ¹²⁻¹²) Udeladt i A. — ¹³⁻¹³) C: saa wy med en god samvittighed. — ¹⁴⁻¹⁴) A: lefve, lide.

Kingos Bibelcitater i hans Ligprædiken over Jakob Bircherod.

Af F. J. Billeskov Jansen.

I

Den Prædikentype, der i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede udvikledes i Danmark, har to fremtrædende Karaktertræk. Det ene er den gennemført skematisk Opbygning. Talen inddeles i Hovedafdelinger, disse igen i Underafdelinger, hvis Indhold atter fordeles i adskilte Paragraffer. Skelettet fremhæves hyppigt ved Anvendelse af Tal- og Bogstavrækker 1); 2); a); b); og der gøres intet Forsøg paa at skabe Overgange fra Afsnit til Afsnit. Denne Prædikenarts andet Karakteristikon er den righoldige, rent ud overdaadige Anvendelse af Bibelcitater. (Sml. J. Oskar Andersens Indledning til Kingos Aandelige Siunge-Koor, 1931, S. LIV ff.). Begrebet Originalitet — saavel Tankens som Formens — er i europæisk Aandshistorie først fæstnet i det 18. Aarhundrede. Fra Renæssancens Tid bestod en Skribents Originalitet ikke i Frembringelse af noget nyt, især ikke noget stilistisk nyt, men i Benyttelse af noget gammelt. Den klassiske Vending, *Clichéen*, der var Kernen i den lærde Skoles Indøvelse i det latinske Sprogs Anvendelse paa Prosa og i Poesi, blev Stilistens fornemste Virkemiddel, det velanbragte klassiske *Citat* Forskerens kraftigste Argument. Som i den verdslige Forfattervirksomhed saaledes ogsaa i den religiøse. Som hist den græsk-romerske Litteratur tjener her Bibelen som Autoritet. Sproget i aandelige Digte og i opbyggelige Skrifter gennemvæves af bibelske Ord og Udtryk, og naar der — som i det 17. Aarhundredes danske Prædi-

kenes — ræsonneres religiøst, er Bibelordet det nødvendige og tilstrækkelige Argument for enhver Tanke.

Thomas Kingos Ligprædiken over Jakob Bircherod (1691) adskiller sig i ingen Henseender fra den her givne Karakteristik af Tidens religiøse Taler. Den er konstrueret med næsten matematisk Regelbundethed, og der citeres udover Bibelen kun een Bog, Frantzii Historia animalium (S. 23). Af Bogens 290 Sider anvendes 28 paa den afdødes Levnedsskildring; Resten, 262 Sider, er en rent teologisk-opbyggelig Tekst, i hvilken findes alle Overgange mellem den vægste Hentydning til et Bibelsted indtil det lange, ordrette Citat. I alt indeholder den religiøse Tekst 992 Bibelbenyttelser af alle Arter. Det er disse »Bibelcitater«, der skal underkastes et Eftersyn i denne Artikel. Der skelnes her ikke mellem stilistisk og argumentatorisk Anvendelse af Bibelallusionerne. Formaålet med nærværende Undersøgelse er *statistisk*: hvorledes fordeler dette meget store Antal Citater sig paa Bibelens to Hoveddele, G. T. og N. T., og paa disses forskellige Bøger, og *teksthistorisk*: hvilken eller hvilke danske Bibeloversættelser har Kingo benyttet, og i hvilket Omfang giver hans Kendskab til Hebraisk (og Græsk) sig Udslag i Citationerne. Det forekommer mig sandsynligt, at mine smaa Resultater vil gøre Gavn, den Dag to betydelig mere centrale Opgaver skal løses: Bestemmelsen af Kilderne til Kingos Teologi og til Kingos Stil.

II

Som Grundlag for Paragrafferne III—IV opstilles her to Tabeller over Bibelcitaterne i Kingos Ligprædiken (der i det følgende forkortes Lpr.), ordnede efter Bøgerne i G. T. og N. T. I 15 lodrette Kolonner angives *først* for Citater, som Kingo *selv* har forsynet med Henvisning: Antallet af dem, der kun kan stamme fra Chr. III's Bibel (C. III), fra Frederik II's eller Chr. IV's Bibler (Fr. II—C. IV), fra en af disse tre ældre Oversættelser (C), fra en af de ældre

	C III	Fr. II-CIV	C	C-R	R	S	R-S	Ub.	Ialtm. Henv.	C	R-S	Ub.	Ialt u. Henv.	Total	Heraf best.
<i>Apokryfer:</i>															
Tobits Bog.....			1				2	2	5					5	3
Judiths Bog.....								1	1					1	
Til Esters Bog.....														0	
Salomos Visdom.....							8	13	21					21	8
Sirachs Bog.....							7	3	10					10	7
Baruchs Bog.....								1	1					1	
Jeremias' Sendebrev....														0	
Til Daniels Bog.....							1		1					1	1
1. Makkabærbog.....														0	
2. —														0	
Manasses Bøn.....														0	
			1				18	20	39					39	19
<i>Nye Testamente:</i>															
Matthæus-Evangeliet...			3		1		3	41	48			4	4	52	7
Markus-Evangeliet.....			1					6	7					7	1
Lukas-Evangeliet.....							6	26	32			1	1	33	6
Johannes-Evangeliet....			3				6	25	34			2	2	36	9
Apostlenes-Gerninger...	1		2					24	27	1		2	3	30	4
Romerbrevet.....			3				4	14	21		1	1	1	22	7
1. Korinthierbrev.....			2	1			2	15	20		1	1	1	21	5
2. —							7	12	19					19	7
Galaterbrevet.....			1				2	4	7					7	3
Efeserbrevet.....							1	2	3	1			1	4	2
Filippenserbrevet.....	1		3				4	4	12					12	8
Kolossenserbrevet.....								5	5					5	0
1. Thessalonikerbrev....								4	4					4	0
2. —														0	
1. Brev til Timotheus..								4	4					4	0
2. —			1		1		1	7	10					10	3
Brevet til Titus.....							1	1	2					2	1
Brevet til Filemon.....								1	1					1	
Hebræerbrevet.....			1		1		13	16	31					31	15
Jakobs Brev.....							3	6	9					9	3
Peters 1. Brev.....			1				3	11	15					15	4
Peters 2. Brev.....							2	3	5					5	2
Johannes 1. Brev.....							1	5	6					6	1
Johannes 2. Brev.....								1	1					1	0
Johannes 3. Brev.....										1		1		1	1
Judas' Brev.....							3	1	4					4	3
Johannes' Aabenbaring.					2		1	25	28			3	3	31	3
	1	1	21	1		5	63	263	355		3	14	17	372	95

	C III	Fr. II - CIV	C	C - R	R	S	R - S	Ub.	Ialtm. Henv.	C	R - S	Ub.	Ialt u. Henv.	Total	Heraf best.
<i>Gamle Testamente:</i>															
1. Mosebog.....			1	2			17	79	99		2	29	31	130	22
2. —			3				6	20	29			4	4	33	9
3. —						1	2	8	11					11	3
4. —			1				1	8	10			3	3	13	2
5. —								7	7			1	1	8	0
Josuaabogen.....								1	1					1	0
Dommerbogen.....			1				4	12	17			2	2	19	5
Ruts Bog.....								4	4					4	0
1. Samuelsbog.....			1		1	1	3	25	31			1	1	32	6
2. —							1	25	26			3	3	29	1
1. Kongebog.....							2	16	18			2	2	20	2
2. —							4	13	17			3	3	20	4
1. Krønikebog.....														0	
2. —								3	3					3	0
Ezras Bog.....							1	1	2			1	1	3	1
Nehemias' Bog.....								3	3					3	0
Esters Bog.....								4	4			1	1	5	0
Jobs Bog.....							10	11	21			1	1	22	10
Salmernes Bog.....	1		1	1		1	31	36	71	1		1	2	73	36
Ordsprogenes Bog.....			1		1		7	16	25					25	9
Prædikerens Bog.....							9	9	18					18	9
Højsangen.....							3	8	11			2	2	13	3
Esajas' Bog.....						1	16	15	32					32	17
Jeremias' Bog.....							4	10	14					14	4
Klagesangene.....								2	2					2	0
Ezekiels Bog.....								11	11					11	0
Daniels Bog.....								5	5			1	1	6	0
Hoseas' Bog.....							2	9	11					11	2
Joels Bog.....								1	1					1	0
Amos' Bog.....								3	3					3	0
Obadias' Bog.....														0	
Jonas' Bog.....							1		1					1	1
Mikas Bog.....			1				1	1	3					3	2
Nahums Bog.....														0	
Habakkuks Bog.....														0	
Zefanias' Bog.....							1	2	3					3	1
Haggajs Bog.....														0	
Zakarias' Bog.....							1	2	3					3	1
Malakias' Bog.....							2	4	6					6	2
	0	1	10	3	2	4	129	374	523		3	55	58	581	152

eller fra Resens Bibel (C—R), fra Resens (R), den svaningske Bibel (S), Resens eller den svaningske (R—S), samt Antallet af Citater, hvis Proveniens ikke kan bestemmes (Ub.) og Summen af Citater med Henvisning (Ialt m. Henv.); *derefter* for Citater *uden* Henvisning i Kingos Tekst: Antallet af dem, der kun kan stamme fra de ældre Oversættelser (C), fra de nyere (R—S), Antallet af ubestemmelige (Ub.), Summen af Citater uden Henvisning (Ialt u. Henv.); *endelig* Summen af Citater med og uden Henvisning (Total) og det samlede Antal bestemmelige Citater (Heraf best.).

III

Teksten til sin Prædiken har Kingo taget fra Gen. 5, 24 (om Patriarken Enoch). I Statistikken er de talrige Gentagelser af dette Skriftsted selvfølgelig ikke medregnede. Paa den anden Side inddrager Kingo i sin Tale saa mange og saa forskelligartede religiøse Spørgsmaal, at man ikke kan hævde, at Udgangspunktet i Ordet om Enoch i nogen væsentlig Grad har paavirket Valget af de drøftede teologiske Emner og derigennem, indirekte, af de bibelske Bøger, hvorfra Citaterne er hentede. Man har Ret til, uden for mange Forbehold, at betragte Kingos Benyttelse af Bibelen i dette hans eneste religiøse Prosaarbejde som et Udtryk for noget nær hans normale større eller mindre Interesse for Skriftens forskellige Afdelinger. Det er en klar Sag, at Statistik er og bliver Statistik: smaa Talforskelle gælder ikke, kun virkelig mærkbare, iøjnefaldende Afstande eller Forhold mellem Størrelserne kan komme i Betragtning.

Benytter vi nu Tabellernes næstsidsste Kolonne, der meddeler Totalsummen af Citater i hver enkelt af Bibelbøgerne, er for det første Forholdet mellem Laanene fra G. T. og fra N. T. paafaldende. Af de 1000 Bibelcitater, som med et rundt og praktisk Tal udgør vort Materiale, stammer 620 eller ca. 62% fra G. T. og 372 eller ca. 38%

fra N. T. Resultatet stemmer med vor fra anden Side hentede Viden om Teologien i Ortodoksiens Tidsalder: man tog Bibelen som en Helhed og kastede ingenlunde Vrag paa G. T. til Fordel for N. T.; man havde tværtimod, med Tidens Trang til at bore sig tilbage i den religiøse som i den verdslige Historie, en vis Forkærlighed for den rette Tros ældste Dokumenter. Den Selvfølgelighed og Fortrolighed, hvormed Kingo nævner og behandler ikke blot de endnu almenkendte, gammeltestamentlige Skikkelser, men meget mindre betydelige Personer, som disse judæiske Konger, der nævnes i eet Aandedrag — Manasses og Ezechias, Joachas, Jojakim og Josias, Joram og Josaphat (Lpr. 120) — lader os ane en Indlevethed i G. T., som meget faa Præster i vore Dage kan prale med. Dog navnlig Patriarkerne synes Kingo at have dyb Indføling med. Disse store Sagnfigurer er for ham Realiteter; i hans Foredrag træder Noah, Abraham og navnlig Gudskæmperen Jakob, hvem han aldrig bliver træt af at berømme, frem med større Liv end Apostlene. Han har følt Slægtskabet med disse Troens Giganter, som »finge icke Forjættelserne / men hafde seet dem langt borte / oc ladet dem sige / oc hilset dem / oc dog bekiendt / ad de vare Gæster oc Fremmede paa Jorden« (Hebr. 11, 13 i S.; jfr. Lpr. S. 205 og 258).

Det er derfor helt naturligt, at af alle Bibelens Dele er 1. Mosebog langt den hyppigst citerede: 130 eller 13% af samtlige Bibelsteder i Lpr. stammer fra Patriarkernes store Bog, og den næste i Antal, Salmernes Bog, har kun 73. Imidlertid tror jeg, at Kingos (som hans Samtids) dybtgaaende Interesse for Genesis har faaet Næring i et bestemt litterært Værk, Luthers engang saa berømte »Enarrationes in Genesisin«. Jeg vover endog den Sætning, at den Forkærlighed, som vort teologiske Fakultet endnu nærer for Genesis (den eneste Bog i G. T., som de teologiske Studerende skal læse i dens Helhed), er en Arv fra Luthers utrættelige Kærlighed til dette Skrift. Hans meget vidt-

løftige Kommentarer hertil — de er opstaaet som Forelæsninger — blev udgivet første Gang 1544 ff., oftere optrykt og tidligt oversat til Tysk. En Udgave paa Latin har staaet i Kingos Bibliotek (jfr. Auktionskatalogen over hans Bog-samling, under Bøger in Folio, Nr. 260: »Lutherus in Genes.«), og i sit store historiske Digt om Gullands Opdagelse og Erobring (1676) henviser Kingo i en Fodnote til Vers 187 til Luthers Værk. Han har sandsynligvis ogsaa udnyttet visse Afsnit heri til sin Prædiken. Maaske kan der ikke lægges større Vægt paa den Omstændighed, at Kingo fremstiller Enoch som en Mand, der »haver forrettet sit Patriarke-Embede / forklared Løffterne om Messia, antent Ofringerne / formanet Tilhørerne til Poenitentze / og advared om den tilkommende Dom« (Lpr. S. 218—19) — ganske som Luther, der udtrykkeligt angiver, at Enoch har beklædt et »ministerium publicum«, nemlig som »summus Propheta et Pontifex« (Luther, Opera latina, Wittenberg, 2°, t. VI, 1556, Fol. 78 v.¹), men et litterært Laan foreligger utvivlsomt i den følgende Sammenstilling af Enoch, Elias og Kristus:

»*Enoch* blev optagen til Himmelen i dend første Verdens Alder / *Elias* i dend mellemste / *Christus* i dend sidste / at hver tiids Mennisker kunde have Beviisning paa det ævige Lifs Herlighed udi Himmelen« (Lpr. S. 235).

»*Memorabilis . . . hæc est Historia* [om Enochs Himmelfart], per quam Deus voluit primo et originali mundo commendare spem melioris vitæ post hanc vitam.

Postea in secundo mundo, qui habuit legem, dedit Deus exemplum Eliæ, qui etiam inspectante servo Helisæo, à Domino raptus est.

Nos in novo Testamento sumus, tanquam in tertio Mundo, habemus autem illustrius Exemplum ipsum Christum Liberatorem nostrum, ascendentem ad cœlos, cum

¹) I den benyttede Udg. er Pagineringen mangelfuld. Efter Fol. 86 pagineres de følgende 10 Blade 78-87. Denne og den følgende Henvi-sning refererer sig til anden Gang, de to Tal forekommer.

aliis multis Sanctis. Voluit enim Deus omnibus seculis extare testimonia resurrectionis mortuorum.» (Fol. 80 r-v).

Mon ikke ogsaa følgende Passus hos Kingo skyldes Luthers Kommentar til Gen. 2, 7:

»Hand kostede et Ord paa de andre Ting / saa bleve de / men et Guddoms Raad i Skabningen [o: Skabelsen] paa hannem / førend hand blev / kommer / lader os gjøre et Menniske« (Lpr. S. 47).

»Ideo supra non dixit [Deus], sicut de aliis creaturis: Producat terra hominem, Sed faciamus hominem, ut ostendat excellentiam generis humani, & revelet Dei consilium singulare, quo usus est in condendo homine.« (Folio 20 r).

Jeg resumerer: her er Tale om en Bog, som har været i Kingos Eje, hvortil han i anden Sammenhæng henviser, og hvorfra han øjensynligt har hentet Ideer til sin Ligprædiken over Bircherod. Ved Undersøgelser over Kilderne til Kingos (og hans Tidsalders) teologiske Tankeverden kommer man nok ikke uden om Luthers gamle »Enarrationes«. —

Blandt Stykkerne i G. T., som alle, med Undtagelse af nogle Apokryfer, fire af de smaa Profeter samt (vel ved en Tilfældighed) 1. Krønikebog, er repræsenterede i Lpr., hæver de historiske Samuels- og Kongebøger — Saul, David, Salomo! — sig ved relativt høje Citattal (ialt 101). Det var at vente, at de store Profeter skulde være stærkt benyttet: dog har kun Esajas et fremtrædende Tal (32). Bemærkelsesværdig er Antallet af Laan fra Jobs Bog (22) og de livsfilosofiske Bøger, Ordsprogenes Bog (25) og Prædikerens Bog (18). Fra denne sidste hidrører det længste Citat i Lpr. (S. 241—43), et Slags Sammendrag af Præd. Kap. 2 og den yderste litterære Forudsætning for første Halvdel af Salmen fra Sjungekorets anden Part (1681), »Far, Verden, far vel«. Til denne Gruppe maa regnes de to Apokryfer, der synes at have betydet mest for Kingo: Salomos Visdom (21) og Sirachs Bog (10).

Salmernes Bog er ivrigt benyttet af Prædikanten. Som nævnt ovenfor kommer den med sine 73 Citater ind som Nr. 2. I Betragtning af, at Kingo til sit Sjungekors 1. Part (1673) har sat 7 af Davidssalmerne paa danske Vers, og altsaa har haft særlig Lejlighed til at gøre sig fortrolig med Salmernes Bog, kan dette Forhold ikke forundre. Men efterser man Citaternes Fordeling paa de enkelte Salmer, viser det sig, at de 7 Pønitensesalmer ikke paa nogen Vis er foretrukket: Sl. 6, 102 og 130 er slet ikke citerede og de øvrige, Sl. 32, 38, 51 og 143 har hver leveret 1 Citat. De 73 Citater er fordelt paa 46 Salmer, af hvilke kun 2 har ydet mere end 3 Laan; Sl. 16 (5 Citater) og den meget store Sl. 119 (6). Kingos Interesse for den hebræiske Salmebog synes nogenlunde ligelig fordelt paa alle dens Dele. Man kan i hvert Fald ikke af dette Materiale drage den Slutning, at Bodssalmerne staar hans Hjerte nærmest.

Tallene for Bøgerne i N. T. indbyder ikke til vidtløftige Bemærkninger. Med Undtagelse af 2. Thessalonikerbrev er alle Dele, lige til de smaa Johannes' 2. og 3. Breve repræsenterede. Af Judasbrevets 24 Vers har endog 4 afsat Mærker i Lpr. Brevene optager c. Halvdelen af Citaterne, Evangelierne, Ap. G. og Apokalypsen Resten. Værd at notere er den relativt kraftige Benyttelse af Hebræerbrevet (31), og af Aabenbaringen (31).

IV

Kingos Tid er under Synspunktet Bibeloversættelser en Overgangstid. Der forelaa nemlig to Lag af disse. Chr. III's Bibel (1550) var den *gamle* Bibel, enten i sin oprindelige Skikkelse eller i de to Nyudgaver, Fr. II's Bibel (1589) og Chr. IV's Bibel (1633). Det er den danske Lutherbibel, en kernefuld Gengivelse af den tyske Oversættelse. Tekstforskellene mellem de tre Udgaver er ringe. Dette ældre Lag udgør Kirkebibelen, en folkeligt forstaaelig Tekst,

Menighedens Eje i mer end et Aarhundrede. I alle Henseender forskellig herfra er den *nye* Bibeloversættelse udarbejdet af Hans Poulsen Resen (1607) efter Grundsprøgene, i et snørklet Dansk, en pinligt nøjagtig Oversættelse, halvt uforstaaelig for den gemene Mand. Det blev de Lærdes Bibel, en Hjælpebog ved Studiet af Hebraisk. I en let revideret Skikkelse og med en forøget Mængde Marginalnoter blev Resens Bibel til den »svaningske« (1647), ved Professor i Hebraisk Hans Svane (Svaningius). (Se C. J. Brandt: Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Historie, 1889, passim, og især Bjørn Kornerup: Hans Poulsen Resen I, 1928, S. 217-36).

Sammenholder vi nu Kingos 1000 Bibelcitater med disse fem danske Oversættelser, er det første Indtryk meget broget. Som ovenfor antydet er en stor Part af Citaterne ganske overordentlig frie, kun et Faatal følger ordret en af Oversættelserne. Mange Bibelsprog er utvivlsomt nedskrevet efter Hukommelsen, og Henvisningerne, der findes til mere end $\frac{9}{10}$ af Citaterne, er saa tilføjet bagefter. Af det sidste følger, at Varianter i Versangivelser kun undtagelsesvis kan benyttes som Bestemmelseskriterium, og af det første, at man ved Henføring af et Citat hos Kingo til en bestemt Bibeloversættelse oftere angiver, at den omhandlede Oversættelse er Kingos Grundlag, end at han afskriver denne i dens Helhed. Hovedspørgsmaalet bliver følgelig dette: i hvilken Grad følger Kingo den ældre og i hvilken Grad den yngre Tradition i Gengivelsen af Bibelens Bøger paa Dansk?

Ved at sammenligne Tabellernes sidste og næstsidste Kolonne ser vi, at 260 af 992, eller godt 25%, er bestemmelige. Et enkelt Eksempel kan illustrere de tekstmæssige Kriterier, hvorefter Bestemmelsen er foretaget. Jeg tager et stort Citat fra Esajas 54, 10, som lyder hos Kingo (Lpr. S. 106):

»Biergene skulle vel vige / og Høylene bevæges / men min Miskundhed skal ikke vige fra dig / og min Freds Forbund

skal ikke bukke / siger HERren som forbarmer sig over dig.«

C. III—Fr. II—C. IV:

»Thi Biergene skulle vel vige / oc Høylene henfalde / Men min Naade skal icke vige fra dig / oc min Freds Forbund skal icke henfalde / siger HERREN din Miskundere.«

I R kommer Oversættelsen Kingos Tekst betydelig nærmere: »Naade« er blevet til »Miskundhed«, »henfalde« til »bucke«, »din Miskundere« til »som forbarmer sig offuer dig.« Tilbage staar at indsætte Ordet »bevæges« i Stedet for »bucke« i Citatets første Linje. I S staar »bevegis« for »bucke« baade i første og tredje Linje.

Jeg slutter af det foregaaende, at Kingo afgjort følger den nyere Tradition i Gengivelsen paa Dansk af Es. 54, 10 (»siger« for »sagde« kan intet bevise til Gunst for de ældre Oversættelser), og at han frit benytter Resens og Svanes Oversættelser af dette Sted.

Af Tabellerne fremgaar:

Bestemmel.	Citater fra	C.III	i G.T.:	0+i	N.T.:	1=	1
—	—	- Fr.II-C.IV	i — :	1+i	— :	1=	2
—	—	- C	i — :	11+i	— :	21=	32
—	—	ialt fra de ældre Oversættelser...					35

Bestemmelige Citater fra	C-R	i G.T.:	3+i	N.T.:	1=	4
--------------------------	-----	---------	-----	-------	----	---

Bestemmelige Citater fra	R	i G.T.:	2+i	N.T.:	0=	2	
—	—	- S	i — :	4+i	— :	5=	9
—	—	- R-S	i — :	147+i	— :	63=	210
							221

Medens Summen af de bestemmelige Citater er stort (260), er Antallet af dem, der kan henregnes til een bestemt Oversættelse inden for de to Grupper, meget ringe. Det er sandsynligt, at Kingo for de ældres Vedkommende af praktiske Grunde mest har betjent sig af C. IV, der modsat Forgængerne har Versangivelser, og hvis ikke C-R-

Citaterne skal regnes i Resens Favør, kan 9 paaviselige Citater fra S mod 2 fra R nok tyde paa, at Kingo har foretrukket den svaningske Bibel for Resens (jf. § V).

Af 35 Citater, der kan henføres til de ældre Bibeloversættelser, falder 23 paa N. T. I Betragtning af, at Totalsummen af Laan fra N. T. kun er godt halvt saa stor som det tilsvarende Tal fra G. T., kan af dette Forhold nok sluttes, at Kingo flittigst har læst den nytestamentlige Del af de gamle Oversættelser. Efter Statistikken at dømme har han derimod benyttet Resens og Svanings Bibler i lige Grad til Studiet af G. T. og N. T.

I det store og hele har Thomas Kingo haft et virkeligt all-round-Kendskab ikke blot til sin Bibel, men ogsaa til sin Tids danske Bibeloversættelser. Af mine Tabeller fremgaar det imidlertid, at han for visse Bøgers Vedkommende afgjort har foretrukket de nyere Gengivelser, saaledes i G. T. Jobs Bog, Salmernes Bog, Prædikerens Bog, Esajas' Bog, Salomos Visdom og Sirachs Bog. I N. T. Hebræerbrevet. Jeg bemærker i Anledning af dette Brev, at Luthers Fortale dertil, som findes i Fr. II's og Chr. IV's Bibler, bestemt fralægger Paulus Forfatterskabet, medens Resen og Svaning i Note til Brevets Overskrift tillægger denne Apostel det. Kingo regner det utvetydigt for Paulus' Værk (Lpr. 257).

Medens den største Part af bestemmelige Citater fra Resen og Svaning har en vis »teologisk« og »lærd« Karakter — Henvisninger til dogmatiske Bevissteder, til Navne (Etymologier, se under V) og Begivenheder — findes der blandt de »gamle« Citater et ikke ubetydeligt Antal, som øjensynlig hører til Kingos bibelske Børnelærdom. Saaledes det første Bud (2. Mos. 20, 6; Lpr. S. 131), den himmelske Røst ved Jesu Daab (Matth. 1, 17; Lpr. S. 108); »alle som troe paa hannem / skal i hans Navn have Syndernes Forladelse« (Lpr. S. 260; Ap. G. 10, 43). Andre er kristne Deviser som Rom. 8, 31 (Lpr. S. 177), 2. Tim. 2, 19, sidste Del (Lpr. S. 94) og Fil. 3, 20 (Lpr. S. 140, det eneste

Citat, der bevisligt er fra Chr. III's Bibel: »vor Omgængelse er i Himmelen«, alle senere Oversættelser har »vort Borger-skab«. Der er Ord, der nok har gjort et dybt Indtryk paa Kingo, medens han endnu mest læste de ældre Oversættelser: det er tankevækkende at se denne temperamentsfulde, lidenskabelige Mand citere Sl. 119, 9 i den gamle Form: »Hvorledis skal en Ung gaa sin Vey ustraffelig? (Lpr. S. 97; Svaning: »Hvor med skal en ung bevise (Resen: rense) sin Sti?«). Langt op i Tiden er Chr. IV's Bibel brugt ved Guds-tjenesten, paa Grund af Tekstens Forstaaelighed og Menig-hedens Fortrolighed med den (Sml. C. J. Brandt, op. cit. S. 53). En Række Citater i Lpr. fra den gamle Bibel er Præsteord, som ofte kan være kommet over Kingos Læ-ber: »De skulle ikke alle / som sige til mig HÉRre / HÉRre / komme i Himmeriges Rige / men de som gøre min Faders Villie udi Himmelen« (Lpr. S. 214; Matth. 7, 21), Ap. G. 10, 35 (Lpr. S. 116); Rom. 9, 6 (Lpr. S. 21); 1. Pet. 1, 9 (Lpr. S. 204).«

V

Ifølge den førnævnte Auktionskatalog har Kingo be-siddet Bibelen paa adskillige Sprog. Foruden Grundspro-gene saaledes bl. a. paa Latin, Højtysk, Plattysk, Engelsk Fransk og Svensk¹. Mulighederne for Benyttelse af frem-mede Bibeloversættelser er saaledes foreliggende. Enhver Oversættelse er jo for den, der læser Teksten i Original-sproget, en Fortolkning, en Kommentar til den oversatte Tekst. Det er meget muligt, at en eller flere af de nævnte fremmede Bibler har sat deres Spor i Kingos danske Bibel-citater, fx. i saadanne, hvor Kingo gengiver Skriftstederne meget frit, helt uafhængig af Ordlyden i de danske Over-

¹) Af de danske Bibler er kun den mindst benyttede, Chr. III's, op-ført i Katalogen (Bøger in Folio, Nr. 69). Det ligger nær at tænke, at Familien eller Vennerne har udtaget den afdøde Biskops Livbibler.

sættelser. Jeg har dog ikke set det som min Opgave her at drive Undersøgelsen *saa* langt. Derimod vil jeg bemærke lidt om Kingos Forhold til Bibelen paa Grundsprøgene, saaledes som dette manifesterer sig i Lpr.

Det er en kendt Sag, at man i det lærde Aarhundrede ikke alene flittigt dyrkede Studiet af det nye Testamentes Sprog, men at tillige Interessen for Hebraisk var endog meget levende. I Lpr. optegner Kingo et Par Udtryk fra N. T. (S. 206, *πάροιχοι*, 1. Pet, 1, 17; S. 244 *ξύλον ζωῆς*, Aab. 22,2) og eet uden for Bibelsproget (S. 199, *τετράγωνος*). De to eneste hebraiske Citater, der begge er fra Genesis, former sig som filologiske Analyser af Originaltekstens Udtryk: »GUD selv kaldede det første Menneske Adam, fordi hand vaar af Jord. *GUD HERren hafde gjort Mennesket Støv af Jord*. [1. Mos. 2, 7]. Hvor Menneske Nafnet (אָדָם) bliver *Adams* eget Nafn / og skilles fra det almindelige og gemene Nafn / *Støv af Jord* / (אֶרֶץ מִן־הָאָדָמָה). (Lpr. S. 89). »Hand er en *formaaende good GUD* (שׁוֹרֵי Gen. 17.) ikke *mægtig allene at hand kand* (יָ) men og *Naadig / at hand vil* (וַ) *Brystenens GUD*« (Lpr. S. 181). I det sidste Citat forklarer Kingo det bekendte Gudsnavn שׁוֹרֵי som sammensat af hebr., šad = »Bryst« og hebr. daj = »den tilstrækkelige«, »nok«, hvorved Navnet šaddaj kommer til at indeholde, at Gud er den formaaende og gode Gud. Denne (diskutable) Etymologi har han hverken fra Luthers Enarrationes eller fra Bibeloversættelsernes Randnoter. Den Trang til at se Tingene i deres historiske Udspring, til at gaa tilbage til Roden, som er et Kendemærke paa det 17. Aarhundredes Teologi (Forkærligheden for det gamle Testamente) og Historieskrivning (Lyschander m. fl.) giver sig i Sprogforskningen bl. a. Udslag i et Hang til at udfinde de enkelte Ords Oprindelse. Hos Kingo udtrykker denne etymologiserende Tendens sig i en stærk Lyst til at ræsonnere paa Basis af Egennavnenes Grundbetydninger: »Sielden er Dyd i det Skiffte [ֹ: Uddeling] / hvor store [ֹ: efter Betydningen prægtige] Nafn' deles [ֹ: uddeles] i Flæng. *Enoch* kand ikke pukke af

sit Navn / thi *Cains* første Søn bær det samme / og er dog *tilvied Verden*. Der kand ligge et smukt Navn paa et Skarn. *Absolon* vaar aldrig *Freds Fader* / *Judas* mere en Forrædere / end *Bekiendere* / *Annas* ikke *Naadefuld* mod *Christum* / *Malchus* en Tienere / og ikke *Konge* / *Matthæus* Tolderen / tog mere end hand gav bort.« (Lpr. S. 92—93). Denne Oprensning er næppe Kingos Opfindelse. Men hvor han har den fra, véd jeg ikke.

Saavidt jeg kan se, indeholder Bibeloversættelserne ingen Etymologier til de nys citerede Navne. I andre Tilfælde kan Kingo have profiteret af Noterne deri. Alle Oversættelserne gengiver »Peres (Sønderskiærelse)« (Lpr. 112; 1. Mos. 38, 29) og »Moses, thi *Jeg drog hannem* / siger hun / *af Vandet*« (Lpr. S. 90; 2. Mos. 2, 10) ganske som Kingo. — »En *Bogstav* til *Abrahams* Nafn / hafde nær kosted *Isaac* sit Liv« (Lpr. 95). I Fr. II og C. IV findes Luthers Note i den tyske Bibel: »(Abraham) heder høy Fader. Abraham heder mangfoldigheds Fader / Endog det Ord Mangfoldigheds / tegnis ickun met en Bogstaf i hans Nafn / icke uden Sag« (1. Mos. 17, 5—6). I sin Genesiskommentar udbreder Luther sig vidtløftigt om Betydningen af dette Bogstav, dog uden at komme Kingos Tanke nærmere.

Hvor Noterne er afvigende, følger Kingo de nyere Oversættelsers: »*Lea* fødde en Søn / og kaldede hannem *Gad* / der kommer en *Hær*« (Lpr. Dedicatio. 1. Mos 30, 11). Note i C. III: »*Gad* det er rustet til strid«, i Fr. II og C. IV: »berusted til Strid«, i R »en Hær«, i S »en Hær eller Lycke«. I R og navnlig i S er Noterne meget talrige. »*Adam* er *Abel* / Mennisket er Forfængelighed« (Lpr. S. 93) Note til 1. Mos. 4, 2 i R—S (intet i de foregaaende): »*Ebel* / forfængelighed«. *Bircherod* var »en *Jacob* effter sit Nafn sin *Lives* Tiid / men aldrig / effter Nafnets Bemærkning / nogentiid i Gierningen en *Skuffere*« (Lpr. S. 217). Kun R—S har en Etymologi til *Propriet*: »*Jacob* / Heelholdere / *Skuffere*«. (1. Mos. 25, 26). Det samme er Tilfældet med Stednavnet *Cabul*, hvor Kingo meget nært følger Over-

sættelsen i R—S, »ubehagelige, skarns«: »En Konge har givet en anden et stykke Land / men det kallede hand *Cabul*, det er / *Skarns Land* / *ubehageligt*« (Lpr. S. 243.)

I et Tilfælde har R og S forskellige Noter (R: »Skilleklippen«; S: »Skeedings-Klippen«, 1. Sam. 23, 28). Kingo stemmer med S. (Lpr. S. 11). I et andet mangler R en sprogligt forklarende Note, som S har. Ogsaa her er Kingo i Overensstemmelse med den nyeste Oversættelse (Lpr. S. 125, 3. Mos. 19, 19).

At Kingo imidlertid baade har haft Kundskaber og Lyst til paa egen Haand at benytte den hebraiske Tekst, kan ikke betvivles (jf. Aage Bentzen i Teol. Tidsskr. 5. R. III. Bd., S. 241 ff. (1932) og IV Bd., S. 44 ff (1933)). Nogle smaa Vidnesbyrd fra Lpr. herom skal til Slut anføres.

»Joas og Amasia saa hin anden nærværende (i Ansigtet effter Sproget)« (Lpr. S. 41; 2. Kong. 14, 11). I Bibeloversættelserne ingen Noter af Interesse for Parentesen. Kingo vil her gengive den hebraiske Tekst, der ordret lyder: »og de saa Ansigterne, han og Amasia«. »GUD lider ikke mere end et Hierte / eller dem der tale af Hierte og Hierte. Hand nøyes ikke med mindre end *et Hierte* / *et heelt Hierte*« (Lpr. S. 51; Ps. 12, 3). Konstruktionen »Hjerte og Hjerte« er udansk — Oversættelserne har »usamdrehteligt hierte« (C. III) »dobbelt Hierte« (Fr. II, C. IV, R, S) — men den er hebraisk, jf. Johs. Pedersen, Israel², Bd. I, S. 320: »Løgn er . . . det samme som Splittelse i Sjælen, at handle uden helt og dermed rent Hjerte. »Med Hjerte og Hjerte taler de«, siger Israeliten (Ps. 12, 3) og betegner dermed den Dobbeltthed, der bestaar i Løgnerens Sjæl.«

Smaa Karakteristiker fra det 18. Aarhundrede.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Det var i ældre Tider ikke usædvanligt, at Folk med historisk Sans om Personer og Forhold i deres Samtid nedskrev Meddelelser af mere fortrolig Karakter, som ikke — eller ikke i Øjeblikket — ansaas for egnede til Offentliggørelse. Bekendte Eksempler herpaa er *P. F. Suhms* Efterladenskaber, de forskellige Rækker »Suhmiana«, deriblandt »hemmelige Efterretninger om de danske Konger efter Souverainiteten¹, og »Engelstoftiana«, en Samling lignende Optegnelser af Historikeren *Laurids Engelstoft*.² Ogsaa mindre bekendte Mennesker har brugt samme Fremgangsmaade. Saaledes kan nævnes de værdifulde Meddelelser om Personligheder i Pietismens Tidsalder, der af Litteraten *Edvard Schwartzkopf* er samlet under Titlen »et lille Erindrings-Lexicon³, og de livfulde Rids af viborgensiske Skikkelser, der stammer fra Degnen *Jens Pedersen Thjørrings Pen*⁴. En Del Optegnelser af samme Art skal meddeles nedenfor. De skyldes en Degn i Hvirring ved Horsens, *Herlov Dalhoff*, der aabenbart

¹) P. F. Suhm, Samlede Skrifter X, 21—154; XIII, 1—38; XIV, 225—74. »Hemmelige Efterretninger« er udgivne af Julius Clausen, 1918 (Særtryk af »Vor Fortid«).

²) Udgivne af F. Schiern i Historisk Tidsskrift 5. R. II, 348—95 (ogsaa som Særtryk).

³) Udgivne af Chr. Bruun i Danske Samlinger IV, 73—89, 97—116.

⁴) Udgivne af A. Heise i Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV, 278—432. Af lignende Karakter er ogsaa de i Kirkehist. Saml. 4. R. II, 733—38 udgivne »Analekter om kjøbenhavnske Præster« af A. K. Holm.

har været en meget skrivelysten Mand, og som har efterladt sig talrige Haandskrifter af meget forskellig Karakter og Værd. Hovedparten af disse ejes endnu af Dalhoffs Efterkommere, der værner om dem med megen Pietet, og en Del af hans Meddelelser, særlig vedrørende jyske Forhold, er i de seneste Aar blevet udgivne eller litterært benyttede¹.

*Herlov Dalhoff*² var født 1725 som Søn af Sognepræsten i Slangerup Peder Dalhoff († 1732). Tidlig kom han i Frederiksborg Skole, som just den Gang befandt sig i en blomstrende Tilstand under den udmærkede Rektor, Mag. *Johannes Schrøders* Ledelse. Herlov Dalhoff havde gode Evner, men følte ingen egentlig Lyst til at studere, hans Hustru stod derimod til at »komme til Ridebanen« som hans Morfader og Morbroder, Stutmestrene Schäffer ved Frederiksborg. Blandt haarde Lærere og vilde Kammerater synes Dalhoff at være gaaet saa temmelig for Lud og koldt Vand, og da man ikke holdt det Løfte, der var givet ham om at blive Student 1740, lod han fem være lige og — som han selv siger — »læste saa lidet, at jeg mere glemte det, jeg havde lært«³. 1745 lykkedes det ham dog at blive

¹) Sigurd Elkjær, Af Degnen Herlov Dalhoffs Optegnelser (1769—1791) i Aarbøger, udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift, XXI (1928), S. 164—190; XXII (1929) S. 42—62. I min »Frederiksborg Statskoles Historie 1630—1830« har jeg benyttet nogle af de nedenfor givne Optegnelser (se især S. 147 ff. og S. 274).

²) Ligeledes med Benyttelse af Herlov Dalhoffs Meddelelser har N. Dalhoff givet en livfuld Biografi af ham i »Jørgen Balthasar Dalhoff. Et Liv i Arbejde«. 1915—16, S. 6—14.

³) Jvfr. nedenfor S. 146 og S. 15. — Den 22. Oktober 1734 skriver Rektor Johannes Schrøder om Dalhoff, der nævnes som den nederste i nederste Lektie, følgende: »Herlov Dalhof, Præste Enkens Søn af Slangerup, af Liden forhaabning, saasom hand endnu intet i dend tiid hand har gaaet her i skollen har gjort noget Got« (Frederiksborg lærde Skoles Arkiv, Dokumenter til Reversalprotokollen 1734 Nr. 13). 1733—34 oplyses det, at Herlov Dalhoff blev underholdt af kgl. Confessionarius Frawen, men fra 1734—35 til sin Dimission havde han Del i Skolens Stipendier (Smstds., Skolens Regnskaber 1730—75).

dimitteret, endda med et meget pænt Testimonium fra sin humane Rektor¹, og han gav sig derpaa til at studere Teologi. Attestats fik han dog aldrig, og han skyder Skylden paa den teologiske Professor *Hans Otto Bang*, som paa Grund af gammelt Skolehad til Dalhoffs Morbroder Stutmester Peder Schäffer (de var begge Studenter fra Frederiksborg Skole) under nu ikke længere kendte Omstændigheder skal have bevirket, at Dalhoff maatte forlade Universitetet seks Uger før Eksamen. For at faa Brødet maatte han i den følgende Tid (1749) tage til Takke med Degnekaldet i Hvirring, hvor han blev sidende i over 40 Aar til sin Død 1792.

Herlov Dalhoff var — som hans Optegnelser viser — et lyst Hovede og i Besiddelse af psykologisk Skarpblik og ikke ringe Tilbøjelighed til Satire. De Skuffelser, han havde lidt, og den uretfærdige Behandling, han flere Gange havde været Genstand for, gjorde ham med Aarene noget bitter og fremmede yderligere hans Lyst til at udtrykke sig sarkastisk. Det er aabenbart faldet ham haardt at se, hvorledes den ene og den anden af hans Kammerater og Jævnaldrende, der til Dels stod langt under ham i Begavelse og Kundskaber, kom smukt frem i Verden, omend ofte ad Krogveje, medens han selv maatte slaa sig til Taals med sin beskedne Stilling. Særlig var det ham en Tort, at han en Aarrække til Sognepræst havde en tidligere Skolekammerat *Mourits Jespersen Thygesen*, som synes at have været ham meget underlegen (blandt andet som Prædikant), og til hvem Forholdet efterhaanden blev saa spændt, at han efter eget Sigende følte Livet som »et Helvede og Sjælens Pine-Bænk«². Som et, heller ikke af andre uprøvet, Middel til at finde Udløsning for sine Følelser greb Herlov Dalhoff da til Pennen og søgte

¹) Dalhoffs Testimonium er vedføjet som Tillæg S. 159 efter en Afskrift i Ny kgl. Saml., 4°, 2998, S. 547—8.

²) Aarbøger, udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift, XXII, 47 ff. Citatet S. 55.

en Slags Trøst i at nedskrive en Række Karakteristiker — længere eller kortere — af de Personligheder, som Livet havde bragt ham i Berøring med. Skønt det er let nok at se, at de bærer et stærkt subjektivt Præg og undertiden maa benyttes med en vis Kritik, saa indeholder de dog saa mange rammende Udtalelser i et djærvt og fyndigt Sprog og saa mange af disse intimt personlige Oplysninger, som man kun sjældent eller aldrig støder paa i Tidens officielle Kilder, at det synes begrundet at levere en Udgave af dem. I sin Dom over sine Samtidige er Dalhoff vel ofte særdeles hvas, men han er det ikke mindre i Bedømmelsen af sig selv; og har han haft en skarp Hukommelse for dem, der havde tilføjet ham Uret, saa har han ikke mindre levende kunnet og villet genkalde sig Erindringen om dem, der havde vist sig som hans Velgørere. Han sparer ikke paa Dadel, naar han taler om uværdige, men han glemmer heller ikke at fremhæve Fortrinene hos dem, hvis menneskelige Værd og solide Studeringer han havde lært at kende. I al sin Bidskhed har han været en retsindig og ærlig Personlighed, en Mand, der satte en alvorlig, gammeldags Kristendom højt, men som med Modvilje vendte sig bort fra Pietismen, blandt andet fordi han ved i sin Ungdom at leve paa et af dens Arnesteder havde set for meget til det Hykleri, der ofte fulgte i dens Kølvand. —

Den Del af Dalhoffs Optegnelser, som skal meddeles nedenfor, stammer fra to Kilder. Den ene er et lille Kvart-hefte i Privateje¹, indeholdende supplerende (og korri-gerende) Antegnelser til *Jens Worms* »Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd«, 1—2, 1771—73. Det bærer Titlen »*Lexicolon*« og angiver selv sit Formaal paa Titelbladet, der har følgende Text:

»*Lexicolon* det er Udtog af det *Lexicon*, som Hr *Professor* og *Rector Worm* i *Aarhuus* har udgivet i 2 Bind Aar 1771

¹) Tilhører nu Direktør L. G. Dalhoff, Søllerød, der velvilligst har tilladt mig at benytte det.

og 1773 over Mænd, der have gjort sig bekendte ved udgivne Skrifter. — Ved dette Udtog, der kun indeholder de Mænd, som ieg personlig har kiendt og talet med, har ieg deels villet gotte mig med deres Minde; deels har villet anmærke et og andet, som H^r *Professor Worm* maaskee ikke har vidst; deels villet lægge nogle faa Skribentere til, som *me judice* ogsaa fortjene at anføres. Det man da i mit *Lexicon* finder indsirklet eller understreget, findes ikke i H^r *Professorens Lexicon*.

Hverring d. 30de Octobr 1784.

Dalhoff.«

I Udgaven er selvfølgelig alle ordret afskrevne Steder fra Worms Leksikon udeladte, og kun de Bemærkninger, der skyldes Dalhoffs Pen, er medtagne. Navneformerne i Overskrifterne ligesom ogsaa de vedføjede Meddelelser om de paagældendes senere Skæbne er Udgiverens. Nogle ganske ubetydelige eller andetstedsfra kendte Oplysninger er hist og her udeladte. Da adskillige af de af Dalhoff omtalte Personer er Frederiksborgensere, som han maa formodes at have haft et særlig godt Kendskab til, er det i saadanne Tilfælde angivet, hvornaar de er blevet dimitterede fra Frederiksborg Skole.

Den anden Kilde er et svært haandskrevet Kvarthind i Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Saml., 4°, Nr. 2998), der foruden en Del andet Stof indeholder en Samling Afskrifter af de fleste Skoletestimonier, som er udstedt af Rektor Johannes Schrøder. I Marginen udfor disse har Dalhoff tilføjet smaa Karakteristiker af de Personer, han nærmere har kendt. Haandskriftet bærer paa det andet Blad følgende Paategning af Dalhoff:

»Denne mig ret dyrebare Bog er mig foræret af en fordums Med-Discipel Velædle H^r *Peter Stage* paa *Hasseldorph* ved *Hamborg*; hvis *Testimonium* staaer *Pag.* 629, ligesom mit *p.* 547. Og er det her ved min alvorlig Villie og Begiering: først at min ældste Søn *Peder* skal have og

eye den efter min Død, dernæst at Han aldrig maae skille sig ved den paa anden Maade, end at den skal blive i min *Familie*, saa længe nogen *Dalhoff* studerer i samme. Paa disse Vilkaar har velbemeldte Hr *Stage* gunstig skiænket mig Bogen; og den skal leve og døe en Kjeltring, som forrykker dette *Testamente*. *Hverring* d. 29de *Ian*. 1780.

Herlov Dalhoff.«

Længe har ogsaa dette Bind været i den Dalhoffske Slægts Eje, men siden er det paa ikke nærmere oplyst Maade gledet ud af Familiens Besiddelse og ved Indkøb hos en Antikvar 1923 havnet i Det kgl. Biblioteks Haandskriftsamling.

I Udgaven angiver Tallene længst til venstre i Overskriften Sidetallene i Manuskriptet, hvortil Dalhoff selv undertiden henviser, og ligesom ved Uddragene af »*Lexicon*« er der vedføjet en ganske kort Bemærkning om de omtalte Personers senere Skæbne, saa vidt det har været muligt at oplyse denne, hvad der dog desværre ikke altid har været Tilfældet. Da alle de nævnte Personer er dimitterede fra Frederiksborg Skole, er blot deres Dimissionsaar anført. Alt, hvad der i begge de her nævnte Kilder stammer fra Dalhoff, er sat i Anførselstegn, og gengivet ord- og bogstavret. Da hans Haandskrift — og alt foreligger skrevet med hans egen Haand — gennemgaaende er fast og klar, har den kun undtagelsesvis frembudt Vanskeligheder at tyde. Tegnsætningen er jævnlig lempet efter moderne Regler. Der er i Noter kun tilføjet Forklaringer til de Steder, der nødvendigvis krævede nærmere Oplysninger, og det er paa ingen Maade tilstræbt at levere en vidtløftig personalhistorisk Kommentar. Til Forstaaelse af nogle stadig tilbagevendende Betegnelser skal det een Gang for alle oplyses, at »*Rector*«, »*Rector Schröder*« betyder Dalhoffs Rektor i Frederiksborg *Johannes Schröder* (1696—1774), »*Nyholm*« hans Hører *Chri-*

stopher Nyholm (1712—68), siden Sognepræst i Slaglille og Bjernede, og »P. W.« *Peder Wedel* († 1761), den nidkære, stærkt pietistiske Slotspræst paa Frederiksborg 1738—61.

I. UDDRAG AF »LEXICOLON«

Aagaard, Søren, d. 1755 som Konrektor i Helsingør.

»Er fød i *Horsens* 1722. Hans Fader *Peder Aagaard* var der *residerende Capellan*. Han læste selv for sin Søn indtil paa det sidste halve Aar, da Han kom i *Horsens* Skole, og af *Rector Bie* blev *dimitteret* 1740. At Han var *gibbosus*, tilregnedes Faderens Strængthed«.

Agerbech, Andreas, d. 1770 som fhv. Sognepræst paa Christiansø.

»1739 opholdt Han sig i nogle Uger i den Medtroendes Hr *Peder Wedels* Huus i *Fridrichsborg*, Hvor Han nogle Søndags Eftermiddage *catechiserede* for mig og mange, som vare nødte til at bivaane disse Forsamlinger i Præstens Huus.«

Anchersen, Hans Peter, d. 1765 som Professor eloquentiæ.

»Han læste over *Autores* og *Poeter*, og ieg gik paa Hans *Collegium* Vinteren imellem 1745 og 1746. Han *examine-rede* mig og her i til begge *Examina*. Han var saa *distraheret*: at det var Ham umueligt at tælle 4 Rd^r endog i den lætteste Mynt; hvor til ieg selv er *Testis oculatus*. Hver Student, som Han kiendte, var Hans Hierte Broêr.«

*Bang, Hans Otto, d. 1764 som Professor i Teologi*¹.

»*Deponerede* fra *Fridrichsborg*-Skole 1731 tillige med min Morbroder *Peter Schiæffer*, som siden blev Kongelig Stutmæster. Disses Skole-Had nydte ieg siden ondt ad. . . .

¹) Jvfr. S. 137.

I *Respect* af det gamle *Vetitum: de Mortuis nil nisi bene dicendum!* vil ieg blot mælde dette: at denne Frimurer var den eeneste Aarsag i, at ieg imod min Villie forlod *Academiet*, 6 Uger førend ieg skulle været op til *Attestats*.«

Bang, Oluf, d. 1783 som Klokker ved Holmens Kirke, historisk Samler, Stud. Fredb. 1728.

»Hans Fader *Oluf Bang*, hvis høyre Øye ulykkelig og uskyldig i Hans Barndom blev udslaaet, Byeskriver *ibd^m* [i Hillerød]. . . . Der sad en stor eller modig og dristig Siæl i Hans lille Krop; det erfarede den lange *Iens Dons*, siden Præst i *Brabrand*.¹⁾«

Bang, Oluf Lundt de, d. 1789 som Generalprokurør, Justitiarius, Stud. Fredb. 1747.

»Han var en flittig *Discipel*, et tækkeligt og smukt Menneske og en stor Yndling af *Rector Schrøder*.«

Bloch, Søren, d. 1753 som Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København.

»Var gift med den stoute *Cæcilia Harding*. Denne saare sagtmodige og freedelige Mand har ieg at tilskrive, at ieg 1745 slap vel ud af en fortredelig Handel og i stæden for Straf fik *Revange*.«

Bluhme, Johannes Bartholomæus, d. 1753 som kgl. Hofprædikant.

»Som øverst Hof-Præst var Han *Scholarch* over *Fridrichsborg-Skole*. Da vi efter Sædvane viiste Ham vore *Testimonia* af Skolen, dem Han dog neppe forstod, holdt Han en smuk Tale for os paa saa godt Dansk, som Han kunde, og lignede os ved Skibe, som hidindtil Havde staaet i *Doqven*, men nu skulde ud i den vilde Søe, og hvor fornøden en god Styrmand var os *etc.* Denne opbyggeligere end lærde Mand havde frie og uanmeldet Adgang til Kong

¹⁾ Jvfr. S. 145.

Ch. 6te, Af hvilken Han og, i sær til mange Skin-helliges Promotion, betjente sig.»

Bøhme, Matthias Christian, d. 1795 som Sognepræst i Oksenvad og Jels, Stud. Fredb. 1747.

»I Hans 7 Aars Skole-Tiid [i Frederiksborg Skole] var Hans Omgang meget takkelig og behagelig. Hans Næmme bedre end almindeligt, og Hans læse-lyst stor. Skade! at Han som Præst har, og vil have, for mange *Processer.*«

Brorson, Nicolai, d. 1757 som Sognepræst ved St. Nicolai Kirke i København.

»Gift . . . 4. [Gang] med *Anna Fogh*. Denne sidste *Marriage* med en gammel riig Frøken skaffede vor gierrige gamle Brudgom en deel Skandskrifter. For Ræsten var Han en meget sødtalende Mand og betjente sig af mange *Exclamationer e. g. Ak! at I ville! Ak! at I kunde! Ak! at I ville haste! etc.* Som yngre godgiørende, men som ældre *etc.*«

Dahl, Hans Jørgen, d. 1779 som fhv. Regimentsskriver.

»En Præste-Søn af *Ods Herred* i *Siælland*. Blev holdt til Pennen. Var Fuldmægtig hos Regimentsskriver *Morsleth* paa *Fridrichsborg-Ladegaard*. Der denne alt for *facile* Regnskabs Fører fik en anden *Station*, blev Rytter-Districtet deelt imellem 2 Forvaltere, og *Dahl* fik det halve Aar 1736. Aaret der efter giftede Han sig med min Moster, Stutmæster *Schæffers* yngste Datter, *Malene Dorthea*. Aar 1744 blev Han Regimentsskriver over *Kiøbenhavns* Rytter-District; og boede først paa *Farum-Gaard*; siden paa det indkjøbte *Collekolle*. Hans mange store *Projecter* og *Indretninger* gjorde Ham til en forarmet Mand, og til en for sømmelig Fader af Hans mange Børns Opdragelse. Han havde i nogle Aar den ynkeligste *Chiragra* og *Podagra*, og døde som *removeret Pensionist* 1773.«

Dalhoff, Peder, d. 1732 som Sognepræst i Slangerup.

»Min salig Fader, fød i *Horsens* 1700 af en fattig dansk Skoleholder *Herlov Dalhoff* (som i sine unge Aar havde været Peruk-Mager-Svend og Trompetter paa Floden, for hvilket sidste Han fik *Pension*) den Tiids største Regne-Mæster i *Horsens*; Hans Moder, hvis Skilderie ieg eyer, heed *Cathrine Svendsen*, som i sit langvarig Enke-Sæde ernærede sig og sine med at sye og vadske omliggende Præsters Pibe-Kraver. Han *deponered* fra *Horsens* Skole 1720. Tog de 2 andre *Examina* i de 2 næste Aar. 1722 fik Han *Condition* hos min Morfader Stutmæster *Schæffer* ved *Fridrichsborg* og læste for Hans 3 yngste Sønner, mine halv-Morbrødre. Forlovede sig med Hans ældste Datter, min Moder *Christine Sophie*. Prædikede nogle Gange for Kong *Fridrich* den 4de. Blev uventet tilsendt en liste paa 5 Præste-Kalde fra Kongen; at Han maatte udvælge, hvilket Han vilde; men undskyldte sig med, at Han var kun 24 Aar. Hvor paa Kongen svarede den gamle Stutmæster: Vi kan giøre Ham gammel nok¹. Der paa udvalgte min Fader af Kjærlighed til sin Føde-Bye *Horsens-Hospitals* Kald og *Torsted*-Meenighed. Hid kom Han og min Moder 1724, og ieg af dem 1725 d. 29de *Iulii*. Her var Han elsket og æret af alle; men min Moders lyst til at boe nærmere sin Fader og Søkende voldte, at Han søgte nu *Slangerup*-Præste-Kald i *Sælland*; der Han og blev Sogne-Præst 1729 saa vel som og til *Anexet Ufvelse*. Dette ulykkelige *Slangerup* skilte min overiilede Fader ved al sin Munterhed, ved Helbred, ved liv; saa at Han efter 3 Aar døde Paaske-Morgen 1732. Skrifter: Indtrædelses Prædiken 1724, bekostet til Trykken af en *Didrich von Ham* i *Horsens*. Af denne Prædiken, som ieg har læst,

¹) 29. Jan. 1724 ansøgte P. Schæffer paa sin Svigersøn Peder Dalhoffs Vegne om Hospitalskaldet i *Horsens*, idet han tillod sig at erindre om »de naadige løffter, mig der om nogle gange allernaadigst er skeede« (Indlæg til Jydske Reg. 1724 18. Febr. Nr. 24). — Hele Stykket om Peder Dalhoff har tidligere været trykt i N. Dalhoff, Jørgen Balthasar Dalhoff S. 5.

husker ieg intet meer end *Exordium Ier. 1, 6*: Herre! see ieg kan ikke tale, thi ieg er ung. En Prædiken paa 4de Fredag efter Paaske 1725 bekostet til Trykken af Hr *Iens Iørgen Lindvig* da Kjøbmand i *Horsens*.«

Dalhoff, Peder, d. 1827 som Sognepræst i Ønslev, Stud. Fredb. 1776¹.

»En Sønne-Søn af sidst anførte, er fød 1757 d. 8de Jun. i *Hverring*, hvor Hans Fader *Herlov Dalhoff* og Hans Moder *Anna Margrethe Brangstrup* vare Degne-Folk fra 1749. Efter 3 Aars *Information* i *Raarup-Præstegaard* under Hr *Hans Fridrich Plesner*, siden Præst i *Raarup* og Provst over *Bjerre-Herred* i *Aarhus* Stift, kom Han 1771 til *Fridrichsborgs Skole* i *Sælland*, og havde alting frit hos min Morbroder Stutmæster *Peter Schæffer*. 1776 *dimittede Rector Benzou* Ham til *Academiet*. For første *Examen* d. 11te Septbr fik Han *haud illaud*. 1777 d. 11te Julii tog han *Exam. Philos.* med *Laud*. Blev strax *fixus* paa *Regentzen* og *Klosteret*. Prædikede samme Aar her i *Hverring Kirke* d. 13de Søndag efter *Trin*. 1780 d. 29de Julii (just min Fødsels Dag) tog Han *Exam. Philolog.* og fik *laudabilem*. Samme Aar prædikede Han her *Dom. 16 a. Trin*. — 1782 d. 9de April fik Han for *Theologisk Examen* *haud illaud*. — Efter 5 Aars Forløb paa *Regentzen* blev han *Alumnus* paa *Borchens Collegium*. . . .«

Detharding, Georg, d. 1747 som Professor i Medicin.

»Han var en god, ærlig og ueegennyttig Mand. *Examinerede Physica*. Han aabnede altiid sin *Examen* med en Tale, som indeholdt den *Materie*, Han ville *Examinere* i. Han brugte noget for ofte de Ord: *utique, sensim sensimqve*.«

Due, Carl, d. 1773 som resid. Kapellan i Sogndal, Stud. Fredb. 1747².

¹) Jvfr. S. 134.

²) Om Carl Due jvfr. Andreas Faye, Christianssands Stifts Bispe-og Stiftshistorie, 1867, S. 365—66, 382.

»En Degne-Søn af *Sølland*. Kom i *Fridrichsborg*-Skole 1737; Men kom ej længer end til paa neederste Part i Mæster-*lectien*; thi da kom Han for Skade at skrive et dansk *Vers* paa en *Musicants* Port, som var ærerørigt for Mandens eeneste Datter. Han blev mistænkt, beskyldt og overbeviist. Men *Rector Schrøder*, for at redde dette hurtige Hoved, gav Ham det Raad: at Han samme Nat skulle gaae til *Kiøbenhavn* og tage Tjeneste ved *Artilleriet*! det Han og gjorde, men fik mange Stok-Prygl, fordi Han passede sin Bog meer end sit Gevæhr. 1746 kom Han fra det *Militaire* og samme Aar til *Academiet*. Tog sine øvrige *Examina* og der paa reyste til *Norge*, hvor Han havde en Broder, var Provst. Siden har man aldrig hørt fra Ham, førend for faa Aar siden, da ieg finder Ham at have oversat paa Dansk af Hollandsk. — Skrifter: Den gylden Gifte-Ring; det er en Samling af adskillige mærkværdige Ægteskaber, som findes baade i Bibelen og i den verdslige Historie. Denne danske *Version* er *dediceret* til Biskop *Paludan* i *Christiansand*, med Begiering om at faae Hielp til dens Trykning; men ieg troer ikke, at den er trykt. *Originalen* er trykt paa Hollandsk af en Adels Mand *van Caths* i *Dordrect* 1658. Oversættelsen, som er paa *Vers*, eyer ieg, og den er værd at læse.«

Dyssel, Johan Arent, d. 1795 som fhv. Provst og Sognepræst i Østofte, Stud. Fredb. 1744.

Blev af Provst *Friedenreich* »sat tilligemed Hans egen Søn, *Christopher Didrich*, i *Fridrichsborg* Skole 1740, hvorfra *Rector Schrøder* dimitterede dem begge 1744 med velfortjent ypperlige *Testimonia*.«

Flensburg, Christian, d. 1776 som Tæller i Banken, Stud. Fredb. 1746.

»Denne lille *gibbosus* slog sig til *Poesien*. Fik en Bestilling ved *Banqven* paa 200 Rd^{rs} *Gage*. Giftede sig med den Iomfrue, som Han skulle beile til for sin gode Ven *Leth*

Schiønning, Provst paa Klosteret; og døde 1778. NB. Han laborerede ofte af poetisk Sved.«

Frimodt, Niels, d. 1785 som Sognepræst i Horsens.

»Hr *Frimodts* eeneste Datter er gift med *Cancellie-Raad* Borgemæster *Flensburgs* ældste Søn, Hr *Stephen*, Præst i *Aarbye* i *Sælland*. Vor *Frimodt* har saa sandelig været en arbeidsom Mand og en hurtig Talere. Der siges, at Han har givet sin smukke Gaard til en bestandig Præste-Boelig. Men Sladder! — Skrifter: *Parentation* over *Etats Raad Lichtenberg* 1765. Denne blev ganske formørket, der *Rector Tetens'* Tale strax efter kom imellem os og hiin.«

Frydensberg, Mourits, d. 1793 som Kommissionær.

»Hiemme havde Han af sin Fader faaet nogen Grund i *Maler-Professionen*; thi fik Han lyst til at lære Skildrer-Kunsten; hvorfor Han 17 Aar gammel blev sendt til *Kiøbenhavn* for at lære samme. Men der Han i faa Aar havde været Svend, gav Han, som havde giort en meer end almindelig Fremgang i Regne- og Skrive-Kunsten under min Farbroder, den store Regne-Mæster *Jonas Dalhoff* i *Horsens*, sig til at være *Commissionair* i *Kiøbenhavn*. Han har giort sig fortjent af *Horsens* Skole for de 3 smukke Skilderier, en *Løvenørns*, en *Svanes*, en *Høegh Guldbergs*, som der ere opsatte.«

v. Gram, Friedrich Carl, d. 1782 som Gehejmekonferensraad og Amtmand over Frederiksborg Amt.

»Af denne smukke Herre har ieg faaet 2 *Præmier* hver paa en dansk *Ducat*: den første, fordi ieg løb om Kap med Hans 6 Hopper, som ikke kunde løbe fra mig paa den Miil fra *Fridrichsborg* til *Fredensborg*; uagtet Han nogle Gange gav *Ordre* ud af *Carethen*: at Kudsken skulle kiøre til. Min *Raison* var: at Han skulle *recommendere* mig til Kongelig løber; men, som sagt: Han gav mig en *Ducat*, og tillige en *Bebreydelse*. — Den anden *Ducat* fik ieg,

fordi ieg forvoven nok *cujonerede* og bortjog paa en halv Miil en Gal og Mandholm Tyr, som ingen turde komme nær. — Denne store holsteenske Tyr hørte Ham selv til. Et vist Greb om, og en fast Haand paa Tyrens Hale, et par raske Fødder og en god Tyre-Mie¹ betjente ieg mig af, saa længe ieg kunde løbe; men der ieg faldt, blev Tyren endnu ved at rende $\frac{1}{2}$ Miil.«

Guldberg, Ove Høegh-, d. 1808, Statsmand.

»Hans Moder var *Elene Dorthea Guldberg*, den Guds Mands H^r *Oves* Datter i *Hverring*. . . . Han har i nogle Aar beviist min ældste Søn meget godt ved *Academiet*, meest af Arve-Prinsens *particulair Casse*. Skulle det ikke blive regnet mig til alt for stor Forfængelighed, da ville ieg mælde: at denne store Mands Moder og min Kone vare fuld-Søskende-Børn. Ieg kan da vel paastaae Navn af *Cher Oncle*; men maae dog søge Ham forgiæves imod *C. Fl.*«

Gutfeld, Peder, d. 1797 som Sognepræst i Skærbæk, Stud. Fredb. 1749.

»Er fød 1727 paa *Esserums* Kloster i *Sælland*, hvor Hans Fader var Ridefoged. Som Faderløs kom Han til *Fridrichsborg* 1737 og *gratis logerede* hos min Moder i 2 Aar. Han havde et opvakt Hoved og var en flittig *Discipel* indtil 1744; da Han, sat paa 2^{den} Part i *Mæster-Lectie*, gav sig til det *Militaire*; *Marcherede* til *Rendsborg* med det *Compagnie*, som et par Aar havde lagt i *Fridrichsborg*. I *Rendsborg informererede* Han i *latin* og *Græsk* sin *Compagnie-Chefs Capitain Grolovs* 2 Sønner. Derfor fik Han sin *Dimission* 1748 og begav sig til *Fridrichsborg* Skole igien. Derfra blev han *dimitteret* af *Rector Schrøder* 1749. Efter at Han Hafde erholdet *laudabilem* for hver af de 2 øvrige *Examina* og imidlertid haft Klosteret og *Re-*

¹) Tyrens Avlelem brugt som Svøbe (O. Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog IV, 405).

gentzen,« blev han Præst først paa St. Croix, siden 1760 i Bevtoft. »Han er en meget belæst og *respectable* Mand og nu lige saa stor Fjende af lystighed, som før af Alvorlighed. Han har 2 Gange været gift med 2 Søstre. Med den første Hustrue har Han en haabefuld Søn, som i nogle Aar har lagt i *Kiøbenhavn*, efter at Han fra *Hadersleb-Skole* er *dimitteret*.« — Ved et Besøg i Bevtoft 1783 forærede Gutfeld Dalhoff et Par af ham udgivne Smaaskrifter.

Hass, Hans, d. 1786 som Degn i Glud og Hjarnø.

»Fød i *Aarhuus* 1708 d. 5te Octobr. Hans Fader var *Søren Jensen Hass*, Borger og Slagter *ibd^m*. Hans Moder *Dorothea Melchiors* Datter. Kom i *latin-Skole* 1718 i *Aarhuus*, da *Mag. Rhodius* var *Rector*. Blev *dimitteret* til *Kiøbenhavns Academie* 1732 af *Rector Peder Saabye*. Efter 3 Aars *privat Information* blev Han 1735 kaldet til at være Sogne-Degn for *Glud* og *Hiarnø* Meenigheder i *Bjerre-Herred* af *Consistorial-Assessor, Mag. Povel Glud*, Provst og Præst *ibd^m*. Samme Aar giftede Han sig med sin Formands den Iubel-Degns eeneste Datter *Dorothea Cathrine Blyetecher*, som fødte Ham 2 Sønner og 4 Døttre. De sidste bleve først modne til Ævigheden. Hans eene Søn er Degn til *Assens* og *Klakring* og den anden skal *succedere* Ham¹. Denne Efterretning, forøget med fleere *particularia*, har Han selv givet mig af *Dato* 20de Octobr 1784, der Han havde oplevet Hans Alders 77de Aar og Hans Embeds 50de Aar med Ære og god Helbred. — Skrifter. Tvende til Guds Ære brugelige *Psalmer*; den første er en *Morgen-Psalme*: Op i *Iesu* velsignede Navn! — Den anden en *Aften-Psalme*: Nu er Dagen og Arbeidet endt. Begge under den *Melodie*: Ak min Siæl! hvi bedrøver Du Dig? *Componerede* af den, der siunger for at love Gud, og skriver sig *Hans Hass* i *Glud*.« I Tillægget tilføjer Dalhoff: »Til de Skrifter, hvor af *Hans Hass*, Degn til *Glud* og *Hiarnø*,

¹) Poul Hass, d. 1797 som Degn i Assens og Klakring; Jørgen Hass d. 1819 som Degn i Glud og Hjarnø.

har gjort sig bekendt, hører og: Tvende i Guds frygt brugelige *Psalmer*. Den første er imod Ukydskhed, med denne Begyndelse: Kjære Kristen! kom at høre *etc.* Den anden, indbefattende Herrens Bøn. Begynder saaledes: Fader vor i Himmerige! Eenfoldigst *componerede* af den, der siunger for at love Gud og skriver sig *Hans Hass* i *Glud*.«

*Hee, Jørgen, d. 1788 som Biskop over Aarhus Stift*¹.

»Ved Holmens Meenighed var Han frygtet og æret af de store og høyt elsket af de ringere. Han er en velbevæget og veltalende Mand.«

Hersleb, Peder, d. 1757 som Biskop over Sjællands Stift.

»Denne Mand, som 2 Gange har *examineret* mig, var uden Tvil den veltalenste og meest rørende Prædikant, som *Danmark* har øyet. Det forringer da ikke Hans Ære: at Han løste nogle Engelske Børn i Kuld og Kjøn (som Hans Misundere paastaae)², thi Han gav dem, før Han lod dem komme for lyset, saa smukke Klæder, som passede sig paa den højeste og lærdeste Tale-Stoel i *Danmark*. Hans lærde Datter fik *Successorem* H^r Biskop *Harboe*.«

Høysgaard, Jens, d. 1773 som Klokker ved Trinitatis Kirke, Sprogforsker.

»Min første Præst H^r *Peder Holst*³ har tilstaaet, at Han, som Student, var en elendig *Socius* i sær i *Latinen*, førend Han lærte det af denne *Høysgaard*, som da *conditionered* paa en Herregaard ved *Grenaae* omtrent 1721 og 1722⁴,

¹) Jvfr. Kirkehist. Saml. 6. R. I, 53—129.

²) Dalhoff sigter aabenbart til, at *Hersleb* maaske i nogle Henseender var paavirket fra engelsk Prædikekunst. Jvfr. Bjørn Kornerup, Studier over *Peder Hersleb* som Prædikant i Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke 4. R. III, 81—107, 257—320.

³) *Peder Holst* var som Sognepræst i Hvirring og Hornborg (1742—62) Dalhoffs Foresatte.

⁴) Denne Efterretning er særlig vigtig, da man ellers ikke ad anden Vej har haft det mindste Kendskab til, hvad *J. P. Høysgaard* har be-

da just *Peder Holst conditionered* i en Præstegaard i Sog-net. Ieg kiendte Ham (dog ikke betjente mig af Ham) som Stiile-Smed 1745. Et ringe leve-Brød er ikke altid Beviis paa faa Studeringer, lige som ey heller det mod-satte.«

Holberg, Ludvig, d. 1754.

»1746 saae ieg dette Skeleton 2 Gange paa det øverste *Auditorium* ved 1 *Doctor-* og 1 *Magist. Promotion*; men ieg tvivler paa, at Han hørte noget af hvad der passerede; thi Han læste bestandig i en Bog og *annoterede* i den samme. Af den *Württembergiske Prints*¹, som 1745 kom for at besøge Ham, gjorde Han ej andet Væsen; end da Printsens havde staaet nogen tiid inden for Dørren i *Holbergs* Studere-Kammer, reyste Han sig op fra Bordet, snur-rede sig om paa sin Hæl og sagde: Nu kan De sige: at De har seet *Holberg* baade for og bag. Dette anbragte Printsens og ved det Kongelige Taffel. Hvor over Kongen loe og sagde: det tænkte vi nok. *NB. Holberg* havde nogle Dage forud faaet at høre disse Printsens Ord: ieg vil dog en Dag op at see den Pussenmacher *Holberg*.«

Holm, Peder, d. 1777 som Professor i Teologi.

»I stæden for 3 Personer i *sing.* og *plur.* brugte Han altid Man. Han var *Demiss.* Prædikanternes skarpeste *Sensor*, end og indtil de mindste *Punctillier* og Gebærder, uagtet Han aldrig selv havde prædiket. Man maatte frygte for at giøre Ham vreed; thi Han glemte det aldrig.«

skæftiget sig med i Tidsrummet 1719—27, omend man af indre Kri-terier i hans Skrifter har kunnet formode, at han har givet sig af med Lærergerning (jvfr. Henrik Bertelsens med minutios Omhu udarbej-dede Biografi »Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab«, 1926, S. 8—9).

¹) Formentlig Carl Christian Erdmann Hertug af *Württemberg-Oels* og *Bernstadt* († 1792).

Hvas, Jørgen, d. 1782 som Justitsraad.

»Han saalgte *Thiirsbeck* og lod opbygge Herregaarden *Williamsborg* i *Daugaard*. Var en tjenstagtig og godgjørende Mand og en rund Vert, saa længe Han havde noget. Han var en stor Skov-Ødere. Hans eeneste Datter er gift med *Brigadeer Halling* paa *Dronning-lund*. Da Han havde saalgte *Williamsborg* og var færdig at flytte need til sin Datter, blev Han syg og døde hos *von Müllen* i *Daugaard* 1782 i maadelige Omstændigheder.«

Hübner, Martin, d. 1795 som Professor juris, Stud. Fredb. 1741.

»Denne *Pensionist* er et Hoved høyere end alt Folket; og i øvrigt kan kjendes paa de mindste Øyne og de største L[øgne?] for Rimets skyld, dog ikke alleene.«

Hviid, Matthias, d. 1759 som Holmens Provst.

»Ved denne brave Mand anmærkes, a) at Han holdt stift over sit platte *Sællanske* Maal end og i sine Prædikener, saa man ikke havde nødig at tvivle paa Hans Føde Egn, naar man ellers kjender den *Wordingborgske Accent*. b) at Han i sin Skole-Tiid var een af de største Putsen-Machere, som der maaskee har været i *Kiøbenhavns* Skole; saa at det end og var bleven til et Ordsprog, naar man ikke vidste et Putseries rette *Inventor*: der har *Hviid* været. c) at Hans mange deilige Døttre (saa vel som og Biskop *Bildsøes* Børn med *A. M. Fielsted*) ere mig i 4de leed beslægtede paa Deres Moders Vegne.¹⁾«

Hyphoff, Jacob Zacharias, d. 1764 som Sognepræst i Skjolge.

»Han var en ærværdig og god Mand; noget *cholerisk*.

¹⁾ I en her forbigaaet Notits under Biskop *Bildsøe* meddeler *Dalhoff*, at dennes første Hustru *Anne Marie Fieldsted* var en Datter af Stadshauptmand og Justitsraad *Michael Fieldsted*, »som var mig Paarørende paa Fædrene Siden«.

Hans værdige og brave Søn Hr *Iacob Hyphof* Sogne-Præst for *Uth og Thyrted* Meenigheder ved *Boller* døde d. 2^{den} *Iun.* 1784, 36 Aar gammel, efter at Han havde været en *exemplarisk* Præst, Mand, Fader, Ven og Kristen i 12 Aar. Døden forekom, at Han ikke blev Provst i *Hatting* Herred. Provst *Raarups* liig-*Text* over Ham var af 1 *Reg.* 13, 30. Ak! min Broder!«

Kaasbøll, Eiler Christopher, d. 1754 som Sognepræst ved Helligaandskirken i København.

»Imod Ham, som uden Tvivl var en god og jævn Mand, har ieg dette at erindre: at da ieg 1746 begierede at prædike for Ham en Fredag! svarede Han mig: Min Søn! I er saa lille, I kan intet see over Prædike-Stolen; dog hørte Han mig siden samme Aar til en Skrifte-Prædiken; da Han tilstod mig, at baade ieg og min Røst var høy nok. *NB.* Ieg stod paa en Skammel.«

Kall, Hans [o: Johan] Christian, d. 1775 som Professor i orientalske Sprog.

»Denne smukkeste og anseeligste af alle *Professorerne* i min Tiid har for et godt Ord og uden Betaling giort mig en Tjeneste ved *Exam. Philos.*«

Kirkerup, Jens, d. 1782 som Sognepræst til St. Laurentii paa Før, Stud. Fredb. 1746.

»Naar denne under *Nyeholm* skulle *solvere Femoralia*, hvilket kunde skee for en *Bagatelle*; da tog Han lige høyt op baade for og bag, saa man havde ikke nødig at giætte, af hvad *Kjøn* Han var. Han var en høy *Karl* og af et fromt *Gemyt*; men Han havde en Broder *Søren*, som *deponered* med Ham; Han var en lille arrig *Sathan*, som nær kunde have begaaet et *Mord* den samme *Dag*, Han kom i *Mæster-Lectie*, paa en lang 3^{die} *Lecties Discipel sc. Sandberg*¹; Ham Han slog i *Hovedet* med en stor *Træe-*

¹) Jvfr. S. 153. Den omtalte Sandberg er formentlig Hans Sandberg (Frederiksborg lærde Skoles Arkiv, Skolens Regnskaber 1743—44).

Knude, at Han laae længe som død og svømmede i sit eget Blod. Begge Brødrene læste ellers godt. Dog havde den mindste det bedste Hoved.«

Møller, Andreas, d. 1809 som fhv. Sognepræst i Horslunde og Nordlunde.

Hans Fader i Horsens var »en fattig Borger og Post-Rider. Aar 1747 *deponerede* denne af Ansigt og Væsen behagelige Person fra *Horsens* Skole. Baade imellem de 2 øvrige *Examina* (til hvilke begge Han fik *laudabilem*) saa og en Deel Aar efter *conditionered* Han paa adskillige Steder med stor Berømmelse i og uden Iylland. . . . 1784 blev han Sogne-Præst til *Horslunde* og *Nørlunde* i Nørre-Herred i *Lolland*; did kaldet af en Geheime Raad *Reventlau*. Gift med en Kjøbmands Datter fra *Helsingør* med Bie-Navn *Garben* 1765. Med Hende avlet 12 Børn, hvor af de 11 endnu lever. Er en arbeidsom og from Mand. . . . Til Trykken ligger færdig Hans Afhandling over alle Aftensangs *Texter*, paa hvilken saa faa ville *subscribere*, uagtet Hans *Invitation circulerede*, at der indtil nu er intet bleven af Trykningen.«

Møllmann, Bernhard, d. 1778 som Professor i Historie og Bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek.

»Denne næsten blinde, dog gode Mand, som i ugift Stand levede og døde hos sin Broder en Hør-Kræmmer paa *Nørre-Gade*; og som før lod sig overrende paa *Gaden*, end gik af *Veyen* for nogen; thi Han saae ingen; udvalgte ieg mig til *Privat-Præceptor*, just fordi ieg havde hørt, at Han var den stærkeste Tobaks Smøger i heele *Kiøbenhavn*; og i sær fordi ieg havde seet Ham smøge af en Pibe paa 1½ Tomes længde; hvilket var just efter min *Gout*. Det var Ham en Lov, at Han uden for *Studii* Gaardens Port og midt paa *Gaden* skulle løse sine *Buxer*, for at hæfte dem bedre op; thi Han troede: at Han var usynlig for alle, lige som alle vare for Ham. Naar Han blev kaldet need

til Bords, røgte Han Tobak i Spise-Stuen, medens Selskabet læste til Bords.«

Mønster, Peder, d. 1775 som Forvalter i Bygholms Mølle.

»Foget (efter den gamle eller *Gregorianske* Stiil; thi efter den nye var Han en værdigere Forvalter end de fleste Udridere, som nu kaldes Forvaltere) paa *Bygholm* i *Aarhuus*-Stift. Han var vist nok en af vor Tids *Laico-litterati*. Og hvad Hans stumped Tobaks Pibe angaaer, da kunde Han gjøre baade *Professor Møllmann* og mig Rangen stridig. Han døde paa *Bygholm* og kunde efterladt sig et større Navn, dersom Han i sit *Testamente* ikke havde gjort store og rige Folk til sine Arvinger. *Civilitas Morum* var ikke Hans Bane-Mand.«

Mossin, Hans, d. 1793 som Dr. theol. og Stiftsprovst i Bergen, Stud. Fredb. 1733.

»Denne Mand, som end og i sine Studenter-Aar gav adskillige Beviser paa, at Han havde tillæst sig *Pauli* formeente Skjæbne¹, har dog ødt een forskrækkelig Hob Papiir, som bedre kunde have været anvendt. Ieg og«. Om Mossins Skrift »Huus-Postill«, 1—3, 1766—69, siger Dalhoff: »Hver Deel kostede 9 fl i raae Materie efter *Subscription*; og ieg har kjøbt dem alle 3 indbundne i Fransk Bind for 11 fl af een af *Prænumeranterne*.«

Muncheberg, Frederik Carl, d. 1813, Dr. jur., Birkedommer i Skanderborg, Stud. Fredb. 1740².

»Deponerede fra *Fridrichsborg*-Skole 1740, efter at Han ikkun havde været der i 1 Aar. . . . Han var overordentlig flittig i sin Ungdom; men havde et tykt og hakkende Mæle samt et skielende Øyesyn. Een af de første Domme

¹) Sarkastisk: blevet halshugget (hovedløs)! — Paa Grund af Mossins Forfatterskab til den omfangsrige, nedenfor nævnte »Huus-Postill« kalder Dalhoff ham »den vidtløftige Postillant« (jvfr. S. 148).

²) Jvfr. S. 142.

(om ikke den allerførste), Han fældede, siden Han kom til *Schanderborg*, var imod Hr *Anders Winding* i *Storring*; men den geraadede Ham baade til Skam og Skade ved Høyeste Ræt.«

Muus, Jacob, d. 1783 som Provst og Sognepræst i Stenløse og Viksø.

»Uagtet Han var en tør og mager Mand, var Han dog Præst over 60 Aar og oplevede vist nok 90 Aar. Han havde efter Haanden 6 *Capellaner*; de bleve alle Hans Sviger-Sønner, thi Han havde mange Døttre, og Han overlevede dem alle, undtagen den sidste. Hans Søn *Niels* og ieg har *deponeret* sammen og taget *Exam. Philos.* sammen. Han døde som Sogne-Præst i *Sæbye* i *Iylland* 1784. Og var en D[osmer?] *in Folio*.«

Neuchs, Hans Henrik, d. 1785 som Provst og Sognepræst i Vejle og Hornstrup.

»Han gjorde *Profession* af *Pieté*, men ikke af udstude-rede Prædikener. Hafde meget at sige hos Oberstinde *Brochdorf* paa *Grundet*.«

Olrog, Jens, d. 1766 som 1. resid. Kapellan ved Trinitatis Kirke i København.

»Denne behagelige og lærde Mand har ieg givet 12 ß for mine *academiske Leges*; og nu ere de til falls for en stor Kobber-Skilling; da ieg giver mit *Testimonium* i Kjøbet.«

Plesner, Christian Carl, d. 1778 som Sognepræst i Raarup.

»Denne store *Philol. Eccles.*, min og manges udødelige Ven og Velgiører, en Grund-ærlig og reedelig Mand, døde uden livs Arvinger d. 24de *Mart.* 1778.«

Pontoppidan, Erik, d. 1764 som Prokansler ved Universitetet.

Gift 1. Gang »med *Francisca Toxverd*, en Datter af den bekendte Hr *Peder Toxverd*, som var Præst for *Lundum*

og *Hansted* i *Woer-Herred* i *Aarhuus* [Stift], medens *Povl Wendelboe*, som siden er bleven bekendt under den blaa Ridder *Løvenørn*, var Løbe-Degn til *Hansted*. . . . Om denne Statsmand og behageligste Messe-Præst kan læses flere *Personalia* i H^r Provst *Zwergii* Sællandske *Cleresie* . . .«

Pontoppidan, Hans, d. 1802 som Provst og Sognepræst i Idestrup.

»Denne smukke og brave Mand, som er en Broder-Søn af den forrige, har maattet udstaae en piinlig, dog lykkelig *Cuur*; thi Han er bleven opskaaren og Hans Indvolde *visiterede*. Med Ham har ieg talet i *Østbirsch-Præste Gaard* hos salig H^r *Kampmand*, som havde Hans deilige og dydige Søster i 12 Uger til Hustrue. Som Hans Enke ægtede Hun *Successor* H^r *Aagaard*.«

Prahl, Niels, d. 1792 som Korrektør, Stud. Fredb. 1742.

»En Præste-Søn fra *Bornholm*; *deponerede* fra *Fridrichsborg Skole* 1742. . . . *Correctionen* ved *Adresse-Contoiret* havde Han 1771, da ieg taledede med Ham. Han har 2 Gange været gift, uden at lade sig *copulere* af nogen Præst. Til Hans sidste Præsteløse Bryllup blev ieg *inviteret*.¹⁾«

Ramus, Joakim Frederik, d. 1769 som Professor i Matematik.

»Han var uden tvivl en ærlig og godgiørende Mand; men der hos et sølle vækeligt Stakkel og kunde kyse en ung Student med sit blotte Ansigt.«

Reuss, Jeremias Fridrich, d. 1777, tysk Hofpræst og Professor theol. 1732—49.

»Var en rætsindig, ueegennyttig og alvorlig Kristen; men noget Stræng, dog reel *Examinator*. *Academisterne*, undertagen de efterladne, tabte meget ved Hans Bortgang. For Kong *Christian* den 6te vare Hans Prædikener noget for *Phi-*

¹⁾ Jvfr. S. 145.

losophiske og høytravende; lige som Han og var alt for hurtig en Talere i den Konges Ørne, der ej ville tabe et eeneste Ord. Forresten havde Han et læt Udtale og smukke *Gestus*. . . . *Professor Worm* har forglemt 8 af *Doct. Reuses* Prædikener, sc. de 8 Saligheder over alle Helg. Dags *Evang.*, som af en anden ere fordanskede; men den tyske *Original* har ieg eyet og selv hørt dem til Onsdags Prædikener i *Fridrichsborgs Slots Kirke*.«

Rohn(e), Anthon Christopher, d. 1774 som fhv. Sognepræst ved St. Petri Kirke i København.

»Han, som ieg et par Gange havde Erende til for min Morbroder Ober-Berider *Schæffer*, havde den Sorg: at Hans vidtløftige Søn som Student gjorde Følgeskab med en *Deserteur* fra *Fridrichsborgs Skole* ohngefær 1742. Disse *Emigranter* havde den forskiellige Skiæbne: at, lad være de begge vare eenige i eet og det samme Skjælmstykke, blev dog *Rohne* hængt i Tydskland, men den anden slap lykkelig over til *Rusland* og er nu en stor og høybetroet Mand i Dansk Tjeneste. Ia! *cum duo faciunt idem, non tamen est idem*.¹«

Riisbrigh, Børge, d. 1809 som fhv. Professor i Logik og Metafysik.

»Han er lige saa stor *Theolog* som *Philolog*, i sær er *Philosophia naturalis* Hans Hoved-*Studium*. Der hos er Han en ueegennyttig Mand, som lader sig ikke forblinde af Penge. Paa *Lassons Stipendium* reyste Han uden lands i 3 Aar, hvor, veed ieg ikke; men vel dette: at 1761 og 1762 var Provst *Woldum* i *Hverring* og Han *specielle Venner* ved *Academiet* i *Leipsig*, da De i sær *profiterede* af

¹) Jvfr. S. 126 og 152. M. H. t. de to Emigranter er Talen om den senere Major Dethlef Rohn og den senere Amtmand Andreas Schumacher. Rohn blev ganske vist dømt til Døden paa Grund af sin Deltagelse i et Drab, men blev ikke hængt og drog derpaa i østrigsk Tjeneste (jvfr. Louis Bobé, Die deutsche St. Petri Gemeinde S. 451).

den berømmelige Natur-Forskers *Doct. Kruses Collegium*. Ieg taledede med Ham 1771. Han er min yngste Søns *Privat Præceptor*; Han har og skaffet Ham sin første *Condition* hos Provst *Bredsdorf* i *Haslund* ved *Randers*, hvor hen Han reyste d. 3^{die} *Novbr* 1784.«

Roggenkamp, Albert August, d. 1758 som Sognepræst ved St. Peders Kirke i Næstved, Stud. Fredb. 1741.

»Han var en meget deilig Person, en ærværdig, alvorlig og flittig *Discipel* og elsket af *Rector Schrøder* som Hans egen Søn.«

Rothe, Caspar Peter, d. 1784, Landsdommer i Nørrejylland.

»Har *qvitteret* lands-Dommer-Embedet ventelig for at undgaae en *Schinkels Chicaner*¹. Er *Etats Raad* og boer paa *Urup*, som Han har kjøbt af Greve og Kammer-Herre *Iørgen de Tramp*. Har mange Børn, hvoraf nogle ere kaldte efter de gamle Danske *Schioldungers* Konger og Dronninger e. g. *Waldemar. Dannebodete*.«

Scheid, Christian Ludvig, d. 1761, Professor juris, kgl. Historiograf.

»*Minimus erat qvoad Formam & qvidem informis; Maximus vero qvoad Doctrinam & Pietatem*. Han *examinerede* i den naturlige *Theologie* eller *Ethica*.«

Schiønning, Jørgen Leth, d. 1808 som Sognepræst i Kallehave, Stud. Fredb. 1745.

»*Doct. Holm* anførte den *Raison*, hvorfor Han gav Ham Klosteret og ikke mig, som gjorde *Stiil* med Ham der om: at ieg kunde bedre taale at bære *Fattigdom*, da ieg altiid

¹) Formentlig Frederik Skinkel († 1790) til Hald, 1746 Landsdommer i Nørrejylland. Om denne stridbare Mand se Jeppe Aakjær, Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie II, 138 ff. og Saml. til jydsk Historie og Topografi 4. R. VI, 351—79.

havde været vant til den, end *Monsr Schiønning*, som nu nyelig havde mistet sin Fader, *NB* efter hvilken Han havde arvet 3000 Rd^r. I øvrigt fortiente *Doct. Holm* hverken Ære eller Tak, fordi Han skaffet Ham til at være Provst paa Klosteret; thi vel var Han en flittig, belæst og *exemplarisk* Karl; men af Naturen alt for frygtsom til at tale eller *decidere* i noget *upræmediteret*; hvilket dog udfordres af en saadan Mand. Og dette var Aarsagen, at Han baade kom i Vane med at ryste, naar Han ikkun skulle tale med nogen; saa og at Han fik det magelige Præste-Kald; hvor til Han dog maae holde en *Capellan*¹.«

Schnabel, Christian, d. 1760 som Rektor i Roskilde.

»Han var den usælskabeligste Karl, ieg har kjendt; og det af den Aarsag: at Han aldrig kunde huske sig at have haft en eeneste Friheds Time. Til *Exam. Philos.* gjorde Han *Iustits* Raad *Anchersen* næsten forvildet ved at angive alle Græske og latinske *Autores aureæ & argentæ ætatis*. Han angav den heele *Ebraiske* Bibel og 3 andre Østerlandske Sprog. *Summa!* Han var *Vir unius Seculi*, men tillige mager, sygelig og ungestalt.«

*Schrøder, Johannes, d. 1774 som fhv. Rektor ved Frederiksborg Skole*².

»Denne store *Philolog*, større *Theolog* og størst Kristen skal eengang have sagt om mig, 10 Aar efter at Han havde *dimitteret* mig: af alle de *Discipler*, som ieg har læst for, har ieg mindst kiendt den lille *Dalhoff*; thi i hvor stor Skielm i det smaae, var Han dog den mindste i det store. *test. N. Windek[ilde]. Past. Hols*³. Ieg derimod skriver med *Overbeviisning*: at Han var den uskyldigste *Rector*, den

¹) Jvfr. S. 152.

²) Dette Stykke har tidligere været trykt i Program for Frederiksborg lærde Skole 1899 S. 37—38.

³) Niels Windekilde (1721—1809), Sognepræst i Vilstrup 1774—1809, Stud. Fredb. 1740. Jvfr. S. 142.

oprigtigste Ven, den taalmodigste Mand, den ømmeste Fader, som ieg har kiendt. Kun Skade! at Han ikke bedre kjendte os! og vi vort eget Gavn! Han prædikede ofte i Slots Kirken *extempore*. Som Enkemand fik Han et roligere liv; men ikke i alle Deele fornøyeligere; thi næsten alle Hans Børn udartede. Af ingen havde Han synderlig Glæde, og af nogle stor Sorg. *Summa!* Han vidste intet med sig selv; ikke endgæng dette: at Han lignede *Eli*. Endnu maae dette *remarqveres*: at paa alle de *Testimonia scholastica*, Han har udgivet (den største Deel eyer ieg)¹, findes ikke een *Titel* til *Professorerne* som den anden. Min Siæl døe denne rætfærdiges Død!»

Schumacher, Andreas, d. 1790 som Amtmand i Segeberg.

»Gik i nogle Aar i *Fridrichsborg* Skole, men blev ikke *dimmitteret* derfra, *vide Rohne!* 1757 blev *Secretair* i det tyske *Cancellie*; derefter *Legations Secretair* ved det *Russiske Hof*, fra hvilket Han tilforn var sendt til Kong *Frid.* 5 for at lade Ham *vide*, at *Czaren*, vor Uven, var død. . . . Siden Amtmand i *Segeberg*. 1772 taledede ieg med denne gamle *Med-Discipel* paa *Canselliet*. Han har et prægtigt Hoved, men en skiev Hals. — *Honores mutant Mores.*«

Seydlitz, Johan August, d. 1751 som tysk Hofpræst.

»Hans 2 Sønner bleve Studentere, den eene 13 og den anden 14 Aar gammel. De havde fyldt deres Hukommelse med en usædvanlig Mængde; men til meere beløb det sig ikke heller ved første *Examen*. Vidre om dem veed ieg ikke uden dette: at den eene var Provst paa Klosteret og siden *Professor* i *Odense*². I de Aar 1743 og 1744, da ieg forestod Sengen i *Fridrichsborg*-Slots Kirke, havde ieg leylighed at tale og tydskes med denne milde og indtagende Mand hver anden *Thirsdag-* og *løverdag-Aften*

¹) Jvfr. ovenfor S. 104.

²) Christian Gotthold Seydlitz (1738—96), Provst paa Kommunitetet 1769, Professor i Odense 1774.

heele Sommeren igiennem for at forhøre hos Ham (lige som og hos *Bluhme* og *Reus*), hvilke *Psalmer* Han ville have siunget om Morgenen, da en hver, som prædikede i den Kirke, Dagen tilforn bestemte de *Psalmer*, der skulle siunges. Han var saa *facil*: at Han ofte forandrede *Psalmen*, naar Han hørte, at den Tone var mig enten ubekjendt eller vanskelig. Det lod Ham ret godt, at Han snøvlede lidt end og paa Prædike-Stolen af spansk Tobak, som laae løs i een af Hans Kjol-Vinger. Hans Uhr-Kjæde hængde altiid need af den anden Vinge.«

Struensee, Johann Friedrich, d. 1772, Gehejmekabinetminister.

»Dog! efter at ieg først faaer lagt min Skilling i lauet: 1771 d. 11te Jun. fik ieg *Audience* hos Ham paa *Christiansborg*-Slot med en Ansøgning for *V. M.* Han tog imod den med det Magtes Ord: Wir sollen jetztunder nach Hirschholm! dan kommen Sie Morgen oder Über-Morgen umb 9 Uhr des Vormitthags! — Man sagde mig: at det var forgiæves; og ieg saae ikke denne høye og føre Mand siden; men nok 2 Gange før: at spasere ved Dronningens Side i *Rosenborg*-Have og, i Samling med det Kongelige Herskab, at overvære Vædde-løbs Riden paa Fælledet uden for *Nørre-Port*.«

Tauber, Johan Henrik, d. 1816 som fhv. Rektor i Roskilde.

»Er en lærd og god Mand. Medens Han var *Rector* i *Horsens*, underkastede Han sig den ordentlige *Examen theologicum*, hvor fra dog *Professorerne* for Hans bekiendte lærdoms skyld med Kongelig Tilladelse ville have *dispenseret* Ham; og ville altsaa ikkun holdt et *Colloquium* med Ham; men Han vilde ikke; hvilket blev lagt Ham til last og Hovmod; dog uden Tvivl urættelig. Han har et svagt Syn, svag Mæle og svag Helbred.«

Tetens, Peder, d. 1805 som Biskop i Viborg.

»Han er en sælskabelig Mand og en hurtig Talere.« Om hans »Sørge-Tale over H^r *Etats Raad Gerhard de Lichtenberg*« hedder det: »Paa samme, i hvor lærd og smuk, havde dog Arvingerne noget at udsætte. Ia! den største og guddommelige læreres Tilhørere havde ligeledes.«

Thestrup, Christian de, d. 1750 som Professor juris.

»Han havde en lærd Frue, som H^r *Baron Holberg* ofte besøgte til den *jaloux*e Mands store Fortrydelse. Hun døde 1746 og efterlod sig nogle deilige Døttre. Vor *Thestrup* baade var og ville være en riig Mand, og derfor baade taalde meget og gjorde meget *infra Dignitatem*. Han tilkjøbte sig ofte *Decanatet* og var *Decanus* 1745, da ieg blev Student.«

Torm, Erik, d. 1764 som Borgmester i København.

»Aar 1737 opholdt Han sig i *Fridrichsborg*, om som liv-Karl paa *Pension*, eller som Regimentsskriver, thi det var Han og, husker ieg ikke; men vel dette: da var det, at *Nyholm* slog Hans yngste Søn døv, saa Han maatte forlade Skolen; og der den myndige *Torm* ville paatale den Sag for *Nyholm* selv paa Hans Kammer samme Dags Eftermiddag; da vare vi mange Vidner til, at Hørerens leedsagede *Torm* ud af sit Kammer og langs hen ad Skolegangen med sit Spansk Rør i hiins Hoved. Dersom den døve Byefoged *Rasch* i *Horsens*, som den Gang var Fuldmægtig ved Geheime Raad *Gram*, endnu var levende; da skulle Han tilstaae ovenanførte¹.«

Torm, Ulrik Frederik, d. 1781 som Sognepræst i Stillinge, Provst, Stud. Fredb. 1739.

»Var en flittig, alvorlig og ærværdig *Discipel*, altsaa den yngre Broders modsatte Billede.«

¹) Jvfr. S. 142.

Treschow, Gerhard, d. 1765 som Sognepræst ved Trinitatis Kirke i København.

»Ieg er *Testis oculatus* til, at Han som Præst i *Bircherød* har givet mange Mund Daske ud paa Kirke-Gulvet, naar Bønder-Karlene ikke kunde svare i *Catechisationen*; og at Han har ladet nogle saadanne udtrække af Kirken; med de Ord til Medhielperne: træk det Beest ud! Medens Han mæssede *Vi troe*, skulle Kirke-Døren lukkes, Nøglen lægges op paa Alteret, og siden kom ingen ind.«

Trojel, Albert, d. 1799 som resid. Kapellan ved Vor Frel-sers Kirke paa Christianshavn.

»Som Student kom Han ofte til *Fridrichsborg* for at besøge sin Farbroder, den saa lærde som vist nok rætsindige *Procurator Thomas Trøyel*. Her prædikede Han eengang til Aftensang for Kong *Christ. 6*; og paa Prædike-Stolen allerunderdanigst bad: at Han over den fastsatte Time maatte udføre sin *Materie*; hvilket og af Hans *Majestæt*, som stod lige over for, med et Hoved-Buk eller Nik aller-naadigst blev bevilget; og var Han da paa Prædike-Stolen i 2½ Time til ikke liden Fortrydelse for Skolens *Disciple* og fleere. Hans Moder og 2 Søstre vare uværdige til saa brav en Mand, Fader og Broder.«

Wadskiær, Christian Frederik, d. 1779 som Professor elo-qventiæ.

»Ieg kiendte Ham 1745 og 1746 og havde ofte leylighed til at tale med Ham hos Boghandler *Rasmussen* paa *Ulfelds Plads*, hvor Han sad næsten hver Dag og læste i gamle Skroller. Da lignede Han meere en gammel Skatte-Borger end en Student. Som *Professor* var Han ofte uendelig i Hans *Examen*, og undertiden opholdt sig alleene ved en eeneste *Candidat*; det ieg selv saae og hørte 1771; da Han uden at overhøre de andre, spurgte blot, hvad de *profiterede*, og der paa gav 1 a 2 *B[ene]*, eftersom de angave mange eller faa *Autores*. For Ræsten var Han en god Mand; en y[n]ksom og hielpsom *Favorit* af de Karle,

som trængde til et par *Bene*, og det uden Betaling.« Han har »skreven . . . en stor Deel stykke-viis trykte Danske Vers. Iblant disse regnes mange, som Han for 4 a 6 R har tilladt andre at sætte deres Haand under, saa at Han kunde sige: *Hos ego Versiculos feci, tulit alter Honores.*¹«

Welding, Christian, d. 1801 som Sognepræst til Inderøen, Stud. Fredb. 1748.

»I Hans Skole-Tiid tegnede det ikke til, at Han skulle blive enten til Velling eller Grød. *Rector* raadte Ham end og at *quittere* Bogen.«

Westerholt, Jørgen, d. 1766 som Magister.

Efter en længere Udenlandsrejse kom han hjem og nød meget godt af adskillige af Professorerne »i sær af *Doct. Wöldike*², som havde studeret med Ham paa udenlandske *Academier*, som nogle Gange klædte Ham op fra Haand til Fod; men Stakkelen *præfererede* en nøgen Krop for en tørstig Hals. . . . Da ieg kiendte Ham paa *Eilers. Colleg.* 1745, eyedede Han ikke een Bog, men der imod en utrolig Mængde *Disputatser*. Han Hafde næsten *Monopolium* paa *Disputats Fabriqven*; og Han lod sig ofte nøye med en halv Pot Dansk Brændeviin *pro Salario.*«

Wivet, Frederik Wilhelm, d. 1790 som Højesteretsadvokat.
»Han var en Modsigere af Moders liv.«

Vogelius, Peder, d. 1787 som Sognepræst ved Helligaandskirken i København.

Blev 1772 Sognepræst for Frederiksberg og Hvidovre. »Nu bliver Han vel ikke meere, end Han er, end skjönt Han er gift med Geheime Raad *de Guldbergs* Søster *Helvig Høgh.*« . . . Om hans Lovtaler over Absalon og Knud den Store siger Dalhoff: »Ia! man har eengang givet *Præmier* ud just for Udtrykkenes skyld alleene, hvilken Tiid bør kaldes den uforstaaelig[ste] *Epocha.*«

¹) Vergil, jvfr. c. Svetoni Tranqvilli reliqviae, ed. A. Reifferscheid, 1860, p. 67. — ²) Formentlig Professor Marcus Wöldike (1699—1750).

Wøldike, Marcus, d. 1750 som Professor i Teologi.

»Om denne Mand, som uden Tvivl var Danmarks største *Orientalist*, største *Lingvist*, da Han havde 26 slags Sprog inde, om denne Grund lærde Mand, som førte *Titel* af *Summus Theologus*, haves denne visse Efterretning: at Han i Hans sidste Sygdom blev fristet til at nægte *Existentiam Dei*; og at *Doct. Reus* var den eeneste af alle *Professorerne* og andre lærde, som endelig fik Naade og lykke til at hæve denne Vildfarelse. Om ellers Hans milde, indtagende og kjærlige Væsen meest traktes alles Kjærlighed til sig; eller Hans Alvorlighed erhvervede Ham meest alles Ære-Frygt og Høyagtelse, veed ieg ikke. Mig *examineret* Han til *Deposits* og imod de andre selvkjærlige *Professorers* Sædvane var lige saa fornøyet med mine Svar af *Wandalini Hypothyposis* som med de andres af Hans nyelig udkomne *Positiones*¹; med det Tillæg: Ieg glæder mig endnu ved at høre og læse denne brave Mand, om hvilken ieg bør sige som *Iohannes* om *Christo*: Hans Skoe-Tvinge er ieg ikke værd at opløse. Urost og maaskee ufortjent gav Han mig for *Mosis Historie* 1 *B[ene]* og for et par Svar *de Regeneratione* 2 *B[ene]*. Ieg skulle været op under Ham 1747 i *Aug.* til *Attestats*, men der blev intet af. *vid. Bang.*« — Om Wøldikes »*Sermo sacer in Exequiis Christ.* 6« siger Dalhoff: »Denne havde ieg den bedrøvelige Ære selv at høre. Og, hvo hørte den uden at føle Talerens Konst og landets Tab?«

Zwergius, Ditlev Gotthard, d. 1757 som Provst og Sognepræst i Slangerup.

»Denne brave Mand, som *succedered* min salig Fader i *Slangerup*, maatte her i Førstningen gjøre det af Fornødenhed, som nu mange gjøre af uforsvarlig Dovenskab *sc.*

¹) Talen er om de bekendte dogmatiske Lærebøger af Prof. theol. Hans Wandal »*Hypotyposis sanorum verborum sive brevis expositio s. theologiæ in thesi et antithesi*«, 1703, og af Wøldike »*Positiones fidei christianæ earumque probationes selectæ*«, 1740, 2. Udg. 1742.

læse sine Prædikener op af Papiret, fordi Han ikke var det Danske Sprog ret mægtig. Dog denne indenads og Drengelæsning varede kun et par Aar. Han havde været min uforglemmelige og aldrig nok roste *Rector Schrøders* Sælskabs Ven paa udenlandske *Academier*; og derfor vare de og *cordielle* Venner.« . . . Om hans Skrift »Det Siellandske Clerisie« hedder det: »der af er ikkun den første *Tome* udkommen; men de 2 sidste laae færdige til Trykken, da Provst *Zwergius* døde. Og Skam skulle den faae, som ligger og ruger over denne nu unyttige, dog rare Skat! Han *torterer* sig selv meere end sin Fader¹.«

TILLÆG

Müllen, Lyder, d. 1750, Litterat.

»Ham har ieg villet anføre; lad være ieg hverken har seet eller talt med Ham; just fordi ieg troer: at denne *de Litteris meritis* og *emeritus* var en Broder til den gamle *Iohan Ludvig von Müllen* i *Daugaard*, en Sviger-Fader til min Kones Søster *Else Cathrine Brangstrup*; thi denne gamle sagde mig 1749: deels at Han var af Svensk Herkomst; deels: at Han havde haft en Broder, som studerede *Theologien*; men fra hvilken Han i mange Aar ikke havde hørt. Da nu begge disse ere døde i eet og det samme Aar; saa synes intet sandsynligere, end at de jo have været Brødre. Og maaskee denne Efterretning er det største og eeneste Beviis for Vedkommende i *Daugaard*: at de ere *Descendenter* af gammel Svendsk og riig Adel i det ringeste paa Qvinde-linien.«

Pedersen, Peder, folkelig Psalmedigter.

»Fød i *Kalhove* i *Hornborg-Sogn* i *Nim-Herred* 1753. Hans Fader er den fattige Huus- og Hiulmand *Peder*

¹) Om *Zwergius'* efterladte Samlinger til Sjællands Stifts Præstehistorie se Kirkehist. Saml. 2. R. V, 140.

Hansen. Hans Moder er *Else Peders Datter*. Som spædkom Han fra *Kalhove*. Er opfød i *Honum* i *Hverring Sogn* paa *Rasch-Gods* indtil sit 11 Aar. Siden kom Han med sine Forældre 1765 til *Flemming* i *Hornborg-Sogn* paa Hr *Lars Ammitzbølls Gods* i *Klags-Mølle*; hvor Han i mange Aar har forsørget sine gamle og skrøbelige Forældre med at gaae om og sælge Viser, Historier, Baand, Kniplinger *etc.*, som Han kiøber i *Haderslev*; da Han af Mangel paa Syn ej anderledes veed at ernære sig. Med dette sit høyst svage Syn har Han dog gjort sig saa bekjent med Bibelen og den kristelige lærdom: at ingen i vore Sogne har opnaaet Hans Kundskab; denne pryder Han og med et udmærket kristeligt levnet i al Tale og Omgængelse. — Skrifter: Tvende gudelige Sange: den første er en *Morgen-Psalme* med denne Begyndelse: I Herrens Navn opvaagner *etc.* Siunges som: Ieg vil Din Priis udsunge. Den anden: Al Verden, tænk Dig om. Siunges som: O Gud, Du fromme Gud. Den tredie: Fra Iorden indtil Himmelen *etc.*, siunges som: Herre *Iesu Christ*, sand Menneske og Gud. Under den første af disse staaer: forfattet af et fattigt Barn i *Hornborg-Sogn, Flemming By* ved Navn *Peder Pedersen*. Trykt i *Haderslev* 1774. Og ieg veed, at Han har selv gjort den. Følgelig fortjener dette Sted iblant *Autores.*«

II. UDDRAG AF NY KGL. SAML., 4°, 2998

S. 195. Raarup, Andreas Frandsen, d. 1790 som Sognepræst i Ølsted, Stud. Ribe 1733.

»Provst i *Hatting-Herred* og Præst i *Ølsted*. En belæst og veltalende Mand. En god *Chirurgus* og *Medicinæ Practicus*; Men som giver sig selv for store Friheder. Er ey en alt for lykkelig Mand og Fader.«

S. 247. *Kampmann, Jens, d. 1760 som Sognepræst i Østbirk og Yding, Stud. Ribe 1740.*

»Var Præst i *Østbirk*; en god *literatus*; en lærere, som havde Evne til og gjorde sig Umag for at være opbyggelig. En ægte *Nathanael*. En i høj Grad godgiørende Mand. 2 Koners Mand og 2 Børns Fader. Hans deilige Datter lod sig friste til at ægte *Lundum-Møller*. Hun døde strax. Hans velbelæste Søn er Præst i *Farum* i *Sælland*.«

S. 259. *Dalhoff, Peder, d. 1827 som Sognepræst i Ønslev og Eskildstrup, Stud. 1776.*

»Til 1ste *Exam. laud.* for *Lat.* Men kun *haud illaud.* for hver af de andre *Sciencer* 1776. Til *Ex. Philos. Iunio* næste Aar *Laud.* Til *Exam. Philolog.* d. 29de *Iulii* 1780 *Laud.* Plages af Gigt-Smerte. *Spes mea.* NB. Til *Examen Theologicum* d. 9de April 1782 *haud illaud.* Samme Aar fik Han *Borchens Collegium*, efter at *Reg.* og *Klost.* 5-Aarene vare ude. Var hiemme 1780, reyste her fra d. 23de Septbr og tog sin yngre Broder med for at skaffe Ham til *Academiet*.«

S. 322. *Bircherod, Matthias, d. 1750 som Sognepræst i Højelse og Lellinge, Stud. 1714.*

»Han blev Hører i *Fridrichsborg* og læste for mine Hørere. Ieg kjendte Ham som *Magister*, Præst til *Højelse* og *Lellinge* ved *Kiøge*. Hans Søn *deponerede* med mig *vid. 550*. Denne var ræt en lærd Mand og fornøvelig Vert. Han gav sin Søn og mig 1 *Ducat* at drikke op i *Kiøge* for at prædike en Onsdag for Ham. Vi prædikede, vi drak, vi bleve fulde, og ieg faldt af Hesten i et *Morats*. 1744 blev der stjålet Sølv fra Ham ohngefæhr for 300 Rd^r paa en Maade, som Han meget fornøvede sig over ved Fortællingen.«

S. 336—37. *Grundtvig, Isak, d. 1767 som fhv. Slotspræst ved Frederiksborg, Stud. 1717.*

»Var Slots og Sogne-Præst i *Fridrichsborg* det første, ieg

kand huske. En lærd *Theologus* og stor *Orientalist*, men endnu større *Christen*. Han maatte skrive hvert Ord af sine *Prædikener* og lære dem uden ad. Han gik fra *Forstanden* paa *Prædike-Stolen*, levede siden i mange Aar i *Udesundbye*, med 400 [Rdlr.] *Kongelig Pension* og kom sig aldrig.«

S. 353. Nyholm, Holger, d. 1749 som Rektor i Slagelse, Stud. 1721.

»Denne Grund-lærde, min strænge Hørers ældste Broder blev *Rector* i *Slagelse*, og gjorde mange lærde *Karle* men og nogle *Krøblinge* og nogle *Deserteurer*. Han var *contract* i nogle Aar, men kunde dog prygle.«

S. 357. Jordhøy, Laurids, d. 1794 som fhv. Sognepræst i Gangsted og Søvind, Stud. 1723.

»Er Præst til *Gangsted* og *Søvind*, *Provst* i *Woer-Herred*. Som *Student* bekjendt for en stor *Latiner*. Han røber endnu sin *Extraction*. Hans 2 Sønner ere Præster.«

S. 359. Top, Peder Christian, d. 1789 som Sognepræst i Karlebo, Stud. 1723.

»Sogne-Præst til *Carleboe* i *Sælland*. Var 3^{dte} *lectie-Hører* i *Fridb.*, da ieg kom i Skolen. Altiid en stræng *Karl*; Men i sær en arrig *Sathan*, naar Han havde sine gamle *Plytses Klæder* paa. Han slog sin Broder *Caj gal. vid. Pag. 473.*«

S. 363. Bacchevold, Laurids, d. 1743 som Sognepræst i Herstedøster- og vester, Stud. 1724.

»Han har og været *Hører* i *F.b.*, men kort før ieg kom i Skolen. Han maatte forlade Skolen og reyse hiem, saasom Han havde udvalgt sig *Bachus* til *Decanus* og *Venus* til *Privat- Præceptor*. Ieg kand neppe huske *Ham.*«

S. 369. Zarth, Jochum Frederik, d. 1769 som Provst og Sognepræst i Ølstykke, Stud. 1726.

»En alvorlig og brav *Karl*, blev Præst i *Sælland*; efter

at Han tilforn var *relegeret ob Pec. cont. 6^{tum} Præcept.* i 3 Aar. Ieg kand endnu huske Hans Graad-opvækkende Afbigts Prædiken i *F.b. Slots Kirke.*«

S. 372—73. Bang, Oluf, d. 1783 som Klokker ved Holmens Kirke, Stud. 1728.

»En Stump, i yngre Aar behiertet og forvoven i Kaarden. Siden bekjendt af sine *poetiske* Samlinger. Han er en riig Klokker til *Holmens Kirke.*«

S. 373. Dons, Jens, d. 1779 som Sognepræst i Brabrand og Kasted, Stud. 1728.

»Var min anden Hører, en huul Karl, en stor Ebræer; blev Præst til *Braband* ved *Frisenborg* og *Magister*. Som Hører saae Han heller til Siden end lige frem for sig.«

S. 374. Ebbesen, Jørgen, d. 1749 som Sognepræst i Bloustrød og Lillerød, Stud. 1728.

»Hans Faders Penge købte Ham et Præste Kald i *Sælland*. Men so gewunden, so gerunden. Han besmittede sit Embede i mange og sin Ægte-Seng i een Post og blev afsat.«

S. 379. Nyholm, Christian Frederik, d. 1739 som Sognepræst i Fakse, Stud. 1728.

»Min strænge Hørers næst ældste Broder. En grundlærd Karl og i sin Tiid den befrygteligste *Disputator* ved *Academiet*. Blev Præst i *Sælland* og døde pludselig paa sin Bryllups Dag. Han saa vel som de andre Brødre var af fattige Borger-Folk i *Fr.borg.*«

S. 386. Adolph, Jacob Jacobsen, d. 1782 som Degn i Tjæreby og Alsønderup, Stud. 1728.

»Var i nogle Aar Kjøbmand i *Frid.b.*, men blev saa fattig, at Han maatte tage imod en landsbye Skole i Nærheden. Han og *Zarth* bleve Svogre. *vid. Pag. 369.*«

S. 389. Bang, Hans Jørgen, d. 1752 som dansk Hofpræst, Stud. 1725.

»Han var min første Hører og Fromhed selv. 1735 reyste Han udenlands paa Kongel. *Stipendium* og døde som Slots Præst i *Kiøbenhavn*.«

S. 399. Luja, Thomas Reinholdsen, d. 1759 som resid. Kapellan i Hillerød og Herløv, Stud. 1731.

»NB. Denne Kjærling, der døde som Capellan i *Fridrichsborg*, var min Vice-Hører $\frac{1}{2}$ Aar i *Nyholms Svaghed*.«

S. 402. Nyholm, Christopher, d. 1768 som Sognepræst i Slaglille og Bjernede, Stud. 1731.

»NB. Denne, som døde Præst i *Slaglille* i *Sælland*, var min Hører i 6 Aar fra 1737. Han var en god Skole-Karl, men noget for *Cholerisk*. Dog takker ieg Ham og ærer Hans Støv. Det, saa mange dovne Hunde nu altid gjøre, nødtes Han af Frygt for Kongens Nærværelse eengang til *sc.* at *recitere* sin Prædiken af Papiret; men der for fik Han ey det Kald, Han søgte.«

S. 403. Bang, Hans Otto, d. 1764 som Professor i Teologi, Stud. 1731.

»NB. Denne slap uskyldig til at blive *Doctor Theologicæ*, dog først *Cadetternes Informator* og siden Provst paa Klosteret. Han var Aarsag i, at ieg forlod *Academiet* og søgte leve-Brød anden Stæds. Han var en Frimurer.«

S. 407. Qvist, Frederik, d. 1778 som fhv. kgl. *Confessionarius*, Stud. 1732.

»Han blev øverst Hoff-Prædikant; men tillige en frietalende *Iohannis* modsatte Billede.«

S. 415. Mossin, Hans, d. 1793 som Dr. theol. og Stiftsprovst i Bergen, Stud. 1733.

»NB. Denne, hvis lærdom gjorde Ham gal, har ladet

meget trykke; men meest Sladder. Han er Stifts Provst i *Bergen*.«

S. 418. Brandt, Michael, Fuldmægtig, Stud. 1733.

»Den ærlige Byefogeds ærlige Søn i *Fridb*. Han kjendte alt for meget til sin Skrøbelighed meere end til sin Styrke; og derfor *affectede* Han ikkun at blive Fuldmægtig hos *Hospitals* Forstanderen, som tillige er Postmæster. Denne *Station* beklædte Han endnu 1776.«

S. 419. Brandt, Jørgen, d. 1776 som kgl. Staldskriver, Stud. 1733.

»Broder til den forrige, havde og næsten lige Skjæbne. Dog blev Han Kongelig Stald-Skriver og døde af ubeføyet Harme 1775 [ø:6], thi Han var for svag til at bære *Chicanen* af en tosset Oberstaldmæster. Begge Brødrene 2 grund-ærlige og stille Karle.«

S. 421—22. Schæffer, Peter, d. 1775 som kgl. Stutmester, Stud. 1733.

»Hans Døds Aarsag var uden Tvivl den samme som *Iørgen Brandtes*, dog døde Han ej saa pludselig. Ia! saa gaaer det, naar Drengene faaer Magten i Hænder. Min Fader, som Student, læste for Ham, indtil Han kom i Skolen. Denne min Morbroder døde som Kongelig Stutmæster ved *Fridrichsborg* Aar 1775. Ham har ieg og min Søn *Peder* at takke.«

S. 423. Garde, Hans Jørgen, d. 1787 som Sognepræst i Vig og Asmindrup, Stud. 1733.

»Uagtet Han saae til Sydøst, naar Han meedede til Nord-Vest, saa var Han dog en god Kegel-Spiller. Ieg fik og altiid dobbelt Penge af Ham for at reyse Kegler op.«

S. 424. Storm, Lorentz, Stud. 1734.

»Han var en brav Student, men en forvildet Karl, og

blev ey til meere. Af meget fattige og ringe Forældre. Han stod sig i Prøven ved Hører-Valget, men *Pastor Bluhm* *casserede* Ham dog som et alt for kjødeligt Menneske.«

S. 427. Helt, Laurids, d. 1771 som Sognepræst i Ikast, Stud. 1734.

»Han døde Præst i *Ikast* og havde en Gevæxt paa Hans Ryg, større end 1 skp. Rug. En brav og munter Mand. En Snedker-Søn fra *Frid.borg*.«

S. 430—31. Patberg, Vilhelm Henrik, d. 1797 som fhv. Sognepræst i Jebjerg og Lyby, Stud. 1735.

»Denne lystige Fyr, som er Præst i *Salling*, var først Præst paa *Grønland*, hvor Han giftede sig med een af landets Døttre. Hans Moder reyste i en høy Alderdom til *Grønland* til Ham og døde der. Han er endnu, skjønt gammel, for lystig. Jeg har besøgt Ham i Hans andet Ægteskab og i Hans ældste Datter seet, at Ansigtet paa en Grønlandsk Pige bør være Kugl-rund.«

S. 434. Schæffer, Frederik, d. 1775, Student.

»Denne var min yngste Morbroder, min første ukjærlige og ufornuftige lærere. Han døde Student 1775. Han blev forundret og ærgret ved at see mig frisk og sund 1772; da Han derimod nu betalte Vellysten sin landgilde.«

S. 437. Schaltz, Peder, d. 1786 som fhv. Sognepræst i Herstedøster og -vester, Stud. 1735.

»Denne slap dog til at blive 1ste *lectie*-Hører i *Fridrichsborg*, paa det Han kunde blive Præst i *Hersted-Øster* i *Sælland*. Han kom noget dristig og tilig til at blive Fader og *Rector Schrøders* Svoger. *NB.* Han blev sin Kjæreste en blodig Brudgom.«

S. 438. Frauen, Christian Vilhelm, Stud. 1735.

»Hans Fader var *Confessionarius Regius* og fik i Unaade sin Afskeed. Denne slog en Snedker-Svend ihjel i et offent-

ligt og almindeligt Slagsmaal imellem de latinske og Danske paa *F.b.* Kirke-Gaard. Dette skeete i Hans sidste Skole-Aar. Ieg var med og beed i Beenene.«

S. 439. Tuxen, Manderup, d. 1760 som resid. Kapellan ved Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn, Stud. 1736.

»Den Qvæker er ieg endnu vreed paa, om endskjønt Han for længe siden er død som *Capellan* paa *Christianshavn*; thi Han slog mig uforskyldt i Skolen. *Rector* gav mig *Revange* ved at give Ham (noget uhørt) 6 Dasker 4 Uger, før Han *deponerede*.«

S. 450. Brandt, Peder, d. 1780 som Sognepræst i Bjergby og Mørke, Stud. 1737.

»En meget alvorlig Karl og sang den groveste Bas. Er Præst i *Sælland*. Han var bedre Student end de 2 ældre Brødre. vid. ao. 1733.«

S. 451. Nyholm, Nicolai, d. 1792 som Degn i Karlebo, Stud. 1737.

»Uliig sine 3 Høylærde Brødre: men een af *Kiøbenhavns* største Korten-Spillere. Forresten stammede Han.«

S. 452. Gad, Niels, Stud. 1737.

»Et forvildet og forvovent *Creatur*, som skyede hverken Ild eller Vand, ikke heller en voldsom Død. Han døde neppe *Straae-Død*. Hans Fader var *Byefo[g]jet* i *Slangerup* og havde *Eli* Skjæbne.«

S. 454. Taftenberg, Peder, d. 1774 som Sognepræst paa Holmsland, Stud. 1737.

»En Skov Riders Søn fra *Gurre* i *Sælland*. En Haandfast Karl. Det erfarede Hans Sogne-Folk paa *Holmsland*, hvor Han som Præst pryglede hver Fisker, som ey ville adlyde. Det har de selv sagt mig.«

S. 456. *Olivarius, Hans, d. 1782 som China-Kaptajn, Stud. 1738.*

»Hos dennes Fader, Præst en Miil fra *Kiøbenhavn*, kunde ieg blevet Degn strax, efter at ieg var bleven Student. Ieg var der; men lod mig kyse af alt for meget Kjød til Brødet. Een af samme Aars *Candidater* fik baade Kaldet og Kjødet; men Ulykke nok med en gammel Enke og 3 lange Døttre¹.«

S. 458. *Rothenborg, Morten Trane, afsat 1767 som Præst ved Københavns civile Arresthus, Stud. 1738.*

»Den *Hans* Wurst blev dog Præst i Slutteriet i *Kiøbenh.*, men Han var og en Præst der efter. Blev afsat.«

S. 460. *Sondbye, Oluf, Stud. 1738.*

»En Karl af liden læsning, lidet Begreb og liden Helbred, endelig af liden lykke.«

S. 461. *Wahl, Niels, d. 1773 som Sognepræst i Gjerslev, Stud. 1738.*

»En Bonde-Dreng fra *Walløe*-Stift, hvor Han rendte fra Hans Faders Ploug til *Fridrichsborg* og blev antaget af den gamle *Princesse*.²«

S. 467. *Teestrup, Hans, d. 1753 som Degn i Veterslev og Høm, Stud. 1738.*

»En flittig *Discipel* og lærd Karl.«

S. 469. *Bendtsen, Povel, d. 1789 som Rektor ved Frederiksborg Skole, Stud. 1739.*

»En Hattemagers Søn fra *Kiøbenhavn*. Nu *Rector* i *Fridrichsborg* og lige saa læmfældig som Hans Formand, min *Rector Schrøder*. Han *dimitterede* min Søn 1776.«

¹) Her maa vistnok foreligge en Erindringsforskydning, da Hans Olivarius' Fader Niels Olivarius var Sognepræst i Græsted og Maarum og døde 1728 (jvfr. L. H. F. de Fine Olivarius, Stamtavler over Slægterne Olivarius og de Fine, 1894, S. 29, 62). — ²) jvfr. S. 156.

S. 473. Top, Caj Anton, d. 1779 som Degn i Karlebo, Stud. 1739.

»Gud veed, hvorledes Han kunde blive Student, men Degn blev Han. *Vid. Fratris Testimonium pag. 359.*«

S. 476. Torm, Ulrik Frederik, d. 1781 som Sognepræst i Stillinge, Stud. 1739.

»Poletie-Mæster *Torms* brave og lærde Søn, Præst i *Sæl-land*. Men Hans yngre *stupide* Broder slog *Nyholm* døv; lige som Han og pryglede Faderen, da Regimentskriver ved *Fridrichsborg*, samme Dag paa sit eget Kammer med en Stok. Der i bestod *Revangen.*«

S. 478. Mørk, Søren, Stud. 1739.

»Han holder Verthuus uden for Øster-Port ved *Kiøbenhavn*. Han havde i sin Skole-Tiid en artig, dog farlig *Casus* i Sælskab med Kong *Ch.* d. 6tes løber for nogle Nat-Frøkeners skyld.«

S. 481. Windekilde, Niels, d. 1809 som Sognepræst i Vilstrup, Stud. 1740.

»Han kunde ikke faae løfte paa Hr *P. W.*[s] Datter uden ved Hyklerie, men midt i Hans Hellighed besov Han Præstens Tjeneste-Pige. Han fik dog Iomfruen¹. Da var Han Hører, nu Præst ved *Riibe.*«

S. 487. Muncheberg, Frederik Carl, d. 1813, Dr. jur., Birkedommer i Skanderborg, Stud. 1740.

»En igiennemlæst Karl; hvo der alleene kunde forstaae Ham! Er *Doctor Iuris* og Byefoged i *Schanderborg*. Hans første Mæster-Stykke paa den smukke Hr *Winding* i *Storring* blev underkjendt i høyeste Ræt, og Han fik *pro meliori Informatione*. Saa skal Du ha.«

¹) Jvfr. herom Bjørn Kornerup, Frederiksborg Statsskoles Historie 1630—1830 S. 157—58.

S. 488. *Windekilde, Christopher, d. 1758 som adjungeret Sognepræst i Lynge og Uggeløse, Stud. 1740.*

»*Robustior Visu quam Tactu.* Forresten et got Menneske og blev Faderen adjungeret.«

S. 489. *Jæger, Ulrik Adolph, d. 1761 som resid. Kapellan ved St. Budolphi Kirke i Aalborg, Stud. 1740.*

»En snurri Patron. Et got Hoved. En løbsk Mund. Præst paa Grønland kun 2 Aar. Kom derfra 1747 med Foer-Værk for 2000 Rd^r for egen Regning. Nu Præst i Sølland¹.«

S. 490. *Jæger, Frederik Conrad, Stud. 1740.*

»Denne var Broderens modsatte Billede. Dog! et got Menneske og flittig.«

S. 494. *Hosum, Jørgen, Stud. 1741.*

»Denne var vist nok ikke med at forraade vor Herre.«

S. 495. *Roggenkamp, Albert August, d. 1758 som Sognepræst ved St. Peders Kirke i Næstved, Stud. 1741.*

»En Discipel af udmærket Flittighed og Ambition.«

S. 496. *Hübner, Martin, d. 1795 som Konferensraad og Professor juris, Stud. 1741.*

»Han læste saa meget med 2 usle smaae Øyne, at Han blev Professor og Etats Raad.«

S. 497. *Friis, Peder, Stud. 1741.*

»Han kunde lige saa lidet undvære sine lærdere Side Cameraters Munde enten i Skolen eller paa *Academiet*, som ieg kand undvære min Mund. Forresten var Han en flittig Discipel, et got og stille Menneske.«

¹⁾ Her foreligger utvivlsomt en Forveksling med Laurentius Hansen Jæger, der fra 1743 havde været Missionær i Ø. Finmarken, og som 1747 blev Sognepræst i Vallensbæk (Smørum Herred).

S. 498. Brøndlund, Laurids, d. 1766 som Sognepræst til Stadsbygden, Stud. 1741.

»En ærekjær Discipel.«

S. 499. Sylow, Thomas Edvard, d. 1779 som Sognepræst til Snaasen, Stud. 1741.

»En ærværdig Discipel og lærd Karl. Blev Præst i Norge.«

S. 505. Boje, Christian Ludvig, Stud. 1742.

»Uden at concipere kunde Han recitere latinske Vers. Som Student ægtede Han en Snedker-Dotter i Kiøbenhavn, og blev ey andet [end] Hendes Mand imod Forældrenes Villie.«

S. 507. Flesborg, Peder, d. 1766 som resid. Kapellan i Asminderød og Grønholt, Stud. 1742.

»Vel havde Han et langt liv, men Han døde dog tiilig som Capellan til Fredensborg.«

S. 508. Frost, Jens, Stud. 1742.

»Han havde druknet i Slots Søen en nyt Aars Aften, da han løb paa Skøyter, dersom ieg ikke havde vogtet mit liv for Ham.«

S. 510. Sanny, Carl Frederik, d. efter 1755 som fhv. resid. Kapellan i Maribo og Hillested, Stud. 1742.

»Han og Hans Broder, vid. pag. 457, begge honette og flitige Disciple, men yderlig fattige, bleve opdragne af en gudfrygtig Moder den Enke. Denne blev Skoleholder paa Christianshavn. Om den ældre veed ieg intet.«

S. 510—11. Sandberg, Mogens, d. 1781 som Klokker, Stud. 1742.

»Er Klokker til hellig Geistes Kirke, død 1781. Hans første Kone var Nyholms Søster. Hende ægtede Han eene af Erkjendtlighed, fordi Hun havde giort Ham got i Hans

Dreng-Aar og Armod. Da Hun ellers neppe havde bleven gift; thi *monocula, deformis & Natu grandis erat*. Som Reeb-slaaer-Dreng blev Han lokket til Bogen af os, som Han inden 4 Aar blev foretrukket. Han havde lyst Hoved, Dristighed og Mund.«

S. 511. Maar, Peder, Sognepræst til Nittedal i Aggershus Stift, Stud. 1742.

»En *Phantast*, dog Præst, men trættekjær.«

S. 513. Fresleb, Benedikt, d. 1776 som Degn i Strø, Stud. 1742.

»Denne Bonde-Dreng slog *Nyholm* næsten fra Forstanden. Han blev Degn, men der hos Folke-Skye.«

S. 514. Bugge, Hans, Stud. 1742.

»Hans *Force* bestod i at kunde læse *Ebraisk* lige saa færdig som Dansk og i at *vertere Terentius* saa *naif* som den bedste *Comoediant*-Spiller; saa at end og *Rector* selv ofte forundrede sig og ofte maatte standse Ham.«

S. 515. Prahl, Niels, d. 1792 som Litterat, Stud. 1742.

»Ham talte ieg med i *Kiøbenhavn* 1771, da var Han *Correcteur* ved *adresse-Contoret*. Er en god *Poet*, men har sine eegne *Meeninger* om *Relig.* og *Kirke-Skikke*.«

S. 515—16. Dons, Jens (Hans), d. 1797 som Sognepræst i Vitten, Haldum og Hadsteen, Stud. 1742.

»Med denne og Hans *jydske Sprog* havde vi mange løyer, det første Han kom til Skolen, men Han strøg rigtig *Klatterne* af sig. Han er Præst paa *Grevskabet* ved *Frisenborg* til *Withen etc.*, hvor ieg har besøgt Ham.«

S. 518. Lind, Laurids, d. 1745, Skibspræst, Stud. 1742.

»Den flittigste, alvorligste og skikkeligste i min *Tiid*, blev *ordineret* til *Missions* Præst, men døde strax 1745.«

S. 519. *Zuschlag, Hans Christian, Stud. 1742.*

»En god *Musicant* og næsten intet andet. Hans Datter er gift med en *Barfod* fra *Lybech*, som kommer til *Iylland* med *Kram*, og er nu *Verthuus Mand* i *Horsens*. Han [o:Z.] blev *Verts Huus Mand*, men fik for tiilig udsaalgt.«

S. 520. *Zuschlag, Johannes, d. 1792 som Sognepræst i Haraldsted og Allindemagle, Stud. 1742.*

»Denne lille arrige *Knægt*, den forriges *Broder*, og af et hurtigere *Næmme*, blev *Præst* i *Sælland*. Hos disses *Forældre*, som boede i *Døden og Dævlen* paa *Vandkunsten*, har ieg *logeret* 13 *Maaneder*. Deres *Moder* havde *Skiæg* og lod sig *rage*.«

S. 521. *Harder, Niels, d. 1786 som Degn i Brøndbyvester, Stud. 1742.*

»Han var fød med 2 *Muldhvarpe-Fødder* i sit *Hoved*; og duede til intet. For at føye sin *Fader*, den *Maler*, prædikede Han 2 *Gange* i *Kiøbenhavn*, *obmutuit vero ambabus vicibus*, og af *Desperation* tog den røde *Kjøl*.«

Ved *Niels Harders* og den følgende, *Søren Tranes* Navne skriver *Dalhoff*:

»Med disse kunde og burde ieg have *deponeret*, men man gjorde mig *Urætt* 1740, og siden læste ieg saa lidet, at ieg meere glemte det, ieg havde lært. Denne *Maade* at hævne sig paa var ellers den *taabeligste*, *uforsvarligste* for *Gud* og *skadeligste* for mig selv. Andre har dog større *Synd*.«

S. 523. *Hiermin, Christian, Fuldmægtig, Stud. 1743.*

»Hans *Fader* var en *ustuderet Klokker* i *Fridborg* og levede endnu 1772, da ieg var der. Han kom i *Fortred* med *Docter Holm* og derfor maatte *qvittere* *Bogen*. Ia! Han kunde undværes. Han døde som *Fuldmægtig* paa *Regimentskriver-Stuen* [ved] *Fridrichsborg*.«

S. 524. *Sundby, Ivar, d. 1770 som Degn i Søborg og Gilleleje, Stud. 1743.*

»Uagtet Han var raadden inden til, saa kunde Han dog støbe de Skalke-Kugler, som ieg og andre vare tossede nok til at skyde ud. Han døde Student. Ieg laae som *Gratist* ved Ham paa *Regentzen* i 8 Uger.«

S. 525. *Wedel, Poul, d. 1782 som Sognepræst i Jelling og Hover, Stud. 1743.*

»Han var den fornuftigste af alt det *Wedelske* Han-Kjøn. Er nu Præst i *Jelling* og Provst. Var vistnok bedre Stud. end P.«

S. 526. *Samsing, Clemens, d. 1797 som Sognepræst til Thjødning, Stud. 1743.*

»En stor Helgen og flittig *Discipel*. Ieg har daglig haft leylighed til at see Ham i samme *Positur* som *Daniel* Morgen, Middag og Aften.«

S. 526—27. *Møller, Hans (Jens), Stud. 1743.*

»Han var den jydskeste Iyde, ieg har kjendt, havde været Hose-Kræmmer og blev Præst. I Skolen var alleene bekjendt af det Navn: Hose-Iyde. Han døde strax, da Han var bleven Præst.« I Anledning af, at hans Alder i Testimoniet opgives til seksogtyve, bemærker Dalhoff: »Der burde uden Tvivl staaet 30 i stæden for 20; thi en anden Hose-Kræmmer her i landet har sagt, at Han var 24 Aar, da Han forlod Høserne.«

S. 527. *Lindam, Jacob, d. 1777 som Degn i Dalby og Tureby, Stud. 1743.*

»1746 maatte Han paa $\frac{1}{2}$ Aars Tiid giøre sig usynlig, fordi Han havde skrevet en falsk *Confirmations* Sæddel, der førte en skammelig Død med sig under Bødlens Haand.«

S. 529. *Berg, Morten, Stud. 1743.*

»Hans Fader, en Vogn-Smører, var *P[eder] W[edels]* 5te *Evangelist*¹. Hans Huus var et offentlig Forsamlings og Bedehuus. En stor Skin-Helgen og erts-Qvæker, som dog siden ukydsk nok røbede Hiertets Fylde. Er Degn.«

S. 530. *Rose, Ole, Degn i Højby, Stud. 1743.*

»Der denne og Hans Broder fik paa Rumpen af *Nyholm* for indbyrdes Slagsmaal, forlod Broderen Skolen. De vare en *Capitains* Sønner og læste got.«

S. 530. *Mossin, Peder Pedersen, d. 1802 som Sognepræst i Rise, Stud. 1743.*

»Et got Guds Faar og Broder til den vitløftige *Postillant* i Norge².«

S. 531. *Windekilde, Hans, Stud. 1743.*

»En brav Student, et ærligt Gemyt, en giennem stærk Karl. Har en Betjening ved Opfostrings Huset i *Kiøbenhavn*.«

S. 532. *Mørch, Jens Christian, Stud. 1743.*

»Ieg var Aarsag i, at Han eengang maatte *solvere Femoralia* og fik en lille *Product* af *Nyholm NB* imod *Nyholms Villie* og Vidende. Dette er en mørk, men sandfærdig Historie.«

S. 532—33. *Hansen, Søren, Stud. 1743.*

»Han har under *Nyholm* mange 100 Gange skiftet Hud. Han gav mig et Ørefigen, den Dag Han kom i *Mesterlectie* 1741; og ieg gav Ham 2 igien i *Kiøbenhavn* 1745, da ieg var bleven Student.«

S. 533. *Wilsgaard, Hans, d. 1798 som Sognepræst i Alsted og Fjenneslev, Stud. 1743.*

»Den flittigste, skikkeligste og lærdeste i dette Aar. Blev Præst i *Sølland*.«

¹) Erland Mortensen, død 10. Febr. 1779, 80 Aar gl. (Hillerød Kirkebog; jvfr. min Frederiksborg Statsskoles Historie 1630—1830 S. 150 f.).

²) Stiftsprovst Hans Mossin i Bergen, jvfr. S. 120.

S. 534. *Blichert, Laurids, vistnok d. 1801 som Sognepræst i Tvede og Linde, Stud. 1743.*

»En ærværdig *Discipel* og værdig Student, ja! værdig til al muelig Ære og lykke: Ikke end (!) Gang *Nyholm* kunde faae Aarsag til at give Ham et Slag, ja ey et ont Ord.«

S. 535. *Lund, Johan Jacob, d. 1801 som Degn i Sørby-magle og Kirkerup, Stud. 1744.*

»Han var dog en ræt skabet Ræv eller en Blanding af Ulv og Ræv.«

S. 536. *Lehmejer, Peter Andreas, d. 1791 som Sognepræst i Veggerløse, Stud. 1744.*

»*In Eum quadrat modo: O formose Puer! nimium ne crede Colori!*¹⁾ Hans deilige Søster Mad^{me} *Eb.* havde og mange Tilbedere. De vare Præste-Børn fra *Iylland*. En af Hans Søstre har *Baron Crone*. Ja! *bis Pueri Senes.*«

S. 537. *Dyssel, Johan Arent, d. 1795 som fhv. Provst og Sognepræst i Østofte, Stud. 1744.*

»Denne kand aldrig roses nok enten som *Discipel* eller som Student eller som Præst eller som Land-Mand eller som *Patriot*. *Rector* var dog fortrydelig paa Ham, fordi Han ey ville lade Ham vide, hvor meget *Ebraisk* og *Græsk* Han havde læst paa egen Haand; men fik det først at vide fra *K.havn.*«

S. 539. *Bircherod, Mauritz, Stud. 1744.*

»Io meere ieg grubler paa denne Knægt, jo mindre kand ieg huske af Ham; lad være Han *deponerede* næste Aar før ieg.«

S. 540. *Friedenreich, Christopher Diederich, d. 1797 som Sognepræst i Farum og Værløse, Stud. 1744.*

»Det var Gavn for denne, at Han havde den brave

¹⁾ Virgilii Bucolica, Ecl. II, 17.

Dyssel til *Contubernal* hos Bakkelse-Konen i *Fridrichsborg*. Han blev og en brav Student. *Cætera nescio*. Han ligesom *Dyssel* gav langt meere an i *Ebraisk* og *Græsk* til *Exam. Art.*, end *Rector* før vidste. Der til havde De en os alle be- kjendt Aarsag.«

S. 541. *Bager, Peder Friis, Forpagter, Stud. 1744.*

»Han blev uformodentlig Riig og derfor stolt og doven. Dette er det bedste af 3 Ham meddeelte *Testimonia*. Han blev Forpagter i Fyen og døde fattig. Ia! [*de*] *male qcæsitis non gaudet*. Gud afværgede det som ved et *Mirakul*, at Han ikke blev eeneste Arving til den slemme *Maren Peer Frises* mange Midler. Han fik 12000 Rd^r.«

S. 542. *Ording, Christian, d. 1782 som Sognepræst til Finnø, Stud. 1744.*

»Der *Reus* havde udslettet de 2 Parter af Hans *Dimis- Prædiken*, fik Han dog lov at prædike det øvrige, som varede i 7 *Minuter*; thi ellers havde Han skildt Ham ved et *Præste-Kald* i Norge, hvor til Han kort tilforn var kaldet 1746.«

S. 543. *Hofgaard, Andreas, d. 1788 som Sognepræst i Lyngø og Uggeløse, Stud. 1744.*

»*Fastidiit fastidiosa, otiosa & furiosa*. En brav *Discipel*, Karl og Mand.«

S. 543. *Owenberg, Henrik Nicolai, Stud. 1744.*

»Han var vist nok som de 3 Rosiner i Pølse-Enden og fortjente hvers Høyagtelse.«

S. 544. *Trellund, Frederik, Stud. 1745.*

»Han var min *Dux* af Skolen, en skikkelig og temmelig god Karl, men blev intet til; thi Ham skeete Uræt end og fra den første Time og heele Tiden igiennem. Uagtet Han hastig nok og got nok fuldendte sit *Cursum academicum*, var Han dog endnu Student 1770 og *conditionerede* hos *Cammerraad Richter* i *Fridericia*.«

S. 545. *Muus, Niels, d. 1784 som Sognepræst i Sæby, Stud. 1745.*

»Han blev dog Præst i *Sæbye* i *Iylland*. Han smurte *Thestrup* med 20 Rd^r og der for fik *laudabilem*. Ia! Du skulle haft noget andet.«

S. 546—47. *Bagger, Jørgen Poulsen, d. 1791 som Degn i Slagslunde og Gandløse, Stud. 1745.*

»O! *magnum nihil et pecusior pecusissimo!* Han slap *sine Notis* for den Stiil, ieg gjorde for Ham, og ieg blev *admoneret* for min. Ia! hvo høyt vil klyve, falder ofte need, *trantelirum*.«

S. 547—48. *Dalhoff, Herlov, d. 1792 som Degn i Hvirring og Hornborg, Stud. 1745.*

»Man havde lovet mig at komme til Ride-Banen, naar ieg blev 15 Aar, og der for faldt det mig for tungt at gaae op paa *Parnassum*. Man tvang mig i Skolen, igiennem Skolen og af Skolen, og ieg gav ingen af mine lærere leylighed til at kjende mig eller mit Pund.«

S. 549. *Rasmussen, Gotfred Peder, d. 1795 som Renteskriver og Kammerraad, Stud. 1745.*

»End og denne Stakkel blev *Secretair* i det Danske *Cellie* og derfor kjendte mig ikke, da ieg 1772 besøgte Ham — at den stumme ey bander, og at den beenbrudne ey danser, er ingen Dyd.«

S. 549—50. *Morsleth, Jørgen, d. 1804 som Degn i Greve og Kildebrønde, Stud. 1745.*

»En stor Kegel-Spiller og *Heluo*. Hafde *Rector* givet Ham et fortjent *Testimonium*, saa havde Han giort Ham ulykkelig ved Farbroderen Regimentskriver *Morsleth*, som havde opholdt Ham. I Skolen fattedes Ham aldrig Penge; thi Han narrede sin eenfoldige Farbroder til at kjøbe sig een og den samme Bog 10 Gange.«

S. 550. Bircherod, Jens, d. 1774 som Sognepræst i Elling og Tolne, Stud. 1745.

»Det bedste Gemyt i Verden, men kun maadeligt *Ingenium* og *Iudicium*. Er Præst. I Hans Faders *Annex-Kirke Lellinge* ved *Kiøge* har ieg holdt min første Prædiken imellem *Exam. Art. og Styli*, og Sønnen samme Dag i Hoved-Sognet *Højelse. Vid. Patris Testimonium Pag. 322.*«

S. 551—52. Schiønning, Jørgen Leth, d. 1808 som Sognepræst i Kallehave, Stud. 1745.

»En Karl, der læste got og vidste meere, end Han turde sige. Er Præst i *Kalhauge* i *Sælland* og først Provst paa Klosteret. Paa det Han strax kunde faae Klosteret, maatte *Doctor Bang*, da Provst, sætte al *Theologie*, ja Fornuft til Side.«

S. 552—53. Schumacher, Poul Gerhard, Sekretær i Tyske Kancelli, Stud. 1745.

»Denne var saa liig Kong *Fridrich* d. 5te af Ansigt, som et Æg er det andet. For Ræsten — Han er *Cansellie Raad* og *Deputeret* i Post-Amtet. Hans Moder var Kongens Vasker-Kone *v[el]* Old-Frue, en *Lieutenants* Enke. Han fik 4 R ugentlig af *Princens Casse*, foruden Hans Skole-*Stipendium*. Det voldt[e] Ansigtets mageløse liighed. Hans Fætter rømte fra Skolen og landet. Et opvakt, men fornærmet *Subject*. Han kom hiem fra *Rusland* som *Ambassadeur*. Er *Conferents Raad* og Amtmand i *Segeberg Nom. Schumacher.*«

S. 554. Wessel, Hans Peder, Stud. 1745.

»Den sidste og bedste af dette Aars [o: 1745] *Candidater*. Han tog 4 *Examina* i 2 Aar; reyste uden lands og døde som *Roman-Chatolsk* i *Pariis*. Hvad *Rector* her skriver, er feil; thi Han kom i Skolen 1743 og blev sat neederst i *Mester-Lectie*; fordi Han kunde ey *Ebraisk*; men Han naaede og overgik snart os andre.«

S. 555. (*Fridtz*) *Petersen, Jørgen, vistnok d. 1775 som Degn i Ry og Sonnerup, Stud. 1746.*

»Denne *Extemporal-Gravskrift* gjorde *Gutfeld* 1744, da *Iørgen Pedersen*, en sygelig Stakkel og Hattemagers Søn, laae for Døden, men kom sig:

Her ligger *Iørgen Skrat*;
 Han heed og *Hatte-Klat*;
 Paa Søen tog Han fat en Giedde i sin Hat;
 thi kom Han til at hede *Skrat Hatteklat von Giede*.

Et got Hoved, men ont Hierte. Er død Degn i *Sælland*. Hans Søn er *Kramboe-Karl* hos *Wellejus* i [*Ass*]*ens* og kaldes *Frits*.«

S. 556. *Lygaard, Christian, Stud. 1746.*

»*Oculus, non gulæ*.«

S. 557. *Lund, Albert, Stud. 1746.*

»Aa! Du unge Ræv! Han blev først *Vogn-Mand* i *Slangerup* og siden *Skoleholder* paa en *Udøe*.«

S. 558. *Balling, Jens, d. 1763 som Degn i Roholte, Stud. 1746.*

»Denne *Snus-Hane* har ieg givet en tæt *Prygl-Suppe*.
 Ia! was thut die liebe nicht.«

S. 559. *Birch, Jørgen, Stud. 1746.*

»En ægte *Gøgler & Inventor Scelerum*. Han gik fra *Forstanden* og døde i *Qvæst-Huset*.«

S. 560. *Kirkerup, Jens, d. 1782 som Sognepræst til St. Laurentii paa Før, Stud. 1746.*

»En lang *Rækel*, hvis *R[umpe]* under *Nyholm* var oftere broget end hviid.«

S. 560. *Kirkerup, Søren, Stud. 1746.*

»En lille arrig *Kat-Killing* og forvoven *Knægt*. Blev *Præst*.«

S. 561. *Flensborg, Christian, d. 1776 som Tæller i Banken, Stud. 1746.*

»Alter *Æsopus & Forma & Ingenio*. Han er bekendt under det Navn: den Danske *Mercurius* eller den *poetiske Avis-Skrivere*.«

S. 562. *Grundtvig, Frederik Christian, d. 1781 som Sognepræst i Lundforlund og Gjerlev, Stud. 1746.*

»Hans Fader var Slots Præst i *Fridrichsborg*, en lærd Mand og stor Christen. Gik fra Forstanden paa Prædikestolen og blev *per Intervalla* stedse gal. Sønnen var *tenuissimi Iudicii. vid. Testimonium Patris pag. 336.*«

S. 563. *Abel, Jens Peter, Møller, Stud. 1746.*

»Den stærkeste og forvovenste af alle mig bekendte. Han er Selv-Ejer-Møller ved *Slangerup*. Hans Kone er Hof-Præstens *Qvistes* Søster. NB. Han har 2 Gange sat mig efter livet baade som *Discipel* og Student. Ieg har 1772 besøgt Ham i *Have-Mølle* ved *Slangerup*.«

S. 564. *Wegge, Adam Antonsen, Staldskriver, Stud. 1746.*

»Efter 5 Aars Forløb besov Han een af sin *Rectors* Døttre. Blev viet til Hende 1 Time, førend Hun gjorde Barsel, og blev Enke-Mand 1 Time efter. Han blev Stald-Skriver ved *Fridrichsborg* i Faderens Stæd og døde.«

S. 567. *Thygesen, Thyge Jespersen, d. 1790 som Provst og Sognepræst i Klim, Torup og Vust, Stud. 1746.*

»En over al Maade ærlig og flittig Karl, min bedste Ven. Han slæbte som *Discipel* og slæber som Præst.«

S. 568. *Annerup, Christian, Stud. 1746.*

»*Magnum Caput, sed nihil intus.*«

S. 571. *Herfort, Johannes, d. 1781 som Sognepræst i Ferslev, Dal og Volsted, Stud. 1747.*

»*Literis deditus.*«

S. 572. *Reisi, Hans, Stud. 1747.*

»En fattig Tømmermands Søn fra *Fridrichsborg*, *qui Phthiriasis ergo* maatte forlade Skolen paa $\frac{1}{2}$ Aars Tiid medens Han var i anden *lectie*.«

S. 574. *Thiisvelde, Rasmus, Præst i Norge, Stud. 1747.*

»Denne Bonde-Søn blev snart Student og snarere Præst i *Norge*; thi 1739 kom Han i Skolen og 1750 blev [Han] en *Capellan* og snart Præst¹.«

S. 576. *Eller, Johan Christian, Handelsmand, Stud. 1747.*

»Et opvakt Hoved, men forvildet Knægt. Han blev *Procurator*. Der *Rector* engang spurgte Ham: hvor var Du i Formiddag? svarede Han: Ieg og Printsen og *Lars Espesen* var inde at besee Esel-Stutteriet. Derpaa *replicerede Rector* alleene dette: og Du *Monsr Esel* var den første. Siden *H^r Thygesen* var bleven Præst i *Hverring*, besøgte *Eller* Ham og reed paa Ham som paa en Hest, saa gal var Han endnu. Det saae ieg selv. Han var den Gang *Tobaks Leverandeur* i *Aarhuus*.«

S. 577. *Sigvardsen, Jacob, Stud. 1747.*

»Et overmaade flittig, adstadig og takkelig Menneske. Ieg elskede Ham høyt og gav Hans grove Side-Mand mange Ørfigen for Hans skyld.«

S. 577. *Schwartzkopff, Andreas, Stud. 1747.*

»En gierrig Præstes dumme og dovne Søn, som burde været *relegeret* til de andre *Mohrer* i *Africa*; thi som Hans Navn lydte, saa var Han. Ieg lærte Ham ofte *quid Iuris* for den lille *Sigvards* skyld.«

S. 578. *Lund, Jacob, Stud. 1747.*

»Han var forpryglet af *Rector Nyholm* i *Slagelse* først. Hans Skind blev da vel heelet ved os; Men Hiernen blev

¹) Rasmus Tisvilde blev 1754 Kapellan i Toten i Aggershus Stift (Norske Registre 1754 13. Sept. Nr. 422).

den samme. Ia! Hans Fader var en fornemme og formuende Mand.«

S. 579. Weissendunch, Stephan, Stud. 1747.

»En anseelig, ærekjær og flittig *Discipel*, som holdt sig for god til at øde Tiden og for ædel til Needrigheder.«

S. 580. Wegener, Herman Treschow, Stud. 1747.

»For Hans Farbroders Hr *Treschovs* skyld, som da var Præst i *Bircherød*, men siden kom til *Runde-Kirke*, fik dette *Pecus* et taaleligt *Testimonium*. Hafde *Professor Bloch* ikke været en *caut* og god Mand, da havde ieg kommet i stor uleylighed for Hans skyld. Han var et Skarn.«

S. 583. Bang, Oluf Lundt de, d. 1789 som Generalprocurør, Stud. 1747.

»Høyeste Ræts *Procurator* og Kongelig Kammer-*Advocat*, en flittig *Discipel* og *inventieux Fyr*.«

S. 583. Bøhme, Matthias Christian, d. 1795 som Sognepræst i Oksenvad og Jels, Stud. 1747.

»Han var mit visse Bud til Iomfr. *S. A. G.* og derfor holder ieg af Ham endnu, endskjønt Han er en Nar. Er velbelæst, men Trættekjær. Præst i *Holsteen*.«

S. 584. Wall, Jens, d. 1782 som Sognepræst i Damsholte, Stud. 1747.

»Denne Bonde-Søn fra *Walløe-Stift* rendte fra sin Faders Ploug, faldt i Knæe for *Ch. d. 6tes* Søster og bad om at komme til Bogen. Han fik foruden Skolens *a parte* Kongelig *Stendium*. Forresten lod Han Verden jævne sig selv baade som *Discipel*, Student og Præst.«

S. 586. Welding, Christian, d. 1801 som Sognepræst paa Inderøen, Stud. 1748.

»Han var som *Saul* et Hoved høyere end alt Folket. Ia! Han var ey forknyt og fortaarsket af *Nyholm*, thi Han kom strax neederst i *Mester-lectie*, skjønt uforskyldt.«

S. 587. *Stage, Johan Adolph, d. 1772 som Sognepræst i Junget og Torum, Stud. 1748.*

»Hans Skole-Aar i *F.borg* og Hans Studenter-Aar i *Kiøbenhavn* vare de fornøylegste, men i Hans Faders Huus og sit eget Huus, hvad der? der begyndte og endte Han livet i bestandig *Cujonerie* og Trældom. Han fik *Cancellie-Raad* og Hof-Skrædder *Beckers* Datter i *Kiøbenhavn* og døde som Præst til *Iunget* i *Salling*. Han hafde lært at ride og kunde tale Fransk. *Sat sap.*«

S. 588. *Hiermin, Peder, d. 1772 som Sognepræst i Hammer og Lundby, Stud. 1748.*

»Hans Fader var Klokke i *Fridrichsborg* og havde været Biskop *Herslebs* Tjener. Denne blev tiilig Præst i *Sælland*, omendskjønt Han udtalede *K* og *C* som *T*, *Ex. g. Tristus* for *Christus.*«

S. 589—90. *Schwermann, Thomas Hans, d. 1768 som Sognepræst i Aarby, Stud. 1748.*

»Forældrenes *exemplariske* Christendom skaffede dette uskyldige Stakkel tiilig i den lange *Kjol*. Han døde og tiilig uden nogens synderlige Skade. Provstinde *Monrad* i *Aarhus* er Hans Søster.«

S. 591. *Wind, Frederik Vilhelm, d. som fhv. Sognepræst i Skive og Resen, Stud. 1748.*

»Han er Sogne-Præst i *Schive*. Hans hastige Sind har forarsaget Ham en Rørelse paa Hans Mæle. Forresten en tækkelig Mand, naar ingen gjør Ham noget imod. Ieg har besøgt Ham i *Schive*. Da var Han og skulle være fattig.«

S. 600. *Thestrup, Carl Hansen, d. 1808 som Lærer ved Waisenhuset, Stud. 1749.*

»En lille velstuderet Karl. Er *Catechet* paa Waisenhuset i *Kiøbenhavn.*«

S. 600. Flesborg, Søren, Møller, Stud. 1749.

»Han er halt og fød med 6 Fingre paa hver Haand. Havde et fattigt Begreb, dog er Han en riig Møller i sin Faders i. e. *Stenholms Mølle*.«

S. 601. Thygesen, Mourids Jespersen, d. 1778 som Sognepræst i Hvirring og Hornborg, Stud. 1749.

»Han var først *Capellan* og Præst i *Schade* 4 Aar, siden i *Hvirring* i 16 Aar, thi *Kirke-Patronen* var hans Farbroder *Thygesen*. Han *conserverede* alles Yndest, meest deres, som mindst kjendte Ham. Døde 1778 æt. 51.«

S. 614. Wedel, Nissenius, d. 1779 som Degn i Asminde-rød og Grønholt, Stud. 1749.

»Et dum Beest. Er Degn til *Asminde-rød* og *Fredensborg-Slot*. Tak Din Fader for det!«

S. 614. Wedel, Jens Daniel, d. 1792 som Sognepræst i Gyrstinge og Flinterup, Stud. 1749.

»Et opvakt Hoved, men noget gebreklig. Er Præst.«

S. 616. Stage, Jens, d. 1780 som Sognepræst i Fjellerup og Glæsborg, Stud. 1750.

»Et maadeligt Begreb, men flittig. Var først Præst paa *Grønland* i 7 Aar, siden i *Fjellerup* i *Iylland*, hvor Han døde 1780. Et stille Menneske.«

S. 621. Wedel, Hans, Degn, Stud. 1750.

»En syg og bange Stakkel, er en riig Degn vester i *Iyl-land* og Broder til *Peter Wellejus* i *Horsens*.«

S. 630. Stage, Peder Christian, Stud. 1752.

»Denne var den lærdeste af 3 Brødre. Reyste uden lands i nogle Aar med 2 Herrer. Opholder sig paa *Hasseldorf* ved *Hamborg*. Han har givet mig denne Bog, som Hans lærde Fader Hr *Rasmus Stage* i *Snodstrup* i *Sælland* har skrevet.«

TILLÆG

Excellentissimos Parnassi Phosphoros æternum splendere! Non adeo excelsis collibus et sublimibus inhærent montibus Camænæ, qvin sæpius depressis etiam gaudeant vallibus, non adeo trabeali pompa amplissimoqve cultu splendent, qvin sub sordidissimo sæpissime pallio lateant, nec ita amplissimas excellentissimasqve indoles sibi vendicant, qvin mediocribus obviæ se offerant ingeniis. Solatium hoc est Iuveni honestissimo, ex sacra progenie ante hos viginti annos orto, HERLOVIO DALHOFF, qvi in orbitate solatium ac perfugium apud Musas nostras qvæsivit, et per magnam vitæ partem invenit. Corpus illi est validum ac firmum¹, ingenium haud spernendum, animus ad qvævis agenda et ferenda promptissimus, hinc molestias, qvas vel res angusta domi, vel artium disciplinæ creant, mascule adeo devoravit, ut nunqvam de iis qvestus sit, nec unqvam industriam et alacritatem ejus desideravimus. Cum ad istam jam maturitatem igitur pervenit, qvam ex tyronibus superiores poscant orchestræ, sacraqve Regia Majestas jubet, majorum gentium Diis illum commendatum volumus, persvasi, in posterum eum consveta promptitudine et diligentia se commendaturum. Consulite igitur, Viri Consultissimi et Magnificentissimi, orbitati ejus, qvo tandem in studiis literarum non solatium modo, sed præmium etiam laboris et industriæ experiatur. 1745.

J[ohannes] S[chröder].

¹) Herefter har staaet: «facultates nullæ», men det er senere overstreget (af Dalhoff?).

En Omvendelsesberetning fra o. 1800 og dens Forhold til ældre Opbyggelseslitteratur.

Af K. F. Hafstrøm.

I Almindelighed kan man kun danne sig et meget usikkert Billede af, hvorledes det religiøse Liv i tidligere Tider har formet sig hos jævne Folk; vi kender kun de fremtrædende Personligheder — fra Andagtsbøger, Prædikensamlinger o. lign. — og maa antage, at Lægfolk har fulgt deres Førere.

Kun hvor Lægfolk kommer i Strid med Autoriteterne, i stærke Brydningstider som i 1730'rne, gør de sig bemærkede for Offentligheden og efterlader sig for os synlige Spor.

Efter denne Brydningstid blev der Stilhed om de vakte Kredse, men o. 1800 kom atter en Kamptid, da de rejste sig mod Balles Lærebog og evang.-chr. Salmebog. Saa længe man kun har Modstandernes Kritik, retslige Forhør o. lign. at holde sig til, er det dog et uklart — eller fordrejet — Billede, man faar af det religiøse Liv, der rørte sig, men efterhaanden er flere skriftlige Vidnesbyrd fra de vakte bragt frem for Dagens Lys.

Med den større Inderlighed i Gudsforholdet fulgte Kravet om alvorlig Selvprøve, saa man »ofte og flitteligen seer tilbage paa alle sine Gierninger, som mand har gjort / oc hvad Got mand derhos finder«¹: »prøfve dig selff om du haffver brugt denne Dag til saadan hellig Øvelse / oc udi saadan gudelig Omgjengelse dit Leffnet fremdraget / som denne Dag haffver budet«², »vi skal selff være Visiterere«³,

¹) Daniel Dyke: Hiertets Selfbedragelse. 1706, S. 744. — ²) Willads Nielssøn: Aand-riige og opbyggelige Skrifter. 1704, S. 55. — ³) Willads Nielssøn: De hellige Guds Buds Himmelske Confirmatz af Gud. 1681, S. 206.

»holde Vagt over Sjælen«¹, om Aftenen »holde Afregning med Gud«² (*Kingo*: »Kom Hjerte, tag dit Regnebrædt«), i Særdeleshed før Nådveren »hver Morgen i den Uge examinere sig selv, hvorledes han hid til Dags har forholdt sig«³, (ja, *Spener* indførte Dagbog over Sjælens Tilstand), »i sin Journal flittig antegne, hvad han hver Dag har gjort og hvor meget han i sin Gudfrygtigheds Øvelse daglig fremmedes«⁴. (Nøjere Anvisning gives i *Hartlibius*: En christlig Dage-Bog, hvorledis mand skal dagligen retføre oc fremsette i Gierningen sin Christendom, Kbhvn 1682).

Det laa nær for de vakte at skrive om deres religiøse Oplevelser — særlig den store Oplevelse: Omvendelsen —, og desuden stod de i livlig Brevveksling med hinanden. Gennem disse skriftlige Vidnesbyrd er det muligt at iagttage Formerne for de vantes religiøse Liv og at finde Tilknytningen til de foregaaende religiøse Bevægelser; medens man hidtil kun har kunnet finde en forvirret Blanding af Paavirkninger fra det 18. Aarhundredes Bevægelser, bliver det nu muligt at skelne mellem de forskellige Paavirkninger.

En fremtrædende Plads blandt de skriftlige Optegnelser indtager *Johanne Marie Jensdatters Beretning om sin Omvendelse*⁵, baade fordi den er skrevet saa tidligt, og paa Grund af dens Betydning for Eftertiden⁶.

Hensigten med efterfølgende Afhandling er: gennem en

¹) The wohle (o: whole) duty of man. Et Menniskes Skyldighed imod Gud, sig selv og sin Næste, øjenskinlig og klarlig sat frem for alle, men særdeles for den Eenfoldige. 1730, S. 234. — ²) Emanuel Sonthomb: Guds Børns Gyldene Klenodie. 1732, S. 812. — ³) M. J. Rittmeyer: Guds Børns Himmelske Fryde-Maaltid paa Jorden. 1749, S. 5. — ⁴) Jonas Ramus: Naadens aandelige Markedstid. 1799. S. 93. — ⁵) Ang. *Kilder* se: K. F. Hafstrøm: Fra den jyske Vækkelse, Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 4. R. V, S. 1—41. Beretningen findes endvidere (i moderniseret, forkortet Form) i: Gudel. Smaaskrifter Nr. 638, O. Lohse 1926. At jeg har faaet Adgang til disse Kilder, skyldes særlig Elskværdighed fra Gaardejer Mikkil Christensen, Ikjærgaard. — ⁶) Hafstrøm: Sml. t. jydsk Hist. og Top. 4. R. V, S. 10; Fra den jyske Vækk., S. 20.

Kommentar til Beretningens Indhold og Ordvalg at belyse dens Realforhold til ældre Opbyggelseslitteratur (idet jeg dog maa bemærke, at der kun lejlighedsvis er henvist til Salmelitteraturen). Selve Beretningen lyder saaledes:

A^o 1807

Nytaars Dag. Var vij¹ en Christi korsens fiende. Hav ingen lyst i andet end i det at Guds Rige kan udbredes, og at du kunde gjøre Guds villie. Ja? Kiere Herre det vil ieg love at gjøre i naven gud fader og søns og den hellig aands nav(n) ieg Johanne Marie Jensdatter (g)lattrup var i ikkier² den gaang matis havde brølup med Anne tameste datter da var ieg et vredens baren og gud og hans menenghed forfølger og var meget grom da sade mattis til mig ieg var ikke i gien fød da sade [ieg]³ om han var i gien fød da sade han Ja da sade ieg hvad det var at verre i gien fød da sade han det var at antage troen paa Christo da sade ieg [ieg] havde den da sade han nej ieg hade den eij hvorfor ieg blev sorre vred og forfuldem med min mond men da ieg kom hiem tog ieg biebelen i min hond og slog den op i den menig at gin drive dem men da møtte mig det i[e]g ikke vientede og det var lige som en piel gik i giennem mig og ieg læstde i den og ved den be[t]rateneng fig ieg den saa kiær at ieg arbæde over min formue i min betrode fund⁴ da ieg er en hus moder for at fou mig en tied til læsneg og betrateneg og ieg fig den kiærre og kiærre og ved den kiærlighed til hans or blev ieg sorre bedrøvet over minne sønder og gud rørde min samvetighed med en heftighed af hans aand og der var ikke saa stor en sønder som ieg ia ieg blev en stor skøydener og hafte ientiet at betalle med horpaa ieg græde saukkede og bade til gud om nade og ikke

¹) Begyndelsen er skrevet med en anden Haandskrift, antagelig dikteret til hendes Mand, hvorved det paafaldende »vi« bliver forklarligt. — ²) o: Ikjærgaard, Raarup Sogn. — ³) [] er senere tilføjet, () udfaldet eller udvisket. — ⁴) o: Pund.

om retten o ieg var i en stor siellevede der havde hielvedes aggest betagen min siæl ientet kunde fornøije mig uden guds naade og den hade ieg ikke ieg var i ien sorre stor nød for min siæl min samvietighed var i en stævnet¹ for guds dom stol da fik ieg at viede hvo ieg havde forfult det var Christus i hans lemmer o ieg blev en dore i mig siæl før hafte ieg lyst til verden og den[s] mask men nu var det om nade at gijøre ieg var kommen i med at bande ieg bant røde trode om minne fiengre i den tanke de var for mine øjne disse skulle minde mig om Christe blod og hans korsfæstelse at ieg ikke skulle mire søyde² med forsæt i mod hans vilie det var nu om naade i Christe blod ieg vilde ikke søynde i mod gud og ieg havde ikke kraft til at i mod sto med og ieg bade enderlig til gud om nade og forbarmelse og det varede en del af sommeren ia det gik til iul og det blev hordere og hordere og ieg bade og sokkede til gud i himmelen om naade og det gik i faste ia saa nær met i faste kom det mig i hu ieg vil låde mig tegne til alters nar præsten hafte lat sin hond paa met hoved saa hobede ieg at fou fred ieg gik til skrevte men befant min samvietighed lige saa dan og det var lige som der var et liden meinde³ men i morgen ia men i morgen nær du haver fuoet Christe sande legeme og sande blod og den tied var mig meget lang og det blev morgen og ieg illede til kierken o ieg bade til gud om han vilde for barme sig over mig arme søynder og ski[e]nke mig sin rætfærdighed[s]k[i]ortel hellers blev det til dom og ieg gik hen at anamme det og ieg kom ned i giæn og det var lige saa dan og det var i faste efter meden⁴ sled ieg med sok og bøn og det blev aften alle giæk i Sieng men ieg gik i en stor nød langt ud paa natten og ieg søyndes det kunde være mig det samme hor ieg var der var vel ikke nade for mig at fou hor paa (paa) ieg lagde mig paa minne barre knæ og ansegt og

1) o: indstævnet. — 2) o: synde. — 3) o: Minde. — 4) o: Middagen.

bade om der var nade for mig at fou om hand vilde meddelle mig den minste Krom[e] hand hafte med delt nogen hund saa skulle [ieg] ikke forlage mi[e]re nor ieg mate bar viede ieg ikke skulle høre dievlen til men gud hour paa ieg gik i min sieng til min mand som sou og hørde meget af min nød og ieg føl i slom og ieg vognede op i stor glede og fryd og talte til min mand og sagde til ham nu var ieg det loijkligs meinske der var paa verdens ior[d] for nu havde ieg gud[s] nade ieg var saa ful[d] af Gud nade ieg kan hverken det sige heller skrive det var stor nu vieste ieg [h]vad det var d[et] at være fod¹ paa nøij ny siend en ny vilile en ny aand ia at være over sat fra mørket til lyset fra Santens mat² til guds fra synde stand i node stand nu føllede og smagte ieg [hans] døds og pinnes foijnd paa dør nu er saten iaget med sin riggiæren synd ieg lever soijnden eij men tragter kon at trinne ved Jesu dod og pinne paa livsens ræte viæ amen i Jesu naven

amen

det er skreven og erfarren af mig Johanne Marie Jensdatter Glattrup

nu havde gud tiæt³ et lys i min siæl og ieg var læijet i guds Vingar[d] og annamet af min ondelig brudgom et senter at ogre med nu skulde ieg bevis i mod min næste det gud havde bevis i mod mig og ikke grave met pund nied⁴ ieg snagde med nole men var frytagtig i mod de større da togtede han min samviætighed med forskijødelse ieg bad gud om krat⁵ at brøde i giennem men ieg fryte⁶ mig paa begge sieder da lod gud vor kretur død og han over bevisde mig i min samvettighed det var for min hoijgleri og han over bevis mig det som stor i bivlen og der som [du] vel holde min bude og minne befaling[er] da ska du være velsinet made⁷ du og alt det du haver og

1) o: født. — 2) o: Magt. — 3) o: tændt. — 4) o: ned. — 5) o: Kraft. — 6) o: frygtede. — 7) o: baade.

ieg gorde et løfte med min gud at vandre med den [t]ro abraham men der ien[d]fan[t] sig onder tieden blyferdigh[e[d]] nu behagede det gud at velsienne mig i vor ette skab med Livsfrogt og ieg kom i baren nød og der var iengen [K]r[aft] til at føde og Saten frestede min ømme samvetighed at ieg havde hoijlet¹ og ieg var i en stor barne nød og døden stod for min oijne da ien fant sig det værs

nar dievlen med os kivver i dødsens elende og ieg skelveede for Gud ieg bade om hand vilde slod² en blod streg over min syn[d] og for barme sig over mig usele dore for hans død og pinn[s] skjøl og der som der var mie³ liv for mig og han ville forløse mig af min horde nød da vilde ieg være Tro den gang ieg havde gort det løfte med gud da fode ieg strags met foster til verden saa dan er det mig gouen⁴ gud hilpe mig for Jesu skyld ammen. Jo her stor ieg gud hilpe mig for Jesu skyl ammen.

Beretningens Form — Bodskampen, det pludselige Gennembrud, den fuldkomne Lyksaligheds Følelse — stemmer med det sædvanlige Mønster for Omvendelsen, udviklet under de engelske og tyske Vækkelser⁵. Ofte foregaar Omvendelsen under voldsomme Former — Synderen føler det, som han befinder sig paa Dødens og Helvedes Tærskel (*Prax. piet.*⁶, *Arndt*⁷), undertiden udfra Oplevelse af virkelig Livsfare (*Baxter*⁸, *Schade*⁹ — *Hauge*¹⁰,

¹) o: hyklet. — ²) o: slaa. — ³) o: mere. — ⁴) o: gaaet. — ⁵) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingos Aandelige Siunge-Koor, S. LI. — ⁶) (L. Bayle): Praxis Pietatis / Det er: Gudfryctigheds Øffuelse . . . vdsat ved Mette Gøye. 1646, S. 72. — ⁷) Johann Arndts: Sex Bøger om den Sande Christendom. 1750, S. 355. — ⁸) Constantin Grosse: Die Alten Tröster. Hermansburg 1900, S. 602. — ⁹) smst., S. 729. — ¹⁰) A. Chr. Bang: Hans Nielsen Hauge og hans Samtid, 2. Opl. Kristiania 1875, S. 10.

som bl. a. ved sit personlige Besøg 1804 var kommen J. M. Jd.'s Kreds nær)¹.

Ejendommelig for denne Beretning er Skildringen af Krisen *efter* Omvendelsen; en Reaktion efter Omvendelsen skildres ganske vist ogsaa i ældre Andagtsbøger og Beretninger (Frygt for Verdens Foragt², »Kleinmodighed«³, Frygt for Guds Majestæt)⁴. Og denne Krise — Skrupler og Anfægtelser efter Omvendelsen — blev efterhaanden et fast Led i den troendes religiøse Udvikling (en Præst — *Johan Green* — frasagde sig »af en vis scrupel og forsagthed« sit Embede; men det holdtes aabent for ham⁵ — det var noget, som man normalt skulde gennemgaa!). Men for J. M. Jd. er denne Krise efter Omvendelsen den alvorligste, den, hvor Døden stod for hendes Øjne, og hun tvivlede om Guds Naade.

Men eet er Beretningens Ydre, dens skematiske Form, eet andet dens Indhold. Det vil derfor have sin Interesse ved en nøjere Undersøgelse af Enkelthederne at fastslaa ikke blot Ligheden med tidligere Beretninger, men navnlig: hvorvidt Beretningen dækker over en virkelig Oplevelse, med andre Ord: Forløbet af den sjælelige Oplevelse, Omvendelsen. I det følgende skal altsaa fremdrages Ord, Vendinger og Tanker, som synes ejendommelige.

»A^o 1807, Nytaarsdag...« Alm. Begyndelse paa Selvbiografier, f. Eks.: A^o 1674 S. 7 Juny, Natten til Søn Dagen Klocken 12, Er jeg fød til verden: Jesus være min Hielp⁶.

»i naven gudfader og søns og den hellig aands navn«. I gammel Tid alm. Indledning til Testamente, Fundats o. lign.: In nomine Domini (1474, Mogens Giøe⁷; 1646,

¹) A. Fibiger: Hans Nielsen Hauge i Danmark, S. 31. — ²) Johan Caspar Schades Sporsmaale. 1741. S. 165, 178, 236. — ³) Hans Henrich Neuchs: Den aandelige Aarvaagenhed. 1760, S. 113. — ⁴) Stephan Prætorius: De Troendes Aandelige Skat-Kammer. 1763, S. 395. — ⁵) Personalhist. Tidsskrift 1. R. V, S. 220. — ⁶) Personalh. T. 2. R. VI, S. 181. — ⁷) Danske Magazin 6, 1752, S. 124. — ⁸) Dsk. Mag. 3, 1747, S. 371.

Fundats⁸; derefter staaende Indledning til Selvbiografier (»Udi Jesu Christi Navn«¹, »Hjælp Gud«, over hvert Afsnit)².

»Hav ingen Lyst« ... jfr. Gravskrift 1772: »Hav i hennem all din Baade — Hav i ham og i hans Naade — All din Lyst og Deel udvalt«³.

»den gaang matis havde brølup« ... *Mathias Nielsen*, Søn af Niels Bundgaard, Ølholm, var af Peder Frandsens Kreds, som havde gjort sig bemærket ved sin voldsomme Optræden⁴; i 1802 købte han Ikjærgaard, Raarup Sogn og var en af de forreste i Vækkelsen⁵. Hans Virksomhed synes præget ikke blot af Alvor, men ogsaa af Besindighed⁶. Brylluppet, J. M. Jd. her omtaler, er ikke nogen »gudelig Forsamling«; men M. N. benytter Lejligheden til at formane, en Opfordring, som ofte findes hos »Før-Pietisterne«, f. Eks. *Scriver*: »De troende kan godt ved Lejlighed tale, rose sig og vidne om Guds Kjærlighed«⁷ ved Giæstebud / Maaltider / Bryllupper / Barsel« (*Dyke*)⁸. »Alt hvad der foregaar, maa kun afbrydes med gudelige Tanker, med Sukken og hellig Længsel efter Gud, have den rene Hensigt at fremme Guds Ære, være sin Næste til Opbyggelse eller opbygges af ham«⁹ — en videre Udvikling af de gamle Opfordring til Husandagt med Børn og Tyende, saa

1) Personalh. T. 1. R. V, S. 25. — 2) Do. 1. R. I, S. 91. — 3) Do. 1. R. III, S. 241. — 4) Vejle Amts Folkeblad. 1902, Julenummer ²³/₁₂ (Marius Sørensen). — 5) Khist. Saml. 3. R. II, S. 611. (Biskop Brorsons Indberetning). — 6) Hafstrøm: Fra d. jyske Vækk., S. 25. — I et Brev ³¹/₆ 1815 kalder M. N. sig: »Eders Lærer, som har beviist den Godhed mod Eder, og underviist Eder af det reene Guds Ord, og skaane(t) Eders Samvittighed fra at blive underviist af en Bog som er blandet med falsk Lærdom.« (Hafstrøm: Den jyske Vækkelse, Sml. t. jydsk Hist. og Top. 4. R. V., S. 22, og: Fra den j. Vækk., S. 26.) Da det synes at dreje sig om en virkelig Undervisning, har M. N. sin Andel i »Friskolen«. En fuldstændig Friskole oprettedes i Glattrup, Raarup Sogn, 1839 (Skat Hoffmeyer, Raarup Sogns Kirkeblad, Febr. 1928). — 7) Christian Scriveres Sialeskat (udg. af Vilh. Beck) 1741, S. 951. — 8) Daniel Dyke: Hiertets Selfbedragelse. Overs. af Ludvig Winsløw. 1706, S. 557. — 9) Scriver: Siale-Skat II, S. 1112.

Husene kunde blive »smaaæ Templer«¹; en Forordning af 1629 om Kirketugt gør Advarsel og Formaning til en Pligt, ogsaa for Lægfolk².

»da sade mattis til mig, ieg var ikke i gien fød.« Sammenblandingen af Omvendelse og Genfødelse — Omvendelsen som en Del af Genfødelsen — findes allerede hos de ældre — »Før-Pietisterne« — og er den væsentligste Afgivelse fra den ortodokse Teologi.³

»tog ieg biebelen i min hond og slog den op i den menig at gin drive dem men da møtte mig« . . . En anonym Forfatter: »tog Biblen, ikke som før for at disputere⁴. . . « »og det var lige som en piel gik i giennem mig.« Ps. 38,3, *Arnd*: »ligesom de saar, som en piil sidder udi, giøre meget ondt«⁵.

»for at fou mig en tied til læsneg og betrateneg.«

Betragtning (meditatio) er det specielle Udtryk for Gudsforholdets Inderlighed og Tittel paa Andagtsbøger; særlig yndet var *Bonaventura*: *Meditationes vitæ Christi*⁶; under den stigende Fromhed fremhæves Betydningen af meditatio. Meget udbredt var *Martin Mollers* »Betragtning af Chr. Lidelse«⁷, skreven efter Middelalderens Mønster. *Bunyan* beder, »nest den hellige Skrifts Randsagning oc flittige Consideration oc Meditation«, om Saligheds Kundskab⁸. Fra *Joh. Gerhard*: *Meditationes sacræ* optages »Betragtningen« allerede af Før-Pietisterne. Blandt de mange »Betragtninger« har særlig *Rambachs*: »Betragtning over Chr. Lidelse,« og hos os *E. Ewalds*: »Korte, skriftmæssige

¹) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 132. — ²) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, S. XLV. — ³) Philip Jacob Speners Christendoms Øvelse. 1768, Cap V., Hjalmar Holmquist: Kirkehistorie II, S. 442. — ⁴) Mahrholtz: Der deutsche Pietismus. S. 95. — ⁵) Arnd: Den sande Chr. II, S. 355. — ⁶) Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark. 1909, S. 26. — ⁷) Albrecht Ritschl: Geschichte des Pietismus II, S. 10. — ⁸) Johan Bunian: Den Pillegrims Fremgang. Overs. af Jens Godsen, 2. Opl. 1708, S. 97; jfr. Luca Martini: Alle christelige oc dyderige Jomfruers Ærekrantz. 1580, S. VII.

Betragtninger« (1733) været udbredt¹. *Peder Dyrskjøt* takker, fordi han kan »betragte« sin Salighed i vor Frelser Chr., selv under Kors og Modgang«². *Francke* bygger ikke blot Gudsforholdet, men ogsaa Videnskaben herpaa³. Under den senere Pietisme bliver Betragtningens Genstand næsten udelukkende Chr. Lidelse (»Opmuntring og Anviisning til Retteligen og ideligen at betragte Guds Søns vor Frelser Jesu Lidelse« 1756), Rationalisterne bringer derimod Betragtninger over Naturen, Himmelen etc. — J. M. Jd's »Betragtning« gaar imidlertid kun ud paa Fordybelse i Skriften.

»Gud rørde min samvetighed ... der havde hielvedes aggest betagen min siæl ...« Beskrivelsen af Sjælenøden og Oplevelsen af Guds Naade er i det hele holdt i samme Form som de mange Omvendelses-Beretninger fra 18. Aarhundrede, men der er dog karakteristiske Vendinger, som viser hen til bestemte Forbilleder. Begreberne: »bange Samvittighed«, »Helvedes Angst« findes — selvfølgelig — ogsaa hos de gamle, men er karakteristiske for Bodsbevægelsen, der spirede frem allerede før 1700 under engelsk Paavirkning — det er paa denne Tid, Ordet »Pøniten« faar større Indpas (*J. Oskar Andersen*)⁴; men selv hos *Jesper Brochmand*, der er paavirket heraf, nævnes disse som Eksempler blandt de Onder, Verden giver⁵. Men efterhaanden som Inderligheden betones som det vigtigste i Gudsforholdet, henvises der stadig stærkere til Samvittigheden; fra den kommer Anklagen⁶, det gælder om at finde Ro i Samvittigheden⁷, og for Pietisterne bliver Samvittigheden den øverste Dommer; Afguderi, Hykleri, Fornægtelse af Sandheden »er imod Samvittigheden«⁸ (efterhaan-

¹) Khist. Saml. 5. R. III, S. 694. — ²) Sml. t. jydsk Hist. og Top. 1. R. III, S. 279. — ³) Ritschl: Piet., II, S. 255. — ⁴) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, LXXII. — ⁵) Jesper Brochmands Postil: Sabbathi Sanctificatio. 1655, S. 790. — ⁶) Praxis Piet., S. 84. — ⁷) ib. S. 275. — ⁸) J. Schmitgen: De Udvaldes Uforgængelig Krone / i Himmelen / Kand erlanges ved denne Himel-Nøgel / til Guds Skat-Kammer paa Jorden. 1736, S. 575.

den bliver denne stadige Henvisning til Samvittighedens Røst til en frygtsom Ængstelse, hvorom mere senere!).

Helvedesangst over Synden viser, ligesom den stærke Henvisning til Samvittigheden, Paavirkning fra England (*Praxis pietatis*¹, *Sonthomb*², *Dyke*³); *Arnd*: »en saare stor frygt og forskrækkelse«⁴. Angsten bliver fast Led i Omvendelsens Orden, saaledes hos *Hersleb* (hvis Skrifter var kendt i de vakte Kredse, se Forhøret over Karen Hansdatter⁵) og *Hauge* (der, som ovenfor nævnt, stod J. M. Jd's Kreds nær) »Helvedes Angst betog mig«⁶.

»min samviethed var i en stævnet for guds dom stol«
Praxis pietatis: »Nu maa jeg frem for Gud / som er Himmelens oc Jordens Herre / hans Domstoel«⁷

»da fik ieg at viede hvo ieg havde forfuldt det var Christus i hans lemmer.« »Christi Lemmer« er fra gammel Tid brugt som Udtryk for Kirkens Medlemmer (*Claus Førd*, 1560: »Derfor er Ondskab saa mangfoldig — Oc Christi Lemmer maa holde«⁸). Idet Skellet drages skarpere mellem den store onde Verden og de faa omvendte, bliver disse — og ikke alle, der som døbte er Medlemmer af Kirken — de sande Lemmer (»vi, dine arme Lemmer«⁹, »Christi og hans Lemmers Forfølgelse«¹⁰, »et ret levende Lem i sin Frelser Christo«¹¹, modsat Satans Lemmer¹² — og hos Separatisterne modsat Præsterne¹³). Hos J. M. Jd. er Lemmer = de vakte, som har været Genstand for hendes Spot.

»ieg var kommen i med at bande«. Vi møder allerede hos *Peder Pallad*: »velmeente Advarsel om den store Guds Bespottelse med Sværen oc Banden«, 1556, og Opbyggelsesfor-

¹) *Praxis Piet.*, S. 73, 76. — ²) *Sonthomb*: *Klenodie*, S. 296, 319, 553, 561. — ³) *Dyke*: *Selveddrag.*, S. 188. — ⁴) *Arnd*: *Sande Christend.* II, S. 8, 355. — ⁵) L. Schrøder, *Nord. Månedsskr.* 1879 II, S. 84. — ⁶) A. C. Bang: *Hauge*, S. 7. — ⁷) *Praxis Piet.*, S. 76. — ⁸) Carl I. Brandt og Ludvig Helweg: *Den Danske Psalmedigtning*: I, S. 77. — ⁹) Johan Jacob Rambachs *Betragning over den gandske Christi Lidelse*, S. 227. — ¹⁰) *ib.* S. 587. — ¹¹) *Khist. Saml.* 4. R. VI, S. 797. — ¹²) *Pontoppidan*: *Den nye Psalme-Bog*. 1740, 520₇. — ¹³) *Khist. Saml.* 3. R. III, S. 515.

fatterne Klager stadig over den »ugudelige Banden«¹. I »Bedendes Kæde« er en særlig Bøn »at bruge af den, som har havt Vane at bande og sværge«². Det foreslaas (1626), at Øvrigheden skal forbyde Banden paa offentlige Gader og andre Steder, og Overtræderne bør »blive saa revsede, at andre ikke skulle tage Exempel af dem til det onde«³, — i en Traktat fra 1666 er Ederne — til Advarsel — ordnet alfabetisk!⁴, og Pietisterne, som tager det nøje med Smaaing, fordømmer Brugen af Ordet »skam«⁵ (som ganske vist i ældre Tid var Navn paa Djævelen).

»ieg bant røde trode om minne fiengre«.

Andreas Hof anfører forskellige Midler til at bekæmpe Uvanen: rive en Guldknop af Tøjet for hver Ed, give de fattige en Dukat, bide sig i Tungen⁶; J. M. Jd's Metode synes at være original — og vidner i lige Grad om Alvor og praktisk Sans.

Denne Alvor i Forening med praktisk Sans for at fremme Helliggørelsen og Opbyggelsen begyndte at gøre sig gældende, saasomt Udformningen af Trossandhederne var endt, og kendetegner den ældre Pietisme. *Jesper Brochmands*: »Sabbati sanctificatio« er praktisk, fuld af Anvisninger til Fremgang i kristeligt Levned. Karakteristiske er Titler paa Andagtsbøger: »Tjg stille«, »Vaag op« (*Wil-lads Nielsson*), »Christendoms Genvey« (*Naur*), »Aandelig Kamp-Schole« (*Kegelius*), »Fromme Quinders Speyel« (*Holtzmann*), »Dend Gudelige Huus-Ordning« (*Blymester*). Der udgives »Skatkister«, ejendommelige og praktiske af Format, og man forfærdiger »Rimstokke« med Evangelierne paa Vers⁷. Udtryksmaade og Slutninger er slaa-

¹) Christian Sriver: Det fortabte og igienfundne Faar. 1716, S. 129. Rambach: Chr. Lidelse, S. 306. — ²) Hans Jacobsen Hvalsøe: De Bedendes Aandelige Kjæde. 1852, S. 193. — ³) Sml. t. jydsk Hist. og Top. 1. R. I, S. 191. — ⁴) Georg Albrecht: Tractat om den almindelige / nu udi Suang gaaende store oc grofve fordømmelige Banders / Suærens oc Æders Synd. 1666. — ⁵) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 273. — ⁶) Andreas Hof: Laas for Munden og Tømme paa Tungen. 1705, S. 245. — ⁷) Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. II, S. XXV.

ende »gid trekantet Hierte maa Den Treenig Gud indtage«¹). *E. Pontoppidan* taler om en »fyndig Tro«²; ligesom Stenene skal behugges og poleres, maa de Kristne ved Kors »behuggis, rensis og poleris / førend de bliffuer bequeme til det Himmelske Hierusalems Bygning«³. Der forfattes Bønner, passende til hvert af Klokkens Timeslag⁴, og for hver Livsstilling⁵, *Sthen* foreskriver »Hvad mand skal betencke oc sige om Morgenen, naar mand toer sig, naar Solen gaar op . . . mand begynder sit Arbejde oc Haandwerck osv.«⁶. Ved Paavirkning fra England forstærkes denne Udvikling i Retning af det praktiske; slaaende er f. Eks. hos *Sonthomb*: man vilde afholde sig fra Vin, hvis Nydelsen skulde straffes med, at vedkommendes Haand skulde holdes i Ild en halv Time, hvor meget mere, naar det gælder Helvedes Ild⁷, Sammenligning mellem den Tid, der gaar til Fornøjelser, og den, der anvendes til Bøn (*Praxis piet.*⁸), Ræsonnement ang. Livets Korthed (*Taylor*⁹) — Fornuftslutninger, som i sig bærer Spiren til Rationalismen (f. Eks. hos *Drexel*)¹⁰. Særlig fra det os nære *Rostock* (*Lütke-mann* og Efterfølgere)¹¹ bredte denne »praktiske Fromhed« sig i vide Kredse.

Dette fortsættes af Pietisterne fra Halle: »praktiske Foranstaltninger til at vække og nære den gudelige Bevidsthed« (*Mirbt*¹²). *Spener* vil have hele Dogmatikken omdannet

1) E. E. Naur: Christendoms-Gienvey. 1700, S. 29. — 2) Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. I. 344. — 3) Valentin Wudrian: Schola Crucis et Tessara Christianismi. En ret Christelig Vndervisning om det gode Kaars. 1634, S. 9. — 4) Willads Nielsson: Kierligheds Maaltids Giester-Ræt. 1684, S. 24. Christen Christensøn Ferring: Horologium sacrum, d. e. Et Aandelig Sejrværck eller Timeglas. 1633. — Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtn. II, 1. — 5) E. E. Naur: Aandelig Tids-Fordrif. 1700. — 6) Hans Christensen Sthenius: Geistlig Hussraad. 1592. — 7) Sonthomb: Klenodie, S. 19. — 8) Praxis Piet., S. 262. — 9) Charles Bodington: Books of Devotion. London 1903, S. 203. — 10) Hieremias Drexelii: Betenkninger om Evigheden. 1681, S.180. — 11) Holmquist: K. Hist. II, S. 377. — 12) Realencyklop., Alb. Hauck, 1908, 2i Bd., S. 786.

til »praktisk Frelseslære«¹. — Det gælder om at gøre Indtryk (*Franckes* gentagne trefoldige: fortabes!)². Dette giver sig naturligt Udslag i Præstens Tiltaleform; i *Henrik Gerners* Afskedstale 1659: »I Elskelige Christne Siæle, som nu ere tilstæde, Høje og Nedrige, Lærde og ulærde, Ædle og u-ædle«³ — sammenlign hermed *Jens Petersen Juuls* Afskeds-Prædiken (1765), hundrede Aar senere: »Dyrekliøbte Siæle!«⁴ *Jesper Brochmand*: »I Guds Børn«, »gode Guds Børn«, *Andreas Hof* (o. 1700): »Allerkjæreste Tilhørere«⁵. (Dette »praktiske« har stadig været fortsat, særlig af Vækkelsesprædikanter — endende med Gudstjeneste og Morgenandagt i Radio — og »slaaende« Henvendelse til Lytterne, som: du har indstillet din Radio rigtigt paa København-Kallundborg — har du ogsaa indstillet dig selv?). Pietisternes præges af Inderlighed og Henvisning til Forsoningen: »Elskelige og med Jesu Blood dyrekliøbte Siæle« (*Albert Thura*)⁶ »Elskelige, Allerkjæreste, forhærdede Syndere« (*Albert Trojel*)⁷, *Francke*: »Elskelige i Herren«, »i Christo Jesu«; »Min Allerkjæreste« (*Peder Hersleb*)⁸, »Elskelige« (*Mossin*)⁹ — og under Rationalismen stadig: »Andægtige Tilhørere«, »min Ven« o. lign. — En Hustru anbringer Sedler med Bibelsprog paa Steder, hvor hendes Mand maa faa Øje paa dem¹⁰, for Børnene anvendes Bibelsprog til Øvelser i ABC'en¹¹. Bibelsprog anbringes alle Vegne, ikke blot i Kirken og over Indgangsdøren til Hjemmet, men paa Navneklude¹², paa »Pandetræt« over

1) Kirke-Lexikon III, 551. — 2) August Herman Francke: Troens Handling eller Forretning i en Bodfærdig Synderes Retfærdiggjørelse for Gud. Prædiken 2. Pintsedag. 1741, S. 12. — 3) Khist. Saml. 5. R. II, S. 145. — 4) Jens Petersen Juul: Afskeds-Prædiken 1767, S. 15. — 5) Andreas Hof: Laas for Munden. — 6) Albert Thura: En Vækker I De Søvnagtige Christnes Øre / som ved hvert Minut raaber Var dig for Satan! 1738, S. 3. — 7) Albert Trojel: Betragtninger over Jesu Lidelse. 1762. — 8) Peter Hersleb: Prædikener. 1744. — 9) Hans Mossin: Huus-Postil. Bergen 1766. — 10) Mahrholtz: D. D. Piet., S. 340. — 11) August Hermann Franckens Morgen- og Aftenbønner. Odense. 1857, Indledn. — 12) Personalhist. T. 2. R. III, S. 238.

Arnen¹, en Højspænding, som let slaar over i Sværmeri². Alt har til Hensigt at »vække en levende Ortodoxi«³; i sin Udartning bliver det til den smagløse Udmaling af Christi Lidelse, for hvilken »Pontopps. Salmebog« ikke er fri.

J. M. Jd. skriver: de (røde Traade) skulde minde om Christi Blod og Korsfæstelse — men hun fordyber sig ikke i »Lidelsen«, ligesaalidt som hun kan siges at gøre nogen smagløs Anvendelse deraf.

»at ieg ikke skulle mire søynde med forsæt«. Meningen er aabenbart: at jeg ikke skulde synde (o: bande) »mod min Vilje, men »synde med Forsæt« maa være et for J. M. Jd. nærliggende Udtryk, hvis Betydning hun har misforstaaet.

Naar hele Livet skulde leves for Guds Ansigt — være een Gudstjeneste — var det absolut Krav at »overvinde forsætlige Synder« (»skaf den samme ikkun strax af, øv dig dernæst i det gode«)⁴; men Samvittigheden pintes af de uundgaaelige »Skrøbeligheds-Synder«, som man maatte haabe, Gud i sin Naade vilde tilgive (*Sonthomb*: Synder af skrøbelighed og uvidenhed bliver daglig tilgivne for Christi skyld, men »de modvilliges (o: genstridige, ulydige) og forsætlige synder, dem skulle vi visselig og ufejlbar sky og fly slet og aldeles«⁵, *Praxis piet*: »udi synderlighed vaar dig at du icke aff din frj Villie / oc forsæt synder. Thi det er umuligt at haffue den sande Tro / oc tilligemet / oc forsætlig viis gjøre ilde oc Synde«⁶, »bevar os fra forsætlig Synd«⁷. Denne »relative Fuldkommenhed« er nøjere udviklet i *Kvækernes Forsvarsskrift*⁸ (paa Dansk, London

¹) Hist. Samf. Aarb. f. Aarhus Stift, IV, 1911, S. 94. — ²) Holmquist: Kirkehist. II, S. 449. — ³) K. R. Hagenbach: Den evangeliske Protestantisme. 1861. S. 244. — ⁴) Schade: Spørm., S. 184. — ⁵) Sonthomb: Klenodie, S. 593. — ⁶) Praxis Piet., S. 275; jfr. Reenberg, Khist. Saml. 5. R. V, S. 546, P. Saxtorph: De Troendes Skat og Klenodie. 1757, S. 23, Philip Jacob Speners Christendoms Øvelse. 1768, S. 28, H. Gravesen: Enevold Ewald, S. 53. — ⁷) Guds Børns daglige Adgang til Naade-Stolen. 1748, S. 8. — ⁸) Forsvar for den Sande Christelige Theologi, som den Kundgiøris og Prædikis af det Folk, som af Foragt kaldis Quækere. London. 1738, S. XXII.

1738), som muligvis har øvet ikke ringe Indflydelse.

Denne Opfattelse af Problemet imødekommer den almindelige Trang, som navnlig har givet sig Udtryk i Pietismen: at naa til Harmoni i Sjælen, Enhed i Stedet for Delthed, den gode Samvittighed¹. Det virkede befriende, og Udtrykket: »forsætlig Synd« bliver gængs (en Fader beder for sin nyfødte Søn: Gud lade ham forsetlig Dine Bud ej bryde noget Stykke²), og det var dette, der gav Modstanderne Anledning til Beskyldningen for indbildt Fuldkommenhed, baade under Brydningstiden i København³, og paa Landet, eftersom Vækkelsen bredte sig⁴, helt til Slutningen af Aarhundredet (*Peder Frandsen*)⁵, og i visse Tilfælde virkelig førte til Sværmeri⁶. — For J. M. Jd. er »synde med Forsæt« et Udtryk, som let falder i Pennen, fordi hun har hørt det saa tit, uden at opfatte Betydningen.

»Ieg vil lade mig tegne til alters« . . . Det var under Nadveren, *Teresa* oplevede sin Henrykkelse; Nadveren har til alle Tider været Livskilden for de Kristne, ogsaa for de praktiske Pietister (*Schade* anbefaler at fatte gode Forsætter under Skrifttemaalet⁷); man kan maaske undres over, at J. M. Jd. ikke føler Skrupler ved at gaa til Alters, inden hun er naaet til Frelses-Vished, da disse Betænkeligheder spillede saa stor Rolle i den senere Pietisme.

»Ieg sled med sok og bøn . . . huor paa ieg gik i min sieng . . . og ieg vognede op i stor glede«. Typisk for de pietistiske Omvendelser (for en Del med *Franckes* som Mønster⁸) er den voldsomme Overgang fra den dybeste Fortvivlelse til den største Fryd, som »ingen Tunge kan

¹) Georg Fasting: Til Belysning af Pietismen. Kristiania 1883, S. 103. Vilh. Grønbech: Religiøse Strømninger i det nittende Aarhundrede (Gyldendal: Det nittende Aarh. XXV, 1922). — ²) Personalhist. T. 6. R. I, S. 261. — ³) Gravesen: Ewald, S. 48. H. F. Rørdam, Khist. Saml. 3. R. IV, S. 73; 5. R. V, S. 432. — ⁴) Hardsystems Aarvog II, 1903, S. 75. — ⁵) Hafstrøm: Fra den jyske Vækk., S. 10. — ⁶) Khist. Saml. 3. R. III, S. 203. — ⁷) Schade: Spørsn., S. 144. — ⁸) Ritschl: Piet., II, S. 251.

udsige¹, overalt skildret med næsten nøjagtig samme Ord, og derpaa:

»ny siend en ny vilile ia at være over sat fra mørket til lyset«. *Col. I 13, Acta XXVI 18, Joh. Evang. V. 24, 1 Pet. II 9* citeres overalt i disse Omvendelses-Beretninger.

»nu fælde og smagte ieg [hans] døds og pinnes foijnd«. *Kingos Salmeb.:* »Jeg troer vist, at min synd — Ved Jesu døds og pines fynd — Er evig sat til side². Den næsten sanselige Følelse af Saligheden er typisk for *Heinrich Müller* (»smager og seer, hvor venlig Herren er³, »i Troen lugte og smage Guds Godhed⁴, »erfarre og smage Guds Kierlighed⁵, »føle og fornemme ham⁶); derefter hos os: *Naur* o. 1700⁷. Men den spores allerede hos *Mich. Bock* 1590⁸, *Arnd*⁹ og *Scriver*¹⁰.

Denne Tidens Trang til det anskuelige, sanselige, efter Ortodoksiens Fordybelse i Tankeverdenen, gav sig Udslag i Jesuitternes »Øvelser«, og som det i den katolske Kirke udartede til Dykkelsen af Jesu hellige Hjerte, udviklede det sig i den protestantiske Kirke til en ligesaa usmagelig Fordybelse i Betragtningen af Jesu Vunder, begge med *Bernhard* som Forudsætning¹¹. Tiden bliver aldrig lang for Guds Børn, som omgaas Jesu Vunder og Saar¹², de er den bedste Tidsfordriv¹³, Mad og Drikke¹⁴, nydelige og velsmagende Retter¹⁵, Spisekammer og Bad-

1) Praxis Piet., S. 203. — 2) Salmeb. 1781; Nr. 180, v. 6. — 3) Heinrich Müller: Himmelske Kierligheds-Kys og Gudelige Kierligheds-Lue. 1745, S. 68. — 4) ib., S. 207. — 5) ib., S. 210. — 6) ib., S. 211. — 7) E. E. Naur: Tii Aandelige Pinse-May. 1699, S. 37, do: Chrd.-Gienvey, S. 117. — 8) Michael Bock, Honstein, Sorgefulde oc Bedrøffuede Hierters Vrtegaard ... Vdsæt paa Danske Aff Rasmus Hanssøn 1597, G, V. — 9) Arnd: Sande Chrdom, S. 442. — 10) Grosse: Alte Tröster, S. 256. — 11) Ritschl: Piet., I, S. 54. — 12) Johan Christoph Schinmeyer: Nogle Hoff-Personers Samtale om En sand Christendoms Muelighed. 1739, S. 19. — 13) Opmuntring og Anviisning til Retteligen og ideligen at betragte Guds Søns vor Frelseres Jesu Lidelse. 1756, S. 174. — 14) ib., S. 11. — 15) Saxtorph: Skat og Klenodie, S. 9.

stue¹, et universal Hjælpemiddel², den probate, lægende Olie³; der kan den troende krybe ind og skjule sig⁴, »hvad er dog det for en Naade og Trøst at ligge i Jesu Blod, Vunder og Saar«⁵. Der tales om Blodet, ikke blot i Gravskrifter («i Lammets Blod du nu er søled — til dette blodig Vaskersted«⁶, men selv i Fødselsdagsvers («Min Præste-Kiol er sort, men Hans er hvid og rød, — det er min Liv-Couleur, min Lyst, min Trøst, mit Brød«⁷). Daaben er »Vand som udflyder af Jesu Christi Vunder«⁸, endog i Bordbønnen mindes de⁹. Hvert Saar svarer til sin Art af Synd, Vunderne anraabes, hvert for sig¹⁰, Kristi Død udpensles til det hæslelige¹¹. »Pontoppidans Salmebog« er ikke uberørt heraf (de nye, tyske Salmer): »Jesu blode-strømme — Sencker jeg mig i¹²; — Ach maatte jeg hans aabne side — Saa længe kysse som jeg gad«¹³. »Blodet« og »Brudgommen« sammen sættes; f. Eks. i *Jørgen Hee*: Christi Lidelses Historie (over 2000 Sider!): »blodig Brudgom«¹⁴.

Andagtsbøgernes Titler viser Tidens religiøse Præg: »Chr. paa Oliebjerget eller Betragtninger over Vores paa Olie-Bjerget bedrøvede, ængstefulde, skielvende, bævende, afmægtige, grædende, bedende, med Døden stridende og Blodsvedende Gud og Frelser Jesus Christus« (1757), »Betragtning af Christi Lidelse« (*Trojel*), »Nogle med Blod besprengte Blomster« (*Boye*), »Langfredagspejl« (*Naur*), »Opmuntring til Retteligen at betragte Guds Søns vor

¹) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 284. — ²) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 114. — ³) Christus paa Olie-Bjerget. 1757, S. 5. — ⁴) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 284. — ⁵) Lære-riige og opmuntrende Exempler Af Siele, som have ladet sig drage til den Korsfæstede Jesum . . . til det uskatterlige Jesu Blods Priis og Berømmelse. 1759, S. 50. — ⁶) Personalhist. T. 2. R. I, S. 286. — ⁷) Kiøbenhavnske Nye Tiden-der 1752, S. 131. — ⁸) Prætorius: Skatkammer, S. 230. — ⁹) C. J. Brandt: Salmedigteren Hans Christensen Sthen. 1888, S. 33. — ¹⁰) Ritschl: Piet. II, S. 65; Arnd: Sande Chrdom, Cap. 23, S. 812. — ¹¹) Ritschl: Piet. IV, S. 388. — ¹²) Pontopp. Slmb. 345, V. 3. — ¹³) ib. 405, V. 2. — ¹⁴) Fr. Boye: Nogle med Blod besprengte Blomster, S. 98.

Frelseres Jesu Lidelse« (forskellige Forff.), »Betragtning over den gandske Christi Lidelse«, »Scola Crucis«, »De syv Kors Ord« (*Hersleb*), »Gudelige og gaffnlige Betænckninger offver Vor Frelseres Jesu Christi hellige oc højværdige Bloed-Daab« (*E. Pontoppidan*) o. m. fl.!

Af alt dette gaar der i hvert Fald kun en svag Genklang gennem J. M. Jd.'s Ord.

»nu havde gud tiæt et lys i min siæl.« Udfra det bibelske: »Gud er Lys« ligger det nær at udtrykke Omvendelsen ved: Gud tænder Lys i Sjælen, og med disse Ord er den bratte Omvendelse bleven udtrykt, lige fra *Hermes Trismegistos*¹, undertiden som en Vision (*Böhme*², *Heinrich Niclas*)³, og for Mystikere bestaar den sande Kirke af dem, der har dette Lys⁴. (*Samuel Nethenus*: »Lux in tenebris« ∴ Kirken bestaar af de genfødte, disse er Lyset i Mørket⁵ — jfr. »Kvækerne«⁶). For J. M. Jd. er Lyset: den levende Tro (ligesom i *Pontopp. Salmeb.*: Kan du i dit hierte finde — At der er et Lys derinde⁷).

»min ondelig brudgom«. *Arnd* er maaske den første Lutheraner, der anvender Billedet: Brud-Brudgom paa den enkeltes Forhold til Gud⁸, og det anvendes derefter stadig (hos *Scriver* en endnu udførligere »Ægteskabs-Kontrakt«⁹, jfr: *Pontoppidan*: du skænker — jeg skænker . . .¹⁰), — som Modstykke *Prætorius*: Verden = Djævelens smukke Brud¹¹. Allerede hos *Arnd* nærmer Udtrykkene sig det sanseelige, det forstærkes hos *Heinr. Müller*¹², og med Højsangstilen »holdt et stort Stykke middelalderlig Katolicisme i den rene Læres Dage sit Indtog i den lutherske Kirke-

¹) Vilh. Grønbech og Aage Marcus: *Mystik og Mystikere*. 1928/30, S. 82. — ²) *ib.*, S. 156. — ³) F. Nippold: *Hist. Bilder vom Boden des Separatismus*. (Prot. Monatsblätter) Gotha 1864, S. 22. — ⁴) *ib.*, S. 18. — ⁵) Ritschl: *Piet.* III, S. 390. — ⁶) A. Bruckner: *Erweckungsbewegungen*. Hamburg 1909, S. 36. — ⁷) *Pontopp. Slmb.* 21, V. 4; *Schade*: *Spørm.*, S. 323. — ⁸) Ritschl: *Piet.* II, S. 42. — ⁹) *Scriver*: *Sjæleskat* I, S. 512. — ¹⁰) *Pontopp. Slmb.*, 428. — ¹¹) *Prætorius*: *Skatkammer*, S. 441. — ¹²) *Heinr. Müller*: *Kierl. Kys*, S. 138, 186 do.: *Evangeliske Hierte-Speyl*. 1704, S. 505.

Afdeling«¹, som navnlig hos Herrnhutterne dreves ud i det anstødelige. Heri spores tillige Indflydelse fra »Hyrd-Poesien«².

Salmedigtningen staar naturligtvis i Gæld til den verdslige Digtning; *Sthen* er bl. a. paavirket af Folkevisen³, og den fremtrædende Naturfølelse hos de »gamle« Salmister er paavirket udefra (se *Hans Albertsons* smukke: »Jeg veed en Urt, baade deilig oc bold — Som staar paa Marcken hin rene«⁴). »Det skønne« indgaar lige saa naturligt i Salmernerne, som de verdslige Melodier benyttes, hvis de findes egnede dertil; »jeg haver der med vildet giort de velklingende og behagelige Melodier saa meget meere himmelske, oc dit Sind (om dig det befalder) dismeere andægtigt . . . under selv-samme Melodie, at høre en Sang om Zion«, siger Kingo til »dend gunstige og retsindige Læsere« i Fortalen til Siunge-Koor; men betænkeligt bliver det at overføre »Erotikken« i den religiøse Poesi. I »Dend Forordnede Ny Kirke-Psalmebog«, 1705, findes Udtryk som: »Hvo drucken bliver af Kierlighed — Til dig / veed grandt Jesu Sødhed«, »Da blifver der Kys med Favnetag / Fast søder end nogen Honnings Smag«, »O Jesu kier / min Brudgom skøn / i Tugt og Ære Kand mig ret lystig giøre«⁵. Ogsaa i *Dagbøger* bliver fra 1700 lignende Udtryk almindelige (i Anledning af Dødsfald)⁶ samt i *Gravskrifter og -taler*⁷, men »Pontoppidans Salmebog« (1740) (og den senere »forordnede«) gaar langt videre i denne Henseende.

»nu skulde ieg bevis i mod min næste det gud havde bevis i mod mig . . . ieg snagde med nole . . .« J. M. Jd.

¹) Frederik Nielsen (V. Ammundsen): Kirkens Historie II. 1908, S. 495. — ²) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, S. LXII; Ernst Frandsen: Brorsons Julesalmer (Udg. af Jysk Selskab f. Hist., Sprog og Litt.). 1932, S. 23. — ³) Ernst Frandsen: Hans Christensen Sthen (Acta Jutlandia) 1932, S. 93. — ⁴) Brandt & Helweg: D. D. Ps.digtning I, 67. — ⁵) S. 21, V. 21, 29; S. 60, V. 6. — ⁶) Personalhist. T., 5. R. V, S. 25; 6. R. I, 74, 262. — ⁷) do. 1. R. I, S. 64; 1. R. II, S. 223; 1. R. III, S. 157; 1. R. V, S. 100; 7. R. III, S. 180; 8. R. I, S. 49.

afholder ligesaa lidt som Mathias Nielsen gudelig Forsamling; *Schinmeyer* advarer den omvendte mod at »oplæses« og opfordrer til at »bie efter Kald og Lejlighed til at opbygge og forbedre deres Næste«¹; »et Lys maa tænde et andet« (*Rambach*)², nemlig ved Samtaler³. »God Snack er Gestebeds rette Pryd« (*Lonerus*)⁴ til at »befordre det hellig Evangelii Løb«.

»men var fryttagtig i mod de større«. *Rambach* formaner til at »træde frem for Lyset med det samme, saasom det ikke indeholder noget, der strider imod den sunde Fornufts Grund-Love eller imod det indplantede Begreb om Gud og hans Væsen«⁵, »med hellig Frimodighed«⁷. *Prætorius*: »Fornegt ikke Guds Naade imod dig, men roes dig deraf med største Frimodighed, og siig: »Hvo skulde dog have tænkt, at jeg arme Menneske, jeg arme syndige Orm, skulde komme til denne store Herlighed«⁸. Der indfinder sig let en vis Frygtsomhed; *Schade*: Frygt for Verdens Foragt⁹, *Francke*: »saadanne, som endnu ikke ere igiennembrudte og komne til troens frimodighed eller vished, men staar under lovens trældom, og ey have fattet Jesu kierlighed og naade retteligen«¹⁰; og de rammes særlig af Jesu Tugt¹¹. *Thurah*: den troende beder Gud om ikke at maatte blive til Skamme, »thi han har ofte derfor stor Frygt«¹². *Prætorius*: Frygt for Guds Majestæt, og denne »formeres ved Djævelens Forskrækkelser«¹³; som en Reaktion efter Omvendelsen vil ofte en eller anden aandelig Svaghed indfinde sig, navnlig »Kleinmodighed«¹⁴.

»da togtede han min samviætighed med forskijødelse.«

1) Johan Christoph Schinmeyer: Den Rette Vey til Livet, Tillige med dens Af- og Irre-Veye. 1739, S. 161, 163. — 2) Rambach: Christi Lidelse, S. 272. — 3) ib., S. 267. — 4) J. Lonerus: En Christelig / oc ordentlig / Dispositz / forklaring oc vdleggelse. 1605, 7. S. e. Trin. — 5) Prætorius: Skatkammer, S. 419. — 6) Rambach: Christi Lidelse, S. 272. — 7) ib., S. 267. — 8) Prætorius: Skatkammer, S. 385. — 9) Schade: Spørsn., S. 165. — 10) August Hermann Franckens Haand-Postil. 1752, S. 748. — 11) ib., S. 752. — 12) Diderik de Thurah: Samling af endeel gudelige Betragtninger. 1776, S. 101. — 13) Prætorius: Skatkammer, S. 395. — 14) Neuchs: Aarvaagenhed, S. 113.

Stemningsskiftet mellem dyb Pessimisme og frejdig Tillid stammer fra Middelalderens Følelse af dyb Armod¹ (*Ellen Jørgensen*), og under det isolerede Liv, der førtes i de vakte Kredse, forstærkedes det ganske naturligt (»ja, nød og angst for og bag«², *Pontopp. Salmeb.*, 271: hvert Vers begynder: »mig plage mine Synder«. *Hans Holk*: En Præstes fem og tyve Aars høye aandelige Anfægtelser, o. 1780, »jammerlig fortærede« af en øm Samvittighed³). Selv de »glade Kristne«, Herrnhuterne, er »fulde af Hjerteangst og Frygt«, beretter en fynsk Bonde fra sit Besøg i Christiansfeldt⁴. En ængstelig Forsigtighed præger de vakte; der anbefales »forsigtig Vandel«⁵, advares mod fortrolig Omgang med det andet Køn⁶, Højsangen fortolkes rent aandeligt⁷ (modsat: fortolke Gudsforholdet sanseligt). Selv med Haven bør den troende ikke beskæftige sig for meget⁸; bedst derfor at holde sig inde (allerede hos *Nested* 1625)⁹ og sige Verden Adieu¹⁰.

»da lod Gud vor kretur død.« (*Praxis piet.* »stugtet med Sygdom og onde Tilfald«¹¹).

»og han over beviste mig i min samvettighed det var for min hoijgleri.« *Praxis piet.* lade sit »Liuss ved mit Exempel skinne for dennem uden all Hycklerii«¹²; *Francke*: »nogen vil fremture i sit hyklerie og synder, for hvis skyld Herren tugter ham, og paafører ham angst og rædsel«¹³; »Hykleri« i nøjagtig samme Betydning som hos J. M. Jd. hos *Rambach* (»Hvo som ikke vil vove noget for Christi Skyld . . . den røber sit Hykleri«¹⁴) og hos Hauge¹⁵.

1) Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse, S. 69. — 2) Pontopp. Slmb. 239, V. 10. — 3) Prætorius: Skatkammer, S. 27. — 4) Khist. Saml. 4. R. I, S. 417. — 5) Lyder Høyer: Aandelige Siælsrørende Betænkninger. 1761, S. 32. — 6) Adam Struensee: Guds Villie efter det Sjette Bud. 1771, S. 31. — 7) Naur: Chrd.-Gienvey, S. 100. — 8) Johan Quirsfelds Himmelske Have-Selskab. 1794. Fortale. — 9) Nelaus Povelsson Nsted: Græd icke. 1625, S. 127. — 10) Lyder Høyer: Sjælsr. Betækn., S. 39. — 11) Praxis Piet., S. 490. — 12) Praxis Piet., S. 721. — 13) Francke: Haandpostil, S. 757. — 14) Rambach: Christi Lidelse, S. 1171. — 15) A. C. Bang: Hauge, S. 43.

»der ien[d]fan[t] sig onder tieden blyferdighe[d].« »Blufærdighed« betegner hos de gamle Forfattere den samme Dyd som nu: (den kvindlige) Beskedenhed og Tilbageholdenhed, »en af de deyligste oc ypperste Dyder oc it herligt Smycke oc prydelse hoss unge folck«¹. »B. zirer et ungt Menneske, ja, alle Mennesker best, et blyefærdigt Menneske er ret en deylig Rose og al Ære værd«²; B. nævnes sammen med »Fryct«³, og Ydmyghed (endnu hos *Heinrich Müller*)⁴, og det er en Ros at have levet »blyefærdig« (Gravskrift, 1720)⁵. Men hos *Rambach* findes: »blyferdig og øm Samvittighed«⁶, »blufærdige og forskræmte Gemytter«⁷, »blufærdige dog troende og oprigtige Sjæle«⁸. — At J. M. Jd. er paavirket af sidstnævnte, synes utvivlsomt!

»ieg kom i baren nød og der var ingen [K]r[aft] til at føde.« *Bedendes Kjæde*: Bøn i Barselnød, naar »Barnet er kommen til Fødselens Sted, og der er ingen Kraft til at føde«⁹.

»døden stod for mine oijne«. Beskrivelsen af Krisen er som taget ud af *Praxis piet.*¹⁰ (hvoraf *Spener* var paavirket)¹¹; af samme Type: *Schade*¹², *Arnd*¹³, *Hauge*¹⁴ og mange andre¹⁵.

¹) Martini: Jomfruers Ærekrantz, S. XIII; jfr. Johann Holtzmann: Fromme Quinders Speyel. 1653, S. 50; Michael Saxe: En Liden Aandelig Spørsmåls Bog. Enfoldige Folck oc Vngdommen gantske fornøden / nyttig oc lystelig at læse. Rostock 1602. Fortale; Hans-Michel Moscherosch: En Troe Faders Christelige Siæle-Gaffue. Lykstad. 1645, S. 120; Morten Rhode: Christi Legeme. Det er: Den Stridende Christen Kircke / Under et Menniskis Gestalt. 1699, S. 64, 81. Mag. Georg Ursins . . . Tale, Holden i Nascous Kirke den 24. Aprilis Anno 1715 — Just under Slaget med de Svenske — Paa — Kolberger Høyde. 1743, S. 21. Struensee: 6. Bud, S. 36. — ²) Prætorius: Skatkammer, S. 440. — ³) Jørgen Huulbech: Aarons Bryst Span. 1706, S. 1217. — ⁴) Heinr. Müller: Kierl. Kys, S. 208. — ⁵) Personalhist. T. 6. R. IV, S. 230. — ⁶) Rambach: Christi Lidelse, S. 225. — ⁷) ib., S. 417. — ⁸) ib., S. 1057. — ⁹) Hvalsøe: Bedendes Kjæde, S. 311; Rittmeyer: Fryde-Maaltid, S. 540. — ¹⁰) Praxis Piet., S. 72 flg. — ¹¹) Ritschl: Piet. II, S. 111. — ¹²) Schade: Spørsm. (Levnet). — ¹³) Arnd: Sande Chr., S. 365. — ¹⁴) A. C. Bang: Hauge, S. 7 flg. — ¹⁵) Mahrholtz: Der Deutsche Pietismus, S. 93, 116.

»når dievlen med os kiver i dødsens elende.« *Kingo*:
»Naar vi med Dievelen kifve I dødsens elende«¹.

»en blod streg«. *Saxtorph*: »Frelseren gjorde med Blod en Streg over alle Synder«².

»for hans død og pinns skyel«. Dette og lignende Udtryk findes selvfølgelig mangfoldige Steder³; særlig ofte findes »for din Døds og Pines Skyld« i »Bedendes Kjæde« (o. 20 Gange — foruden »for din blodige Døds og Pines Skyld«⁴, »for Jesu Saars, Blods, Pines og Døds Skyld«)⁵.

»da fode ieg strags met foster til verden.« Alm. Sprogbrug før 1600: »avle og føde Foster«⁶; i Betydningen: lille Barn hos *Naur*⁷, *Villads Nielsson*⁸, »*Pontoppidan*«⁹.

»Jo her stor ieg gud hilpe mig for Jesu Skyl ammen.« Jfr.: Luther i Worms!

At Johanne Marie Jensdatter virkelig har oplevet, hvad hun skildrer, er utvivlsomt, hendes Beretning bærer Troværdighedens Præg; se saaledes Overensstemmelsen mellem Tidsangivelsen: »saa nær midt i Faste« og Bønnen »om han vilde meddele mig den mindste Krumme, han havde meddelt nogen Hund,« en Genlyd af Teksten til 2. Søndag i Fasten: den kananæiske Kvinde! Man maa beundre den Alvor og Energi, hvormed hun kæmper sig frem til Frelsesvished. Navnlig er Skildringen af den anden Krise, dens Stigen under Svangerskabet, Afslutningen, der falder sammen med Barnets Fødsel, af psykologisk Interesse. Og dog er Beretningen ikke blot holdt i Tidens almindelige religiøse Sprog, men — som paavist — helt igennem skrevet

¹) Den Forordnede Nye Kirke-Psalmebog 1781. S. 4, V. 4, Slutn. — ²) Saxtorph: Skat og Klenodie, S. 151. — ³) »Gud forlade mig min Synd for Jesu Døds og Pines Skyld, Amen« er tilføjet i Randen af Anders Jenssøn Mariagers »Fader vor«, 1580, som har tilhørt Biskop Rørdam og af ham er forsynet med en lang Liste over Henvisninger (Statsbiblioteket, Aarhus). — ⁴) Hvalsøe: Bedendes Kjæde, S. 6. — ⁵) ib. 141. — ⁶) Khist. Saml. 5. R. II, S. 722. — ⁷) E. E. Naur: En Aandelig Jule-Stue. 1703, S. 181. — ⁸) Willads Nielsson: Catechismi Postebud oc Bredragere. 1682, S. 185. — ⁹) Pontopp. Slmb. 401, V. 1.

efter bestemte Mønstre, Udtryk og Vendinger »laante«, et Eksempel paa, i hvilken Grad Lægfolks religiøse Liv foregaar (i hvert Fald: i hvilken Grad de kan opfatte deres religiøse Oplevelser) efter bestemte Forbilleder.

Spørgsmaalet bliver da: kan det herigennem paavises, at J. M. Jd.'s Omvendelse er Udslag af en bestemt religiøs Bevægelse specielt af det pietist.-herrnh. Røre? At det til en vis Grad har øvet Indflydelse, er utvivlsomt; hendes Læremester »Mattias Nielsen« kom fra det religiøst bevægede Liv i »Ølholm«, og han regnedes for Føreren for sin Kreds (*Biskop Birchs Indberetning* 11/8 1812)¹.

Der findes hos J. M. Jd. flere af Pietisternes (og Herrnhuternes) gængse Udtryk, men — som den foregaaende Undersøgelse har vist — flere af disse er for hende kun tillærte Vendinger (»Christi Blod«, »aandelig Brudgom«, »føle og smage«), et enkelt Udtryk misforstaaet (»med Forsæt«), og de fleste Udtryk og Tanker findes allerede hos ældre Forfattere (»Før-Pietisterne«) »Genfødsel«, »gudelige Samtaler«, »Helvedes Angst«. Den ejendommelige Anvendelse af Ordene »Hykleri« og »Blufærdighed« (og »Christus i hans Lemmer«) synes taget fra *Rambach*: »Betragtninger over den ganske Christi Lidelse« og Beskrivelsen af Krisen under Fødselen viser hen til *Hvalsøe*: »Bedendes Kjæde«, med en saadan Tydelighed, at det synes sikkert, at hun maa have haft disse to Andagtsbøger, selv om en Paavirkning iøvrigt kan være sket indirekte, f. Eks. gennem Præstens Prædiken. Hun synes ogsaa at være paavirket af *Heinr. Müller*. Men de fleste af disse hører ikke til den Haleske Kreds (derimod tyder Udtrykket: Blod-Streg paa en vis Forbindelse med Saxtorph: »De Troendes Skat og Klenodie«, en Andagtsbog, som var meget udbredt)².

¹) Koch: Den piet. Vækk. i Jylland. Khist. Saml. 3. R. II, S. 531.

— ²) At »Bedendes Kjæde«, har været særlig udbredt i disse Kredse, synes at fremgaa af en Undersøgelse af Skiftebøgerne for Grundet og Høygards Gods (1774 — 1806) og Engelsholm Gods (1737 — 86),

J. M. Jd. kan næppe have tænkt sig, at Beretningen om hendes Omvendelse skulde fylde den ret store Bog, i hvilken hun har nedskrevet den; hun har utvivlsomt villet føre Dagbog over sit Sjæleliv, men opgivet det — hendes Pietisme stikker ikke saa dybt. Hun benytter Lejligheden til ved Samtale at »udbrede Guds Rige« (se hendes Indledning: hav ingen anden Tanke . . .!) — men dette kunde give Modstandere Anledning til at beskyldte hende for at holde »gudelige Forsamlinger«. Omvendelsen er hendes store Oplevelse, om den talte hun stadig, og med en Iver, som fik *P. Laursen, Fredensbjerg*, til at tage Afstand fra hende i et meget skarpt Brev (som han først efter nogen Tøven afsendte), hvori han beskyldte Mattias Nielsen og hende for at bygge paa indbildte Aabenbaringer, for Hovmod, Had m. m. (se »Brevbogen«)¹. Sognepræsten, Pastor *Brøchner*, klagede til Øvrigheden, og ⁹/₁₁ 1811 fik hun og de andre »Fanatikere« Tilhold om »at være ordentlige og ikke holde Forsamlinger eller søge at udbrede deres fanatiske Lære«². Herredsfoged *Brorson* skriver ¹⁴/₁₁ 1811 om hende: hun »rystede, hævdede sit Bryst og græd, og hine gamle Theologers Ordspil om Naade, Arvesynd og Genfødselse, Kristi røde Blod, med utallige Talemaader og Distinktioner i Pontoppidan og desuden Bibelsprog flød fra hendes Læber som en henrivende Strøm i fulde tre Kvarter, uden at jeg fandt mindste Sammenhæng. Hun troede, at de, der ej tænkte som hende, var fordømt. . . . Sammenkomster holder hun ikke«³. Selvom J. M. Jd. frikendes for at holde gudelige Forsamlinger, er hun drevet et langt Stykke ud i Fanatisme. Smlgn. Forhørene over vakte Kvinder i Tyskland o. 1700⁴; »Rystelser« er et psyko-

(Landsarkivet, Viborg), hvor jeg har fundet (idet jeg forbigaar Bøger, som findes een Gang): Salmebog (34), Bibel (8), Catechismus (5), Huspostil (5), enkelte Prædikener (5), Bedendes Kjæde (4), Tanke-Tøjle [Ivar Brinck] (3), Bibelske Kjærne [Lassenius] (2).

¹) P. Laursens Brevbog, Ny kgl. Saml. 382^m, 30. — ²) Politie Protokol for Bierre Hatting Herreder 1811, 9. Nov. — ³) Koch, Khist. Saml. 3. R. II, S. 526. — ⁴) Ritschl: Piet. II, S. 183.

patisk Fænomen, som dukker op indenfor den radikale Pietisme¹: *Fox, Kvækerne*², *Kuypers Vækkelse 1749*³, *Grubers Inspirations-Menigheder*⁴, *Shakers i Nord - Amerika*⁵, *Falsteriana*⁶, *Fynske Vækkelse (Chr. Madsen)*⁷.

Paa Cancelliets Foranledning skulde nu »en Commission sammentræde for at forsøge, hvorvidt Sværmerne ... kunde formanens at afstaa fra deres vildfarende Meninger« ... »Udfaldet af denne Forhandling, under hvilken der blev anvendt muligste Flid for at formaae disse fanatiske Mennesker til at erkjende deres Vildfarelse og bequemme sig til et med deres Borgerpligter stemmende rigtigt Forhold, havde ikke ganske været efter Ønske, idet disse Personer, med Undtagelse af Johanne M. J., der erkjendte sine Fejl, vedbleve deres Vildfarelser ...«⁸. J. M. Jd. skiller sig altsaa ud fra sin Kreds, tvunget af sin Samvittighed (Matt. Nielsen var af en saa ømtaalig Samvittighed, at onde Mennesker benyttede sig deraf til at snyde ham i Handel⁹); til P. Laursen, Fredensbjerg, kom hun senere i godt Forhold¹⁰. Men naar hun føler Samvittighedsnag over at være gaaet for vidt, er Aarsagen: hun tilhører ikke den halleske Pietisme. Det gælder Danske som Englændere: de har »solid sense« og »humour«¹¹. Hun kan betegnes som *Gammel-Lutheraner*, det Navn, hvormed Partiet senere — med mindre Ret¹² — betegnede sig, i Lighed med de tyske¹³, indtil de fik Navnet »de

¹) Holmquist: Kirkehist. II, S. 450. — ²) ib., S. 328. — ³) Ritschl: Piet. I, S. 348. — ⁴) do. II, S. 369. — ⁵) Fr. Hammerich: Den Kristne Kirkes Historie III. 1873, S. 475. — ⁶) Chr. Bruun: Falsteriana. 1869, S. 18. — ⁷) F. Nygård: Kristenliv i Danmark gennem 100 Aar ... Den fynske Opvækkelse, S. 365. — ⁸) D. K. 1. Dep. 3, S. 308 (»Extract af Sagen«.) — ⁹) Hafstrøm: Fra den j. Vækk., S. 28. — ¹⁰) Schrøder: P. L. Fredensbj. (Nord. Msskr. 1879 II) S. 115. — ¹¹) William Boyd Carpenter: A Popular History of the Church of England. London. 1900, S. 297. — ¹²) Marius Sørensen, Vejle F.blad ²¹/₃ 1910. — ¹³) V. Ammundsen: Den kristne Kirke i det nittende Aarhundrede. 1925, S. 200.

stærke Jyder«, hvortil *P. Larsen, Skræppenborg*,¹ har erklæret sig som Ophavsmand (jfr. den gamle Kristendom paa Fyen²). »Det pietistiske Tidsrum kom ikke saa uformidlet af Liv i vor hjemlige Kirke, som man har været tilbøjelig til at antage« (*J. Oskar Andersen*)³. J. M. Jd. staar paa samme Grund som Kingo. Da Rationalisterne vilde berøve Menigheden deres gamle Salmebog, rejste de vakte sig til Kamp — og førte den til Sejr: de fik Lov til at beholde deres kære Kingo!

¹) Ludvig Schröder: Peter Larsens Liv og Gerning. 1902, S. 24; Peter Larsen: Veiledning til Bedømmelse. Kolding. 1854, S. 52. —

²) J. Johansen: Om den ældre fynske Opvækkelse. 1897, S. 26. —

³) J. Oskar Andersen: Indledn. t. Kingo, S. XCV.

Fortsatte Meddelelser om Roskilde Domprovsti 1866.

Af Bjørn Kornerup.

Medens de Efterretninger, der i forrige Bind af nærværende Tidsskrift (6. R. I, 686—704) blev meddelt om Besættelsen af Roskilde Domprovsti 1866, for en væsentlig Del var hentet fra officielle Aktstykker, er der senere blevet givet Meddeleren Tilladelse til at benytte det Stof, der findes til Oplysning om denne Sag i det af H. L. Martensen efterladte Privatarkiv¹, som siden Udgivelsen af sidste Hefte af »Kirkehistoriske Samlinger« er blevet skænket til Det kongelige Bibliotek.

Som særlig vigtig i denne Forbindelse maa fremhæves den store Samling Breve, som Martensen i en lang Aarrække lige fra 1848 til sin Død har tilskrevet sin nære Ven Gude. De tilsvarende Breve fra Gude til Martensen findes derimod desværre ikke mere, da de efter Martensens Død blev tilbageleverede Gude og senere er blevet tilintetgjorte². Ved en Gennemgang af de bevarede Breve fra Martensen viser det sig, at intet af, hvad der var udtalt i Indledningen til det nævnte Bidrag, er blevet omstødt, men at flere af de der fremsatte Formodninger er blevet hævet til Vished³, og desuden, at der — som det var at

¹) Jeg bringer Politimester T. Martensen-Larsen, Tønder, og Overbibliotekar, Dr. phil. Carl S. Petersen min ærbødige Tak for den meddelte Tilladelse. — Brevenes Signatur er nu Ny kgl. Saml., 4°, 3450.

²) Efter privat Oplysning.

³) Saaledes Formodningerne om Kildeværdien af et Brev fra Fru Heiberg og om Martensens daværende ikke alt for høje Vurdering af P. C. Rothe (anf. Sted S. 688) samt om Martensens store Indflydelse som kgl. Confessionarius (sst. S. 689).

vente — paa Grundlag af det nye Brevmateriale kan fremdrages en Række supplerende Træk, der paa en ejendommeligt Maade belyser Sagens Forhistorie. Tilmed tegner Brevene et smukt Billede af Martensens Holdning i hele dette Spørgsmaal. De viser ham som den alvorlige og stærkt ansvarsbevidste Personlighed, han var, som en Mand, der først og fremmest saa paa Helhedens Vel, og som med sit vide Syn forbandt en ikke ringe Evne til karakterfuld Fastholden ved det Standpunkt, han efter samvittighedsfuld Overvejelse var naaet til, ganske uden Hensyn til, om det vilde afføde flere eller færre Ubehageligheder for ham selv. Men den samme Fasthed, med hvilken han optraadte overfor Ministerium og Kongehus, viste han ogsaa i Forholdet til den ham saa nært staaende Gude, hvem han ikke blot i ydre Henseende var en værdifuld Støtte, men tillige en trofast Ven og en fint forstaaende Raadgiver.

Idet der iøvrigt henvises til de nedenfor gengivne Uddrag af Martensens Breve, skal der som Indledning gives et kort Rids af Sagens Forløb efter det nyt tilkomne Kildestof. Planerne om en Forflyttelse af Gude fra Lolland-Falster til Sjællands Stift begyndte efter flere forgæves Forsøg i tidligere Aar igen med Overvejelserne om, hvorvidt han burde søge Hellested Sognekald, der var blevet ledigt i Marts 1865, men allerede i Juli s. A. pegede Martensen paa Roskilde Domprovsti, der vilde blive vakant inden Aarets Udgang, som det Maal, hvorefter Gude burde stræbe. Imidlertid døde Stiftsprovsten i København J. H. Pauli faa Dage senere, hvad der førte Gude ind paa Tanken om at blive hans Efterfølger. Martensen stillede sig ikke direkte afvisende overfor denne Plan, men mente dels, at det vilde være vanskeligt at sætte den igennem, da især den mangeaarige 1. residerende Kapellan ved Vor Frue Kirke, Lic. theol. P. C. Rothe havde en vis Adkomst til at komme i Betragtning, var dels betænkelig med Hensyn til, om Gude virkelig vilde være paa sin rette Plads i dette

Embede. Han var stadig af den Opfattelse, at hvis Gude ikke vilde nøjes med eventuelt at blive Rothes Efterfølger som 1. residerende Kapellan, Roskilde da vilde være det bedste for ham, men talte dog med Kongen om Sagen og fik det Indtryk, at man kunde regne med dennes Støtte. Gude selv var vaklende. Han vilde aabenbart nok have Stiftsprovstiet, men vilde være ganske sikker paa Sagens Udfald og ønskede derfor at *opfordres* af Sjællands Biskop til at søge Embedet. Dette kunde og vilde Martensen ikke indlade sig paa, og han mente derfor, at Forhandlingerne burde være afsluttede om den Sag, og indstillede Rothe til Stiftsprovstiet. Da derimod Domprovst S. R. Ortwed i Oktober 1865 havde indgivet sin Afskedsansøgning, opfordrede Martensen Gude til at sætte alle Sejl til for at blive hans Efterfølger, hvad der dog kunde være vanskeligt nok, især da den kendte Hovedstadsprædikant, Dr. B. J. Fog havde ladet sig forlyde med, at han vilde melde sig. I den følgende Tid taarnede Vanskelighederne sig endnu mere op. Betydelige Ansøgere dukkede frem, blandt andre H. P. Kofoed-Hansen, og der blev gjort et ivrigt Underhaandsarbejde hos Kongen og Ministeren for de forskellige Kandidater. Blandt disse var især Dr. H. C. Rørdam og Dr. C. A. H. Kalkar farlige. Hertil kom, at Præsterne i Domprovstiet uden om Sjællands Biskop indgik direkte til Kultusministeren, Rosenørn-Teilmann, med en Adresse for Kalkar aabenbart væsentlig for at undgaa Gude, som man frygtede skulde blive for »aristokratisk« og for »reaktionær«. Desuden talte man om Martensens »Nepotisme«. Biskoppen var imidlertid fast besluttet paa at sætte Gude igennem og indstillede ham den 7. Marts 1866, idet han mente, at Anciennitetsprincippet i det her foreliggende Tilfælde ubetinget burde vige for Hensynet til den bedst egnede Personlighed. To Dage senere fik han Bud fra Ministeren om, at denne aldeles ikke kunne tiltræde denne Betragtning, og — hvad værre var — den 21. Marts blev Martensen kaldt til Kongen, der beklagede,

at han paa Grund af Ministerens Modforestillinger ikke kunde holde det Løfte, han havde givet ham, om at gøre Gude til Domprovst. Martensen havde derpaa en lang og fra hans Side indtrængende Samtale med Kongen, som lovede at tage Sagen under fornyet Overvejelse, men han var iøvrigt ganske ved at opgive Haabet. Som Kultusministeriets Forestillingsprotokol udviser, maa den endelige Afgørelse imidlertid være blevet truffet senest to Dage efter, den 23. Marts, og den 27. s. M. (om ikke før)¹ kunde Martensen med ikke ringe Glæde meddele Gude, at Ministeren havde bøjet sig. —

Før Udtogene af Brevene skal der meddeles en Udtalelse af Martensen om den Mand, hvis Efterfølger Gude blev, Domprovst S. R. Ortved. Den er hentet fra Martensens Visitatsdagbøger (Ny kgl. Saml., 4°, 3428, I) og falder nøje i Traad med den tidligere gengivne Dom af Mynster ved en lignende Lejlighed.

I. UDDRAG AF H. L. MARTENSENS VISITATSDAGBOG 1860.

»Søndagen d. 15de Juli (6te Sønd. efter Trinit.) visiterede jeg i Roeskilde Domkirke. En talrig Forsamling var tilstede. Ungdommen ogsaa ret talrig, af Samfundets forskjellige Classer, dog saa godt som Ingen af den latinske Skole. Domprovst Ortved prædikede over Dagens Evangelium: »Nogle af de høiere Fordringer, som Jesus stiller til Bekjenderne af hans Lære. Med særdeles Hensyn til Jesu Bjergprædiken.« Trivielle Moraliteter. Kom ikke ud over Læren og Forbilledet. Foredraget klart og tydeligt. Ungdommen var uden Liv og frygtsom. Dog svarede Flere ret

¹) Der er et og andet Udtryk i Brevet af 27. Marts 1866, der kunde tyde paa, at Martensen allerede før dette Tidspunkt havde givet Gude en foreløbig (telegrafisk?) Meddelelse om, at han var blevet udnævnt, men en saadan er ikke bevaret.

godt. Præstens Katechisation kold. (Over Miraklerne, udenfor og blot historisk.)«

Tilføjelse længere henne:

»I Embedsbøgerne til Domkirken er den Mærkelighed, at der ingen biskoppelige Antegninger findes om Kirkevisitatsen. Hverken i Ortveds eller i Grüners¹ Bøger. Hvorledes dette hænger sammen, er mig uforklarligt. Det lod til, at Ortved meente, at dette muligen var honoris causa!«

II. UDDRAG AF BREVE FRA H. L. MARTENSEN TIL L. GUDE 1865—66.²

1865 26. Marts:

»Hvad Hellested³ angaaer, da er dette et fortreffeligt Sted. Jeg vover aldeles ikke at fraraade Dem at søge det, medens jeg troer i Almindelighed at burde tilraade, at De søger »Forandring, Fornyelse og en anden Luft.« Denne Lollandske Luft er Dem aabenbart ikke tjenlig og det i mere end een Betydning. Den Sjællandske Luft vil være Dem langt tjenligere. Ved Hellested er der dog at bemærke, at det vil være tvivlsomt, om det vil kunne opnaaes. Jeg vil nemlig meget gjerne anvende mine bona officia, naar De maatte bestemme Dem dertil, men er i den mindre heldige Situation, at jeg imod Weiss' Indstilling og imod Heltzens eget Ønske har formaaet ham til at befordre Professor Heiberg til Kjeldby paa Møen, for hvilken Sag Paulli ogsaa har virket hos Kongen⁴. Heltzen vilde nemlig

¹) Laurits Peter Winding Grüner, siden 1846 Andenpræst ved Roskilde Domkirke.

²) Da Martensens Tegnsætning i Breve ikke er gennemført med særlig Konsekvens, er den i Udgaven bragt i Overensstemmelse med den nu gældende.

³) Hellested Sognekald i Stevns Herred var blevet ledigt ved Sognepræsten Johan Vilhelm Wests Død den 3. Marts 1865.

⁴) Titulær Professor, hidtilværende Forstander og Præst ved Døvstummeinstituttet i København Søren Johan Heiberg (1810—1871) var

absolut have en forhenværende slesvigsk Præst Feilberg¹. Det vil derfor ikke være uden Vanskelighed umiddelbart efter dette atter at krydse Heltzens Planer. Thi efter al Sandsynlighed vil han give Hellested til den fra Kjeldby tilbagetrængte Feilberg eller til en anden Slesviger. Af disse Folk synes Heltzen at være noget afhængig. De ere fulde af Pretentioner og staae i Veien ved alle bedre Embeder. Skulde De bestemme Dem for Hellested, skal jeg med Glæde gjøre mit Bedste, om end med et tvivlsomt Udfald, og Paulli, med hvem jeg taledes i Formiddags, er beredt til det Samme. Overhovedet vare vi enige om, at forsaavidt som De vil til Sjælland, bør det helst skee i nærværende Periode.«

1865 7. April:

»Naar Hellested ikke er tilstrækkeligt, bør De naturligviis ikke søge det. Men jeg maa gjentage, at det nærværende Tidspunct er det gunstigste, naar De overhovedet vil søge Noget. Og det er fremdeles min Mening, at De trænger til Forandring af Luft. Møen kan jeg dog ikke finde at være det meest ønskelige Sted. Jeg vilde foretrække Sjælland selv.«

den 20. Januar 1865 blevet udnævnt til Sognepræst i Kjeldby. — Eugenius Sophus Ernst Heltzen (1818—98) var 11. Juni 1864—30. Marts 1865 Justits- og Kultusminister, Carl Mettus Weis (1809—72) fra 1848 Departementschef for Kultusministeriets 1. Departement og Just Henrik Voltelen Paulli (1809—65) fra 1857 Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København, fra 1864 tillige kgl. Confessionarius.

¹) Nicolai Laurentius Feilberg (1806—99), 1864 afsat som Sognepræst i Ullerup i Sønderborg Provsti (jvfr. Breve fra ham fra 1863—4 i Museum 1890 S. 11 ff.), blev 24. November 1865 kaldet til Sognepræst i (Kirke) Helsingør og Drøsselbjerg. Til Wests Eftermand i Hellested blev 28. Juli s. A. kaldet Terkel Thaning (1818—90), der havde deltaget som frivillig i Trears-Krigen og under denne var blevet først (1848) Sekondløjtnant, dernæst (1850) karakteriseret Premierløjtnant i Infanteriet.

1865 9. Juli:

»Ved Landemodet i Roeskilde meddeelte Ortved¹ mig confidentielt, at han agter at gaae af til Nytaar. Det er ikke videre behageligt, men der kan jo Intet indvendes derimod. Og jeg antager, at *De* under alle Omstændigheder bør stræbe at opnaae dette Embede, hvad vistnok under alle Omstændigheder vil blive tilstræbt af Mange.«

1865 27. Juli:

»Tak for Deres Sidste. Min Stemning forstaaer De ganske. Foruden den store personlige Sorg² trykker mig ogsaa Sorgen for Besættelsen af Stiftsprovstiet og Sognekaldet ved Frue Kirke. Det er mig en Trang at udtale mine Tanker for Dem, skjøndt dette langt bedre vilde kunne skee mundtligt. Men jeg betjener mig her af Venskabets Ret til at fremsætte for Dem, hvad kun har en blot forberedende og hypothetisk Charakter og endnu paa mange Maader vil kunne modificeres.

Der er naturligviis Ingen, jeg hellere saae som Stiftsprovst i Paullis Sted end Dem, dersom kun de ydre Bettingelser vare tilstede. Deels veed jeg ikke, hvorvidt De selv vilde tiltroe Dem de legemlige Kræfter og den Evne til at gjøre Tiden elastisk, som er fornøden ved det overvældende Arbeide ved Sognekaldet, der allerede ifølge Kirkens Regulativ paalægger Sognepræsten det langt overveiende Antal af Forretninger. Deels, hvad der er det Værste, maa jeg ansee det for saare vanskeligt under de stedfindende Forholde at sætte Deres Udnævnelse igjennem. Rothe har været 22 Aar ved Kirken og fordrer med al Bestemthed at ascendere. Byen vil have Fog, der ogsaa

¹) Domprovst i Roskilde Søren Rosbjerg Ortved (1796—1872); jvfr. Kirkehist. Saml. 6. R. I, 686 ff.

²) Stiftsprovst J. H. Paullis Død den 11. Juli 1865 var et overmaade tungt Tab for hans nære Ungdomsven, Biskop Martensen (jvfr. H. L. Martensen, Af mit Levnet II, 20 og Josepha Martensen, H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner S. 203).

selv pretenderer Stiftsprovstiet og kun vil vige for Rothe¹. Bræstrup², med hvem jeg har talet, er ikke stemt for Deres Udnævnelse ved denne Leilighed. Sættes De nu ikke destomindre igjennem, vil Stillingen blive Dem ikke lidet ubehagelig, fordi De ufeilbarligt vil møde en stærk Modstand deels i den Kbhvnske Geistlighed, deels i den almindelige Kbhvnske Stemning, for hvilken De er en homo novus, eller som kun kjender Dem af enkelte Leilighedstaler, over hvilke Bladene have kastet sig i politisk Retning³, medens

¹) Lic. theol. Peter Conrad Rothe (1811—1902), var 1843 blevet 2. residerende Kapellan ved Vor Frue Kirke, 1857 1. residerende Kapellan sst.; Dr. phil. Brun Juul Fog (1819—96) var siden 1857 1. residerende Kapellan ved Holmens Kirke.

²) Christian Jacob Cosmus Bræstrup (1789—1870), Politidirektør og Overpræsident i København, var 7. April—6. November 1865 Kultusminister.

³) Martensen sigter formentlig især til Gudes: »Eggert Christopher Knuths Confirmation i Hunseby Kirke paa attende Søndag efter Trinitatis den 25de September 1853,« Maribo 1853, der havde været Udgangspunkt for Angreb paa Gude, da det 1858 forlød, at han søgte Tilladelse til at bytte Embede med Sognepræsten ved Garnisonskirken i København. I den Anledning fremkom der en hvas Artikel i »Fædrelandet« for 28. Januar 1858 (Nr. 23), hvori der bestemt blev protesteret mod den nævnte Plan. Delvis ved Hjælp af en Fordrejelse af Gudes Ord i Konfirmationstalen lykkedes det at give Indtryk af, at han ved den paagældende Lejlighed paa højst upassende Maade havde stræbt at »smigre« og »blænde« den unge Greve. (Gude havde bl. a. S. 16 sagt: »Du velsignede, ædelbaarne Yngling! ogsaa dette hører med til din Lykke, at du er fød og baaren i en ædel Slægt.« S. 13 ff. havde han meget indgaaende berømmet Konfirmandens Fader og Moder). Man karakteriserede desuden Gude som »en Yndling og Tilhænger af Biskop Martensen.« Til Trods for en Paavisning af Bladets Citatforvanskning (sst., 29. Januar 1858, Nr. 24) fastholdt Redaktionen i alt væsentligt, omend i mere moderat Form sin Opfattelse (sst., 1. Februar 1858, Nr. 26). Ogsaa »Dagbladet« var opbragt. Under Titlen: »Endnu et »Sandhedsvidne« bragte det 11. Februar 1858 (Nr. 35) en Artikel, der ankede over en upassende Sammenstilling i Talen mellem Kristus og den unge Greve-Konfirmand og fandt Tanken om til København at drage »Pastor Gude, den spekulativ-orthodoxe Johannes, der hviler sit Hoved ved Martensens Bryst i Hunseby,« forkastelig. Tilmed bemærkedes det, at Gudes Optræden i reaktionær-absolutistisk Retning paa Fortidens Studentermøder ikke var

Fog henregnes til *συλοι*¹ og Rothe har Anciennetetens Ret. Det viser sig nu, at De har feilet meget, eller om ikke feilet, været meget uheldig ved i sin Tid ikke at tage Slotskirken² og ikke at have udgivet en Samling af Prædikener. Der- som De nu stod ved Slotskirken og var kjendt af Hoved- staden, vilde Sjællands Stiftsprovsti være Dem sikkert, dersom De selv maatte attraae det. Jeg maa imidlertid *hen- stille*, om De dog ikke alligevel vil søge det, efterdi Ingen kan vide eller forudsee Eventualiteter og Combinationer.

Saaledes som Sagerne staae i dette Øieblik, er der imid- lertid al Probabilitet for, at enten Rothe eller Fog ville er- holde det. Da Rothe jo er absolut utilfredsstillende som Prædikant, kunde der være Grund til at føie den Kbhvnske Stemning og tage Fog. (Denne Stemning er saa stærk, at allerede Kongen er paavirket deraf og for mig nævnede Fog som Paullis eventuelle og mulige Efterfølger, hvortil

glemte. — »Flyve Posten« kom i et Par Nr. (Nr. 26, for 1. Februar, og Nr. 28, for 3. Februar 1858) Gude til Hjælp og efterviste, at »Fædre- landet« ved sin Citatbenyttelse havde faaet den stik modsatte Mening ud af Gudes Tale, end den havde. Med Rette blev det godtgjort, at den om- talte Sammenstilling mellem Kristus og den unge Greve netop var fore- taget ikke for at smigre, men for at vække til større Ansvarsbevidsthed. I sidstnævnte Nr. findes tillige et Indlæg, mærket »T.«, der fremhæver, at den nationalliberale Presses Forfølgelse af Gude skyldtes politiske Mo- tiver, og at man vel erindrede, at i den Periode, da den studerende Ung- dom bearbejdedes af Monrad, Lehmann o. fl., var Gude jævnlig frem- traadt paa Studentermøder og havde opponeret »med Alvor og Veltalen- hed imod de Herrers vilde Frihedsflugt«. Ganske særlig skyldtes »Fædre- landets« Uvilje mod Gude Monrads skuffede Forventninger om, at Præsten i Hunseby skulde have betragtet ham som Biskop med andre Øjne end som »Agitatoren i de kjøbenhavnske Forsamlinger.« »Han (Gude) har stedse afholdt sig fra enhver den geistlige Stand uværdig [politisk] Indblanding, og Biskop Monrad forlod Stiftet med den faste Overbeviisning, at Pastor Gude i Hunseby var en af de meget faa lol- landske Præster, der aldrig havde bøiet sig under hans politiske Krum- stav. Hinc illæ lacrymæ«.

¹) Jvfr. Gal. 2, 9.

²) 1857 var J. H. Paulli blevet forflyttet fra Slotskirken til Vor Frue Kirke.

jeg dog svarede, at jeg for min Deel langt fra var saa langt fremskreden i disse vigtige Overveielser, at jeg paa nærværende Tidspunct turde nævne Nogen for H. Majestæt, men at jeg i Almindelighed maatte finde det særdeles ønskeligt, om Kbhvn kunde erholde *et nyt Element*, hvortil det høiligt trængte.) Men hvad vindes for Kbhvn ved at flytte Fog fra een Kirke til en anden? Et nyt Element maae vi paa en eller anden Maade have. Men Capellaniet ved Holmens Kirke, som vilde blive vacant ved Fog, er kun ringe, hvorimod Capellaniet ved Frue Kirke, der vilde blive vacant ved Rothes Ophøielse, er godt. Har jeg kun Valget mellem Rothe og Fog — og jeg faaer neppe noget andet Valg, naar jeg, hvortil der er saa liden Udsigt, ikke kan faae *Dem* — troer jeg — idetmindste indtil videre —, at Rothe bør ascendere, og Fog blive, hvor han er. Han kan da som soulagement faae Paullis Embede i Pastoralseminariet, hvilket han ligeledes pretenderer¹, og herved vinde et Tillæg af 600 Rdlr., hvilket er ret antageligt.

Skulde Rothe altsaa blive Stiftsprovst, da vil Iste Capellanie ved Frue Kirke blive ledigt. Og jeg spørger nu ganske uforbeholdent, om De, naar Stiftsprovstiet ikke kan opnaaes, skulde ville søge Capellaniet? Ifølge Kirkens Regulativ ere Forretningerne langt fra saa mange, som ved Sognekalderet. De vilde faae Tid baade til Prædiken og Studier, da De naturligviis ikke vilde spille Tiden paa alle de Selskaber, Commissioner o. s. v., hvoraf Rothe er optagen. Indkomsterne ere anstændige. Det Faste er vistnok kun 1600 Rdlr., men Rothe har for Øjeblikket mellem 3 og 4000 Rdlr. Dertil kommer, at det Nordhusenske Legat²

¹) Den 26. August 1865 blev B. J. Fog Medlem af Direktionen for Pastorseminariet, hvor han ledede de homiletiske Øvelser og holdt Forelæsninger over praktisk Teologi.

²) Stiftet 1686 af residerende Kapellan ved Vor Frue Kirke Richard Hansen Nordhuus († 1686) til Fordel for Kapellanenker ved Vor Frue Kirke (H. R. Hiort-Lorenzen og Ellen Rosendahl, Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark I, 110 f.).

giver den eventuelle Enke et betydeligt Tillæg til Enkepensionen. De vilde ikke blot kunne samle en stor Tilhørerkreds, men ogsaa samle den dannede Deel af Menigheden til Deres Skriftestol o. s. v.; thi Rothe har vel en ikke ubetydelig Menighed, men kun af de lavere Samfundsclasser. De vilde bringe et nyt religiøst Element ind i Hovedstaden og udøve en stor Indflydelse. Situationen er en heelt anden end ved Slotskirken. Dengang tog Paulli hele Menigheden med sig og samlede tillige en ny. Nu er derimod den største Deel af Paullis store Menighed uden Hyrde og forholder sig søgende. Fog og Blædel¹ ere de eneste Prædikanter i Kbhvn, med hvilke De vilde have at concurrere. Jeg skjønner ikke rettere end, at De i meget kort Tid vilde kunne samle en betydelig Menighed.

Jeg har som sagt, kjære Ven, betjent mig af Venskabets Ret til uforbeholdent at meddele Dem de Tanker, der i denne Tid opfylder mig. Jeg har saameget mere følt Trang dertil, som Han nu er borte, med hvem jeg ogsaa kunde tale fortroligt om saadanne Spørgsmaal. De Andre, med hvilke jeg taler, søge kun *deres Eget*. Hvad jeg her har fremsat, er de Configurationer, der *for Øieblikket* fremstille sig for mig. De kunne maaskee endnu modificeres paa forskjellig Maade. Jeg længes efter at erfare Deres Tanker, der naturligviis maa have sysselsat sig med det Samme. Skriv mig til, som De seer Sagen, og som det er Dem om Hjertet.

Jeg nævnede i et foregaaende Brev Domprovstiet i Roeskilde som en Eventualitet. Men deels er Kbhvn forskjellig fra Roeskilde, deels vide vi jo aldeles ikke, hvad der vil komme til at staae i vor Magt.

Jeg skriver ikke fra Taarbæk, hvor jeg opholder mig nogle Dage i denne forfærdelige Hede. Jeg har været og er baade sjæleligt og legemligt deprimeret af dette store Slag, opfyldt af Bekymringer, hvilke jeg søger at bekæmpe,

¹) Om Fog jvfr. S. 195; Nicolai Gottlieb Blædel (1816—79) var siden 1859 Sognepræst ved Garnisonskirken.

gjennemtrængt af Følelsen af: vanitas vanitatum, og af Menneskenes Daarlighed, Forfængelighed, Selv vigtighed og usigelige Pretentioner, hvormed jeg især i mit nuværende Embede i en forbausende Grad er bleven fortrolig¹. Det eneste Middel mod alt dette er at holde fast ved Troen og Kjærligheden, hvilken sidste let kan tage Skade ved denne sig trindtomkring selv hos de Bedre mere og mere aabenbarende Egoisme og Jammerlighed. . . .

Skriv mig nu snart til med den Aabenhed og Fortrolighed, som De altid har skjænket mig, og til hvilken jeg efter Paullis Bortgang og min derved fremkomne Eensomhed end mere er trængende.«

1865 8. August:

»Kjære Gude! Deres Brev har paa mig gjort et velgjørende Indtryk. Det er i den rette og gode Aand. Vær ganske forvisset om, at jeg ikke har taget et Ord tilbage af, hvad der i mit næstforegaaende Brev har kunnet være Dem til Glæde.

Jeg skal nu ogsaa i alle Henseender bestræbe mig for at være »god og taalmodig«. Og naar De ikke kan bestemme Dem for Kbhvn, skal jeg gjøre, hvad der staaer i min Magt, for at faae Dem til Roeskilde. Men hvor skal jeg dog faae det nye Element, som jeg søger? Jeg behøver det for Hovedstadens Skyld og lad mig tilføie, ogsaa for Kongehusets Skyld, idet jeg jo bør søge at skaffe dem en Prædikant, som de stadigt kunne høre. Blædel behager dem ikke; hvorvidt Fog, til hvem de da nærmest ville være henviiste, vil kunne behage dem, anseer jeg for meget usikkert. For-

¹) Martensens Ytringer i dette Brev bekræfter saaledes i høj Grad Rigtigheden af Fru Heibergs Beretning i et Brev af 27. Juli 1865 til Krieger om, hvorledes Martensen var blevet opsøgt i Taarbæk af Rothe og Fog, der hver for sig havde søgt at lægge et stærkt Pres paa ham for at opnaa hans Støtte for deres Kandidatur til Stiftsprovstiet (Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve 1860—1889, udgivet af Aage Friis og P. Munch, II, 9—10).

legenheden vil ret vise sig til Vinter, naar de komme til Staden. Og da vil den ogsaa vise sig for hele Hovedstadens Vedkommende.

I Henseende til Stiftsprovstiet er Bergenhammers¹ Betænkkelighed ogsaa for mig den væsentligste og sværeste. Jeg er sikker paa Dem som Prædikant; og jeg er ligeledes sikker paa Deres Principer. Men jeg kan ved fortsat Overveielse — og jeg har overveiet i den alvorligste og i bedende Stemning — ikke komme til fuld Vished, om De vil kunne overkomme denne Masse af Forretninger og under disse bevare den Aandsfrihed, som her vil være ubetinget fornøden. Rigtignok mindes jeg ikke, at Tryde² havde Tid til alle mulige Selskaber og alle mulige Bøger og (til sin egen Skade) til politiske Demonstrationer mod de bedste Borgere; og i en længere Periode anvendte han megen Omhu paa sine Prædikener. Hvorledes han har baaret sig ad, maa Gud vide.

Skjøndt det vil være mig meget kjært at tale med Dem, vil jeg dog ikke udtrykkeligt opfordre Dem dertil, da det maaskee vil være Dem vanskeligt at komme bort. Vi komme neppe videre ved den mundtlige Samtale, og De vil nu være inde i alle de Synspuncter, som ere mulige. Jeg holder mere og mere til den Anskuelse, at naar De ikke kan tage Capellaniet, hvor Kræfterne aldeles vilde slaae til, taler argumentum a tuto for Roeskilde, hvis Opnaaelse dog vil være meget vanskeligere end Stiftsprovstiets, da det ikke er sagt, at jeg der kan faae den samme Grad af Indflydelse, og Concurrencen bliver større og fordringsful-

¹) Formentlig Peter Bergenhammer (1806—75), fra 1843 Sognepræst i Maribo og Hillested, til hvem Gude følte sig nær knyttet. I sit Vita 1874 siger han om denne sin Nabopræst: »Ogsaa fandt jeg en fortrolig Ven, af hvem jeg kunde lære Meget, i den fromme og erfarne Præst, Bergenhammer i Maribo.« (Indbydelsesskrift til Kjøbenhavns Universitets Aarsfest 1874 S. 46).

²) Eggert Christopher Tryde (1781—1860) var Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke 1838—57.

dere, da det personlige Hensyn til mig der falder bort, eller dog formenes i høiere Grad at kunne falde bort. Ved Stiftsprovstiet skal der ikke blot voves, men ogsaa ubetinget vindes. Her er et *periculum*, der ikke saaledes er ved Roeskilde.

Igaar talede jeg med Kongen om Dem, idet Samtalen atter kom paa Stiftsprovstiet, og jeg aldeles uforbeholdent udtalede mig om Dem og om de tvende Andre og skildrede mine Vanskeligheder. Han meente at have hørt Deres Navn af Hofdamen Comtesse Reventlow¹ (Kjender De hende?). Fra hans Side vilde Intet — idetmindste for Øieblikket, og dersom ikke andre Betragtninger skulde fremkomme — være tilhinder for, at De blev Stiftsprovst, idet han endogsaa søgte at overvinde mine Betænkeligheder. Angaaende Modstanden bemærkede han, at dette vistnok var en Ubehagelighed, men at man ikke burde vige tilbage derfor. »Det forrige Regime har handlet saa hensynsløst som muligt; naar man nu finder, at Noget er Godt og rigtigt, bør man gjøre det.« »Det er af høieste Vigtighed at faae en Mand, der ikke blot er en god Prædikant, men ogsaa har de sande Principer og ikke er vaklende.« Mod den Bemærkning, at De muligen ikke vilde kunde bestemme Dem til at søge det af Frygt for, at det Kbhvnske Arbeide skulde være for overvældende, satte han det Spørgsmaal: om det da ikke var muligt at træffe en anden Fordeling af Forretningerne, at Embedet blev mindre besværligt? En saadan Mulighed kunde jeg desværre ikke paavise, og Sagen blev svævende, hvorpaa Samtalen gik over til noget Andet. Jeg kommer naturligviis oftere til at tale med ham om dette vigtige Spørgsmaal. Og her ere vi atter ved den væsentlige Betænkelighed, der ogsaa synes at være meget stærk i Deres sidste Brev. Den sidste Bestemmelse bør dog formeentligen endnu ikke tages. Jeg for min Deel ønsker jo meget at have Dem som en *Mulighed*, og veed jo ikke,

¹) Hilda Sophie Charlotte Comtesse Reventlow (1828—1900), Hofdame hos Dronning Louise.

hvorledes Sagen vil stille sig *tilsidst*. Men selv maa De træffe den individuelle Afgjørelse. Det vil om ikke lang Tid vise sig for Dem, om De vil kunne tage et Initiativ beredt baade paa at faae Stiftsprovstiet og ikke at faae det. Jeg vil ogsaa vente, om jeg skulde komme til yderligere Klarhed, eller om vi skulle og bør sætte Roeskilde som Maalet. Men fremfor Alt søg at bevare Sindets Ro og Ligevægt og lad Reflexionerne ikke blive alt for fatiguante og mattende. Vi ville bøie os under dette: Skee Guds Villie!

Som Curiosum meddeles, at Provst Kofod Hansen har meldt sig hos Bræstrup til Stiftsprovstiet og hos mig aflagt Visitkort, da jeg ikke var hjemme. En saadan Frækhed er forbausende. Han har fra et S. Kierkegaardsk Standpunct angrebet Folkekirken og dens Præster, har selv været i Begreb med at nedlægge sit Embede, og angrebet mig personligt paa den insolenteste Maade og vil nu være min Stiftsprovst¹. Han har for kort siden søgt Embedet som Overskoledirecteur, hvilket Embede dog uden Tvivl bliver nedlagt². Men man seer, at han henregner sig selv til de sande Capaciteter og i ingen Henseende generer sig.«

¹) Hans Peter Kofoed-Hansen (1813—1893) havde fra 1855 indtil Krigen 1864 været Præst i Gammel Haderslev. Derefter privatiserede han i København, indtil han 1867 blev Sognepræst i Thoreby paa Lolland. Under en stærk aandelig Gæring, fremkaldt ved Studium af Søren Kierkegaards Skrifter, havde han 1857 indgivet Ansøgning om at faa sin Afsked, men den var ikke blevet bevilget, og han var da nogen Tid efter vendt tilbage til sin Præstegerning (P. P. Jørgensen, H. P. Kofoed-Hansen (Jean Pierre) med særligt Henblik til Søren Kierkegaard S. 518 ff.). Martensen havde han paa en skarp og nærgaaende Maade angrebet i to Smaaskrifter »Dr. S. Kierkegaard mod Dr. H. Martensen, et Indlæg«, 1856, og »S. Kierkegaard mod det bestaaende. Andet Indlæg«, 1857. Efter en Tradition skal Martensen 1865 have afvist Kofoed-Hansens Ønske om at blive Stiftsprovst i København med den Bemærkning: »Jeg vil ikke arbejde sammen med Dem« (P. P. Jørgensen, anf. Skrift S. 544).

²) Posten som Departementschef og Overskoledirektor for Borger- og Almueskolevæsenet, som D. G. Monrad 1855 havde faaet oprettet, var 1865 ledig efter Karl Henrik With, der var død den 5. Juni s. A. Allerede 1861 havde Folketinget vedtaget at nedlægge den ved første Vakance,

[Tillæg til samme Brev]:

»Det vilde være interessant at vide Forretningernes Minimum i Frue Sognekald, thi Maximum er ubestemmeligt. Men dette vil neppe kunne erfares uden ved en Conference med Rothe. Man vilde paa denne Maade kunne komme til noget Gjennemsnitligt. Det vilde være meget ønskeligt, om De — hvad desværre kun vil blive muligt gennem Kirkens Præster, med hvilke jeg i denne Tid ikke kan ønske at forhandle — kunde faae et saavidt muligt grundigt og nøiagtigt Overblik over Forretningernes gjennemsnitlige Mængde, for at dog heller ikke illusoriske Støvskyer skulle reises i denne Henseende. Men i saa Fald maatte De vel komme til Kbhvn og ligefrem conferere med Rothe — skriftligt at conferere med ham bliver vel vanskeligere — som den, der *muligen* vilde søge Embedet og derfor atraaede Oplysning.

Vanskelighederne ligge kun i Sognekaldet. Forretningerne i Stiftsprovstiet som saadant ere ikke mange, og Frue Provsti som saadant er heller ikke vanskelig (naar undtages de *personlige* Forhold, der *kunne* blive det). Det vilde ogsaa særligt være af Vigtighed at kjende Kirkens *Regulativ*, der muligen i enkelte Puncter kunde modificeres til Fordeel for Capellanerne, saaledes at S.præstens Forretninger paa enkelte Puncter noget formindskedes og bleve mindre exclusive¹.

En fuldstændig Dom over Forretningernes Overkommelighed eller Uoverk. kan ikke have uden nøiagtigt Kjendskab til det her Antydede.«

og den blev heller ikke besat efter With (Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898, S. 222 f., 278 f.).

¹) Det hidtil gældende Regulativ for Fordelingen af Embedsforretningerne for Præsterne ved Vor Frue Kirke var approberet af Kongen den 10. September 1828 (Danske Kancellis 1. Departements Registrant 1828 Nr. 209). Nybesættelsen af Stiftsprovstiet gav Anledning til en Ændring af dette Regulativ (Kultusministeriets 1. Departements Forestillingsprotokol 1865 Nr. 75).

1865 20. August:

»Efterat jeg havde modtaget Deres foregaaende Brev, har jeg fulgt Deres Raad og henvendt Tankerne paa Rothe, saa meget mere som De udtalede Deres Ulyst til Kbhvn overhovedet. Af Deres Sidste seer jeg, at De endnu ikke er kommen videre. Vel stiller De en meget hypothetisk og fjern Mulighed i Udsigt: »skulde jeg — ifølge Opfordring fra Sjællands Biskop.« Men herved, kjære Ven, vender De jo tilbage til Deres Første, at De nemlig vil *nødes*, og at ogsaa Ministeriet endogsaa formaliter skal *nødes* og a priori be-
 tragte de andre Ansøgere som udelukkede. Jeg har fra først af *henstillet*, om De maatte ville indgive Ansøgning, stillende Dem ind under samme Vilkaar som de andre Ansøgere, og da lægge det ikke absolut prædestinerede Udfald i Herrens Haand. Jeg har netop villet, at De selv skulde tage Initiativet. For mig var dette nødvendigt. Anderledes vovede jeg ikke at tage Sagen med Hensyn paa det Ansvar, jeg herved kunde komme til at paatage mig, ogsaa ligeoverfor Dem selv. Jeg troer virkelig, at vi ikke komme videre, og at Forhandlingerne om dette Punct nu bør være sluttede. En Sag, i hvilken der er en saadan Dubiteren og en saadan Mangel paa Selvtillid og Freidighed, bør vistnok opgives. Jeg antager derfor, at De ingen Ansøgning indgiver og har besluttet at indstille Rothe. Baade hos Ministeren og Kongen har jeg saa tilstrækkeligt »accentueret« Dem, at Ansøgningen som et blot Anbefalingsmiddel er overflødig. Vi maae da for Deres Vedkommende fæste Blikket i en anden Retning. Om Capellaniet skal jeg ikke mere tale, skjøndt hvad jeg derom har yttret, vedvarende er min individuelle Overbeviisning. Men jeg gjentager, at jeg skal gjøre det for mig *Mulige* for ved indtrædende Vacance at skaffe Dem Roeskilde, om jeg dog maatte kunne opleve den Glæde engang at see Dem her i Sjællands Stift og det i en Stilling, i hvilken De virkelig kunde finde Dem tilfreds.

Kolthoff¹ har ogsaa meldt sig som Ansøger og mener, at

¹) Dr. theol. Ernst Wilhelm Kolthoff (1809—90), fra 1856 Sognepræst ved Helligaandskirken.

Ingen er nærmere end han. Af mere end een Grund maa jeg dog finde det rettest nu at befordre Rothe.«

1865 23. September:

»Indstillingen om Rothe til Stiftsprovstiet vil i næste Uge indgaa til Kongens Underskrift¹. Kun med stor Resignation har jeg gjort denne Indstilling. Dog maa jeg efter Alt, hvad vi have forhandlet, for Deres Vedkommende ansee det for rettest, hvad der er skeet eller rettere sagt ikke skeet. Derimod maatte der — og jeg er ikke den Ene-
ste, der mener dette — i det ledigt blivende Capellani² sees en Kaldelse til Dem, der maatte følges, dersom en Kbhvnsk Virksomhed endnu var Maalet for Deres Ønsker. Nu vil jeg haabe og bede, at Herren vil kalde en Anden. Høsten er stor, men Arbejderne ere Faa.

Provst Heiberg i Helsingør³ har i den sidste Time meldt sig til Stiftsprovstiet. Han venter ikke at faae det, men vil uden Tvivl derved forberede andre Ansøgninger.«

1865 11. Oktober:

»Jeg bør underrette Dem om, at Ortved nu har indgivet sin Ansøgning om at gaae af til Nytaar.⁴ Foreløbigt og omtrentligt kunne Embedets Indkomster anslaaes til 4 til 5000 Rdlr., Pensionen til 16—1800 Rdlr. Men De vil naturligviis paa et senere Stadium kunne faae nøiagtigere Beskeed.«

1) Kultusministeriets Forestilling om Rothes Udnævnelse er dateret den 28. September 1865; den fik Kongens Underskrift den 7. Oktober s. A. (Kultusministeriets 1. Departements Forestillingsprotokol 1865 Nr. 75).

2) Til Rothes Efterfølger som 1. residerende Kapellan blev den 16. December 1865 udnævnt Christen Ewaldsen, d. 1893 som Sognepræst til Frederiksberg og Hvidovre.

3) Provst Arve Christian Linde Heiberg (1805—91), 1855—82 Sognepræst ved St. Olai Kirke i Helsingør.

4) Domprovst Ortveds Afskedsansøgning er dateret den 30. September 1865 (Indlæg til Registrant for Kultusministeriets 1. Departement Nr. 833 1866 12. Januar).

1865 29. November:

»Kalkar¹ har allerede været hos mig om Domprovstiet og ønskede at høre min Mening. Jeg yttrede nogen Forandring over, at han vilde gjøre Forandring, og at jeg havde tænkt mig, at en yngre Mand her vilde være det Ønskeligste.«

1865 17. December:

»Deres Meddelelser om Bindsbøll² have interesseret mig, og det vil glæde mig engang at kunne modtage hans Besøg. Men særligt interesserer det mig, at han vil give Dem en kraftig anbefaling til Deres Ansøgning om Domprovstiet. Ortved er igjen betydeligt bedre, hvilket med Hensyn paa Pensionen i det mindste for det Første maa betragtes som ønskeligt.

Desværre hører jeg idag igjennem min Datter Marie³, der med sin Mand gjorde en Visit hos Fogs, at Fog agter at melde sig til Domprovstiet. Dette er endnu det Allerubehageligste, da han er bekjendt som fortrinlig Prædikant, hvilket netop for Dem skal gjøres gjældende. Imidlertid maa jeg finde, at han er aldeles nødvendig i Kbhvn og her ikke kan undværes. Naar han kommer til mig om Sagen, vil jeg søge at formaae ham til at opgive at søge⁴ — hvilket han af sig selv gjorde ved Stiftsprovstiet, da Rothe søgte, og hvor han uden Tvivl mener at have viist en Resignation, der nu har Krav paa Belønning. Dersom han alligevel ikke opgiver det, agter jeg naturligviis at modarbeide ham, da

¹) Dr. phil. et theol. Christian Andreas Hermann Kalkar (1803—86), Sognepræst i Gladsakse og Herlev 1843—68. Jvfr. Kirkehist. Saml. 6. R. I, 687, 697 f.

²) Severin Claudius Wilken Bindsbøll (1798—1871), siden 1856 Biskop over Lolland-Falsters Stift. Bindsbølls Anbefaling for Gude findes aftrykt i Kirkehist. Saml. 6. R. I, 695—6.

³) Anna Marie Martensen († 1888), gift 1865 med daværende Assistent i Indenrigsministeriet, senere Højesteretsassessor Erhard Florian Larsen (1838—1916).

⁴) Fog indgav ikke Ansøgning om Domprovstiet.

jeg maa finde det uforsvarligt af ham at forlade Kbhvn, hvor desuden hans Fremtid — saavidt som menneskelige Betragtninger kunne have nogen Betydning — er ham anviist ved Forholdene, naar han vil give nogen Tid og Taalmodighed. Da han dog uden Tvivl baade gennem Münter¹ og Rothe maa vide, at jeg ønsker *Dem*, gjør det mig ondt, at han hertil ikke tager noget Hensyn. Men han maa da ogsaa skikke sig i, at jeg ikke gaaer ind paa hans Ønske, men fastholder, at han bør blive, hvor han er. Menneskene ere pretentionsfulde, især naar de ere en Smule distingverede. Jeg troer, at hans Kone², der tiltales af Opholdet i Roeskilde o. s. v., har en væsentlig Andeel i denne Fristelse. —

Men De seer, at vi meget vel kunne bruge Bindsbølls anbefaling, og at det bliver nødvendigt, at De i sin Tid selv indfinder Dem som den, der for Alvor vil søge om Embedet. De skulde vel ikke paa Lolland eller her have Bekjendte, der kunde — uafhængigt af mig — anbefale Dem til Rosenørn-Theilmann³? Det vilde være ret ønskeligt, da han kan trænge til al den Bestyrkelse, som er mulig. For ham har jeg endnu ikke havt Leilighed at nævne Dem. Hos Kongen har jeg for ikke lang Tid siden paany bragt Dem i Erindring.«

1865 29. December:

»Tak for det gamle Aar, kjære Gude, og glædeligt og vel-signet Nytaar! Gid jeg i det kommende Aar maa opleve den Glæde at see Dem i Roeskilde blandt mine Medarbejdere her i Stiftet. Med Ortveds Entledigelse gaaer det noget langsomt. Efter hvad jeg erfarer, ligger Sagen for Øieblikket i Finantsministeriet paa Grund af Pensionen. Derfra

¹) Dr. theol. Balthasar Münter (1794—1867), fra 1849 Holmens Provst.

²) Fogs første Hustru Petra Emmerenze de Høegh-Guldberg (1804—70).

³) Christian Peder Theodor Rosenørn-Teilmann (1817—79) var Kultusminister fra 6. November 1865 til 4. September 1867.

skal den til Cultusministeriet og Kongen, og det maa da antages, at Entledigelsen og indtrædende Vacance først vil kunne finde Sted i Løbet af Januar.

At Wichfelds¹ ere velbekjendte med Rosenørn Th. og ville anbefale Dem, anseer jeg for meget heldigt. Vi maae nu som sagt gjøre Alt, hvad der er muligt for at fremme denne Sag paa det Bedste.

Om Fogs Idee har jeg intet Nærmere hørt. Baade Rothe og Münter misbillige den og mene, at han bør forblive i Kbhvn. Det er vel heller ikke umuligt, hvad der vistnok var det Ønskeligste, at han ved nærmere Overveielse opgiver det Hele.«

1866 23. Januar:

»De vil nu have seet, at Domprovstiet er vacant², og vi bør nu lægge alle Kræfter til. Jeg antager, at De i næste Maaned kommer til Kbhvn for at tale med Kongen og Ministeren. Den Sidste er ikke fast, og jeg er kommen i en Spænding med ham, fordi jeg har tilraadet Kongen at fastholde sit Veto imod, at Anordningen om Kirkers Benyttelse for Sognebaandsløserne forandres til Lov, hvilket Ministeren desværre er gaaet ind paa i Thinget og ikke mener at kunne opgive³. Jeg skal imidlertid for Deres og Domprovstiets Vedkommende være saa insisterende som muligt.

Hos Kongen arbeides der for Kofod-Hansen⁴; dog vil

¹) Formentlig Kammerherre Jørgen Wichfeld (1800—88), Besidder af Stamhuset Engestofte paa Lolland.

²) Embedet som Domprovst i Roskilde blev opslaaet vakant den 20. Januar 1866 (Departementstidenden 1866 S. 94).

³) »Forslag til Lov om Tillæg til og Forandring i Lov om Sognebaandets Løsning af 4de April 1855« blev vedtaget i Landstinget den 20. Januar 1866 (Tillæg A til Rigsdagstidenden 1865—66 Sp. 1357 ff.).

⁴) Efter — en ikke helt sandsynlig — Tradition skal Kofoed-Hansen have faaet Kongens Løfte om at blive Domprovst i Roskilde, men Martensen skal da være gaaet til Kongen og have sat sin Stilling ind paa at forhindre dette (P. P. Jørgensen, H. P. Kofoed-Hansen (Jean Pierre) med særligt Henblik til Søren Kierkegaard S. 544). Der foreligger formentlig her en senere Fortegning af Begivenhedernes rette Sammenhæng.

jeg haabe, at dette skal kunne overvindes. Andersen fra Nordrup¹ var hos mig for at spørge, om det var ubeskedent af ham at søge Domprovstiet. Jeg sagde ham reent ud, at jeg vilde arbeide for Dem, men at jeg ikke kunde finde det ubeskedent af ham at søge. Jeg troer, at det ikke er uheldigt, at Enkelte af Deres Samtidige søge, og at De ikke skal staae alt for isoleret i Modsætning til ældre Personer som Kalkar og Andre.

Vi ville nu haabe, at det maa være Guds Villie, at vi dennegang seire, og at jeg skal have den store Glæde at indsætte Dem ved det forestaaende St. Johannes Landemode. Underret mig snart om, naar vi tør vente Dem.«

1866 5. Marts:

»I dette Øieblik modtager jeg Deres Brev, idet jeg slutter Concepten til min Indstilling om Dem til Ministeriet². Jeg har indledet den med en udførlig Bekæmpelse af Anciennitetsprincippet for at faae Rørdam og Kalkar, der dog er kommen i den 11te Time, af Veien. Jeg haaber tillige fra den materielle Side at have gjort det indlysende, at Embedet paa Grund af Pensionsbyrden bør gives en yngre Mand. Thi sæt, at Rørdam eller Kalkar om ganske faa Aar bør have Capellan, da kan dette jo aldeles ikke gennemføres paa Grund af, at Embedet ikke kan taale det. Og sæt, at Rørdam eller Kalkar, hvad aldeles ikke ligger udenfor Eventualiteternes Omraade, om ganske faa Aar paa Grund af Svagelighed blev nødsaget til at andrage om Entledigelse,

¹) Frederik Vilhelm Andersen (1820—1910), fra 1845 Sognepræst i Nordrup og Farringløse, siden i Ringsted og Benløse samt Provst for Ringsted og Alsted Herreder. Jvfr. Kirkehist. Saml. 6. R. I, 696, 699.

²) Martensens til Ministeriet afgivne Indstilling er dateret den 7. Marts 1866. Den er aftrykt i Kirkehist. Saml. 6. R. I, 696—701. Om Anciennitetsprincippet udtalte Martensen sig paa lignende Maade som her i sit Skrift »Den danske Folkekirkes Forfatnings-Spørgsmaal«, 1867, S. 54, hvor han især betonedede Vigtigheden af, at »i religiøst bevægede og gjærende Tider ... den enkelte Menighed faaer en saadan Præst, som denne Menighed efter sine særegne aandelige Vilkaar netop behøver.«

saa vilde jo den allerstørste Mislighed fremkomme, idet man aldeles ingen Pension kunde skaffe. (Jeg har bemærket, at *De*, saalænge Pensionsbyrden vedvarer, kommer til at tabe 1000 Rdlr. om Aaret.)

Kalkar kom i den 11te Time, fordi han havde modtaget en Opfordring fra Præsterne i Provstiet om at søge det, da man er oppositionelt stemt mod *Dem*. Vi have taget feil, naar vi have meent, at *De* dennegang ingen Opposition havde; men Agitationen er nu udenfor Kjøbenhavn og har ogsaa viist sig ved Roeskilde Convent, hvor man især skal have accentueret det »Aristocratiske« og »Reactionaire«. Bruun fra Sværdborg¹, der forøvrigt er vel stemt imod *Dem*, sagde mig ligeledes, at der var en stærk Opposition imod »Nepotisme« eller »Personsanseelse« fra min Side, og at man, dersom *De* fik Embedet, maatte imødesee en Storm. Han var imidlertid enig med mig, at det kan være ganske ligegyldigt, naar jeg kun sætter igjennem, hvad jeg efter moden og samvittighedsfuld Overveielse vil have sat igjennem. Jeg har nu hørt nok af deres Vrøvl og Misundelse, som dog er det sidste Motiv for alle disse Agitationer. Jeg er aldeles forvisset om, at *De*, naar *De* maatte opnaae Embedet, i meget kort Tid vil komme i det rette Forhold til Præsterne og blive paaskjønnet af alle Bedre iblandt dem. Baade *De* og jeg ville med fuld Rolighed kunne bære nogle magtesløse anonyme Bladartikler, hvorpaa den hele Storm dog vel til syvende og sidst løber ud.

Bruun skulde til Ministeren paa Rørdams Vegne for at tage Ansøgningen tilbage om 2det Præsteembede². Han vil nu ikke nøies med mindre end Domprovsteembedet. . . . Herren give nu vor Sag en god Udgang.«

1866 9. Marts:

»Tak for Deres Brev. I dette Øieblik faaer jeg Ansøg-

¹) Carl Bruun (1805—83), fra 1859 Sognepræst i Sværdborg og fra 1860 Provst for Hammer og Tybjerg Herreder.

²) Jvfr. herom Kirkehist. Saml. 6. R. I, 690.

ningerne baade til Domprovstiet og til andet Præsteembede. Ministeren skriver mig, at han aldeles ikke kan forandre sin Betragtning og ikke kan opgive sit »Grundprincip« (Ancienneteten) og forsvare, at en 20 Aar yngre Cand. og 21 Aars yngre Præst foretrækkes for en Mand som Dr. Rørdam. (Kalkar er altsaa elimineret.)

Han tilføier imidlertid: »Det er en Selvfølge, at jeg i Forestillingen angaaende Domprovstiets Besættelse ikke skal forsømme særligen at fremhæve det Meget, som kan anføres for Pastor Gude og da navnlig ogsaa D. H.s personlige Grunde til at ønske ham til Domprovst.« — Meningen er altsaa, at han vil lade Kongen afgjøre Sagen. Og haaber jeg altsaa, at det nu skal gaae, hvis da ikke reent uforudseete Hindringer komme i Veien. Afgjørelsen falder rime- ligviis i næste Uges Slutning.

Jeg agter at svare ham vistnok beklagende, men høfligt og repeterende hans Løfte og tagende dette til Indtægt.

Til andet Præsteembede har jeg foreslaaet enten Tolstrup eller Holm i Jersie¹. Om end Tolstrup er ganske lidet tingeret af Grundtvigianisme, er det dog forsvindende. Men Ingen af disse vil kunne blive det ifølge »Grundprincippet«. Meget muligt, at der kommer en eller anden rigtig Grundtvigianer, da disse have Anciennetet. . . .

Det er gyseligt at have at gjøre med bornerede og stiv- sindede Mennesker. Weis' Indstillinger har han dennegang ikke sendt mig.«

1866 21. Marts:

»Idag lod Kongen mig kalde og sagde mig, at han meget beklagede, at han ikke *dennegang* kunde opfylde mit Ønske om at befordre *Dem*, da Ministeren, som indstændigt havde

¹) Johan Carl Vilhelm Tolstrup (1819—86), fra 1860 residerende Kapellan i Nyborg, blev den 26. Marts 1866 udnævnt til Andenpræst ved Roskilde Domkirke; Adam Vilhelm Holm (1824—1913), fra 1851 Sognepræst i Jersi og (Kirke) Skendsved, blev 1868 ved Kalkars Afgang dennes Efterfølger i Gladsakse og Herlev.

anbefalet Rørdam, der jo ogsaa var en særdeles respectabel Mand o. s. v.

Jeg havde dernæst en meget lang Samtale med ham, hvori jeg mindede ham om det mig givne Løfte og taledede *meget alvorligt og uforbeholdent*, som det nu eengang ligger i min Natur. Resultatet blev, at han paany vilde tage Sagen under samvittighedsfuld Overveielse.

Jeg afholder mig fra videre Reflexioner, som De selv kan anstille. Men aabenbart var det, at Rosenørn ikke har indskrænket sig til Indstillingen (hvor det af mig for Dem Anførte vistnok var indført, men med Tilføiende, at Han (Rosenørn) maatte finde det aldeles *uforsvarligt* at forbigaae Rørdam), men at han ogsaa maa have *talet* Meget til Kongen ikke blot imod mig, men ogsaa imod Dem. Hans Borneerthed synes at være gaaet over til en meget *daarlig* Handlemaade.

Det er jo altsaa rimeligt, at Kongen end eengang vil tale med ham, og da det er alt for rimeligt, at han egensindigt fastholder sit Forsæt, er det desværre alt for sandsynligt, at Kongen — skjønt han ifølge Alt, hvad af mig i Indstillingen er anført — *kan* tage Dem, dog omsider ender med at tage Rørdam.

Jeg anstiller ingen Reflexioner. Men lige som det her Meddeelte vil være Dem personligt ubehageligt, saaledes vil De finde, at det i mere end een Henseende maa være ubehageligt for mig. Thi hvorledes skal jeg kunne føre mit Embede med Held, naar jeg paa intet Punct bliver soutereret?«

1866 27. Marts:

»I Anledning af, hvad De i Deres Sidste skriver om det 2det Præsteembede ved Domkirken, begynder jeg strax med at meddele, at *Tolstrup* allerede *er udnævnt* dertil. Dette gik meget let, thi Ministeren erklærede, at naar jeg skulde have min Villie med det 1ste Embede, var det bedst, jeg ogsaa fik den med det andet, for at det hele Ansvar

kunde falde paa mig. Jeg haaber, at De og Tolstrup ville kunne arbejde godt tilsammen¹.

Og nu, kjære Ven, skal jeg da have den Glæde at have Dem i min Nærhed og blandt mine nærmeste Medarbejdere! Herren velsigne Dem og Deres Gjerning og lade den blive frugtbar til hans Kirkes Opbyggelse iblandt os!

Vanskeligheder ville, som De siger, sikkert blive at imødegaae. Men det vil ved Herrens Naade gives Dem at overvinde det Onde med det Gode.

Hvad der i hele denne Sag særligt har afficeret mig, er, at samtlige Præster i Provstiet have petitioneret til Ministeriet om Rørdam eller Kalkar. Det er i Grunden et aldeles revolutionairt Skridt med *Forbigaaelse af Biskoppen* i en saadan Sag at henvende sig directe til Ministeriet, hvad Ministeren ogsaa har havt en Følelse af, forsaavidt som han, efter hvad der er mig underhaanden meddeelt, ikke har villet underrette mig derom, men strax *revet Petitionen istykker* som et upassende Product. Jeg begriber aldeles ikke dette Skridt, da saadant er uden alle Antecedenter og Prognostica her i Stiftet, og derhos de paagjældende Præster i det Hele ere trivielle og svage Personligheder, ja Flere af dem rene Nulliteter. Jeg begriber ikke, hvorfra Initiativet er kommet. Lorck i Hvedstrup² er den eneste Capacitet iblandt dem. Men fra ham er det ikke udgaaet. Han har

¹) Mange Aar senere talte Gude over Tolstrup ved hans Jordefærd. Med Taknemmelighed mindedes han deres Venskab og Samarbejde. Blandt andet ytrede han: »Jeg har kjendt ham og staaet i Venskabs Forbindelse med ham fra Ungdomstiden, da vi begge samtidig forberedte os til Præstembedet.« (»Over Andenpræst ved Roskilde Domkirke Carl Johan Vilhelm Tolstrup ved hans Jordefærd den 10de August 1886« S. 7—15, Citatet S. 9).

²) Lorentz Lorck (1806—68), fra 1836 til sin Død Sognepræst i Hvedstrup og Flong. Han roses i stærke Udtryk af Biskop J. P. Mynster i dennes Visitatsdagbøger 1842 og 1850. Ved hans Jordefærd holdt Gude Hovedtalen, hvori han udtalte sig med megen Anerkendelse om den Afdøde (jvfr. »Ved Sognepræst Lorentz Lorcks Jordefærd«, 1868, S. 7—12).

gjennem Rothe gjort en Slags Undskyldning for sin Underskrift. Man havde aldeles ikke tænkt paa at fornærme Biskoppen, heller ikke at opponere mod nogen Anden, men kun at anbefale de hæderlige Mænd R. og K. Han erkjendte det nu som en Ubesindighed, at man havde forbigaaet Biskoppen, men man havde aldeles ikke tænkt derpaa. Nogen Dumhed kan maaskee være tilstede, hvad jeg næsten maa slutte deraf, at Rothe først behøvede min Explication for at indsee, at disse Præster havde forset sig i høi Grad og i Grunden fortjente en alvorlig Tilretteviisning af Ministeriet. Dog — jeg faaer vel nærmere Lys i Sagen.

Hvad *Dem* angaaer, staaer De jo udenfor det Hele, og det vil neppe være vanskeligt for Dem ved en venlig og broderlig Imødekommen at vinde disse Præster, der som sagt i det Hele ere svage, men af hvilke dog vel Flere ere modtagelige for en Beaandelse, naar den kan gives dem.

Jeg ønsker naturligviis at see Dem her i Stiftet, saa snart som skee kan. Det glæder mig, at De vil holde Afskeeds-Prædiken 2den Søndag efter Paaske.«

1866 11. April:

»Efter afholdt Confirmation er De uden Tvivl opfyldt af Afskeedstanker og Afskeedsprædikenen, som skal holdes paa Søndag. Her er det ikke vanskeligt at finde Stof og Idee, men vanskeligt er det ikke at overvælde. Jeg kan vel forestille mig, at De maae være dybt bevæget ved denne Afskeed, ved at forlade et Sted, hvor De uagtet mange Taalmodighedsprøver og mange aandelige Fastedage, dog har havt stor og riig Velsignelse, hvorfor ikke noksom kan takkes. Herren skjænke Dem ogsaa sin rige Velsignelse i Afskeedens Time.

Oppositionen har, som det kunde ventes, paa det Voldsomste udspytet sin Galde. Dog har det heller ikke fattedes paa Modartikler. Saaledes var der en god Replik i selve Dagbladet, og igaar Aftes en fra Indholdets Side meget god

Artikel i den Berlingske, hvis for mig aldeles ubekjendte Forfatter uden Tvivl maa være en ældre Præst¹. Interes-

¹) »Fædrelandet« for 3. April 1866 (Nr. 76; jvfr. en Rettelse i Nr. 78) indeholdt en meget skarp Artikel om den opsigtsvækkende Udnævnelse til Domprovst i Roskilde. Man fandt, at det var ganske uberettiget, at en af Æresposterne i den danske Kirke var blevet tildelt Gude, en Mand, der blot havde virket i en indskrænket Kreds, og hvis litterære Indsats var ganske ubetydelig. Denne var mest bemærkelsesværdig ved en Konfirmationstale, hvori der ofredes »næsten blasphemisk Smiger« paa Konfirmanden og hans Slægt. (Jvfr. her tidligere S. 195). Der var derfor al mulig Grund til at udtale den skarpeste Dadel overfor Kongen, der havde tilsidesat sin ansvarlige Ministers Indstilling, overfor Ministeren, der ikke havde staaet fast, og — især — overfor Martensen, som havde misbragt sin Stilling som kgl. Confessionarius og blandet sig i ham uvedkommende Ting. Han havde »baade viist sin fuldstændige Mangel paa Fremsyn ved at antage Pastor Gude fra Hunseby for brugelig eller taalelig i noget af den danske Folkekirkes Tilsynsembeder (hvilket vel maa være Meningen med hans Udnævnelse til Domprovst), og som ikke har skammet sig ved at tilraade, hvad han maa have været sig fuldt bevidst var en aabenbar Uretfærdighed mod Andre, for at tjene en Ven og befordre en Discipel.« — Lignende Toner lod sig høre i »Dagbladet« for 5. April 1866 (Nr. 78, jvfr. ogsaa et Indlæg i Nr. 82). Ligesom »Fædrelandet« ankede ogsaa dette Blad over, at flere af den danske Kirkes mest fortjente Mænd var blevet forbigaaet til Fordel for en Mand, der ikke havde noget Navn som Gejstlig og i Litteraturen kun havde præsteret Ubetydeligheder, deriblandt Konfirmationstalen til den unge Grev Knuth, »der vakte en alt Andet end behagelig Opsigt ved den plumpe Hyldest, som i den ydedes den grevelige Æt, hvortil Konfirmanden hørte.« Hans eneste Adkomst til Embedet var, »at han hører til Biskop Martensens største Beundrere og er en af de mest fanatiske og forskruede Reaktionaire, der findes her i Landet.« Bladet slutter sig ganske til »Fædrelandets« Kritik af den utilgivelige Svaghed hos Ministeren overfor ukonstitutionelle Indflydelser, og finder det forkasteligt, at »Kirkens Tilsynsmand og Kongens Skriftefader, der synes at have tiet, høist med et beklagende Skuldertræk, hvor det var hans Pligt at tale,« i dette Tilfælde har formaaet at give sine Ord en saadan Vægt, at Kultusministerens Indstilling er blevet tilsidesat. — Af væsentlig samme Art var en Artikel i »Folkets Avis« for 4. April 1866 (Nr. 77), der angriber baade Martensen og Gude samt betegner den sidste som Biskoppens »fra Konfirmationstalen til den »høibaarne Yngling« noksom bekjendte velærværdige Protegé.« — »Berlingske Tidende« for 10. April 1866 (Nr. 94) bragte derimod under Mærket »G. J.« en Imødegaaelse af »Fædrelandets« »overfladiske« og »lidenskabelige« Angreb og fremhævede Gudes Fortjenester som Præst og Forfatter. Endelig

sant er det at see, at to af Domprovsterne i dette Aarhundrede kun vare 38 Aar ved deres Ansættelse¹.

Jeg skal imidlertid ikke forstyrre med Betragtninger Domprovstiet vedkommende, da De i denne Uge ganske maa tilhøre Hunseby og Lolland. Efter Afskedsprædikenen venter jeg at høre fra Dem, og af flere Grunde vil det være mig kjært at kunne see Dem i Sjællands Stift, saa snart som Omstændighederne tillade det.«

1866 20. April:

»Det glæder mig, at De nu vel har overstaaet Afskedsprædikenen, der vistnok maa have havt sit Angribende. . . .

Det vil gjøre mig meget ondt, dersom De ikke vil kunne holde Pintse med Menigheden i Roeskilde. Det ventes fra alle Sider, at De til den Tid vil være der, og det forekommer mig ogsaa, at det for Deres egen Skyld vil være meget ønskeligt, at dette kunde iværksættes. Det er ikke ønskeligt, at den især paa nærværende Tidspunct saa beredvillige Kritik skal faae Anledning til at klage over »Lang-

drager den til Felts imod det urigtige i Paastanden om, at Martensen havde blandet sig i ham uvedkommende Ting. Det var netop hans *Pligt* som Biskop at vejlede Kongen og Regeringen paa dette vigtige Punkt (ved Embedsbesættelser), og han handlede i saa Henseende blot i Overensstemmelse med et ministerielt Cirkulære af 1. Maj 1848. — Ogsaa »Dansk Rigstidende« for 7. April 1866 (Nr. 80 under Mærket »R—r«) forsvarede i en ledende Artikel med Varme Martensens Optræden dels ud fra Hensynet til, at Anciennitetsprincippet ikke burde være det alene raadende ved alle gejstlige Embedsbesættelser, dels ud fra Hensynet til, at det var vigtigt at faa de betydeligste kirkelige Embeder besat med Mænd af sande *evangelisk-lutherske* Grundsætninger. — Endelig indeholdt »Dagbladet« for 6. April 1866 (Nr. 79, af »X«) en Artikel, der paapegede, at det var mærkeligt, at netop den *liberale* Presse ikke vilde anerkende Martensens Mod til at gaa mod det bornerede Anciennitetsprincip. Spørgsmaalet burde alene være: hvem er den mest *kompetente* af Ansøgerne?

¹) Martensen maa sigte til Andreas Birch, født 1758, siden Biskop i Aarhus, der blev Domprovst 1796, og til Jens Michael Hertz, født 1766, siden Biskop i Ribe, der blev Domprovst 1804. (Jvfr. iøvrigt den citerede Artikel i »Berlingske Tidende« for 10. April 1866).

somhed« o. s. v., og jeg troer, at De ved at lade Pintsen gaae over forsømmer en Leilighed, som netop for Dem er gunstig, og hvor De vil kunne frembringe et fordeelagtigt Indtryk. Jeg maa imidlertid ganske henstille dette¹. Men skulde Christi Himmelfartsdag ikke være særdeles passende? Der er paa denne Dag tilforn holdt Bispevielse (hvad aldrig finder Sted paa 1ste Helligdag). Og saaledes finder jeg heller ikke, at Noget vil være til Hinder for, at De tiltræder paa denne Dag, der udtrykkeligt minder om Præsteembedets Indstiftelse. Om Tolstrup har jeg tilskrevet Ortved, at forsaavidt som den nye Domprovst endnu ikke maatte være ankommen, vil Ortved have at indsætte ham og anbefale ham til Menigheden. . . .

Gamle Sibbern — hvad mere vil interessere Dem — besøgte mig forleden for at sige mig, at han ganske var af den Mening, at det eneste Rette var, at De fik Domprovstiet, og at Biskoppen fremdeles burde beholde en overveiende Indflydelse ved Embeders Besættelse (hvad dog neppe vil blive Tilfældet). Kalkar og Rørdam vare saa gamle, at de aabenbart burde forblive i deres Menigheder. I det næste Hefte af sine »Samfundsbetragtninger« vilde han offentligt udtale sig om denne Besættelse af Domprovstiet².

Geheimeraadinde Lowzow³ agter at høre Dem ved Deres Tiltrædelse i Roeskilde.«

¹) Gude holdt — som Martensen havde ønsket det — sin Tiltrædelsesprædiken i Roskilde Domkirke paa Kristi Himmelfartsdag — den 10. Maj — 1866. Hans Prædiken ved denne Lejlighed er trykt i L. Gude, Prædikener holdte i Roskilde Domkirke, efter Forfatterens Dod udgivne af A. S. Poulsen, 1895, S. 1—12. Han blev indsat som Domprovst ved Sjællands Stifts Landemode den 4. Juli 1866 (Acta Synodi Johanneæ, habitæ die 4to Julii 1866, p. 1). Martensens Tale ved Indsættelsen er trykt i hans »Taler ved Præstevielse, holdte i Aarene 1860 til 1868,« 1868, S. 245—56.

²) I andet (og sidste) Hefte af F. C. Sibberns »Samfundsbetragtninger«, udgivet Marts 1870, findes dog ingen Artikel af det paatænkte Indhold.

³) Formentlig Charlotte Sophie f. v. Blücher (1804—94), 1829 gift med senere Justitiarius i Højesteret, Gehejmekonferensraad Frederik Lowzow (1788—1869).

Smaastykker.

I.

BIDRAG TIL DANSK PRÆSTEHISTORIE

1514—1657.

Af Hans H. Fussing.

Da en oprindelig med andet formaal foretaget gennemgang av *Rigens Forfølgningsbøger* viste, at der her kunde findes en del oplysninger om danske præster i tiden mellem reformationen og enevældens indførelse, som ikke fremgik hverken av Wibergs præstehistorie eller av de av *H. F. Rørdam* i dette tidsskrift 7—8 (1869—71) trykte domme fra reformationstiden, er hele rækken blevet gennemgaaet med det formaal at finde supplementer til Wiberg.

Rigens Forfølgningsbog indeholder for det første fortegninger over alle kongelige forfølgningsbreve med meddelelse om, hvem der har faaet dem udstedt, hvorfor, hvornaar og mod hvem. Dernæst indeholder den meddelelser om alle forfølgninger *til laas*, baade fuldendte og ufuldendte, med dertil hørende eventuelle *genbreve*. Naar en mand havde faaet laasebrev paa en ejendom, kunde der ikke mere rejses krav paa denne ejendom fra andre, for saa vidt de var grundede paa forhold, der laa forud for laasebrevets udstedelse.

Endelig dukker der i det syttende aarhundrede en række *oprejsninger* op, som regel samlede i slutningen av den paagældende protokol. En oprejsning udstedt av kongen vil sige en tilladelse til at rejse tiltale i en kriminel sag, skønt anklagefristen var udløbet.

I alle tre grupper av breve optræder undertiden præster enten som parter i sagen eller som vidner eller de er blot genstand for en tilfældig omtale. Saavidt det har været mig gørligt —, men protokolrækken er lang og ikke altid helt let at læse, saa jeg *kan* have overset noget, — har jeg i det følgende medtaget oplysninger fra alle de sager, hvori præster optræder som part, for saa vidt disse oplysninger supplerede Wiberg, og præsten har kunnet knyttes til et bestemt sogn. Undertiden omtales nemlig en præst blot med hr. og fornavn, eventuelt desuden patronymikon, uden at det har været muligt av sammenhængen at se, hvor han hørte hjemme, og dem har det derfor været nødvendigt at udelade, men det drejer sig kun om ret faa, næppe en halv snes. Da ikke alle sager er gennemlæst linje for linje, et arbejde, der vilde komme til at staa i et aldeles urimeligt misforhold til det eventuelle udbytte, kan der findes præster som vidner e. l. i nogle av sagerne, uden at de er kommet med her. Langt det største antal sager indeholder imidlertid kun navnene paa de direkte interesserede parter, og de fleste andre er gennemset netop for at finde præstenavne, saa det kan kun dreje sig om et meget lille antal præster, der ikke er kommet med.

Oplysninger, der kun bekræfter Wibergs meddelelser, er ikke medtaget. I det følgende er meddelelserne opstillet efter Wibergs inddeling. Først staa navnet paa sogn, herred og stift, derefter den paagældende præsts nummer i Wibergs *hovedrække* — opstillingen er undertiden ændret i supplementet —. Bogstavet A efter et nr. angiver, at den *her* meddelte præst formentlig skal indsættes i rækken *efter* det paagældende nummer hos Wiberg. Forkortelsen Rf. betyder Rigens Forfølgningsbog.

De her meddelte oplysninger findes indført i det Landsarkivet i Odense tilhørende exemplar av Wiberg, for saa vidt det drejer sig om meddelelser fra det sextende aarhundrede. Ad aare haaber jeg at kunne bringe en lignende række oplysninger hentet fra Herredagsdombøgerne, der

ligeledes indeholder en del præstemeddelelser, der kan supplere Wiberg.

Allested og Vejle s., Salling h., Fyns st.

Nr. 4. Mads Lauritsen var præst her 5. marts 1604 (Rf. 1601—07 f. 141 b).

Almind og Sjørselev s., Lysgaard h., Aarhus st.

Nr. 2. Anders Poulsen var præst her 24. oktober 1573 (Rf. 1570—76 f. 134).

Anst og Gesten s., Anst h., Ribe st.

Nr. 4 A. Hans Bertelsen var præst her 29. januar 1630 og beskyldtes for uretmæssigt at have taget to møllesten fra Kolding skibsbro (Rf. 1623—30 f. 244).

Bedsted og Grurup s., Hassing h., Aalborg st.

Nr. 2. Niels Svendsen havde 1576 været præst her i 24 aar. Han laa da i strid med fru Karen Gyldenstjerne til Tanderup blandt andet om kvægtienden (Rf. 1575—82 f. 35).

Borre og Elmelunde s., Mønbo h., Sjællands st.

Nr. 6. Hans Andersen levede endnu som forrige sognepræst her 26. juli 1637 og laa i proces med borgmester og raad i Stege (Rf. 1630—40 f. 119).

Dejbjerg og Hanning s., Bølling h., Ribe st.

Nr. 2 A. Hans Nielsen var præst her 25. juni 1603 og vistnok 1592 (Rf. 1601—07 f. 86).

Eltang og Vilstrup s., Brusk h., Ribe st.

Nr. 3. Niels Nielsen Bøgvad, sognepræst i »Pugdøl«, omtales 1631, da hans søn Jens kom til at dræbe en av sine brødre ved et ulykkestilfælde (Rf. 1630—40 f. 210 b).

Estvad og Rønbjerg s., Ginding h., Ribe st.

Peder Jensen var sognepræst her 20. december 1581 og 20. juni 1582 (Rf. 1575—82 f. 226).

Frøsløv og Møllerup s., Mors' Sønder h., Aalborg st.

Nr. 4. Som præst her omtales 1637 hr. Peder eller hr. Christen. Da hans søn hed Christen Christensen, er det sidste nok det rigtige (Rf. 1630—40 f. 220 b). C. C. var præst her 24. maj 1646 (Rf. 1640—47 f. 51 b).

Føvling og Holsted s., Malt h., Ribe st.

Christen Stienn havde været præst her og var død før 1561. En datter hed Maren (Rf. 1559—63 f. 330).

Grimstrup og Aarre s., Skads h., Ribe st.

Nr. 4 A. Poul Pedersen var præst her 28. juni 1603 (Rf. 1601—07 f. 94 b).

Gudbjerg s., Gudme h., Fyns st.

Hr. Jens Ploug var præst her 1556 (Rf. 1552—59 f. 261).

Haarlev og Himlingøje s., Bjæverskov h., Sjællands st.

Nr. 2. Mogens Lauritsen sad i rette med kongen paa Herlufsholm 7. juni 1587 (Rf. 1586—92 f. 43).

Haasum og Ramsing s., Rødding h., Viborg st.

Nr. 1. Erik Lauritsen var præst her 3. august 1590, da hans søn forfulgtes av Melchior Ulfstand for slagsmaal (Rf. 1586—92 f. 180).

Hasle, Skejby og Lisbjerg s., Hasle h., Aarhus st.

Nr. 5. Jens Hoffmann forfulgtes 20. februar 1609 av Claus Daa til Ravnstrup paa hans søster fru Hilleborg Daas vegne, fordi han boede i Lisbjerg kirke og der holdt kro med ølsalg, drik og rus og havde haft ild og arnested i taarnet (Rf. 1607—09 f. 57).

Hjerm og Gimsing s., Hjerm h., Ribe st.

Nr. 1. Mikkel Nielsen levede endnu St. Andreas dag 1555 (Rf. 1552—59 f. 428 — indlæg).

Hobro og Skjellerup s., Onsild h., Aarhus st.

Nr. 3 A. Christen Lambertsen var ordineret til »præstemand og capellan« her, men blev ulovligt fængslet av borgmester Christen Lauritsen og Peder Kirketorp, der derfor blev dømt ved Hobro byting 4. marts 1616 og forfulgtes med kongelige breve 16. oktober s. aa. (Rf. 1615—18 f. 92 b).

Holstebro og Maabjærg s., Hjerm h., Ribe st.

Nr. 2. Mads Hvid levede endnu 13. maj 1575 (Rf. 1570—76 f. 156).

Holstebro og Maabjærg s., Hjerm h., Ribe st., Kapellaniet.

Nr. 4 A. Per Jensen var kapellan her 1568. Hans fader hed Jens Christensen (Rf. 1567—70 f. 22).

Horsens s., Nim h., Aarhus st.

Nr. 2. Hans Buthe præst her 5. august 1590 (Rf. 1586—92 f. 181 b).

Humble s., Langelands Søndre h., Fyns st.

Nr. 1. Iver Hansen endnu præst 1553 og maatte bøde for ulovlig skovhugst (Rf. 1552—59 f. 194).

Kallehave s., Baarse h., Sjællands st.

Nr. 6. Carl Therchildsen boede 1657 i Langebæk (Rf. 1651—60 f. 89 b).

Kippinge og Brarup s., Falsters Nørre h., Laaland-Falster st.

Nr. 4 A. Peder Rasmussen præst her 9. juni 1608, da han sagsøgte av Laurits Grubbe (Rf. 1607—09 f. 34).

Kjøge og Ølsemagle s., Ramsø h., Sjællands st.

Nr. 12. Erik Pontoppidan laa 1655 i proces med sin hustrus formyndere, to borgere i Kallundborg, om hendes rede penge (Rf. 1651—60 f. 56 b).

Landet s., Laalands Søndre h., Laaland-Falsters st.

1514 og 1520 var Laurits Pedersen aff wapn præst her (Rf. 1601—07 f. 244 ff.).

Lomborg og Rom s., Skodborg h., Ribe st.

Nr. 1. Eskil Gregersen beskyldtes 24. oktober 1645 for sammen med sine to sønner at have dræbt en mand i sognet (Rf. 1640—47 f. 103).

Lønborg og Egvad s., Nørre Horne h., Ribe st.

Nr. 2. Peder Hemmet havde frasagt sig kaldet og boede 14. september 1635 i Aarhus, da han var i strid med eftermanden om tiendekornet (Rf. 1630—40 f. 90, 109).

Maribo s., Musse h., Laaland-Falster st.

Nr. 2. Hans Ibsen, predicant udi Maribo, sagsøgte 1558 en borger i Vejle (Rf. 1552—59 f. 638).

Næstved, St. Peders s., Sjællands st.

Nr. 2. Jørgen Andersen var gift med Anne Sørensdatter, der levede i Næstved 19. september 1605 (Rf. 1601—07 f. 241 b).

Nørholm s., Hornum h., Viborg st.

Nr. 1. 1561 hed præsten Peder, og han var da gift (Rf. 1559—63 f. 362).

Odense, Graabrødre hospital og Paarup s., Odense h., Fyns st.

Nr. 4 A. Niels Christensen var præst her 15. januar 1618 (Rf. 1615—18 f. 155).

Odense, Graabrødre hospital, Fyns st., Kapellaniet.

Hans Stage var kapellan her 8. december 1611 og var da gift med Kirstine Andersdatter. Han levede endnu 14. marts 1612 (Rf. 1609—15 f. 94) (sml. Ørsted).

Ore s., Skovby h., Fyns st.

Nr. 4. Jens Bertelsen boede 31. maj 1580 i Skovby, hvor hans hustru havde arvet part i en gaard (Rf. 1575—82 f. 177).

Randers, St. Morten s., Aarhus st.

Nr. 1 A. Niels Christensen var præst her 1538 (Rf. 1536—42 f. 124).

Resen og Humlum s., Skodborg h., Ribe st.

Nr. 1. Hans Vedel var præst her 11. juni 1556 og 29. september 1559 (Rf. 1552—59 f. 54 b og 1559—63 f. 266).

Ribe domkirke, Ribe st.

Nr. 7. Matthias Pors' enke levede endnu 5. juli 1624 (Rf. 1623—30 f. 145 b).

Rødding, Løvel og Pederstrup s., Nørlyng h., Viborg st.

Nr. 2. Knud Nielsen søgte 1647 31. marts oprejsning for sin broder Rasmus Nielsen i Thorup i en drabssag (Rf. 1640—47 f. 106 b).

Selde og Aasted s., Nør h., Viborg st.

Nr. 0. Søren præst her 1551 (Rf. 1546—52 f. 542).

Sjørring og Torsted s., Hundborg h., Viborg st.

Nr. 2. Oluf Libert levede endnu 21. oktober 1558 (Rf. 1552—59 f. 612).

Skamby s., Skam h., Fyns st.

Nr. 4. Hans Nielsen fik 20. august 1580 vidisse av de i Repertoriet under 19. december 1481 og 5. marts 1394 nævnte breve (Rf. 1586—92 f. 184 b. ff.).

Skamby s., Skam h., Fyns st.

Nr. 6. Niels Andersen fik 19. august 1635 vidisse av Lisbeth og Leonore Svaves gavebrev til Skamby kirke av 1583 (Rf. 1630—40 f. 240 b. ff.).

Skellerup og Ellinge s., Vinding h., Fyns st.

Nr. 4. Peder Kotte havde 1582 strid med Frans Urne til Hindema, der havde ladet noget av præstens græs slaa og føre bort (Rf. 1575—82 f. 238).

Skjoldborg og Kallerup s., Hundborg h., Aalborg st.

Nr. 4. Ingvar Pedersen var præst her endnu 18. maj 1604, da han stævnedes for gæld (Rf. 1601—07 f. 157).

Skydebjerg og Orte s., Baag h., Fyns st.

Nr. 3. Knud Pedersen fik 21. januar 1626 vidisse av et brev, udstedt av Baag h. 1614, at kirken og kirkeværgerne i Orte havde eneret paa at holde svin i en kirkeskov til Orte kirke, og at bispnen med urette havde søgt at forholde dem det (Rf. 1623—30 f. 195).

Stege, Mønbo h., Sjællands st.

Nr. 10. Rasmus Nielsen var gift med Maren Jensdatter Brun, der levede endnu 17. maj 1637 (Rf. 1630—40 f. 121 b).

Sunds s., Hammerum h., Ribe st.

Nr. 4. Bertel Lauritsen sagsøgte 1. marts 1602 en række bønder til betaling av kongetienden, der var tillagt præsten (Rf. 1601—07 f. 9 b).

Sønder Vissing og Voerladegaard s., Tyrsting h., Aarhus st.

Nr. 4 A. Otte . . . var præst her 18. marts 1627 og havde da en søn Jens, der havde overfaldet mag. Lave Christensen latine skolemester i Horsens (Rf. 1623—30 f. 216 b).

Taulov og Erridsø s., Elbo h., Ribe st.

Nr. 1. Hans Poulsen præst her 1580 og 1581 (Rf. 1575—82 f. 170).

Tim og Madum s., Hind h., Ribe st.

Nr. 1. Jørgen Jensen var av bisp og lensmand blevet dømt til at genopføre præstegaarden, men smølede med det og forpligtedes til at gøre det inden Mortensdag 1617 (Rf. 1615—18 f. 113 b).

Tyregod og Vester s., Nørvang h., Ribe st.

Nr. 0. Niels Mikkelsen, sognepræst til »Tiurgo«, havde 1579—80 strid med borgmester Oluf Madsen i Holstebro (Rf. 1575—82 f. 162 f.).

Urlev, Stenderup og Dalby s., Bjærge h., Aarhus st.

Nr. 3. Søren Jensen sagsøgte 17. maj 1603 den mand, der havde købt tiendekornet (Rf. 1601—07 f. 82).

Veggerby og Bislev s., Hornum h., Viborg st.

Nr. 2. Anders Gjed boede i Kirketerp 10. maj 1572, da han var herredsprovst, og 23. oktober 1591, da han fik breve over en mand i Aarhus (Rf. 1570—76 f. 56 og 1586—92 f. 220).

Veggerløse s., Falster Sønder h., Laaland-Falster st.

Nr. 1. Jørgen Jacobsen levede endnu 23. februar 1579, og han havde da været gift med den da avdøde Boel Jensdatter.

Nr. 2. Poul Jørgensen vistnok præst her 1579 (Rf. 1592—98 f. 104 b).

Vejrum s., Hjerm h., Ribe st.

Nr. 4. Christen Nielsen blev 13. januar 1617 retsligt forfulgt av Knud Gyldenstjerne til Aagaard for en løgnagtig og ubevislig beretning, han havde ført inden tinge (Rf. 1615—18 f. 106).

Vester Nykirke og Faaborg s., Skads h., Ribe st.

Nr. 3. Hans Rasmussen var gift med Else . . . , der levede i Ravnsø præstegaard 6. september 1616 (Rf. 1615—18 f. 86 b).

Vigerslev og Vevlinge s., Skovby h., Fyns st.

Nr. 4. Jens Pedersen var provst i Skovby h. 12. juni 1539 (Rf. 1570—76 f. 169 b).

Vindinge s., Vinding h., Fyns st.

Nr. 1. Niels Hansen havde 1523 strid om degneembedets besættelse.

Nr. 7? Rasmus *Pedersen* præst her 12. juni 1615 (Rf. 1615—18 f. 31 b).

Vivild og Vejlbj s., Røvsø h., Aarhus st.

Nr. 5. Peder Nielsen var gift med Anne, der levede endnu 24. oktober 1618 (Rf. 1615—18 f. 221 b).

Vorning, Kvorning og Hammershøj s., Sønderlyng h., Viborg st.

Nr. 2. Hans Heggelundt levede endnu 2. august 1580, da han laa i strid med jomfru Elsebe Sandberg, blandt andet fordi han havde bygget paa Vorning gade (Rf. 1575—82 f. 173).

Vær og Nebel s., Vor h., Aarhus st.

Nr. 2. Jens Hansen var præst her 1634, men var død 1654, da hans enke Karen boede i Horsens (Rf. 1651—60 f. 53 b).

Øls, Hørby og Døstrup s., Hindsted h., Viborg st.

Nr. 5 A. Poul Jørgensen var præst i Øls 1635 og levede endnu 30. januar 1638 (Rf. 1630—40 f. 90 og 109).

Ørsted s., Baag h., Fyns st.

Nr. 5. Hans Stage var endnu præst her 30. april 1616. Hans svigermoder hed Karen Bruns, og han var svoger til Snøde-Stoense nr. 4 Christopher Andersen (Rf. 1615—18 f. 41) (sml. Odense Graabrødre).

II.

TRANGE TIDER.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Fra Hr. Snedkermester, cand. theol. Aage Rostrup har »Kirkehistoriske Samlinger« modtaget nedenstaaende Brev, som formentlig fortjener at offentliggøres som et Bidrag til Belysning af den vanskelige Situation, hvori de tilbageblevne danske Præster i Slesvig blev bragt, da man i Aaret 1867 forlangte af dem, at de skulde aflægge Ed til den preussiske Konge, og stillede i Udsigt, at de, der vægrede sig ved dette, vilde blive afsat. Denne Fordring vakte et stærkt Røre hos den dansksindede Del af Befolkningen. Efter at have afholdt et Møde i Haderslev besluttede man at sende en 7-Mands Deputation til Berlin for at anmode om Fritagelse for Edsaflæggelsen (og snarlig Opfyldelse af Pragerfredens § 5). En saadan Deputation med Kammerraad Møller til Skovgaard som Ordfører kom ogsaa af Sted, men modtog kun et meget afvisende Svar i Berlin. Hos Præsterne gjorde der sig stærkt afvigende Opfattelser gældende med Hensyn til den Holdning, de skulde indtage overfor Edsaflæggelsen. Medens paa Als det overvejende Flertal, tilskyndet især af Biskop Jørgen Hansen, bestemte sig til at aflægge Eden, var der i andre Egne — navnlig i Tørninglen — mange, der nægtede at gøre det. Af ialt 44 Præster fra den danske Tid aflagde de 17 Eden, og de øvrige 27, der ikke vilde, blev da afsat¹.

Det nedenfor gengivne Brev er skrevet af Inger Marie Sodemann, f. Barfod (1841—1918), gift med den daværende

¹) Jvfr. herom M. Mackeprang, Nordslesvig 1864—1909 S. 57; Hans Lund i Sønderjyllands Historie V, 44 f., V. Ammundsen, sst. S. 334 f.

Sognepræst i Emmerlev i Møgeltønder-Lø Provsti Christian Frantz Henrik Sodemann (1832—1911), der kom til at høre til de Præster, som paa Grund af Edsnægtelse blev afsat 1867, og som siden — 1875 — blev Præst i Klemensker (til 1904) og 1882 Provst over Bornholms Provsti. Brevet er rettet til en Søster til Brevskriverinden, Vitta Christiane Barfod (1850—91), senere gift med Snedkermester, cand. jur. Søren Kaspar William Rostrup (1845—1911)¹, og giver i al sin Umiddelbarhed et levende Indtryk af den ængstelige Uro, som det preussiske Krav naturligt maatte vække i et datidigt dansksindet Præstehjem i Slesvig.

Som Tillæg er vedføjet en fra samme Kilde modtagen Prædiken, der — som Haandskriften viser — er skrevet af den ovennævnte Pastor Sodemann. Den har været holdt paa den forordnede Takkefest for Freden den 4. December 1864 og vidner paa en smuk Maade om, med hvilken Takt Prædikanten har løst denne for en dansk Mand i flere Henseender saa smertefulde Opgave. Som historisk Aktstykke betragtet er den af ikke ringe Interesse til Belysning af Spændingen mellem det nationale og det kirkelige.

En Del Bogstaver, der er gaaet tabt ved Huller i Papiret, er tilføjede i skarp Parentes, og Tegnsætningen er moderniseret. I Brevet er et mindre Stykke af rent privat Natur udeladt.

Emmerløv den 4 Febr. 1867.

Min kære lille Vitta!

Det blev jo rigtig nok ikke, som jeg havde lovet i forrige Uge, jeg skrev til Dig for at lykønske Dig i Anledning af Din Fødselsdag, men når jeg nu idag på selve Dagen tager Pennen for at skrive, kan Du dog se, at jeg har tænkt på Dig på denne Dag. Ja, kære Vitte, så vil jeg altså på denne Din 17de Fødselsdag ønske Dig ret megen Glæde og Velsignelse i det nye År, og Gud give, at Du i dette År må

¹) Andreas Barfod, Slægten Barfod (Fakse-Linien) S. 23—24.

tage til i Forstand og Besindighed. Du kan ellers tro, [k]ære Søster, at vi leve her i en bevæget Tid, som ikke er så [al]deles behagelig, vi går alle i en uhyre Spænding. Vi har nu i de sidste fjorten Dage haft to Møder af alle Præsterne her i Provstiet. I Fredags otte Dage bleve vi meget forundrede ved på en Gang at se Provsten¹ komme kjørende for Døren, han kommer her ellers aldrig uden at være bedt. Det første han kom af Vognen, sagde han, ja De må undskylde, at jeg har i[n]vitert Fremmede til Dem iaften, ti om lidt kommer Pastor Smidt² her, og nu vilde jeg gjerne bede Dem om at sende Bud efter Pastor Brammer³, så kjørte Karlen da i al Hast i Skadst efter ham, og da vi så skulde høre, hvad det var, at Provsten havde på Samvittigheden, var det, at der var kommen Ordre til ham, at der skulde holdes Bøn for Kongen af Preusen, og nu vilde han gjerne høre, hvad Præsterne sagde, om de vilde holde den eller ej. Brammer og Sodemann vare enige med ham i, at de nok kunde læse den, men ikke bede den, da de mente, at det var for lidt at lade sig afsætte for, Pastor S. var meget utilbøjelig til at gå ind derpå. Der blev så bestemt et Møde her i Præst[e]gården til om Mandagen, hvor alle Præsterne skulde give Møde. Her bleve de så enige om, at de skulde læse [d]en op fra Prædikesto[le]n, det vil sige kun den første Del, blodt Pastor Ejermann⁴ fra Visby vilde ikke. Så kom de til at tale om Eden, men her blev de alle enige om, at den vilde de ikke aflægge, kun Provsten vilde først se, hvorledes den var formulert. Der var så en af Præsterne, der havde det Brev, hvori der blev fortalt, at Præsterne i Tørning Lehn havde besluttet at sende en

¹) Johan Laurits Sandal Bohr (1815—76), Sognepræst i Møgeltønder fra 1865, fra 1859 Provst i Møgeltønder-Lø Provsti.

²) Diderik Nicolai Blicher Schmidt (1815—83), Sognepræst i Daler 1858—67, siden i Munkebo.

³) Cornelius Benedict Brammer (1832—1900), Sognepræst i Skast 1858—67, siden i Stouby.

⁴) Frederik Gustav Eyermann (1813—73), Sognepræst i Visby 1857—67, siden i Thorsager.

Diputasion til Berlin til Kongen for at bede, om de ikke måtte blive siddende i deres Embeder uden at aflægge Ed indtil Afstemningen. Her besluttede de så, at Pastor Ejermann skulde tage op til Provst Blædel¹ for at spørge, om det var sandt, at de havde taget den Bestemmelse, og i så Tilfælde, om de så vilde lade os det vide, for at en af Præsterne her kunde slutte sig til dem. Ejerman kom så hjem i Fredags Formiddag, og straks om Aftenen kom han herover og fortalte, at det forholdt sig gandske rigtig, og at Diputasionen rejste på Mandag. Sodemann og han fastsatte så et Møde i Visby til igår Eftermiddags, hvor de så alle underskrev en Ansøgning til Kongen. Men [n]u kommer Humlen, [ka]n Du så gjætte, hvem der blev valgt til at skulde rejse som Repræsentant for hele Præsteskabet for Lø-Møgeltønder Provsti? nej det er sandt, det kan Du ikke, da Du ikke kjender Præsterne herovre. Det gjorde min Mand, som også er Din Svoger, han vægrede sig først meget, da han nødig vilde til det, dels fordi han var den yngste af dem allesammen, og dels fordi han havde så meget at bestille, men det hjalp ikke. Pastor Ejerman havde lovet Provst Blædel og Pastor Randbøll² i Bevtoft, at han skulde komme, da de ikke kunde tale tysk, og han var den eneste her, der var Sproget mægtig. Altså rejste min Mand til Berlin i morges, og jeg skal nu undvære ham hele denne Uge, ti før Fredag Aften eller Løverdags Morgen kan han ikke være her igjen. Det er kjedeligt at undvære ham så længe, men når han blodt kunde komme hjem med et godt Resultat, kunde det jo endda være det samme; dog det er der jo desværre ingen Grund til at antage. Provst Bohr aflæ[g]ger nok Eden; ti såvidt de kunde mærke på ham igår, har han [f]ået Løfte om at måtte blive ved at være Provst, og det er ham det vigtig-

¹) Ludvig Blædel (1809—79), Sognepræst i Nustrup 1851—70 samt Provst i Tørning Len 1855—68, siden Sognepræst i Kjeldby.

²) Jørgen Christensen Randbøll (1802—78), Sognepræst i Bevtoft og Tislund 1843—67.

ste. Han havde igjennem Amtmanden i Tønder fået den Beskjed fra Zetlitz¹, »at dersom Embedsmændene følte dem besværet ved Eden, kunde de vente deres Afskjed«, dog det er jo ikke sagt, at det derfor er Tilfældet; ti han har jo ikke noget med det at bestille. Vi mener jo alle, at Deputationens Rejse ikke nytter noget, men de syntes jo alle, at det sidste skulde prøves, for at de om muligt kunde blive her, da Menighederne ønske det så meget. I et Landmandsmøde, Bønderne afholdt i Visby Kro, kom det på Bane, om Præsterne skulde aflægge Eden eller ej, et stort Parti mente, at de skulde gjøre det, for at de kunde blive, da de jo frygter for at få en preusisk Præst, men et stort Parti mente jo også, at det var aldeles umuligt for dem at aflægge den, da de sagde, som jo også er sandt, at det er en Samvittighedssag. For dette Parti var en ung Gårdmand her fra Sognet Ordfø[re]r, han sagde meget best[e]mt, at det var umuligt, det vilde jo være det samme som, at vi vilde aflægge Faneed, og de[t] kan vi da på ingen Måde gjøre, vi har engang aflagt den til Kongen af Danmark, og det kan vi ikke gjøre om igjen. De Soldater, som ståer for Tour til at sværge, har bestemt at møde alle Mand og sige: »nej, vi aflægger ingen Ed, vi vil kun tjene Kongen af Danmark og ingen anden«, og dersom de så vil tvinge dem, vil de sige: »ja, så tager vi til Danmark«, og dersom de ikke kan komme bort, og Prøjserne skulde vilde føre dem til Spandau², siger de: »lad dem det, os alle kan de da ikke have der, og de blive vel også nok kjed af at have os der«. Du kan altså se, at Stemningen for Preusen er ikke meget god herovre. Imorgen otte Dage skal Valget til Parlamentet foregå her i Sognet; man er bleven enige om alle at stemme på en dansk Mand for om muligt at få ham valgt, men det vil vel være vanskeligt, da denne

¹) Den preussiske Civilkommissær og Regeringspræsident Konstantin v. Zedlitz-Neukirch, der havde den øverste civile Ledelse.

²) En Fæstning ved Sprees Udmunding i Havel, ogsaa benyttet som Forvaringssted for politiske Fanger.

Valgkreds går så langt sydpå, og der altså er så mange tyske Kræfter med. Her arbejde[s] stærkt på at få *alle* ti[1] at møde; der er skrevet Stemmesedler, som bliver levert om i Husene, så at Folk blodt behøver a[t] gå hen at aflevere de[m]. Efter alt dette kan I jo nok se, at der er en Uro og Spænding over os alle, det optager al vor Tid og alle vore Tanker, der bliver ikke talt om andet en[d] disse to Spørgsmål, såsnart man kommer sammen. Sodemann har haft umådelig travlt i dette År, han har haft Konfirmanterne fire Gange om Ugen og to Bibellæsninger. og så har her allerede været 11 Lig i dette År; det er jo en frygtelig Mængde, det er mest gamle svage Folk og Børn. Der har jo også været en forunderlig urolig Vinter, den ene Dag har vi haft en knagende Frost og den anden mildt Vejer og stærk Tøe. Vejene her ere frygtelig dårlige, dog ikke som i Nykirke. — — — Bed Fader¹ om snart at skrive og lad os høre, hvad han siger om vor Tilstand herovre og om *Edsspørgsmålet*. Som Sagerne nu står, ser det jo næsten ud til, at I kan få os over til Sjælland til Sommer, ti dersom Sodemann får sin Afskjed, vil han naturligvis ikke blive her sammen med den tyske Præst, men så rejser vi, såsnart vi kan få vore Sager ordnede. — —

Din trofast hengivne

Søster

Inger Sodemann.

TILLÆG.

4 Desbr. 1864. Ps. 85, 9—14.

Der skal holdes en Fest idag, en Takkefest for Freden². Det er det Budskab, som nys er udgået til os, og har været Gjen-

¹) Peter Marius Barfod (1813—89), Sognepræst i Lille Lyngby og Olsted 1863—89.

²) Om de Vanskeligheder, der opstod for dansksindede Præster med Hensyn til Afholdelsen af denne Takkefest for Krigens Afslutning 1864, jvfr. bl. a. J. Johansen, Oplevelser i Sønderjylland 1860—1871, 1899, S. 81 ff.

stand for Samtale og Overvejelse vel i ethvert Hus. Jeg føler ret vel det vanskelige i det Hverv, som er mig overdraget, at jeg skal holde en Prædiken til denne Fest, holde den i en fremmed Menighed¹, hvor jeg dog imidlertid alt har modtaget såmange dejlige Beviser på Velvillie og Tillid. Jeg indser godt, at det måske kan forekomme Eder forunderligt, hvorledes jeg kan træde frem på det hellige Sted med Takkebøn og Lovsang i en Tid, hvor, som det hedder i Dagens Evangelium², Menneskene forsmægte af Frygt og de Tings Forventning, som skulle komme. Alle de Røster, som jeg har hørt i denne Anledning, have været enige i, at her, *just her hos os* er der mere Grund til Sorrig end til Glæde, mere Grund til at klæde sig i Sæk og Aske end til at istemme Frydesange; jeg kan ikke forbigå dette Menighedernes Vidnesbyrd med Tavshed, idet der ellers let kunde lægges en falsk og ugunstig Mening i det Ord, som her idag skal forkyndes. Man har henvist mig til Billedet af et Barn, bortrevet fra sin Moders Hjerte, og ment, at dette Billede er et passende Udtryk for vor nuværende Tilstand; eller også har man sammenlignet os med Grene, afhugne af Stammen, der skulde give Grenene Saft og Kraft og Næring, og da har man henvist til en anden Psalme, den 137, som en mere passende Text, end den forelæste, idet deri handles om Jødernes Sorg i deres Fangenskab i Babylon, og hvor det hedder: ved Babylons Floder vi grædende sad, mens Sitaren tavs mellem Pilene hang, og Tanken i Sion mon være; de bade os sjunge, som fangne os holdt; af grædende fordred de Fryd; hvi kunde vi sjunge Jehovas Sang i Hedningeland? nej, glemmer, Jerusalem, glemmer jeg dig, min visnede højre jeg glemmer; den Dag, du ej mere mig rinder ihu, gid Tungen til Ganen sig klæbe. Således skulde vi også kvæde idag. Og mangt et andet Sorgens og Bekymringens og Frygtens Ord har der lydt i Dagens Anledning; dette er mig såre vel bekjendt; men dog synes jeg, at vi meget godt endda kan holde en Takkefest for Freden, takke Gud for, at den ulige Kamp, hvori vore Brødre vare stillede imod en uhyre Overmagt, nu er tilende, og om end Udfaldet ikke har været, som vi ventede og håbede, så flyde Blodsstrømmene dog ikke mere, og Moderlandet udsuges og undertrykkes ikke længere; også vi selv har jo her følt Krigens Tryk, og om vi end uforsagt har båret

1) Pastor Sodemann var den 5. Marts 1864 blevet forflyttet fra Nykirke til Emmerlev.

2) Evangeliet paa 2. Søndag i Advent Luk. 21, 25—36.

de Tyngder og Byrder, der krævedes af os, så kunde vi dog forudse, at det Tidspunkt vilde indtræde, hvor vi ikke længere kunde tilfredsstille de store Krav. Nu er der dog Udsigt til, at vi snart engang igjen kan have vor Arne i Ro, og at vi i Fredstiden kan samle ny Kræfter for de kommende Dage, og det er vel værdt at takke for; nu synes det, som om Krigens Rædsler skulle snart blive udslettede, og uagtet Alle med Ængstelighed se den dunkle Fremtid imøde med Forventning om de Ting, som skulle komme, så er der os dog ligesom indrømmet et Pusterum, en Frist, hvori vi kan drage Ånde og skue tilbage på alle de store Ting, som ere skete i det sidste År, og forberede og styrke os til værdigen at bære det Herrens Kors, som er os pålagt; og det er vel værdt at takke Gud for. Men selv om det skulde forekomme Eder, at der endda ikke endnu idag er nogen Anledning til at takke for den nysafsluttede Fred, idet Eders og vore Hjerter[ønsk]er ikke ere gået i Opfyldelse, så skulle vi dog ikke glem[me], at vi som kristne ere skyldige [at] takke ikke alene for de gode Dage, men også for de onde Dage, at sige Gud og Faderen Tak alle vegne og for alle Ting i Vor Herres Jesu Navn. Og i denne sidste Betydning skal vor Takkebøn lyde idag, om end med Vemod, så dog med al kristelig Frimodighed.

Vor forelæste Tekst er et Afsnit af den 85 Ps., hvis Grundtone er en Bøn om Guds Vredes Afven[dels]e og om hans Nådehjælp under alle Forhold. Og hvem vilde vel vægre sig ved at istemme en sådan Bøn? må vi ikke meget mere føle os [tilsk]yndede til allesammen at anræbe den himmelske Fader om Barmhjertighed, på det at han ikke skal tale til os i sin Vrede og ikke skal dømme os efter sin store Fortørnelse? Må vi ikke føle Trang til i ydmyg Hjertens Bod at falde ned for Nådens høje Trone og sige med Tekstpsalmens Ord: »Vend dog om til os, vor Saligheds Gud, og tilintetgør din Fortørnelse imod os; vil du evindeligt være vred på os; vil du drage din Vrede fra Slægt til Slægt; vil du ikke gjøre os levende igjen, at dit Folk må glæde sig i dig? Herre, lad os se din Miskundhed, og giv os din Salighed«. Visselig, vi har set Herrens Miskundhed; vi ved det, vi har erfaret det mange Gange og på mange Måder, vi har lært det fra vor Barndom af, vi har hørt det af Guds åbenbarede Ord, at »vor Gud han er vor faste Borg; han kan os vel bevare; han er vor Trøst i al vor Sorg, vor Hjælp i al vor Fare«; vi har så ofte lyttet til vor kjære Frelseres Budskab, at »vor himmelske Fader ved, hvad vi har behov, hvad der tjener til vor Fred, og at han haver

Omsorg for os, at uden hans Villie falder end ikke en Spurv til Jorden, og alle vore Hovedhår ere talte«. Og derfor ville vi takke og prise ham; derfor ville vi have Tillid til ham og til hans Faderkjærlighed, at han vil udfri os af enhver Trængsel, ligesom han har udfriet os indtil denne Dag. Derfor ville vi »høre, hvad Gud Herren vil tale; ti han skal tale Fred til sit Folk og til sine hellige, og de skulle ikke omvendtes til Dårlighed«.

— Nej, vor Tillid skal ikke beskjæmmes, og vi skulle ikke være en Dårlighed for hans Øjne; han har jo »elsket os så højt, at han har hengivet sin enbårne Søn, på det at hver den, som tror på ham, skal ikke fortabes, men have det evige Liv«; og han, som ikke sparede sin egen Søn, men hengav ham til vor Retfærdiggjørelse, hvorledes skulde han med ham ikke også give os alle Ting? Han »skal tale Fred til sit Folk«; ti han er »Kjærlighedens og Fredens Gud«, og om det end 2 Kor. 13, 11. mange Gange skulde synes i Verdensbegivenhedernes Gang eller i det enkelte Folks Skjæbner eller i det enkelte Menneskes Livstildragelser, som om Gud havde skikket Strid og Tve- dragt, Trængsel og Angest til Jorden; om vi end må bekjende, at »så er Sorg til Glæde lænket, så er Drikken mig iskjænket, besk og sød i Livets Skål, sådant er mit Levnets Mål«¹; om det end stundom som nu ser ud, som om vore Angestråb ere forgjæves og Herrens Miskundhed er bleven træt og hans Sandhed fordunklet, og som om Retfærdighed og Fred ere forsvundne fra Jorden, så er Gud dog »al Barmhjertighedens 2 Kor. 1. 3. Fader og al Trøstens Gud, som os trøster i al vor Trængsel«; han »vil lade Sandheden opvokse af Jorden, og Retfærdighed Tekst. skal se ned af Himlene; ja Retfærdighed og Fred skulle kysse hinanden«; det skal kjendes i Sandhed på os, at Gud forlader ikke sit Folk, men vil have Omsorg for os, såfremt vi ikke forsage, men opløfte vore Hoveder i en glad og frejdig og frimodig Tro som de, hvis Forløsning stunder til. »Hvo ikkun lader Herren råde, han bygger fast på Klippegrund, han ser Guds hjælperige Nåde i Sorrigs og i Rædsels Stund«².

Derfor skal vi ikke blive trætte i vor Tro og i vort Håb, men skue ud i Fremtiden med Glæde og Frimodighed; vi opfordres jo dertil af *den Tid*, hvori vi nu leve; det er Adventstiden, der taler om Herrens Tilkommelse og skal forberede os

¹) 4. Vers af Kingos Psalme »Aldrig er jeg uden Vaade« (Psalmebog for Kirke og Hjem Nr. 585). — ²) 1. Vers af Nr. 38 i Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt.

til værdigen at annamme ham i vore Hjerter; og Adventstiden spår om en glædelig Julefest og om en salig Påske og om en herlig Pintse; skulde den ikke lære os tillige at give al vor Sorg og Bekymring, alle vore Suk og Længsler i den Konges Hånd, som kommer at frelse sit Folk både her og hisset? Vi henvises på en vidunderlig Måde til at sætte vort Håb til de kommende Tider, til hvad Herren i dem vil bringe os; ti som det hedder i *Dagens Epistel*¹: »hvadsomhelst tilforn er skrevet, det er skrevet os til Lærdom, på det vi skulle have Håb ved Tålmodighed og Skrifternes Trøst«; og som *Apostelen Petrus* siger: »I gjøre vel, når I give Agt på Ordet som på et Lys, der skinner udi et mørkt Sted, indtil Dagen fremstråler og Morgenstjernen oprinder i Eders Hjerter«. [Ti] også *Dagens Evangelium* byder os, ikke at fo[rsa]ge i de store Trængsler, i de Dage, om hvilke vi må sige, de behage os ikke; ti når der sker Tegn i Sol og Måne og Stjerner, og Folkene på Jorden ængstes i Fortvivelse, når Havet og Bølgerne bruse; når Menneskene forsmægte af Frygt og de Tings Forventning, som skulle komme over Jorderige, og Himlens Kræfter røres; når disse [Ting] begynde at ske, da ser op og [o]pløfter Eders Hoveder, efterdi Eders Forløsning stunder til; sandelig, *denne Slægt skal ikke forgå, før det sker altsammen*. — Så lader os da takke Gud for hans Frelses Forjættelse; så ville vi ikke forsage, men holde fast ved vor Saligheds Gud, som vil frelse os både i det timelige og i det åndelige, som ikke vil lade sit Folk gå tilgrunde og ikke være evindeligt vred på os, som ikke vil stille os hen til en Dårlighed og Spot for Dårerne ligesom en beskjemmet Gren af det gode ældgamle Træ, men som har det i sin Magt at udløse os og atter at forene, hvad der så gjerne tilsammen vil være. Og til en sådan Tillid og Fortrøstning, at Tålmodighedens og Trøstens Gud vil give os at holde fast ved, hvad der er os betroet; ja til at være tålmodige i Trængselen og ydmyge under Herrens Tugt og samdrægtige i et godt Håb, dertil opfordres vi også igjennem *vor forelæste Text*, hvor det hedder: »Gud skal (engang) tale Fred til sit Folk og til sine Hellige, og de skulle ikke omvendes til Dårlighed; sandelig, hans Frelse er nær hos dem, som ham frygte, at Ære må bo i vort Land«. Så lader os da takke Herren og holde fast og tage vort Kors på os og tragte efter det salige Samfund med Gud vor himmelske Fader, fra hvem Hjælpen skal komme. Men det er ikke nok at sige med Læberne alene:

¹) Rom. 15, 4—9.

»Nu takker alle Gud«, hvilket somme har for Skik, med Løgn og Træskhed i Hjertet; nej, lader os takke ham med Troens opløftede Hænder og med rene, barnlige Hjerter og i Sandhedens Ånd, at dog hans Retfærdighed og Fred må åbenbares og kysse hinanden evindeligt. —

Og idet vi således sige Gud og Faderen Tak for hans Frelses Håb, så ville vi dermed forene en Taksigelse til vor ny Øvrighed, at den har givet os Lejlighed til ved denne Fredsfest endnu engang offentlig at mindes vort gamle Fædreland. Ja, derhen drage vore Hjerter os, *dér* ere alle vore Tanker, *dér* skue vi vort Livs Glæde; *dér* har vi lært at smage Frihedens kostelige Frugt, *dér* har vi haft vore Talsmænd. *Dér* ere alle vore Minder, både de glædelige og de sørgelige, såat vi vel må sige: nej glemmer, o Moder, glemmer jeg Dig, min visnede højre jeg glemmer; den Dag, Du ej mere mig rinder ihu, gid Tungen til Ganen sig klæbe! Ti det er Troskabens og Taknemmelighedens og Kjærlighedens Bånd, som knytte os dertil; vore Hjerters Forlængsel er efter vor Moder. Nu er det et År siden, at Kirkeklokkerne sidst ringede til en sådan usædvanlig Fest; det var en Sørgfest, og Folket var nedbøjet og nedslået i sin Sorg over den ædleste, bedste Konge, der var dragen hen i de dødes Rige. Da bekendte vi til vor Trøst: »Gud er vor Tillid og Styrke, en Hjælper ud af de store Angester, som have truffet os«, og dette Ord var ligesom en lægende Balsam i Fædrelandets Sår, og Folket samledes at kaste den nedarvede Kjærlighed på den ny Konge, at han kunde fortsætte det Fredens og Frihedens Værk, som hans Forgænger havde begyndt. Nu ringe atter alle Klokkerne, og det er os, som om de atter ringede til Lig; vi ere løste fra vor Troskab imod denne ny Konge, hvis Hjerte bløder ved den tvungne Skilsmisse; vi ere afskårne fra Moderlandet, hvor de hjemlige Toner klinge; og derfor er der Sorg, Ligfærdssorrig iblandt os, og vi råbe til Gud: vil Du ikke gjøre os levende igjen, at Dit Folk må glæde sig? Dog han vil vel atter lade de lyse Fredens Tider komme over os, vil vel atter tale Fred til sit Folk og sine hellige, når hans belejlige Stund er der. Og derfor opløfter Eders Hoveder, efterdi Eders Forløsning stunder til; værer frimodige og glade i Håbet og glade i Herren altid og allevegne. — Men det har fra Arilds Tid været et Særkjende ved enhver brav dansk Mand, at han var en god Borger; og dette Særkjende skal ej heller forlade os, sålænge vi befinde os under de ny Statsforhold, hvori vi nu ere indtrådte; det skal kjendes, at vor Tak og Fortrøstning til Frede[ns] Gud virker i os Fre-

dens Sindelag, såat vi ikke forskjertse vor Ros og dyrebare Arv fra vore Forfædre, men selv i det *fre[m]mede* Land lade

Mat. 5. vort Lys skinne, at Menneskene kunne se vore gode Gjerninger, og ære vor Fader, som er i Himlene. Ja også heri skal den danske Mands Trofasthed åbenbares, at han i Guds Navn viser al Lydighed og Ærbødighed imod dem, der nu herske

Rom. 13, 3. over os, at de må se vore gode Gjerninger; ti »de regjerende ere ikke til Skræk for gode Gjerninger, men for onde; vil Du da ikke frygte for Øvrigheden, så gjør det, som godt er, og Du skal have Ros af den«. Så lader os da sige Gud og Faderen Tak for alle Ting i vor Herres Jesu Navn derved, at vi tragte efter Freden og efter Fredens Gjerning; lader os tragte efter,

Epist. at Tålmodighedens og Trøstens Gud må give os at have ét Sind indbyrdes efter Kristus Jesus, at vi kunne holde fast ved Håbet og ved det, som er os betroet, og at vi endrægteligen med én Mund kunne prise Gud og vor Herres Jesu Kristi Fader; ti sandelig, hans Frelse er nær hos alle dem, som ham frygte, Frelse for vort Fædreland og i vort Hjerte, at Ære må bo i vort Land, og at Retfærdighed og Fred må kysse hinanden, må åbenbares for os her og hisset. Amen.

Paulus Helie mod Kristian II.

Af Kjeld Galster.

1. PAULUS HELIE

Om de Forudsætninger, Personer, Oplevelser og Forhold, der gjorde Paulus Helie til den, han blev, ved vi kun lidet.

I Skibykrøniken fortælles der: »I Juli Maaned 1515 døde værdige Fader, Karmelitermunken Mester Morten Pedersøn fra Næstved, Doktor i den hellige Skrift. Han havde været en fremragende og meget hæderlig Prior for to Klostre, først for Klostret i Landskrone og senere første Prior for det nyoprettede Kloster i Assens. I disse Stillinger havde han ved sin rene Livsvandel og ved det Mønster, han afgav paa Lærdom, været en Spore til Fromhed for mange. Thi for ej at omtale de mange andre Gaver, hvormed den guddommelige Naade havde prydet ham, saa udmærkede han sig i den Grad ved sine Gaver som Prædikant, at han ikke havde sin Lige i Danmark i sin Tid. Ligeledes havde han fra sin Barndom af levet et saa skyldfrit og rent Liv. at ingen nogensinde har haft den mindste Grund til at fatte en ugunstig Mening om ham i den Henseende. Forøvrigt var han af Naturen tungsindig og derfor noget mørk og streng; flere savnede derfor hos ham en vis Venlighed og Blidhed i Omgang«.

Den udførlige Omtale af denne ellers ganske ukendte Mand og særlig Bemærkningen, at han »har været en Spore til Fromhed hos mange«, kunde tyde paa, at vi her har en af Paulus Helies Lærere, et af hans Forbilleder i hans Ungdom. Ligheden imellem dem er umiskendelig.

En anden af hans Lærere nævner han selv: Mester Sven i Skara. Sveno Jacobi, Paulus Helies Jævnaldrende (født 1480), synes at have studeret hos Adrian Floris i Louvain, erhvervet kanonisk Lærdom og Magistergraden, og der ogsaa faaet Interesse for Erasmus og reformistisk Tankegang¹.

Angaaende hans Uddannelses Art kan maaske Forholdene, som de var paa denne Tid ved de nedertyske Karmeliterklostre, være til Oplysning.

Der skelnedes mellem det almindelige Studium (pro forma simplici) og Forberedelse til Lærerstolen (pro lectoratu). Det første — i Filosofi og Teologi — varede 3 + 3 Aar. For dem, der vilde være Lektorer, fulgte derpaa atter et 3aarigt Studium i Teologi. En saadan vordende Lektor skulde ogsaa som Cursor holde lettere Forelæsninger under Lektorens Ledelse eller endogsaa helt paa egen Haand. Ved Afslutningen af hvert Skoleaar maatte han bestaa en Eksamen (respondere) og holde et Foredrag for Klerus (collationem ad clerum)².

Det, under Paulus Helies Studium, der betød mest for ham, var Bibelen. I den Grad var Bibelen Autoritet for ham, at han kunde sige: »Jeg sætter saa stor Love til den hellige Skrift, som jeg hørte Kristus selv tale med levendes Røst, og mindre tvil jeg paa de Stykker, som jeg i Skriften læs, end paa de Ting, jeg hør med mine Øren, ser med Øgen eller og handler med mine Hænder« (II 325)³.

¹) Holmquist: Reformationens tidehverv I S. 7.

²) H. H. Koch: Die Karmelitenklöster der niederdeut. Provinz 13. bis 16. Jahrh. 1889 S. 20.

³) Citaterne er taget fra »Skrifter af Paulus Helie« (1932—34) I: En christen Fyrstes Lære (1522) S. 3. Epistola ad Johannem Laurentii (1523) S. 161. Christiern Iis Rimkrönike (1523) S. 165. Epistola ad Petrum Ivvari (1524) S. 175. En christelig Undervisning (1526) S. 185. Sendebrev til Hr. Tyge Krabbe (1526) S. 259; II: Svar til Hans Mikkelsen (1527) S. 1. Svar til Kong Göstav (1528) S. 117; III: Om ranke og fattige Mennesker (1528) S. 1. St. Athanasii Bog om Psalteren

Stor Betydning har endvidere Profeterne, navnlig den hellige Birgitte, og Martyrerne haft for ham.

Naar Profeterne taler mod Tidens Ondskab, er det Gud, der aabenbarer sig gennem dem. Hvis Synden ikke aflægges, vil Guds Svøbe ufravigeligt ramme. Alle Spaadomme af de hellige Profeter er gaaet i Opfyldelse eller vil opfyldes nu — thi ogsaa om vor Tid gælder de. »Det er umøjeligt, at Gud kan liuge«.

Martyrerne, de Mænd, der ginge udi Døden for Jesu Kristi Skyld og vendte til den hellige Tro den ganske Verden, er Guds Medhjælpere og er stillet ind i vort Liv til Efterfølgelse. Det ved Paulus Helie, at: paa Flæskbænken vil jeg møget heller være Offer end Bødel, det er, jeg vil møget heller hænde Skade end gøre Skade (III 102).

I Samtiden, ikke mindre end i Fortiden, var der Brug for Mænd af denne Slags: »Vældige Mænd og mægtige Herrer fattes ikke andet end *Sandmænd*, der dennom burde og skulde rundelige paaminde og undervise udi al deres Brøst, og det kan dog ikke altid ske, naar (dvs. eftersom) hver Mand agter nu mer sit eget Gagn og Profit end han besinder anten Guds Fortørnelse eller og Herrens Salighed. Og fordi skaane de Herrerne, sig sjelv først til Synd og Sorg og dernæst Land og Rige til ubodelig Skade og Fordærve« (II 122).

Naar Paulus Helie blev en saadan *Sandmand* for sin Tid, skyldes det naturligvis først og fremmest hans voldsomme, sanddru, modige og fanatiske Natur; men det, at han gennem sine Studier har indlevet sig i Profeterne og Martyrerne og har taget dem til Forbillede, har haft sin Betydning.

(1528) S. 35. Svar paa Malmøbogen (1530) S. 57; IV: Om den hellige Messe (1531) S. 1. Om Canon (1531) S. 13. Biskoppernes Svar til de luth. Artikler (1533) S. 113 samt fra Skibykrøniken, paa Dansk ved A. Heise 1890 (Skkr.), cfr. den latinske Tekst (Scriptores II 536—602).

Men vigtigere end Studiet er dog Forudsætningen: »*Jeg haffwer aff barndom værid i closther*« (I 8).

Paulus Helie har allerede i Ungdommen følt consortium divinæ naturæ, den nære Forbindelse mellem Gud og hans eget Liv, Gud laante ham sin Kraft, var Sjæl i ham, og denne Forvisning har givet ham Troen paa, at han med rent Sind kunde bære de store Afsavn, det krævede at vandre ad »Fuldkommenhedens Vej«.

Han blev ved at have den Mening og Tro, at »det bør os, til Legemets Tvang, med en god og redelig Vilje, at gøre, først hvad Gud haver os budet udi Skriften, og dernæst hvad hans Statholdere her paa Jorden os ogsaa befale og biude, og besynderlig det som kan være vor syndige Krop og Vilje til Tvang, og naar vi dette gøre velvillige, da ere vi sandelig fri, fordi at Kristendommens Frihed hos os er ikke at gøre, hvad Legemet os raader (det kalde vi sand Trældom), men udaf Kærlighed og en god Vilje at gøre alt det, som Gud er taknemmeligt og vor Jævnkristen vildigt«.

Og han fortsætter: »Dersom vi kunne ikke alting gøre af Guds Kærlighed og Hjertens runde Vilje, da tykkes os være bedre og bestandigere vor Sjæl til Salighed, at vi nødes og tvinges til en Tid¹, saa længe vi ydermere fuldkommes in Kristo Jesu, end at vi skulle ubluelige synde baade mod Gud og Mennesken« (II 30).

»Klosterlevned, hvor det leves rettelig, er endnu den reneste Part af Kristendommen« (III 274). Afsavn — Renhed, Lydighed mod Gud, Fattigdom — var, hvad der førte til Guds Rige. Men ude i Verden herskede Vellyst, Hovmod og Girighed.

Fra Ungdommen af har Broder Paulus Helie været med i Kampen mod de onde Magter, Vellyst, Hovmod, Girighed, først og fremmest all then forbannede Gijrighed, den Synd, der besmitter og forkrænker alle gode Meninger (III 26). Vi skal følge ham i denne Kamp.

¹) Ved Bod, Anger og Faste.

Navnlig paa to Omraader mente Paulus Helie, at det var muligt at overføre noget af Klosterets Aand og Idealer til videre Krese: Fattigplejen og Skolen.

Fattigplejen har interesseret Paulus Helie saa meget, at han har skrevet en hel lille Bog derom: Huore krancke, mijslige, saare, arme og fattige Menniskir schule tracteris og besørgis (1528).

Naturligvis er det først og fremmest Kirkens Sag at sørge for de fattige, ja det er en af Kirkens vigtigste Opgaver: »Kirckin haffuer guld oc eijendom icke till at gæmme, men till at wdskiifte, fattige mennischir till hielp oc trøst, at løse ther mett fattige oc wskyldige fanger. Kirckin haffuer inghe bædre oc tryggere kijster oc kontoor end arme mennischirs tomme oc hwngrw buge, hvad ther indlegges er well forwarett, oc thet tager huerckin fadebwr eller landtzkneckte, eij heller gijrige arffwinge, ther aldrig kwnne mettis« (III 277).

Men Kravet om at sørge for den fattige, »Guds Fange«, »Guds Tempel og Bolig og Jesu Christi Lem« gælder alle, det er Kristenpligt, ja det er *over alting* os befalet at hjælpe og styrke dem. Alt, hvad vi har, er os betroet *till tror handt*, og vi er eller burde ikke være andet end fattige Menneskers Patroner (III 19).

Af den største Betydning er det, hvem der vælges til Hospitalets Forstander; han skal kunne »hugsuale thenom som ere bedrøffuede, græde met the grædindis, sørge medt the sørgindis, glæde sig met thenom som ere glade, oc i alle maade føie seg effter the kranckis lempe« (III 24). Man synes, man gennem disse menneskelige Ord føres ind i Paulus Helies egen Virksomhed.

Men endnu vigtigere end Fattigplejen er *Skolen*, »saa møghit som Sielen er yppere en Kroppen, saa er aandelig forskylding ther brugis Sielen til gode støre for Gudt, en then forskylding som er legomlig, oc brugis Kroppen til gode«.

Som overalt er det for Paulus Helie af største Betydning

at faa den rette Mand paa den rette Plads, og de Krav, han stiller til Lærerne, er da ogsaa store: Skoler og Studia maa have de Mestere som ikke alsomeneste ere lærde udi Bøger, men der ogsaa ere fromme og ærlige udi Levned, Dyder og gode Sæder, eftersom det er forgæves at kunne Bog og være udydig og skalkagtig (III 33).

Disse Skoler er af den største Betydning for Samfundet: Skulle vi have vise Bisper, lærde Præster, kloge Forstandere og Raad, mærkelige Sendebud, Prædikefædre og andre vise Mænd til Menigheds Bedste, som vi skulle bruge i Raadsvis til Menigheds Velfærd, ikke skulle vi have den- nom fra Ploven, ikke fra Kræmmer-Sække, ikke heller fra Hov-Tjeneste, men af Skolen skulle vi vente dennom, og des bedre Skolen er, des visere Mand giver hun os (III 33).

Skoler er saaledes Riget til Ære og Gavn.

Ogsaa for Ungdommens Forædling betyder de meget. »Vi fødes op blandt galne Piger og løsaftige Dreng, blandt Drankere og Doblere, Pibere og Legere, hvor vi se Hovmod og Gækkeri og høre megen ubekvemme Snak og Tale« (III 34). Men mod denne Verden danner Lærdommen et Værn, og Lærerne, der selv er retsindige, vise og kloge, kan indvirke paa de unge, der ere af Natur grove eller af uforsøgt hovmodige, og fordi redebon til Bulder og Ulydelse, saa de unge faar noget af deres Læreres Natur, og der deraf opstaar Endrægtighed og Eensindighed (III 35).

Den katolske Kirke lærte, at Legemet var avlet, men Sjælen skabt umiddelbart af Gud. For Broder Paulus har i denne Verdenskamp mellem Legeme og Sjæl Skoler og Studia været et af de bedste Vaaben.

2. KLOSTERET OG KIRKEN

I det 15. Aarhundrede havde der været bitre Kampe indenfor Tiggermunkene mellem en slappere Retning,

Konventualerne, og en strengere, Observanterne. I Midten af Aarhundredet havde Karmeliteren *Jean Soreth* ført de strenge Krav frem i sin Orden. Kampen havde været saa haard, at det mentes, at han var blevet forgiven af sine Modstandere.

Indenfor Karmeliterne herhjemme synes Observanterne at have sejret, og paa disses venstre Fløj stod Paulus Helie.

Den første Kampplads, Paulus Helie har haft, har været hans eget Sind, men hverken han selv eller andre har fortalt derom. Selv siger han: »Jeg huerkin haffuer eller begær noghen werdslig rigdom, wdhen daglig føde oc biæring, ther ieg wedt meg aldrig fattis« (II 200), og man har Lov til at mene, at han har overvundet sine Begæringer og har kæmpet sig frem til at blive et rent og uselvsk Menneske; hans Privatliv stod gennem alle Aarene uangrebet af hans bitre Modstandere.

Hans anden Kampplads var Klosteret.

Hvad han mener om dette, fortæller han os i Kapitlet *Om Tiggecloster* i Mod Malmøbogen (III 223 ff.):

Hvad der har ødelagt det rene Klosterliv, er, at den Strenghed, som Munkene ikke vilde holde, er blevet formildet ud af Pavens Magt, saa vi finge Lov at æde Kød og bygge Klostere udi Købstæderne, og ikke Klostere, men Paladser og Herresæder, i det Sted vi skulde haft ydmyge, lave og enfoldige Huse.

Paa Grund af de slappe Regler er Munkene blevet ringere: somme vore ogsaa meget forstokkede af Ladhed og Grovhed, at de havde hverken Liv eller Aand til nogen frugtsommelig Gerning og duede fordi til intet andet end at sove, sube og sætte.

Saa begyndte hver at sanke udi sin Pung. Al den forbannede Girighed er kommen af den Nød-Penning, der mange have længe søgt efter, dog hvermand finder hannem ikke.

De Tiggerbrødre, der er udsendt, har mere prædiket

sig selv end Gud, mere deres egen Digt og Mening end Guds Ord, mere deres egen Hellighed og Retfærdighed end Guds.

Hver vil være Herre for sig selv.

Men Paulus Helie blev kaldet til en større Kampplads end disse. I Aaret 1517 udgav han — i Anledning af Afladshandelen i Danmark — *De simoniaca pravitate*.

Skriftet er tabt, men et Stykke deraf har vi sikkert i følgende (fra Mod Malmø-Bogen III 99): »At Christus forjagede wdaff thet Jødische tempill, handell, kiøbmandschaff, oc wedtzlerij er een lerdom oc een wnderwiisning till att foriage oc fordriffue wdaff then hellige kircke, gijrighed, aager, swrfittighed¹, kiøbmandschaff, wedtzlerij, oc anden sliig mijshandell«.

Her er vi ved noget centralt for Paulus Helie. Ligesaa vigtigt, som det var for Hospitalerne og Skolerne at have de rette Forstandere og Lærere, ligesaa vigtigt var det for Kirken at have Bisper af den rette Aand, veri episcopi, ikke pseudepiscopi.

»Then stwndt ther gudfrøctige mendt, besoorne huer wedt sijn conscientze, skickede bisper oc prelater, wdaff Gudtz raadt, mett theris cristelige samburdts oc samtycke, paa then menige mandtz wægne, tha stodt thet well wdi then hellige kircke« (II 160).

Men naar andre Hensyn end Kirkens Vel er herskende, naar de store Herrer vil udstrække deres Haand mod Kirkens Embeder, naar Pungens Fylde, ikke Hjertets Renhed, er afgørende, naar der vælges en Fyrstens Tjener og ikke en Guds Tjener, da har Kirken tabt; hvor kan den vel kæmpe mod Girigheden ude i Verden, naar Girighed hersker indenfor dens Mure!

Skulde Kirken gennemføre sin Mission at fremme Guds Rige her paa Jorden, Renhed, Afkald, Kærlighed, var det nødvendigt, at Kirken selv var gennemtrængt af Gud,

¹) Havesyge.

og dette kunde kun ske, hvis Bisperne og dens øverste Styrere havde dødet Legemet, hvis ikke jordiske Begæringer, men kun divina natura levede i deres Hjerter.

3. STATEN

Hvad Betingelsen var for Statens Lykke efter Paulus Helies Mening, fremgaar tilstrækkelig tydeligt af den »Kort Begreb af Verdens Krøniken«, som han giver (II 198):

Hvad var Fyrstendømme udi den ganske Verden, fra den Tid Nero var Kejsere, og indtil Constantinus fik Regimenten, uden en Skalke Mængde, hvor en var værre end en anden og hængte paa Hvermands Lykke og Liv, Velværd og Salighed! og det skete dennom, fordi at de vilde hverken være Gud eller Mennesken lydige, ej heller anamme det Budskab, som dennom førtes paa Guds Vegne af de hellige Apostle og deres Efterkommere, som vore Bisper og Martyres. Alle vore de umilde Tyranner, grumme Løver, Ulve og Bjørne

Men siden at Constantinus blev Kejsere og Kristen, og Kirkens Prælater komme udi Agt og Ære, og Verden begyndte at regeres efter deres Raad og Sigelse, da kom der en kristelig Regimente udi Verden

Og aldrig stod Kristendommen udi bedre Pynte, end da han havde Silvestrum Pave regerendes med sig og lod sig af hanum sige. Og saa længe som den Hørsomme var i den hellige Kirke, at Verdens Fyrster vore endrægtige med Kristi Statholdere her paa Jorden og ingen Ting paasloge uden deres Raad, da forøgedes Kristendommen, hvilket jeg maatte videlige nok beskrive af samme Constantini, Theodosii, Joviniani, Pipini, Caroli magni, Sancti Chanuti og Sancti Erics Historier og mange andre utallige Krøniker.

Hvad Paulus Helie kræver er da, at alle, lige fra menige Almue til *Fyrsten*, skal lyde Bispen — og Bispen atter Kristus, »saa kan eendrectighed wdi alle maade bewaaris«

(II 197). Hans Ideal er altsaa en teokratisk Stat, hvor den guddommelige Natur gennem Kirken og Bisperne hersker.

Men derfor opstiller han ogsaa det strenge moralske Krav: »*Christendomme*s furstedømme, være seg geestligt eller verdsligt, er icke welde eller magt, men een til siwn, welgierning, oc een kierlig befaling« (II 204).

4. REX MIHI AMICUS

I 1517 oprettede Karmeliternes Provinsialmester Anders Christensen, Doktor i den hellige Ret, et Kollegium i St. Peders Stræde¹, hvor hans Hvidebrødre skulde kunne studere. Samme Aar tilsagde Kristian II Kollegiet St. Jørgens Kapel og Hospital, med den Forpligtelse, at Kollegiet skulde holde en Docent i Teologi ved Universitetet.

23. April 1519 afholdtes Karmeliterordenens Provinsmøde i Landskrone, hvor Paulus Helie, Hvidebroder i Helsingør, valgtes til Forstander for Kollegiet (og dermed til Docent ved Universitetet).

At Paulus Helie har været en fortræffelig Lærer, er uden for al Tvivl, opfyldt som han var af en brændende Interesse for sit Stof og sin Gerning. Hans egne Studier havde altid haft Liv for ham, og nu, han docerede, har hans Foredrag sikkert været præget af hans varme Interesse for Tidens Problemer. Det nære Samliv, som Kollegiet førte med sig, har i disse Aar ogsaa øget hans Indflydelse over de unge. »Jeg har unge Mennesker, der sætter stor Pris paa mig (fauentissimos adolescentes)«, skrev han i 1524; »de vil ikke taale, at min Klædning uden videre sønderrives, endsig da mit Rygte eller mit Navn« (I 183).

At Kongen i denne Tid var ham venligtsindet, derfor har vi hans egne Ord (tyrannus mihi ex olim amicus

¹) Dette staar sikkert i Forbindelse med, at der paa Karmeliternes Generalkapitel i Rom 1513 og Siena 1517 var blevet vedtaget, at der skulde oprettes Studiehuse i alle Ordensprovinser.

I 179). Paulus Helies Krav, at Studierne skulde drives Riget til Ære for at give det egnede Embedsmænd, maatte stemme med Kongens Ønsker, ligesom ogsaa Bestræbelserne for at rense Prædikenen, saa den kom til at hvile paa Bibelsteder, er i Samklang med Kongens nye Landslov (1521).

Paulus Helie havde da ogsaa Kongens Øre, for saa vidt denne undertiden kunde æske hans Mening. Saaledes adspurgte han ham engang alvorligt om hans Mening om Luther og hans Lærdomme. Tidspunktet har vist været lige efter Kongens Hjemkomst fra Stockholm (Febr. 1520), da han traf de vigtige Bestemmelser at forbyde Offentliggørelsen af Bandbullen mod Luther, at forny Henvendelsen til Wittemberg om Universitetslærere derfra, og at lade Reinhard optræde som Prædikant i Nikolaj Kirke.

Paulus Helie gav et skarpt antiluthersk Svar (I 179).

Om Lektor Pouls Stilling til Kongen, da han tiltraadte sit betydningsfulde Embede, ved vi egentlig intet. Men samme Aar begyndte en Række Begivenheder, der maatte sætte ham i Bevægelse.

10. Dec. 1519 var Erkebisp Birger død, og allerede d. 16. havde Kapitlet valgt Aage Sparre, men

15. Januar 1520 gennemtvinger Kongen sin Mand, Jørgen Skodborg.

3. Marts 1520 fordrer han Bornholm og Aarhus af Erkebispstolen og vil eventuelt bruge Vold.

7. Nov. 1520 henrettes Bisperne af Strängnäs og Skara (foruden de andre fornemme Svenskere), og derefter indtrænges Didrik Slagheck i Skara (og Jens Andersen Beldenak i Strängnäs).

3. Februar 1521 Mordet paa Abbeden og Munkene i Nydala Kloster.

Foraaret 1521 indtrænges Slotskommandanten Hans Mule paa Bispestolen i Oslo.

Juni 1521 maa Erik Walkendorf, Kirkens Pryd, forlade

Erkebispstolen i Throndhjem og gaa i Landflygtighed.

Efteraaaret 1521 afsættes Jørgen Skodborg, der var blevet en Kirkens Vogter, og flygter til Rom.

25. Nov. 1521 indføres Didrik Slagheck som Erkebisp.

Naturligvis fyldte disse Begivenheder Paulus Helie med den største Sorg og Harme, han var jo ramt i sin aandelige Livsnerve.

Skinbiskopper i Stedet for sande Biskopper. »I den Grad var vor, det vil sige den kristne Religions hellige Handlinger disse Skinbiskopper forhadte, at de fuldstændig foragtedes af dem lige til Mysterierne selv. Biskoppernes Titler, Udmærkelsestegn, prægtige Optog, Hædersbevisninger, Privilegier, Skattefriheder og Herligheder, Besiddelser, Godser og prægtige Slotte, ja, det var de begærlige nok efter, og Besiddelsen heraf hævdede de med Brask og med Bram, men Biskoppernes Embedspligter gave de sig ikke af med«, skrev han senere (Skkr. 162).

Mod hvem har nu Paulus Helies Forbitrelse vendt sig?

Næppe endnu mod Kongen selv. Maaske har han — p. Gr. a. tidligere Tids fælles Interesser og Maal og den Gunst, han havde nydt — kunnet haabe paa ham og tænke som den gamle landflygtige Erik Walkendorf skrev fra Rom: »Hans Naade er dydelig og god nok, naar blot han haver gode Raadgivere«.

Men ihvert Fald: selv om han, paa Grund af sit iltre Sind og hele retliniede Personlighed, var saa slet en Taktiker som næsten tænkeligt, har han forstaaet, at skulde Kirken atter faa bedre Kaar, kunde det kun ske, hvis Kongen vilde det. Og desuden havde han set, hvorledes Kongen forandrede Stilling til Jens Andersen Belde-nak og Didrik Slagheck; der maatte være Haab om at vinde ham.

Saa vendte sig da hele hans Forbitrelse mod Kongens Raadgivere, først og fremmest mod *Didrik Slagheck*, han var Skyld i Forbrydelserne.

Paulus Helie havde fulgt ham fra den Gang, han (1517) kom ind i Danmark som Afladskræmmer, Arcimbolds Famulus. Det er ham, han først og fremmest tænker paa, naar han skriver: »Denne Sendelse var saa forargelig, at den ved sin tøjlesløse Frækhed udslykkede al Fromhed og Gudsfrygt, fordi den var falden i Hænderne paa Kommissionærer, der havde styrtet sig selv i Fordærvsens Dyb ved deres Overdaadighed, Pragtlyst, Ærgærrighed, Vellyst, Velleved og utallige andre Laster« (Skkr. 55).

Didrik Slaghecks senere Liv havde svaret hertil: han forraadte sin Herre og blev af Sigbrit anbefalet til Kristian II, »til hvem han tilsidst blev nøje knyttet ved den skændige Føjelighed, hvormed han lod sig bruge til Iværksættelsen af alskens Uretfærdighed, og saaledes blev det ham, der ikke blot tilskyndede og raadede til samme Konges tyranniske Gerninger, men ogsaa bragte dem til Udførelse Han var dog i den Grad blevet hævet til Hæder og Værdighed af samme Kong Kristian, at han først var blevet stillet som en Slags Statholder i Spidsen for hele Sverrigs Rige, og senere blev denne Blodhund, skønt han paa den ynkeligste Maade havde røgtet saa højt et Hverv, med Vold indtrængt i Erkebispedømmet i Lund og Bispedømmet i Skara, for at han skulde forestaa disse to Kirker som Hyrde og Tilsynsmand, denne Forbryder, der havde gjort sig fortjent til Galgen og Helvede« (Skkr.70).

Man forstaaer Paulus Helies hvidglødende Harm: Didrik Slagheck repræsenterede det Princip, som han maatte bekæmpe paa Liv og Død; med ham havde Girighed, Hovmod og Vellyst taget Plads paa Erkebispesædet. Den Kilde, der skulde bringe det danske Folk Helse, var ved at blive forgiftet.

5. EN KRISTEN FYRSTES LÆRE

D. 24. Jan. 1522 henrettedes Didrik Slagheck. Arvefjenden paa Baalet — betød det et Omslag? kunde der ventes bedre Kaar for Kirken og Gudsriget?

I hvert Fald har Paulus Helie ved denne Tid bestemt at sætte hele sin Person ind paa at bevæge Kongen til et Systemskifte.

Saa tilskrev han da Kongen sine modige Ord:

To Aar forleden sendte Eders Naade mig en Bog, bedendes, at jeg samme Bog skulde udsætte paa Danske. Men jeg fornå, at denne mere lærte at gøre Synd end at bedre og aflægge. Dertil blandes og møget Snak og Skvalder i samme Bog, og fordi var hun ikke værd at udsætte paa Danske.

Imidlertid kom mig den Bog i Sind, der Doktor Erasmus Rotherodamus havde digtet og skrevet til højbaaren Fyrste Karl, som kaldes paa Latine *Institutio principis christiani*¹ og maa siges paa Danske En kristen Fyrstes Lære. Og er samme Bog i Sandhed saa kristelig, at intet kan mer bekomme en kristen Konge end vide og læse samme Bog heller og lade læse af de Mænd for sig, der Sanningen haver kær foruden Smiger. Og enddog at hun er skreven af Erasmo, da er hun dog uden Tvivl digtet af den Helligaand, der tal den største Part, som i Bogen staar Dertil er hun saa mærkelig, at uden hendes Lærdom da kan ingen kristelige regere Land og Rige, fordi hun er baade bevist af Skriften og dertil føjet og skikket efter den Lejlighed, som nu findes i Verdenss Regimente.

Jeg saa, at mange Klerke havde samme Bog i Hænder og af hende finge stor Visdom, og mest i de Stykker, der Konger burde at vide. Dog ingen turde dem paaminde. Konger og store Herre have alting uden Sandmænd; thi have de allermest gode Bøger behov, hvilke som kristelige foruden Blussel og Rædsel paaminde os i alle vore Gerninger.

Hidtil har Paulus Helie talt om de Bøger, der kæmpede med i den store Verdenskamp, den Bog, han *skulde oversætte* (Paludan-Müller har — vist med rette — ment,

¹) 1516.

at det har været en latinsk Oversættelse af Machiavellis II princippe 1513), og den Bog, han *vilde* oversætte. Nu gaar han over til at tale om de dertil svarende to Typer af Mænd:

»De ere ikke alle tro Venner, der ere Kongetjenere. Og fordi siger Sanctus Bernardus, at vi skulle ikke befale vor Salighed dem, der vore Personer elsker, men dem, som deres egen Sjæl haver kær. Den, som ikke er sig god, han kan aldrig være en anden rettelige tro.

For saadan Sag haver jeg udsæt samme Bog Thi beder jeg Eders Naade ydmygelige at tage dette mit føje Arbejde til Takke og anamme det i den Agt, som det gjort er. Somme skænke Eders Naade Guld og dyre Stene, og somme tjene i Krig og Orlog. Men min Formue er ikke større, end hun kan føje Blæk og Papir afstedkomme. Dog haabes mig det af ikke mindre Kærlighed, end mange vove Hals og Liv for Eders Naade«.

Dernæst anbefaler han Kongen at overvinde sig til at læse Bogen — til Lykke for Danmark og ham selv:

»Jeg beder Eders Naade, for Guds Skyld, at Bogen ikke straks bortlægges, om ikke alle Ting ere behagelige i alle Maade (*dette siges om Formen, men gælder ogsaa Indholdet*), videndes, at det, som (vel maaske) med det første er haardt og ubehageligt, bliver dog med Tiden let og behageligt nok. Gud, som alle Naade giver, det unde, at alle kristen Fyrster vilde lade denne Bog for sig læse til Ende af de Mænd, der Gud frygte og redeligt Skel have, heller og vilde hende selve læse i det Sted som de deres Bønnebøger overlæse. Da haabes mig, at deres Riger skulle blive stadigere¹ og Gud mere taknemmelige.

Gud unde Eders Naade saa at regere dette forgængelige Rige, at I maa faa Part udi Himmeriges Rige med den barmhjertige Gud, som bør at være alle Kongers Eksempel i deres Regimente, om hun skal være foruden Straf«.

¹) Sigter vel til Sveriges Tab.

Demonstrativt dateres Fortalen: 24. Januarij anno Dominij 1522, quo die videmus flebilem exitum magistri Theoderici igni combusti

og der sluttes med et direkte Angreb paa *Fordærverne*, Sigbrit, Hans Mikkelsen og de andre Skalke:

quo supplicio sunt digni omnes, qui animos principum falsis opinionibus contaminant atque corrumpunt.

Saa taler da den Helligaand gennem Erasmus' Kongespejl til Hans Naade:

Du skalt ikke mene, at Kristus han er udi Sædvane Den er ikke kristen, der alsomeneste er døbt heller smurt, heller og hører Messe, men den som Kristum haver kær af al sit Hjerte og beter det udvortes med kristelige og gode Gerninger . . . Er det saa, at du begær af dine Undersaatte, at de skulle vide din Lov og holde hende, møget mer da skalt du det begære af dig selv, at du skalt lære Jesu Kristi din Kejsers Lov og hende med Gerning fuldkomme (I 28).

Derfor kræves den stærkeste Ansvarsfølelse og *Afkald*, Fyrsten maa leve for de andre, intet fordre for sig selv:

Og naar du overser dine Stæder og Land, da skalt du ikke saa tænke: Det er i min Magt at gøre af dem, hvad jeg lyster. Men vil du tænke det, som en god Herre staar vel, da skal du saa tænke: Disse Ting ere mig antvorte *til troer Hand*, thi bør mig saa at vaage derover, at de i min Befaling kunne forbedres og ikke forages (I 58).

Ethvert Menneske er født med Frihed, Trældom er mod Naturen.

Naar som kristen Kærlighed binder Kongen og Folket til Hobe, da hører alting Kongen til, naar som Behov gøres. En god Fyrste begær intet af sine Undersaatte, uden naar Land og Riges Gagn og Nytte trænger hanum dertil. Tværtimod, hvor som Vold og Magt bruges og ikke Velvillighed, ihvor møget han tager af dem, da haver

han mindre end intet. Ingen faar mer end den, som intet biuder og godt forskylder (I 65).

Had forhverver han med Haardhed, Vold, Forhaanelse, Stumhed og Rov, og møget kan Had snarere begyndes, end det kan stilles, naar det er begyndt. Thi skal en Konge i alle Maade gøre sit Flid dertil, at han ikke falder af sine Undersaattes Kærlighed. Og tro mig i Sandhed, at den haver faa Svende, som ikke haver sit Folkes Yndest. Tværtimod, menige Mænds gode Vilje og Kærlighed flyr man sig med Barmhjertighed, lystig Tale, Retfærdighed, bekvem Omgængelse og god Vilje (I 101).

Op mod *den kristne Fyrste* er stillet *Tyrannen*.

Gud, paa det han skulde ikke regere ingen uvillig, da gav han baade Mennesken og sine Engle fri Vilkaar, at hans Rige kunde være des mærkeligere. Dog er der mange, der mene sig deraf at være mægtige, om de holde saa deres Borgere under Tvang med Rædsel, at de kunde biude over dem som over uskellige Kreatur (I 62).

De, som med ubarmhjertig Beskatning æde deres Folk heller ogsaa af Grumhed slaar dem ihjel, heller og af deres Hovmod sætter sine Undersaatte i Livsfare, de bruge fri Borgere møget slemmere end menige Folk deres Trælle, heller end Kødmandere det Fæ, han slagter (I 39).

En Konge, som intet andet gør og ikke andet tænker, end hvorledes han kan tvinge mange Penninge af sine Undersaatte, heller med sin Lov og Omslag tilhobeskrabe stor Rigdom og sælge mange Embede, hvad heller skal han kaldes en Konge heller og en Købmand, heller og det, som sandest er, en Røvere (I 66).

En Tyrans Regering vil kun vare kort:

Og som der siges i gammel Tale: Naar Strengen er for møget ragt, da brister han snarlige, saa sker det og, naar Folkens Taalmodighed er overvunden, da vendes hun omkring til Bulder og Opstød, hvilket som i fordøm Tid haver fordærvet og tilintetgjort mærkelig Kongerige (I 108).

Det er ogsaa, som Erasmus Rotherodamus understøttede Paulus Helie i hans Advarsel og Tilskyndelse med Hensyn til de Mænd, der burde staa raadgivende ved Kongens Side.

Advarselen:

Men i Sandhed da er ingen Kongens mindre Ven end den, som med slemt Smiger kogler hanum og drager af det, som godt er og ret, som raader hanum til Orlog og til at beskatte sin Undersaatte og lærer hanum Tyranne Stykker og gør hanum hadelig og usynlig for hver Mand. Dette er Forræderi, og ikke een Pine værd, men mange (I 131).

Tilskyndelsen:

Og findes nogen blandt alle din Hob, som mærkelig ere og udvalgt, den skalt du have altid hos dig, hvilken som er god og haver sit Fæderneland kært (I 58).

Værket blev ikke trykt (det skete først 1534). Men der er for mig — ud fra Paulus Helies Karakter — ingen Tvivl om, at han har gjort Skridtet fuldt ud og virkelig sendt det til Kongen. At han i Fortalen beder Kongen om at lade sig Bogen forelæse af de Mænd, »der Sanningen haver kær foruden Smiger« og senere »af de Mænd, der Gud frygte og redeligt Skel have«, tyder paa, at han har haabet, at Kongen vilde skænke Bogen saa megen Opmærksomhed, at han vilde tale om den med ham selv eller andre »Sandmænd«.

6. DEN HELLIGE BIRGITTES SPAADOM

I »Svar til Kong Göstaff« skriver Paulus Helie (II 298):

Jeg maatte her vel indføre de Exempel udaf Sankte Birgittes Bøger, som ere aabenbarlige nok skete i disse tri Kongerige, Danmark, Sverige og Norge, men fordi at en stor Part af denom ere endnu i Live, som samme

Profetier ere anrørendes, da lader jeg dermed betemme¹, at de skulle ikke komme udi mer Foragt, om de benævndes hver og en ved sit Navn og sine Gerninger. Som det gik udi det gammel Testament, saa gaar det endnu, at de tro mindst paa Profetier, som samme Profet[i]er ere mest anrørendes.

Desværre lader Paulus Helie os nøjes med denne halvkvædne Vise.

Noget mere Besked faar vi af *Hans Svaning* (født 1503) i hans *Christiernus II, Daniae rex* (trykt 1658) S. 158:

»For at faa Kongen til at tænke paa frivillig at gribe Flugten udspreder de [misfornøjede] alle Vegne en Del Rygter om den hellige Birgittes Spaadom, hun som paa Blad 177, Kapitel 78 i sine »revelationes extravagantes« (Eftersletten af Aabenbaringerne) om de 5 Konger² forkynder, at hun har ondt ved rigtig at faa Øje paa og skue den sjette, men forudsiger, at han bør drives i Landflygtighed eller paa anden Maade styrtes.

Men ligesom Kristian ikke bevægedes af de Varsler, hvor frygtelige de end var, som gik forud for hans Bryllup, saaledes tog han saa godt som intet Hensyn til Birgittes Spaadomme og Aabenbaringer, som hun drømte om Natten og forsikrede, at hun ikke kunde blive fri for at huske ganske tydeligt om Dagen, og han vilde ikke gaa ind paa nogen Fortolkning af dem.

Og dog var der adskillige ved Dyd og Lærdom fremragende Mænd, som f. Eks. Karmeliteren Paulus Eliae ja endog Magister Christophorus Raunsbergensis og mange andre, hvem Kong Kristian bad om at fortolke den hellige Birgittes nævnte Kapitel, de bevidnede tydeligt, at Kong Kristian fik den 6. Plads blandt de Konger, som Birgitte havde profeteret om, og derfor forsikrede de, at han ifølge Birgittes Spaadom burde frygte Landflygtighed og Fængsel.

¹) Staa hen.

²) D. e. svenske Konger efter Magnus Smek.

Men disse Fortolkninger gjorde aldeles intet Indtryk paa Kongen. Gentagne Gange lo han dem ud og plejede da at spørge dem: eftersom den saa sandfærdige Birgitte havde varslet om hans Landflygtighed, hvad hun da vel havde drømt om hans Hjemkomst?«

Nu er Svaning ikke nogen første Klasses Kilde. Gram siger om ham: »Jeg forbeholder mig alle Tider hans Circumstancer at undersøge og paadømme og vil ikke raade nogen til at sætte Tro til enten Aarstal eller Navne eller Aarsager, som han foregiver til Ting, og deslige Biomstændigheder, førend de have examineret dem til Gavns. Thi udi sligt forlod han sig for meget nu paa sin egen Hukommelse, nu paa andres og slumpede saa til at skrive undertiden hvad ret var, undertiden ikke«. Men Meddelelsen fra Paulus Helie, en af Hovedpersonerne, giver hans Relationer nogen Rygrad, saa man kan gøre et Forsøg paa at bygge det sandsynlige Handlingsforløb op.

Anvendelsen paa Kristian II af Birgittes Spaadom om den 6. svenske Konge er naturligvis opstaaet i Sverige som et Led i Løsrivelseskampen, og der har ifølge Sagens Natur fra først af kun været Tale om Fordrivelse fra Sverige. Men Spaadommen er derpaa blevet grebet ogsaa af hans danske Modstandere som gældende ogsaa Landflygtighed fra hans Hjemland.

Profetien lyder: »Guds Søn siger: ». . . Nu giver jeg dig Besked om den 6. Konge, som vil bringe Forvirring til Lands og til Vands og vil bedrøve Almuen og vil udgyde uskyldigt Blod, og som har foregrebet min Hævn med sine frække Hænder, i den Grad at hvis han ikke snarest tager sig i Agt, vil min Dom komme over ham, og han vil forlade Riget i Oprør, og det vil gaa, som skrevet staaer: de saar Vellyst og Storm, og de vil høste Oprør og Smerte¹. — Og ikke blot vil jeg ovenfra gæste det Rige, men ogsaa rige og store Stater; thi jeg vil oprejse

¹) Ordsprogene 22, 8.

en hungrende, som vil opæde alt det attraaværdige, de har (*desiderabilia eorum*), indre Ulykker vil ikke udeblive, og Kiv vil trives. Gække vil herske, og de gamle, de kloge vil sænke deres Hoveder, Hæder og Sandhed vil strækkes til Jorden, indtil han vil komme, som vil forsonse min Vrede, og som til Værn for Retfærdighed og Miskundhed ikke vil skaane sig selv«.

Nu var denne Spaadom ikke helt ufarlig, da den blev troet i vide Krese, og Kongen har da kaldt Lektor Poul, sin tro Christofer Ravensberg¹ og maaske andre til sig for at æske deres Mening.

Paulus Helie har sagt:

»Og ikke blot vil jeg ovenfra gæste dit Rige, men ogsaa rige og store Stater«. Hvad kan dette sidste være andet end Danmark? Og her vil Gud oprejse en hungrende, som vil opæde alt det attraaværdige, de har, indre Ulykker vil ikke udeblive, og Kiv vil trives. Det er sket, og Guds Rige foragtes, Girighed behersker alt, Kiv, hvorhen man ser. Ve over dem, der fordærver og besmitter Fyrsternes Sind med svigefulde Meninger.

Naar slige Raadgivere staar ved Kongens Side, er det saa underligt, at man kan tro, at Birgittes 6. Konge, »som vil bringe Forvirring til Lands og til Vands og vil bedrøve Almuen og vil udgyde uskyldigt Blod«, skulde være Eders Naade?

Men Herren er langmodig; han siger: *hvis han ikke snarest tager sig i Agt*

Til Fyrster og Prælater sendes almindelige Guds Aabenbarelse, at de kunne og maatte det onde undgaa, der Gud os høder saa med, at han er dog altid redebon til at bortvende, hves Plage han haver os truet med, naar vi bedre og aflægge de Synder, som have opvakt Guds Vrede. Ingen Aabenbaring sendes udaf Gud med

¹⁾ En af vore tidligste Humanister, opførte latinske Komedier med Studenterne. 1518 Universitetets Rektor. Fulgte Kristian II i Landflygtighed, men udsonede sig senere med de nye Magthavere.

Hötsel, Modgang, Plage, Sorg og Bedrøvelse, i den Mening, at hun skal visselige ske, *men der ligger altid Vilkaar hos*, om saa er, at de Synder ikke bedres og aflægges, som have forskyldt saa strenge Aabenbaring (II 298).

Lad atter de gamle, de kloge løfte deres Hoveder, lyt til dem, som deres egen Sjæl haver kær, de rette Sandmænd, saa vil Hæder og Sandhed rejse sig fra Jorden. Naar Kongen vil blive den rette Tilsionsmand og føre et *kristeligt* Regimente, saa vil Herrens Vrede forsones.

Men hvis Forandringen ikke sker, da vil Hævnen komme, saa sikkert som Gud er til, thi: de gode Engle, som føre Guds Budskab kunne ikke liuge, og fordi kan der ikke have noget Tvivl paa deres Aabenbarelse, som i Sandhed fremføre Guds Budskab af den hellig Aands Raad og Befaling; da

vil min Dom komme over ham, og han vil forlade Riget i Oprør, og det vil gaa, som skrevet staar: de saar Vellyst og Storm, og de vil høste Oprør og Smerte.

Magister Christofer Ravensbergs Ord har ligeledes indeholdt Advarsler mod de Ulykker, hvormed den hellige Birgitte truede den 6. Konge — altsaa Kristian II.

Kongen har stillet sig ganske afvisende overfor Profetien (II 42). Han har spottende sagt, at hvad Birgitte havde drømt om Natten, det skrev hun om Dagen, og at der var en anden Profet, der havde

varet hanum ad, det han skulde vorde landflygtig af Danmark, men skulde da igenkomme og faa Overhaand mod denom, som hanum uddreve, og straffe hver ved sine Gerninger (II 89).

Ingen Antydning er os overleveret om, hvorledes Kongen optog Lektor Pouls Udlægning. Men saa meget er sikkert, at efter denne Paulus Helies Udtydning og Glose paa den hellige Birgittes Tekst, var den Tid forbi, da han kunde tale om: *rex mihi amicus*.

Snart skulde han blive hans *capitalis inimicus*.

At han nu — om ikke før — var Genstand for Sigbrits voldsomme Had, er evident og — forstaaeligt.

7. HERODES OG HERODIAS

Didrik Slaghecks Henrettelse 24. Januar 1522 bragte ingen Forandring i Kristian IIs kirkelige Politik. Det blev snart klart, at det kun var for at forsone Rom for Drabet paa de to Bisper i Stockholm, at »Blodhunden« var blevet dømt til Galge og Baal, og Kristian gik sin Vej videre frem — uden at tage det ringeste Hensyn til den dristige Sandmand Paulus Helies Ord og Raad:

Kort efter Henrettelsen stævnedes Kongen 6 af de skaanske Domherrer til København og lod dem saa kaste i et haardt Fængsel. Saaledes tvunget maatte Erkebispstolen afstaa Bornholm og Aahus.

23. Februar 1522 indsattes Johan Veze til Erkebisp. »Kongen bar sig saa afsindig ad, at han hellere vilde indsatte en stundesløs Vindmager, Døgenigt og Rænkesmed, en fremmed og udlændisk¹ Person end en brav og god Mand, der var valgt med alles Samtykke²«, saaledes lyder Paulus Helies Dom om denne Handling (Skkr.).

I April forlangtes der af Kirken en Skat paa $\frac{1}{3}$ af alle faste Indtægter og lige saa meget af Formuen — det som skulde være de fattiges Penge.

Den hellige Kirkes Fald stundede til.

Efterhaanden i disse Maaneder er Paulus Helie blevet klar over, at ethvert Haab om, at Kristian II kunde blive *en kristen Fyrste* var forgæves, han var *en Tyran* og som saadan mod Gud, og Broder Poul handlede saa derefter.

I Begyndelsen af August var den lybske Flaade sejlet ud. Den havde ødelagt Hammershus og stukket Helsingør

¹) Veze var fra Wesel i Kleve.

²) Aage Sparre.

i Brand, og nu laa den for København. Man ventede en Landgang, og Kongen havde samlet en Hær, der laa i Lejr tæt uden for Byen.

Paa en af disse bevægede Dage — det var St. Hans' Halshuggelsesdag d. 29. August — stod Broder Poul paa Prædikestolen i Slotskirken og talte for Kongen (coram Rege) over Dagens Tekst¹:

¹) Den følgende Beretning i Skkr. fremtræder som et Indskud: Lige i Forvejen har der været talt om Begivenhederne, *die beati Joannis baptiste*, 1526. Paulus Helie var af den kirkerøveriske Kong Frederik kaldt op paa Slottet for at sige sin Mening om Lutheriet. Da han, frit men maadeholdent, har holdt sin Prædiken, bliver han paa Slotspladsen overfaldet med Skældsord og Trusler af en larmende Skare, saa man nær havde slaet ham ihjel. Saa fortsættes der: »*Netop paa samme Dag* i Aaret 1522, da samme Broder Paulus Helie prædikede paa samme Slot for Kong Kristian, den vidt berømte Tyran, om Herodes' og hans Bolerske Herodias' Grusomhed, blev samme Tyran saa forbitret over hans Fritalenhed, at han den følgende Fredag tilbagekaldte det Gavebrev, hvorved han havde skænket St. Jørgens Hospital . . . som en Besiddelse for evig Tid til Karmeliternes Collegium, som samme Poul den Gang var Forstander for«.

Den nøjagtige Datering af denne sidste Begivenhed, om den er sket 24. Juni, Johannes' Fødselsdag, eller 29. August, hans Halshuggelses Dag, har voldt nogen Vanskelighed. *Heise* meddeler (Overs. af Skkr. S. 117 A. 2), at Frederik I i 1526 var i København 24. Juni, men derimod ikke 29. August. *Hoc eodem die* (1522) maatte da betyde 24. Juni. Men *Teksten* (Paulus Helie's concionaretur de Herodis ac adultere Herodiadis crudelitate) taler ligesaa tydeligt for det modsatte, at det maa være 29. August.

Nu er det imidlertid ganske klart, at Paulus Helie har bygget den indskudte Skildring op parallelt med den første: hist som her staa *homo liber* overfor *tyrannus* og maa bøde for sin frie Tale med Spe og Skade. Den første Fortælling slutter med Moralen: *Talis erat fides Principum illius seculi*, hvor Pluralisformen knytter den anden til.

Ogsaa denne slutter med en Moral: *Sic non tanguntur montes, nisi statim fumigaverint*. Her mærker man ogsaa den stilistiske Parallellisme: *talis — sic*. Denne er særlig mærkbar i Begyndelsen af den indskudte Skildring: *Hoc eodem die*, Anno Domini MDXXII. cum *idem* Frater Paulus Helie concionaretur in *dicta* arce. Det ligger da nær at antage, at Humanisten Paulus Helie i sin stilistiske Glæde har taget sig en lille Frihed: Parallellismen, som var der, at begge Begivenheder

Herodes havde hørt Johannes den Døber, og han hørte ham gerne, saa der var Haab om, at Gud skulde raade i hans Hjerte.

Men Herodes' Forbindelse med *Herodias* — mod Guds Lov — ødelagde ham.

Hendes Datter besnærede ham, saa han svor: »Bed mig om, hvad du vil, og jeg vil give dig det«, og gennem hende forlangte da *Herodias* Johannes' Hoved paa et Fad.

Kongen blev meget bedrøvet, men for Edernes Skyld, og for dem, der laa til Bords med ham, gav han Befalingen.

Ved den onde Kvindes Tilskyndelse havde Kongen vist Troløshed og Grusomhed, og han havde spottet det helige og vendt sig bort fra Gud.

Men Gud lader sig ikke spotte: snart efter var Herodes afsat, maatte flygte til et fjernt Land, og hans Rige fik en værdigere.

I *Udtydningen og Glosen*, der er fulgt paa Ordene i den hellige Læst, har de stærkeste Angreb været rettet paa dem, qui animos principum falsis opinionibus contaminant atque corrumpunt, her samlet om *Sigbrit*, om hvem der i denne Tid stod Rædsel, og som hadedes af høj og lav. Men i Modsætning til tidligere har Kongens Person her ikke været skilt ud fra *Sigbrit* og de andre, *han er nu deres Redskab*, derfor mod Guds Rige og *hjemfalden til Guds snarlige Straf*, som alle Tyranner.

var sket »paa St. Johannes' Dag« har han her i disse Omgivelser forstærket til, at det var paa samme Dag.

Antagelsen, at Talen mod Kristian II er holdt 29. August, vinder i Sandsynlighed, naar vi ser nærmere paa Fortællingen: Den følgende Fredag (proxima sexta feria) tilbagekaldte Kongen Gavebrevet. Denne *Fredag* vilde være ganske umotiveret, hvis ikke ogsaa Prædiken om Herodes og Herodias var holdt paa en Fredag; i modsat Fald vilde et Udtryk som: kort Tid derefter eller faa Dage derefter være blevet brugt. Men den 29. August 1522 var netop en Fredag (medens 24. Juni var en Tirsdag). Ogsaa inden for selve Fortællingen finder man saaledes Parallellisme: idem tyrannus, idem Paulus, sexta feria — sexta feria.

Antagelsen: 29. August har altsaa overvejende Sandsynlighed for sig.

Aldrig havde saa dristige Ord lydt i Kongens Øren. Denne Prædiken var i Virkeligheden det første Opsigelsesbrev, han modtog, og det var ikke listet ind i en Handske, men slyngedes for hans Fod.

Paulus Helie flygtede — *capitis metu* — benyttende sig af Forvirringen i Byen, nu Fjenden var foran Portene — sikkert lige efter *Gudstjenesten*.

Ugedagen derefter, Fredag d. 4. September, tilbagekaldte Kongen det Gavebrev, ved hvilket han havde skænket St. Jørgens Hospital til Karmeliternes Kollegium. Derved var Paulus Helie brødløs; men sit Liv og sin farlige Tunge og Pen havde han i Behold.

8. ANKLAGEREGISTERET

Paulus Helie flygtede til Jylland.

I Skibbykrøniken siges der om *Tyge Krabbe*: »Der synes ikke at være nogen, der har kæmpet saa tappert som han for at forsvare Danmarks Rige mod Kong Kristians, Søren Nordbys og de øvrige i Riget indtrængte Fjenders Voldsherredømme« (S. 105). Der var ogsaa senere et nært Samarbejde mellem de to, det katolske Rigsraadspartis Fører og Religionens ivrigste Forsvarer. Til Tyge Krabbe skrev Helie 1527 om en christelig Undervisning om Luthers Handel, og samtidig med at Paulus Helie skrev sit »Svar til Kong Gøstaff« (1528), sendte Tyge Krabbe denne et Brev, hvor han advarede ham mod Lutheriet. Det var ogsaa ham, der i 1526 fik udvirket, at Paulus Helie kom til at prædike paa Slottet for Frederik I om Lutheriet.

Til Tyge Krabbe til Bustrup i Salling, der snart blev — eller maaske allerede var — Hovedmanden i Sammensværgelsen mod Kongen, er Paulus Helie da maaske flygtet.

Herovre i Jylland har Paulus Helie saa levet Efteraaret og Vinteren under den samme Psykose af Rædsel for, hvad »Tyrrannen« vilde gøre, som de andre.

Allerede lige efter det stockholmske Blodbad gik der Rygter om, at Kongen havde givet Sigbrit Bud om, at hugge Halsen paa de Herrer, der var sejlet hjem, før han havde givet Tilladelse, og kun den Omstændighed, at Modvind sinkede dem, saa Kongen kom hjem før de, reddede deres Liv (Svar til Hans Mikkelsen I 95).

Nu stævnedes Kongen Rigets Raader til Kalundborg (4. Nov.) »i den Hensigt at dræbe dem alle paa een Gang« (Skkr. 91).

Da de ikke kom, bød han de jyske Raader til sig i Julen. De lovede at komme, men holdt sig hjemme.

Endelig tilsagde han dem at komme til Møde i Aarhus (25. Jan. 1523). »Af et almindelig udbredt Rygte erfarede *Nørrejyderne*, at Kong Kristian vilde komme til Aarhus med en stor Troppestyrke, som nylig var hidkaldt fra Tyskland, og at Kærrebøsser, Bøssekrudt og Kugler førtes i Forvejen, hvormed han vilde tage Straf over dem, dersom de flygtede til deres Borge« (Skkr. 92).

At man i Kredse, der var fjendtlige mod Kongen, har levet i en stadig Frygt for et Blodbad, er forstaaeligt og naturligt, og at de ikke turde stole paa Kristian II ligesaa; i Stockholm havde han siddet til Bords med dem, han to Dage senere lod føre til Skafottet.

Paulus Helie vidste nok, hvad Skæbne han fik, om Kongens Arm naaede ham.

Men samtidig er hans Haab vokset om, at Tyrannens Regimente stundede mod sin Ende, saa der atter kunde oprinde gode Tider for den hellige Kirke og Danmark.

Paulus Helie i Modstandernes Lejr blev Kristian II en farlig Mand; hans Pen vejede mere til end det tungeste Sværd.

I Epistola ad Petrum Ivari (3. Nov. 1524) nævner Paulus Helie en *catalogus accusationum aduersus regem Christiernum* (I 180).

I Skibbykrøniken findes der et Indskud, (Scriptores II

570,28—575,25), der ganske bryder Handlingens Gang. Dette er denne *catalogus accusationum* (i noget udvidet Form).

Det meste af dette Anklageregister genfindes ordret i Indledningen til Frederik I's jyske Haandfæstning af 26. Marts 1523 (og i den endelige af 3. August s. A.), der saaledes vistnok nogenlunde gengiver den oprindelige Tekst med Paulus Helies danske Ord.

Alt dette er tidligere paavist.

Senere i samme Brev staar der (I 181): *In fuga regis Christierni interpellatus a quibusdam magnis uiris edidi commentarium in uulgari lingua super literis illis, quibus regni magistratus defectionis causas prodidit.*

Om denne *commentarius* mener *Engelstoft* (Nyt hist. Tskr. II, 1848, S. 69), at det skulde være en nærmere Forklaring, skrevet til Folket, til den »Aaarsag hvuorfore« Rigsraadet brød med Kongen (fra Sommeren 1523), som var skrevet med Udlandet for Øje. Denne *commentarius* skulde saa være gaaet tabt.

C. Paludan-Müller derimod hævder (Hist. Tskr. III. Række 1. B. 30), at det store Afsnit om Kristian II i Svar til Hans Mikkelsen (1527) oprindeligt skulde være denne »Forklaring« og altsaa være skrevet 1523.

Begge Meninger er gale.

I Skkr. fortælles der om de Sammensvorne i Viborg, efter at de havde modtaget Kongens Tilsigelse om Aarhusmødet 25. Jan. (Script. II 575): *Communibus litteris missis, significabant eidem justissimas defectionis atque rebellionis causas.*

Dette Brev kan kun være de jyske Raaders Opsigelsesbrev af 20. Jan. (der af Mogens Munk bragtes til Kongen).

Gaar vi til selve dette, finder vi følgende Slutning (Hvitfeldts Krønike II 1652. S. 1198): »Thi skal det være Gud og alle Mennisker . . . aabenbarligt, at vi ere høyligen trengd til, for fornæffnde Articklers skyld, . . . op at sige Eders Naade den Huldskaff og Mandskaff vi Ed.

Naade tilsagt haffver, huilckit vi ocsaa her med giøre aldeles, *for disse Articklers skyld* oc fleere«.

I denne sammenfattende Slutning siges altsaa defec-tionis causas to Gange paa Dansk.

Paa Grund af denne nøje Overensstemmelse kan det siges med Sikkerhed, at *Kommentaren er skrevet til det korte, i Hast forrammede Opsigelsesbrev af 20. Januar*, og deraf følger atter, at den overhovedet ikke er noget nyt Værk, men er *identisk med* den i Brevet til Peder Iversen tidligere nævnte *catalogus accusationum*, der jo kunde føres tilbage til 26. Marts 1523.

Rigsraadernes Opsigelsesbrev af 20. Januar 1523 har en ganske anden Karakter end Sammensværgelsesbrevet af 21. December 1522. De er saa forskellige, m. H. t. hvad Hovedvægten lægges paa, at det maa formodes, at det ikke er de samme, der har haft det afgørende Ord før Bruddet og under selve Bruddet.

I Sammensværgelsesbrevet anklages Kongen først og fremmest for sine Synder mod Kirken og Religionen, »for hvilket Alt vi sandelig besinde kunne, at den evige Gud haver ganske haardelig straffet disse to Riger i syv Aar med Pestilens, Sygdom, Armod, Feide, Krig, Orlov og umildt Herskab«. Bruddet paa Haandfæstningen nævnes overhovedet ikke.

Opsigelsesbrevet derimod er et udpræget verdsligt Do-kument. Hovedvægten lægges paa, at Kongen ikke har holdt sin Reces. Gud nævnes kun en passant (det skal være Gud og alle Mennesker . . . aabenbarligt).

20. Januar modtog de Sammensvorne, der havde søgt sammen i Viborg, Kongens Indbydelse til Aarhus, og samme Dag udfærdigede de deres Opsigelsesbrev. Dette bærer da ogsaa Præg af at være blevet til i stor Hast. De egentlige Anklagepunkter fylde kun en 15—20 Linier, og det er tilfældige Enkeltheder, der nævnes. Omtrent ligesaa megen Plads indtager deres Undskyldninger for,

at de ikke følger Indbydelsen: de frygter en Banket som hin i Stockholm og venter sig alt af Sigbrits Had.

Der var da al mulig Grund for dem til at ønske en »Kommentar« til dette Hastværksarbejde, der grundigt og systematisk kunde opregne Kongens Synderegister. Dertil var den øvede Agitator og ildfulde Sjæl Paulus Helie den rette Mand. Til ham, der sikkert opholdt sig i Viborg i Følge med en af de jyske Stormænd, er da Opfordringen straks blevet rettet, og han har af karsken Bælg og med ilende Pen givet sig i Lag med Opgaven. Saaledes blev Anklageregisteret til.

Anklageregisteret har — som man kan læse det i Indledningen til Haandfæstningen af 26. Marts 1523 (Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv 2. B. 1856) — følgende Artikler:

- A. 1) Kætteri, 2) Drabet paa Bisperne i Stockholm og 3) Munkene i Nydala, 4) Henrettelsen af Didrik Slagheck, 5) Overgreb overfor Karl af Hamar, 6) Jens Andersen Beldenak og 7) Lunde Kapitel. 8) Ingen Erkebiskopper i Norden. Ledige Bispestole.
- B. 1) Drabet paa den norske Rigsraad Knut Knutson, 2) de danske Herrer Torben Oxe o. fl., 3) de svenske Raader i Stockholm.
- C. 1) Skatter, 2) Berøvelse af Privilegier, 3) Sigbrits Tilsidesættelser, 4) Slotsloven, 5) Inddragen af udenlandsk Stridsmagt.
- D. Overgreb mod Købstedmænd og Bønder.

Det sidste Punkt er dog kun lige berørt. Rigsraaderne havde samme Dag, 20. Januar, ladet udfærdige et stærkt agitatorisk aabent Brev for at kalde Almuen til Vaaben. — Paulus Helies Kommentar havde sin Mission andre Steder.

Naturligvis har Paulus Helie til en vis Grad her skrevet med paaholden Pen. Det var jo et Skrift af stor politisk

Betydning, der sikkert har været sendt til flere af Rigsraaderne og de mere betydende Mænd for at bevæge dem til at opgive Tyrannens Sag, saa de »magni viri«, der rettede Opfordringen til ham, har nok selv villet bestemme, hvad der skulde staa i dette deres egentlige Forsvarsskrift.

Anklageregisterets Indhold har derfor kun lidet af Paulus Helies Særegenheder — udover det, som han havde tilfælles med de øvrige Sammensvorne: Hadefuldheden, som de af fuldgyldige Grunde nærede mod Kongen, og Hangen til agitatoriske Overdrivelser, som den bevægede Tid skabte — det er vanskeligt at se, hvad der er bevidst og hvad ubevidst.

Derimod er Formen naturligvis ganske hans egen. Selvfølgelig maatte han benytte de tørre, ensformige Overgange fra Artikel til Artikel *item* eller *szo*, men de enkelte Artikler er med stor Virkning knyttet sammen ved et Slags *Omkvæd*. Saaledes hedder det Gang paa Gang om dem, der led Overlast: »som kom tiill hanns nade i gode tro og loffue paa hanns nadis breff oc scriffuelssze«; næsten i hver Artikel lider man ondt: »for vdhen skyld, brøde, dom, nade oc rett«, og Kristian II handler Gang paa Gang: »mod sin konninglig eed, loffuitt, sworitt oc be-seglitt recess«.

Anklagerne slaar stærkt; men intetsteds findes der et eneste direkte nedsættende Ord om Kongen; det er dog vist ikke Paulus Helies Fortjeneste.

Noget derefter, senest Efteraaret 1524, oversatte han, efter Opfordring af en Biskop, Anklageregisteret paa Latin, og denne hans Oversættelse blev i mere end 50 Afskrifter sendt ud til Gejstligheden. Her benyttede han Lejligheden til at sætte adskilligt til; saa at sige alle Artiklerne om Overgreb mod Kirken og dens Personer er blevet stærkt udvidet.

Omtrent ved samme Tid indføjede han »Kommentaren«

i Skibykrøniken, nu altsaa paa Latin, idet han, nu eller senere, yderligere tilføjede en Del.

I disse senere Tilføjelser er der ingen Mangel paa direkte nedsættende Bemærkninger (»I den Grad kogte denne Blodhunds Hjerte (sanguinarium pectus) af Raseri og Tyranni«).

9. RIMKRØNIKEN

Nogen Tid — sikkert kort Tid — efter Kongens For drivelse havde Paulus Helie digtet *Kristian II's Rimkrønike*.

Naar han har valgt denne Form, kan hans Forkærlighed som historisk interesseret for Rimkrøniken have spillet ind. Men først og fremmest har det været, fordi Rimkrøniken var saa almindelig kendt og yndet — det var jo den første Bog, der blev trykt i Danmark (1493) —, at det kunde bidrage til videre Udbredelse af Paulus Helies Digt. — Det gav ogsaa en egen Troværdighed, var altsaa af en vis agitatorisk Vægt, at Kristian II selv, i Jeg-Form, fortalte om sine Synder.

Bortset fra Formen er der naturligvis ingen som helst Lighed mellem den lidenskabsløse, rolige Rimkrønike og Paulus Helies harniskklædte Digt.

Hensigten med Digtet har for Paulus Helie udelukkende været Agitation. Nok var Kristian II fordrevet, men dermed var Sejren ikke endeligt vundet. Foreløbig førtes Striden om *Opinionen*, og Mening udtaltes skarpt mod Mening, Ørnevisen mod Paulus Helies Rimkrønike.

Medens Paulus Helie i Følge Sagens Natur i »Kommentaren« gaar fra det ene konkrete Tilfælde til det andet, er det i Rimkrøniken kun i ringe Grad bestemte Tilfælde, der fremdrages, og der nævnes ikke et eneste Navn paa nogen af dem, der led Overlast.

For at faa Kongen skildret som Tyrannen bruger Paulus Helie ogsaa her stærke Ord om hans *Grusomhed* og *Troløs-*

hed (navnlig paa Grundlag af Blodbadene i Stockholm og Nydala).

Men til disse to Mærker paa Tyrannen har Paulus Helie her føjet et tredje: hans *Girighed*.

Om Sigbrit hedder det: Hun hugged i Holland og røved i Norge — men Kristian II overgaar sin Læremester:

. . . Alle denom, der havde Agt
 Begærede jeg at være ødelagt,
 Paa det at alting skulde komme til mig,
 Og ingen skulde have noget godt for sig.

Derfor gaar det ud over *Kirken*:

Kirken og hendes Personer fordrev jeg mange Lund,
 Og dertil brugtet jeg mange falske Fund.
 Jeg lod mig være Herre over alt mit Rige,
 Fordi vilde jeg ingen Mand vige . . .
 Jeg skøtte ej Kirkens Lov eller Fred,
 Hendes Privilegier lagde jeg ned.
 Det Kirken vaar givet af gode Mænd
 havde jeg agt fraa hende at vend'.

Og *Adelen*:

Jeg mente saa bedst at hævne min Harm,
 At naar jeg gjorde Adelen fattig og arm,
 At naar som jeg vilde slaa dennom for Fod,
 Daa kunde de ej staa mig imod.

Værst har Kongens Girighed dog plaget *Bonden*:

Jeg tog Skat af alt det, Bonden aatte,
 Fordi kunde vi ej blive sotte.
 Jeg sparde ej Gaas, som laa paa Rede,
 Thi bleve de Bønder saa saare vrede.
 Faar, Køer, Øg og Heste
 Maatte de alle til mig fæste
 Og dertil af alt det, Penninge galdt,
 Vaare det enten Mel eller Malt.

Saaledes bliver Kristian Tyran enestaaende i Verdenshistorien:

Om de Gerninger, jeg haver gjort
 Ynker og undrer baade Himmel og Jord.
 Udiblandt alle Tyranner fandtes ikke min Lige,
 Fordi vil jeg ingen i Grumhed vige.
 Falaris, Silla, Nero og andre mange
 De kunne mig ikke nærmere gange
 Udi Tyranni Stykke og mange onde Gerning
 End Es kan gaa en Ses paa Terning.

I Rimkrøniken, hvor Paulus Helie jo ikke længere skriver med paaholden Pen, men hvor han helt kan give sig selv, siger han os straks i Begyndelsen — som det jo maatte være i en Rimkrønike — hvad der er det centrale i Kongens Regering, Ulykken i hans Liv:

*Hvilken som Gud forsmaar i allen Stund
 Og hader den hellige Kirke i Grund,
 Gud giver hannum hverken Lyk eller rolig Liv,
 Men evig Fejde og daglig Kiv.*

Og i Tilslutning hertil, som Resultat af hans Tyranni, ender da ogsaa Rimkrøniken med at fastslaa:

Nu er jeg rømmet af Dannemark ud,
 Fordi jeg agted hverken Mand ej Gud.

Fremtiden lover ikke bedre end Nutiden:

Nu raader mig Gud, hvor det vil gange;
 Jeg frygter, som spaaet er af lange;

nemlig af den hellige Birgitte i hendes Spaadom om den 6. svenske Konge, den Profeti, Lektor Poul for et Aarstid siden havde tydet som den sidste og kraftigste Advarsel for Kongen, mihi ex olim amicus.

10. SVAR TIL HANS MIKKELSEN

I 1524 udsendtes Kristian IIs Oversættelse af det nye Testamente. Denne var af *Hans Mikkelsen* forsynet med

en evangelisk Fortale, som gav Anledning til Paulus Helies *Svar til Hans Mikkelsen* (dateret Lørdagen før 1. Advents Søndag 1526).

I sin Fortale indblander Hans Mikkelsen imidlertid ogsaa Politik; han taler om: de uforstandige Prædikere og Blindførere, som vandre midt udi Døden og Fordømmelsen, saa levende som de gaa, som de have bevist med mangehaande Frugt. Og nu særdeles, idet somme have saa utilbørligen forsmædet deres rette baarne Herre og Fyrste, kongelige Majestæt Konning Christiern etc., som dennom vor given af Gud.

Dette giver Paulus Helie Lejlighed til hans udførlige Opgør med Kristian II og hans Regering. Kampen mod Kongen var forhaabentlig afsluttet, nu gjaldt det Kampen for *Eftermælet*:

Dersom vi kunde, vore vi hanum gerne i dette Svar foruden. Men vor Uskyldighed maa vi da ikke tie, at vore Børn kunde have det i Skrift, der de med kunde undervise deres Efterkommere og aarsage deres Forældre.

Naar Paulus Helie her bruger vi-Form, taler han selvfølgelig formelt i »de uforstandige Prædikeres og Blindføreres« Navn, der gjorde Oprør mod Kongen. Men Svaret er i saa høj Grad præget af ham selv, at vi roligt kan sige, at det først og fremmest er Paulus Helies Grunde, der aabenbares os, Grunde, der dog naturligvis har været delt af flere eller færre af de andre¹.

I Dagene efter 20. Januar 1523 havde han skrevet sit Anklageregister, den officielle Kommentar til Oprøret; nu, tre Aar senere, skriver han sin *mere personlige Kommentar*.

¹) Under Titlen »Bispernes Udskrivelse og Forantvording« aftrykker Hvitfeldt — med de nødvendige Forandringer — dette Paulus Helies Svar (II S. 1231). Der er imidlertid ingen Tvivl om — og har da heller ikke været det — at Svaret til Hans Mikkelsen — med den direkte Tiltale og de kraftige personlige Angreb — er det primære, og der er intet, der tyder paa Diktat fra »Bisperne«.

Det siger sig selv, at det ikke er ved de konkrete Anklager, »Svaret« har Betydning; der er naturligvis Anklageregisteret Hovedskriftet¹.

Ej heller kan det være ved den Skildring, der gives af Kongen som Tyran; her er naturligvis Rimkrøniken Hovedskriftet. I Svaret gives der de samme Mærker: Grusomhed, Troløshed og hans »ubegrivelige«, »usieelige« Girighed.

Det er paa to andre Punkter, »Svaret« har Betydning: det giver os Paulus Helies Kongeideal, og det fortæller os om de Motiver, der udfra almindelige, mere teoretiske Synspunkter, drev Paulus Helie (og andre) til Frafaldet.

Som saa ofte ellers henter Paulus Helie sig »Beviser« fra det gamle Testamente: Du sier, at han vor os given af Gud; saa var og Saul given af Gud det jødiske Folk, men det angrede hannum siden, han blev Gud ulydig og uhørsommelig, og fordi skilte han baade hannum og hans Børn ved det jødiske Rige og gav det David og hans Efterkommere. Lad saa være, at Gud gav os Konning Christiern for en Herre og en Konge, men den samme Gud af sin Barmhertighed haver ogsaa skilt os ved den umilde Mand (II 75).

Men Paulus Helie er i det hele taget mod Kongedømmet direkte af Gud. Skal man faa en Konge med de rette Egenskaber og det rette Sind, da maa det være ved *Valg*, som vi da ogsaa har det herhjemme: Du vel vedst, Hans Mikkelsen, hves Frihed Danmarks Rige haver af arilde Tid til at udkaare sig en Konge og en Fyrste, der skulde regere over det ganske Rige.

¹) Som et Kuriosum skal det dog nævnes, at Paulus Helie ikke blot omtaler Blodbadet i *Stockholm*, men ogsaa rejser Sigtelse om et paatænkt Blodbad i *København* (se S. 267) og et Blodbad i *Oslo*: »Vi tale intet om det Brev, vi have alle set, som Konning Christiern skrev til Mester Hans Mule, at han skulde forsamle det norske Raad og lejde dennom til sig, om de vilde ikke ellers komme, og saa forraade deres Hals, naar de vaare kommen« (II 95).

Naar han er valgt, da er det ikke hans Fødsel, der giver hans Stilling Vægt og Anseelse, men hans Regimente, om det er *kristeligt og ærligt*.

Her er vi ved Paulus Helies *Kongeideal*. Kongen skal ikke være: en vældig Herre over noget Rige, men en *Tilsiunsmænd*, der haver annammet samme Rige til troer Hand.

Han har tre hellige Pligter: 1) at oppeholde en menig Fred 2) at pleje hver Mands Skel og Ret 3) sig uden nogen besynderlige Gavn og Profit — den menige Mand til Lykke og Gavn, ædel og uædel, rig og fattig, Mand og Kvinde, liden og stor, Borgere og Udlædinge, Folket, alle. »Den som vil være øverst iblandt eder, han skal være alles edre Tjenere«, har Kristus sagt.

Først da er hans Styre ret kristeligt Regimente.

Som Aarsager til Rejsningen staar for Paulus Helie naturligvis først det Brud paa Tilsagn og Eder, der var tilsagt og svoret Rigets Raad, ogsaa den hellige Kirkes Forstandere.

Men ikke blot Rigets Frihed var krænket, ogsaa den enkeltes:

Koning Christiern vilde ikke alsomeneste være Herre over Danmarks Krone, men over alt det, som udi Riget var, hvad heller det hørte til Ridderskabet eller den menige Mand. Han indførte denne Tyranne Røst i Danmark: Giv mig af mit eget.

Han indførte en Skat »til evig Tid« paa to Gylden af hver Mand, og da de ikke vilde samtykke det, begyndte han at gaa efter deres Velfærd. Af frie Mænd vilde han gøre Trælle ved at tage deres Ejendom fra dem, skønt dog en Bonde har samme Ret til sit Eje som en Konge til sit Rige.

Men fuldt saa meget som for »den Tro vi ere vort Fædreland pligtige« har det været for »den Lydelse vi ere vor Gud og Skabere pligtige«, at Paulus Helie har sat sig op imod Kristian II.

Kampen mod Kongen føler han som en Kamp for Gudsriget, og havde han og de andre ikke været med, havde de været Guds aabenbare Forrædere.

Derfor har Frafaldet været en Gud velbehagelig Gerning, og Paulus Helie slutter da ogsaa sit Svar med: »Os bliver Gud saa god og gunstig, at han vil afslette mange af vore daglige Synder for den Kærlighed vi have til Guds Retfærdighed, at vi, hanum til Ære og saa mange bedrøvede Hjerte til Trøst og Hugsvalelse, vilde ikke længer fordrage det ynkelige og ukristelige, skadelige og fordærvelige Regimente, der Konning Christiern . . . havde ført her ind udi Riget, *mod Guds Lov* og alle redelige Skikke« (II 96).

Hvis man stadig havde fulgt Kong Kristian, var man selv kommet i det Ondes Vold, og Valget har derfor ikke været svært:

Fordi Konning Christiern var sig ikke alsomeneste selv ond, men vilde gøre os onde med sig og bruge os udi Synd, til Kætteri, Mord, Vold, Overlast og til at give Magt og stadfæste alle hans ukristelige Gerninger, da burde os mer at lyde Gud end hanum.

Det, der fortryder Paulus Helie og ligesindede, er ikke, at de brød med Kong Kristian, men at det skete *saa sent*:

Fordi han holdt hverken Gud eller os Love, da vore vi hanum ikke heller Love pligtige, og have vi noget brudt Gud imod, paa Konning Christierns Vegne, da er det ikke andet, end at vi holdt hanum for længe med Love og tilstedte, at han saa længe brugede hans Tyranni og ukristelige Regimente, udi hvilket vi ere saare brødige for Gud, uden de gode Mænd, som hanum rundelige paamindte, dog han blev deraf ikke des bedre, men de ere da for Gud aarsage.

Først da skete Bruddet, da de var i aabenbar Livsfare:

Det ved Gud, at hves vi have gjort mod Konning Christiern, have vi ikke gjort af Kede eller nogen Løragtighed,

men af aabenbare Nød . . . , at vi ville fordettinge vor Hals . . . , der han gik efter.

Paulus Helie huskede godt, da han flygtede fra Kongen, *capitis metu*.

Og ligesom deres *Grunde* har været fuldgyldige, har deres *Fremgangsmaade* været aaben og ærlig: aabenlys Afhyldning, ikke lønligt Drab:

For den Sag have vi ærlige figtet mod hanum, med tilbørlig Advarsel, at han eller nogen anden kristen Fyrste skulde ikke sie, at vi have hemmelige eller forrædelige mærd eller dræbt vor Konge, af et lønligt Had eller for anden besynderlig Vild . . . Tror du ikke, at dersom vi vilde værdige handlet med hanum, at vi kunde ikke have ladet en køn og hårdig Karl taget hanum af Dage og slaget hans Hjerter sønder i hans Bug, som i gammel Tid og adskillige Land er gjort mod vældige Tyranner af kønne, djærve Mænd . . . Vi handlede ikke med hanum efter hans Forskyldning men som kristet Folk burde at gøre, og ærlige Mænd vel staar. Vi ere næst Guds Hjælp og have været ærlige Mænd. Saa ville vi og gerne dø med Æren; at vore Efterkommere skulle ikke for vor Skyld . . . slaas for Hovedet af nogre de Gerninger, der vi have gjort i denne Forhandling mod Konning Christiern, *Rigens Fjende og Fordærvere*.

Ikke vi forjog ham, men Guds retfærdige Dom og hans egen skyldige og mistrygge Conscience.

Gud haver dømt imellom hanum og os en retfærdig Dom og skilt os ved den forgiftige Pestilentse.

11. EPILOG

Paulus Helie er et Barn af sin Tid, idet han er stærkt paavirket af Humanismen, særlig Erasmus Rotterdamus. Fra ham har han de Farver, hvormed Billederne af »den kristne Fyrste« og »Tyrannen« er malede, og efter hans

Eksempel stiller han dristigt de humanistiske Idealer op som Forbillede for Jordens Mægtige for ogsaa paa den Maade at bekæmpe det Onde.

Fra Humanismen har han ogsaa den varme Interesse for Skole og Studium, thi Lærdom vil rense Ens egen Karakter, og man vil saa være i Stand til at indvirke forædlende paa en større Kres.

Som saa mange af Humanisterne hørte han ogsaa til Præ-reformationens Mænd, der vilde Reformere indenfor Kirken.

Men i endnu højere Grad bunder Paulus Helie dog i Fortiden, som den Kirkens Mand han er. »Jeg haver af Barndom været i Kloster«.

Altid i sine bedste Tider havde Kirken kæmpet mod Raahed, Ufred og Uretfærdighed. Skulde den sejre i denne Kamp for Gudsriget, maatte den staa over den verdslige Magt. Gud havde betroet den de to Sværd, den gejstlige Magts og den verdslige Magts, og det sidste havde den *laant ud* til Konger og Fyrster. Kirken var Forvalter af Naademidlerne og Vejviser til Salighed, og kun hvis de, der førte Regimentet, fulgte deres Raad, hos hvem *consortium divinæ naturæ* var stærkest, kunde der være Haab om Held og Lykke.

For disse aarhundredgamle Krav om Kirkens Dominans over den verdslige Magt er Paulus Helie, som vi har set (S. 249), Repræsentant.

Men en Fare truede og havde altid truet: naar Kirkens Magt voksede, kunde den selv blive besmittet af den Verdslighed, den havde bekæmpet, saa Begær bredte sig inden for Kirkens og Klosterets Mure og forurened og besmittede Sindet hos dem, der skulde vandre ad Fuldkommenhedens Vej.

Men i Tidernes Løb var der da altid fremstaaet Mænd eller Kvinder med rene og brændende Sind, der elskede Kirken og hadede dens Brøst, og som satte deres Liv ind paa at faa udjaget den urene Aand.

Til denne Type hørte Paulus Helie.

Der er tre »Slag« Mennesker. Det første er Kætterne, som vil træde al Kristendoms Hellighed plat under Fødder. Det andet er dem, som ingen Misbrug vil erkende i Kirken. Om dem siger han: De læse, sjunge, bede, vaage, faste og arbejde, men dog saa at dennom fattes Kærlighed, Renhed, Miskund, Fromhed, Livsalighed og Retsindighed, hvilke Dyder foruden al legomlig og udvortes Gudelighed er plat uduelig til den Sjæletrøst, som Salighed giver (III 63).

Men foruden disse er der saa *det tredie Slag*: De ere nogle gode og retsindige Mænd, . . . der ere begærendes, at det som er kristeligt og redeligt maa stadfæstes, blive bestandigt og have Magt, men det som er ukristeligt og uredeligt af Girighed, Mishandel og Misbrug forvandlet eller forbistret maa enten aflægges eller og forbedres og reformeres, saa at Synd og syndig Handel maatte af Kristendommen forstyrres og forjages Desligest at Dyd og Ære under en retsindig og eensindig Kristendom kunde fordes og formeres, baade Gud til Lov og Mennesken til en Forvarsel, Skjold og Skærm mod alle Synder og syndige Aarsager.

Til dette *tredie Slag*, dem for hvem Katolicismen var levende og en Livssag, og som vilde *den rene Kirke*, hørte Paulus Helie, fra sin første Fremtræden og til han helt forsvinder.

Sjældent har nogen Mand i vor Historie kæmpet saa ivrigt og brændende for den rene Kirke og dens Ideers Dominans i Regering og Samfund som Broder Paulus Helie, og aldrig har nogen udtalt sin Hengivenhed for den almindelige Kirke trods alle dens Brøst og Mangler saa varmt som han, nu dens Sol var ved at slukkes.

Men Paulus Helie er ikke blot en Lærling af Humanismen og et Barn af Klosteret.

Toto pectore ac propemodum ex ui horrebam tyrannidem ac impietatem, siger han selv (3. Nov. 1524).

Ex ui. Der har været en Magt i ham, stærkere end han selv, der tvang ham til at nære Afsky for Tyranni og Ufromhed (to Begreber, der laa hinanden nær, Tyranni var jo Modsætningen til det kristelige Regimente), og Følelsen af dette Modsætningsforhold fyldte ham ganske (*toto pectore*).

Disse Ord er skrevet i Tiden kort efter Kristian IIs Fordrivelse, da de S sammensvorne ellers var optaget af graadigt at høste Frugterne af deres Rebellion, de indeholder Motivet til *hans* Deltagelse, med berettiget Stolt-hed kan han sige: »Disse Stykker (Kommentaren) har jeg skrevet udelukkende af Medlidenhed med de fortrykte (pauperum), uden nogetsomhelst Haab om personlig For-del«. Han havde ydet værdifulde Tjenester, men han udnyttede — sikkert som den eneste — ikke Situationen, han kæmpede mod det Onde kun for det Godes Skyld.

Dette oplagte Tilfælde er symptomatisk for *Idealisten* Paulus Helie.

Men i Kampen, som han altid begyndte *ex ui* og førte *toto pectore*, var han saa overbevist om, at Gud var med ham og i ham, og at den største Ulykke, som tænkes kunde, Sjælenes Fortabelse, vilde blive Følgen, om hans Modstandere sejrede, de gennem hvis Mund den Onde talte, at han blev — og maatte blive — *Fanatikeren*. Som han — naturnødvendigt kan man sige — ikke kunde se nogetsomhelst andet hos Kristian II end Tyrannen, var hans Modstandere i det hele taget altid *kun* onde, begærlige og bundfordærvede Personer og deres Meninger *kun* Satans Værk. Forøvrigt ganske som Luther, Calvin og hans danske Modstandere. Fælles med disse havde Paulus Helies ogsaa den voldsomme Form, der svarede til det voldsomme Sind.

Kampen mod Kristian II, som vi her har fulgt i hele dens Udvikling, er ikke noget isoleret i Paulus Helies Liv, men karakteristisk for det centrale hos ham.

Hans vigtigste Kampe og Modsætningsforhold er følgende:

Kamp mod Simoni.

Kamp mod Kristian II.

Modsætningsforhold til Stormændene¹.

Kamp mod Reformatorerne.

Kamp mod Frederik I.

Kamp mod Biskop Joachim Rønnow².

Livsnerven i hans Kamp saavel mod Kristian II som overalt er Bekæmpelsen af »Legemet«, Girighed, Hovmod og Vellyst, særlig den usielige Girighed³.

Som Jean Soreth, Karmeliterordenens store Reformator, havde forlangt det for et Par Generationer siden, at man skulde begynde Reformationen med *sig selv*, saaledes har ogsaa Observanten Broder Paulus Helie først stillet de store Krav til sig selv: Der ligger stor Magt oppaa, at hvert Menneske besinder sin egen Brøst og hende raader Bod,

¹) Allerede nogle Maaneder efter Kristian IIs Fordrivelse (30. Sept.) skrev Paulus Helie: »Eens Girighed er det ikke vanskeligt at møtte, men at tilfredsstillе manges umættelige Begærlighed er en Umulighed. Og Rigets Øvrighed og Raader ere i saa høj Grad blevne sig selv ulige, at de snarere fortjene enhver anden Benævnelse end den, som de gøre Fordring paa ifølge deres høje Anerække« (d. e.: ærlige og velbyrdige Mænd) og senere taler han om, at Adelen efterligner Kong Kristians Voldsfærd (I 164).

²) Joachim Rønnow havde brudt sin Haandfæstning til sit Raad, Kapitlet, som Paulus Helie stod i Tjeneste hos, og søgte at tilegne sig Bispestolens Ejendomme.

³) I disse Laster har ogsaa Kætteri — og dermed de religiøse Stridigheder — deres Udspring:

Deraf er alle Kætteri . . . begyndte og udraabte, at deres Mestere og Paafindere ikke lode sig nøje med gammel Mening, Underskede og Undervisning paa Skrift, Tro og Lærdom og have fordi paa disse Ting gjort sig sjelv et nyt Tykke og Mening, dertil berørte stundom af *Hovmod*, stundom af *Girighed*, og ofte af andre besynderlige Sager, der dem ere til Vilde, kunne førde og fremme nogle ny Fund og Anslag, enten sig sjelv til *Vellyst* og Gode eller og andre til Vilje og Tjeneste (IV 116).

af sin yderste Formue begærendes dertil Hjælp med et inderligt Hjærte af Gud (II 161).

Klosterlivet, med dets Krav om Fattigdom, Lydighed, Renhed, *Afkald* overfor alle Legemets stærke Begæringer, har for ham været den stærkeste Afglans af divina natura, et Liv i glad og villig Resignation, et Liv *for andre*.

Verdenskampen staar imellem Guds Rige og Satans Rige, vilde Paulus Helie sige — mellem Begærlighed og Afkald, Egoisme og Altruisme vilde vi maaske kunne sige, naar vi ser med Paulus Helies Øjne.

Det Sted, hvor Gudsriget først helt skal sejre, maa være indenfor den almindelige Kirke, derfor maa *den* reformeres og renses — og forsvares, naar den angribes og forurenes. Naar denne Reformation er gennemført, skal Kirken dominere over det verdslige Samfund, men dette sidste blev, af nærliggende Grunde, kun til en Teori for Paulus Helie.

Som Paulus Helie stillede store Krav til sig selv, stillede han ogsaa store Krav til andre:

Hvadsomhelst der kan ikke bruges til noget Mands Salighed og Guds Lov, da skal det velvilligen overgives. Og han skal *saa* bruge Guds og Rente, at han besinder sig ikke at være nogen myndig Herre over det, han besidder, men en *Tilsynsmand*, der ikke skal eller maa anderledes bruge, hves han haver og besidder, end efter Herrens Vilje, der haver hanum antvortet samme Guds og Ejendoms til troer Hand og besynderlig at skifte blandt sine Lemmer, som tørvtige ere (II 148).

Dette Krav er rettet til *hvert kristent Menneske*.

Paulus Helie gik da ogsaa fra Nederlag til Nederlag. Kun i Kampen mod Kristian II kom han tilfældigvis paa de sejrendes Side, men straks stødte han ogsaa her paa sin gamle Fjende, Girigheden, i sin egen Lejr, hos dem, han lige havde kæmpet sammen med.

Da han havde skrevet en Belæring og Advarsel til Raadet i Randers, blev hans Brev naglet til Pælen.

Denne Handling er symbolsk for, hvorledes hans Budskab blev modtaget. Girigheden bredte sig, saa Paulus Helie tilsidst syntes, den herskede overalt, og fortvivlet maa udbryde: I den Grad havde Satan Overvægten i dette Danmarks Rige, og det er som en paa alle Punkter slagen Mand, at Paulus Helie forsvinder.

Om han er død i Landflygtighed eller herhjemme, er ligegyldigt, aandelig landflygtig var han i hvert Fald tilsidst, og hjemløs maa han, med det Sind som han havde, have følt sig i mange Aar.

Dilexi justitiam et odi iniquitatem; propterea morior in exilio.

Disse Ord er sagt af Gregor VII, men de kunde godt være udtalt af Paulus Helie, den Mand, der delvis levede paa og for de samme Ideer som den store Kirkens Reformator.

Hvad gav nu Livet — foruden de mange Nederlag — til den Mand, der — ikke blot mod Kristian II men overalt — kæmpede *ex vi et toto pectore* mod det, han følte var *tyrannis ac impietas*?

Det gav ham Glæden over Udfoldelsen af hans rige Evner i en Kamp, som han sikkert elskede, som den Kampens Mand han var. Det var vel ogsaa den, der skulde til for at kalde disse Kræfter frem; hvis det ikke havde været en saa udpræget Kamptid, Paulus Helie levede i, var hans Navn sandsynligvis død med ham selv.

Det gav ham endvidere en klippefast Tro paa — trods Nederlagene — at hans Sag tilsidst vilde sejre. Guds Straf var allerede kommet over hans tyranniske og ugudelige Modstandere; selv om de havde sejret, havde Guds Straf naaet dem i Døden; og hvis den ikke allerede havde ramt dem, var det kun, fordi den endnu tøvede en Stund.

Men den bedste Gave, Livet har givet den baade af de

stive Katoliker og Protestanterne forkætrede Paulus Helie — Poul Vendekaabe! — har været en fast og urokkelig Overbevisning, der har fulgt ham fra hans første til hans sidste Færd.

Med den er fulgt den Ro i Sindet og Sikkerhed, som det at være sig selv tro giver:

Efterdi en Svend, som haver lovet og tilsagt sin Herre en tro og villig Tjeneste, er pligtig at gaa i Døden for sin Herres Hals og gøre hanum anden sømmelig Tjeneste, sig til stor Besværing, hvi bør ikke ogsaa det at holdes, som loves Gud med en fri Vilje, ikke derudi anseendes nogen timelig Løn besynderlige, men den himmelske Løn, som er Guds evige Rige? (II 329).

Trods Nederlag og Frafald har Broder Poul ikke følt sig alene. Fra Kristendommens tidligste Tid og gennem de mange Aarhundreder havde der stadig været Mænd med et fromt og ubøjeligt Sind, der havde haft Mod og Styrke til at forsvare den hellige Kirke, naar den led Overlast. »De drabelige Mænd, som været have af dette Selskab og i dette Samfund, have i gammel Tid bestridt med Taalmodighed de Tyranner, som forfulgte Kristum og Kristi Kirke, det er hans hellige Lemmer, og derover hverken spart Arv eller Eje, Gods eller Penninge, Lem eller Hals« (IV 123).

Som et ringe Led i denne lange og stærke Kæde har Broder Paulus Helie følt sig. I Kampen mod Kristian II som altid.

Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. August 1537.

Af Arthur G. Hassø.

Efter den langvarige og blodige Borgerkrig »Grevens Fejde« stod Frederik I's ældste Søn, den 33-aarige Hertug Kristian af Holsten, i Sommeren 1536 som den egentlige Sejrherre. Han havde oprindeligt ikke direkte været Deltager i Borgerkrigen; men den ene af de kæmpende Parter, den jydsk Adel, havde ved Mødet i Ry Kirke den 4. Juli 1534 valgt ham til Danmarks Konge; den 9. Juli havde den fynske Adel i Hjallesemødet sluttet sig hertil; den 17. Juli havde Hertugen modtaget Valget, og den 19. August var han blevet hyldet ved Horsens som Kristian III. Dermed var han blevet Part i Striden, og det var hans dygtige holstenske Feltherre Johan Rantzau og hans tyske Lejetropper, der skaffede ham Sejren i Danmark. Efter Slagene ved Øksnebjerg og i Svendborg Sund var Kristian III i Odense blevet hyldet af Fynboerne den 3. Juli 1535, og den 18. August modtog han paa Lybers Høj ved Lund Skaaningernes Hylding. Efter en aarlang Belejring tvang hans Stridskræfter endelig sidst i Juli 1536 Staden København og de to fremmede Fyrster, Hertug Albrecht af Mecklenburg og Grev Kristoffer af Oldenburg, til at kapitulere paa Naade og Unaade. Det danske Rige var i Kristian III's Magt. Endnu manglede at faa Norge helt i den nye danske Konges Besiddelse; men det lykkedes i Forsommeren 1537, efter at en Stilstand i Brüssel den 3. Maj havde afværget den Fare, der havde truet ham fra Kejser Karl V's Side, og berøvet hans Modstandere i Norge det sidste Haab om Hjælp udefra.

Faa Dage efter at København var faldet, havde Kristian III den 11.—12. August 1536 ladet de gejstlige Rigsraader, Bisperne, fængsle og dermed uskadelliggjort de Mænd, fra hvem han kunde vente den stærkeste Modstand mod de Ændringer, det var hans Agt at foretage: Reformationens Indførelse, Kirkegodsets Sækularisering og Styrkelse af Kongemagten ved Ændring i Forfatningen. En almindelig Herredag var derefter blevet indkaldt til Oktober, og her var da Rammerne for det danske Riges verdslige og gejstlige Nyordning blevet fastlagt i Recessen af 30. Oktober 1536. For Kristian III's egen Person fik dette Organisationsarbejdes Afslutning sit højtidelige Udtryk i hans og hans Dronning Dorotheas *Kroning* Søndagen den 12. August 1537 i Vor Frue Kirke i København. Om denne Begivenhed meddeler Hvitfeldt følgende:

»Aar 1537. blef Konning Christian den Tredie kronit til Danmarckis Konge / sampt Fru Dorothea til Dronning / den 12. Augusti, som vaar hans Fødsels Dag ætatis 34. med de Ceremonier som der til hører / aff Doctore Johanne Bugenhagio Pomerano, Superintendent til Wittenberg / hand vaar hid ind fordrit at restaurere Kiøbenhaffns Universitet, disligeste at reformere Kircker oc Skoler her offver alt Rigit / effter den Augsburgiske Confession, baade udi Lærdom oc Ceremonier, som til Wittenberg holdis / oc at giøre en Christelig Ordinantz huorledis i Kircker / Skoler oc Capitteler ofver alt Rigit fremdeelis holdis skulde / hand fortøffvede her inde ved 5. Aars tid. Kong. Majest. bød hannem end at skulle bleffvit Bisp til Slesvig / men hand vilde icke forlade den Skole til Wittenberg / oc det Kald hand der en gang haffde antagit / i huad større Fordeel / hand her skønt kunde hafft. Samme tid vaar Hertug Albrit aff Prytzen her inde med hans Gemahl Fru Dorothea, Kong Christiani III. hans Søster / K. Friderich den I. eldste Daatter / at hederlig giøre med deris nærværelse samme Kroning / oc sin Svoger at besøge / oc ankomme de Onsdagen for Laurentij, oc vaar der

en stor almindelig Herredag samme tid aff fremmede Gesandters Adel / oc andre.

Til forneffnde Kroning haffver Kong Gøste sendt hans Sendebud / Her Lauritz Sigessøn / Christoffer Andersson / her ind / som forledne Aar tilforn oc hafde været her / udi lige maade vaar her Churførstelige / Saxiske oc Hessiske Sendebud / der vaar oc Lyneburgiske / Lybske oc andre Stenders Sendebud: Disse ønskede hans M. Lycke oc Benedidelse / oc glæde dem ved / at hand vaar kommen til Kronen / Fred oc Rolighed¹.

Hos Niels Krag, der har skrevet Kristian III's Historie paa Latin, hedder det om Kroningen i Sandvigs danske Oversættelse:

»Imidlertid bleve adskillige nærpaarørende Konger og Fyrster, samt nærliggende Stæder indbudne til at bivaane den høytidelige Salvings-Act. At ikke denne almindelige Glæde og høytidelige Act skulde fordunkles ved Bispernes traurige Fængsel, og der desforuden vare mange fornemme Mænd iblant dem, som ved deres Nærværelse kunde sætte Kronings-Acten i større Anseelse, fandt Kongen for got at løsgive Bisperne. Heraf gjorde mange sig god Forhaabning om et naadigt og lemfeldigt Regimente, og viiste des større Glæde ved denne Forsamling. Til denne Act indfandt sig ogsaa Hertugen af Preussen med sin Gemahl, Kong Christians Søster. Ligeledes adskillige Gesandter fra Fyrster og Stæder. Derpaa blev Kronings-Acten forrettet af Dr. Pomerano, Superintendent og Professor i Wittenberg, den 12 Augusti: og var Kong Christian den første af de danske Konger, som lod sig salve af en Reformert Superintendent efter den lutherske Religions Ceremonier, hvori hverken saaes nogen Pragt eller Overtroe; da Salvings-Acten tilforn pleyede stedse at forrettes enten af Erkebisen eller en pavelig Gesandt. Men saasom Kongen vilde have den romerske Kirkes Cere-

¹) *Hvitfeldt* (Folioudgaven 1652) II, p. 1495.

monier afskaffede over hele Riget, saa holdt han det ikke sømmeligt at lade dem bruge ved Indtrædelsen i hans Regiering, uagtet de syntes at kunde give samme en større Anseelse. Dog blev den samme Salvings-Maade brugt, som havde været indført i den første Christen Kirke. En Guld-Krone, besat med de kostbareste Juveler, blev sat paa Kongens Hoved, og Sverdet tillige med Scepteret og Æblet blev leveret i hans Hænder: og om disse Ceremoniers Betydning blev Kongen underrettet ved en Tale af Superintendenten, som foreholdt Kongen, at Riget og Rigets Klenodier bleve ham ved den allerhøjestes Forsyn og hans Tieners Hænder overleveret, og at han alleneste skulde have Guds Ære og Rigets Velfærd for Øyne, hvilke tillige med andre gudelige Betænkninger bleve stadfæstede af Guds Ord¹.

Nogle korte Aarbogsnotitser fra Samtiden omtaler ogsaa Kroningsbegivenheden; de skal her ganske kort gengives. En dansk Aarvog, der omfatter Aarene 1286—1549, og som har været benyttet af Anders Sørensen Vedel, har Oplysningerne i denne Form:

»Aar etc. Mdxxxvii, Onsdagen nest for sante Lawrits dag, kom Hoffmestherind aff Prytzen med syn førstinde, koning Chrestins Søsther, ind for Kiøbindhaffn tell koning Chrestens krwning. Samme aar, Søndagen efftther sante

¹) *Krag og Stephanius* 1776 I, p. 170—72. — I den latinske Tekst — Nicolai Cragii: *Annalium libri VI. quibus res Danicæ a gloriosissimo Rege Christiano III. . . . enarrantur.* Ed. Joan. Grammius. Hafn. 1737. — hedder det p. 167—69 flg.: »Interim litteræ hinc inde ad Reges & Principes propinqvos, atqve vicinas civitates dantur, qvibus ad festiva & publica Regiæ inaugurationis solennia invitantur. Qvæ ne fœdarentur communi antistitum captorum & amicorum luctu, inter qvos complures viri primarii, decus honori Regio addituri, neve in totius populi gaudio ii soli tenebris & sqvalore obruti jacerent, dimittere eos e custodia libuit Tandem solennia inaugurationis, sacra administrante Pomerano, verbi Dei ministro Witebergæ, & ejusdem Academîæ professore pridie Idus Augusti peracta sunt. Ac Christianus, hic primus Rex reformatæ religionis ritibus, non exqvisitis, magnificis

Lawritsdag, tha bleff koniing Chrestian med syn førstinde, drotning Dorittea, krwnit aff Doctther Jahan Bwginhaffn Pommer wdy Kiøbindhaffn y domkerckin«¹.

I Roskildeaarbogen 1448—1549, der har været benyttet af baade Anders Sørensen Vedel, Arild Hvitfeldt og Hans Svaning, og som egentlig er et dansk Udtog af Petrus Olai: Paralipomena, hedder det:

»MDxxxvij søndagen effter sanctj Laurentij dag, som vor then xij dag j Augustj maanet, vor for^{ne} koning [Christiern] then tredie mett sin husfrue drotning Dorothea kront y vor frue kirceke j Kiøbmenhaffn aff Docter Hans Pommerano, Superintendent aff Vittenbierg Vdj thette aar, fierde dag fore sanctj Laurentij dag kom mesteren aff Prydtzen mett sin husfrue (som vor koning Fredricks dotter) tiill Kiøbmenhaffn«².

I nogle kronologiske Optegnelser af Aarhusbispen Ove Billes Sekretær Hans Henriksen findes denne korte Notits:

»Samme Kong Christiern blev kronet i Kiøbenhavn St. Lauridz Dag A° 1537«³.

En Krønike, der spænder over Tiden fra Valdemar Atterdag til Kristian III og har dannet Grundlag for senere

aut superstitiosis, inauguratus est, a repurgatæ doctrinæ ministro; qvum antea insolens fuisset, nisi a metropolitano, aut aliquo Pontificis Romani legato, inaugurationis regiæ sacra celebrari. Etenim Rex volens abdicare toto regno ceremonias pontificias, haud consentaneum existimavit eas regni initio usurpari, utut ad splendorem facere videbantur. Ritus unctionis tamen pro more adhibitus, qvem mandatum divinum prisce ecclesiæ editum sacravit. Corona aurea gemmis pretiosissimis distincta caput redimitum, gladiusqve cum sceptro & pomo in manus tradita. De qvibus omnibus pia concione Rex instruitur, monitus regnum regniqve insignia per manus ministri, Numinis supremi provisu, ad summum hujus magistratus honorem Regi evecto tradi ejusqve gloriam cum salute reipublicæ unice quærendam. Hæc & alia, quæ pias meditationes animo ingenerarent, ex sacris litteris adducta.

¹) *Rørdams Monumenta* 1. R. I, p. 295. — I dette og de følgende Citater er benyttet den Ortografi, hvormed Notitserne er trykt i det nævnte Værk.

²) *Rørdams Monumenta* 1. R. I, p. 376 flg. — ³) *Smst.*, p. 497.

Historieskrivere, giver en mere sammenhængende Fremstilling; den fortæller saaledes om Kroningen:

»Der hertugh Christian saaledis haffde faait rigt, loed hand strax sende bud til Wittemberg, och indkaldede Doctor Hans Bugenhagen, som waar pastor och Superintendens wdj Wittemberg, at hand kronede hannom til Konningh, och bleff saa her y rigt wdj try aar«¹.

Et Tillæg til Krøniken følger hertil:

»1537. Den Oensdagh fore Sancte Lauritze dagh, bleff Konningh Christian met sin førstinde kronet«².

Malmøforfatteren Henrik Smiths historiske Optegnelser, der har været kendt og brugt af Historieskrivere som Anders Sørensen Vedel, Mogens Madsen, Arild Hvitfeldt og Klaus Kristoffersen Lyskander, indeholder dette Stykke i hans danske Aarbog:

»Samme aar tisdagen for Laurenz dag kom hertug Albert aff Prytzen med hans førstinde konning Christians søster til Kiøbenhaffn til konning Christians kroningh. Och samme aar S. Clare dagh bleff konning Christian och [hans] førstinde Dorothea kronid y Kiøbenhaffn aff doctore Johanne Pomerano och aff de ny wdualde superintendenter«³.

Lundebispen, Historieskriveren Mogens Madsen meddeler i sin *Regum Daniae Series*:

»Eodem anno, Dominica proxima post festivitatem B. Laurentii, hoc est Augusti die XII. Christianus et Dorothea conjunx, nata ex Ducibus Saxoniae inferioris, Hafniae coronantur à Johanne Pomerano, Theologiae Doctore, qvem Rex reformandae Religionis gratia recens tum Witeberga in Daniam evocârat«⁴.

*

*

*

¹) *Rordams Monumenta* 1. R. I., p. 546. — ²) Smst., p. 554. — ³) Smst., p. 637. — ⁴) Smst., 2. R. II, p. 226.

Dette var, hvad det 16. Aarhundredes danske Historie-skrivere vidste at fortælle om Kroningsbegivenhederne i København i August 1537. Med disse Citater har det blot været min Hensigt at vise i kort Begreb, hvor magre Oplysningerne er; en kildekritisk Vurdering af dem har det ikke været Meningen at foretage, da vi nu er langt bedre underrettet om Kroningsdagene for 400 Aar siden, ikke mindst takket være et Eftersøgningsarbejde, som blev foretaget for godt hundrede Aar siden.

I 1828 udgav Biskop *Fr. Münter* Kristian VII's og Karoline Mathildes Salvingsakt af Biskop Ludvig Harboe¹, og han udtalte da i sin Fortale det Ønske, at han engang kunde fuldstændiggøre Rækken af de danske protestantiske Kongers Salvingsakter ved at bringe den ældste og eneste savnede for Lyset, nemlig Dr. Johann Bugenhagens Kroning af Kristian III og Dronning Dorothea i 1537. Biskop Münter anstillede i den Anledning Undersøgelser i saavel danske som udenlandske Biblioteker og Arkiver for at finde en officiel Beretning om denne Kroning, forfattet af Johann Bugenhagen selv.

Han lod anstille Eftersøgninger i Halle i det tidligere wittenbergske teologiske Fakultets Arkiv; intet blev fundet. Ud fra den Opfattelse, at Johan Bugenhagen hørte til den pommerske Adelsfamilie af samme Navn, henvendte han sig derpaa til det preussiske Kirke- og Undervisningsministerium med en Anmodning om, at man vilde lade Undersøgelser anstille hos denne Adelsslægts Efterkommere i Forpommern. Ministeriet paalagde Overbibliotekaren ved Greifswald Universitet, Professor, Dr. Schildener, at gøre, hvad han kunde, for at opfylde Biskop Münters Ønske. Resultatet af Efterforskningen blev negativt; men den Bugenhagenske Slægts Forretningsfører Protosyndicus Dr. Gesterding lod Greifswalderhistorikere foretage nøje

¹) Kong Christian den Syvendes og Dronning Caroline Mathildes Salving i Christiansborgs Slot-Kirke d. 1. Mai 1767 og de i denne Anl. holdte Taler. Udg. af *Fr. Münter*. Kbh. 1828.

Arkivstudier over den formodede Familieforbindelse mellem Slægten og Dr. Johann Bugenhagen; Resultatet heraf var, at intet fandtes, som kunde underbygge denne Formodning.

Greifswalder-Overbibliotekaren henvendte sig derefter til Bugenhagen-Forskeren Dr. *Gottlieb Mohnike* i Stralsund, om han kendte nogen Efterretninger om Kroningen i København 1537. Dr. Mohnike kunde henvise til en Passus i en samtidig stralsundsk Krønikeskriver *Johann Berckmann's* haandskrevne Værk¹ og til et ældre trykt Arbejde, *Johann Erhard Kapp's* kleine Nachlese², i hvis 4. Del,

¹) Den meddeles her efter Dr. *Gottlieb Mohnikes* Udgave af Aktstykkerne 1832, Indledningen p. 13 flg., da den i Werlauffs Udgave 1831, p. 32, fremtræder i stærkt forvansket Form: »Anno 1537 desz Frigidages nach Laurentij wertht hertich Frederick van holsten jn Denne-merckenn thom Koninge gekronett auer datt Rike. He sende na Wittenberge vnnd leth halenn iij Doctores; de eine also de Oldeste Johann Buggenhagen Pomeranus, jn der Kroninge settede ehm vnnd der Forstinnen de krone vann Golde vp datt houett, vnnd em dede datt schwert jn de handtt, vnnd einenn gulden Appell; vnnd tho itzlikem stücke, dat he em so dede, dar brukede he gades wortt bi, vnnd beuholl ehm datsulue hart tho holdende bi siner salicheitt. Vnnd ging herlichenn tho, dat nicht gesehen isz bi minschenn tidenn, de wise, de dar geschen isz jn der Kroninge, wo mi vnse Burgermeister Ehr Frantz Wessel sede, de dar mede wasz vnnd ansah; vnnd sindtt beschreuen de wortt von worden tho worden, de he brukede; de hir anthotekende were vele tho lanck. Vnnd setteden densuluenn Doctor Johann tho einem Bisschoppe vnnd wechter auer datt lant, auer de Geistlikenn; de forstinne schenkede dem Doctor einen flawelschenn Rock. Darna togenn se wedder nha Wittenberge mit schenke vnnd gaen desz Koninges. Do se nu wedder tho husz quemenn, hedden se noch nennen groten Dank verdient. Do wasz Martinus bosze vnnd vnmudich vp denn Doctor Johann Bugenhagenn, dat he sick desz Amptes vnderstan hedde, denn Koning tho kronende, dat em nicht temede, behorde em nicht; jdtt horde Koningenn vnnd furstenn tho donde; und gaff em einn groth Ruchte vnnd schwar«. — Der er, som det vil ses, et Par Fejl i denne Meddelelse: Fredag i Stedet for Sondag; Hertug Frederik i Stedet for Hertug Kristian. *Johann Berckmann's* Krønike er trykt i: Mohnike und Zober: Stralsundische Chroniken I, 1833, p. 1—158.

²) *M. Johann Erhard Kappens* kleine Nachlese einiger, gröszen

p. 612—24, der var trykt et Udtog af Kroningsritualet, efter Dr. Mohnike's Mening skrevet til Efterretning for Kristian III og hans Dronning før Kroningen. Han mente at kunne genkende Bugenhagens Stil og Ortografi i dette Udtog og var vis paa, at det maatte være udkommet i Trykken i selve Kroningsaaet 1537, skønt Kapp havde aftrykt det efter en gammel Afskrift med den berømte Georg Spalatin's Haand i det Krafft'ske Bibliotek i Ulm. En Vending i Johann Berckmann's Krønike betragtede han som Bevis for sin Antagelse, men gjorde sig her skyldig i en Misforstaaelse af Krønikens Ord; Berckmann meddeler for det første, at Kroningsakten var nedskrevet med Bugenhagens Taler i ordret Gengivelse, ikke i Udtog, og for det andet mæles der i Krøniken ikke et Ord om, at Beretningen var trykt.

Dr. Mohnike gav sine Oplysninger ikke blot til Overbibliotekaren i Greifswald, men ogsaa til Biskop Fr. Münter direkte. Kort Tid efter var Dr. Mohnike paa et Besøg i København; Biskop Münter var imidlertid død; men Dr. Mohnike erfarede, at han forinden havde modtaget Svar fra det preussiske Kultusministerium, der ikke blot havde sendt Biskoppen Dr. Mohnikes Resultater, men ogsaa gjort opmærksom paa et gammelt Værk, *Lauterbeck's Regentenbuch*¹. Heri fandtes hele den egentlige Kroningsakt med Bugenhagens Taler og Bønner in extenso, trykt efter en Afskrift sendt Grev Albrecht af Mansfeld fra Kristian III; formentlig enslydende med denne Beskrivelse har den været, som den stralsundske Borgmester

Theils noch ungedruckten, und sonderlich zur Erläuterung der Reformations-Geschichte nützlichen Urkunden. Vierdter Theil. Leipzig 1733. — Det er i 4. Del og ikke, som E. C. Werlauff i sin Fortale til Udgaven af Aktstykkerne 1831 urigtigt meddeler, i 3. Del, p. 612—14, Udtoget er trykt.

¹) Det kgl. Bibliotek har følgende Udgave, som Fr. Münter og E. C. Werlauff har benyttet i Følge Fortalen til Udgaven af Aktstykkerne 1831: *Regentenbuch . . . durch Georgium Lauterbeckens, Brandenburgischen Rath auffm Gebirge. Wittenberg 1572.* — *Dr. Moh-*

efter Berckmanns Udtalelser hjembragte fra Kroningen¹.

Det havde været Biskop Münters Hensigt med Frederik VI's Billigelse at udgive de to trykte Meddelelser fra Kapp's og Lauterbeck's Værker, ledsaget af den nævnte Passus af Johann Berckmann's Krønike, der var meddelt ham af Dr. Mohnike, samt et latinsk Digt over Kroningen, forfattet af den hamburgske Lærde *Ludolph Prig*, som senere i et Aar (1549—50) var Professor ved Københavns Universitet; Prigs Digt var blevet trykt i Wittenberg 1539, og et Eksemplar deraf fandtes i Det kongelige Bibliotek². Inden Biskop Münter saa dette Materiale udgivet, afgik han imidlertid ved Døden den 9. April 1830. Foruden at meddele disse Aftryk havde det været hans Plan at give en indledende Undersøgelse vedrørende de danske Kongers

nike anfører i Indledningen til sin Bog: Die Krönung König Christians III. von Dänemark und seiner Gemahlin Dorothea, Stralsund 1832, p. 25, Note 31, tre andre Udgaver (1559, 1561 og 1581), men kender ikke den fra 1572.

¹) Om det Eftersøgningsarbejde, som Fr. Münter satte i Gang, og som der her er redegjort for, oplyser saavel Fortalen til *E. C. Werlauffs* Udgave af Aktstykkerne 1831 som Indledningen, p. 8—10, i *Gottlieb Mohnikes* Udgave af Aktstykkerne 1832.

²) *Ludolph Priggus*: De coronatione Serenissimi et Potentissimi Principis ac Domini D. Christiani tertii. Vitebergæ. 1539. — Prigs Digt er senere optrykt i *Script. Rer. Dan. VIII* (1834), p. 505—14: De coronatione Christiani Tertii, Daniæ, Norvegiæ & c. Regis Carmen, Authore Ludolpho Priggio, Hamburgensi, 1539, med følgende Indledning: »Auctor, hoc carmine heroico, dum in Academia Wittebergensi literis operam dedit A. 1539 impresso, Regem Christianum tertium adeo sibi conciliaverat, ut in patriam redux, ab eo in aulam sit evocatus, Artiumqve & Philosophiæ in Academia Hafniensi Professor A. 1549 constitutus. Jam vero anno seqventi 1550 dimissionem a patribus academicis petiit & obtinuit. Anno 1552—53 in Academia Lipsiensi commoratus est (Molleri Cimbria literata Tom. I., p. 506—7.) Ferrarum istud carmen, cujus exemplar in Bibliotheca Regia exstat, jamqve collectioni Monumentorum, de solennibus inaugurationis Christiani IIIi & Reginæ Dorotheæ, a F. Müntero 6 [?] & me W. Anno 1831 editæ, insertum, pluribus nominidignum judicatum est, quod hic iterum prodeat. — Jeg mener ikke at kunne tillægge dette Hyldestdigt nogen som helst Kildeværdi m. H. t. Kroningsbegivenhederne.

Salving og Kroning i Middelalderen og at give en fuldstændig Beskrivelse af Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroningshøjtidelighed; men i disse to Henseender havde han ikke naaet at faa gjort noget, da Døden indhentede ham.

Det blev nu af Fr. Münters Efterladte, og med Frederik VI's Tilladelse, overdraget til Overbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek, Professor *E. C. Werlauff* at fuldføre Planen, og i 1831 saa Værket Lyset¹. I en Fortale gjorde Udgiveren Rede for dets Tilblivelse og meddelte, at han til sin historiske Fremstilling af Kroningen foruden de gengivne Aftryk havde været saa heldig at kunne benytte »en samtidig, paa Latin forfattet Beskrivelse over denne Høitidelighed, som, efter et Par med Grams Haand tilskrevne Anviisninger for Bogtrykkeren at dømme, engang maae have været bestemt til Trykken; maaskee blandt Bilagene til Krag's Historie, hvor den dog ikke har faaet Plads«². I Følge Fortalen til 1. Del af *Script. Rer. Dan.* 1772 skulde der i Helmstedt i Braunschweig have været opbevaret en af Johann Bugenhagen selv forfattet Relation om hans Ophold i Danmark³; men Werlauff vidste ikke,

1) Aktstykker vedkommende Kong Christian den Tredies og Dronning Dorotheas Kroning i Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn, den 12te August 1537, af Dr. Johannes Bugenhagen. Efter kongelig allernaadigst Befaling samlede af *Dr. Frederik Münter* . . . med Indledning og historiske Oplysninger udgivne af *E. C. Werlauff*. Kbh. 1831.

2) Denne latinske Beskrivelse blev i 1834 trykt i *Script. Rer. Dan.* VIII, p. 502—05: De coronatione Regis Christiani Tertii, facta Hafniae, die Dominica a festo S. Laurentii proxima Anno MDXXXVII, narratio. Den indledes dér med følgende Ord: »Eadem forsán hujus coronationis descriptio typis excusa, qvam commemorat Rosefontani (Joh. Svaningii) refutatio calumniarum Joh. Magni fol. L. 4, cujus cæteroquin nullum exemplar exstare novimus. In Apographo, qvòd hic secuti sumus, nonnulla emendavit Joh. Grammius, qvi idem prelo destinasse videtur, forsán inter Additamenta ad Cragii Historiam Christiani Tertii«.

3) Ikke i Fortalen, men i det derefter opførte Register over Værker om Danmark, som enten var gaaet tabt, eller som Udgiveren Jacob Langebek ikke havde kunnet skaffe sig, nævnte han som Nr. 40: »Joh.

skrev han i sin Fortale, om det var den samme, som fandtes i Jähnkes Gelehrtes Pommerland I¹, eller om den skulde være benyttet i Jähnkes Lebensgeschichte J. Bugenhagens², for intet af disse to Værker »findes i vore Bibliotheker«.

Imidlertid synes det, som om Dr. Gottlieb Mohnike ikke har vidst, at de fremdragne Oplysninger trods Biskop Münters Død alligevel var i Trykken i Danmark. Han frygtede, at Udgivelsen skulde blive skrinlagt heroppe, og han fandt Materialet saa vigtigt og interessant, at det ikke burde gaa i Glemmebogen. Baade Udtoget af Ritualet og Beskrivelsen af Kroningsakten stammede efter indre og ydre Sandsynlighed fra Johann Bugenhagen selv. For Ritualudtogets Vedkommende var det utvivlsomt, da naturligvis ingen anden end Reformatoren selv kunde sætte det op, og baade Stil og Ortografi stemte i en forbausende Grad overens med den, man traf i Bugenhagens øvrige tyske Skrifter. Den udførlige Beskrivelse af Kroningen var sikkert ogsaa forfattet af Johann Bugenhagen, og medens Dr. Mohnike fandt det sandsynligst, at Ritualudtoget var blevet befordret i Trykken i Samtiden, nærrede han angaaende Kroningsakten overhovedet ingen Tvivl i

Bugenhagii Relatio de Itinere suo in Daniam, qvam ad Jo. Frid. Elect. Sax. 1539. perscripsit. Servatur adhuc in Biblioth. Helmstadiensi«. Det tidligere Universitetsbibliotek i Helmstedt er nu inkorporeret i Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel; paa en Forespørgsel hertil har jeg faaet til Svar: »Um eine Handschrift handelt es sich doch höchstwahrscheinlich bei der von Ihnen gesuchten: Relatio Bugenhagii de itinere suo in Daniam. Leider hat sich dieser Bericht als Handschrift nicht ausfindig machen lassen unter unseren Kodizes«.

¹) Dette Værk findes hverken i Det kgl. Bibliotek eller Universitetsbiblioteket.

²) *Johann David Jänckens Lebens-Geschichte D. Johann Bugenhagens, sonst auch D. Pommer genannt. Mit einer Vorrede von dem Schicksale dieses Buchs, auch mit nöthigen Zusätzen vermehrt, von neuem ans Licht gebracht von D. Johann Carl Conrad Oelrichs. Rostock und Wiszmar. 1757. — Et Eksemplar heraf findes nu i Det kgl. Bibliotek.*

denne Henseende. Uvidende om, at E. C. Werlauff allerede i 1831 havde offentliggjort det fremkomne Materiale, besluttede Dr. Mohnike da selv at udgive det, og i 1832 saa hans Arbejde Lyset¹. Det bestod af en Indledning med tilhørende Oplysninger og Bevissteder, Aftryk af Ritualudtoget hos Kapp og af Kroningsakten hos Lauterbeck; i Indledningen var indeholdt Aftryk af den ovennævnte Passus fra Johann Berckmanns Krønike.

I Juli 1935 foretog jeg med Støtte af det af Københavns Magistrat bestyrede Camilla Tacks Rejsestipendium en Studierejse til forskellige tyske Arkiver for at indsamle Aktstykkemateriale vedrørende Danmarks Udenrigspolitik efter Grevefejden. Under mit Ophold i Rostocks Ratsarchiv blev jeg opmærksom paa, at der blandt »Acta 1537« laa et Hæfte paa 62 upaginerede, beskrevne Sider, bærende Udskriften: »Von Koninck Cristierns Krøninge tho Copenhagen am Sundage na Laurentij Anno xv^e xxxvij«. Det viste sig at indeholde dels en plattysk Beretning om Begivenhederne omkring og under Krøningen i 1537, dels et udførligt Ceremoniel for Kroningsakten med Dr. Bugenhagens Taler in extenso; ogsaa Ceremoniellet var paa Plattysk, men med enkelte mindre Partier paa Latin, og baade Beretning og Ceremoniel var skrevet med samtidige Hænder. Jeg havde ikke Tid til at underkaste Hæftet et nøjere Studium; men ved elskværdig Imødekommenhed fra Arkivets Leder, Stadtarchivar Dr. Ernst Dragendorff, fik jeg Tilladelse til at forsyne Hæftet med en Blyantspaginering, hvorefter jeg fotograferede samtlige beskrevne Sider. Et Sæt Kopier af disse Fotografier er erhvervet af Rigsarkivet og forsynet med samme Paginering.

Ved en nøjere Prøvelse af dette Materiale viser det sig, at Ceremoniellet paa faa mindre Afvigelser nær stemmer overens med de Kroningsakter, der var meddelt af Lauter-

¹) Die Krönung König Christians III. von Dänemark und seiner Gemahlin Dorothea durch D. Johannes Bugenhagen. Herausgegeben von D. Gottlieb Mohnike. Stralsund. 1832.

beck, Werlauff og Mohnike, medens Beretningen, der omfatter 18 af Hæftets Sider, maa være et Øjensvidnes Referat af, hvad han har set og ogsaa hørt under Kroningen. Der kan fremsættes en Formodning om, hvorledes det gaar til, at en Beretning om den danske Konges Kroning ligger i Rostocks Arkiv. Den skyldes næppe en Mand fra Staden selv, for endnu var der ikke sluttet Fred mellem Rostock og Kristian III efter Grevefejden; men netop i Dagene mellem Herredagen i Juni—Juli og Kroningen i August 1537 udfoldede Gesandter fra Lübeck, Lüneburg og Stralsund Bestræbelser i København for at faa sluttet Fred mellem Kristian III paa den ene og Rostock og Wismar paa den anden Side¹. Det er nærliggende at tænke paa de stralsundske Udsendinge i denne Forbindelse. Fra Johann Berckmanns Krønike ved vi, at de bragte et udførligt Referat af Ceremoniellet med Bugenhagens Taler med sig hjem; det er rimeligt at antage, at de ogsaa har givet Raadet i Stralsund en Relation om, hvad der ellers var foregaaet i København i de Dage. En saadan har jeg dog ikke fundet i Stralsunds Stadtarchiv; men i alt Fald for denne Tid — lige efter 1536 — synes Arkivet i det Hele ikke at være særlig fuldstændigt bevaret². Der er intet til Hinder for at antage, at Stralsund derefter — saaledes som det var Skik — har givet Rostocks Magistrat Meddelelse om Fredsforhandlingerne i København og ogsaa delagtiggjort denne By i Oplysningerne om Kroningsdagene i København. Beretningen synes for saa vidt at være i Original, som der mange Steder er rettet i den og gjort Tilføjelser af væsentlige Detailoplysninger; en slavisk

¹) Se Side 376.

²) Senere erfarer jeg, at Dr. Gottlieb Mohnike allerede for over 100 Aar siden har foretaget Eftersøgninger i Stralsundarkivet; i sin Udgave af Aktstykkerne 1832 skriver han i Indledningen (p. 13): »die Nachsuchung im hiesigen Stadtarchiv durch Herrn Syndicus D. Brandenburg hat aber weder über den Bericht noch über das Ritual und die Beschreibung irgend etwas entdecken lassen«.

Afskrift efter et Forlæg er den ialt Fald ikke. Derimod har Hæftets sidste Del, Ceremoniellet, som er skrevet med en anden Haand end Beretningen, fuldt ud Karakter af at være en Afskrift. De to Dele af Skriftet er ikke blot skrevet med forskellige Hænder; men ogsaa deres Orthografi er saa forskellig, at de maa være affattet af to forskellige Personer.

Naar jeg har valgt at give en detailleret Fremstilling af Kroningsfesten i Stedet for blot at udgive denne primære Beretning fra Rostockerarkivet, skyldes det Ønsket om i Firehundredaaret at samle vor Viden om denne Begivenhed til en historisk Fremstilling. En flittig Brug af Citater i Henvisningerne vil formentlig i nogen Grad overflødiggøre en Udgivelse¹.

*

*

*

¹) I Henvisningerne paa de følgende Sider er følgende Forkortelser anvendt:

Beretningen = Beretningen i Hæftet i Rostocks Ratsarchiv.

Ceremoniellet = Ceremoniellet i Hæftet i Rostocks Ratsarchiv.

Lauterbeck = Regentenbuch durch Georgium Lauterbecken. 1572.

Kapp = M. Johann Erhard Kappens . . . kleine Nachlese. IV. 1733.

Werlauff = Werlauffs historiske Fremstilling i hans Udgave af Aktstykkerne 1831.

*Münters Udto*g = Udtoget af Ritualet i Udgaven af Aktstykkerne 1831.

Münters Ceremoniel = Kroningsakten i Udgaven af Aktstykkerne 1831.

Mohnike = Indledningen i Mohnikes Udgave af Aktstykkerne 1832.

*Mohnikes Udto*g = Udtoget af Ritualet i Mohnikes Udgave af Aktstykkerne 1832.

Mohnikes Ceremoniel = Kroningsakten i Mohnikes Udgave af Aktstykkerne 1832.

Gram = De coronatione Regis Christiani Tertii i Script. Rer. Dan. VIII.

I Citaterne er den oprindelige Tegnsætning normaliseret efter moderne Interpunktionsregler, og den inkonsekvente Brug af smaa og store Bogstaver er normaliseret, saa store Bogstaver kun er anvendt efter Punktum eller Tegn med Punktumværdi, samt som Begyndelsesbogstav i Navne. Alle Forkortelser er opløst, undtagen »ko: w:« (koninglyke wurde) og »ko: d^t:« (koninglyke durchluchticheit).

Allerede under Grevefejden havde Kristian III ved en bestemt Lejlighed stillet i Udsigt, at han agtede at lade sig krone, naar han engang var blevet Herre over det danske Rige. Det var, da han den 7. August 1535 i sin Feltlejr uden for København lovede de skaanske Rigsraader, at han vilde stadfæste deres Privilegier og Friheder, som han tidligere havde givet de nørrejydske Rigsraader Løfte om Bekræftelse af deres, »naar Gud den Almægtigste det saa forset haver, at Vi udi Fremtiden annamme Vor kongelige Kroning«¹. Da København sidst i Juli 1536 kapitulerede efter den aarlange Belejring, og Kongen den 28. Juli stadfæstede Byens Privilegier, lovede han i dette Aktstykke, at han vilde »samme deres Privilegier og Friheder udi Fremtiden udi Vor Kroning ydermere forvandle, formidle og forbedre« efter Kronens, Stadens og Rigets Tarv².

Det fremgaar heraf, at Kristian III's Hensigt var at lade sig krone, som hans Forgængere paa den danske Trone var blevet det; men da Kroningen efter gammel Skik var blevet foretaget af en af Landets fornemste Prælater, og Kongen netop stod i Begreb med at bryde med Landets katolske Fortid, maatte der frembyde sig visse Vanskeligheder. Den 12. August fængslede han de katolske Bisper, og den 23. August, næppe en Maaned efter Københavns Overgivelse, sendte han sin tyske lutherske Hofpræst Andreas Jedicke til Kurfyrst *Johan Frederik* af Sachsen med et Brev; heri bad Kongen om Tilladelse til at laane en af Kurfyrstens dygtige, lærde Teologer til at organisere den lutherske Kirke i Danmark; Kristian III nævnte udtrykkelig Pommeraneren *Dr. Johann Bugen-*

¹) *C. Paludan-Müller*: Aktstykker til Nordens Historie i Grevefejdens Tid I, p. 442, Nr. 243: »nar gud aldmægtigste thed saa forseett haffuer, att wi wdi framtiden annamme wor kongelige kroning«.

²) *O. Nielsen*: Kjøbenhavns Diplomatarium I, p. 388, Nr. 268: »och samme theris priuilegier och friiheider vdi framtiden vdi wor kroning ydermere foruandle, formiddelle och forbedre«.

hagen, der var teologisk Professor og Superintendent i Wittenberg, eller Muligheden af, at selve *Philip Melancton* vilde gøre en Rejse til Norden i den Anledning. Svaret fra Kurfyrsten blev et Afslag, da han ikke kunde undvære sine dygtige Teologer af Hensyn til det forestaaende Koncilium i Mantova; desuden var Melancton bortrejst¹.

Imidlertid gik Sagerne deres Gang i Danmark, og den 7. November, faa Dage efter at Recessen af 30. Oktober havde fastlagt Linjerne for Rigets fremtidige verdslige og gejstlige Ordning, gav Kristian III Kurfyrsten en kort Meddelelse om, hvad der var sket. Men den endelige Udformning af Kirkeforfatningen behøvede efter Kongens Mening en sagkyndig fra Wittenberg, og i April 1537 fornyede han sin Anmodning til Johan Frederik om at lade Johann Bugenhagen rejse til Danmark og tage Kone og Børn med. Denne Gang imødekom Kurfyrsten Kristian III's Ønske, og midt i Maj gav han Dr. Bugenhagen Lov til at drage til den danske Konge, hvis hans Helbred tillod det; Doktoren havde været noget svagelig, og det kneb med hans Hørelse².

Naar Kristian III's Tanke netop var faldet paa Dr. Bugenhagen, skyldtes det utvivlsomt, at han ved en bestemt Lejlighed — en Religionssamtale i Flensburg i April 1529 — havde lært denne lutherske Reformator personlig at kende og var kommet til at synes om ham³. Kongen havde da ogsaa tiltænkt ham den højtidelige Opgave at krone Danmarks første lutherske Konge og Dronning.

Næppe var der indløbet Svar fra Kurfyrst Johan Frederik, før man begyndte at forberede Kroningsfesten. Den 16. Maj var Kurfyrstens Svar til Kristian III og hans Permission for Johann Bugenhagen dateret; en Rytter

¹) *J. J. Müller*: Entdecktes Staats-Cabinet IV, p. 318—20.

²) Smst., p. 320—46.

³) *H. F. Rørdam*: Kjøbenhavns Universitets Historie I, p. 497.

kunde vel nok være naaet fra Torgau til Haderslev inden den anden Dag i Pinsen, den 21. Maj; paa denne Dag og fra denne By udgik der nemlig en Række Breve vedrørende Kroningen¹:

En Række Rigsraader og Adelsmænd fik Ordre til at komme til Majestæternes Kroning i København med deres Hustruer og Jomfruer; Kroningsdagen var fastsat til Søndag efter St. Laurentii Dag, den 11. Søndag efter Trinitatis, som var den 12. August² — forøvrigt var det ogsaa Kristian III's Fødselsdag, og det har formodentlig spillet en Rolle ved Dagens Fastsættelse. En Række — sikkert overvejende yngre — Adelsmænd fik Befaling til at møde op med deres Livhest, Kyrads med Tilbehør og en god »Rendehest«, saa de kunde deltage i de Turneringer, hvorved man vilde forlyste sig ved Festen³. Nogle danske Hofmænd fik Ordre til at møde i København allerede til St. Hansdag⁴; ogsaa Rigsraaderne var stævnet til at møde saa tidligt, da en Herredag skulde gaa forud for Kroningen⁵. Til Herredagen var desuden beordret to Udsendinge med Fuldmagter fra hver Købstad⁶, saa en Mængde

¹) *Werlauff*, p. XXIV, meddeler — uden at angive Kilde til sin Viden — at Kongebrevene fra Haderslev udgik den anden Dag i Pinsen; denne Datering omsætter han urigtigt til den 14. Maj og kommer derved til den Slutning, at man i Danmark begyndte at forberede Kroningen, endnu inden Kurfyrsten havde affattet sit Svar. — I Tegnelser over alle Lande, hvor de paagældende Breve er indført, er de ikke dateret.

²) *Tegn. o. a. L.* i D. Mag. 3. R. VI, p. 129 flg. — I Brevbogen opregnes samtlige de Adelsmænd, til hvem dette Brev blev sendt: I Skaane 9 Adelsmænd; paa Sjælland 15; paa Fyn 15; i Jylland 31, og i Smaalandene 8; hertil kom yderligere 14 Adelsdamer, som udtrykkelig nævnes i Brevbogen — ialt 92 Adelsmænd og -damer.

³) Smst., p. 130. — De opregnes alle i Brevbogen: Fra Skaane 8 Adelsmænd; fra Sjælland 3; fra Fyn 3; fra Jylland 9, men ingen fra Smaalandene; ialt 23.

⁴) Smst., p. 130. — De nævnes i Brevbogen ved Navn, ialt 13.

⁵) Smst., p. 128 flg. — De opregnes i Brevbogen: Fra Jylland 8 Rigsraader; fra Sjælland 2; fra Skaane 8; ialt 18.

⁶) Smst., p. 131.

indenlandske Godtfolk har aabenbart haft deres Gang i Hovedstaden denne Sommer.

En Del adelige Fruer fik Besked fra Kongen om at møde i København til St. Hansdag, og de skulde tage med sig flamske Klæder, Silke, Spærlagen, og hvad der ellers kunde bruges til at smykke Fyrsters og Herrers Herberger med; de skulde ogsaa medbringe Bordduge, og de skulde behænge Salene paa Københavns Slot med flamsk Klæde og lignende, »og siden blive hos Kgl. Maj. udi Kroningen og gøre dem glade«¹. Et Par andre Breve i Brevbogen har ogsaa en aabenbar Forbindelse med Kroningsforberedelserne; men da de atter er overstreget, er det vel tvivlsomt, om de er blevet afsendt. I det ene fik Borgmestre og Raad i Horsens Ordre til straks at sende en Maler Peter Mönnich dér i Byen til København sammen med hans Redskaber; det siges i Brevet, at han kunde »lægge Guld«, og efter den Beskrivelse, vi senere faar af Kroningen har der ogsaa været en Del Forgylderarbejde at udføre forinden. Det andet Brev var til Ribe om straks at sende Klaus Liflænder dér i Staden til København med hans Værktøj; hvad hans Haandtering har været, kan ikke afgøres².

En Kvittring, som Provsten i Randers Hr. Mads Ovesen fik af Kongen ved samme Tid, er sikkert ikke uden Forbindelse med Forberedelserne til den store Fest; Provsten havde afleveret en hel Del kirkelige Klædningsstykker fra den katolske Tid, og meget deraf har antagelig fundet anden Anvendelse; for at give et Indtryk af, hvilken Farvepragt det drejer sig om, gengives Fortegnelsen nedenfor³. Er det for dristigt at antage, at de kongelige Skræddere

¹) Smst., p. 130 flg. — Ialt nævnes 13 Adelsfruer i Brevbogen.

²) Smst., p. 131.

³) Smst., p. 131 flg. — Fortegnelsen omfatter: en sort Gyldenstykkets Hagel med Tilbehør; en Hagel — halvt blaat Gyldenstykkets, halvt grønt Damaskes — med Hovedlin, Haandlin, Stola af grønt Arrask og en Messesærk; en blaa Gyldenstykkets Hagel med Tilbehør; en hvid

har omskabt en Del af disse Messehageler, Dalmatikker og Messeskjorter til pragtfulde Hofklædninger i straalende Farver?

Noget senere blev de tyske og danske Hofmænd lagt i Borgeleje paa Sjælland og i Skaane; Kongens og Dronningens Heste blev indkvarteret paa Københavns Slot, Kørehestene paa Roskildegård. De tyske Hofsinder fik med deres Heste anvist Kvarter i Sorø, Antvorskov, Ringsted, Esrom, Æbelholt Klostre, paa Gaardene og Slottene Vordingborg, Kalundborg, Dragsholm og Saltø. Danskerne indkvarteredes paa Bækkeskov, i Dalby, Aas og Herridsvad Klostre i Skaane¹. Paa den Vis var Kongens Hofsinder blevet samlet i Nærheden af Begivenhedernes Centrum København og alligevel Indkvarteringsbyrden fordelt over flere af de kongelige Gaarde, hvad Staldrum og Foder angik.

Meget skulde der tænkes paa, og meget maatte skaffes til København inden Festdagene. Tyge Krabbe skaffede

Gyldenstykkets Hagel med Stola, Haandlin og Hovedlin af Sardug; en gammel rød Gyldenstykkets Hagel med Tilbehør; en gammel grøn Gyldenstykkets Hagel med Tilbehør (uden Stola); to grønne Gyldenstykkets Dalmatikker, bræmmet med blaat Silketøj; to gamle røde Gyldenstykkets Dalmatikker med Messesærke, to Stolaer og to Haandlin; en blaa Gyldenstykkets Særk og et Hovedlin med blaat Fløjl; to hvide Gyldenstykkets Dalmatikker; en brun Fløjshagel med et stort Krucifiks med fire Stjerner (Stene?) i Hovedet og fire i Hovedlinet og alt Tilbehør; en brun blomstret Fløjshagel med Tilbehør; en grøn Fløjshagel med Tilbehør; en rød blomstret Fløjshagel med Tilbehør; to brune Fløjlsdalmatikker, med en Særk, Hovedlin og Snor, den ene uden Tilbehør; en blaa blomstret Fløjls Hagel med Haandlin, en Særk med Silke paa, en Silkestola og et Bælte; en grøn Fløjshagel med Særk, Hovedlin og Bælte; en sort Fløjshagel med Krucifiks og et Hovedlin; to grønne Fløjshageler med to Særke, den ene af Arrask, to Stolaer, Hovedlin og Bælte; en rød Silkehagel med Tilbehør; en gammel grøn Silkehagel med Sardugssærk, Arraskhovedlin, Stola, Haandlin og Bælte; to grønne Silkedalmatikker; en grøn Silkehagel med Tilbehør; to sorte Silkehageler med Tilbehør; en gul Settenisilkehagel med Tilbehør; to Alterklæder af Gulddamask.

¹) Smst., p. 136 flg. — Ialt nævnes 21 tyske og 5 danske Hofsinder.

Kongen et Bord (»en Skive«), som blev sendt til København over Helsingborg. Ordre til at skaffe Honning blev sendt til Jylland og Fyn. De kongelige Slotte og Regnskabslen skulde sørge for Gryder og Kedler; Lysestager eller Lysekroner til at hænge op med 8 og 10 Lys skulde fremskaffes¹. Jep Falk paa Næsbyholm skulde opkøbe 1000 Tdr. Havre i sit Len og sende det saa hurtigt som muligt til Hovedstaden; lignende Ordre fik Jørgen Urne paa Lundegaard og Peder Porse. Et Brev til Bønderne — antagelig i Københavns Len — om at møde hver med en Vogn paa »Valby Bjerg«, hvor de vilde faa nærmere Besked, staar vel i Forbindelse med disse Transporter til Hovedstaden².

En Del Adelsmænd skulde med hver fire, seks eller otte Ryttere — Mogens Gøje endog med tyve Ryttere — udgøre Kongens Følge³; der siges ikke ved hvilken Lejlighed; men efter Beskrivelsen i Rostockerberetningen at dømme har det vel drejet sig om Modtagelsen af de tyske Fyrster, der over Land kom som Gæster til Kroningen. Umiddelbart før man ventede de mange indbudte Adelsmænd og deres Damer til Hovedstaden, har Kongen set sig nødsaget til at opfordre enkelte af dem endnu engang til ogsaa at indfinde sig, og det blev gjort med den Tilføjelse, at der var Opgaver betroet til hver af dem i Særdeleshed⁴.

Af et Brev af 30. Juli — altsaa kun fjorten Dage før Kroningen — fra Kristian III til Lensmanden paa Bergenhushus Eske Pedersen Bille fremgaar det, i hvilken Grad den kongelige Familie laante sig frem til Kroningsstadsen; Eske Bille skulde nemlig formaa sin Hustru Sofie Krummedige til at laane Kongens Søster, Frøken Elisabeth af Holsten, et Hovedguld; den unge Dame var nu kommet til København og havde forsømt at give sin Moder Enke-

¹) Smst., p. 138. — ²) Smst., p. 143.

³) Smst., p. 142. — Ialt drejede det sig om 25 Adelsmænd med tilsammen 140 Ryttere, et anseligt Følge.

⁴) Smst., p. 145.

dronning Sofie Besked derom, da hun ikke troede, hun fik Brug for et saadant Smykke til Kroningen; det bør maaske tilføjes, at Frøken Elisabeth var tretten Aar gammel¹.

Det var Kristian III's Mening, at der skulde kastes særlig Glans over Kroningen derved, at den fandt Sted i Overværelse af fremmede Fyrster og andre Repræsentanter for Udlandet. En Række Indbydelse blev derfor udsendt i Forsommeren 1537. Desværre er der, saavidt det kan ses, ikke blevet ført nogen Kopibog paa denne Tid i Tyske Kancelli; ingen saadan er ialtfald blevet bevaret, saa noget samlet Overblik over, til hvem Invitationerne blev sendt, har man ikke.

Det kan dog paa anden Maade godtgøres, at der blev sendt Indbydelse til Kongens Svoger og Søster, *Hertug Albrecht og Hertuginde Dorothea af Preussen*. Den blev for en Sikkerheds Skyld sendt i to Eksemplarer, det ene ad Søvejen med en Skipper, det andet over Land med Kongens egen Tjener. Det første kom Hertugparret i Hænde den 10. Juni ved Middagstid, det andet den 13. Juni ved Femtiden om Eftermiddagen. I disse to enslydende Breve bad Kristian III Hertugparret og deres Børn komme til København den 11. August eller nogle Dage før og anmodede om at faa at vide, hvor stort deres Følge blev, og hvor i hans Rige han kunde modtage dem. Den 15. Juni svarede Hertug Albrecht; han takkede for Indbydelsen; men han var betænkelig ved at rejse med saa kort Varsel, da de udenrigspolitiske Forhold — for Eksempel Kejserrettens og Liflands Optræden — gav Anledning til, at han med Uro saa Fremtiden i Møde. Rejsen over Land forekom ham farlig paa Grund af disse politiske Forhold, og fordi han var i Rigets Acht; en Sørejse var heller ikke ufarlig med de Storme, der kunde true med at slaa hans Skibe ud af Kurs, saa han havnede hos

¹) D. Mag. 1. R. V, p. 4 flg. — Brev af ³⁰/₇ 1537 i *Eske Billes Privatarkiv*, RA.

fjendtligsindede Fyrster. Enden paa Hertugparrets Overvejelser var dog blevet, at det gerne vilde komme, hvis Kristian III vilde skaffe det frit Lejde hos Hertugerne Barnim og Filip af Pommern og Albrecht og Heinrich af Mecklenburg, samt hos Staden Stralsund. I saa Fald vilde de drage over Land til Stralsund og herfra sejle over til København. De vilde tage deres unge Datter med og kun komme med et Følge paa 300 Personer, da Hertugen under de farlige Forhold for Preussen ikke turde blotte sit Hertugdømme for mere.

Kristian III's Broder *Hertug Hans af Holsten* opholdt sig ved denne Tid ved Hoffet i Königsberg for at faa fuldendt sin Opdragelse under Svogerens og Søsterens Tilsyn. I sine Indbydelsesbreve havde Kongen derfor overladt til Hertugparret at bestemme, om de vilde tage Hertug Hans med til Kroningen i København eller ikke. Hertug Albrecht svarede tilbage, at han ikke kunde indse, hvorfor de skulde lade ham blive tilbage i Königsberg; det kunde blot indgive den unge Mand allehaande farlige Tanker om, hvorfor Broderen ikke ønskede at se ham, der engang havde været Kongsemnet i Danmark, ved sin Kroning. Derfor agtede Hertugparret at tage ham med.

Endelig havde Kristian III raadspurgt sin Svoger, om han skulde anmode Staden *Danzig* om at sende sine Repræsentanter til Kroningen. Dette anbefalede Hertug Albrecht, da visse Forhold, der var kommet Staden og den danske Konge imellem, maaske ved denne Lejlighed kunde bringes i Orden¹.

Med *Landgrev Filip af Hessen* stod Kristian III i disse Aar i en livlig Brevveksling, og der var et nært politisk Forhold imellem dem. Det var ganske naturligt, at den danske Konge ogsaa ønskede at se Landgreven som Gæst

¹) Breve af ¹⁵/₆ 1537 i T. K. U. A.: Preussen A I 1, RA. — De politiske Spørgsmaal, som her og i det følgende vil blive berørt ganske periferisk, er det min Hensigt at redegøre udførligt for i et Arbejde om Danmarks Forhold til Udlandet 1536—41.

ved Kroningen; i et Brev af 23. Maj inviterede han ham til at komme senest Lørdag den 11. August, og han knyttede til Indbydelsen en Anmodning om at faa at vide, til hvilket Sted ved Hertugdømmernes Sydgrænse, han skulde sende sin Eskorte. Endelig bad han Landgreven skaffe ham en Fyrværker til Festerne¹. Den 6. Juni svarede Landgrev Filip; han lykønskede Kongen til Kroningen; men vigtige Anliggender forhindrede ham desværre i selv at overvære Højtideligheden². Da Kristian III fik dette Afbud, skrev han den 21. Juni atter til Landgreven; han beklagede, at Filip ikke kunde komme, da han gerne vilde have raadspurgt ham i et vigtigt Anliggende³. Dette Anliggendes Karakter var saadan, at Landgrev Filip den 20. Juli besluttede at sende sin Marsk *Werner v. Wallenstein* til Kristian III's Kroning, for gennem ham at give den danske Konge de ønskede Raad⁴. *Werner v. Wallenstein* drog ad Danmark til, og i Assens blev han modtaget af et Par Adelsmænd, som Kristian III havde givet det Hverv at føre den hessiske Gesandt videre til København⁵.

Som det vil fremgaa af det følgende, var der ogsaa sendt Indbydelser til Kongens Svogre, Hertugerne af Sachsen-Lauenburg, og herfra kom Dronning Dorotheas Søster *Hertuginde Clara* og *Hertug Frants*. Fra Braunschweig-Lüneburg kom *Hertug Frants*, naturligvis ogsaa efter Indbydelse. Som Følge af nogle Forhandlinger, der samtidig fandt Sted i København, opholdt der sig her Udsendinge fra *Lübeck* — Borgmesteren *Godert von Hövelen*, Raadmændene *Dr. Melchior Klinge*, *Claus Bardewick* og *Hein-*

1) Brev af ²³/₅ 1537 i Politisches Archiv des Landgrafen Philipp des Grossmütigen von Hessen, Marburg, Nr. 1760.

2) Brev af ⁶/₈ 1537 i T. K. U. A.: Hessen A I 1, RA.; Koncept i Marburg, Nr. 1760.

3) Brev af ²¹/₆ 1537 i Marburg, Nr. 1760.

4) Instruks af ²⁰/₇ 1537, Original og Koncept i Marburg, Nr. 1760.

5) *Tegn. o. a. L.* i D. Mag. 3. R. VI, p. 145.

rich Koller samt Sekretæren Lambert Becker¹ — fra *Lüneburg* — Stephan Gerken² — og fra *Stralsund* — Borgmesteren Joachim Preusse, Frantz Wessel og Martinus Budde³. Ogsaa fra *Hamburg* kom der Repræsentanter, som Beretningen viser: Borgmesteren Johann Rodenburg og Raadmanden Vincentz Moller. Den 23. Maj havde Kristian III indbudt *Danzig* til at sende Gesandter til Kroningen; den 19. Juni takkede Staden for Indbydelsen; i Dagene før den 24. Juli blev der udarbejdet en Instruks for dem, der skulde repræsentere Staden ved Festlighederne og de Forhandlinger, man ventede i København; det blev Borgmesteren Johann von Werden og Raadmanden Johann Stutte, der fik Hvervet overdraget; den 9. August kunde de skrive hjem, at nu var de kommet til den danske Hovedstad⁴.

Den svenske Konge *Gustaf Vasa* havde midt i Juni besluttet at sende nogle af sine Raader til nogle Forhandlinger i København; deres Hverv blev ogsaa at overbringe hans Lykønskninger ved Kroningen. Dette Gesandtskab bestod af Rigsmarsken *Lars Siggesson Sparre*, *Birger Nilsson Grip*, *Gustaf Olsson Stenbock* og *Kristoffer Andersson Röd* med *Gustav Vasa's* Camerarius *Olof Bröms* som Sekretær; den 7. Juli ankom disse svenske Herrer til København⁵. Endelig synes ogsaa en skotsk Gesandt *John Bertoun* at

¹) Breve af 27/6 og 20/7, 1537 i Staatsarchiv, Lübeck, Danica VII, Nr. 35.

²) *Georg Waitz*: Lübeck unter Jürgen Wullenwever III, p. 573.

³) *G. C. F. Mohnike*: Bartholomäi Sastrowen Herkommen etc., Greifswald 1824, III, p. 289: »Anno 1537. vp Johanni, syn na Copenhagen, tho des Hertogen van Holsten Christiani Kröninge, geschicket her Joachim Prüsse Börgermeister, her Frans Wessel vnde Martinus Budde: dar weren se 8. weken, vnd her Frans Wessel vorlede 588. marck 8. ß ane allerley gedrencke vnd spyse, de se mede nemen vnde nabringen leten«. — Jvfr. ogsaa Johann Berckmanns Krønike (Side 294, Note 1).

⁴) *Danziger Inventar 1531—91* (1913), p. 76 flg., Nr. 1032, 1037, 1043, 1044, 1051.

⁵) *Gustaf I's Registratur* XI, 327 flg., 339—43, 346—51 og 422—24.

have været i København i disse Augustdage omkring Kroningen, bl. a. for at overbringe Jakob V's Lykønskninger til Kristian III med dennes endelige Sejr i sit Rige¹.

Den ene af Hovedpersonerne ved selve Kroningshøjtideligheden var *Dr. Johann Bugenhagen*, i Regelen kaldet *Dr. Pomeranus*; han skulde være den, der foretog Kroningen, være Ordinator, og han maa hurtigt efter at have faaet sin Fyrste Johan Frederiks Permission have gjort Forberedelser til for en længere Tid at forlade Wittenberg; allerede i Begyndelsen af Juli ankom han med sin Familie — Hustru og Børn — til Danmark².

Onsdagen før St. Laurentii Dag, den 8. August 1537, ankom *Hertug Albrecht af Preussen* med Følge. Foruden Hertugen selv kom hans Gemalinde, Kristian III's Søster *Dorothea*, Hertugparrets tiaarige Datter *Anna Sophie*, samt den danske Konges Broder, *Hertug Hans* — senere kaldt den Ældre — af Holsten; han var en ung Mand paa 16 Aar og opholdt sig, som før nævnt, ved Hoffet i Königsberg for under Søsterens og Svogerens Omsorg at blive uddannet i ridderlige Færdigheder. Disse Gæster var kommet ad Søvejen, og da de preussiske Skibe lagde ind paa Københavns Red, var der beredt de Hertugelige en standsmæssig Modtagelse. De blev budt Velkommen af Kongen selv, medens Piber og Trompeter, Felttrommer og Kedeltrommer (Pauker) gav Lyd, og Skibene paa Reden salutede med det grove Skyts. Gæsterne gik i Land, og foran Slottet blev de modtaget af Dronning *Dorothea* og hendes Søster, Hertuginde *Clara* af Sachsen-Lauenburg, samt Kongens trettenaarige Søster, Hertuginde *Elisabeth* af Holsten³.

¹) *Aarsberetninger fra Geheimearchivet* IV, p. 53—59.

²) *H. F. Rørdam*: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, p. 500, Note 1.

³) *Beretningen* har p. 3 denne Overskrift: »Von der kroninge des durchluchtigesten grothmechtigesten fursten vnd heren hern Cristian, erwelter koninges tho Dennemarcken vnd Norwegen etc. int jaer xv^c xxxvij am sundage na Laurentij martiris bynnen Copenhagen vorhandelt vnd gescheen«. — Derefter hedder det p. 3: »Item am

Samme Dag, den 8. August, da Klokken var omkring fem om Eftermiddagen, kom endnu et fyrsteligt Følge til Hovedstaden. Det var Kongens Svoger, *Hertug Frants den Yngre af Sachsen-Lauenburg*; han kom over Land med et Følge paa 30—40 Ryttere. Ogsaa han blev stands-mæssigt modtaget. Rigshofmesteren Mogens Gøje, Hofmarsken Knud Pedersen Gyldenstjerne og Mogens Gyldenstjerne, alle Rigsraader og Riddere, modtog Hertugen i Kongens Navn og førte ham ind paa Slottet med alle skyldige Æresbevisninger¹.

Der forløb nu nogle Dage; men Lørdag den 11. August, Dagen før Kroningen skulde finde Sted, kom endnu en fyrstelig Gæst til Staden. Med et Følge paa omkring 40 Ryttere naaede *Hertug Frants af Braunschweig-Lüneburg* til København. Ogsaa han kom over Land og blev mødt og budt Velkommen af Kristian III med et prægtigt Følge; det talte baade Kongens preussiske Svoger og hans Broder Hertug Hans foruden henved et Par Hundrede Ryttere med Trompeter og Paukister².

middeuken vor Laurentij isz de durchluchtige, hochgeborne furste vnd here, her Albrecht, hertoghe tho Pruszen etc. mit syner ff gelyken gemael vnd einen jungen froychen ock hertogen Hans tho Holsten, ko:d^t: broder, vp de reide vor Copenhagen gekamen, den ko d^t in egener perszone mit synem stadtlykesten reden vnderoghen geuaren, vnd also mit groten frouden, mit trummeten, keteltrummen vnd allen [?] anderen pipen vnd veltrummen ingehalt, vnd van allen schepen dat groff geschutte thon eren affghan laten heft. Vnd don sze vor dat sloth gekamen, heft se de konungh[inne] darsuluest mit szampt orer swester, ein froichen van Sassen, vnd des koninges swester, ein froichen van Holsten, noch ensz int sunderge stadtlick entfangen vnd wyllkamen geheten*.

¹) *Beretningen*, p. 3 flg.: »Item am sulften dage vngeuerlich to v sleg vp den auent isz de durchluchtige hochgeboren furste vnd here, her Frantz, hertoch tho Sassen etc. der junge, tho Copenhagen inetagen vngeuerlich mit druttich oder 40 perden, dem her Mansz Goy, Knuth Pertsen vnd Mansz Guldenstern, ryttere, vnderogen gereden vnd in namen ko:d^t entfangen vnd stadtlyck ingeuort hebben*.

²) *Beretningen*, p. 4: »Item am sunnauende na Laurentij isz de durchluchtige vnd hochgeborne furste vnd here, her Frantz, hertoch

Saa kom endelig den store Dag, Søndagen efter St. Laurentii, den 12. August, da Kroningshøjtideligheden skulde finde Sted. Det blev en lang og anstrengende Dag. Hovedpersonerne maa have været tidlig paa Benene for at kunne være færdige, til de officielle Begivenheder tog deres Begyndelse Kl. 9 om Morgenen. Især maa vel Kongen, Dronningen og Ordinatoren Dr. Johann Bugenhagen have været oppe fra den aarle Morgenstund, for der kan vel ikke herske megen Tvivl om, at det har været om Morgenen paa selve Kroningsdagen, at Dr. Bugenhagen gav det høje Par den kristelige Undervisning og meddelte det den hellige Nadver, saaledes som Ritualudtoget hos Kapp fortæller, det skete før Kroningen, uden dog at angive Tidspunktet.

I sin kristelige Undervisning formanede Dr. Bugenhagen Kongen og Dronningen til først og fremmest at betænke de fattige Præster, der vilde være til Stede ved Kroningen, med Almisser; ligeledes skulde de betænke Skolelærerne, Sangerne og de andre Kirketjenere, som gjorde Kroningshøjtideligheden festlig med Orgelspil, Sang og Klokke-ringning; der burde sættes en aller anden til at holde Øje med Ceremonierne. Det høje Par skulde trofast takke Gud for, at han i sin Godhed og Barmhjertighed havde vendt Forholdene, saa man efter den grufulde Krig nu i Fred og Pragt kunde fejre Kroningen; i Jesu Navn skulde de bede Gud om, at de i Evighed maatte beholde det hellige Evangelium, beskytte og haandhæve det og regere saaledes, at det var til Guds Ære og til de to Kongerigers og Folks Bedste. De skulde vide, at Kroningens Pragt og Ceremonier ikke var nogen Synd mod Gud; det var fornødent, fordi de to Riger og Folk vilde se deres Konge og Dronning bekræftet af guddommelig Magt; deres Myn-

tho Luneborgh etc. vngeuerlich mit xl perden tho Copenhagen gekamen, dem ko d^t szampt dem hertogen tho Prutzen vnd dem jungen hertogen Hans tho Holsten, ko: d^t broder, mit trummeten vnd keteltrummen, vngeuerlich mit ij^c perden vnderogen gereden vnd ingehalt hebben.

dighed havde de i Sandhed ogsaa fra Gud. Alle disse Cere-
monier og al denne kirkelige Pragt havde en guddommelig
Betydning efter Guds Ord, som Dr. Bugenhagen senere
under Kroningen vilde vise dem.

Kongen og Dronningen skulde ogsaa bede til Gud, at
de ikke blev overmodige over, at man nu var naaet til
Fred og Ære, men at de i Stedet vilde forblive i Guds-
frygt og tro paa og have Tillid til Guds Barmhertighed,
selvom de over for Verden optraadte i Pragt og Herlighed,
hvad de skulde glæde sig over og takke Gud for. De skulde
bede til Gud om, at det i disse Dage med kongelige og
fyrstelige Glæder og Ridderspil efter den skrækkelige over-
standne Krig gik saaledes til, at man kunde takke Gud
derfor; intet maatte hænde, som var Gud imod og dem
selv til Sorg; Bugenhagen mindede her om Jobs Bog,
1. Kapitels 4.—5. Vers, som han ogsaa senere under Kro-
ningshøjtideligheden henviste til¹. I disse Glædesdage skulde
det kongelige Par ogsaa sørge for Mad og Drikke til de
Fattige, at ikke den arme Lazarus skulde lide Sult og
Nød uden for Døren, medens den Rige levede i Glans og
Herlighed.

Kongen og Dronningen skulde over for Gud foresætte
sig at hjælpe og beskytte de Fattige og at oprette Hospi-
taler, for at deres Undersaatter af højere og lavere Stand
efter deres gode Eksempel kunde øve lignende god Ger-
ning. Men fremfor alt skulde de beflitte sig paa efter
bedste Evne, at de og deres Kongeriger og Fyrstendømmer
ikke nogensinde udsattes for saadan Anstødelighed og
Synd, at Præsterne og Skolelærerne maatte opgive deres
Virke af Fattigdom og Mangel paa Livets Ophold, saa
de to Folk blev til Tyrker og udsatte sig for Guds Vrede.
Ved god Ordning og Naadesbevisninger skulde de drage
Omsorg for, at Evangeliet og den rette Lære maatte blive
ikke blot dem selv og deres nulevende Undersaatter til
Del, men ogsaa dem, der vilde komme efter dem; han

¹) Se Side 324.

mindede i den Sammenhæng om Kristi Ord: Enhver Dag-lejer er sin Løn værd¹. Fyrsterne og Herrerne maatte ikke lade sig skræmme af den menneskelige Daarskab, men skulde have Lyst og Vilje til at virke i denne Retning, for saadant kunde man arbejde for i Fredstider, og Kristus betragtede det som et Offer til ham selv, som han efter sit Løfte vilde give hundredfold igen i dette timelige Liv, nemlig med: Barmhjertighed, Retfærdighed, Visdom, Forstand, Fred, Undersaatternes Lydighed, godt Regimente, gode Raad, trofaste Venner, Rigdom etc., saaledes som Gud gav det til Salomon, saalænge han var from og gudfrygtig og havde Tro og Tillid. Den, der ikke i Fred med Glæde og god Samvittighed vilde give disse ringe Goder, han vilde aldrig blive glad, for Djævelen vilde saa tage det, han ikke vilde give Kristus; det vilde gaa med til Krige og mere til endda. Det var visselig en stor Guds Naade, naar kristelige Fyrster vilde lade sig raade i denne Sag, for Gud vilde selv tage deres Liv, Land, Regimente og Folk under sit faderlige Forsyn; det havde den vise Salomon ogsaa sagt saa ofte i sine Ordsprog.

Det var gammel Skik, at Kongen og Dronningen efter Kroningen nød Nadverens Sakramente, og efter Dr. Bugenhagens Mening var der heller intet galt deri; men Kristian III og Dronning Dorothea ønskede ikke at gaa til Nadverbordet; de frygtede, at de ikke kunde gøre det med den rette Andagt under Indtrykket af Festlighederne med Banketterne og Turneringerne. De vilde hellere kommunikere, forinden Kroningshandlingen tog sin Begyndelse, et Standpunkt, Dr. Bugenhagen godkendte, for man skulde ikke være Herre over nogens Tro eller sætte Love for Nydelsen af Sakramentet. Det er da højst sandsynligt, at det kongelige Par har modtaget Nadveren om Morgen tidlig den 12. August og formodentlig af Johann Bugenhagens Haand².

¹) Luk. 10, 7.

²) *Kapp*, p. 612—17. — *Münters Udtog*, p. 1—3. — *Mohnikes Ud-*

Da Klokken var slaaet ni om Morgenen drog en statelig Procession fra Københavns Slot til Vor Frue Kirke. Forrest gik 50 Geledder danske og tyske Adelsmænd, tre Mand i hver Række. Efter dem kom ni Trompetere og to Paukeslagere med store Kedeltrommer, klædt i gule Engelsk-Paltrock, lange, folderige Kapper. Parvis og til Hest fulgte nu de ti fornemste Riddere med Kongens Regalier: Rigsmarsken Tyge Krabbe, der førte det forgyldte Rigs-sværd i Skede; Rigsraad Predbjørn Podebusk, Landets ældste Ridder — henved 80 Aar gammel — bar Rigsæblet; den skaanske Rigsraad Axel Brahe havde Sceptret i sit Væрге, og endelig var Kronen betroet til Rigshofmester Mogens Gøje. I Optoget fulgte nu to kongelige Herolder, begge behængt med Kongens Vaaben, stukket i Silke og Guld; den ene af dem gik med en forgyldt Stok i Haanden¹.

Og saa kom Kongen! Han red alene, paa en brun Hingst i Fløjls-Skaberak, og han var klædt i en vid karmoisinrød Kappe. Han var omgivet af 50 Drabanter med Hellebarder og smaa Hagebøsser, alle klædt i Fløjlsvamse og røde Engelsk-Hoser med Metalsmykker. Efter Majestæten fulgte til Hest den svenske Konges Udsending, Sveriges Rigsmarsk Lars Siggesson Sparre, og Hertug Albrecht af Preussen Side om Side. Efter dem red Hertug Frants af Braun-

tog, p. 31—34. — *Werlauff*, p. XXXI. — Med mindre Afvigelser findes denne kristelige Undervisning knyttet til selve Kroningen i: *Lauterbeck*, p. XXXVIII b—XXXIX b, *Münters Ceremoniel*, p. 29—31, og *Mohnikes Ceremoniel*, p. 77—80, men ikke i *Rostocker Ceremoniellet*.

¹) *Beretningen*, p. 4: »Item am sundage na Laurentij tho ix slegen isz ko: w: thor kercken gereden, thom dom, vnd syn vorher geghan vngeuerlich by veftich leden eddellude, densck vnd dusesck, dre perszonen in ider lith; dar na ix trummeter vnd ij keteltrummen, in geel engelschen paltrocken gekledet; dar na syn gereden viiff paer van der oppersten ridderschop, manck densuluigen hebben her Thu Krabbe ein verguldet swert, her Pripper Potbusck den appel, her Axel Brade den cepter vnd her Mansz Goye de krone ko:d^t: vorgeuort. Darnegest hart vor ko:d^t: syn gereden twe herolde, vmbher mit ko: w: wapen, van syden vnd golde gesticket, behenget, vnd de eine in der hant einen vorguldeden stock geuort«. — *Werlauff*, p. XXVI. — *Gram*, p. 502.

schweig-Lüneburg, Hertug Frants af Sachsen-Lauenburg og Hertug Hans af Holsten. Saa fulgte to Par til Hest, først Hamburgborgmesteren Johann Rodenburg og Danzigborgmesteren Johann von Werden og bag dem Raadmændene Vincentz Moller fra Hamburg og Johann Stutte fra Danzig. Efter dem kom Knægtene, og til sidst dannede Menigmand Optogets Bagtrop, formodentlig en Hale af Københavnerne, Adelen Tjenestefolk og danske og fremmede Krigsfolk¹.

I en lignende Procession drog Dronning Dorothea efter en liden Stund ogsaa fra Slottet til Vor Frue Kirke. Forrest gik ti Par Adelsmænd, derefter fire Paukeslagere og tolv Trompetere, alle seksten Hertugen af Preussens Folk. Til Hest fulgte den holstenske Marsk Melchior Rantzau i en lang, folderig guldindvævet Silketalar, bræmmet med Maarskind. Saa kom tre Par af det ældste danske Ridder-skab; blandt dem bar Mogens Munk til Volstrup, Rigsraad og Landsdommer i Nørrejyland, Dronningescepteret, og Rigsraad Ove Vincentsen Lunge til Tirsbæk førte Dronningekronen. Umiddelbart derefter fulgte Dronningen. Vor Beretter har først skrevet, at hun var smykket paa det skønneste i en Gyldenstykkets Dragt, men atter streget det over. Hun kørte i en forgyldt Vogn, og ved sin Side havde hun sin Svigerinde, Hertuginde Dorothea af Preussen.

¹). *Beretningen*, p. 4 flg.: »Vnd darna isz ko:d^t: allene vp einem brunen hinxt, mit samitte behenget, in einem witten karmesyen rocke gereden, tusschen veflich drauanten vngeuerlich mit hellebarden vnd haluehaken, alle in fluwelschen wamboiszen vnd roden engelschen gesmeden hoszen gekledet; na ko:d^t: syn gereden des koniges van Sweden geschickte her Lasse Syxtzen vnd by demsuluigen de hertoch tho Prutzen; darnegest syn gereden thohope hertoch Frantz tho Luneborgh, hertoch Frantz tho Sassen vnd hertoch Hans tho Holsten. Darn[e]gesthe syn gereden de borgemester van Hamborgh her Johan Rodeborgh vnd de borgemester van Dantzick her Johan van Werden vnd negest densuluigen her Vuncentius Moller van Hamborgh vnd her Johan Stutte van Dantzick, radtmanne etc.; darnegest syn denne de knechte vnd sunst alle gemein man nagefolgt«. — *Werlauff*, p. XXVI. — *Gram*, p. 502 flg.

Vognen var trukket af otte smukke hvide Hingste med rødt Seletøj, og ved hver Side af Vognen gik tre Riddere. Derefter kom endnu en forgyldt Vogn, forspændt med seks graa Hingste; i den sad Kongens Søster, Hertuginde Elisabeth af Holsten, og Dronningens Søster, Hertuginde Clara af Sachsen-Lauenburg, samt den lille Hertuginde Anna Sophie af Preussen. Til Fods fulgte henved hundrede Par adelige Jomfruer og Fruer, klædt paa det skønneste. Vognene og Adelsdamerne var eskorteret af henved to Hundrede Landsknægte med Hagebøsser og Hellebarder, og bagefter kom saa det menige Folk¹.

Saa snart Dronningens Procession var naaet til Vor Frue, og Dronningen næppe var kommet ind i Kirken, ankom den preussiske Hertugs Folk og Heste til Køben-

¹) *Beretningen*, p. 5: »Also isz vort vmmb eine kleine wile de koneginne thor kercken gefolget, vnd dar syn vorhergeghan x par edlude, dar negest iij keteltrummen vnd xij trummeter, alsze des hertogen tho Prutzen syn lude. Darnegest isz gereden Melchior Rantzow marschalck in einem blianten marten suben mit noch dren paren der oldesten denschen ritterschop; manck densuluigen hebben her Mansz Munck den ceptern vnd her Aue Vincentz de krone der koniginnen vorgeuort. Darna isz de koniginne geuaren in einem vorguldeden wagen vnd mit ere des hertogen tho Prutzen elyke gemal, vor welckerem wagen viij suuercke witte hinxte mit rodem seltuge, vnd by itlyker sydt des wagen iij ridders geghan hebben. Darnegest noch ein vorguldeder wagen mit vj grawen hinxten, darinne geseten des koninges suster vnd der koniginnen suster, froichen van Sassen vnd Holsten, vnd dat froichen van Prutzen. Vnd dar na syn geghanen vngeuerlich by hundredt paer junckfruwen vnd fruwen vpt schonsthe gecirt. Vnd syn by szodanen wagen, fruwen vnd junckfruwen vngeuerlich by ijē landeszknechte allene mit haken vnd hellebarden geghan. Dar na isz dat gemene volck geuolget«. — *Werlauff*, p. XXVI flg. — *Gram*, p. 503, nævner blandt Rigsraaderne, der red foran i Dronningens Procession, ogsaa Oluf Nielsen Rosenkrantz til Vallø. I Følge samme Kilde sad Hertuginde af Preussen med Ansigtet vendt mod Dronningen, altsaa paa Forsædet. *Gram* — og derefter *Werlauff*, p. XXVI — meddeler, at i den anden Vogn »*filia Regis Anna erat*«, formodentlig ved en Forveksling mellem den 5-aarige Prinsesse Anna og den 10-aarige Hertuginde Anna Sophie af Preussen; ingen af de andre Kilder ved at berette noget om, at den førstnævnte deltog i Processionen.

havn i et Antal af omkring 110; de var draget ad Landvejen hertil, var klædt i Kapper af graat Engelsk med gule Besætninger og havde Pakheste med sig¹.

*

*

*

I Vor Frue Kirke havde Folk staaet i spændt Venten efter Majestæternes Komme. Kirkens Indre var pragtfuldt smykket. Koret var overalt behængt med skønne Tæpper og Gobeliner, ogsaa Alteret var særligt smykket. Paa begge Sider af Koret var der opbygget en høj Tribune, ligeledes behængt med de kosteligste Vægtæpper; paa den ene af disse Forhøjninger stod de adelige Fruer og Jomfruer, og paa den anden Adelsmændene. Det var Meningen, at Kroningen skulde kunne ses af dem alle. Foran Alteret stod en Stol til Ordinatorens, Dr. Johann Bugenhagen, og neden for Stolen var der indrettet, saa Kongen og Dronningen kunde knæle ned dér; en lav Bænk var stillet, saa de imedens kunde læne sig til den. I Koret var ogsaa en Trone, omgivet af et Telt rejst af Stokke, behængt med smukke Vægtæpper og foroven dækket med et Gyldenstykkets Tæppe. Det var bestemt for Kongen; et andet Telt Mage til dette stod til Venstre og var bestemt for Dronningen. I dem skulde de under Kroningen iføres kongeligt Skrud. Det nævnes ogsaa, at Orgel og alle Slags Strengespil skulde medvirke under Højtideligheden².

¹) *Beretningen*, p. 6: »Item don vort, alsoz dat de konningine kume in de karccke wasz gekamen, syn des hertogen tho Prutzen perde vnd volck tho Copenhagen ingetagen auerlandt, vnd syn geweszen vngeuerlich by j^e vnd x, in graw engelsck mit einer gelen farwe in einer mommen gekledet, vnd bagen by den perden geuort etc.«

²) *Beretningen*, p. 7: »...einen tron ofte hutte, van bagelen tohope geflegen, mit schonen tappeten behenget vnd bauen einem gulden stucke bedeckt«. — *Smsl.*, p. 12: »Vnd dat koer isz allenthaluen mit schonen deken vnd tappeten behenget gewest; dar to syn vp ider sydt des koers eine hoge stellatie gebuwet ock mit kostlyken tapeten gecirt, vp der einen de fruwen vnd junckfruwen vnd vp der anderen de mansz

Endelig kom Kongens Procession til Kirken. Efter Ceremoniellet skred Rigsraaderne med Regalierne og efter dem Kongen op i Koret; ved Kongens Telt eller Tronhimmel standsede de. Kristian III tog Plads i Teltet, medens Rigsraaderne med Insignierne blev staaende foran med Ryggen til Teltet. Noget efter naaede Dronningens Procession til Vor Frue Kirke, og ogsaa Dronning Dorothea blev ført op i Koret; hun tog Plads i Tronteltet til Venstre for Kongens, medens de to fornemme Herrer, der bar hendes Krone og Scepter, stillede sig foran hendes Telt med Ryggen til¹.

Oppe i Nærheden af Højalteret stod Dr. Johann Bugenhagen, der skulde forrette Kroningen, være Ordinator. Han var omgivet af tolv Præster; de var i Følge Beretningen alle i Kordragt (Röklin), ogsaa Dr. Bugenhagen². I stille

gestan hebben, darmit van idermanne szodane kroninghe destebet gesehen konde werden etc«. — *Ceremoniellet*, p. 21: »Die kerke sol man smucken. In chor sollen seyn zwen zelte myt ij behangten stucken van den konyng vnd konyjnne, dar sie su rechter zeyt auch die cleider mugen vorwesszelen szo vorne van dem altar, das es eyn feyn ansehn had myt dem ynleytten Das altar sol sehn geschmugkt, vnde eyn stuel dar fuer, vor dem ordinator. Hynunden auer vor dem altar scholen tho gerichtet seyn, dar sick de konyng vnd de konyinne konen vpp de kne setten, vnde eyne nedderygge banck, dar vp se sick konen lenen«. — *Lauterbeck*, p. XXV b. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 8. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 43. — *Gram*, p. 503.

¹) *Beretningen*, p. 7: »Item done ko: w: alszo vor de karcke gekamen, syn de vorgemeldeten rykes reder mit den insignien vorhergeghan beth in dat koer vor einen tron ofte hutte, van bagelen tohope geflegen, mit schonen tappeten behenget vnd bauen einem gulden stücke bedeckt, dar ko: w: alszo isz ingeghan, vnd desulften rykeszrede mit den insignien dar vor mit gekerden angesichten tho dersulften hutten syn gestande gebleuen, beth szolange de koninginne gelikermate in dat koer vnd eine hutte ofte thron neuenst dem koninge, auer thor luchteren szidt, geuort isz worden, dar ock de beiden, szo ore krone vnd cepter gedragen, vor bestande syn gebleuen«. — *Ceremoniellet*, p. 21. — *Lauterbeck*, p. XXV b. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 8. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 43. — *Gram*, p. 503.

²) *Beretningen*, p. 7: »in raggelen gekledet«. Jvfr. det fuldstændige Citat af Beretningen S. 41, Note 1 hvoraf det ses, at Ordinatoren

Bøn lagde de det, der nu skulde ske, i Guds Haand, medens de knælede ved Alteret. Den ældste af Rigsraaderne, Hr. Mogens Gøje, bøjede sig for Kongens Telt med Kongekronen i sine Hænder og bar den derefter op til Højalteret, knælede en Stund, rejste sig atter og lagde Kronen paa Alteret som et Offer og gik straks tilbage til sin Plads. Paa samme Maade bragte ogsaa de tre andre Rigsraader, der bar Kongens Regalier, Sværd, Scepter og Rigsæble som et Offer paa Alteret. Saa biede man en lille Stund, og derefter blev Dronningens Regalier bragt til Alteret¹.

Dr. Bugenhagen traadte hen til Alteret og knælede foran sin Stol, rejste sig atter, traadte tilbage, og med Præsterne staaende ved hver Side og med Ansigtet vendt mod Menigheden stillede han sig neden for Alteret mellem de to Trontelte. Saa holdt han en længere Tale paa Tysk²:

Han erklærede over for de tilstedeværende Fyrster, Rigsraader og andre Tilhørere, unge og gamle, at han nu — som den, der havde faaet Befaling dertil — vilde forrette den Kroning, der blev ventet og forlangt af disse Lande, saa deres udvalgte Konge og Dronning kunde blive æret med kongelig Krone og blive bekræftet i Besiddelsen af Riget efter gammel Sædvane og i Guds Navn. Han godtgjorde sit Kald til at forrette Kroningen; Regalierne var nu ofret paa Alteret af Rigsraaderne, for at de i Guds Navn kunde blive overrakt Kongen og Dronningen; Alteret

først iførte sig Korkaaben efter Afsyngelsen af *Veni sancte spiritus*. Derimod hedder det i *Ceremoniellet*, p. 21: »Der ordinator angetagen myt der alben vnde chorkappen steyt nycht wyth van dem altar myt denn anderen pressterenn, wylker vytte chorchröcher annehebben«. — *Lauterbeck*, p. XXV b. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 8. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 43 flg. — *Gram*, p. 503.

¹) *Beretningen*, p. 7 flg. — *Ceremoniellet*, p. 21 flg. — *Lauterbeck*, p. XXV b—XXVI a. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 8. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 44. — *Gram*, p. 503.

²) *Beretningen*, p. 7. — *Ceremoniellet*, p. 22. — *Lauterbeck*, p. XXVI a. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 9. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 44.

var imidlertid i Dr. Bugenhagens Varetægt, og det var saaledes Rigsraadernes Mening, at han som en Kristi Tjener skulde udføre Kroningen.

Han meddelte, at den højtidelige Handling ikke vilde komme til at foregaa paa Latin, men paa Tysk, for at enhver kunde forstaa, hvad der skete, ligesom man nu ogsaa ved Daab og Nadver brugte Folkets Sprog. Man vilde i Dag ære det verdslige Sværd og Regimente med Guds Ord, og skulde det ske med latinske Ord, saa var man kun lidet hjulpet dermed. Han erkendte ganske vist, at Handlingen egentlig burde foregaa paa Dansk; men Rigsraaderne og andre, som godt forstod Tysk, havde ønsket, at der blev talt Tysk, til Ære for den udvalgte Konge og Dronning og for de Fyrster og Herrer, der bærede hele Riget ved deres Nærverelse¹.

Han formanede alle til alvorligt at takke Gud, fordi han efter den gruelige Krig i sin Barmhjertighed havde ført dem saa vidt, at man i Fred saadan kunde feste² til Ære for Kroningen sammen med den udvalgte Konge og Dronning; han bad den hellige Treenighed give varig Fred, og et godt Styre. Han forklarede, at Kroningen ingenlunde var noget unyttigt; disse Ceremonier var højst fornødne for disse Rigers og Folks Skyld; de forlangte at se, at deres udvalgte Konge og Dronning ligesom blev stadfæstet af Gud, fra hvem deres Myndighed stammede. Desuden havde disse Ceremonier ogsaa en guddommelig Betydning, som man vilde faa at høre. Man burde dog ogsaa bede om, at Gud vilde være til Stede i disse Dage, medens den fyrstelige Glæde og kongelige Festivitats stod

¹) »Ick bekenne friglich, dat men hyr denisch reden soldhe, ouerst de rikes rede vnde andere, wylke alle woll dudisch vorsteen, scholen gerne hebben, dat me hyr dudisck redet, erem erwelten konyng vnde konijnnen vnde dissen hochgebaren fursten vnde heren vnd anderen to eren, wylke alle dem gansen ryke to eren hyr her gekamen syndt. Darumme achte ick idt dar vor, dat yw sulkes allen to eren geschuth«, hedder det i *Ceremoniellet*, p. 24.

²) *Ceremoniellet*, p. 25: »szo konen prangen«.

paa, saa der ikke hændte noget, der vilde være Gud en Gru, og som man vilde angre, men saa man i Stedet bagefter kunde sige, at alt, Gud være lovet, var gaaet ærligt og glædeligt til. Saaledes ofrede og bad den hellige Job¹ for sine Sønner og Døtre, naar de bød hinanden til Gæstebud, at der ikke maatte ske noget urigtigt, som kunde regnes dem til Synd. Om Dystridt² og andre Fyrste- og Ridderspil havde Dr. Bugenhagen ikke noget i sine Optegnelser; man maatte passe paa, at saadant skete uden Skade.

Om Spisen og Drikken kunde han ikke give nogen Regel, for det var ingen særlig Hellighed at se surt til sligt og var ikke tjenligt ved disse Glæder³. Han vilde ikke forbyde nogen at drikke, naar man blot ikke hver Dag hang over Mosten⁴, som om man ikke var født til andet, ligesom dem, der desværre (som Kristus havde sagt) besværede deres Hjerte dermed, forsømte deres Embede, var uskikkede til alt godt og ikke kunde anraabe Gud eller bede et Fadervor. Han kunde i Guds Navn tilgive dem meget, haabede han. Den, der havde rejst, og den, der havde arbejdet, havde vel ogsaa Lov at drikke; det smagte ham bedre end ellers. Den, der havde en god Ven hos sig, maatte vel ogsaa have Lov at drikke, af Venskab og Kærlighed. Kort sagt, naar Gud gav en Glædens Time efter velforrettet Embede og Forretning, som nu ved denne kongelige Fest, maatte vel alle have Lov at spise og drikke, ogsaa saa meget, at man glemte sine Bekymringer og blev særlig glad. Selvom det da ogsaa skete i en lidt for stærk Grad, saaledes som det gik den hellige Josef, da han i Ægypten drak sammen med sine Brødre⁵,

¹) Jobs Bog 1, 4—5. — I *Ceremoniellet*, p. 25, har der først staaet »Job»; men det er overstreget og rettet til det urigtige: »Tobias».

²) *Ceremoniellet*, p. 26: »spelebroken».

³) *Ceremoniellet*, p. 26: »den suerssoen is nycht eyne sunderlyke hyllicheyt, denet ock nycht to dissen frowden».

⁴) *Ceremoniellet*, p. 26: »wen me nycht licht alle dage vp dem supende».

⁵) 1. Mosebog 43, 33.

saa havde Dr. Bugenhagen dog ingen Befaling til straks at gøre en Synd ud af det; thi Skriften sagde: Vinen er skabt til Glæde¹; og: Vinen gør Menneskets Hjerter glad². Jesus Syrach sagde: Hvad var Livet, naar Vin var borte?³. I Salomons Højsang stod ogsaa: Mine kære Venner! Spis og drik Jer en Rus!⁴ Dr. Bugenhagen forklarede dog, at Meningen med disse sidste Ord ikke var, at man skulde blive til Narre, men at man skulde blive glad og glemme sin Hjertesorg; selvom der i Højsangen var Tale om en aandelig Glæde, saa var dog Udtrykket hentet fra en saadan ærlig Glæde, som man vel kunde nyde med Guds Billigelse. Doktoren vilde ikke have nogen daarlig Samvittighed, hvis han sammen med en god Ven glad tog sig en Taar⁵ mere, end han plejede; han vilde tværtimod opfatte en saadan Glædesstund som en Guds Gave og takke ham derfor. Kristne vilde heri ikke foragte Gud eller handle mod Gud, Billighed, Tugt og Ære, og derfor kunde saadanne Glæder vel ogsaa være hellige for dem, især ved en Lejlighed som denne.

Han vilde dog ogsaa sige nogle Ord til den anden Side. At ødelægge sig med Drik og blive en Nar og et Svin førte til Legemets og Sjælens Fordærvelse, det vil sige, naar man ikke drak til Glæde. En Bonde syndede meget, naar han saaledes ødelagde sig selv; endnu værre var det, naar det drejede sig om Adelsmænd, for slet ikke at tale om Fyrster; derfor maatte især de passe paa, for dem var der jo ikke saa mange af, at man kunde ryste dem af Træerne⁶. Doktorens Tale mandede ud i, at man godt kunde glæde sig med Mad og Drikke og andre Fornøjelser

¹) Jesus Syrachs Bog 31, 32. — ²) Smst. 31, 33. — ³) Smst. 31, 32.

⁴) Salomons Højsang 5, 1.

⁵) *Ceremoniellet*, p. 27: »eynen drunck«.

⁶) *Ceremoniellet*, p. 28: »Eyn bur sundyget seer, wen he sick so vorde[r]fft, ouerst vele mer de eddellude, ick swyge noch van fursten vnde heren, dar vele mer angelegen, se mogen wol dar vpp seen, den men sulke heren io nycht van den bomen werpenn«.

ved denne Kroningsfest; det skulde man bede Gud om og takke ham for nogle gode Stunder.

Dr. Bugenhagen citerede Paulus' Ord i Brevet til Timotheus, at alle Skabninger var gode og os hellige til Brug ved Guds Ord og Bøn¹; de Ord vilde være Grundlaget for de kongelige Ceremonier, som nu vilde følge; det var ikke blot en verdslig Handling, men ogsaa en hellig Handling².

Derefter vendte han sig mod den Præst, der stod ved hans venstre Side, Kongens Hofprædikant, og bød ham læse højt af Bibelen den Passus om Øvrigheden i Pauli Brev til Romerne, 13. Kapitel, 1.—7. Vers: *Omnis anima potestatibus subdita sit etc.* Det skete, og Ordinatoren vendte sig derefter til Præsten ved hans venstre Side, Dronningens Hofprædikant, og befalede ham at læse om Øvrigheden i det 1. Petersbrev, 2. Kapitel, 13.—17. Vers: *Subditi estote omni hunc etc.* Saa talte Ordinatoren atter³:

Han vilde kort henvise til Kristi Ord: Giv Kejseren, hvad Kejsers er, og Gud, hvad Guds er! Ved Kejseren skulde her forstaaes: al verdslig Øvrighed. At Rigsraaderne havde ofret Regalierne paa Alteret, var en Tilkende-

¹) 1. Tim. 4, 4—5.

²) Denne Tale af Dr. Bugenhagen er ikke gengivet i *Beretningen*; i *Ceremoniellet* findes den p. 22.—28 — *Lauterbeck*, p. XXVI a—XXVII b. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 9—11. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 44—48.

³) *Ceremoniellet*, p. 29: »Tunc dicit ad presbyterum, qui stat a sinistris: lege Roma: xiiij: *Omnis anima potestatibus subdita sit etc.*; post hac ad dextram: lege j Petri ij: *Subditi estote omni hunc etc.* Inde ordinator dicit». Hvem de to Hofprædikanter er, ses ikke af nogen af Kilderne; formodentlig kan der være Tale om Andreas Jedicke, Johan Albertsen eller Heinrich Tegetmeger (Jvfr. Kirkeh. Saml. 2. R. II, p. 290—98; 2. R. IV, p. 514; 2. R. VI, p. 139—43). Den herefter følgende Tale findes heller ikke i *Beretningen*, kun i *Ceremoniellet*, p. 29 flg. — *Lauterbeck*, p. XXVII b. — *Kapp*, p. 617. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Udtog*, p. 3 flg. — *Münters Ceremoniel*, p. 11. — *Mohnikes Udtog*, p. 34 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 48.

givelse af, at Kongens Myndighed stammede fra Gud; i Daniels Bog, 2. Kapitel, 21. Vers hed det: Gud afsætter og indsætter Konger; han giver de Vise deres Visdom og de Forstandige deres Kundskab.

Dr. Bugenhagen knælede ned, med Ansigtet vendt ned mod Menigheden, og fremsagde med høj Stemme Fadervor. Han rejste sig straks igen, og idet han gik hen til sit Sæde, begyndte han at synge Antifonen (Vekselsangen): Veni, sancte spiritus. Korsangerne sang Vekselsangen til Ende, og imedens iførte Dr. Bugenhagen sig i Følge Beretningen først nu Korkeabben og tog Plads paa sin Stol med Ryggen vendt mod Alteret¹.

¹) *Ceremoniellet*, p. 30: »Et procumbit ordinator super genua versus ad populum et dicit apta voce integrum pater noster. Mox surgat et abit ab altare, et eundo incipit antiphana veni, sancte spiritus, et procedit coram sede; procedunt et alij præbyteri in loco suo. Cantores reliquum ad finem vsqve canunt; statim collocat se in sedem«. — *Lauterbeck*, p. XXVII b—XXVIII a. — *Kapp*, p. 617 flg. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Udtog*, p. 4. — *Münters Ceremoniel*, p. 11 flg. — *Mohnikes Udtog*, p. 35. — *Mohnikes Ceremoniel*, 48—50. — *Gram*, p. 503. — *Beretningen*, p. 7 flg., meddeler, hvad der til dette Tidspunkt er foregaaet, fra Kongen og Dronningen havde taget Plads i Tronteltene, i en anden — og som det fremgaar af Bugenhagens Taler urigtig — Rækkefølge: »Darna isz de ordinator doctor Buckenhagen mit xij presteren, alsoz dat he de xiiij wasz, in raggelen gekledet, van den hogen altar beth tusschen beide hutten geghan, dar sulffuest ene stadtlyke declaration ofte sermon gedan, wath to einer ouericheit gehort, war tho de van god erwelt sy, vnd wath den vnderdanen behort. Darna heft ein van den presteren, alsze des koninges predicante, vth dem Paulo thon Romeren im xiiij cap. den passum de magistratu auerludt in dem boke geleszen; darna ein ander, alsze der koninginnen predicante, ock einen passum de magistratu, ex Petro, vth dem boke geleszen. Vnd syn do strax wedder na dem hogen altar geghan, dar sze syck alle vp de erde in ere innighe gebeth gelecht hebben, vnd heft syck alszdan de oldeste van den Rykeszreden mit der kronne, alsze her Mansz Goye, der hutten gebuget vnd darna vor dat hoge altar nedder gekneet, eine kleine wile geseten vnd alszdane de sulfte krone vp dat altar geoffert; gelykermate de anderen na grad vnd alder mit oren insignien, ock de, der koninginnen insignia geuort, gedan hebben. Vnd dan nun dusse insignia alle alsoz vp dat altar geoffert geweszen, syn de prester van

Da Rigsraaderne havde set dette, og Sangen var forstummet, hentede de Kongen fra Tronteltet; han var stadig i samme Dragt — den karmoisinrøde Kappe — som han havde baaret under Processionen gennem Byen, og han blev nu ført op foran Ordinatoren, altsaa ikke som Konge, men som Fyrste. Da Dr. Bugenhagen saa dette Optog komme, rejste han sig; Kongen knælede ned foran hans Stol paa en Fløjlskammel paa et rødt Leydenertæppe; derefter satte Ordinatoren sig atter i sin Stol. En af Rigsraaderne tog nu Ordet og henvendte til Dr. Bugenhagen paa Dansk følgende Tale, som af en anden — Beretningen siger Kansleren¹ — blev oversat til Tysk²:

»Værdige Herre og Fader i Kristus! Vi erkender, at Gud naadig har givet os denne vor udvalgte Konge, og takker hans Naade og Barmhjertighed derfor. Vi har paa Alteret ofret disse Rigers Regalier til Gud som den, hvem saadan

eren bede wedder vpgestan, vnd isz dat veni, sancte spiritus to singende angefangen. Middelertijdt heft syck doctor Pomeranus angedan mit einen kor[r]ock presterlykes habit vnd syck vp eine banck mit den rugge tegen dat altar gesettet.

¹) Kongens danske Kansler var Johan Friis til Hesselager, hans tyske Kansler Wolfgang v. Utenhof.

²) *Beretningen*, p. 8: »Vnd don nu szodans de rykeszradt gesehen, vnd dat veni, sancte spiritus vthgeweszen, hebben sze den koninck in der kledinge, dar he thor karcken mede gereden, vth der hutten ofte trone gehalt vnd vor dem ordinator, alsoz vor dem hogen altar, syttende vp ein roth leidesck laken, welck darsuluest gespreth geweszen, vnd einem flauwelschen poel nedder to kneende geuort. Vnd heft de canceler to dude ock einer vp densck dusse worde geredet«. — *Ceremoniellet*, p. 30: »Vbi hoc videt senatus regni, adducit electum regem, non vt regem sed principem, ad ordinatorem; ordinator autem venienti assurgit, id quod valde decet. Mox electus rex procumbit supra genua, et ordinator residet in sede. Ibi primum vnus ex senatu regio ad ordinatorem danicę, deinde alter germanice sic dicit«. I Fremstillingen ovenfor har jeg fulgt *Ceremoniellet*, der lader den danske Tale gaa forud for den tyske. — *Lauterbeck*, p. XXVIII a. — *Kapp*, p. 618. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Udtog*, p. 4. — *Münters Ceremoniel*, p. 12. — *Mohnikes Udtog*, p. 35. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 50. — *Gram*, p. 503.

Ære og Myndighed tilhører, og af hvem den bliver givet. Derfor beder vi i hele disse Rigers Navn Eder som en Kristi Tjener, at I vil overantvorde denne vor udvalgte Konge disse Regalier og derved bekræfte og konfirmere ham som Konge i Guds Navn, ham til Lov og os alle til Bedste¹.«

Ordinatoren svarede herpaa, at han var villig til at foretage Kroningen; derpaa henvendte han sig til Kristian III, idet han rejste sig for Majestæten og straks igen satte sig ned:

Naar Kristian III her i Frue Kirke skulde bekræftes i sin kongelige Værdighed, var Kongen i den Tro, at Gud havde kaldet ham dertil, at Herren vilde være med ham og gennem ham skaffe gode Kirker med Præster, Skoler, Forsorg for de Fattige, godt Regimente, Fred og Trivsel for disse Lande og Kongeriger. Mange Djævlé, i Legeme og i Aand, vilde modvirke og forhindre disse gode Foretagender; men Kongen kunde fortrøste sig til, at Gud var den stærkeste og vilde væрге hans Virke, vilde sætte sine Engle paa Vagt om ham. Bugenhagen henviste til Daniels Bogs Ord om, at ingen Konger eller Fyrster uden Englenes Hjælp kan beskærme nogen mod Hofdjævlé og onde Engle. Kongen vidste sikkert, hvad han skulde gøre for Evangeliet, saa at den sande Lære ikke blev jammerligt tilredt i disse Lande, men derimod det almene Bedste i Fred blev fremmet. Alle ventede de alt godt af Kongen;

¹) *Beretningen*, p. 8: »Werdige here vnd vader in Cristo! Wy erkennen, dat vnsz god dussen vnszen erwelten koninck gnedichlick gegeuen heft, vnd dancken dar vor syner gnaden vnd barmeherticheit. Wy hebben dusser ryke regalia gade vp dat altar geoffert alsze dem, sulcke ere vnd gewalt gehort vnd van eme gegeuen wert. Darummb im namen dusser gantzen ryke bidde wy jw alsze einen dener Cristi, dat gy dussem vnszem erwelten koninghe desuluigen regalia auerandtworden vnd alsoz thom koninghe bestedigen vnd confirmeren wollen, imme namen gades, eme to laue vnd vnsz allen thom besten«. — *Ceremoniellet*, p. 30 flg. — *Lauterbeck*, p. XXVIII a. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Ceremoniel*, p. 12 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 50. — *Gram*, p. 503 flg.

dog ønskede Dr. Bugenhagen og Rigsraaderne, at Kongen skulde give sit Løfte offentlig for Gud¹.

Ved denne Tale skal Kongen — efter hvad man havde fortalt Forfatteren af Beretningen — have visket Taarer bort fra sine Øjne. Dr. Bugenhagen stak nu Kongen, der stadig knælede for ham, en Seddel eller et Brev i Haanden, hvoraf Kristian III selv kunde læse den Ed, han skulde sværge. Ordinatoren holdt Det nye Testamente hen for Kongen; denne lagde to Fingre paa Bogen og fremsagde Edsformularen paa Tysk:

»Jeg, Kristian, af Guds Naade udvalgt Konge til Danmark og Norge, bekender glad af Hjertet, at jeg paa Vor Herre Jesu Kristi hellige Evangelium, som er vor Salighed, og hvorfra jeg har al denne Myndighed og Ære, lover, for at jeg ikke skal være utaknemmelig mod den himmelske Fader, min kære Lensherre, for dette mit Land og alle og tilsiger Gud, at jeg vil overholde denne Kristi Lære med alt, hvad dertil hører, nemlig med tro Præster, gode Skoler og deres sømmelige og ærlige Underhold, saaledes at Gud stedse vil lade sit heldbringende Ord og Evangelium blive hos os og ikke i Unaade tage det fra os. Dernæst tilsiger jeg, at jeg vil overholde Retten, saavel for den ringeste som for den største, tragte efter Fred, efter godt Regimente, efter det almene Bedste og efter at holde Rigsraaderne og mine andre tro Mænd i tilbørlig Ære, saa vidt Gud giver mig Naade dertil, efter min Evne, Viden og Forstand og efter mine tro Mænds Raad. Gud give Naade til, at jeg intet forsømmer! Men hvis jeg som et Menneske skulde forsømme noget, saa vil den barm-

¹) *Beretningen*, p. 8: »Des heft nu de ordinator dem koninghe eine lange rede vorgeholden, villichte vth der schrift, wath thom koninghe hort, vnd wath syns ambachts vnd officium weszen wolle, alsoz wo me dar van secht, de koninck de tranen van den oghen schole geworpen hebben«. — *Ceremoniellet*, p. 31 flg. — *Lauterbeck*, p. XXVIII a—b. — *Kapp*, p. 618. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Udtog*, p. 4. — *Münters Ceremoniel*, p. 13. — *Mohnikes Udtog*, p. 36. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 50 flg.

hjertige Gud holde mig det til gode for Kristi, hans kære Søns, Vor Herres Skyld. Men med Vidende eller af ond Vilje vil jeg, om Gud vil, ikke handle eller lade handle mod dette mit Løfte. Saasandt hjælpe mig Vor kære Herre Jesus Kristus med sit Evangelium¹!»

Da Kongen havde aflagt Eden, hentede Rigsraaderne ogsaa Dronningen fra hendes Trontelt og førte hende op foran Dr. Bugenhagen; hun kom ikke som Dronning, men som Fyrstinde, bar ikke Haaret udslaaet; hun havde stadig Losskindshuen paa Issen og bar den samme Dragt som under Optoget til Kirken, Damaskeskaabe med Guldbaand. Ordinatoren rejste sig for hende; hun knælede ned paa Fløjlskamlen ved Kongens Side, og Ordinatoren satte sig atter i sin Stol. En af Rigsraaderne tog Ordet paa Dansk, en anden — Beretningen nævner ogsaa her Kansleren — oversatte til Tysk²:

¹) *Beretningen*, p. 8 flg.: »Darna heft de ordinator Pomeranus dem koninghe alsze syttende vor eme in den kneen eine ceddell oft breff in de hant gegeben, dar vth syne ko: w dat juramentum vnd eedt suluest geleszen vnd darna twe finger vp dat euangelium bock, welcks eme de ordinator vorgeholden, gelecht heft«. — *Ceremoniellet*, p. 32 flg. meddeler efter Ordene: »Sic iurat electus rex« hele Edsformularen. — *Lauterbeck*, p. XXVIII b—XXIX a. — *Kapp*, p. 618. — *Werlauff*, p. XXVII. — *Münters Udlog*, p. 4 flg. — *Münters Ceremoniel*, p. 13 flg. — *Mohnikes Udlog*, p. 36. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 51 flg. — *Gram*, p. 504.

²) *Beretningen*, p. 9: »Dar na hebben de rykeszrede de koninginne ock vth orer hutten gehalt vnd vor den ordinator vp den samitten poel by ko: w: nedder tokneende geuort, vnd isz de koninginne gekledet gewest in dem habit, darmit sze thor karcken geuaren, alsze einem dammasken rocke mit gulden listen, vnd ore hare syn ere nit vthgespreth gewesen, dar allene ein losz huueken vp der platten gelegen. Vnd heft de canceler tho dude vnd einer vp densck dusse worde geredet«. — *Ceremoniellet*, p. 33 flg.: »Post iuramentum regis adducit senatus regni reginam qui incedit, crine soluto, capite velato, in vestitu non reginali, sed vt princeps alia. Huic assurgit ordinator; ipsa vero super genua procumbit etc. Ordinator residet statim in sede. Ibi primum vnus ex senatu regio ad ordinatorem dani[c]ę deinde alter germanice sic dicit«. — *Lauterbeck*, p. XXIX a. — *Kapp*, p. 619. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udlog*, p. 4 flg. — *Münters Ceremoniel*, p. 14. — *Mohnikes Udlog*, p. 36. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 52 flg. — *Gram*, p. 504.

»Vi beder atter, værdige Herre og Fader, om, at I som en Kristi Tjener i Guds Navn vil stadfæste og bekræfte for os denne vor udvalgte Dronning, som vi takker Gud for, med Regalierne til saadan Værdighed og Myndighed, som sømmer sig for en Dronning¹.«

Ordinatorens svarede, at det gjorde han gerne; det var kun billigt, naar Kongen blev kronet, at ogsaa hans Gemalinde nød den Ære at blive stadfæstet for Gud. Det var Guds Ordning, at Mand og Kvinde var eet Legeme; derfor skulde de ikke være adskilt, hvad Ære og Navn angik, selvom de ikke kunde være fælles om alle Hverv. Dr. Bugenhagen henvendte sig saa til Dronningen, efter at han havde rejst sig for hende og atter sat sig²:

I den hellige Skrift læste man om nogle fremragende Kvinders guddommelige Bedrifter, som man maatte rose. Han omtalte Deborah i Dommernes Bogs 4. Kapitel og haabede, at Dronning Dorothea efter hendes Eksempel vilde anvende sin Flid og sine Raad paa, at der til Guds Ords Forkyndelse blev sørget for gode Præster og Skoler i Danmark og især i Norge, hvor mange Mennesker i nogle Aar aldrig havde været i Kirke — »Gud forbarme sig, vi skulde dog ikke være Tyrker!« Han mindede ogsaa om Kong Davids Dronning Abigail (1. Samuel, 25) og om Dronning Ester (Esters Bog) og udtalte, at man ventede

¹) *Beretningen*, p. 9: »Wy bitten auermal, werdige here vnd vader, dat gy, alsze ein dener Cristi, dusse vnsze erwelten [sic!] koninginne, dar wy god vor dancken, wolden vnsz mit den regalien to sulcker werde gewalt, alsze einer koninginnen gebort, imme namen gades bestedigen vnd confirmeren«. — *Ceremoniellet*, p. 34. — *Lauterbeck*, p. XXIX a—b. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 14. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 53. — *Gram*, p. 504.

²) *Beretningen*, p. 9: »Des heft de ordinator ere ock etlyke rede vor-geholden, wath einer koninginnen togehört, vnd ores ambachtes syn wolle«. — *Ceremoniellet*, p. 34, meddeler Bugenhagens Svar til Rigsraaderne under Overskriften: »Ordinator respondet« og siger med en ny Overskrift: »Et alloquitur eam sic«. — *Lauterbeck*, p. XXIX b. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 14. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 53.

meget godt af Dronning Dorothea efter deres Eksempel; dog vilde man have, at hun offentlig over for Gud gav sit Løfte derom¹.

Derefter aflagde Dronningen følgende Ed, som hun læste op efter en Seddel, Ordinatoren havde givet hende i Haanden:

»Jeg Dorothea, af Guds Naade udvalgt Dronning af Danmark og Norge etc., født Hertuginde af Sachsen, Engern og Westfalen, bekender glad af Hjertet, at jeg paa Vor Herre Jesu Kristi hellige Evangelium, som er vor Salighed, og hvorfra jeg har al denne Myndighed og Ære, lover, for at jeg ikke skal være utaknemmelig mod den himmelske Fader, min kære Lensherre, for dette mit Land og alle og tilsiger Gud, at jeg vil overholde denne Kristi Lære med alt, hvad dertil hører, nemlig med tro Præster, gode Skoler og deres sømmelige og ærlige Underhold, saaledes at Gud stedse vil lade sit heldbringende Ord og Evangelium blive hos os og ikke i Unaade tage det fra os. Dernæst tilsiger jeg, at jeg vil fremme Retten, Freden, et godt Røgimente, alle Undersaatters almene Bedste og Rigsraadernes og mine andre tro Mænds Ære efter min og mine tro Mænds Forstand, saa meget som det tilkommer mig, og som Gud vil give Naade til. Saasandt hjælpe mig Vor kære Herre Jesus Kristus med sit Evangelium²!«

Der blev nu sunget en Kollekt, og Skoledisciplene sang

¹) *Ceremoniellet*, p. 34—36, meddeler efter Ordene: »Incipiens loqui surgit venerando maiestatem; mox residet« Bugenhagens Tale til Dronningen. — *Lauterbeck*, p. XXIX b. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 14 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 53 flg.

²) *Beretningen*, p. 9: »...vnd ore darna ock eine ceddell gedan, dar sze suluest ore eedt vthgeleszen heft«. — *Ceremoniellet*, p. 36, meddeler under Overskriften: »Sic iurat regina electa« det Parti af Edsformularen, der ikke er enslydende med Kongens Ed. — *Lauterbeck*, p. XXX a. — *Kapp*, p. 619. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 15 flg. — *Mohnikes Udtog*, p. 36. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 54 flg.

Litaniet, medens Koret svarede, indtil Verset: Vor Lands-herre etc. Her faldt Dr. Bugenhagen ind og sang: »og led og beskyt vor Konge og Dronning med alle deres Embedsmænd og Undersaatte!« hvorpaa Koret svarede, og Dren-gene sang Litaniet til Ende. En Præst hentede Salven fra Alteret; Dr. Bugenhagen rejste sig, og med sin højre Tommelfinger salvede han den knælende Konge paa højre Arm mellem Haand og Albue — tæt ved Haanden under Pulsen — med Korsets Tegn og ligesaa under Nakken mellem Skuldrene. Derefter salvede han paa samme Maade den knælende Dronning. Man sagde, at den Salve, der blev brugt, var Balsam, og det fremgaar ogsaa af Cere-moniellet. Ordinatoren udlagde derpaa staaende, hvad Betydning der laa i denne Handling¹:

At Kongen blev salvet, var en meget gammel Skik; det havde været Sædvane ikke blot hos Jøderne — Saul, David, Salomon og andre — men ogsaa hos Hedningene,

¹) *Beretningen*, p. 9: »Vnd isz do vort de letanie dorch de scholere gesungen worden, vnd dan nu dith alsoz geschen, heft de ordinator den koninck ock de koniginne geszaluet, alsze beide arme hart vor der hant vnder dem pulsze vnd benedden dem nacken tusschen den schulderen, vnd me secht, szodane salue schole balszam gewest syn etc.«. — *Ceremoniellet*, p. 36 flg.: »Collecta canitur. Latth vnsz bedenn: Al-mechtige, ewyge godt! Wy bydden du woldest eyn gnedich vpsenth hebbenn vpp dysse lande, vpp vnsenn erwelten konig vnd koniginne, vnde auer vns vthgetenn dyner gnade segenn dorch Jesum Christum, dynen sone, vnsen heren. Respon: Amen. Letanias canunt pueri, et respondet semper chorus vsque ad versum: Vnsen Landes herenn etc. Hunc versum canat sic semel dominus ordinator: Vnsenn konynck vnde koniginne myt alle eren geweldygenn vnde vnderdanenn gnedichlich leyden vnde beschutthen. Respondet chorus etc. Pueri canunt reliquum letaniarum vsque in finem. Vnctio. Balsamum ab altare abducit pres-byter aliquis. Hic surgat ordinator et procumbenti regi dextro pollice vngat brachium dextrum inter vnctura manus et cubiti per modum crucis. Et mox inter scapulas similiter per modum crucis. Postea bra-chium et scapulas reginę similiter. Et ordinator stans interpretatur hoc factum his verbis«. — *Lauterbeck*, p. XXX a—b. — *Kapp*, p. 619 flg. — *Wertauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 16. — *Mohnikes Udtog*, p. 37. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 55.

saaledes som man kunde læse om Kongen af Syrien Hasael (i 1. Kong. 19, 15). Navnet Messias betød: den salvede, o: Kongen, paa Græsk: Kristus, paa Latin: Unctus. Salving var hverken paabudt eller forbudt; han lagde ikke nogen hellig Nødvendighed deri, saaledes som Papisterne havde gjort det med deres harske Olie; men da Salvingen for disse Lande var en gammel Skik med guddommelig og ædel Betydning, salvede han i Guds Navn Kongen og Dronningen med Balsam eller kostbare Vande. Dette vilde Ordinatoren understrege over for de Hundesjæle, der regnede sligt til Synd: man foretog Salvingen med Føje og Ret over for Gud. Salvingen angik imidlertid al Øvrighed, baade høj og lav, som alt andet, hvad der her blev foretaget med alle Regalierne. Enhver Øvrighed skulde nemlig holde sig for Øje et Kongebillede med alle Regalier, saaledes som Kristian III her blev æret og fik Myndighed for Guds og hans Engles Aasyn; Handlingen skulde erindre Øvrigheden om dens Forhold til Gud og om, hvad der laa i dens Embede. Naar Bugenhagen talte om Olie, maatte hans Tilhørere ikke tænke paa deres stinkende Fasteolie; i hine Lande var det vellugtende og kostbar Olie, og ogsaa kostelige Vande kaldtes i den hellige Skrift nu og da Salving.

Den kostelige Salving kunde ikke betyde Strenghed, for den styrkede Lemmerne, lindrede, var vellugtende og skabte et godt udseende Ansigt, som det havde været Skik i Syrien, usædvanligt i Norden. Hos Matthæus (6, 17) stod Kristi Ord: Naar du faster, saa salv dit Hoved og vask dit Ansigt, saa du ikke ser bedrøvet, men glad ud! I den 45. Salme¹ hed det om Kristi evige Rige, at Gud havde salvet ham — det vil sige: gjort ham til Konge — med Glædens Olie — det vil sige: den hellige Aand — ikke for at han alene skulde være glad derfor, men ogsaa alle Kristne og hele Kristi Rige.

Dr. Bugenhagen udviklede nu, at Salvingen af Kongens

¹) Ps. 45, 8.

og Dronningens Arm betød, at enhver af Undersaatterne haabede og ventede, at Majestæterne skulde være som en Fader og Moder for dem og ikke være deres Tyranner, ikke skælde og smælde, men være milde, naadige, trøstende og hjælpsomme. Armen var Regimentet, det naadige og glade Regimente, hvor Kongen og Dronningen var som Fader og Moder for Undersaatterne. Salvingen mellem Skuldrene havde ogsaa sin Betydning. Esaias havde profeteret (9, 6), at Kristi Herredømme vilde hvile paa hans Skuldre; det kunde sikkert ingen Konge eller Herre gøre ham efter; for hvem kunde bære Land og Folk paa sine Skuldre; Kristus derimod bar paa sine Skuldre det fortabte Faar — det vil sige: hele Kristenheden (jvfr. Lukas 15, 5). Kongen og Dronningen skulde — som enhver anden Øvrighed — bære Folket med deres verdslige Regimente, enhver efter sin Evne, under Dyretid og anden almindelig Nød finde Udveje for Folket og altid have Taalmodighed, naar det ikke gik lige godt allevegne, hvis det da ikke ligefrem drejede sig om Forbrydelse eller Modvilje. Gud havde befalet Fyrsten at regere og forbedre Landet. Hvor man kunde forbedre med Naade, maatte man ikke bruge Strenghed. Det var heller ikke godt straks at vise Trods og drage Sværdet, naar Fjenderne talte ilde om én eller paa anden Maade var slemme mod én, eller for en gammel forglemt Titels Skyld; Gud havde jo dog, hvad det sidste angik, gjort saa mange Ændringer med Riger og Fyrstendømmer. De Herrer, som ikke havde vist saadan Taalmodighed, patientia, havde ofte mistet Land og Folk af den Grund. Det var klogt blevet sagt om Herrer: Qui nescit dissimulare, nescit regnare¹, d. v. s. den, der ikke forstod at se igennem Fingre, forstod ikke at regere. Selvom Kristian III havde mødt krigerisk Modstand i

¹) I Følge Note i *Münters Ceremoniel* skulde denne Sentens have været Kejser Frederik III's Valgsprog. Om dette Ord — i Formen: Qui nescit simulare etc. — og dets Benyttelse ved Kroningen af Frederik II af Danmark, jvfr. *Oscar Arlaud: Bevingede Ord*, 2. Udg., p. 120.

disse Lande, maatte det nu være glemmt. Et saadant naadigt Regimente krævede meget Arbejde og megen Møje; mange Bekymringer og Farer vilde følge dermed; men alt det maatte Kongen lægge Ryg til, for at Bonden og Menigmand kunde drikke deres Kande Øl i Fred.

Salvingen af Armen og Skulderen betød naadigt Styre, Taalmod og Omsorg; det maatte Kongen aldrig glemme. Kristus, den gejstlige og evige Konge, regerede med idel Naade; Symbolet herpaa var det Kors, hvormed Kongen var blevet salvet paa Arm og Skuldre, og saaledes skulde ogsaa det verdslige Regimente over for de lydige Undersaatter være idel Naade, Glædesolie og Lindring. Gud selv, Kongernes Konge, førte et naadigt Herredømme: han gjorde godt mod den hele Verden og lod den nyde alle hans Goder; naar han alligevel maatte straffe, saa gik han dog langsomt til Værks. Det vilde ogsaa en Fader gøre; han piskede ikke gerne, men vilde hellere være glad sammen med sine Børn og sørge for dem. Gud havde i Daniels Bog, det 4. Kapitels 11.—12. Vers, sammenlignet Kongen med et skønt Træ, der giver Føde til alle Dyr og lader dem hvile i sin Skygge. Gud gav og opretholdt ved Øvrigheden Ro og Fred, Beskyttelse og Beskærmelse, Næring og Gods og hele det timelige Liv; deri var hans Velbehag. Undersaatterne skulde nyde godt af deres Herrer; men Gerrighed, Griskhed og Tyranni havde berøvet mange Herrer Arv og Len. I Salomons Ordsprog, det 20. Kapitels 28. Vers, hed det: Velgerning og Sandhed beskytter en Konge, og ved Naade bliver hans Trone befæstet. Bugenhagen talte ikke uden Grund saa meget om et naadigt Regimente, for disse Lande ventede og ønskede inderligt et saadant Styre; Kronen var ogsaa et Symbol herpaa, som han senere skulde vise. Det var i Dag Kroningens Dag og ikke Sværdgivningens Dag¹ — selvom Sværdet ganske vist ogsaa blev overdraget her —

¹) *Ceremoniellet*, p. 42: »vnde idt heth de dach der konyngne vnde nycht der suerthtunge«.

og det var et Tegn paa, at enhver haabede paa et lykkeligt, fredeligt og naadigt Styre af deres Konge og Dronning. Det give Gud Fader, Gud Søn og Gud Helligaand, Amen¹!

Johann Bugenhagen henvendte sig nu til Rigsraaderne og befalede dem at føre Majestæterne tilbage til deres Trontelte, hvor Kongen og Dronningen skulde klædes i kongeligt Skrud. Derefter skulde de bringes til Sæde i deres Tronstole, medens selve Tronhimlene skulde fjernes. Dette skulde ske som et Tegn paa, at Majestæterne nu for Fremtiden var i kongelig Værdighed og Stand, Gud til Ære og Rigerne til Bedste².

Nu begyndte Messen. Ordinatoren afførte sig Korkaaben og iførte sig en Messehagel. Han sang først: Kyrie eleison, og derefter: Gloria in excelsis. Saa bad han: »Herre Gud, himmelske Fader! Vi beder, at vi ved det hellige Evangelium maa vokse i Erkendelse af din kære Søn, Jesus Kristus, og at du ogsaa naadigt vil unde og give os arme Syndere paa Jorden et fredeligt Rige ved vor Øvrighed, ved Jesus Kristus, din Søn, vor Herre, Amen³!«

¹) *Ceremoniellet*, p. 37—42. — *Lauterbeck*, p. XXX b—XXXII a. — *Kapp*, p. 620. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 16—19. — *Mohnikes Udtog*, p. 37. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 56—60.

²) *Beretningen*, p. 9: »Darna heft de ordinator beualen, de koninck ock de koninginne ein idern in synen thron ofte hutte weddervmmb tho vorende, antokledende vnd dar na de hutten wech to nemende«. — *Ceremoniellet*, p. 42: »Hic dicat ordinator senatu regni«, hvorefter Bugenhagens Ord til Rigsraaderne citeres. — *Lauterbeck*, p. XXXII a. — *Kapp*, p. 620. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 19. — *Mohnikes Udtog*, p. 37. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 60. — *Gram*, p. 504.

³) *Beretningen*, p. 9: »Alszo isz nu de misse angefangen«. — *Ceremoniellet*, p. 42 flg.: »Sequitur kyrie. Gloria in excelsis. Collecta«, hvorefter Bønnen citeres; i Margen er tilføjet: »Ordinator induit casulam, deposita toga«. — *Lauterbeck*, p. XXXII a—b. — *Kapp*, p. 620. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 19. — *Mohnikes Udtog*, p. 37. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 60 flg. — *Gram*, p. 504.

En af Præsterne traadte frem foran Alteret, iført Messeskjorten (superpelliceum), og med Ansigtet vendt mod Menigheden læste han Dagens Epistel¹ højt paa Tysk. Derefter lod Koret en kortere Sang høre.

To af Rigsraaderne førte saa Kristian III op til Alteret paany. Han var nu i kongelig Gyldenstykkets Dragt, foret med Zobelskind. Kongen knælede ned paa Fløjlskamlen. Dr. Bugenhagen rejste sig, tog Sværdet fra Alteret, drog det af Skeden, som han rakte til en af Præsterne. Han gav den knælende Konge det blottede Sværd i højre Haand, idet han sagde nogle Ord om denne Handling²:

Han gav Kongen Sværdet i Guds Navn og bad ham tage det. Han maatte ikke tvivle om, at han og al rigtig Øvrighed modtog deres Sværd af Guds Haand. Som man før hørte, hed det hos Paulus: Der er ingen Myndighed uden af Gud³. Al Myndighed var forordnet af Gud, og den, der satte sig op imod Myndigheden, han modsatte sig Guds Orden, men vilde faa sin Dom⁴. Som Gideon og hans Hær skreg mod Fjenderne: Herrens Sværd og Gideons⁵! saaledes kunde Kristian III raabe mod sine

1) Epistelen paa 11. Søndag efter Trinitatis var i Følge Hans Tausens Postil (1539) og Alterbogen 1556: 1. Kor. 15, 1—10. Dagens Evangelium var Lukas 18, 9—14 (Farisæeren og Tolderen).

2) *Beretningen*, p. 9 flg.: »vnd post canticum cantatum et post epistolam isz ko: w: weddervmmb vor dem ordinator vp den samitten poel nedder tokneende geuort worden in konincklykem habite, einem gulden stucke mit szobelen gefodert, vnd heft auermals de ordinator eine rede gedan vnd darmede dem koninge dat blote swert in de hant gegeuen«. — *Ceremoniellet*, p. 43: »Vnus ex presbiteris in superpellice stans infra, ante altare, versus ad populum, legit epistolam de die, germanice sine tono. Inde canunt cantores breue aliquod canticum. Adducitur rex a senatu regni, et ordinator assurgit, mox accepto ab altare gladio, stans tradit acceptum eum procumbenti in manum dextrum. Interim vaginam tenet vnus ex prædicatoribus. Et ait ordinator«. — *Lauterbeck*, p. XXXII b. — *Kapp*, p. 620 flg. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 19. — *Mohnikes Udtog*, p. 37 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 61. — *Gram*, p. 504.

3) Se Side 326. — 4) Rom. 13, 1—2. — 5) Dommernes Bog 7, 20.

Fjender: Her er Guds og Kongen af Danmarks Sværd! Dog, Gud bevare mod Krig og Lidelser! Nu havde ganske vist Gideon særlig Befaling fra Gud til vidunderlige og mærkelige Bedrifter; men Meningen var dog, at Sværdet var Guds Sværd. Ved Sværdet skulde ikke alene forstaas Halsretten, Retten til at tage Undersaaternes Liv, men ogsaa den rette Maade at straffe paa i enhver Henseende. Enhver, der blev straffet, haardt eller lidt alt efter sin Misgerning, skulde derfor vide, at det var Gud selv, der straffede ham med sin Ret; thi Retten var Guds, og Øvrigheden skulde se til, at den plejede Retten rigtigt¹.

Efter Dr. Bugenhagens Ord rakte Kongen nu Sværdet til Rigsmarsken Tyge Krabbe, der ogsaa modtog Skeden af Præsten; han stak Sværdet i Skeden og blev staaende med det. Saa talte Ordinatoren paany:²

Det var visselig en smuk Ceremoni, at man først salvede og lindrede Kongens Arm, inden man gav ham Sværdet i Hænde, og at man først salvede hans Skuldre, inden man klædte ham i Harnisk. Det skete, for at der ikke af Myndigheden skulde udvikle sig et Tyranni, for at holde den salvede Arm tilbage, naar Haanden vilde fare frem med Sværdet — det vil sige med Strenghed — og for at Øvrigheden takket være Gud kunde synge om et godt Regimente ligesom Kong David: Om Naade og Ret vil jeg synge, og for dig, Herre, vil jeg spille³. En kristen

¹) *Ceremoniellet*, p. 43 flg. — *Lauterbeck*, p. XXXII b—XXXIII a. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 19 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 61 flg.

²) *Beretningen*, p. 10: »...welcker swert de marschalck vom koninge wedder entfangen vnd in de schede gestekt heft, welker einer van den predicanten ofte presteren middelertijt gehalten«. — *Ceremoniellet*, p. 44: »Hic rex tradit gladium marschackco (sic!); is reponit in vaginam, quam tenet prædicator, et accipit marschalculus ad sze (sic!) in vagina. Ordinator autem pergit sic dicendo«. — *Lauterbeck*, p. XXXIII a. — *Kapp*, p. 621. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 20. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 62. — *Gram*, p. 504.

³) Ps. 101, 1.

Fyrste skulde dog vide, at han nok kunde fortrøste sig til, at Gud var med ham, naar han som Kong David brugte Sværd, Spyd og Lanse med Rette; men han skulde dog ikke helt forlade sig paa saadan Magt. Ydmygt skulde han bede Gud om Lykke til ogsaa at hjælpe til et godt Styre. Saa kunde han ogsaa sige med David¹: Gud, du min Konge, du, der lovede Jakob Hjælp, ved dig vil vi nedstøde vore Fjender, i dit Navn vil vi nedtræde dem, som sætter sig imod os; thi jeg forlader mig ikke paa min Bue, og mit Sværd kan ikke frelse mig; men du har frelst os fra vore Fjender og gjort dem til Skamme, som hadede os. Vi vil prise Gud den ganske Dag og evigt takke dit Navn².

Dr. Bugenhagen modtog nu af Marsken Sværdet i Skeden og omgjordede Kongen med det, idet han udtalte³:

Kongen skulde bære Sværdet ved Siden for at straffe de slette og beskærme de fromme; thi Paulus sagde: Øvrigheden bærer ikke Sværdet forgæves⁴. Kristian III skulde huske, at Paulus ogsaa havde skrevet til Hebræerne⁵, at de ved Tro havde erobret Kongeriger, øvet Retfærdighed og opnaaet Forjættelser⁶.

Paa Ordinatorens Befaling rejste Kongen sig, drog Sværdet af Skeden med den flade Klinge vendt mod Menigheden og slog langsomt et Kors mod hvert af de fire

¹) Ps. 44, 5—9.

²) *Ceremoniellet*, p. 44 flg. — *Lauterbeck*, p. XXXIII a. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 20. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 62.

³) *Beretningen*, p. 10: »Dar na heft de ordinator dat swert mit der scheden weddervmb genamen vnd na einer kleinen rede ko: w: vmmbgegordelt«. — *Ceremoniellet*, p. 45: »Hic accipit ordinator gladium a marschalco in vagina et accingit eo regem, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXIII a. — *Kapp*, p. 621. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 5. — *Münters Ceremoniel*, p. 20. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 63. — *Gram*, p. 504.

⁴) Rom. 13, 4. — ⁵) Hebr. 11, 33.

⁶) *Ceremoniellet*, p. 45 flg. — *Lauterbeck*, p. XXXIII a. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 20 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 63.

Verdenshjørner, hvorefter han atter stak det i Skeden. Dr. Bugenhagen tog paany Ordet¹:

Alle havde de nu set, at Kristian III havde vist den flade Klinge mod dem som et Tegn paa, at han naadigt vilde beskærme alle sine Lande og Undersaatte; men han havde fattet Sværdet saaledes, at han hurtigt kunde vende Skærpen til, som Tegn paa, at han ogsaa vilde straffe de slette og ulydige. Alle disse Lande skulde glæde sig over, at ingen andre end Udaadsmænd havde noget at frygte; thi Paulus sagde: De styrende er ikke en Skræk for den gode Gerning, men for den onde; men vil du være uden Frygt for Øvrigheden, saa gør det gode, og du skal faa Ros af den; thi den er en Guds Tjener, dig til Gode; men dersom du gør det onde, da frygt; thi den bærer ikke Sværdet forgæves; den er nemlig Guds Tjener, en Hævner til Straf for den, som øver det onde². Bugenhagen ønskede inderligt, at han kunde overtale al Øvrighed til at mærke sig, hvad det vilde sige, at Paulus saa ofte kaldte Øvrigheden Guds Tjener³.

Nu knælede Kongen atter ned. Dr. Bugenhagen tog Kronen fra Alteret og henvendte sig saa til Rigsraaderne:

De havde opfordret ham til at krone Kongen i Guds Navn; men da det nu skulde ske, formanede han dem til sammen med ham at gribe fat i Kronen og hjælpe med til at foretage Kroningen; den, der stod saa fjernt, at

¹) *Beretningen*, p. 10: »vnd isz ko: d^t: do vort vth hete des ordinators vpgestan vnd heft dat swert vth der scheden getagen vnd dar mede szachtlick in veer orde der welt mit der flaken szyden ein crutze geslagen vnd szodans darna wedder in de schede gesteket«. — *Ceremoniellet*, p. 46: »Hic rex surgit, et exemptum gladium, non acie sed latere gladij verso ad populum, vibrat modeste in 4 partes cœli; et reponit in vaginam. Et ordinator dicit«. — *Lauterbeck*, p. XXXIII a. — *Kapp*, p. 621. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 21. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 63. — *Gram*, p. 504.

²) Rom. 13, 3—4.

³) *Ceremoniellet*, p. 46. — *Lauterbeck*, p. XXXIII b. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 21. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 63.

han ikke kunde naa at være med til at holde i Kronen, han skulde i alt Fald række sin Haand ud mod Kronen; saadan Ære tilkom dem og var dem meget magtpaaliggende, som de bagefter skulde høre.

Under denne korte Tale havde Dr. Bugenhågen siddet ned; nu rejste han sig, og idet Rigsraaderne gjorde, som han havde sagt, foretog han og de i Fællesskab Kroningen af Kristian III, idet Ordinatoren højtideligt erklærede¹:

»Naadigste Konge! Modtag af os Rigets Krone i Fade-rens, Sønnens og Helligaandens Navn! Den barmhjertige Gud give Eder Naade til — hvad Kronen er et Tegn paa — at Eders Majestæt maa forholde sig over for alle Under-saatter, som før blev sagt, og at til Gengæld Landene og alle Undersaatter med Kærlighed og Lydighed maa holde sig til Eders Majestæt! Saaledes passer Hoved og Krone godt sammen for Gud og Verden, ved Jesus Kristus, vor Herres kære Søn. Sig alle Amen!²«

Til Rigsraaderne sagde han derefter, at de skulde træde til Siderne, saa Menigheden kunde se og høre, og straks derpaa overrakte han den stadig knælende Kristian III

¹) *Beretningen*, p. 10: »Dar na isz ko: w: wedder vp de knee geseten, vnd heft de ordinator syner ko: d^t: de krone vpgesettet, dar ein ider der rykeszredere de hant mede angeslagen, szo vele orer darnede tokamen konen, vnd de, dar nicht tokamen konden, thom weinigesten de hant bauen de krone mede gehalten hebben. Vnd heft de ordinator auermals dar by gedan eine stadtlyke vnd dappere declaration vnd rede, wath de krone bedude, dat gold vnd ider eddelsteen in syck helde«. Efter Ceremoniellet kommer imidlertid den udførlige Udlægning af Kronens symbolske Betydning først senere i Handlingen. — *Ceremoniellet*, p. 46 flg.: »Rex rursum procumbit in terram ad coronam suscipiendam. Ordinator accipit coronam et proceres regni alloquitur sic»; saa følger Bugenhagens Henvendelse til Rigsraaderne og derefter: »Hic ordinator surgens cum senatu regni imponit capiti regis coronam, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXIII b. — *Kapp*, p. 621 flg. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 21. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 63 flg. — *Gram*, p. 504.

²) *Ceremoniellet*, p. 47. — *Lauterbeck*, p. XXXIII b. — *Werlauff*, p. XXVIII. — *Münters Ceremoniel*, p. 21. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 64.

Scepteret i højre Haand, idet han ogsaa forklarede, hvad der laa i denne symbolske Handling¹:

Scepteret hørte i særlig Grad sammen med Kongeriget; derfor skulde Kongen modtage det i Guds Navn. Om den evige Konge Kristus hed det hos Salmisten: Herren vil sende dit Riges Scepter fra Zion². Dette, forklarede Profeterne Esaias og Micha, hentydede til Kristi Lære, til Evangeliet: Fra Zion vil Loven udgaa og Herrens Ord fra Jerusalem³. Evangeliet var Scepter og Bispestav i Kristi Rige, og Kristus havde sagt: Gaa ud i den hele Verden og prædik Evangeliet for alle Skabninger⁴! Dette Scepter hørte alene hjemme i hans Rige; men man kunde deraf se, at Scepteret var den Lære og Ret, som man skulde rette sig efter i Kongeriget; derfor kunde intet Land, ingen Øvrighed bestaa uden Scepter, det vilde sige: uden Love og skreven Ret, saa man kunde vide, hvorledes man skulde købe og sælge, skifte Arv, dømme i alle Trætter, der opstod talrigere end Havets Sand. Ethvert Land havde sin Lov; den skulde man overholde, hvis den da ikke stred mod Naturretten, mod al Rimelighed. Det var tyrannisk at ville pleje Ret efter Fordogtbefindende og ikke efter Retten. Naar den ene havde Ret, maatte den anden have Uret. Intet vilkaarligt Regimente kunde bestaa i det lange Løb. Juda Konge Josaphat gav et rigtigt Billede af Scepteret i sin Kundgørelse til sine Underfyrster og Dommere: Se til, hvad I gør; thi den Retsmyndighed, I udøver, er ikke Menneskers, men Herrens!

¹) *Beretningen*, p. 10: »Dar na heft de ordinator syner ko: w: och den appel vnd den scepter auerandtwordet vnd in de hende gegeben vnd by iderm ock eine sunderlyke rede gedan, wesz szodans in syck helde vnd bedude«. — *Ceremoniellet*, p. 47: »Inde dicit ad proceres: Gaeth alle aff vp beyden syden, dat me seen vnde horen kan. Mox tradit stando regi adhuc procumbenti sceptrum in dextram, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXIII b. — *Kapp*, p. 622. — *Werlauff*, p. XXVIII flg. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 21 flg. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 64. — *Gram*, p. 504.

²) Ps. 110, 2. — ³) Jes. 2, 3. — *Mika* 4, 2. — ⁴) *Mk.* 16, 15.

Hvad I dømmet, vil komme over Eder selv. Frygt Herren og gør alt med Flid; thi hos Herren vor Gud er ingen Uret eller Persons Anseelse eller Lyst til Skænk og Gave¹⁾! Goterne og Venderne, som havde regeret i disse Lande, deres Lande eksisterede endnu — og Kongen havde ogsaa sin Titel derfra — men Folket var meget forandret; de havde udført store Bedrifter sammen med deres Konger. Vælskland og Rom og det hele Kejserrige regnede de ikke for noget, men drog derned atter og atter. Intet Folk paa Jordan vilde have været saa mægtigt som dem, hvis Gud havde givet dem Naade til ikke alene at tænke paa Krig og Magt, men ogsaa at tage fat paa et godt Regimente i Fred og at give Land og Folk gode Love og Retsregler. Den Naade fik de ikke; derfor gik deres store Magt og Vælde under. Sværdet var nødvendigt mod Fjender og Skælmer; men Scepteret betød ret og god Lov og Orden, og det var langt mere fornødent for Vennernes, de lydige Undersaatters Skyld, for at alt kunde gaa fredeligt og ordentligt til²⁾.

Dr. Bugenhagen overrakte nu Kongen, der stadig knælede, Rigsæblet i den venstre Haand, og han ledsagede ogsaa denne Handling med en Forklaring³⁾:

Efter Befaling gav han nu det kongelige Æble med Korset til Kongen i Guds Navn. Man kaldte det et Æble, fordi det var rundt; men det var som en Himmelsfære og betød i en Sum alt, hvad der nu var sagt om Kongerige og Beskærmelse og godt Regimente. Man var sluttet inde i et Kongerige eller Fyrstendømme, som under den

¹⁾ 2. Kron. 19, 6—7.

²⁾ *Ceremoniellet*, p. 48 flg. — *Lauterbeck*, p. XXXIII b — XXXIV b. — *Werlauff*, XXIX. — *Münters Ceremoniel*, p. 22 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 64—66.

³⁾ *Ceremoniellet*, p. 50: »Hic tradit stando ordinator regi adhuc pro-cumbenti pomum regium in sinistram, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXIV b. — *Kapp*, p. 622. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 23. — *Mohnikes Udtog*, p. 38. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 66. — *Gram*, p. 504.

runde Himmel; det var Betydningen af det gyldne kongelige Æble. Rigsæblet betød det hele Kongerige og Regimente, og det skulde Kongen eller Øvrigheden holde i Haanden, stedse have for Øje, saa han udadtil holdt Fred med Naboerne, hvad der var det allerbedste, eller værgede det med Sværdet, naar det ikke kunde være andet. Indadtil skulde han ikke tillade nogen at være opsætsig; han skulde regere med Miskundhedens Salve og med Rettens Scepter, saa vilde hans Krone staa sig godt; saa vilde man med saadan Øvrighed være ligesom smukt omgivet af Æblet eller Kugleskallen¹. Hvor Forholdene var saaledes, var det en stor Guds Gave; Bugenhagen mindede om, at Gud i en af Davids Salmer blev takket, fordi der i Staden Jerusalem og i det hele Rige herskede Fred udadtil og indadtil og var et godt Styre: Jerusalem, pris Herren og lov din Gud; thi han gør Laasen paa din Dør stærk og velsigner dine Børn inden for den; han skaffer dine Grænser Fred og mætter dig med den bedste Hvede². Esaias sagde saaledes til sit Folk: Kan vel en Kvinde glemme sit lille Barn, saa hun ikke forbarmer sig over sit Livs Søn? Skulde hun endog glemme ham, saa vil jeg dog ikke glemme dig. Se, jeg har tegnet dig i mine Hænder; dine Mure er bestandig for mig³.

Hvad betød da Korset paa Æblet! Hos Kristne behøvede man ikke at spørge derom; for hedenske Konger havde Korset været en Gru, som nu Hjul og Stejle, og en Nedværdigelse. Kristus, der var korsfæstet for vor Skyld, skulde regere med sit Evangelium over Konge og Kongerige, det Evangelium, der prædikede om den korsfæstede Kristus, Menneskene til Salighed; man var dog ikke Tyrker. Det var Øvrighedens Pligt at sørge for, at Evangeliet om den korsfæstede Himmelkonge blev bevaret hos Underaatterne og deres Efterkommere. Det betød Korset paa

¹) »szo seyn wy fyn dorch de ouericheyt im appel edder rundem spere beslathen«, hedder det i *Ceremoniellet*, p. 50.

²) Ps. 147, 12—14. — ³) Jes. 49, 15—16.

Rigsæblet, og Bugenhagen bad Gud give Kristian III Magt til at efterkomme denne Pligt¹.

Nu spændte Kongen selv Sværdet fra sin Lænd og gav det i Marsken Tyge Krabbes Hænder; det var en symbolsk Overdragelse af det, der var indeholdt i Marskens Embede, og paa samme Vis overdrog han de andre Insignier, Kronen undtaget, til dem, der skulde forvalte de Sider af Kongens Myndighed, som de var Symboler paa. De høje Rigsembedsmænd førte nu Kongen til hans Tronstol; han satte sig, og de blev staaende foran ham med Regalierne. Saa blev Dronningen af Rigsraaderne ført fra sin Tronstol op foran Alteret. Hun var nu klædt i en Gyldenstykkets Dragt med kostbare Smykker, bar Haaret udslaaet og havde kun en Hue lagt løst derpaa. Dr. Bugenhagen rejste sig for hende, og hun knælede ned for ham; han satte sig atter og henvendte sig saa til hende²:

Dronning Dorothea skulde takke Gud, for den højeste Ære, der kunde times en Kvinde, blev nu hende til Del. Hun var blevet salvet, og Krone og Scepter var rede. Det betød Ære og Magt, idel Fred og naadigt Regimente. Andre Dronninger havde stiftet Klostre og Stiftelser; det havde været ædle, fromme Dronninger, der havde villet

¹) *Ceremoniellet*, p. 50 flg. — *Lauterbeck*, p. XXXIV b—XXXV a. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Ceremoniel*, p. 23 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 66—68.

²) *Beretningen*, p. 10 flg.: »Vnd darna isz de koninginne ock wedder vth orer hutten van dem rykes rade gehalt, in einem guldenstucke vnd anderen kostlyken gecir gecledet, vnd mit vtgespreten haren, darvp allene ein klein Huue losz gelegen, vor den ordinator nedder tokneende gebracht isz worden«. — *Ceremoniellet*, p. 52: »Discingat rex gladium manibus proprijs non aliorum, tradat marschalco. Similiter et alia insignia tradantur illis, qui portare debent. Et deducatur rex in sedem suam siue tronum. Ibi stent cum insignibus ante ipsum. Post hoc adducitur a senatu regina, et ordinator assurgit, et illa procumbente super genua, ipse sedens, dicit sic«. — *Lauterbeck*, p. XXXV a. — *Kapp*, p. 622. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 24. — *Mohnikes Udtog*, p. 39. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 68. — *Gram*, p. 504.

udrette noget godt, og som gerne vilde have gjort det bedre, hvis de havde vidst bedre. Dorothea var bedre undervist om Guds Ord og skulde anvende Flid og Fortrøstning paa, at Evangeliet blev prædikeret, Skoler oprettet og fattige Folk forsørget; det vilde Kristus paa den yderste Dag regne for en Velgerning, ydet ham selv. Man hørte og læste om Dronninger og Fyrstinder, at de havde beskyttet de ulykkelige og fortrykte, trøstet de bedrøvede, hjulpet de fattige, ikke tilladt Herrer eller Knægte at øve Vold og ofte omvendt deres Konge eller Fyrste fra uretfærdig Vrede og Raseri; thi Herrer kunde vel undertiden forløbe sig, og derimod kunde en fast, gudfrygtig Kvinde udrette meget godt. Nogle Fruer holdt saadant Hus med deres Fruerstue, at en Adelsmand blev glad, naar han fra den Fruerstue kunde faa en Jomfru til Ægte; Bugenhagen henviste i den Henseende til den hellige Elisabeth af Thüringen. De samme Dyder som hos disse andre Dronninger og Fyrstinder haabede alle disse Lande nu paa at finde hos Dronning Dorothea, til Ære for Evangeliet, som hun havde antaget, og til Trøst og Forbedring for Kongerigerne. Det vilde være den rette gyldne og dyrebare Krone og det rette Scepter.

Imidlertid maatte hun huske, at hun ikke fik Sværdet overdraget, kun Scepteret, Symbolet paa det naadige Styre. Hun skulde fremme det naadige Regimente paa en saadan Maade, at det retfærdige Styre dog ikke derved blev forhindret. Kvinder blev overvældet af Venlighedsfølelser og kunde udrette meget ved Bønner, Formaninger, Graad og paa anden Maade og undertiden derved tage Sværdet ud af Haanden paa deres Herre. Drejede det sig om en Sag, hvor man kunde forsvare at gaa i Forbøn, kunde det nok gaa an som et Udtryk for det naadige Styre; men saa skulde Dronningen passe paa at lade Naadens Sol skinne ikke blot paa Adelige og store Herrer, men ogsaa paa Fattigfolk; thi blandt alle var Skrøbeligheden stor. Drejede det sig imidlertid om Sager,

hvor den strenge Retfærdighed maatte gaa frem mod Forbrydelse og Trods, skulde hun tænke: Sværdet er ikke givet mig, men min kære Herre Konge i Befaling; jeg lader Retten gaa sin Gang; Gud give mig Naade til det, der er mig befalet¹!

Dr. Bugenhagen rejste sig, hentede Dronningekronen fra Alteret, satte sig igen, og henvendt til Rigsraaderne opfordrede han dem til, ligesom før da Kongen blev kronet, at tage aktiv Del i Krøningen af Dronningen. Atter rejste han sig, og sammen med Rigsraaderne satte han Kronen paa Dronningens Hoved, idet han højtideligt erklærede:

»Naadigste Dronning! Modtag af os Rigets Krone i Faderens, Sønnens og Helligaandens Navn! Gud give Held og Naade til, at Eders Majestæt maa blive en Ære for alle Kvinder, en Trøst, Glæde og en Krone for disse Kongeriger! Det glæder vi os alle over og takker Gud og siger Amen!«²

Straks efter tog Ordinatorens Dronningescepteret fra Alteret og overrakte det til Dronning Dorothea, der stadig knælede for ham; samtidig henvendte han en kort Tale til hende:

Han rakte hende Scepteret som et Symbol paa ret og god Orden i et fredeligt Regimente; hun skulde hjælpe og fremme, hvad der tjente til Gudsdyrkelse, til Fred,

¹) *Ceremoniellet*, p. 52—54. — *Lauterbeck*, p. XXXV a—b. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Ceremoniel*, p. 24 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 68 flg.

²) *Beretningen*, p. 11: »vnd heft de ordinator dersuluigen de crone szampt allen der rykes rede, gelijck dem koninge geschen, vpgesettet vnd den scepter in de hant gegeuen vnd by ider ock eine sunderlyke rede geholden, wesz szodans inhalde«. — *Ceremoniellet*, p. 54 flg.: »Hic ordinator surgens, adfert coronam ab altari et sedens dicit ad senatum«, hvorefter Henvendelsen til Rigsraaderne citeres; derefter hedder det: »Et surgens imponit cum summis (?) regine coronam, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXV b—XXXVI a. — *Kapp*, p. 622. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 25. — *Mohnikes Udtog*, p. 39. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 70. — *Gram*, p. 504.

Ære, Tugt, godt Styre og Forbedring for Adel, Borgere og Bønder, unge og gamle, rige og fattige; han bad Kristus, at det maatte ske, og opfordrede hele Menigheden til med ham at sige Amen dertil¹.

Hun overgav straks efter Scepteret til den af Rigsraaderne, der havde baaret det til Kirken, Mogens Munk; hun blev ført tilbage til sin Tronstol, og Rigsraaden med Scepteret stillede sig foran hende. Baade Kongen og Dronningen sad nu i et Par andre Tronstole, behængte med Gyldenstykkets Tæpper; de forrige Tronstole var helt blevet fjernet. Sangerne begyndte paa en Salme om Kongen: Exaudiat te etc., og da den var til Ende, sang de straks videre paa en anden, ligeledes om Kongen: Exaudi deus deprecationem etc. Dr. Bugenhagen gik ned tæt foran Kongen og Dronningen og holdt en længere Tale om, hvad Kronen symboliserede²:

Det havde maaske undret de tilstedeværende, og med Rette, at han havde talt saa meget om de andre Regalier og saa lidt om Kronen, der dog alene havde givet Navn til denne Fæst; de var jo dog forsamlet her for Kroningens

¹) *Ceremoniellet*, p. 55: »Mox adfert ab altari sceptrum et stans tradit reginē adhuc procumbenti, dicens«. — *Lauterbeck*, p. XXXVI a. — *Kapp*, p. 622. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 25. — *Mohnikes Udtog*, p. 39. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 70. — *Gram*, p. 504.

²) *Beretningen*, p. 11: »Darna isz de koninck in einen nwn stol thor forderen vnd de koninginne in einen stoel thor luchteren hant, mit gulden stucken behenget, van den rykesz reden gebracht worden, vnd de vorigen throne ofte hutte syn gentzlick wech genamen, vnd her Mansz Muncke ritter heft der koninginne den scepter vor dem stole alszo vorgeholden«. — *Ceremoniellet*, p. 55 flg.: »Tradatur sceptrum illi, qui portare debet, et deducatur regina in tronum; ibi stet ille cum sceptro ante illam. Hic cantores canunt duas psalmas de rege: Exaudiat te etc. Exaudi deus deprecationem etc. Postea ordinator, stans proprius in conspectu regis et reginē, dicit de corona sic«. — *Lauterbeck*, p. XXXVI a. — *Kapp*, p. 622 flg. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udtog*, p. 6. — *Münters Ceremoniel*, p. 25 flg. — *Mohnikes Udtog*, p. 39. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 70 flg. — *Gram*, p. 504.

Skyld. Men han havde sparet sin Tale om Kronen til nu. Han havde i Dag talt nok med Kongen og Dronningen og prist det verdslige Regimente med Guds Ord, saa enhver kunde forstaa deraf, at Gud vilde, man skulde adlyde sin Øvrighed; thi Gud straffede selv Ulydighed, hvor Øvrigheden ikke formaaede det. Der var nu ogsaa sagt nok til Øvrigheden, hvad der var dens Skyldighed over for Evangelium og Gudstjeneste og dernæst over for Lande og Folk; gjorde den sin Pligt, saa vilde Gud være med den, beskytte dens Styre og bevare den i Ære; da nogle gerne driver Modspil, var Gud øverste Herre i Landet, som det stod skrevet i den 83. Salme¹. Nu vilde Dr. Bugenhagen endelig tale om Kronen og Kroningen med det hele Land og med Righsherrer og Raader, saa man ret vidste, hvad Kroningen betød.

I Esaias' 49. Kapitel lovede Gud sit ringe Folk, at han vilde bringe mange Folkeslag fra den hele Verden til det, og at han vilde gøre det til et stort Kongerige over Alverden. Det var blevet fuldbragt ved Kristus. Og Gud havde sagt: Kast dine Øjne omkring og se, alle disse er forsamlet og kommer til dig; saa sandt jeg lever, siger Herren, skal du med alle disse klæde dig som med et Smykke, og du skal binde dem om dig, som Bruden sit Bælte². Heraf hørte man, at Folket, som var kommet til Stede, var Smykke og Æresklædning. Hvad var Kongens og Dronningens Krone andet end Folket med de styrende? Var det sandt, kunde Rigsraaderne se, hvor rimeligt det var, at de i Dag havde haft den Ære selv at krone Kongen og Dronningen for Gud, hans Engle og denne Verden. Dette vilde Bugenhagen gøre endnu mere klart. Paulus havde sagt til dem, som han ved Evangeliet havde bragt til Gud: Mine elskede og savnede Brødre, min Glæde og Krone! Staa saaledes fast i Herren³! og et andet Sted: Hvem er vort Haab eller vor Glæde eller vor Hæderskrone? Er det ikke ogsaa Eder for vor Herre Jesus Kri-

¹) Ps. 83, 4 og 19. — ²) Jes. 49, 18. — ³) Fil. 4, 1.

stus, naar han kommer? I er jo vor Ære og Glæde¹! Det var før blevet sagt, at Evangeliet var de rette evangeliske Biskoppers og Præsters Scepter eller Bispestav, det Evangelium, hvormed den evige Konge Kristus regerede i sin Kirke, i Kristenheden. Nu kunde de tilstedeværende høre, at Bisper og Præster ogsaa havde en herlig Bispekrone, som vilde lyse paa den yderste Dag ved Kristi Genkomst, selvom den nu ikke havde megen Anseelse i denne taabelige Verden; denne Krone var det Folk, som de ved Evangeliet bragte til Kristi Rige. Saadan Stav og Krone foragtede Pavens Biskopper, der omgikkes med Narreværk og Gudsbespottelse; det vilde Dr. Bugenhagen dog ikke tale om i Dag.

Var nu Paulus' Krone de Folk, som han havde bragt til Kristus, hvad var saa i det verdslige Regimente Kongens og Dronningens Krone andet end deres Undersaatter. Salomon havde sagt: In multitudine populi dignitas regis — Naar en Konge havde et stort Folk, var det Kongen til Ære². Det Hoved, Rigsraaderne havde kronet, var Kongen og Dronningen; men Kronen var Land og Folk. Naar Kronen artede sig smukt om Hovedet, saa stod det vel til med den, eller med andre Ord: Naar Øvrigheden og dens Land holdt godt sammen, var der Fred hos Folket, og de hjalp hinanden til Næring. Kronen var lukket og holdt sammen som en Ring, og den var gylden; det symboliserede Rigdom, Lydighed, Ret, Tugt og Trivsel. Paa Kronen kunde der komme Fluere og Støv, uden at det skadede den, for det kunde let bødes; det kunde ikke undgaas, at der var Skrøbelighed i Riget; men det maatte der bødes paa, og til Tider uden at fare frem med Tugten. Brækkede der et Stykke af Kronen, kunde man atter flikke eller lodde det paa. Faldt der imidlertid et Stykke af Kronen i Skarnet, saa gik det tabt eller blev traadt ned, og saa kom det aldrig mere til sin forrige Ære i Kongens Krone. Blev nogle af Undersaatterne ulydige

¹) 1. Thess. 2, 19—20. — ²) Ordsprog 14, 28.

eller opsætsige, kunde man bøde paa det, og hvis det ikke lykkedes, maatte hele Kronen ikke af den Grund anses for itubruddt; thi Gud holdt sin Haand over Øvrigheden; men de ulydige vilde miste Livet, deres Børnebørn undgælde, foruden at de maatte have den daarlige Samvittighed, at det var velfortjent. Salomon formanede saaledes: Mit kære Barn, frygt Gud og Kongen og hav intet at skaffe med de oprørske; thi deres Fordærv kommer, før de ser sig om¹⁾!

Hvad betød saa Ædelstenene i Kronen? Naturligvis de adelige Rigsraader, Raadmændene i Byerne og alle, som man kaldte Kongens tro Mænd. De skulde sidde i Kronen som Perlerne i Guldet og lyse blandt Folket i Kongeriget, som Stjernerne paa Himlen, saa de selv gjorde ret til Eksempel for de andre og ogsaa skaffede Ret; de skulde sidde i Kronen og vise al Ære og Troskab mod Hovedet, der bar den, nemlig Kongen; det vilde være de rigtige Ædelstene i Rigets Krone. Ædelstenene var kostbarere end de andre Sten, Rigsstænderne; dog smykkede de alle Kronen; de var fast indfattet i Kronen, for at de ikke skulde falde ud; thi man vilde ikke gerne miste en af de ædle Stene deri. Om nu Djævelen slog til, saa en af de ædle, dyrebare Stene faldt ud af Kronen — hvad Gud forhindre! Dog kunde store Herrer ikke være saa sikre; de skulde se til, at de blev hos Gud og Retten — saa kunde de vel faas igen, selvom de havde faaet slemme Stød; Kronen var slet ikke fortabt af den Grund. Hvordan maatte det ikke have været for Kristus, da det store Æble Judas faldt ud af hans Krone? Hvordan maatte det ikke have været for David, da hans egen Søn Absalon rejste hele Kongeriget imod ham og drev ham ud? Men Gud blev Dommeren; Absalon omkom ynkeligt, og David vedblev at være Konge²⁾. Hvordan maatte det ikke have været for den gode Kong Henrik, mod hvem en rigtig Djævel, Pave Hildebrand³⁾, rejste nogle tyske Fyrster og Bisper;

1) Ordsprog 24, 21. — 2) 2. Sam. 15—18. — 3) Gregor VII.

han sendte Kejserkronen til den schwäbiske Hertug Rudolf, og derved blev der udgydt meget Blod; men til sidst mistede Hertug Rudolf i Slaget ved Merseburg sin højre Haand; den blev hugget af, og da han laa til Sengs, blev Haanden bragt til ham, og han sagde da til de omkringstaaende Bisper: Det er den Haand, hvormed jeg har svoret til Kejser Henrik; Gud har straffet mig, og I Bisper kan se, hvad I har raadet mig til! Saaledes bekendte Hertugen, at han havde været en Oprører, og han døde ynkeligt. Dette var et grupvækkende Eksempel, som burde tilskynde enhver til Lydighed og Trofasthed. Dette blev ikke sagt, fordi Dr. Bugenhagen ansaa det for øjeblikkeligt fornødent her, men udelukkende, fordi man ikke burde fortie Guds Værk; det vilde heller ikke være tjenligt ved denne Kroning at rejse nogen Mistanke. Hvilken Skade Krig, Oprør og den Slags bragte med sig, det havde de tilstedeværende jo desværre tilstrækkeligt bragt i Erfaring; Gud være lovet, at det var kommet til den nuværende Tilstand!

Kongen og Dronningen ventede sig nu alt godt og Trofasthed fra Undersaatternes Side, og disse havde nu i Dag hørt deres edelige Løfter. Til Gengæld vilde enhver vel vide at forholde sig over for Majestæterne efter sin Ed og Forpligtelse i Trofasthed og Ære, for at alt det slemme, der tidligere var hændt, helt kunde blive glemt, som det burde og maatte; saa vilde Ædelstenene sidde i den gyldne Krone med al Ære.

Endnu eet havde Dr. Bugenhagen nær glemt at sige om Kronen, og det var endda det allerbedste; men ingen Guldsmed tænkte derpaa og Verden lagde ikke Mærke dertil: Kronen var aaben foroven, mod Himlen, til Tegn paa, at over Konge og Dronning, over Land og Adel skulde Gud alene regere. Derfor skulde de have Gud for Øje, høre og lære hans Ord; saa vilde han ogsaa velsigne dem med Fred og give dem Held i dette jordiske Rige; Kristus havde sagt: Fremfor alt, søg Guds Rige og hans

Retfærdighed, saa skal alt det andet blive Eder tilkastet¹! Bugenhagen sluttede med en kort Bøn om, at Gud vilde velsigne Kroningen for dem².

Ordinatoren gik hen til Kongen og gav ham Haanden med sædvanlig og behørig Reverens; ligesaa gav han ogsaa Dronningen et Haandtryk. Det var Signalet for Trompeterne og Basunblæserne, der straks istemte en Fanfare. Derpaa begyndte Dr. Bugenhagen og Præsterne at synge: Te Deum laudamus; Koret sang Salmen til Ende, ledsaget af Orgelspil, Vers efter Vers. Saa sang Ordinatoren alene: Salvum fac populum, Domine! — Herre, frels dit Folk! — og Præsterne fortsatte: Et benedic hereditati tuæ! — Og velsign dit Arverige! — hvorefter Koret sang Resten af denne Salme³.

Med det blottede Sværd i højre Haand læste Kongen nu med maadeholden Stemme Dagens Evangelium⁴; han erkendte, at Sværdet ikke vilde blive svækket, men styrket ved Evangeliet, og at han havde lovet at tjene Sværdet og Evangeliet til Fordel for sine besværede Undersaatter. Imedens stod Rigsraaderne med de andre Regalier foran Kongen. Før han talte, blev der sunget Halleluja, og da han tav, sang man Credo⁵ og derefter en af Dagens Salmer. Saa fulgte den latinske Præfatio om den hellige Treenig-

¹) Matth. 6, 33.

²) *Ceremoniellet*, p. 56—62. — *Lauterbeck*, p. XXXVI a—XXXVIII a. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Ceremoniel*, p. 26—29. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 71—76.

³) *Ceremoniellet*, p. 62: «Hic dat ordinator manum regi cum debita et consueta reuerentia; similiter et reginę. Vbi hoc vident tubicines statim tubis canunt. Postea ordinator cum presbiteris incipit: Te Deum laudamus; cantores pergunt canere cum organis: Saluum fac populum tuum, Domine! Presbiteri vero: Et benedic hæreditati tuę; reliquum iterum cantores». — *Lauterbeck*, p. XXXVIII a. — *Kapp*, p. 623. — *Werlauff*, p. XXIX. — *Münters Udlog*, p. 6 flg. — *Münters Ceremoniel*, p. 29. — *Mohnikes Udlog*, p. 39 flg. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 75 flg. — Saluum fac populum etc. er Davids 28. Salme, 9. Vers.

⁴) Se Side 339, Note 1.

⁵) Den nikæneansk-konstantinopolitanske Lærebekendelse, der lyder

hed¹, og Sanctus² blev sunget. Derefter blev Consecratio forrettet paa Tysk³ og det hellige Sakramente uddelt, medens Agnus Dei⁴ blev sunget; efter Nadveren, hvori Kongen og Dronningen efter det tidligere meddelte ikke deltog⁵, blev der bedt en Bøn; saa lystes Velsignelsen over Menigheden og Salmen: Da pacem domine etc.⁶ blev sunget. Kongen blev nu atter ført til sin Tronstol, og fra Koret holdt Dr. Bugenhagen en kort Tale paa Tysk og derefter en Præst fra Prædikestolen en Prædiken paa Dansk, og dermed var Messen forbi⁷.

i enhver romersk-katolsk Messe og som Trossalme ogsaa ofte ved lutherske Gudstjenester.

1) Præfationen kaldes i den romersk-katolske Messe de Responsorier og Bønner, der indleder Liturgiens Højdepunkt, Canon missæ; Slutningen af Bønnen leder over i Lovprisningen.

2) Sanctus, den serafiske Lovprisningshymne i Messen i nær Forbindelse med Hosianna og Benedictus.

3) Consecratio, Brødets og Vinens Indvielse ved Nadveren.

4) Agnus Dei (»O, du Guds Lam«), Led i Nadverliturgien.

5) Se Side 316.

6) Denne Salme blev dog vist sunget paa Tysk, efter Kapp, Münter og Mohnike at dømme.

7) *Ceremoniellet*, p. 62 flg.: »Rex dextra gladium apertum tenens legit euangelium de die. Agnoscens gladij potestatem euangelio non destrui, sed confirmari. Ideo et se velle gladio seruire euangelio pro afflictis subditis. Sequitur haleluia. Post euangelium credo. Sequitur cantio de die. Postea præfatio latina de trinitate. Sanctus. Consecratio germanice. Communicatio, et interim agnus dei etc. Vltima collecta. Benedictio. Vltima Collecta [her efter følger Bønnens Ord]. Benedictio [Velsignelsens Ordlyd følger her]. Canitur: Da pacem, domine etc. Finis«. — I den ovenstaaende Fremstilling har jeg fulgt Ceremoniellet; *Beretningen*, p. 11, frembyder nogle Forskelligheder herfra: »Vnd do id nu in der misse beth thom euangelium gekamen, heft syck ko: d^t: vor den ordinator nedder gekneet vnd van eme de benedictio entfangen vnd darna dat euangelium middelmetiger stemme geleszen, dat blote swert in der rechteren hant hebbende, vnd de anderen insignia hebben de vorigen vorordenten rykeszrede vor dem koninge gehalten. Vnd darna isz de koninck wedder in synen stoel geuort, vnd heft Pomeranus de ordinator do vort einen dudeszken korten sermon gedan vor dem kore, vnd dar na ein predicante einen denszken sermon vp dem predickstole, vnd alszdo furdan isz de misse geendiget worden«. — *Lauterbeck*, p.

Selve den kirkelige Handling var til Ende, og medens den havde staaet paa, var de tolv Præster stadig blevet staaende ved Alterets to Sider, iført deres Röklin; kun Kongens og Dronningens Hofpræster havde under Handlingen gaaet Ordinatoren, Dr. Johann Bugenhagen til Haande¹.

Nu traadte Kristian III hen til Højalteret; med Ryggen mod dette stod han og kaldte efter en Seddel dem frem, der skulde slaas til Riddere i Dagens højtidelige Anledning, nævnte dem ved Navn enkeltvis, efterhaanden som de skulde op og modtage Ridderslaget. De gik op foran Kongen og knælede ned paa Fløjlskammelen; til hver af dem i Særdeleshed rettede den tyske Kansler Wolfgang von Utenhof en lille Tale, hvorefter Kongen gav dem Slaget paa Skulderen med det blottede Sværds flade Klinge. Der var i Følge Beretningen henved ti, som saaledes blev slaaget til Riddere; blandt dem var den holstenske Marsk Melchior Rantzau, Borgmesteren fra Danzig Johann von Werden og to af Herrerne i det svenske Gesandtskab, nemlig efter andre Kilder Gustaf Olsson Stenbock og Kristoffer Andersson Röd; de øvrige var Danskere, og blandt dem var Peder Skram². Et pinligt Intermezzo var der i denne Ceremoni; skønt Borgmesteren fra Hamburg Johan Rodenburg blev raabt op af Kongen,

XXXVIII a—b. — *Kapp*, p. 623 flg. — *Werlauff*, p. XXIX flg. — *Münters Udtog*, p. 7. — *Münters Ceremoniel*, p. 29. — *Mohnikes Udtog*, p. 40. — *Mohnikes Ceremoniel*, p. 76. — *Gram*, p. 504 flg.

¹) *Beretningen*, p. 11: »Vnd dewile dith allenthaluen, wo vorge-schreuen, dorch den ordinator vnd ander vorhandelt isz worden, syn de anderen twelf prester in oren roggelen stedes by dem altar stande gebleuen, alsze vp itlyker sijdt coers, ane allene des koninges vnd der koninginne predicanten, de beiden hebben summetides de hant wor mede angeslagen vnd dem ordinatori gehulpen etc.«

²) I Peder Skrams *Levned* i D. Mag. 3. R. III, p. 88 flg. hedder det: »der fornævnte Hr. Peder Skram stod for ham paa sine Knæer, haver Hans kongelige Majestæt sagt saa højt, at de det alle hørte, omkring stod: »Du dyre Helt! Du est det vel værd, at jeg skal slaae dig til Ridder«, med videre de Ord, som Kongen brugte i slig Fald«.

kom han ikke frem; Melchior Rantzau blev sendt ned i Kirken til ham; men han var standhaftig og nægtede at modtage Ridderslaget¹.

Hermed var endelig Begivenhederne i Kirken naaet til Vejs Ende. Klokken var blevet to²; der var forløbet ikke mindre end fem Timer fra det Tidspunkt, da Kongens Procession var draget ud fra Slottet. Det maa have været anstrengende ikke alene for Hovedpersonerne, men ogsaa for de mange Tilhørere eller Tilskuere, der fyldte Vor Frue Kirke.

* * *

Da nu Kongens Procession atter forlod Vor Frue Kirke, red og gik Deltagerne deri i samme Orden, som da de om Morgen drog til Kirken; men Kristian III red denne Gang i den kongelige Gyldenstykkedragt, foret med Zobel-skind, bar Kronen paa Hovedet og Scepteret i Haanden. Tyge Krabbe bar som om Morgen Rigssværdet foran Kongen; da havde det været stukket i Skeden; nu var det det blottede Sværd, Marsken førte i Processionen.

¹) *Beretningen*, p. 12: »Vnd do nu de misse vthgeweszen, isz ko: w wedder vmmb vor dat hoge altar geghan, darsuluest den rugge tegen dat altar gekert vnd heft vth einer ceddelen de jhennen geheischet, de tho ridder geslagen scholden werden, welcker, de also na der hant geheischet wurden, syn vor syne ko: d^t: vp den samitten poel liggen geghan, densuluigen vnd idern intsunderge de dutsche canceler eine kleine rede vorgehouden, darna ko: w: demsuluigen dee slege mit dem bloten swerde der flaken sijdt auer de schulderen gegeuen heft, vnd dersuluigen syn vngeuerlich x geweszen, de also tho ridder geslagen syn, manck welckeren syn geweszen her Melchior Rantzow, her Johan van Werden, borgemeister tho Dantzick, vnd twe geschickten vth Sweden; de anderen syn alle denen geweszen. Vnd wowol de borge-meister tho Hamborgh her Johan Rodenborgh des mal van ko: w: geheischet, ock durch hern Melchior Rantzowen beschicket wort, heft he doch szodans nicht annemen willen«.

²) *Beretningen*, p. 12: »Darmit heft alle dinck in der karcken syn entschop genamen vnd isz doch szodans schir gewart beth to twen vren«.

Derefter forlod Dronningens Procession Kirken, ligeledes i samme Rækkefølge som om Morgenen; Dronning Dorothea var nu langt rigere smykket med kostelige Klæder og gyldne Kæder; hun var barhovedet med udslagent Haar; hvorover hun bar sin Krone; i Haanden førte hun sit Scepter¹.

Paa Slottet ventede Kroningstaflet paa de trætte og sultne Majestæter og Gæster, og Klokken var henved tre, før man kunde sætte sig til Taffels. Øverst ved det første og fornemste Bord sad den danske Konge selv; ved sin Side havde han Gustaf Vasas Udsending Lars Siggesson Sparre, den svenske Rigsmarsk; da han repræsenterede en Konge, var han den fornemste af Gæsterne. Dernæst sad Hertug Albrecht af Preussen, efter ham den hessiske Marsk, Landgrev Filips Repræsentant Werner v. Wallenstein, og endelig Dr. Johann Bugenhagen, Ordinatoren².

Ved det andet Bord var anbragt de tre Hertuger, Frants af Braunschweig-Lüneburg, Frants af Sachsen-Lauenburg og Hans af Holsten, Kongens Broder. Derefter sad de øvrige i Rækkefølge efter Stand og Alder, smukt, ordent-

¹) *Beretningen*, p. 13: »Item don nu ko: d^t: wedder vth der kercken gekamen, syn se in der ordeninghe gereden vnd geghan, wo vorhen thor kercken geschen isz, allene dat ko: w: nu in einem konincklyken habite alsze einem gulden stucke, mit szabelen gefodert, gereden vnd de krone vp dem houede vnd den scepter in der hant geuort vnd her Thu Krabbe dat blote swert vorgedragen, dat touorn in der schede stack. Item dar na isz de koninginne ock wedder vth der kercken gekamen in der ordeninge, wo sze darhen geuort isz worden, allene dat sze velemer mit kostlyken klederen vnd gulden keden gecirt isz geweszen vnd blotes houedes, mit vthgespredden haren, de krone vp dem houede vnd den cepter in der hant vorende«. — *Gram*, p. 505.

²) *Beretningen*, p. 13: »Vnd don sze nu alszo wo vorgemeldet tho slate gekamen, isz id vngeuerlich tho dren vren geweszen, ere sze tho diszke gesettet synt worden, vnd hebben bauen am ersten dyszke geseten ko: w: tho Denemarcken, darnegest des koninges tho Sweden geschickter her Lasse Syxtzen, darnegest de hertoch tho Prutzen, darnegest de geschickter des landtgrauen tho Hessen, Marschalck Werner van Walelsten gnomet, darnegest doctor Pomeranus«.

ligt og ærbart. Damerne spiste for sig selv. Ialt blev der ved de to Tafler, Kongens og Dronningens, serveret atten spiselige Retter, og 18 Skueretter blev præsenteret. Efter hvad vor Hjemmelsmand havde faaet fortalt, havde alene Skueretterne kostet over 900 Mark Dansk. Kroningstaflet varede under stor Gammen til hen paa den mørke Aften¹.

Naar det i Beretningen hedder, at det gik smukt, ordentligt og ærbart til, er det vel nok rigtigt; men en Klodsethed fra dansk Side havde dog nær bragt Skandale inde i Spisesalen, hvor Herrerne sad til Bords. Meddelelsen om dette Intermezzo har vi fra Per Brahe den Ældres Fortsættelse af Peder Svarts Krønike, altsaa fra svensk Side, og det var de svenske Gesandter, der var Hovedpersonerne i Optrinet.

Per Brahe fortæller, at Lars Siggesson Sparre meget korrekt var blevet anbragt ved Kongens Side under Taflet, oven over alle Fyrsterne. De andre svenske Herrer — Birger Nilsson Grip, de to nysudnævnte Riddere, Gustaf Olsson Stenbock og Kristoffer Andersson Röd, samt Sekretæren Olof Bröms — fik et Bord for sig selv paa den fornemme Side af Salen, hvor ogsaa Kongens Bord stod, oven over alle Herremænd. Da vilde Kristian III's Hofmarskalk Aschwin v. Cramm have sat Berendt von Melen, Gustaf Vasa's Fjende, hvem den svenske Konge betragtede som en mensvoren Forræder, til Bords sammen med dem. Da Birger Nilsson Grip og de andre svenske Herrer opdagede det, rejste de sig straks og vilde ikke sætte sig igen, før Berendt von Melen var blevet flyttet til et andet

¹) *Beretningen*, p. 13 flg.: »Am anderen dyszke syn geseten de hertoch to Luneborgh, de hertoch van Sassen vnd hertoch Hansz van Holsten etc. vnd darna vp de rege na state vnd older, fin, ordenlick vnd erbarlick. Vnd syn dosuluest gespiset worden tho beiden taffelen, alsze des koninges vnd der koningynnen xvij eten ofte richte vnd achtein schourichte, welkere schourichte, wo ick eigentlick berichtet sy worden, auer ix^e marck densck scholen gekostet hebbenn. Vnd heft szodan etent ofte maltijdt gewart beth in den dusteren auent mit groten frouden«.

Bord; Svenskerne var ret skarpe i deres Udtalelser: Deres Herre og Konge i Sverige havde ikke sendt dem til Danmark for at sidde til Bords med den, der var Forræder mod deres egen Herre; andre kunde gøre, hvad de vilde¹.

Dronning Dorothea, Hertuginde af Preussen og de andre fyrstelige Damer spiste sammen med de adelige Fruer og Jomfruer i et andet af Kongens store Gemakker, over for den store Dansesal. Da nu Taflet var overstaaet, blev Damerne hentet over til Herrerne i den store Dansesal, der overalt var smukt behængt med flamske Tæpper og Gobeliner. Her glædede man sig i festligt Selskab og dansede hele Natten, i stor Gammen, men ogsaa i al Tugt, Ære og Ærbarhed. Med hvilken Statelighed og Ærbarhed det gik til, da den første Dans var overstaaet, siger Beretningen, vilde være alt for langt at fortælle og desuden unødvendigt; alle de, der var vant til at færdes ved Hove, vidste god Besked om sligt. Og som man dansede denne Nat, saadan gik Dansen ogsaa hver Nat i de følgende fjorten Dage².

¹) Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika, utgifven af *Otto Ahnfelt* (i Lunds Universitets Årsskrift 1898, Bd. 34, Avd. 1, Nr. 1), p. 20 flg.: »När the alla samptligen kommo vppå salin med them som budne woro thill konungens maltid, bleff her Lars Siggesson öfuerste sättid giffuitt, åffuan för alla förstar nest wid konungen; the andra suenske herrar finge ett bord för sig sielfua med the frempte och på den sidan som konungens bord stodt j salen, åffuan för alla herremän. Tå wille konungens marschalck Aske w. Kram haffua kommitt her Bärn w. Mällin thill bordz med. Tå her Börie Nielsson och andra suenske herrar thett sågo, stege the strax wp och wille jngalunda sittia, förähn her Bärn måtte haffua sig thådan igen ifrån thett bordett ner bätter thill en annan skiffua, och sade, at [t]herras herre och konung i Swerige hade icke sendt dem thijtt derföre, att the schulle sittia thilbordz med theras egin herres förredere, andra motte giöra huad the wille. Så bleff tå thet talet stillatt».

²) *Beretningen*, p. 14: »Vnd alszdon isz de koninginne mit szampt der hertoginne tho Prutzen, den anderen froychen vnd allen fruwen vnd junckfruwen, de vp dem anderen groten koninges gemake, tegen dem groten dantzhusze auer, ere maltijdt gehalden hadden, geuort worden tho den hochguirden [?] heren vp dat vorgemelde grote gemack

Rostockerbeskrivelsen giver nu Dag for Dag et Referat af, hvad man forslog Tiden med. Det var jo stadig Festdage, og det er ikke uden Interesse at stifte Bekendtskab med de Forlystelser, som de højeste Kredse i Landet dengang hengav sig til ved særlig festlige Lejligheder.

Det ser ud, som om Mandagen den 13. August har været en meget stille Dag — ikke ganske uforklarligt, naar man tager Gaarsdagens Anstrengelser af den ene og anden Art i Betragtning. De høje Herrer begav sig hen paa Turneringspladsen for at tage den i Øjesyn. Efter Skildringen af de følgende Dages Begivenheder at dømme har Stedet været Gammeltorv, foran Raadhuset. Om Mandagen var der dog ingen Dystridt, ingen Ringridning¹.

Derimod gik det løs Tirsdag den 14. August. Ved Tiden om Eftermiddagen drog et større Følge til Raadhuset. Forrest red to smaa preussiske Drengene eller — som man havde fortalt vor Hjemmelsmand — Dværge. Derefter kom, ligeledes til Hest, Dronning Dorothea med fem adelige Jomfruer og den preussiske Hertuginde med syv Jomfruer; de danske Damers Heste bar graa Dækkener, de preussiskes røde. Bagefter kørte i en forgyldt Vogn Hertuginde Elisabeth af Holsten, Kongens Søster, sammen med den unge Hertuginde Clara af Sachsen-Lauenburg. I en lignende Vogn fulgte den unge Hertuginde Anna Sophie af Preussen, en ung Frøken paa syv-otte Aar, som Fortælleren bedømmer hende til². I tre »lukkede«

ofte dantzhusz, dat mit flameszken deken vnd tappeten allenthaluen kostlick gecirt geweszen. Vnd dar heft me de gantze nacht mit groten frouden vnd aller tucht, ere vnd erbarheit hauert vnd gedantzet. Mit wath erbarheit vnd stadtlicheit dat isz togeghan, don de vordanzs gegeuen isz worden, were to lanck to schriuen vnd isz ock ane noth, dan de jhenen, de tho haue vmmbghan, weten szodans woll. Vnd szodan dantzent heft alle auende beth in de xiiij dage faste gewart etc.«

¹) *Beretningen*, p. 14: »Item am mandage isz nichts van steckspele oder sunst sunderges vorhandelt allene dat syck de heren vp der steckbane keren hebben etc.«

²) Hertuginde Anna Sophie af Preussen var ti Aar gammel.

Vogne, Vogne udstyret med en »Himmel«, kørte en hel Del Adelsfrøkener. Dronningen var hele Tiden eskorteret af fire-seks Riddere med en Del Drabanter¹.

Hele dette Følge drog fra Slottet til Raadhuset, hvor der formodentlig har været rejst en Tribune til Damerne, saa de kunde fryde deres Øjne med den mandige Idræt, der skulde øves paa Rendebanen foran dem. Uden om paa Torvet har uden Tvivl Københavnerne staaet tæt pakket som ivrige og oplagte Tilskuere. To Par deltog i Dystridtet denne Dag, og det foregik med spidse Lanser. Det første Par var en Mecklenburger Joachim Preen, en af Kristian III's tyske Hofmænd, og Holsteneren Breide Rantzau til Bollingstedt, en af Kristian III's Hærførere; han havde indtil for faa Maaneder siden været Krigsfange efter sit Nederlag ved Heiligerlee i August 1536. Her var han og Modstanderen jævnbyrdige: de rendte begge hinanden af Hesten paa Riddersmænds Vis. Det næste Par var Holsteneren Otto von Damm, en anden af Kongens tyske Hofsinder, og en Pommeraner Joachim Remmin; det forløb mindre heldigt, for de stødte ikke rigtig sammen, og Pommeraneren rendte Holsteneren om med Hesten².

¹) *Beretningen*, p. 15: »Item am dinxtedage vngeuerlich tho twen slegen isz de koningyn mit viff junckfrouen vnd de hertoginne tho Prutzen mit vij junck[frouen] — der koninginnen junckfrouen perde mit graw vnd der prusseszken mit roden decken bespret — tho radthusez gereden, vnd dar vor her syn gereden twe klene prutzke knaben — me szede id scholden twe dwerge syn. Darna syn in einem vorgulden wagen geuaren des koninges suster, ein froichen van Holsten, vnd der koninginnen suster, ein froichen van Sassen. Darna isz geuaren in einem anderen vorguldeden wagen, des hertogen tho Prutzen dochter, ein junck froichen vngeuerlich van vij oder viij jaren, vnd darnegest synt noch gefolget iij sperwagen mit junckfrouen etc. Vnd syn also by der koninginne stedes io iiij ader vj van den ridderen geghan mit itlyken drauanten etc.«.

²) *Beretningen*, p. 15: »Vnd syn des dages done vort twe paer thor bane gekamen vnd hebben scharp geraten, alsze thom ersten einer gnomet Jochim Pren, ein Meckelnborger, vnd Brei Rantzow, ein Holste,

Om Onsdagen den 15. August gentog dette Sceneri sig; de høje Damer blev som Dagen før eskorteret til Raadhuset, og paa Rendebanen var der tre Par, som brød en Lanse med hinanden. Først mødtes Hertugen af Braunschweig-Lüneburgs Marsk Jürgen v. Wenlach med Kristian III's Mundskænk Burchart v. Bommelberg; de rendte hinanden af Hesten. Næste Par var Hertug Frants af Sachsen-Lauenburg og Heinrich Daldorff, og det var Hertugen, der maatte bide i Græsset. Til sidst var det en Lüneburger ved Navn v. Pommern og den unge Holstener Moritz Rantzau til Hanerau, en af Kongens tyske Hofmænd, der tog sig en Dyst; Holsteneren gik af med Sejren¹.

Om Torsdagen den 16. August var det blevet daarligt Vejr; det regnede og blæste, saa man opgav alt, hvad der hed Dystridt, for den Dag og antagelig i Stedet har hengivet sig til mere stilfærdige indendørs Fornøjelser².

Fredag den 17. August var en stor Dag. Ikke mindre end fire Par prøvede Kræfter paa Turneringspladsen, og blandt dem var selve Kongen. Han mødtes i en Dyst med Landgrev Filip af Hessens Gesandt og Marsk Werner von Wallenstein; først rendte Kristian III Marsken om med Hesten; men i næste Omgang stødte de sammen paa regulær Vis og saa haardt, at de begge faldt bag af

vnd renden syck beide ritterlick toszamende aff. Darna einer gnomet Otto van Damme, ein Holste, vnd Jochim Remmyn, ein Pamereninck, dropen nicht recht, sunder Remmyn rande den anderen mit dem gulen vmmbe.

1) *Beretningen*, p. 16: »Item am middeweken reth de koninginne vnd de hertoginne to Prutzen in vorgemeldter wisze weddervmmbe tho radthusze, vnd do suluest hebben gesteket ofte scharp gerandt iij paer, alsze erstlick Jurgen van Wenlach, des hertogen tho Luneborges marschalck, vnd Borchwart von Beummelbarch, ko: d^t credentier ofte vorstinder, vnd villen beide. Darnegest hertoch Frantz van Sassen vnd Hinrick Daldorp, vnd isz de hertoch gefallen. Darnegest . . . [første Del af Navnet in blanco] Pameren, ein Luneborger, vnd Mauritz Rantzow, ein Holste, vnd isz de Luneborger gefallen.

2) *Beretningen*, p. 16: »Item am donnerdage isz nicht gerant, dewile id regende vnd weigede etc.«.

Hesten; Kongen kom først paa Jorden, medens Wallenstein faldt af sidst og dermed vandt. Den næste Kamp stod mellem en Lüneburger og en Holstener, og Lüneburgeren gik af med Sejren. Det tredie Par, to Holstenere, skulde mødes med stumpe Lanser, der endte i noget, der lignede Kroner. De rendte saa voldsomt sammen, at Lanserne gled af for Stødet; Hestene stødte Hovederne mod hinanden med et Brag, og den ene af dem faldt død om paa Stedet, antagelig med brækket Hals; ogsaa den anden Hest blev liggende i Knæ en Stund efter Faldet og kunde næppe rejse sig igen. Det næste Par mødtes med spidse Lanser; det var en Preusser og den danske Adelsmand og Søhelt Peder Skram, Sejrherrn fra Svendborg Sund. Han beviste, at han ogsaa paa Landjorden forstod at klare for sig, for det var Preusseren, der maatte bide i Græsset¹.

Om Lørdagen den 18. August regnede det atter, og der var tomt og stille paa Rendebanen paa Gammeltorv. Des livligere synes der at have været paa Slottet om Aftenen. Hertugen af Braunschweig-Lüneburg og Kristian III's holstenske Marsk Melchior Rantzau formummede sig sammen med nogle andre medsvorne lystige Fætre, sværtede sig og opførte en større Maskerade for Kongen. Dermed var Tonen angivet for Aftenen, og medens Dansen gik, har der utvivlsomt været megen Spøg og Latter, for næsten alle de adelige

¹) *Beretningen*, p. 16: »Item am fridage randen iiij paer, alsze erstlick de konninck suluest mit dem geschickten des landtgrauen tho Hessen, marschalck, vnd rande ko: w: thom ersten den g[e]schickten van Hessen mit dem gulen vmmb; thom anderen randen se szo ritterliken tho hope, dat sze beide hinder dem gulen legen; jedoch isz de Hesse lesz gefallen. Item dar na ein Luneborger vnd ein Holste, vnd isz de Holste gefalien. Item dar na tve Holsten mit kroneken vnd randen szo heftich tho hope; dewile de kroneken affglippeden, dropen de perde mit den koppen, dat dat eine in den fues to syttende kam vnd kume konde wedder vpkamen, vnd dat ander doeth vp der bane beliggende bleff. Item darna wedder ein par scharp, alsze ein Prutze vnd ein Dene, Peer Schram gnomt, vnd de Dene wan. Vnd de konynginne vnd hertoginne tho Prutzen isz vor erst stedes to radthusze gereden geweszen wo vorgemeldet etc.«.

Jomfruer og de unge Adelsmænd var blevet sminket eller sværtet sorte i Ansigtet, saa de lignede et Selskab af Negre¹.

Søndag den 19. August Kl. 1 om Eftermiddagen begyndte den store Turnering. I den deltog ikke færre end fjorten Par, sammensat af baade Danskere og Tyskere. Kongen selv var med i Legen, og — siger Fortælleren — mange andre, som han kendte, deltog i dette Ridderspil. Turneringens første Par var Kristian III med Rigsraad Mogens Gyldenstjerne som Modstander. Næste Par var Melchior Rantzau mod en anden af Kongens Hærførere, den øverste Feltherre Kristoffer von Veltheim. Den holstenske Marsk havde ladet sin Hest smukt udstyre: paa Seletøjet var der rigt besat med Sølvklokker eller Sølvbjælder. Tredie Par bestod af Mecklenburgeren Joachim Preen og den danske Adelsmand Børge Trolle, Kongens Fodermarsk og Lensmand paa Aaahus. Som det fjerde Sæt Modstandere mødtes Kongens tyske Hofsinde Axel van Werden og Jeppe Tordsen Sparre til Lyngbygaard, der under Grevefejden havde kæmpet paa Kristian III's Side baade til Lands og til Vands, og som nu var Lensmand paa Bosjö Kloster. Derefter turnerede Kongens danske Hofmand Lave Brahe til Krogholm og Vidskøfle — han, der i Slaget paa Øksnebjerg havde faaet sin Næse skamferet for Livstid med et Spydстик — med den unge Holstener Heinrich Rantzau til Nienhus og Eskildsmark, en af Kongens Kreditorer fra Krigens Tid. Sjette Par udgjordes af Holsteneren Otto von Damm og Jyden Thomas Iversen Juul til Palsgaard, og efter dem kom altsaa otte Par til; vort Øjenvidne opgiver at nævne dem alle, men fortæller dog om en af disse sidste Deltagere — hans

¹) *Beretningen*, p. 17: »Item am sunnauende regendet auermals, vnd isz nicht gerandt. Auers tegen den auende hadde syck de hertoch to Luneborg vnd Melchior Rantzow mit welken anderen vormummet vnd besmert vnd brachten ko: w: vnd villichte anderen vp dem slote e mummenschansze, vnd donesuluest thom dantze weren faste alle junckfruwen vnd mans swart vnder ogen besmert gewesen etc.«

Navn har han aabenbart ikke kunnet faa fat paa — at han havde en blind Hest; men han trak en Bjørneskindshue over Hovedet paa den, og saa klarede den sig lige saa pænt som de andre Heste. Et noget ejendommeligt Optrin afsluttede den store Turnering. Denne endte efter Programmet med, at samtlige Par paa een Gang rendte mod hinanden som i et drabeligt Rytterslag; men under Sammenstødet blev to af Danskerne rendt omkuld, baade Hest og Mand, og de slog sig slemt. Naar Kongen under denne Kamp opdagede en eller anden, der ikke havde nogen Modstander og altsaa ikke noget at bestille, red han selv imod Manden og skaffede ham noget at gøre med at forsvare sig. Kristian III optraadte saaledes, som det sømmede sig for en rigtig Ridderkonge, og det spændte naturligvis ikke af, uden at der ogsaa vankede nogle drøje Knubs til ham selv. Visiret paa hans Hjelm fik saa haardt et Stød eller Hug, at det bogstavelig talt gik i Baglaas. Man kunde ikke faa det vristet op igen paa Turneringspladsen, saa da Deltagerne i Turneringen forlod Rendebanen, saa man det Særsyn, at medens alle de øvrige Herrer red med opslaaet Visir, havde Kongen stadig lukket Visir. Nu trak Kæmperne af den besværlige og tunge Turneringsrustning; det er formodentlig sket paa Slottet for Kongens Vedkommende; men derefter vendte man tilbage til Gammeltorv, hvor et Par fra Sachsen-Lauenburg red Dystridt med spidse Lanser, Dagens sidste Kamp¹.

¹) *Beretningen*, p. 17 flg.: »Item am sundage tho einer vren wort de torner angefangen, vnd in szodanne torner weren xiiij paer, beide dusesck vnd densck, vnd dar wasz mede inne ko: w: suluest, vnd manck anderen, szo ick dar van gekant, hebben dar mede gewest vnd toszamende thornert: vor erst ko: w: vnd tegen ene her Mansz Guldenstern; darnegest her Melchior Rantzow, de syn hinder gerede achter allenthaluen mit sulueren schellen ofte klocken besticket gehat, vnd tegen eme [sic!] Cristoffer van Feltem; darnegest Jochim Pren vnd Breg Trull, ein dene; item Axel van dem Werde tegen Jeppe Turszen; item Lage Brade vnd de junge Hinrick Rantzow; item Otto van Damme vnd Thomas Siuer, ein jute etc. vnd sust ander meer, manck den noch einer, gnomet [Navnet in blanco], hadde einen blinden gullen,

Mandag den 20. August Kl. 1 om Eftermiddagen begyndte Svendenes Turnering. Den indledtes med en Kamp paa spidse Lanser mellem Hertug Frants af Braunschweig-Lüneburg og en af hans egne Adelsmænd; de stødte temmelig voldsomt sammen, men blev dog begge siddende paa Hesten. Saa tog Svendene selv fat; de var kun syv ialt; men alligevel varede deres Dyst til Kl. 6 om Aftenen; først da vilde de trække sig tilbage og drage bort. Derefter red endnu et Par Dystløb med spidse Lanser; men de gjorde ikke meget ud af det¹.

Samme Aften holdt Kongen en prægtig Festbanket i den store Dansesal paa Slottet. Vor Beretter havde faaet nogle Oplysninger om dette Gæstebud af en Mand, der havde ladet sig forlyde med, at han med egne Øjne havde set Registre og Fortegnelser vedrørende Banketten. Denne Gang spiste Damerne sammen med Herrerne, og man sad

dem he einen baren huth auer den kop getagen, vnd desulfte makede id sere gude. Vnd don sze nu altohope toszamende gerant, syn twe denen mit gulen vnd manne vmpgerant worden vnd hebben syck weidelyken vmme de koppe geslagen. Vnd dar ko: w: einen gesehen, de nicht to donde oder neinen iegens man gehat, den heft he angerandt vnd densuluigen to donde vnd to schaffende gemaket; dar auer syne ko w ock nicht vorgeten vnd vorschont isz worden, dan de helm isz eme alszo hart dar auer togeslagen worden, dat me densuluigen nicht heft wedder vpkrigen konen; sunder heft syne ko: d^t: alszo mit tho geslatem helmen mit den anderen, de alle ore helme apen gehat, don de thorne geendiget geweszen, van der bane riden mothen. Item dar na, don syck de thorners wedder vthgekleidet gehat, vnd ko: w: szampt dem hertogen to Prutzen vnd anderen vorgemeldeten fursten weddervmmb thor bane gekamen, hebben dosuluest noch twe Sassen scharp gerandt«.

¹) *Beretningen*, p. 18: »Item am mandage tho einer vren isz dat geszellen steken angefangen worden; jedoch heft vor erst scharp gerandt hertoch Frantz tho Luneborgh mit einem syner eighen eddellude, dropen temelick vnd bleuen doch beide besyitten. Vnd darna isz dat gesellen steken geholden vnd wowol orer nicht meer alsze vij perszonen darinne geweszen, so heft dennoch szodans gewart beth vp den auent to vj vren, ere sze alle hebben wyken vnd afftehen willen. Darna hebben done noch ein paer scharp gerant; sze makeden dar auers nicht vele aff etc.«.

parvis til Bords. Saa mange deltog i den kongelige Festmiddag, at der var dækket ved syv Borde. Før selve Spisningen tog sin Begyndelse, var der Præmieuddeling til de Svende, som i Eftermiddagens Turnering havde vist sig at være de dygtigste. Det var en overdaadig Middag, Kongen gav sine Gæster. Vor Hjemmelsmand fortæller, at den bestod af ikke mindre end 301 Retter, for største Delen serveret paa Sølvfade og i Sølvskaale. Alene af Fiske- og Kødretter til at spise var der 48 smukt forgyldte, foruden Supper og Stege uden Forgyldning, Bagværk, Sukker og Konfekt med eller uden Forgyldning; en god Part af det store Antal Retter har vel nok været Skueretter. Natten igennem dansede, spiste og drak Kroningsgæsterne under stor Fryd og Gammen, og bag den knappe Beretning aner man, at Slotsholmen hin Nat mellem den 20. og 21. August har staaet paa fire gloende Pæle¹.

Det er sikkert ikke noget Tilfælde, at der ikke er optegnet noget om Tirsdagen den 21. August. Det har formentlig været en stille Dag, helliget Søvnens og Eftervirkningerne af Gaarsdagens og Nattens Konsumering.

Onsdagen den 22. August stod i Opbruddets Tegn. Paa

¹) *Beretningen*, p. 19: »Item am sulften mandage auende heft ko: w: ein pancketh gehalten vp dem groten dantzehusze, vnd syn darsuluest in szodanne pa[n]ckette (wo ick berichtet van einem, de syck horen laten, dat he hadde de schrift ofte register gesehen, dar szodans inne vortekent geweszen) gespisset vnd vp vij tafelen, dewile dat fruwen temmer dosuluest ock vp de husze gegeten vnd ein vmmb den ander, alsze fruwe vnd man, gesettet geweszen, gestellet synt worden iij^c vnd ein richte, thom meren dele alle in sulueren vathen vnd schottelen, manck welckeren richten scholen geweszen syn allene xlviii etende richte van viszke vnd fleszke vorguldet, ane anderen szaden vnd braden vnuorguldet vnd anderen backelsze vnd sucher vnd krude, dath ock ein part dennock vorguldet geweszen. Vnd heft szodan pancket de nacht vth gewart, vnd vor anfang des panckettes im dantze iz den jhennen vor erst de danck gegeben worden, darna sze im geszellen steken dat beste gedan hadden. Vnd also heft de froude de nacht auer gewart mit dantzen, eten vnd drincken etc.«.

denne Dag drog det meste af Adelen bort; Hertugerne af Braunschweig-Lüneburg og Sachsen-Lauenborg sendte ogsaa deres Ryttere af Sted, maaske — som Beretningen siger — for at formindske de store Omkostninger, deres Ophold i Hovedstaden forvoldte den danske Konge. Hertugerne blev endnu nogen Tid; men der blev ikke mere foretaget Ringridning eller redet Dystløb eller andre af de Fornøjelser, man havde moret sig med i de foregaaende Dage. Ogsaa den hessiske Marsk rettede Kursen mod Hjemlandet, medens Hertugparret af Preussen først drog hjemad Fredag den 31. August; de preussiske Ryttere var dog et Par Dage før blevet sendt til Vordingborg, maaske for at blive afskibet derfra¹. De Ordre, Kongen sendte Bispegaarden i Roskilde, Klostrene i Ringsted, Sorø og Antvorskov, Lensmanden Knud Rud i Korsør, Staden Nyborg og Næsbyhoved Slot ved Odense om at sørge for Nattekvarter til Hertugerne af Braunschweig-Lüneburg og Sachsen-Lauenborg og til Werner v. Wallenstein, viser, hvilken Rute disse Herrer og deres Følge tog: over Storebælt og Lillebælt og derefter Syd paa².

Adskillige af de andre Kroningsgæster er vel afrejst ved samme Tid; men andre forblev endnu nogen Tid, og Grunden hertil var den, at der før og efter Kroningen blev ført en Række vigtige politiske Forhandlinger. Disse skal her kort nævnes; men forinden skal jeg bringe et lille Træk

1) *Beretningen*, p. 19 flg.: »Item am middeweken isz faste de meste adel wech getreckt, vnd hebben dosuluest de hertochen tho Luneborgh vnd Sassen ore perde ock vorwech geszant, villichte tho geringeren ko: w: de sware vnkost. Se syn dar ouers noch beth vp . . . [Dato in blanco] . . . gebleuen; men dar isz nicht meer gesteken ofte gerant worden, sunder wesz van frouden vnd haueren vp dem slote geweszen isz. De hertoch to Prutzen isz dar noch am frigidage na Bertolomei geweszen, wowol syne ff g am middeweken dar beuorn syne perde beth to Wardenborch, villichte darsuluest afftoschepende, vorwech geszant heft etc. Finis«. Hermed slutter Rostockerhaandskriftets Beretning.

2) *Tegn. o. a. L.* i D. Mag. 3. R. VI, p. 146.

fra Kroningsdagene i Erindring. Det skyldes den svenske Krønikeskriver Per Brahe den Ældre:

De svenske Gesandter havde i Irritation over, at de ikke rigtig kunde komme nogen Vej med Forhandlingerne, udladt sig med nogle Spydigheder mod det danske Ridder-skab; det havde været saa letfærdigt, sagde de, at det havde hyldet og svoret til saa mange Konger i Danmark paa eet Aar: først Hertug Hans af Holsten, derefter Grev Christoffer af Oldenburg, saa Hertug Albrecht af Mecklen-burg og endelig Kong Kristian. Den gamle Rigmarsk Tyge Krabbe tog dette meget højtideligt; med mange Ord undskyldte og forklarede han Rigsraadernes Handlinger og med saadan Grundighed og Alvor, at Hertug Albrecht af Preussen og de andre Fyrster og Herrer stod og lo deraf, idet de dog skjulte deres Munterhed med Haanden for Munden¹.

Hvis der er en Sandhedskærne i denne Fortælling, kunde det jo nok se ud, som om Tyge Krabbe havde gjort sig til Latter; men det maa dog tilføjes, at de Forhandlinger om konfiskerede Adelsgodser, som ved samme Tid var blevet ført mellem Danske — med Tyge Krabbe som Ordfører — og Svenske aldeles ikke afslører ham som nogen enfoldig Nar; et Par harmfnysende Breve fra Gustaf Vasa i den Anledning giver heller ikke Indtryk deraf².

¹) Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika (se Side 361, Note 1), p. 21: »The andra dagar ther efter bleff ther heller inted sinderligt förhandlatt, thett som Swerigis rijkes crona någett synderligt kunde komma thil godo, wtan ther wankade några skälle ord på thet danska ridderskappedt, att the hade warridt sså lätfärdige, att the hade hyllatt och suoritt sså många konungar i Danmarck på ett åhr, först hertog Hans konungens broder, sedan greffue Christoffer aff Oldenburg, så och hertig Albricht aff Mäckilborg och sså konung Christian. Thett wille en gamal riddare, som hette her Tygge Krabbe, med många ord wndskylla och förleggia med sådan grund och aluar-samhett, att then gamble hertigen aff Prydzen med sampt the andra furstar och herrer stodo och logo i händerna ther ätt«.

²) Gustaf I's Registratur XI, p. 351—55.

Historien hos Per Brahe er snarere Maalestokken for det Had, man fra svensk Side bærede ham med.

* * *

Det var ikke for Kroningens Skyld alene, at Gustaf Vasa havde sendt sine Gesandter til Danmark. Sverige havde deltaget i Grevefejden sammen med Kristian III; men endnu var der ikke blevet sluttet en endelig Fred mellem dette Land og Lübeck. En Vaabenstilstand havde vel den 25. November 1536 gjort Ende paa Krigstilstanden; men den gjaldt kun til St. Hansdag 1537. Formaalet med de svenske Herrers Ophold i København var derfor at forhandle om en endelig Fred, og en saadan kom man til Enighed om i København den 29. August 1537¹.

Hertil kom, at den danske Konge skulde være Voldgiftsmand i en Retssag mellem den svenske Konge paa den ene Side og paa den anden Side ikke mindre end tre Parter, der alle mente at have økonomiske Krav paa Sverige: Lübeck, der vilde have Gustaf Vasas Gæld til Staden fra ældre Tid betalt; Grev Erik af Hoya, der paa Grev Johan af Hoyas — hans Broder, der var faldet i Slaget ved Øksnebjerg — Arvingers Vegne krævede Wi-borg og Nyslott Len udleveret som Arvelen; endelig Berendt von Melen, der krævede sin Hustrus Godser i Sverige udleveret. Under denne Retssag var en Kansler fra Sachsen-

¹) Hvad der her og i det følgende meddeles om de politiske Forhandlinger i København i Sommeren 1537, hviler paa meget indgaaende og detaillerede Undersøgelser vedrørende Danmarks Forhold til Udlandet 1536—1541, som jeg i nogle Aar har foretaget, dels i Rigsarkivet, dels i udenlandske Arkiver; da Meddelelserne ovenfor er en rent summarisk Opregning af visse Fakta, der er revet ud af deres naturlige Sammenhæng, og da det er min Hensigt at forelægge Offentligheden Resultatet af mine Studier i anden Form, har jeg her ikke ønsket at dokumentere mine Oplysninger — bortset fra et enkelt Forhold — for ikke at give dem Skin af større Værdi, end de har. Formaalet med Fremstillingen her er kun at paapege, at der uden om Kroningen grupperer sig nogle udenrigspolitiske Begivenheder af Vigtighed.

Lauenburg Svenskernes Advokat; men Resultatet var negativt; for Berendt von Melens Vedkommende endte det med, at denne Mand, der af Svenskerne opfattedes og behandlede som Landsforræder, forbitret forlod København, endnu mere hadefuld mod den svenske Konge end før.

Den svenske Konge benyttede ogsaa Kroningen som Anledning til endnu engang, som et Par Gange tidligere, at forsøge paa at overtale Kristian III til at løslade den fangne Roskildebisp Joakim Rønnow; det skete i et Brev af 3. August, men uden at Gustaf Vasa naaede sin Hensigt. Paa den anden Side beklagede man sig fra dansk Side over nye svenske Toldpaalæg.

Det svenske Gesandtskabs Ophold i Danmark blev ikke uden dramatiske Begivenheder. Optrinnet ved Kronings-
taflet er nævnt, ligesaa Drilleriet over for Tyge Krabbe. Hertil kom endnu en Hændelse. Gesandtskabets Sekretær, Kongens Camerarius Olof Bröms, havde i sin Forvaring Fortegnelse over alle de Akter, man havde Brug for under Retssagen. Medens han nu var her i København fik han forelagt Rygter om, at hans Konge var blevet vred for nogle Regnskabers Skyld. Forskrækket flygtede han med tre Ledsagere i en Baad for at sejle til Blekinge; i en Storm led Baaden Skibbrud; to af Ledsagerne omkom; men sammen med en Tjener reddede Olof Bröms sig i Land, naaede under falsk Navn til Ystad, og herfra slap han over til Mecklenburg, hvor han i de følgende Aar konspirerede mod Gustaf Vasa sammen med en Del andre landflygtige Svenskere.

Da Kristian III den 21. Juni i sit Brev til Landgrev Filip af Hessen beklagede, at denne ikke kunde komme til Kroningen, skrev han, at han ellers havde adskillige vigtige Anliggender at tale med ham om, og han gjorde nærmere Rede for, hvad det drejede sig om. Paa Rigsdagen i Oktober havde Kongen opnaaet, at Rigsraadet og Stænderne havde antaget hans Søn Frederik til Tron-

følger. I Tilfælde af, at han selv afgik ved Døden, før Frederik var blevet myndig, skulde Regeringen føres af en Formynderstyrelse, bestaaende af Dronning Dorothea og dem, hun forordnede dertil, indtil Sønnen naaede Myndighedsalder. Kristian III bad nu Landgrev Filip betænke, hvorledes der i et saadant Tilfælde, hvor Riger og Folk skulde regeres af Enke og et umyndigt Barn, vilde blive »praktiseret« mod dem af alle Modstandere; i Riget boede der alle Slags Folk, trofaste og utro. En Del af hans Raader, som dog ellers skulde hjælpe og raade til at forudse et saadant Tilfælde, afholdt sig derfra, fordi de havde svoret og forpligtet sig lige stærkt over for Kristian III's Broder — Hertug Hans (den Ældre) af Holsten — som over for ham selv.

Kongen mente, at Spørgsmaalet ogsaa maatte være Landgreven og hans andre tyske fyrstelige Venner magtpaaliggende, da de antagelig gerne vilde være med til at sikre hans Efterkommere mod alle saadanne Vanskeligheder og Farer. Selv var han uerfaren i slige Sager, og han bad derfor Landgrev Filip sende en af sine Raader til København til Kroningen med Befaling til paa Filip's Vegne at give ham Raad om, hvad han skulde gøre for at hindre fremtidige Oprør og andre lignende Vanskeligheder¹.

Den 20. Juli blev der udfærdiget Instruks for den hessiske Marsk Werner von Wallenstein, som skulde repræsentere Landgrev Filip ved den danske Konges Kroning og afgive Betænkning om det Spørgsmaal, Kongen havde rejst, Formynderregeringen. Det blev paalagt Marsken at anmode Kongen om en Samtale uden Rigsraadernes Nærværelse, hvor han kunde fremsætte Filips Raad. Landgreven mente, det vilde være hensigtsmæssigt, at Kongen tilforordnede nogle Rigsraader, der altid havde vist sig trofaste, til at være Formyndere sammen med Dronning

¹) Brev af 21/6 1537 i Politisches Archiv des Landgrafen Philipp des Grossmütigen, Marburg, Nr. 1760.

Dorothea. Var det vanskeligt for ham at finde tilstrækkeligt mange af den Slags Mænd i sit eget Rige, kunde han godt supplere dem med nogle Udlændinge, der saa skulde have Befaling til at sørge for, at den unge Konge blev opdraget i den evangeliske Tro.

En saadan Ordning kunde Kristian III fastsætte i Form af et politisk Testamente, og de paagældende Medlemmer af Formynderstyrelsen skulde med Ed forpligte sig til at tjene den unge Konge. Det vilde ogsaa være nyttigt at faa Rigsraaderne, Stænderne, Hovedsmændene paa Borgene, Adelen, Byerne, kort sagt alle Undersaatterne, til at forpligte sig over for Tronfølgeren, at de vilde være lydige mod Formynderregeringen, til han selv overtog Styrelsen, og forpligte sig til at holde Kristian III's Testamente; de skulde give Reversaler derpaa. Disse Aktstykker skulde ikke opbevares i Danmark, men af Forsigtighedshensyn deponeres paa et sikkert Sted i Udlandet. Tilsvarende Reversaler skulde afgives af alle, der fik Embeder eller tog Borgerskab i Danmark.

Saafermt Kristian III før sin Død ikke havde faaet en Ordning med Kristian II, maatte man befrygte, at hans Børn vilde blive angrebet fra den Kant. Det klogeste vilde derfor være at faa en bestandig Fred med disse Modstandere forinden. Lykkedes det ikke, maatte han sørge for Sagen paa anden Maade; Landgreven kunde endnu ikke sige hvorledes; men om dette Punkt kunde de meget bedre forhandle, naar de og Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen forhaabentlig mødtes personligt i Oktober. Da Filip imidlertid havde mærket, at Kongen gerne i Hast vilde have et Raad, havde han dog ikke villet undlade at give ovenstaaende Raad om at søge Udsoning med Modstanderne.

Endelig fandt Landgrev Filip, at det vilde være af yderste Vigtighed, at Dronning Dorothea ogsaa blev forpligtet til den evangeliske Tro. Var hun allerede Tilhænger af den, var det godt; men det blev sagt, at hendes Moder,

Hertuginde Cathrine af Sachsen-Lauenburg, skulde være Modstander af den evangeliske Sag, og man kunde tænke sig, at Moder og Datter vilde staa sammen, og at Hertug Heinrich af Braunschweig-Lüneburg fik en Finger med i Spillet, og han var katolsksindet. Det var nødvendigt paa alle Maader at sikre Religionen for at undgaa Tvedragt og Ruin¹.

Med denne Mission var det, Werner von Wallenstein mødte op ved Kroningen i August 1537. Jeg har gengivet disse to Breve saa udførligt, dels fordi de angaar Spørgsmaalet om Kronens statsretslige Stilling og dermed til en vis Grad har Tilknytning til Kroningshandlingen, dels for at give et Indtryk af de alvorlige Overvejelser, Kristian III var inde i paa et Tidspunkt, hvor hans Kongeværdighed blev omgivet med en vis ydre Nimbus.

Naar Danzig sendte Gesandter til København, havde Staden ogsaa et dobbelt Formaal dermed: foruden Kroningslykønskninger vilde man fremkomme med forskellige Krav om Erstatninger til Danzigskippere og -købmænd, der havde lidt Skade under Krigsforholdene i Grevefejden; desuden kom de, som de andre Hansestæder, for at faa deres Handelsprivilegier bekræftet, og endelig var der visse Forhandlinger med Sverige, som kunde plejes ved samme Lejlighed.

Lübeck, Lüneburg og Stralsund sendte sine Gesandter i et alvorligt Anliggende. Der bestod endnu et fjendtligt Forhold mellem den danske Konge og de to Byer Rostock og Wismar, den sidste Rest af Grevefejden. De to vendiske Stæder led haardt under dette Forhold, og de tre andre Hansebyer havde allerede i længere Tid drevet en mæglende Virksomhed mellem Modstanderne, og den fortsattes i København i Sommeren 1537.

Hvad endelig den skotske Gesandt angik, saa var han kommet for at give Meddelelse om, at der var sluttet et

¹) Instruks af ²⁰/₇ 1537 for Werner von Wallenstein, Original og Koncept i Marburg (Nr. 1760), Koncepten dog med Datum ¹⁹/₇ s. A.

fransk-skotsk Forbund, og for at opfordre Danmark til at træde ind i det. Det Svar han hentede hos Kristian III viste, at den danske Konge ikke var helt utilbøjelig til at knytte en nærmere Forbindelse med Frankrig og Skotland, samt — om det var muligt — ogsaa med England, og derigennem deltage i et Alliancesystem, der skulde sikre Riget mod den Fare, der stadig truede fra Kristian II's Slægtninge, fra Habsburg.

* * *

Kroningen den 12. August 1537 var Slutstenen paa Kristian III's Erhvervelse af den danske Trone; det blev hans Dynasti, der i over tre Aarhundreder var Danmarks Konger. De ydre Attributer for hans Kongemagt eksisterer imidlertid ikke mere. De Regalier, som blev brugt, da Dr. Johann Bugenhagen i Vor Frue Kirke indviede Kristian III til hans Kongegerning, er forsvundet. Endnu i 1557 nævnes de i en Overleveringsforretning paa Københavns Slot; Kronen var da i nitten Stykker med Ædelsten og Perler i og en rød Setteni-Hue hørte dertil; begge Sceptrene omtales; ligesaa det forgyldte Rigsæble med Korset og det forgyldte Sværd med Skede¹.

¹) Danske Kancellis Rentekammerafd. før 1572: Diverse Nr. 100, trykt i D. Mag. 1. R. V, p. 362. — Meddelelsen om, at Regalierne ikke mere findes, skyldes Musæumsinspektør Gudmund Boesen ved Musæet paa Rosenborg.

Præsten Rasmus Jensen Stages Selvbiografi.

Meddelt af **Bjørn Kornerup**.

Den Selvbiografi, som nedenfor skal meddeles, stammer ganske vist ikke fra en Mand, der har vundet sig et mere bekendt Navn i den danske Kirkes Historie, heller ikke er det store og mærkelige Ting, han ved at berette om i sit Curriculum vitæ. Naar det ikke desto mindre er blevet anset for rimeligt at offentliggøre den, maa Beretningen hertil søges i andre Hensyn. For det første er det en vigtig Opgave, da Kendskabet til Sjællands Stifts ældre Kirke- og Præstehistorie har lidt et saa uerstatteligt Tab ved Bispearkivets Brand 1728, med særlig Omhu ad andre Veje at indsamle supplerende Bidrag til Belysning af dette Emne¹. Men desuden maa det siges, at Selvbiografien i al sin Fordringsløshed indeholder flere ganske interessante Træk. Navnlig er den værdifuld til Oplysning om, hvor vanskeligt det kunde være for en bondefødt Mand i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede at hæve sig over sin Stand og komme ind paa den studerende Bane, og den giver i saa Henseende et tiltalende Billede af den Fremdrift og ubøjelige Viljeskraft, som maa have kendetegnet Forfatteren i hans Ungdom. Ikke uden Grund hedder det i Gravskriften over Stage: »en vel anvendt Ungdom aabnede ham Døren til Herrens Viingård«.

Selvbiografien findes med Forfatterens egen Haand indført paa det forreste Blad i Snodstrup Kirkebog 1752—1813 (nu i Landsarkivet for Sjælland m. m.). I Gengivelsen

¹) Jvfr. Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. VI, 182 ff.

er det tilstræbt at følge Forlægget ord- og bogstavret, dog er Tegnsætningen hist og her lempet efter moderne Regler.

»Anno 1693 d. 31 Augusti er Jeg Rasmus Stage, Sogne Præst til Snodstrup Meenighed, barnfødt paa det Land Ærøe i Tranderup Sogn, og i Tranderup bye, skjønt af fattige, dog ærlige, Christelige og ægte forældre: Min Fader var den ærlige og velagte Mand Jens Hansen Stage, og min Moder var ærlige og Gudfrygtige qvinde Dorte Rasmus datter, begge forlængst i Herren Sal. hensovede. Da nu disse mine Kiære forældre var med mig af Gud blevet velsignet og begavet, lod de mig betidelig, som var næste Søndag effter min fødsels dag, Dom. 13 post. Trinit., ved den hellige Daab i Tranderups Kirke igienfødes, og til et lem paa Christi Meenigheds legeme antages, og som en qvist i Viintræet Christo Jesu indpodes. Saasnart jeg siden ved min fremvekt kunde nogenledes skionne og tale, begynte min Sal. fader self strax at lære mig at læse dansk, og blev ved saa lenge dermed, indtil jeg *perfect* kunde læse, i hvad dansk bog jeg skulde, saavel som og af hannem blev tilholden at lære min *Catechismum* og børne lærdom uden ad; Siden, effterdj den Sal. Mand icke self kunde skrive, men dog hafde lyst til at lade mig det lære, satte hand mig aar 1702 i Skole hos Sognets da værende Skoleholder, ved navn Christian Ernst, hvor jeg *frequenterede* saa længe, indtil jeg temmelig vel Kunde skrive. Og som jeg da self hafde faaet lyst til at *avangere* meere i læsen og skriven, *item* at lære det tydske sprock, og at regne, Men min Sal. faders efne icke var at holde mig i Skolen længere, tog jeg mig self for om Winterdagen, skjønt jeg var kun hen imod 13 aar gammel, da jeg begynte, at *informere* andre børn der og i de omkring liggende byer i det, jeg allerreede kunde og effterhaanden lærte, for derved at fortiene et lidet til hielp at gaa self i Skole for om Sommeren hos andre, som kunde lære mig meere; Des-

imidlertid, som var aar 1706, begav jeg mig effter min Sal. faders raad og Villie i dansk og tydsk Regne- og Skrive-Skole i Ærøes Kiøbing hos Byens da værende Skole Mester, som og tillige med var byeskriver, *Sr Jeppe Hansen*, og blev hos ham saaviit *perfectionered* i Skrive og Regnekonsten, at jeg torde give mig ud for at lære andre det til fornøyelse, hvor og for hvem det skulde være. Aaret dereffter, som var 1707, begav jeg mig over paa en Øe, kaldes *Thorøe*, liggende mellem Fyen og *Taaasing*, hart imod *Svenborg*, hvor jeg af den eene byes indvaanere var begiært til at lære deris børn at læse, skrive og regne; Effter det aars forløb kom jeg igien til Ærøe 1708, og der fra Mickelsdagen og til Paasken 1709 forblev den strenge Winter over. Og som udgangen har viist, hvilket da var Gud alleene bevidst og forbeholden, at Hand hafde noget høyere i sinde at ville bruge mig som et ringe redskab til i sin tid, saa kunde jeg aldrig, som et fattigt barns vilkor paa landet dog gemeenlig bringer med sig, faa det i mit sind at lade mig bruge til bonde-tieniste og grov gierning, som dog alle, heldst mine egne, vilde hafft, og fordj det icke skeede, undrede sig høylig derover og snart hadede og avindedes paa mig derfor med megen spotten og dislige; Men Gud gav mig icke des mindre aldtid i sinde at *adspirere* til høyere, og agte mig videre frem, icke af ladhed at sky hiint, men af *divino instinctu*, for engang at naae det, som Gud sigtede med mig til, som jeg icke da, men siden lærte at forstaa. Der kom mig vel offte i min barndom den tanke ind, at jeg og gierne vilde gaa i *Latinsk* Skole, om jeg engang kunde blive *student*, tænkte jeg, om icke meere, syntis mig dog, jeg vilde være fornøyet; Men den tanke blef stedse nedslagen, og gick bort igien i mange aar, ligesaa offte som den Kom, i henseende at jeg meente, at det mig som et fattigt barn icke var mueligt at Komme dertil for den bekostning skyld, som derved vilde følge; Jeg vidste derfor ingen anden raad end at blive ved det, jeg

da allerede havde lært, indtil videre; begav mig da over til Langeland ved Paasken 1709, og der i en landsbye, Kaldes *Hesselberg* i *Humble Sogn*, *informerede* børn et half aars tid; Kom saa derfra til en bye, heder *Ristinge*, i samme Sogn, og der forrættede det samme ogsaa et half aars tid; Reyste saa hiem igien til mine Kiære forældre, og som min Sal. Moder ved døden afgick samme aar, som var 1710, forblev jeg hos min høysørgende fader indtil samme aars udgang. Dereffter 1711 begav jeg mig effter skickelige folkes raad og befordring over til Langeland igien og der paa løffter om *avange* blev antagen af Kongl. May^{ts} paa den tid værende Herritzfoget *Sr Niels Hansen* paa *Schousboe*¹, og var hos ham som Skriverdreng kun et aar, thj som der icke tegnede til den forfremmelse, som mand effter tilsagn i sin tid skulde vente, det heller icke var Guds øyemærke paa den maade at ville have mig forfremmed, gav jeg mig fra ham igien, og til det forige Skoleholder Embede, hvilket jeg forrættede i en bye, Kaldes *Westerbye* i *Fuglsbølle Sogn* paa Langeland, fra Mickelsdagen 1711 til Paasken 1712. Derfra blev jeg Kaldet af hæderlige og velærværdige, nu Sal. HE^r *Hartwig Haugen*, da Sogne Præst til *Cimmerbølle Meenighed* paa bemelte Langeland², til baade at forestaa Degnetienisten hos ham, saasom ingen Sæde degn der var, men en løbe degn fra *Rudkiøbings Skole*, hvis *Rector* med Degnekaldet var *beneficered*³, skulde ellers opvarte, i hvis stæd jeg blev antagen for tienistens betidelige holdelse skyld, og tillige med for at holde Skole for Sognets børn; Men som den maade der brugtes, at Skoleholderen skulde en dag Spiise hos hver Mand i Sognet, hvilket offte gav fortrædelighed af folket, og den viitløfftige omgang altid gav besværlighed

¹) Niels Hansen blev 8. Marts 1690 Herredsfoged i Langelands Herred (Fynske Registre 1690 Nr. 11).

²) Hartvig Haugen var fra 1701 til sin Død 1718 Sognepræst i Simmerbølle.

³) Jvfr. Vilh. Lütken, Bidrag til Langelands Historie S. 590.

for mig, [s]tundede jeg da effter at faa mit brød noget roligere, hvorføre det da effter halfandet aars forløb i den tieniste skeede, at jeg ved Guds raad [og] forsyn, samt med bemelte HE^r *Hartwig Haugens* gode Villie og egen befordring begav mig 1713 herover til Sælland og Kom strax i tieniste hos ædle og høylærde, nu Sal. *Mag. Jesper Schade*, da værende *Rector* til *Roeskilde* Skole¹, og tiente ham som sin egen tienere, fra Mickelsdagen 1713 og til Paasken 1715, halfandet aar. Imidlertid kom da den forige gamle tanke igien til *Studeringer*, og gjorde sig alt fastere og fastere i mit sind, og blev saa stærk, at den overvandt og dempede alle umueligheds *objectioner*, hvoraf jeg sluttede, at det dog maatte være Guds raad og tilskyndelse, og hand nu vilde viise mig, at hands tid var Kommen ved den gode leylighed, hand gav mig til det Verck, idet jeg var kommen i kiendskab og tieniste hos bemelte gode *Rectorem*, for hvilken jeg da ogsaa aabnede min tanke, og bad ham give mig fri af sin tieniste, og tage mig an i sin Skole, hvilket hand og endelig effter stor forundring og *admiration* bevilgede, og af megen Kierlig yndest tillod mig at have fri tilgang i hans huus, saa længe jeg gick i Skolen, ligesaafuldt som da jeg var i tienisten. Hvorpaa jeg da i Jesu Navn blev *admitted* til Skolen 1715 ved Paasken, da min alders tid var kommen til halfandet og tyvende aar, blev da sat i 1ste *Lectie*, under den da værende *Collegæ*, hæderlige og vellærde *Studiosi Tyge Lange*, siden Kaldet og beskicket Sogne Præst til *Soderup Meenighed*², hans tro og vindskibelige *information*, ved hvilken jeg i 5 fierdingaar gjorde saadan *profectum*, at jeg derfra blev *transfereret* i 5te *Lectie*, hvor jeg under den meget hæderlige og høylærde, siden der-

¹) *Mag. Jesper (Caspar) Schade* (1674—1726) var Rektor i Roskilde 1712—26 (S. N. J. Bloch, *Bidrag til Roskilde Domskoles Historie* I, 62—3).

²) *Tyge Lange*, d. 1739 som Sognepræst i Soderup og Eskildstrup, nævnes ellers hos Bloch, *anf. Skrift* II, 41 først som Horer 1717.

effter kaldet at være *Rector* til Nye Kiøbings Skole i Falster, derfra at være Medtiener i Ordet til *Nyested* i Laaland, atter derfra at være Sogne Præst til *Kippinge*, og nu Sal. hos Gud *Mag. Johan Castrups*, daværende *Collegæ* i *Roëschilde* Skoles 5te *Lectie*¹, hans meget grundige, fyndige og trofaste underviisning og lærdom baade *in Latinis, Græcis* og *Hebræis* forblev i 2 aar; Endelig blev derfra oversat i Mester *Lectie* under bemelte *Rectore Mag. Schade*, og *Con Rectore Mag. Steen Lind*². Da jeg nu et aar hafde nydt disse berømmelige *Rectorum information*, blev jeg effter de 4 aars forløb, som var ald den tid, jeg *frequenterede* den *Latinske* Skole, Kiendt dygtig af *Rectore* at forsendes til *Academiet*, hvorfor hand og med et berømmeligt *testimonio Scholastico* *dimitterede* mig *A° 1719*, da jeg tillige med andre samme aars *Deposituris* blev af de høylærde *Dominis Professoribus* paa det Kongl. Kiøbenhafns *Academie* effter foregaaende *examina et styli et artium* *admittered*, og i de hæderlige *Studenteris* tal *inscriberet*³. Den høyløvede og velsignede Gud i himmelen, som aldtid var særdelis med mig, og gav lykke i mit forehavende, føyede det og siden saa vel for mig effter min *depositz*, at jeg som en *pauper person* fick strax saa viit *subsistence* i Kiøbenhavn, at jeg Kunde blive ved *universitetet* til mine *studeringers* fortsættelse, da jeg til min *Privatum Præceptorem* hafde først den ædle og høylærde *Professore* *juris D^m Weghorst*⁴, og siden effter hans

¹) *Mag. Johan Kastrup* (1675—1730) blev Hører i Roskilde ca. 1715, Rektor i Nykøbing F. 1720 og Sognepræst i Kippinge 1730. Han roses ogsaa fra anden Side som en fortrinlig Skolemand (Bloch, anf. Skrift II, 41; Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie II, 100 f.).

²) *Mag. Sten Lauridsen Lind* (1644—1723), Hører i Roskilde 1684, Konrektor 1712 (Bloch, anf. Skrift II, 17).

³) D. 4. Juli 1719 blev den 26-aarige Erasmus Stage indskrevet ved Universitetet som dimitteret fra Roskilde (Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 425).

⁴) Professor ordinarius i Metafysik og extraordinarius i Jura Henrik Weghorst døde 1722.

dødelige afgang *Profess. Lingvæ Græcæ D^m Gram*; holdt mig saa ved *Academiet*, indtil jeg hafde *sustineret* alle mine *examina* baade in *Philosophicis*, i hvilken mig af *Examinatoribus laudabilem profectum* blev *testificeret*, og med *gradu honoris Baccalaureo gratificeret*¹, og in *Theologicis*, hvori mig *sub summe venerabili Theologiæ Professore Primario Joh. Bartholino*, og *Joh. Steenbuchio Caraciterem haud illaudabilem* blev *adjudiceret*, og af *summe venerabili Steenbuchio* ved *examen Concionis dimissoriæ* med *Caractere laudabili distingveret*², hvilket alt deris egne *Testificationer* udviiser. Da nu alt dette var overstaaet, reyste jeg hiem til *Ærøe* for at besøge min gamle Kiære fader og fant ham i levende live og ved god sundhed, da jeg til hans og mange andres største glæde, forundring og fornøjelse blev imodtagen, og en 3 à 4 gange lod dem høre mig prædicke, hvilket de aldrig før i deris dage hafde tænkt at skulde skeet. Siden om et par Maaneder tog jeg afskeed med min gamle fader, som jeg tænkte aldrig at komme til at see meere her i denne Verden, eller hand mig, var og blev ogsaa den sidste gang, vj saae hverandre og taledes sammen her i dette liv (thj skiønt hand levede, til Gud hafde kaldet mig til det hel. Embede, og hand derfor med glæde hafde sat sig for at ville besøgt mig her i *Snodstrup*, besøgte Gud ham dog med døden saa snart dereffter, at, som jeg blev *ordineret* til Embedet A^o 1727 d. 27 Aug., fick jeg siden *Skrivelse*, at hand var dagen der næst effter d. 28 Aug. Sal. i Herren hensoved). Men at komme til det forige, da effter venligst afskeed med bemelte min fader reyste jeg til *Kiøbenhafn* igien, og forblev ved *universitetet* endnu i 2de aar for desbedre at *solidere* mig i mine studeringer.

¹) Rasmus Stage blev Baccalaureus 6. Maj 1720 (Protocollum examinis philosophici i Universitetsarkivet), promovet 13. Juni s. A. (Universitets Matriklen II, 429).

²) Han blev cand. theol. 8. Sept. 1721 og holdt Dimisprædiken 1. Okt. 1723 (Distinktionsprotokollen ved theologisk Eksamen sst.). Her siges det urigtigt (jvfr. ovenfor S. 379), at Stage var født 4. Sept. 1693.

Siden, da det havde behaget Hans kongl. May.^t, af nu Sal. og høylofl. ihukommelse Kong *Friderich* d. 4de at lade de danske Skoler oprætte, og der med andre nu ogsaa blev oprættet for de fattiges, og for de i *quartér* liggende Rytteris børn i *Hillerød*¹, blev jeg ved Guds forsyn og *direction*, effter ovenmelte *summe venerabilis Steenbuchii recommendation*, og med høyærværdige *Mag. Peder Herslebs*, daværende Kongl. May.^{ts} Slots Præst i *Friderichsborg*, men siden *Biscop* udj *Christiania* i Norge², hans Val og *approbation* antaget at være *Catechetes* og *Informator* i bemelte *Hillerøds* danske Skole, hvortil jeg ankom den sidste afften af det aar 1723, effter at jeg havde *frequenteret* Kiøbenhafns høye Skole i 4 aar. Da jeg nu havde forestaaet det Embede i halffierde aar, erindrede jeg Hs Kongl. May.^t nu Sal. K. *Friderich* d. 4de af høylofl. ihukommelse ickun engang sit allernaadigste løffte effter Skole *instructionen*³, da hand og allernaadigst *permitterede* mig at prædicke for sig, som skeede paa *Fredensborg* Slot 3^{die} Pintzedag til høymesse 1727, hvorpaa Hand ved forfaldende *vacance* faa uger dereffter allernaadigst Kaldte

¹) Om Oprettelsen af Ryttergodsskolerne 1721 se min Afhandling »Til Ryttergodsskolernes Forhistorie« i Fra Frederiksborg Amt 1921 S. 29—40. Om Oprettelsen af Skolen i Hillerød sst. S. 37.

²) Som godtgjort i den i Note 1 nævnte Afhandling, var det netop Peder Hersleb, der som Slotspræst ved Frederiksborg og Sognepræst i Hillerød og Herløv 1718—25 maa siges at være den egentlige Ophavsmand til Ryttergodsskolerne. — Det er saaledes urigtigt, naar det flere Steder (saaledes hos S. V. Wiberg, Dansk Præstehistorie III, 149 og H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon VII, 466) siges, at Stage var Hører ved den kgl. latinske Skole i Frederiksborg.

³) I Instruksen af 28. Marts 1721 for Skolemestrene i Rytterdistrikterne § 23 hedder det: »men hvilken Skolemester sig samme [o: Instruksen] efterretlig holder, og desforuden lader see nogen særdeles Fliid med de Unges Underviisning, hannem vil Vi, naar hand er Student, til ledigvordende Degne-Kald, ja vel og til Præste-Kald, om hand dertil dygtig befindes, allernaadigst befordre, dog saaledes, at hand skal have været fire eller i det mindste tre Aar Skolemester, for hand noget slig Embede maa søge«.

og beskickedede mig til at være Sogne Præst til *Snodstrup Meenighed*¹, hvortil jeg effter Kongl. Kaldsbrefs og *testimonii publici* fra *Academiet* erlangelse blev *ordineret* i vor frue Kirke i Kiøbenhafn d. 27 Aug. 1727, og strax dereffter blev indsat her i *Snodstrups Kirke Dom. 13 post Trinit.*, da jeg hafde fuldlevet min alders fierte og tredivte aar. Aaret dereffter 1728 Kom jeg effter Guds raad og forsyn i Ægteskab med ærlige, dydige og Gudfrygtige *Matrone Maren Hans* datter, afgangne *Sal. Hans Bullerups* i *Søllerød* hans effterladte Encke, og blev vort Bryllup *celebreret* i Kiøbenhafn d. 3 Augusti udj Ædle, høyaftbare og høvfornemme *Sr Johann Adolph Bechmanns* huus, og vor *copulation* forrættet af ædle, velærværdige og høylærde *Mag. Knud Tommerup*, da Sogne Præst til hellig Geistes Meenighed, og det udj mange velædle, velbyrdige og høvfornemme got folks nærværelse², udj hvilket ægteskab Gud hidindtil har velsignet os med 4re børn, 3 Sønner og en datter³, hvilke alle, Gud være lovet, endnu lever,

¹) Stage blev kaldet til Sognepræst i Snodstrup 14. Juli 1727 (Sjællandske Registre 1727 Nr. 241).

²) I Følge Vielsesbogen for Helligaandskirken i København blev Hr. Rasmus Stagesen [!] og »Mad. Boldrops Werthusmands Enke her i Landet« 3. August 1728 viet hjemme hos Johan Adolph Bechman, Kræmmer i Kompagnistræde. (Jvfr. Sjællandske Registre 1728 25. Juli Nr. 216). I Mindetavlen over Manden kaldes hun »Maren Klunker« (jvfr. S. 414). — I en Skrivelse af 9. Marts 1757 fra Provst Jacob Muus til Biskoppen (Sjællands Bispearkiv, Indkomne Sager fra Ølstykke Herred) siges det om Hr. Rasmus Stages Enke, »at hun altid har været og er een meget Huuslig og forstandig Kone, for sine Børn een meget Kiærlig og omhyggelig Moder«. Derfor kunde hendes Ønske om at faa Lov til at hensidde i uskiftet Bo kun anbefales. Dette bevilgedes ved Kongebrev af 16. April 1757 (Ølstykke Herreds gejstlige Skifteprotokol 1679—1765, 1757 17. Februar).

³) I den i forrige Note citerede Skrivelse fra Provsten nævnes som Rasmus Stages efterladte (voksne) Børn følgende: Johan Adolph Stage, 27 Aar; Jens Stage, 23 Aar; Dorthe Cathrine, 28 Aar; Agatha Elisabeth, 21 Aar. Johan Adolph døde 1772 som Sognepræst i Junget og Torum, Jens 1780 som Sognepræst i Fjellerup og Glæsborg og Agatha Elisabeth 1768 som gift med Præsten Mourits Jespersen Thygesen i Hvirring og

Gud dem fremdeles velsigne, bevare og forfremme. *Hactenus præterita et præsentia, futura demum circa finem vitæ adjicienda, et varianda observanda.*

Scribebam hæc d. 27 Julii Anno 1735.

R. J. Stage.«

Hvad Rasmus Stage i Slutningen af sin Selvbiografi stiller i Udsigt, senere at meddele flere Efterretninger om sit Livs Gang, har han ikke faaet gennemført. Det vil da være rimeligt at søge at raade Bod paa, hvad Forfatteren har ladet mangle, ved andetstedsfra at hidsætte nogle Oplysninger om hans Personlighed og hans Levned.

Bortset fra en lille Disputats — eller rettere nogle enkelte sammenstillede Teser — paa 3 Sider fra 1723¹ vides Rasmus Stage ikke at have udgivet noget i Trykken. Ikke desto mindre skal han have siddet inde med gode Kundskaber endog i en saadan Grad, at han af en samtidig betegnes som en »lærd« Mand². Et Minde om hans Interesse for boglige Sysler er endnu bevaret i et svært Kwartbind paa 650 Sider, hvori han har samlet Afskrifter blandt andet af de fleste af den ripensiske Rektor Christian Falsters og den frederiksborgensiske Rektor Johannes Schrøders latinske Skoletestimonier. Han har derved bevaret en Mængde Kildestof, som formodentlig ellers for Størstedelen vilde være gaaet tabt, og han træder saaledes ind i den Række af det 18de Aarhundredes flittige Samlere, hvem speciel skole- og personalhistorisk Forskning staar i saa stor Gæld til. Efter i henved 150 Aar at have vandret

Hornborg (efter Wiberg). En tredje ikke her nævnt Søn var Peder Christian Stage, der blev Student fra Frederiksborg 1752 og senere var Informator paa Hasseldorf (Kirkehist. Saml. 6. R. II, 157, 158). Sønnerne nævnes i Indskrivningsbøgerne til de Friisers Legater (Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. III, 96).

¹) Theses miscellanæ, Hafn. 1723, 4°, udgivne »pro stipendio Scheeliano«.

²) Kirkehist. Saml. 6. R. II, 158.

fra Mand til Mand er dette Haandskrift endelig 1923 blevet indlemmet i Det kgl. Biblioteks Manuskriptsamling¹.

Om en datidig Landsbypræsts kirkelige Indsats, tilmed i et af Sjællands allermindste Sogne, er det ikke at vente, at der skulde kunne findes ret mange Efterretninger². Om det Indtryk, Snodstrup Præst og Menighed gjorde paa Stiftets Biskop, foreligger der dog et Par Optegnelser i Indberetninger om Visitatser³. Efter en Visitats 1744 skriver saaledes Biskop Peder Hersleb:

»Den 11 Maji visitered jeg i Snodstrup i samme [o: Ølstykke] Herred.

Sogne-Præsten, Hr. *Rasmus Stage* prædikede over Col. 1 v. 26, jevnt og forstaaeligt; hand *catechiserede passabelt*; Degnen *miserabelt*; *Schole*-Holderen rett got.

Degnen⁴ er vel den u-dueligste i Stiftet; hand kand ikke siunge, læser ikke i Byerne, *catechiserede* meget slett i mit Paahør; men ellers aldrig; hand leier *Schole*-Holderen til

¹) Ny kgl. Saml., 4°, 2998. Uddrag af dette Haandskrift er udgivet i Kirkehistoriske Samlinger 6. R. II, 133—58, jvfr. S. 104.

²) At Rasmus Stage ikke har været bange for nu og da at anvende Kirketugten i sin præstelige Virksomhed, fremgaar af et Par Sager. 1730 udbad saaledes Biskop Christen Worm sig Stages Betænkning i Anledning af en Klage, der var indsendt til Biskoppen fra en af hans Sognemænd, den 64 Aar gamle Peder Larsen i Rorbæk, fordi Præsten i længere Tid havde udelukket ham fra Deltagelse i Nadveren. Da Bonden nemlig havde villet revse et af sine Born med en Kæp, var hans Kone løbet imellem og havde faaet Slaget, hvorpaa hun havde klaget til Præsten, der havde forlangt, at Bonden enten skulde staa offentlig Skrifte eller betale 2 Mark i Bøde. Da han ikke havde villet gøre nogen af Delene, var han blevet afvist fra Sakramentet. Sagens Udfald kendes ikke. — Et lignende Tilfælde forekom 1740, da Stage havde bortvist en fortrukken og ugudelig Landsoldat. (Sjællands Bispearkiv, Kopibog for Bispebreve, 7. Febr. 1730, 23. April og 7. Maj 1740).

³) Generalkirkeinspektionskollegiets Arkiv, Visitatsindberetninger fra danske Biskopper.

⁴) Søren Horning (f. 1694), Degn i Snodstrup 1737—45 (Anders Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie S. 88—9).

at gjøre all hands Gierning, og dog søger bedre Degne-Kald, som hand ikke *meriterer*; men synes rett, *fruges consumere natus*.

Ungdommen, i Tallet store og smaa 93, var ikke at laste; *Schole*-Børnene vare flittig underviiste, læste reent i Bog; den *confirmed* Ungdom temmeligen øvet.

Der var intet at klage; god Kirke-Skikk; i *Papirerne* nogle Mangler, som bleve erindrede«.

Seks Aar senere hedder det i en lignende Indberetning fra Ludvig Harboe, der paa Peder Herslebs Vegne havde visiteret hos Hr. Rasmus Stage:

»Den 20 [Martii] om Morgenen i *Snodstrup*. Hr *Rasmus Stage* prædicerede om *Christi* Nedtagelse af Kaarbet, skikkelig. Ungdommen var j Mængde tilstæde og svarede færdig. Skoleholder *Caspelhof*¹ er flittig og har gjort Nytte hos Børnene. Degnen gienstridig. Blev *admoneret*.«

Som det fremgaar af disse Indberetninger, synes den kirkelige Tilstand i Snodstrup at have været ganske tilfredsstillende, hvad Præst og Skoleholder angaar, derimod faar man ikke noget godt Indtryk af Degnene. Den første, *Søren Hørning*, har efter Herslebs fyndige Karakteristik at dømme ikke været meget værd, men synes dog at have været en skikkelig Person, der nøjedes med at føre en stille vegeterende Tilværelse. Anderledes blev det derimod med hans Efterfølger *Peder Nicolai Arreboe* (*Arrhøboe*), der efter Rasmus Stages eget Sigende forbitrede sin Sognepræst Livet i en utrolig Grad og satte den før saa rolige Menighed op mod ham, saa at han følte det, som om han sad blandt sine Tilhørere »som midt i et Helvede«².

¹) Skoleholder Christian Caspelhoff blev begravet 18. Decbr. 1759 (Snodstrup Kirkebog).

²) Jvfr. nedenfor S. 400.

Stridigheder mellem Præster og Degne hører til de almindeligste Foreteelser i ældre Tid, og hvad der er bevaret om Rasmus Stage og Peder Arreboe afgiver blot nye Vidnesbyrd blandt saa mange andre om, hvor vanskeligt det ofte har været at faa et harmonisk Forhold i Stand mellem forskelligartede Naturer, der var tvungne til Aar ud, Aar ind at staa i det nøjeste daglige Samarbejde i en lille og indskrænket Virkekreds. Ikke faa Akter i den her foreliggende Sag synes nu at være gaaet tabt, men det er forsaavidt af mindre Betydning, om man kan udrede alle Enkeltheder i disse smaatskaarne Stridigheder, naar det bevarede Kildestof blot er fyldigt nok til at give Hovedlinierne i Sagens Gang og indeholder tilstrækkeligt Materiale til at belyse det symptomatiske ved dette uudtømmelige Emne.

Som saa ofte i lignende Tilfælde ser det ud til, at der har været Fejl paa begge Sider. Efter Biskop Herslebs gentagne Udsagn har Præsten ikke været i Besiddelse af den fornødne aandelige Overlegenhed, til Dels maaske som Følge af sin beskedne Herkomst, — han er en »Grobrian« og mangler »Education«, siger Biskoppen rent ud 1753 —, til Dels som Følge af den forgræmmede Sjælstilstand, som de aarelange Stridigheder lod ham synke ned i. Hovedskylden maa dog efter alt, hvad der fremkom, lægges paa Degnen, der aabenbart ikke blot har været et ondskabsfuldt og stridigt, men ogsaa et temmelig utilregneligt Menneske.

Peder Arreboe, der var en Præstesøn fra Gunslev paa Falster, havde, førend han kom til Snodstrup¹, blandt

¹) Om Peder Arreboe se Anders Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie S. 62 f. Et Par Bidrag til Arreboes vita ante acta, som er oversat af denne Forfatter, skal hidsættes her. Da Arreboe et Aars Tid havde været Skoleholder i Ørslev, søgte han 1741 Herslebs Hjælp til at blive Klokker i Vordingborg. Dette lod sig imidlertid ikke gøre, da Hersleb ikke vilde springe en Mand forbi, der havde været Skoleholder i 16 Aar og saaledes tjent 5 Gange saa lang Tid, som Arreboe burde. I et smukt, faderligt Brev gjorde Biskoppen Rede for sit Standpunkt og sluttede

andet fra 1741 været Degn i Tømmerup ved Kallundborg, men var her ret snart kommet i et slet Forhold til sin Sognepræst Frederik Monrad, der lod ham sætte under Tiltale for en Provsteret. Af Anklagen mod ham fremgaar det, at han har været i høj Grad forsømmelig i sit Embede, ikke havde læst med Børnene i Skolen, ikke katekiseret med Ungdommen i Kirken, ikke ringet med Klokkerne o. s. v. samt vist sig genstridig overfor Præsten, hvis Autoritet han søgte at nedbryde i Menigheden. Sagen blev imidlertid ikke afgjort ved en Kendelse af Provsteretten, da den forinden var blevet indberettet til det 1737 oprettede Generalkirkeinspektionskollegium, der netop blandt andet havde faaet til Opgave at standse forargelige kirkelige Processer. I Henhold til en Indstilling fra Kollegiet bestemte Kongen ved et Reskript af 21. Maj 1745, at skønt man kunde forudse, at Sagen vilde være endt med Degnens Afsættelse, vilde man dog først forsøge med en Tvangsforflyttelse for at se, om der dog ikke kunde være noget Haab om Forbedring, især naar Degnen blev fjernet fra en Præst, som han syntes at nære personligt Had til. Derfor blev den verserende Provsteretssag ophævet, og det blev paalagt Degnen Arreboe i Tømmerup at bytte Kald med sin ringere aflagte Embedsbroder i

med at sige: »Jeg vil saa gjerne hielpe Eder, som jeg selv vil have Hielp, naar jeg trænger, men at gjøre saadan aabenbar Urett, det bevare mig Gud fra, og hvo, som begierer af mig Ubillighed, den skiotter ikke meget om mit Venskab«. Da det samme Aar var lykkedes Arreboe at blive Degn i Tømmerup, begyndte han straks — urolig og fordringsfuld som han var — at klage til Biskoppen over Indtægtsfordelingen i Naadensaaret, hvad der indbragte ham et alvorligt Brev fra Hersleb, som blandt andet skrev: »I det øvrige vil jeg formane Dem til Taknemmelighed mod Gud for det Brød, De har faaet, og ikke være dermed ufornoiet, skønt det det første Aar kand være knapt, da andre har Deel derudi; thi jeg kand aldeeles ikke love eller give Dem Forhaabning om Forflyttelse, da De veed selv, hvor hastig De fra *Schole*-Hold kom til Degnekald«. (Sjællands Bispearkiv, Kopibog for Bispebreve 1741 28. Juli og 9. Decbr.).

Snodstrup¹. At denne Afgørelse byggede paa alt for optimistiske Forudsætninger, skulde Tiden snart lære.

Det er næppe sandsynligt, at der er hængaaet et længere Tidsrum, førend Arreboe er begyndt at vende Kløerne mod sin nye Sognepræst. Dog er det først i November 1747, at man udtrykkelig hører, at det staar ilde til mellem Præst og Degn i Snodstrup. Hr. Rasmus Stage klagede i skarpe Udtryk til Sjællands Biskop Peder Hersleb og udtalte stærkt Ønsket om at blive Degnen kvit. Til Svar skrev da Hersleb et roligt og værdigt Brev, som skal gengives nedenfor, baade fordi det for første Gang indeholder Synspunkter, som Biskoppen oftere senere i samme Sag vendte tilbage til, og fordi det i høj Grad er karakteristisk for Hersleb som den Talsmand for kirkelig Lov og Orden, han til enhver Tid var i sit Bispestyre.

Brevet, der er dateret den 28. November 1747, lyder saaledes²:

»Deres Skrivelse af 24 *hujus* har jeg i Dag faaet. Jeg beklager meget den Fortræd, som Deres Velærværdighed skal have af Deres urolige Degn, og tilstaaer, at det er virkeligen en Græmmelse at have med saadan fortrædelig Mand at gjøre i Sognet, i Byen og i Kirken hos sig. Jeg troer, at alt det, som Deres Velærværdighed mælder, er sant; men hverken Deres Mælden eller min Troen er nok til at *remedere* den Sag. Vi leve, Gud skee Lov, under saa rettfærdig og billig Regiering, at hverken nogens Mælden eller Andens Troen kand skille Folk fra Brød og Velfærd, men der skal lovligt Beviis, *Action* og Dom for. Degnen

¹) Sjællandske Tegnelser 1745 21. Maj (Nr. 271). Originalen i Generalkirkeinspektionens Arkiv, Protokollerede indkomne Sager 1745 Nr. 77.

²) Sjællands Bispearkiv, Kopibog for Bispebreve, 1747 28. Novbr. Præstens Klage synes ikke bevaret. — Ved Udgivelsen af denne og flere andre Skrivelser nedenfor er der fulgt det Princip, at egenhændige Skrivelser fra de paagældende er tilstræbt gengivne ord- og bogstavret; i Skrivelser, skrevne med Skriverhaand, er Brugen af store og smaa Begyndelsesbogstaver derimod normaliseret.

kand ikke komme fra *Snodstrup* Degne-Kald, uden hand skulde reent afsættes fra Brød og Embede. Hand kom til *Snodstrup* Degne-Kald ikke efter *Relation* eller Klage, men efter Beviiser, *Process*, *Acta probata*, og da der ikke var Sag nok til fuld Afsættelse, thi dertil hører meget, da befaled Hands *Majestet*, at hand til Straff og Forbedring skulde forflyttes fra et bedre til et ringere Degne-Kald, da det traff *Snodstrup*, hvor Degnen tillige søgde ved Ven og Vens Ven Forflyttelse til et bedre. Saa at vil Deres Velærværdighed være ham qvit, uden Gud skiller Dem af med ham, saa faaer De at gjøre som hands forige Præst, gjøre ham Sag, beviise ham saadanne Ting over, som kand volde Afsættelse. Deres Velærværdigheds Forslag ere aldeeles ikke rimelige: at fremviise Deres Brev i *General Kirke-Inspectionen* nytted intet; hverken tiente det Deres Velærværdighed, thi derudi ere aabenbare Beskyldninger paa *General Kirke-Inspectionen*¹, ikke heller nytted det i Sagen, thi *General Kirke-Inspectionen* kand ligesaa lidet som nogen anden i Landet dømme nogen skyldig uden Beviis. At jeg selv skulde *remedere* det, kand ligesaa lidet skee; thi den Magt har jeg ikke at gjøre noget uden Beviis og Dom; ja endog til at sætte ham til Rette skal jeg have Beviis og viss Sag, og det har jeg ikke her. Her ere grove og haarde Beskyldninger nok, men ikkun *generale* og *vaga*, ikke *Articler* og *Puncter*, undtagen den Udpantnings Sag for Græssgiæld, som er mig puur og platt uvedkommendes. Naar jeg faaer ham engang at see, skal jeg ikke forglemme at sige ham Sandhed, men ved Provsten at lade ham sætte til Rette, kand jeg ikke uden viss Sag, viss Beskyldning, visse *Puncter*, og end det kand jeg ikke, efterdi Deres Velærværdighed selv beder, at det ikke maae mærkes, at jeg har det fra Dem; thi hand maatte være meget dum, naar hand ikke mærked, hvem Angiveren var.

¹) Rasmus Stage synes nu og da at have været noget uforsigtig i sin Omtale af andre i Skrivelser til Biskoppen. D. 3. Maj 1749 paataler Hersleb saaledes, at han har udtalt sig vel frit til Biskoppen om sin Provst.

Naar Deres Velærværdighed vil mælde mig *ordentligen* Degnens Forseelser og Forsømmelser i Embede, i Vandel, i Grovhed mod sin Præst, men altsammen saaledes, at det er beviisligt, om det gielder paa, da skal jeg gierne skrive Provsten til at kalde ham for sig, sætte ham til Rette i fleeres Nærværelse og tage hands Forpligt, ja og at holde Rett over ham. Finder og Deres Velærværdighed det for got at skrive *General Kirke-Inspectionen* selv til om Deres Qval og Fortræd af den Degn, vil jeg ikke afraade det, men ikkun, at det skeer forsigteligere end dette, og intet mældes, uden det kand beviises. Naar hand mælder sig til Guds Bord, bør De vel for Samvittighedens Skyld holde ham hands Synd, Ondskab og *Extravagancer* for og kierligen formane ham til Bedring, men efterdi det meeste er Dem selv angaaende, saa maae dermed omgaaes med stor Forsigtighed, Æmhed og Betænksomhed for ikke at bruge Skrifte-Stolen i Deres egen Sag, meget mindre *Sacramentet* til Tvangs-Middel at faae Afbigt og *Satisfaction*. Jeg forbliver stedse (Tit.)

P. Hersleb.«

Efter Modtagelsen af dette Brev synes Hr. Rasmus Stage ikke foreløbigt at have foretaget sig videre i Sagen, lad være at han maaske havde ladet sig henrive til en vel ensidig Fremstilling i Klagen til Biskoppen, eller at Degnens Chicaner har været af en saadan Natur, at det var vanskeligt at føre Vidner om dem. Forholdet bedredes dog ikke, og et godt Aars Tid senere — i Januar 1749 — hører man atter om Klager til Biskoppen over Degnens slette Embedsførelse og Opsætsighed mod sine Foresatte, og det baade fra Præsten og fra Herredets Provst, den bekendte Magister Jacob Muus i Stenløse¹.

Med vanlig Fasthed greb Peder Hersleb ind, som man

¹) Om denne se en ejendommelig Biografi i C. Giessing, Nye Samling af Jubel-Lærere, II, 1, S. 287—309.

kan se af hans Svarskrivelse til Provsten¹. Han havde dog haabet, skriver han, at den »Klemme«, Degnen en Gang havde været i, havde gjort ham klogere, omend ikke gudfrygtigere. Han burde dog huske paa, at han var blevet tvangsforflyttet (transloceret) paa Grund af sin Trodsighed og Ulydighed og maatte dog vide, at det mindste, der kommer i Vejen med ham, »saa er hand fra sit brød, hvilchet at det er lidet, han har sig self at tache, og det Lidet er dog bedre end intet, og meere end hand er værd.« Der er derfor ingen Grund for ham til at tro, at Øvrigheden vil vise sig mere øm overfor ham end overfor andre. Før man skrider til det yderste, vil Hersleb dog forsøge endnu et Middel. Provsten bør kalde ham til sig, irettesætte ham, fordi han har vist sig »saa balstyrig og ustyrlig« mod Præst og Provst, og lade ham afgive en skriftlig Erklæring om specielt i 7 nærmere angivne Artikler at varetage sit Embede, som han er skyldig til. Af de Punkter, Hersleb anfører, fremgaar det klart nok, hvori Degnens Forsømmelighed havde bestaaet. Foruden alvorligere Sager som at vanrøgte »Degnelæsningen« og at vægre sig ved at befordre Provstebreve fra Præst til Præst havde han forset sig i en Række mindre Ting: ved ikke personlig at hente og bringe vasa sacra samt Brød og Vin til Kommunionen fra og til Præstegaarden, ved ikke at ville afgive Kirkenøglen, ved kun at ville ringe med Klokkerne efter eget Behag, ikke efter Præstens Tilsigende — altsammen Smaating kunde man synes, men for en krakilsk Natur et frugtbart Omraade for allehaande smaatskaarne Drillerier.

Denne Biskoppens Indgriben formaaede imidlertid heller ikke at bedre Forholdet i væsentlig Grad, og i Maj s. A. bryder Striden igen ud i lys Lue. Præsten klagede atter til Biskoppen og bad om at faa Degnen fjernet. Ikke blot var Arreboe stadig i Almindelighed forsømmelig i sin

¹) Kopibog for Bispebreve 1749 15. Jan. Præstens Klage ikke bevaret.

Embedsførelse, men 2. Søndag efter Paaske — den 20. April — havde han holdt et skammeligt Hus i Kirken og i Menighedens Paahør væltet sig ind paa Præsten med Skælden og Rasen, Raaben og Støjen. Herslebs Svar paa denne Klage vidner tydeligt om, at han var ved at blive ærgerlig over den hele Sag. Han beklager, at Præsten skal have alle disse Sindsuroligheder paa Grund af den fortrædelige Degn, men endnu mere, at han tager sig det saa nær til Hjerte. Det var dog mere overlegent, mere gavnligt for hans Sundhed og Sinds Rolighed, om han lod mange Ting passere, som om han ikke saa dem, især da hverken Guds Ære, Embedets rette Væsen eller Menighedens aandelige Velfærd taber eller vinder ved, om det er Degnen selv eller blot hans Pige, der bærer vasa sacra fra og til Kirke, eller om Kirkenøglen er hos Præsten eller hos Degnen! Det er sandt nok, at Degnens Hovmodighed, Fortrædelighed og Trodsighed ligger klart for Dagen, men man kan ogsaa komme paa den Tanke, at der er Fejl paa Præstens Side, Hævnerrighed, et ærgerligt Sind og Paa-staaelighed. Især beklager Hersleb dog, at hans Ord finder saa ringe »credit« hos Præsten, at denne trods gentagne Forklaringer ikke kan forstaa, at en Biskop ikke har Ret til paa egen Haand at afsætte en Degn. »Dog bliver De ved at raabe, at jeg skal skille Dem af med ham«. Præsten maa først bevise sine Angivelser, og det maa ske for en Ret. Befindes de da virkelig at være rigtige, skal Biskoppen nok gribe ind. Til Undersøgelse af Sagen skulde der derfor nu nedsættes en Provsteret, og samtidig hermed skrev Biskoppen til Provst Muus og gav ham Ordre til at træffe de fornødne Foranstaltninger hertil. Da Degnen aabenbart ikke havde holdt den Forpligtelse, han selv havde underskrevet, — »foruden det, at hand med Krogloffver¹ og Smuthuller iche reent har underskrevet og forbundet sig til de af mig hannem forige Gang foreskrefne articler« —

¹) Kroglover 3: Retsfordrejninger, Underfundigheder (Kalkar).

og tillige paa skammelig Maade overfuset Præsten, skulde en saadan Trodsighed ikke længere taales, men det befales Provsten at afhøre Vidner i Sagen¹.

Det ser dog heller ikke denne Gang ud til, at det er kommet saa vidt². Maaske har Degnen faaet en Skræk jaget i Livet ved at blive gjort bekendt med Biskoppens Ordre, maaske er det lykkedes Provsten at stifte Forlig. Der hengaar derpaa en tre Aars Tid, hvori man intet hører om Stages og Arreboes Forhold, men synderligt idyllisk har det dog næppe været. At der stadig har været en Ild, der ulmede under Asken, faar man et ejendommeligt Indtryk af gennem et noget højstemt Brev af den 4. Januar 1752 fra Arreboe — et af de faa, der synes bevarede fra denne Brevskriver — til Provst Muus. Foruden at udtale — noget forsinkede — Ønsker om en glædelig Julefest fortæller han heri, at da Gudstjenesten var forbi Søndag efter Nytaarsdag — den 2. Januar —, og Præst og Menighed som sædvanligt var gaaet ud af Kirken, saa gemte Maren Hr. Stages sig i sin Kirkestol, kom først lidt senere ud af den og opholdt Degnen, der gjorde i Orden efter Gudstjenesten, med Snak, indtil hun saa, at hendes Søn, Studiosus Jens Stage kom fra Kirkegaarden »løbendes som et forstyrret Menneske med Træ-skoee paa, op af Kirke-guldvet til Mig og Moderen med alt sin Kirke-drugt iført, undtagen Træskoene, som ieg skulde af Ham slaaes med, og hødede og truede Mig med vreed Huu og knyttet Næve over mit Hovet, som da stooed mit i Kirken, og sagde disse Ærrørige og Skiolds Ord, som vare: *du, ieg skal lære din Schielm til, Hvad du giøer ved mine gamle Forældre*«. Degnen raabte op og retirerede sig baglænds ud af Kirken, idet han til Forsvar holdt den store Kirkenøgle i sin Haand, løb ud og lukkede Vaabenhusdøren til. Han skreg derpaa Gevalt paa Kirkegaarden, men da

¹) Kopibog for Bispebreve 1749 3. Maj. Præstens Klage ikke bevaret.

²) Der findes intet om en saadan Sag i Ølstykke Herreds gejstlige Justitsprotokol 1684—1788.

alle Byens Folk var i deres Huse for at spise til Middag, kom ingen ham til Hjælp. Degnen kunde godt have holdt Præstekonen og hendes Søn indelukket, især hvis han havde slaæet Sønnen paa Panden med Kirkenøglen; det var ogsaa sket, »hafde Gud ikke strax givet Mig i Sinde, Hand er et ungt Menneske og er forført til denne ugudelige Gierning; saa slap de ud af Vaabenhuset, jeg raabte da immerfort, og deres Samvittigheder klemte dem, saa de stiiltiende løbe det sterkeste de kunde, Folk skulde ikke see dem, Sønnen for og Moderen bag effter, ind i Præstegaarden; Hvilket alt dog nogle Folk saae og hørte«. Paa Grund af denne »Medhandling« begærede Degnen nedsat en Provsteret, for at han dog kunde nyde sin lovlige Kirkefred¹.

I Slutningen af samme Maaned — den 29. Januar — skrev Provst Muus til Biskoppen, at hvis Degnen i Snodstrup, som er »meget stridig, uroelig og sielfraadig«, skulde indgive et Klagemaal og bede om Nedsættelse af en Provsteret, saa vilde Provsten meget anmode om, at han snarere alvorligt blev sat til Rette og under Trusel af velfortjent Afsættelse bragt til Rolighed og tilbørlig Lydighed. Han havde nemlig til Provsten indgivet en Skrivelse med opdigtede Ting af idel Had og Hævnerrighed mod Hr. Stages Hus, men Provsten havde imidlertid bedt Sognepræsten om hans Fremstilling af det passerede. Der synes tillige at være blevet indhentet en Erklæring fra Præstekonen og hendes Søn om det mærkelige Optrin i Snodstrup Kirke² (dette Aktstykke er desværre nu gaaet tabt), og den 29. Januar 1752 sendte Hr. Rasmus Stage Provsten den nedenfor gengivne velskrevne og alvorlige Redegørelse for sit Syn paa sin kære Medbroder Degnen³. Det er et ret interessant documentum humanum, der i hvert Tilfælde taler tydeligt om den forpinte Sjælstilstand, hvori

1) Sjællands Bispearkiv, Indkomne Breve fra Ølstykke Herred.

2) Omtalt i Stages Brev af 29. Jan. 1752.

3) De her nævnte Aktstykker sammesteds som de i Note 1 omtalte.

Præsten befandt sig, og tegner et ganske anskueligt Billede af, hvordan Datidens Kirke- og Skoleliv kunde arte sig bag snævre Rammer.

»Velærværdige og Høylærde H^r Proust!

Med største Tack for seeneste gode Medfart med min Kone og Søn forleden Dag, sendes dette efter Deres Velærværdigheds Forlangende, neml. at ieg skulde give Dem en Antegnelse paa Degnens *Arreboes excesser*, da ere de visselig saa grove og mange, at ieg veed hvercken Begyndelse eller Ende paa dem. H^r Biskoppen veed nock selv de fleeste efter de mange Angivelser, ieg forhen har gjort for ham. Nu vil ieg kun da og *referere* mig til mine forrige Skrivelser, til Deres Velærværdighed selv efterhaanden ergangne, om Degnens *malitieuse* Optøyer, hvilcke og H^r Proust vel selv erindrer sig. Ellers nu at antegne nogle *pro memoria*, saa viit ieg kand huske baade af gamle og nye: da 1. efterlever hand icke en eeneste af de 7 ham under 15 *Ianuarii* 1749 af H^r Biskoppen foreskrevne Puncter¹, hvilcke H^r Proust selv har og behager at eftersee: icke heller et eeneste af alle fra Lande-Modet komne og Degnen angaaende *monitis*, saa at her er slæt ingen *orden* og Skick i nogen Ting, men alle Ting fulde af Fortrædeligheder og Trozigheder. 2. Har hand saa beklicket mit og mines ærlige Navn med Bagtalelser og Løgne, at ieg icke kand nocksom udsige slig Uforskammenhed. 3. Skaaner hand icke at udskelde og bande baade mig og min Kone for største Uskyldighed i vore aabne Øyne paa det allersliderligste, som ieg nock troer er H^r Prousten nu fortættet. *verbo*: Der er ingen Undseelse, hvercken Ære eller Skam i ham. 4. Erindrer vel Prousten hands forunderlige Dumdristighed i at lade de aarlige *attester* her henligge i 8te Dage, efter at de af mig vare *expederet*, og hand icke vilde imodtage dem til Befordring. Ligeledes 5. den *collect* Bog

¹) Jfr. ovenfor S. 395.

for *Løkstøer*, som hand skickede Dem hen egenmyndig med en løs Seddel uindskreven, om hvilcke enhver Skarnagtighed ieg strax tilmældte Dem. 6. Hands overmaade løgnagtig og meer end uforskammet Paadigt, hand som et Daare-Kiste gal Menniske har løbet med at skulde *passeret* ham i Kirken af min Kone og Søn, har de vel selv nu erklæret sig for; Det er med det, som med alt andet, thi der er aldrig et sandt Ord i hands Mund, og naar hand icke af sin dievelske Bitterhed, Had og Ondskab kand faae sine Skelmstycker af Stæd saa fuldt, som hand vil, saa overøser hand uskyldige Folck med Løgn, som forstandige Folck nock kand føle paa at være Løgn, ja saa grov, at mand baade maa lee og græde derved. 7. Vil hand af Troztighed aldrig giøre Kircken reen, skiondt hand faaer Penge derfor af Kircken. 8. Er hands almindelige og daglige Levnet og Opførsel saa tølperisk, i Ord og Tale besynderlig, at hand læsterlig har forarget Meenigheden, og bragt baade unge og gamle i en usædvanlig Freckhed og Dumdristighed, og stedse faar dem meere og meere *transformeret* efter sit eget Billede. Hvortil endelig 9. kommer, at næst det, hand selv med skrækkelig Ubluelighed opsætter sig imod mig, opvickler hand ogsaa Meenigheden til det samme imod mig, saa at der nu icke kand tales eller giøres det allermindste enten i Guds Huus eller i mit eget, hand jo får omkring dermed i Sognet som et Lynjld at oppuste enhver til Kiv og Trætte, at hidse og skynde enhver til Stefninger og *Processer* imod mig, saa ieg sidder her nu blandt mine Tilhørere som midt i et Helvede, og skulde denne Helved Diævel blive her længere, saa drager hand gandske vidst den heele Meenighed med sig til Helvede, thi de troer heller ham end mig. Ach denne liden kiære Meenighed var langt anderledes for 7 Aar siden, førend hand kom her, end dend er nu, her maa vel siges: *O quantum mutata ab illa!* Gud bevare os! det er jo icke et Menniske at sætte til Degn, som til intet mindre er skicket end det; Gud forlade dem, der har

tilstædt det! men hand forlader dem det visselig icke, før de tager ham bort igien; hand har allerede giort Ulycke nock, desverre, alt for meget og alt for lenge. Mand maatte jo tæncke, at kommer der gode Skytter efter et vildt Dyr i en Vang, faar de det endelig jaget af; men ere de nachlæssige, og ligger stille, træder det heele Sæden ned, og fordærver den, *jam fiat & fluat applicatio*. Hvad ellers i sær Tid efter anden er begaaet af hands uhørlige Ondskaber, er Deres Velærværdighed nock bekienet, og til Deels har erfaret mod sig selv, saa vel som ieg, og for dets Mangfoldighed hverken kand, gider, har Tid, eller agter fornøden at *repetere*. Hvad De selv foruden ovenmældte kand erindre sig, kunde De det og for sig selv *annotere*, og siden ret eftertrykkelig og alvorlig bede H^r Biskoppen være fuldkommelig nidkiær over dette onde og udædiske Menniske, dog at lade mig være aldeles uden nogen *process* med ham, som ieg *absolut* icke vil, eller kand taale i mit Sind for mit Embedes Forætninger Skyld; Men bede Biskoppen, enten selv at søge ham, da hand kand faae Vidner nock af heele Meenigheden, om hand vil fordre dend til Eed efter alle de mange Klagemaal, Angivelser og ovenmældte Puncter; Eller om Biskoppen vil andrage Degnens skændige Forhold for Kongen selv med Erindring om Hands May^{ts} sal. H^r Faders egen *Resolution* og Dom over ham fra *Tommerup* af 1745¹, og nu tilligemed at forestille disse mange nye og forargelige Forbrydelser her ved Stæden i 7 Aar, og bede Kongen forbarme sig over denne arme Meenighed, skære plat over med Degnen nu her igien, ligesom før hisset, og saaledes lade sin sal. H^r Faders Dom gaae i sin Opfyldelse; thi den allermindeste Forbøn, Ømhed, Skaansel, Efterladenhed og lengere Taalmodighed er i Sandhed for Gud den største og dødeligste Synd mod Gud, og mod de kiære Siæle i denne Me[enig]hed, thi deraf bliver hand kun stedsse verre og aldrig bedre, som² . . . som er befunden, og hand

1) Jvfr. ovenfor S. 391. — 2) Hul i Papiret.

som den verdste Mordere gjør icke andet end myrde Siælene. Det vidner ieg som et sandfærdigt *Iesu Christi* Vidne, og det paa min Samvittighed.

Ieg forbliver med ærbødigste *respect*, og flittig Helsen til gode Kiæreste og Børn, med Guds Beskiermelses Tilønskning

Deres Velærværdigheds

ringe og ydmyge Tienere

R. J. Stage.

Snostrup d. 29 Ianuarii 1752.«

Ved at indsende disse Aktstykker til Biskoppen udtalte Provst Muus (den 27. Februar s. A.) blandt andet, at Overfaldet i Kirken aabenbart var gaaet til paa en helt anden Maade, end Degnen havde fremstillet det, og gentog sin Bøn om, at Biskoppen ikke vilde føje Degnen i hans Ønske om at faa en Provsteret nedsat, men meget snarere sætte ham til Rette, »paa det Mand dog effter dags kunde hafve Roe i Herredet«. Iøvrigt gav Provsten en almindelig Fremstilling af den utrolige Forsømmelighed og Selvraadighed, Degnen udviste i sin hele Embedsførelse¹.

I den mellemliggende Tid havde Stridighederne i Snodstrup taget et videre Omfang. I Anledning af, at der efter hævdvunden Skik gik en Del Usædelighed i Svang i Sognet (jvfr. nærmere herom nedenfor), havde Præsten af Evangeliet paa 1. Søndag efter Helligtrekonger (9. Januar) benyttet Lejligheden til at drage til Felts herimod. Dette havde Menigheden taget meget unaadigt op, og da Degnen, der synes at have været Sognets onde Aand, pustede til Ilden, blev man enig om at indstævne Præsten til Frederiksborg Amts Birketing den 10. Februar, for at han kunde bevise sine — som det syntes dem — uberettigede personlige Angreb paa Menigheden.

I den Anledning maatte Hr. Rasmus Stage atter gribe til Pennen og skrive til Biskoppen for at faa Hjælp i denne vanskelige Situation. Vicebiskoppen Ludvig Harboe, der

¹) Indkomne Breve fra Ølstykke Herred.

i Peder Herslebs Sted kom til at besvare denne Skrivelse den 8. Februar s. A., tilraadede Stage ikke at give Møde paa Tinge, men uopholdelig at indberette det forefaldne til Generalkirkeinspektionskollegiet, der sikkert vilde søge at faa Sagen standset. Antagelig vilde der i Stedet blive nedsat en Provsteret. I Anledning af en Forespørgsel om, hvorledes Præsten skulde forholde sig overfor dem af hans Fjender (derunder ogsaa Degnen), der i denne Tid vilde gaa til Alters, formanede Harboe ham til at vise Forsigtighed og ikke optræde som Dommer i sin egen Sag. Han burde ikke med Magt afvise nogen, men blot i Almindelighed foreholde dem, der søgte Herrens Bord, at gøre det med et bodfærdigt Hjerte. Sin Skrivelse sluttede den besindige Harboe med disse betegnende Ord: »I det øvrige ønsker jeg Deres Velærværdighed Viisdommens og Forstands Aand i de fortrædelige Omstændigheder, Hand befinder sig udi; og beder tilliige, at hand med Sagtmodighed og Kierlighed efter Christi Regel og Guds Ords Forskrift vil søge at vinde dem, som tilføige ham Sorg og Bekymrelse¹«.

Rasmus Stage fulgte forsaavidt Biskoppens Raad, som han faa Dage senere — den 15. Februar — sendte Generalkirkeinspektionskollegiet følgende Redegørelse²:

»Deres Høy-Grevelige *Excellence*,
Høyædle og Velbaarne, Høyædle og Høyærværdige, Høyædle og Velbyrdige Herrer i det Høylovlige *General Kirke-Inspections-Collegio*.

Høystgunstige og Naadige Herrer!

Da en Bonde-Karl her i *Snostrup*³ har besovet en anden Bondes Daatter, og selv, efter hendes Faders Sigelse, har

¹) Kopibog for Bispebreve 1752 8. Februar. Præstens Klage ikke bevaret.

²) Generalkirkeinspektionens Arkiv, Protokollerede indkomne Sager 1752 Nr. 13.

³) I Følge den S. 409 nævnte Retsprotokol drejede det sig om Mogens Olesen i Store Rorbæk og hans Fader Ole Hansen.

tilstaaet for ham, at hand hafde gjort det for at bekomme hende til Ægte, som hand ellers icke formodede. Her ogsaa er et ugudeligt Ordsprog iblandt gemeen Mand, hvorpaa de fleeste Ægteskaber nu iblandt gemeen Almue bygges, at naar een har besovet en anden, saa heeder det strax: *Mand maae reise sig ved den Steen, mand er falden ved*, det er: At komme sammen i Ægteskab; hvorover, om det skeer, de da, som ieg har hørt mange frit udsige, icke holder saadan Lætfærdighed længere for Synd, men den just for Ægteskabets Skyld icke meere af Gud tilregnes, men plat hen *condoneres*. Som det da er skammelige at gjøre ald Poenitense, Omvendelse og Bod for saadan Synd til intet og at træde vor dyre Forløseres Blod og Fortieneste under Fødder, at skyde ham tilside og sætte en Hore til en Steen og Stytte i hands Stæd at reise sig ved tvertimod 1 Pet. 2, 6. Matth. 21, 42. Psalm. 118, 22.

Saa haver ieg da som en Lærere i megen Bedrøvelse over saadan Vildfarelse ved Andledning af *Evangelio Domin. 1 post Epiphani.*¹ i Følge af bemeldte Sprog og deres Forklaring *refuteret* det andførte saa syndige Ordsprog og har kaldet det et forbandet Ordsprog, og at de, som i Følge deraf motvilligen bedrive Horerie for at komme i Ægteskab, ligger under Guds Vrede og Forbandelse, indtil de erkender det, gjør Poenitense og opreiser sig ved *Iesum*, den rette Saligheds Grundsteen, endog, skjønt de kommer i Ægteskab, hvormed ieg meener icke at have forseet mig, thi derom var alleene min Tale, grundet paa og beviist med mange andre Skriftens Sprog, og det med sømmelige *expressioner*. Desuagtet haver dog bemeldte Person, Forældre og heele *Familie* taget sig det til, skjønt ieg icke nævnede een eneste af dem eller nogen ved Navn, men de allene selv har nævnet sig ved Navn, i det de fandt sig troffen i deres Samvittighed, men icke kunde

¹) Luk. 2, 42 ff.

lide Sandheden, og de derfor har fortredelig forventt mine Ord, at det, ieg sagde om forberødte slemme Ordsprog, har de henvendt paa sig selv og deres Personer og foregiver (det ogsaa een af dem greb mig an for uden for Kircken med grove og forargelige Ord i samptlige Sogne-Mændenes Paahør), at jeg skulde have forbandet dem, da jeg dog langt fra icke forbandet Mennisken, men kun alleene det syndige Ordsprog, der har forvoldt saa megen Forargelse baade her og allevegne. Derpaa de strax er gaaet i Raad med den onde og ugudelige Degn, her er kommen, *sc. Peter Nicol. Arreboe*, der strax opvickede og hidsede dem til at søge mig med Stefning og *Process*, som de nu allerede har begyndt paa, til *Fridericborgs* Ampts Bircke-Ting næstafvigte 10 *Februarii* til at vilde erholde Tings-Vidne over mig efter et saa løgnagtigt og skammeligt Stefnemaals Indhold, at det var gruesomt at høre, i Forsæt at faae Munden saa bunden paa mig, at ieg intet skulde tale herefter, uden hvad der kunde staae dem an.

Saa meget ondt har denne Degn anrettet og daglig anretter her i Meenigheden, at det staaer icke til at ud-sige, endskiøndt hand er saa listig, og det elendige, af ham forfördte Folck er ham saa troe, at icke een eeneste skal røbe ham eller sige det allermindeste imod ham. Hand har dog gandske vist, foruden de utallige mange Ondskaber, Fortredeligheder, sine Pligters Efterladelse i Embedet, Bagtalelser, uhørlige Løgne, Æreskenden over mig og mine uden ringeste given Aarsag, kun af Had og Bitterhed imod mig, fordi jeg vil icke være ligsindet med ham i sit onde Væsen, hvilcket Gud bevare mig fra: foruden disse Ting, som jeg icke med blotte Beskyldninger, men i mange sandferdige Klagemaale forhen til Hands Høyærværdighed Biskoppen haver indgivet, haver hand desforuden nu begaaet dette store Onde, at hand har saa sammensat og opvicklet den heele Meenighed, gamle og unge, og det i og ved alle forefaldende Ting, at der intet

kand tales eller gøres enten i Guds eller i mit eget Huus, hand jo dermed flyver omkring og sætter dem i Harnisk imod mig, alt med sin umaadelige Løgn, der desverre nu meest troes i Verden.

Nu vilde ieg da underdanigst bede de Høye Herrer tage mig i Beskyttelse for denne begyndte *Process* og forsvare mig som en geistlig Mand, der har talet i en geistlig Sag paa mit Embedes Vegne og efter min Samvittighed til at forsvare *Iesu* Navn og Ære; thi skulde det grove Folck saa raade, hvilcken Forargelse vilde icke da denne af den ulycksalige Degn forargede Meenighed meere begaae, og andre flere Meenigheder tillige med tage ondt *exempel* deraf, saa at ingen Præst kunde begaae sig, hand jo maatte blive antastet, saa snart hand taledede et Ord, som et ugudeligt Menneske eller grov Bonde icke vilde høre. Gud veed, hvor forfærdet og bange jeg er og altid har været for *Processer*, dog har nu den onde Degn bragt mig deri ved sin uafsladelige Hidsen og Tilskyndelse, at, foruden ald det onde, hand selv gjør mig, har hand og nu faaet andre til at gjøre det med, som de dog icke hafde giort, hafde hand icke kommet dem dertil, og nu det er begyndt, lader hand dem ingen Roe have med sin uendelige Driven paa dem at *persequare* det. Ach, det gjør mig ondt for denne liden kiære Meenighed! Hvad var den dog langt anderledes for 7 Aar siden, førend denne Skade-Fugl kom! Ach! at der dog maatte blive Ende paa ham engang, og at den høy-salige Konges Dom maatte gaae over ham af *Anno* 1745 d. 21. Maj. dens 2^{den} *Punct*, neml. at Degnen *Peter Nicol. Arreboe* skulde forflyttes fra *Tømmerups* Kald til *Snostrup* for at see, om hand ved saadan *translocation* vilde forbedre sig, dog at denne Sag (neml. imellem ham og Hr *Frideric Monrad*) skal staae ham aaben for endnu, i Fald hand befandtes tiere at forsee sig. Nej! Gud bedre det, hand har icke forbedret sig i *Snostrup*, men over det, hand er sparet saa lenge her, er bleven tusend Gange verre end før, saa hand nu agter

hverken Gud eller Mennisken, saa *importun* og dumdrstig, at der er hverken Ære eller Skam i ham. Meenigheden har hand fordervet, ladet Ungdommen glemme, hvad dend hafde lært, da hand heller icke er i Stand og skicket til at lære dend noget Got, men alt for meget Ondt, saa stockblind i Christendommens Sager og i de gudommelige Sandheder, at hand icke forstaaer den mindste [Deel] deraf, men duelig nock til at udskrige, bespotte og undertrykke dem, som og nu desverre skeet er. Vidner kand ieg ingen faae imod ham, thi det dumme Folck har hand faaet over alt besnacket og hendraget paa sin Side; er der endskiøndt een og anden iblandt, som icke *approberer* hands Væsen, ere de dog saa feje, at de icke tør eller vil have med ham at giøre, hvorover ieg staaer blottet fra ald *assistance* af dem og er jammerlig plaget; beder derfor underdanigst de Høje Herrer vilde naadigst see mig og Meenigheden hiulpen herudi, at mand paa nogen Maade maatte blive af med ham igien. *Process*, som Ryggen altid kløer paa ham efter, kand ieg icke drive med ham af den nyelig bemældte Aarsag; heller icke er ieg bevandt dermed, mit Sind og Embede taaler ej heller den Uroelighed, min fattige Tilstand og Evne langt mindre.

Dette er da nu denne Gang fornømmelig min underdanigste Bøn og Begiering til de Høye Herrer, at, siden den først omrørde mod mig af Bønderne foretagne Sag ved Bircke-Tinget er bleven opsat fra afvigte 10 *Februarii* udi 4re Uger til d. 9 *Martii* førstkommende, det da maatte behage de Høynaadige Herrer imidlertid, og jo før jo bedre, før Sagen gaaer videre frem, at skrive enten til Hands *Excellence* H^r Geheime-Conferentz Raad Gram¹ som vores Ampt-Mand eller til Bircke-Dommeren Seg^r Iens Lottrup i *Fridericsborg*, hvor Sagen nu er anlagt, og hvor Vidnerne ellers efter det ergangne Stefnemaal skulde

¹) Gehejmekonferensraad Friedrich Carl v. Gram (1702—82), Amtmand over Frederiksborg Amt 1741—82.

afhøres, men dog icke endnu formedelst Opsættelsen skeet er, at det ej heller her efter maatte der skee, men Sagen der maatte standse og staae stille og icke viidere føres; men efterdi det er en puur geistlig Sag, den da (om de, som have stæfnet, icke vil imidlertid lade dend falde) maatte henviises til en Prouste-Rætt som dend, der og er mit rette *Forum*, der giøres anhängig, og Vidnerne der alleene afhøres og tilføres.

Ja, allerheldst vilde jeg underdanigst bede de Høygunstige og Naadige Herrer, at siden disse Bønders Foretagende er intet andet i sig selv end en Sammenrottelse og et Mytterie, som fornævnte onde Degn har sat i dem og *inciteret* dem til over mine Ords Forvendelse og Fordrejelse, dend hand og selv har *instilleret* dem, selv foreskrevet dem, opfyldt med ald skammelig Løgn, som de skraber Vidner sammen at skulde giøre Eed paa, iblandt hvilke de dygtiste, de udsøger sig, ere just mine Avinds-Mænd over nogle gamle Synder, som de forhen ere blevne bestraffede fore, og derfor nu ved denne Lejlighed vilde gierne hævne sig, uagtet de da vistnock begick Meen-Eed: de da nu maatte ved H^r Geheime-Conferentz Raad *Gram* blive tilholdne gandske at *quiescere* og lade deres forehavende saa ubillige Sag fare og henfalde, men da og derhos at lade dem forbyde at løbe lengere og tiere til deres onde Raadgivere og Anførere, som de fast aldrig ere fra, enten Dag eller Nat, thi hvis de icke tilholdes at blive fra ham, skal hand nock blive ved at hidse og jage dem *in infinitum*. Jeg lever nu i det underdanige Haab, at de Høynaadige Herrer til mit og Meenighedens Beste høygunstigst *considererer* og *reflecterer* paa denne min underdanigste Ansøgning, og hvad Dem naadigst behager at hielpe mig i denne Sag, beder ieg allerydmygst maatte skee i seeneste inden Torsdagen d. 2 *Martii*, at Sagen icke skulde komme til Bircke-Tinget igien Torsdagen d. 9 *Martii*, siden det hvercken er et *Forum* for en geistlig Sag, ej heller anstændigt for en Præst der at møde, og

Procurator for mig at holde har ieg ingen Æfne til.
Jeg forbliver i ald underdanig *Submission*

Deres Høy Grevelige *Excellences*,
Høyædle og Velbaarne, Høyædle og Høyærværdig-
heders og samptlige Høygunstige og Naadige Herrers
underdanigste og ringeste Tienere og Forbedere

Snostrup d. 15 *Februarii* 1752.

Rasmus Stage
Past. Eccl. Snostr¹.

Det her gengivne Promemoria kom først til Behandling i Kollegiet i dets Møde den 13. April 1752, hvor det ganske kort blev besluttet at lade Sekretæren, Kancelliraad Nicolai Bernhard Ambders, svare, »at Sagen ei kand evoceres [o: indstævnes], saalænge Tingsvidne ei er forhvervet«². Denne Afgørelse fik forsaavidt ingen Indflydelse paa Tingenes Gang, thi da Retten var blevet sat paa Frederiksborg Amts Birketing den 9. Marts 1752 og Sagen efter en Opsettelse kom for, forelaa der en Skrivelse fra Regiments-skriver Matthias Dahlstrøm, der berettede, at han (og Herredsprovsten) efter Ordre fra Amtmanden, Gehejmeraad F. C. v. Gram i den mellemliggende Tid havde været virksomme for at stifte Forlig mellem Præsten i Snodstrup og hans Menighed, hvad der ogsaa var lykkedes dem, hvorfor hele Sagen kunde betragtes som bortfaldet. Efter endnu nogle Forhandlinger kendte Retten den 23. Marts i Overensstemmelse med det her anførte, at Sagen skulde hæves³. Man maa næsten tro, at det i denne Tid ogsaa er kommet til en Slags Forstaaelse mellem Præst og Degn med Hensyn til det ovenfor beskrevne, dramatiske Optrin i Snodstrup Kirke paa Søndagen efter Nytaarsdag. I hvert Tilfælde hører man intet videre om denne Sag.

¹) Kun Underskriften egenhændig.

²) Generalkirkeinspektionens Arkiv, 3. Hovedprotokol, 1752 Nr. 13.

³) Hillerød Købstads og Frederiksborg Birks Justitsprotokol 1748—55 Fol. 430, 433. Frederiksborg Amts Kopibog for partikulære Breve, Breve af 1752 3. Febr. og 22. Febr. til Regimentsskriver Dahlstrøm.

Trods Mægling og Forlig har det dog været saa som saa med Freden og Enigheden mellem Hr. Rasmus Stage og Degnen Niels Arreboe. Allerede i næste Aar — 1753 — klagede Præsten igen til Biskoppen, og det synes — for at tale psykoanalytisk —, som om de langvarige Stridigheder med den hjemlige Degn i den Grad har gjort Degne til et »Kompleks« hos Rasmus Stage, at han fandt sig beføjet til i sin Skrivelse at dyngte alle de ærerørige Betegnelser op, hvormed han kunde udmærke en saadan Embedsbroder af mislig Karakter. Nu var det Slut med Peder Herslebs Taalmodighed, der iøvrigt sjældent havde en alt for stor Spændvidde, og han sendte da Provst Muus et Brev, som fortjener at gengives nedenfor. Den bevarede, egenhændige Koncept¹ viser tydeligt, hvorledes den temperamentsfulde Biskop i flyvende Fart har ladet Pennen danse hen over Papiret og sikkert maa have fundet en stor Tilfredsstillelse ved at maale Præsten Skæppen fuld. Ex ungue leonem. Stilens Djærvhed og naturlige Friskhed vidner klart nok om, at man her staar overfor et ægte Herslebsk Brev, fyldt af Kraft og Saft. Den fyndige Karakteristik af den arme Præst har sikkert ikke manglet Grund, men er dog nok — som undertiden hos Hersleb — noget ensidig. Uden Tvivl har det i høj Grad bidraget til at give Suppen dens krydrede Smag, at Rasmus Stage havde tilladt sig at kritisere Gerhard Treschows »Jubellærere«, et Værk, som Hersleb — hvad Stage næppe kunde vide — var den egentlige Ophavsmand til².

»At Sogne Præsten hr. Stage i Snodstrup er en meget slet Jurist, som bilder sig ind, at folch kand sættes fra Deres Embede uden bewiis, lof og Dom, det har jeg wel tilforne mercket og undskyldet. At hand beskylder mig

¹) Kopibog for Bispebreve 1753 30. Jan.

²) Om Forfatterskabet til dette Værk se Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 5 Note 1.

og andre Vedkommende, som Wi iche gjorde Wores Embede med at skaffe ham af med dend Degn, det har jeg ogsaa før offte maa[ttet] taale, da jeg dog saa tit har forclaret ham, at det ej kand skee uden lof og Dom, og forsickret ham, at saasnart hand wille bewiise sine angifwelser, skulle iche fattis paa justice og ald assistence; At hand Self er en stor grobian, det har jeg længe kiendt ham for og holt ham til gode som dend, der har iche hafft bedre education, eller lært megen høflighed: men at hand og will være en criticus og raisonere ofver andre folches skriffter, det har jeg iche vist, eller troet ham til, saa jeg mercker noch, at der sticker meere bag ham, end jeg ventede, enten meere lærdom eller meere grofhed, eller at hans humores hypochondriaco-biliche maa hafve taget ganske ofverhaand og regiære ham; det seer jeg af hans paategnelse paa det tryckte avertissement om hr. Træस्कous bog, som gich om i herredet; saaog mercker jeg deraf, at hand meener og self at være noget og fortryder paa, at ingen af de lærde wil skrifve hans biographie: men alt det er skrøbelighed, som ej er værd at tale om; Det jeg egentlig will hafve ham advaret om, er hans paategnelse om Degnen, hvor hand har samlet alle de ærerørige skiildsord, hand kunde finde, blind, denne Guds ords foragtere, Guds Kundskabs spottere, ald ugudeligheds befordrere, menædere etc. etc. Jeg beder, at Deres Wellærw. wille gifve ham tilkiende, at blot medynck ofver hr. Stages omstændigheder volder det, at jeg iche lader sætte en Ræt til at fordre bewiis paa disse beskyldninger og de forige, da jeg frygter, at hr. Stage blef mindre mand, end hand tencker; mens at hand dog bør wiide, at baade denne og hans forige ubesindige paategnelser ligger i god forvaring, og dersom hand tiere kommer med saadant, at skrifve hen i Vejret, uden at være vis paa, det kand bewises, om det paagielder, da skal de alle blifve lagt frem for en Ræt, og da skie, hvad Ræt er. Dette wille Deres Wellærw. lade ham wiide, og at jeg iche længere

er i humeur at taale hans grofheder, men vil først hafve ham advaret.

Jeg forblifver stedse etc.

P. Hersleb.«

Det er at formode, at denne kraftige Salut har lagt en Dæmper paa Præstens Lyst til at klage til Biskoppen. I hvert Tilfælde hersker der fra nu af kun Taushed fra hans Side¹, og blot fire Aar senere — den 17. Februar 1757 — døde Hr. Rasmus Stage i Snodstrup². Hans gamle Avindsmand, Degnen Peder Nicolai Arreboe overlevede ham derimod en Række af Aar, idet han først gik bort den 7. Juni 1771, 80 Aar gammel³. Selv efter Præstens Død synes han at have villet forfølge sin tidligere Foresatte. Da saaledes Rasmus Stages Enke »til Honneur for hendes sal. Mand« havde foræret Snodstrup Kirke to Vokslys til nærmere angivet Brug paa Alteret, satte Degnen sig igen paa Bagbenene, og der maatte endog 1759 udvirkes en

¹) D. 11. Sept. s. A., 1753, klagede dog Provst Muus til Biskoppen over Arreboe, fordi han med vanlig Stridighed søgte at faa det maget saaledes, at Præsten blev snydt for en aarlig Høstdag m. m. af en Husmand (Indkomne Breve fra Ølstykke Herred).

²) Dødsdagen efter Ølstykke Herreds gejstlige Skifteprotokol 1679—1765. I Snodstrup Kirkebog har man glemt at indføre Dødsfaldet. — Rasmus Stage blev begravet i Snodstrup Kirke, hvor der endnu findes en Mindetavle over ham. Denne er ved den nuværende Sognepræsts, Pastor H. Grønvolds fortjenstfulde Omsorg blevet draget frem af et Skjulested bag Alteret og anbragt paa en passende Plads i Koret. Tavlen Indskrift er aftrykt S. 413—4.

³) Da Provst Gjellerup i Stenløse 9. Juni 1771 indberettede Degnens Død til Biskoppen, skrev han samtidig om ham: »Den gamle Mand, som aldrig var gift, levede i sin Tiid overmaade sparsomelig og knap som den fattigste Husmand, da Degne-Kaldets Indkomster er ey af synderlig Betydenhed og kand ikke vel føde en liden Familie. Meenigheden har længe trængt til en duelig Degn for den voxne Ungdoms Skyld« (Provstebreve m. m. Ølstykke Hrds. Provsti vedk. 1738—1808). Ogsaa Degnen Arreboe fandt sit sidste Hvilested i Snodstrup Kirke, hvor han blev begravet 12. Juni 1771 (Snodstrup Kirkebog).

særlig Ordre fra Biskop Harboe om, at han »uden Tergiversation« anvendte disse Lys paa den foreskrevne Maade¹. Senere — 1761 — beskyldte Degnen Provst Muus, om hvem han mente, at han nærrede »et capitale Odium« til sig, for at have været den egentlige Anstifter af al Strid mellem ham og afdøde Hr. Rasmus Stage, og han havde endog den Dristighed at hævde, at »Sl. Hr. Stage levede saa Christelig og skikkelig med Mig, indtil Provst Muus blev Provst«².

Med Henblik paa alt dette maa man vistnok sige, at det ikke var Udtryk for en overdreven Forsigtighed, naar Provst Muus, da Rasmus Stages Eftermand Johan Kruuse var blevet kaldet, af Biskoppen udbad sig, at denne maatte »geleides med Skrifftlig Ordre til Degnen, at hand aldeelis indeholder med alt U-anstændigt, U-vægerlig gjør, hvad Ham tilkommer, ingenlunde forsømmer Ungdommen, altid om Aaret, og i Fasten, siunger de accorderede Psalmer, samt Sielf lader ringe sammen, naar rette tiid er og Sogne Præsten forlanger, end at der (som icke lang tiid er skeet) ringes baade Morgen og Afften. Mig er sagt: Hand skal have det Ord: Naar Præst kommer, skal Hand dandse effter Hands Pibe«³.

TILLÆG

Mindetavlen over Rasmus Stage i Snodstrup Kirke.

Her under huiler / Det udmattede Legeme, / af / Fordum
Velædle og Velærværdige / H^r RASMUS STAGE: / Hand
indgik i Verden ved en hæderlig Fødsel / 1693 Den 31
Augusti. / En vel anvendt Ungdom / Aabnede ham Døren

¹) En Del Akter herom i Indkomne Breve fra Ølstykke Herred.

²) Arreboes Klage til Biskoppen af 3. Okt. 1761 sst.

³) Provst Muus' Brev af 28. Juli 1757 sst.

til Herrens Viinggaard, / Udi huilken hand indgik / Som
Sogne-Præst for deñe Guds Meenighed / 1727 / Dette
hellige Embede forestod hand Som en retsindig og for
Guds / Ære og sine kiære Tilhøreres Salighed nidkiær
Mand udi 30 Aar, / Hand levede i et ærligt og kierligt
Ægteskab udi 29 Aar / med sin gudfrygtige og fromme
Egtefelle / MAREN KLUNKER / Med hende aulede han 7
Børn, 3 Søner og 4 Døttre, / af huilke Sidste den ene forlængst
er indgaaet i Evigheden, / Han gik ud af Verden og ind
i Livet ved en salig Død / 1757 Den 17 Februarii I sin
Alders 64 Aar, / Hans trolige og retsindige Omgang med
alle, og hans Utrættede Flid i / Guds og Sit eget Huus
for Sine Underhavendes timelige og ævige Velfærd / For-
glemmes aldrig / af / Hans efterlevende Enke og Børn, /
Som / Ham til Ære Haver bekostet Denne Taule:

Johan Ludolph Lützen¹ fra Østerby i Daler Sogn.

Et 200 Aars Minde om en Læge-Missionær.

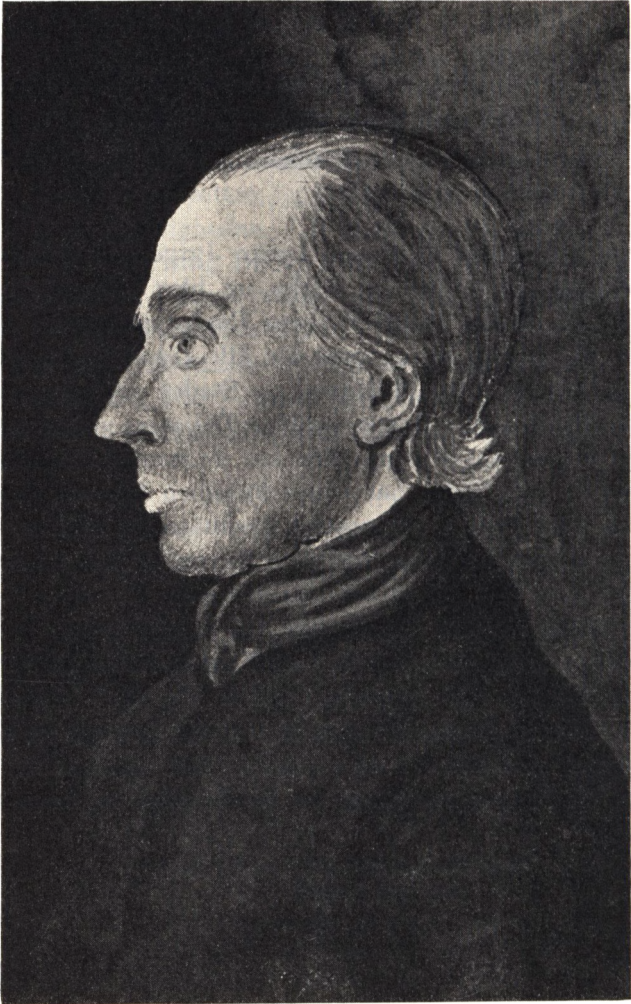
Af G. N. Rühmann.

»Den 18. Marts 1736 var Lytke Jyrgensen i Østerby hans liden Søn til Kirke og blev nævnet Johan Ludolph«, er der tilført Kirkens Daabsregister for Aaret 1736. Vi ved dog ogsaa, naar den lille *Johan Ludolph* blev født. Det var den 13. Marts, og Stedet var den gamle ærværdige Gaard i Byens nordlige Del, som vel er undergaaet Forandringer siden, men har de samme Grundmure endnu og hele Tiden har været Familien Lytsens Slægtsgaard. Den præges af gammel Tradition og Kultur, som lægger et eget fint Skær over den. Navnet »Johan Ludolph« bruges den Dag i Dag som Slægtsnavn.

Fyndige religiøse Indskrifter fra forrige Tider pynter Bjælker i dens Indre. Fra 30-Aars Krigens Tid stammer det lutherske Vers (jfr. Sønderj. Salmeb. Nr. 243), anbragt i store latinske Bogstaver og uden særligt Hensyn til Vers-Linjerne, som det her er gængivet med, ligesom der for bedre Læseligheds Skyld er sat baade store og smaa Bogstaver:

Vaare Gud icke met os denne Tid
Saa ska Israel sige:
Vaar Gud icke met os den Tid
Wi hafd lid Angst oc Kvide
Gud saa di Christne · store oc sma·
Aff mange vantro foractis saa
Som dem monn saare forfølg

1) Saaledes skriver Missionæren selv sit Navn og derfor er denne Skrivemaade her bibeholdt; Slægten L. skriver nu Lytsen. — Det gængivne Portrait af J. L. L., en samtidig Akvarel, ejes af Slægten.

Hans Knudtsen anno Christi 1625.

En anden Bjælke bærer ligeledes i store latinske Bogstaver og i løbende Række en tysk Indskrift; Brugen af store og smaa Bogstaver er ogsaa her normaliseret:

Got gif mer in einem Dach als ein gantz Keiserdohm vormach. Jo doch is he ein ricke Godt. Jo mer he gif jo mer he hat. Also heet Godt de Werlt gelevet up dat he gaf sin einigen Sone alle de an en gelowen nicht vorlaren werde.

Paa et Par Ledpæle i Nærheden læses følgende:

2 · Mose Bog 9 · 29 ·
Iorden Hører
Herren til.

Samuels · Bog 7 · 12 ·
Hidindtil Har
Herren Hiulpet.

Thi · Huor Man kommer
I Verdens · Vraaer ·
Der · findes · Agre
Som · Herren · Saaer
17

Ihvor Du Vanderer
· Og Hvad Vey
Din Gud og Frelser
Glem dog Ey
74

Omkring 1760 boede paa Gaarden i Østerby en Broder til Johan Ludolph, som hed Jørgen. Det er vel ham, som har ladet Ledpælene sætte ligesom en Del andre, han forsynede med sine Initialer og med Aarstal. En anden Broder, Andreas, var Gaardmand i Daler. En tredje, Niels, havde bosat sig i Ballum. Endnu nævnes en fjerde Broder, Hans, der vel var Købmand i Norge. Disse Søskende nævnes her, da de omtales i Missionærens senere meddelte Brevveksling¹.

Af Brevene saavel som af Brødremenighedens Arkiv i Christiansfeld fremgaar, at Slægten Lytsen i Daler Sogn

¹) Der findes 4 danske Breve fra Missionæren i Familien Lytsens Eje. Før var der flere. Disse Breve er benyttede, henholdsvis gengivne i det følgende i deres originale Skrivemaade. De andre Breve er oversatte fra Tysk.

var stærkt grebet af Datidens pietistiske Trosbevægelse, der bragte den som saa mange andre i Forbindelse med Brødremenigheden, især da denne fik sin Koloni i Christiansfeld. Den i Ballum boende Niels og hans Hustru Else benævnes i Menighedens Personalregister »vore kendte Søkende«. Deres 1768 i Ballum fødte ældste Datter Catharina døde den 20. August 1800 som Medlem af Menigheden i Christiansfeld. Samme Sted døde 1787 henholdsvis 1790 de to Søstre Catharina og Maria, Døtre af Andreas Lytsen i Daler, som efter Faderens Død var flyttet til Christiansfeld og optaget i Menigheden. Deres, mest aandelige, Levnetskildring giver et levende Indtryk af det stærke Trosliv, der maa have pulseret i Familien.

Hvornaar og under hvilken Paavirkning dette er opstaaet, vides ikke. Heller ikke, hvorledes det i Særdeleshed er gaaet med Johan Ludolph. Maaske gaar Traadene tilbage til Præsten Andreas Wedel, om hvis Virksomhed, og specielt Forsøget paa, paa egen Haand, at indføre Konfirmationen, jeg før har skrevet i Sønderjyske Aarbøger¹. Han var uden Tvivl en Forkæmper for Pietismen. Rigtignok døde han allerede 1730, men da havde Bevægelsen faaet stærkt Fodfæste i Vestslesvig. Baade Pastor Wedel og Johan Ludolph Lützen har faaet en kort Omtale i Brodersens Bog »Fra gamle Dage«, som ogsaa karakteriserer deres Indstilling i den Retning. Hvor ønskeligt det end kunde være at faa noget mere at vide om de lokale Forhold, er det dog kun med Hensyn til Lützens senere Liv, at Kilderne flyder rigeligere. I Aaret 1766 kom han til Herrnhut, men tog endnu i samme Aar til Neuwied ved Rhinen, hvor en Gren af Brødremenigheden havde slaaet sig ned og hvor han den 26. December blev optaget i Menigheden. Om hans udvortes Kaar og Tilstanden i Menigheden i Neuwied vil jeg lade det Brev tale, som han den 18. April 1771 skrev til Broderen Andreas i Daler, hvori det hedder:

¹) Sønderjyske Aarbøger 1933 S. 241 ff.

Neuwied d: 18 Apr. 1771

Kiere Broder Andreas Lützen

Den 6te Januar dette Aar haver ieg skreven dig til, ieg skrev og tillige med til Br. Niels, og afsendte Brevet under opskriftet til hannem à Niels Lützen in Reisby Ballum, men da ieg siden den Tid ingen Svar haver bekommet, hverken fra hannem eller fra dig, saa maa ieg billig tvifle, om Brevene ogsaa virkelig er kommet Eder til Haande, ieg maatte ellers tencke, at brefet til dig ikke er overleveret, hvilket skulde gjøre mig hiertelig ondt, siden ieg havde skrevet ting derudi, som allene var for dig, og som ikke sømmede sig at nogen fik det at lāsze. Det Bref som ieg forige Aar ij August med leilighed sendte over Hamburg, som og ikke er indløbet, var dog addresseret til Br. Niels. fra hannem haver ieg ikkuns bekommet et eneste Bref siden hand er bleven gift. ieg beklagede mig den tid for hannem at ieg her havde henved 30 Rigsdaler Gield hvilken Gield ieg havde gjort paa min Reise hid her. samme skyld staar endnu; det glädede mig meget, da ieg paa den Tid fik Bref fra hanem og fra dig, hvorudi I giordte mig Haab at ij af en särdeles godhed vilde være mig behielpelig at ieg kunde blive min skyld løs. ieg haver vel mange gange tenkt derover; men siden dit siste Bref da du meldede mig om de slette omständigheder med Br. Hans haver ieg mesten Deel givet Haabet op. Kiere Broder, ieg vil engang skrive dig gandske tydelig om mine Omständigheder. En Broder ij Menigheden, som ikke haver lærdt nogen profession eller ikke have Middel, haver det ij Henseende til hans udvortes giennem Komst noget tungt. Det er vel sandt, at der trolig sørges for enhver, at hand kand have sin giennem Komst, der bliver vist ingen forsømt, men saasom Menigheden self haver mange afgifter, saa kand de ikke heller altid saa gierne som de vilde. ieg haver vel min giennem Komst, og lider ingen Mangel, men der findes dog saa mange andre ting, saasom Kläder og deslige, da det holder noget hardt at anskaffe sig meget mindre at kunde beholde noget tilovers at betale gield af med; det er sandt Frelseren haver forunderlig sørget for mig, og bragt mig igienem. Dette vil ieg oplyse med et Exempel. for 2 Aar var mine gamle Kläder, som ieg havde bragt hiemme fra i meesten Deel til Ende. ieg viste mig intet Raad, men see det traf sig yust at en gammel Broder paa den Tid gik hiem, hvilken ieg kiente ij hans Sygdom, samme Testamenterede mig sine Kläder, og ieg var saa meget meer hiulpet, saa som ieg hver Dag haver Forretning ij Staden. Denne Vinter haver vj det noget dyrt her hos os fölgelig noget knapere end sädvanlig.

Hvorfor ieg skriver, kiere Broder, saa omständelig, skeer ij den Henseende, om du maaskee kunde udvirke hos de andre Brødre, at ieg ij det minste kunde komme ud af min giæld. ieg ved meget vel at der findes vanskeligheder nok. men saa som det ligger mig meget paa at blive hiulpet, saa haver ieg povet at beklage mig for dig, siden ieg er forsikeret paa, at du gjerne saa mig hiulpet, naar det ikkuns half veie kunde skee. ieg vil over det endnu mælde dig noget nærmere. Dog ij den visse Fortrolighed, at du for den Tid beholder det allene for dig, og ikke aabenbarer det noget Menniske. Nemlig, ieg haver Haab om at Frelseren maaskee vil af Naade værdige mig, at forkynde Sin Fortieneste og Død iblant Hedningerne og maaskee tillige at tiene mine Brødere med Medicin. naar det nu skulde skee saa ønskede ieg gjerne tilforn at faa alle ting ij rigtighed. Da man desuden bruger meget til Klåde og adskillige ting, naar mand gaar paa saadan en Reise, ij sin tid skal du faa nærmere efterretning. Hvem ved om vj ikke ved saadan en leilighed endnu kunde faa hinanden at see og at tale paa en kort tid. I fald at ieg kunde blive hiulpen, saa taarde du ikkuns naar du ellers ingen leilighed viste, sende mig hvad det var til Altona. Der er en Broder som hedder Jacob Lilliental. ieg haver talt med hannem her, hand forstaar godt Dansk, og haver lovet mig at besørge all ting hvad det var. Meld mig dog om bøgerne endnu staar hos dig, og hvorledis det er dermed beskaffen etc. ieg havde gjerne de Medicin'ske og alle skrevne Papierer. skrif mig ellers hvorledis det staar med alleting der hiemme. Øverigt haver ieg gjort mig ret meget til gode ij den forgangne Passions'tid for mit hierte. ieg haver haft mangan sød nydelse ij Jesu Marter, og ieg kand troe at du ij din Deel og har glædet dig med alle arme Syndere at Frelseren haver bødet og betalt for alle ting. og forhvervet dennem alt, hvad de behøver til lif og Salighed. det er dog det ene fornødne, og det er i Sandhed værd at ligge pris paa. ieg befaler dig Jesu tro hierte igiennem, med dine Kiere Børn og forbliver din Elskende broder

Johan Ludolph Lützen

Herrn

Herrn. Jacob Lilliental à Altona saaledis er opskriftet, men du maatte da tillige afstemple det paa Posten.

Herrn

Herrn Andreas Lützen

à

p. Einschusz.

Dahler

Af dette Brev ser vi, at Ønsket og Haabet om at kunne blive udsendt som Missionær, er opstaaet hos Lützen. Tillige tænker han ogsaa paa at tjene sine Brødre — dette vil nok sige baade i Menigheden og blandt Hedningerne — med Medicin, altsaa som Læge. Det har jo været gammel Praksis i Brødremenigheden, at Missionærerne ved Siden af deres aandelige Gerning skulde have en jordisk Bestilling, der tillige kunde give dem Livsophold og gøre dem saa meget som muligt økonomisk uafhængige af Menighedens Støtte. Da Brødrene i Begyndelsestiden overfor deres Omverden levede i stærk Afsondrethed, følte de ogsaa meget tidlig Trang til at tage Lægerne ud af deres egen Midte og at give dem Uddannelse ved deres Seminarier. Fra 1764 holdtes der medicinske Forelæsninger ved Seminariet i Barby (ved Elben), som maatte besøges af alle Studenter¹, »thi«, hedder det i en Konferencedrøftelse mellem Zinzendorf og andre kort før Zinzendorfs Død i 1760, »alle de yngre Mænd i Seminariet skal lære nogen Medicin og den, som viser Lyst og Dygtighed, skal blive en god Medicus. Alle Sendebud skal eje noget Kendskab til Medicin. Brødre som medici kan gøre meget godt mod Legemet og Sjælen.« Hermed har Zinzendorf vidtskuende opstillet en Grundsætning, hvis Vigtighed og Betydning først længe bagefter gik op for stadig større Kredse af den kristne Hedningemission og resulterede i vore Dages udstrakte Lægemissionsarbejde. Fra samme Tid og vel ogsaa nok fra Zinzendorf selv stammer følgende smukke Skildring af den kristne Læge: »En sand Læge har af Guds Naade faaet et blødt og medlidende Hjerte overfor sine Brødre og Søstre og med Beskæmmelse lært at tro: hvad du gør mod den mindste af mine Brødre, gør du mod mig . . . Følelsen af sin Ufuldkommenhed og Bevidstheden om sin store Bestemmelse lader ham hele Dagen ikke tænke paa andet end paa, hvorledes han bærer Sjælen i sin Haand.

¹) Jfr. Bechler: 200 Jahre ärztlicher Missionsarbeit der Herrnhuter Brüdergemeinde. Herrnhut 1932. S. 12 ff.

Saasart han vaagner, kommer han med medlidende Hjerte sine syge ihu, befaler dem og sig sin og deres Herre i Vold, og denne Rapport vedvarer hele Dagen. Han tænker over, reflekterer, læser, noterer den øvrige Tid, som er til hans Raadighed; dog alt dette under stadigt Henblik paa Jesus. Derover glemmer han sig og sit Hus. Lægen og den syge maa være de bedste Venner og glæde sig, naar de ser hinanden. For Stedets »Arbejdere« (d. v. s. Præster m. m.) maa det være en Glæde at staa Lægen bi, for at hans Foranstaltninger til de syges bedste kan udføres. Gaar Lægen omkring i trykket Sindstilstand, lider det hele.«

Om Lützen har faaet den til ovenstaaende svarende medicinske Uddannelse, eller om den mere har bestaaet i Dygtiggørelse og Selvstudium under de stedlige Lægers Vejledning i Neuwied, ved vi ikke. Men i hvert Tilfælde betragtes han senere som kvalificeret Medicus.

Den 9. December 1771 havde Broderen Jørgen skrevet et Brev til Neuwied, som Johan Ludolph modtog den 19. December. Denne svarer saa Jørgen den 23. December i et Brev, hvori der efter nogle hjertelige Ord til Broderen angaaende et Pengetab og en Sygdom, Broderen Andreas lider af, findes et større Afsnit, som giver et godt Indblik i hans kristelige Tanker og Følelser:

Nu min kiere broder hvad skal ieg melde dig, mit hierte er fuld, men Ordene mangler, du kand icke troe hvad det var for en besynderlig Glæde for mig, at du og br. Andreas lever saa kierligen tilsamme, ieg kand let tänke at din understøttelse meget kand gavne hannem, det var mig saa trøstelig som det mig self skeede, ieg siger dig ogsaa derfor ret af hiertet megen tak, og at du skriver at forsoningen ved Jesum er dig til trøst og Vederquägelse. det udparsede glædes Taarer hos mig. ieg tager stor deel ij saadan en vigtig sag, thj intet glæder mig meere end naar ieg hörer at Jesum elskes, at hans død og forsoning hoyagtes, sandelig hans Mandoms anammelse, levnet lidelse og død, skeede dog af ingen anden Aarsag og til ingen anden Ende, end som at gjøre alle Mennsker lyksalig, og mand maa tilstaa, at voris syndige fordervelse og naturlige tilstand er ij den punkt aabenbar, at vj ikke bekymrer os om den Mand,

som dog haver gjort sig saa meget fortient om os, og som virkelig dog for os allene haver udstaaet Nød og Død, det er visseligen Naade, og af den Hellig Aand, naar Jesum ofen indfalder os, naar voris hierte ofen henledis at tumle alvorligen over Frelserens lidelse og död og dens Aarsag og skeer allermost til den Ende, at voris hierter skal komme til deelagtighed og nydelse af hans döds fortieneste. Da ieg ved den hellig Aands oplysende kiende og følede mig som en forloren og fortabt Syndern, ach, da blef det min eneste Trøst, at Jesus var kommen til Verden syndere at saliggjøre. Da ieg bekiendte mine Synder for hannem, var hand saa naadig og forlod mig dem alle paa engang, der over fick ieg den Mand saa kier, at jeg viste mig intet skiønnere og elskværdigere endsom hannem, hand blef min største og beste Ven, og er det Gud skee lof indtil denne tiime, ieg lever med min usynlige Ven ij en nær forening, siden hand og er et Menniske som ieg, tusind taarer haver ieg ofte udøst til sine Fødder, for glæde, men og ofte for beskæmmelse, det gjør mig ret ondt naar ieg bedröver hannem, thj ieg er jo dog ij mig self et syndige Menniske og kand ofte feile men ieg gaar strax til min frelseren og beder hannem om Naade, og hand er saa god og forlader mig alle tider alle mine Synder, det forvolder da, at ieg dagligen faar hannem kierere, og bliver immer meere fortroliger med hannem, ieg maa tilstaa ieg haver et fornøyet levnet ij hannem, mit hierte fryder sig ij Gud min Frelsern, og min lykke er stor ij Verden. Nu min allerkiere Broder, Hils dine Kiere Børn meget hiertelig fra mig, ieg vil flittig lege de unges hierter ij vores Bønner paa Jesu hierte. Hils og min kiere br. Andreas og sine Børn, ieg ønsker af mit hierte at den kiere Frelsern vil give Eder alle et fornøyet og lykkelig Nyt Aar, hand lade dette nye Aar blive et særdelis Fredens Aar for Eder. hand gjøre alle Eders hierter med hannem bekiendt, og lade Eder hans fortienestis Fylde aabenbaris. hand vil alle vel, hand vil gjøre alle got, hans hierte er uendelig fuld af Kierlighed. vär du kiereste br. paa det aller hierteligste hilset af din meget elskelige kiere broder

Johan Ludolph Lützen

Neuwied d. 23. Dez. 1771

Den 19. Marts 1772 skriver Lützen det sidste Brev fra Neuwied, som er bevaret. Anledningen dertil er, at han ad Omveje har hørt om sin Broder Andreas's Død den 26. Januar samme Aar. Det gengives nedenfor med Udeladelse

af et Parti, der indeholder nogle personlige Bemærkninger, som ikke har større Interesse:

Min Kiere Broder Jørgen Lützen

Jeg haver for en tid lang seet af Balt. Richters Bref til hans Søn her, at det haver behaget vor Herre at hiemkalde voris ij livet k. br. Andr. Lützen d. 26 Ian a. c. saa vel ieg paa den ene side ikke misunte hannem den store Lykke at see sit Løb fuldendet, da ieg er forsikeret om at hand af Naade er Evig hos Jesum; saa smertelig var det mig dog paa den anden side, ey allene derfor at hand var min broder og saadan en skilsmis imellem Sødskende ij henseende til det naturlige baand forvolder en dyb skiärende smerte, men ogsaa for hans kiere Børn skyld som nu er Fader og Moder løse. ieg kand forsikre dig, at ieg udøste mange taarer da ieg hørte denne efterretning, og det endnu holder hart naar ieg tenker derpaa. Der bliver mig aldtjaa den eneste trøst tilbage ij den deel, at du og br. Niels tager Eder hans kiere Børn an, ieg kand vist tro siiden ieg ij den deel kiender dig, at du antager dig dennem som dine egen og ieg beder tillige hermed hiertelig at du vil tage Fadersted for dennem, da ieg got ved at deris Forældre haver med mange taarer opoferet Jesum deris børn. O at de ogsaa maatte høre hannem til, og blive hos hannem bevaret ij den onde Verden, og give hannem deris hierter ij Ungdommen, ieg vil ogsaa derfor takke Frelseren naar dette skeer. Vær saa god min br og meld mig hvor mange børn hand haver, deris Navne og Alder, og hvor de opholder sig, hils og Gunder og Catharina ret hiertelig, som bege dog kiender mig, meld mig og tillige br. Andr. siste endelig, og hvorledis ij haver holdet det med hans Huus og Gaard. Øverigt lever ieg sund og fornoyet. Hils og br. Niels meget hiertelig fra mig, ieg tenker meget ofte paa hannem. Enu et min k. br. Da det haver den Anseelse at ieg vel ikke lenge meere bliver her ij Neuwied ieg haver en tid lang her lagt mig meere paa Medicinen, og det bliver endnu herefter min hoved forretning ieg skal ij sin tid ikke ermangle at lade kiere br vide hvor ieg kommer hen, ieg skal give dig efterretning om alle ting hvorledis det gaar mig, og saa lenge ieg er ij live skal ieg ikke efterlade ij hvor ieg end befinder mig at skrive dig til. Kunde k. br. hielpe mig saa kand det skee paa samme maade til Altona som det forrige gang Nemlich til Iacob Lillienthal. hand reiser om Paaske til Franckfurt paa Messen, da hand formodentlig og kommer hid. Kunde ieg vente ved den leilighed at blive hiulpen, hvor vilde ieg glæde

mig og inderlig takke Gud og Eder derfor. Dog ieg ved ikke hvor snart reisen kunde gaa for sig. ieg befaler mig endnu engang ij din Kierlighed og godhed, vær forsikret om at ieg af hiertens grund haver dig kier. Den kiere Frelsern give os med hinanden den Naade at høre hannem til, paa det naar vj engang skal gaa ud af Verden, vj med glåde kand gaa den naadige Jesum ij møde. ieg hilser dig og dine kiere børn meget hiertelig, skrif mig og hvor mange børn du haver og deris Navne, tillige om br. Niels haver Børn, og hvorledis det ellers staaer der hiemme. Der var en med mig hos Laust Broderssen, ved Navn Iens Engel fra Seirslef. ved du noget om hannem, saa meld mig det, ieg forbliver din forbundne Elskelige broder

Johan Ludolph Lützen

Neuwied d: 19 Mart. 72

Herrn
Herrn Iørgen Lützen
Franco Hamburg. in
Østerby
bey Tondern

Brevene fra Neuwied vidner om et smukt Familieforhold. Det sidste viser os, at Uddannelsen som Læge nu var bleven Lützens Hovedarbejde, og at han venter snart at maatte blive udsendt som Lægemissionær. Allerede den 23. November 1772 kom ogsaa han til at kunne tiltræde Rejsen, der skulde føre ham til Østindien, hvor Brødremenigheden ejede en Bosættelse i den danske Koloni Trankebar. Rejsen foregik til Søs fra København. Der findes en meget udførlig og interessant Beretning om den, ikke fra Lützens Haand, men af en Missionær Wolthersdorf¹, der sammen med Hustru og flere andre ogsaa tog til Østindien. Det var til dette Selskab, Lützen havde faaet Lejlighed til at slutte sig, hvilket var Grunden til, at hans Ønske saa snart gik i Opfyldelse, og at han, efter at være ordineret af »Broder« Johannes i Neuwied, kunde rejse til København, hvor han ankom den 15. November. Om han endnu engang saa sine

¹) Jfr. de haandskrevne, i Original af mig benyttede, »Gemeinde Nachrichten« Wochen 39—52 1774 fra Arkivet i Herrnhut.

Slægtninge i Fødeegnen, faar vi ikke at vide. — Det Rejse-selskab, der ventede ham i København, vilde egentlig allerede være rejst et Aar i Forvejen. Men da var man kommen 2 Dage for sent til København fra Travemünde. Asiatisk Kompagnis Skib var afsejlet. Kompagniet gav Haab om det næste Skib, men dette afgik først, som nævnt, den 23. November 1772, saa Missionærerne fik et helt Aars Ventetid. Det var Skibet »Prins Frederik«, ført af Kaptajn Jesper With, der tog dem ombord. Pladsen paa Skibets Mellemdæk, der blev anvist dem, var yderst knap, Luften meget daarlig, Fugtighed kunde ikke holdes borte. Men efterhaanden vænnede de sig til Forholdene og lagde sig i Fritiden efter at lære Portugisisk og Malabarisk. Den 30. November passeredes Skagen. Skibets Bevægelse i det aabne Hav blev stærkere, men Lützen var blandt dem, der ikke blev søsyge. Den 31. December naas Højden af Madeira. Den 6. Januar sigtes Ferro, og her bemærkes, at Skibets Constabel, en Præstesøn fra Bornholm, hvis Familie var beslægtet med den Lützenske, og som havde hørt meget om Brødrene, bad om at maatte deltage i deres Forsamlinger, skønt de afholdtes paa Tysk. Han var en stille og retskaffen Mand, som kun talte Dansk, men gerne omgikkes Brødrene og havde mangan en Samtale med Johan Ludolph. — Herefter begyndte de tropiske Farvande med Havets Lysen, flyvende Fiske, Besaantjes m. m., men ogsaa med stor Knaphed og Foringelse af Drikkevandet, saa man er glad for den 13. at kunne kaste Ankeret ud for Porto Pray, Havnebyen af Santiago, den største af Kap Verde-Øerne. Her kunde Skibet tage ny Forsyning. De Indfødte tragtede især efter Tøj. En Mængde Appelsiner kunde byttes mod et Stykke gammelt Tøj. Saa gik Rejsen videre. — Den 25. blev Lützen paa Grund af den stærke Hede meget syg. Flere Dage laa han med høj Feber og i Vildelse. Den 29. havde han et hæftigt Raserianfald. Saa blev det bedre. Hidtil havde han hjulpet sig selv med sine medicinske Kundskaber. Nu raadførte han sig med Skibslægen. Han

fik bedre Logi og Forplejning, og da den stærke Varme efterhaanden hørte op, kunde han den 2. Februar igen være lidt oppe, men var dog meget afkræftet. — Man passerede nu Ækvatorlinjen, kom ind i Sydøstpassaten og havde igen Brug for varme Klæder. Den 24. Marts løb Skibet ind i Kapstadens Havn. Man havde da været en Maaned længere undervejs, end man ellers brugte til denne Sejlads. Alle gik i Land og boede der indtil den 1. April. De nød det skønne Landskab, der forekom dem som et Paradis. Tyske Plantageejere indbød dem og beværtede dem paa det bedste. — Missionær Wolthersdorf havde med sin evropæiske Logivært en Samtale om Negerslaverne og spurgte, om man ikke gjorde noget for deres Sjæle, da Missionen ikke arbejdede i Kapstaden. Han svarede: »Af og til fik nogle deres Frihed og blev saa undervist i Kristendom og døbt. De levede imidlertid for det meste bedre, saafremt de vedblev at være Slaver og Hedninger, fordi de saa ikke behøvede møjsommeligt at sørge for deres Livsophold.« Paa Spørgsmaalet, om de ikke kunde være baade Slaver og Kristne, svarede, at dette ikke var Skik. — Den 1. April maatte man saa tilbage til Skibet, men først den 8., Skærtorsdag, kunde Ankeret lettes, og Kursen toges efter Forindien. Vinden var god, men Søen meget urolig, og da Madagaskar var passeret, kom man ind i den malabariske Regntids Omraade. — Den 4. Juni saas Asien for første Gang, nemlig Øen Ceylon. Glæden var stor, men størst blev den, da de rejsende efter Sejladsen Syd om Ceylon den 8. Juni fik Koromandelkysten i Sigte, og den følgende Dag ankrede Skibet op paa Reden af Trankebar. Den 10. tidligt landattes Passagererne, og Missionærerne blev hjertelig modtaget i »Brødrehaven« i Trankebar.

Denne Havneby var siden 1616 en Hovedby i de daværende dansk-østindiske Besiddelser. Brødremenighedens Bosættelse i Trankebar var derimod ikke gammel. I 1758 havde Zinzendorf ført en Brevveksling med Kong Frederik

V angaaende Anbringelsen af Brødremenighedsfolk som Kolonister i danske Kolonier med Mission blandt Hedningerne for Øje. Kongen henledte Tanken paa de Nikobariske Øer, og efter nogen Forhandling med Asiatisk Kompagni fik Brødremenigheden Ret til som Støttepunkt for dens Arbejde at oprette en sluttet Koloni, som de havde ønsket, i Trankebar. Men Tilladelsen til Missionsarbejdet gjaldt kun for de Nikobariske Øer, da der jo i Trankebar allerede var etableret en kongelig dansk Hedningemission med de i Halle uddannede Missionærer.

Allerede 1759 kom de første Brødre til Trankebar, baaret af hele Menighedens Forbøn og varm Interesse for Missionen paa de Nikobariske Øer. De erhvervede en Ejendom 2 km fra Byen og indrettede sig paa Menighedens Vis. Men der forestod en lang Ventetid. Paa Grund af Klimaets Ugunst havde Asiatisk Kompagni trukket sine Folk tilbage fra Øerne og standset Skibsforbindelsen. Dette varede i 8 Aar. I denne Tid kom det efter en god Begyndelse og vel heller ikke helt uden Brødrenes Skyld til Gnidninger mellem disse og de andre Missionærer. De sidste udvirkede endog en kongelig Udvisningsordre, som dog blev ændret til en Opholdstilladelse først for 3 Aar og senere for »nogen Tid«, men selvfølgelig lagde Utryghed over Tilværelsen.

I 1768 blev der endelig Lejlighed til at komme til Nikobarerne. Gouvernøren sendte et Skib til Atchin paa Sumatra og venligsindet mod Brødrene, som han var, gav han dem Lov til at benytte dette og viste sig meget hjælpsom med hele Udrustningen. Saa kunde nu 6 Brødre gøre sig færdige for at naa det længselsfuldt attraaede Maal.

De Nikobariske Øer ligger N. V. for Sumatra og et Stykke Vest for Bagindiens smalle sydlige Halvø Malakka. De bestaar af 2 Øgrupper og en enkelt, nordligt beliggende Ø: Nikobar. Paa Øen Nankauri ved Sydenden af Mellemgruppen var en god Strand og forholdsvis gunstige Bosættelsesbetingelser, hvorfor man valgte denne som Maal. Paa begge

Sider laa en Landsby med Indfødte, som ikke stillede sig uvenlige¹.

Befolkningen var i det hele taget af fredelig Art, dersom den ikke opæggedes. Dens Tal beløb sig til c. 7000. De tilhører den malayiske eller Papua-Racen, er plumpe, men kraftige, af brun til kobberød Hudfarve. Ansigtet er bredt, Ørerne er store, ligeledes Munden, som har tykke Læber; Næsen er flad og Haaret sort. De bor langs Strandbredden i Huse, der i en Højde af $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ m er rejste paa Pæle. Deres Føde bestaar af Fisk, Svin og Høns og allehaande Frugt. Da de havde overmaade let ved at faa den, var Arbejde for dem et ukendt Begreb. — Først naar de blev ældre, levede de sammen i et Slags Ægteskab. Kønssygdomme var meget udbredte og hærgede stærkt. Deres Religion var i Hovedsagen Frygt for onde Aander, dog var Troen paa en Skaber af alle Ting ikke helt ukendt, ligeledes paa en »Djævel« som Aandernes øverste. Ved Fuldmaane, Nymaane, Begravelser m. m. holdtes store Drikkelag. Kristendommen var de næsten helt uimodtagelige for. Den fandt ingen Indgang hos dem i de 20 Aar, Brødremissionærerne var der. Dog vandt disse i en høj Grad de Indfødtes Tillid og Kærlighed, hvilket vistes paa en gribende Maade, da Missionen maatte opgives.

Naar Asiatisk Kompagni hele Tiden søgte at fremme Brødremenighedsfolkenes Bosættelse i Indien og i Særdeleshed paa Nikobarerne, skete dette ikke helt uden Bagtanke. Meningen var, at disse tillige skulde være et Mellemlid for Kompagniets Handel paa Øerne, hvilket Missionærerne ikke altid var saa fornøjede med, da det unddrog dem en Del deres egentlige Opgave. Indkøbet bestod i Kokosnødder og de saakaldte Arekanødder, af hvilke der fremstilles den i det sydøstlige Asien af mange Millioner tyggede Betel, som giver en forfriskende Smag, ægger Appetiten og

¹) For dette og det følgende jfr. Römer: Geschichte der Brüdermission auf den Nikobaren und des Brüdergartens bei Trankebar. Herrnhut 1921. S. 27 ff.

fremkalder en Følelse af Velvære og godt Humør. Desuden udførtes til Kina spiselige Fuglereder af en Svaleart, Salanganerne, og til Indien Papegøjer, som skattedes meget der, fordi, som det hedder i en gammel Beretning, ingen andre dør taler saa tydeligt som disse. Missionærerne samlede ogsaa en Del paa Naturmærkværdigheder og solgte dem til Europa, hvilket i Begyndelsen hjalp godt til at financere deres Ophold.

Men den store Vanskelighed paa de Nikobariske Øer var Klimaet. Regnmængden hører til Jordens største, og de mange Urskove, der ikke lader nogen Solstraale komme til Bunds, spredte en Atmosfære af Sygdomsspirer, som naaede helt ud paa Havet, og som især Europæerne ikke kunde staa for.

Allerede før havde det kostet saa mange Menneskeliv, at Øerne undertiden opgaves af Asiatisk Kompagni. Det varede da heller ikke længe, før Febersygdomme hjemsøgte de nyankomne Missionærer og krævede de første Ofre. Snart fik Tripjet d. v. s. »Bolig af Venner«, som Missionærernes Bosættelse kaldtes af de Indfødte, sin »Guds Ager«. Ogsaa Kompagniet, der i Aarene 1769 til 1772 prøvede at forny sine egne derværende Faktorier, erfarede paany Klimaets haarde Modstand. Føreren, Kaptajn Falk, døde allerede 1769, ligesaa hans Assistent og 4 Mand kort Tid efter. Dobbelt saa mange deserterede. I 1772 opgav man da Forsøget og sendte et Skib, for at hente Resten af Folkene.

Nu var Brødrene atter ene. Den udtyndede og udmattede lille Skare trængte haardt til nye Hjælpekræfter og ny materiel Forsyning. Men netop i 1772 indtraf den heldige Begivenhed, at Brødremenigheden fik Koncessionen paa Christiansfeld og dermed ophævedes alle Indskrænkninger baade for Bevægelses- og Bosættelsesfrihed i Riget og dets Kolonier. Nu kunde nye Folk komme fra Europa, hvilket var forbudt siden 1761. De første landsattes i Trankebar den 9. Juni 1773. Det var dem, Johan Ludolf Lützen var iblandt.

Nødraabet fra Nikobarerne optog alle Brødrenes Sind, og under Indtrykket deraf meldte Lützen sig, da han havde overstaaet en ny Sygdom, han var grebet af ved Ankomsten til Indien. Hans Tilbud blev taget som et Kald fra Gud og dennes Styrelse og hilst med almindelig Glæde, som Wolthersdorf skriver. Allerede den 21. August gik et Skib til Nikobarerne, og Lützen blev nu udset til at lede den Transport af Folk og Sager, som skulde sendes til Brødrene. Med Lützens Sendelse kunde man samtidig efterkomme et Ønske, som Missionærerne fra Nikobarerne havde tilkendegivet i et Promemoria af 25. Juli 1773: at sende dem en ung Medicus, der først under Betschlers Vejledning i Trankebar (Betschler var en meget anset Læge i den derværende Brødrekoloni) skulde have lært den stedlige Praksis og være opøvet deri, dog skulde han ogsaa have lært godt Malabarisk og være nidkær med Hensyn til Hedningernes Frelse¹. — Under den 12. August meddelte Lützen de Ældste i Herrnhut sit Forehavende; han skriver bl. a. følgende:

De kære Brødre af Unitetskonferencen ved, at jeg har følt en særdeles stærk Tilskyndelse og Tilbøjelighed i mig til at gaa til Nicobar, for efter den mig givne Evne at hjælpe med til at fremme den kære Frelasers naadige Hensigter med disse Øer. Da jeg nu herefter er blevet nærmere kendt med de derværende Brødres vanskelige Kaar og tillige har hørt, at hine stakkels Hedninger, saavidt man ved, endnu ikke har fornummet noget om Evangeliet, saa har det ligget mig des mere paa Hjertet, og den salige Guds Fred, jeg ofte har sporet under min Bøn for Nicobar, har altid hos mig efterladt det trøstelige Haab, at Frelseren der endnu vilde faa en Løn for sin Smerte. Jeg har derfor i Erkendelse af min dybe Fattigdom, megen Brøst og megen Uduelighed overgivet mig til Herren, at gøre med mig, som Han havde besluttet i Sit Hjerte, og lagde hele Sagen aldeles i Hans Haand, fordi jeg vel var overbevist om, at det slet ikke kom an paa min gode Vilje, og at jeg kun var et ringe Redskab til Hans Brug, men ogsaa vidste, at Han dog af Naade har skænket mig det Sind, i alle Stykker gerne at følge hans Vilje

¹) Jfr. Bechler: 200 Jahre m. m. S. 64.

og at agte det for Naade, hvis jeg i noget kunde være til Gavn for Ham og Hans Sag. Da det nu efter min Frelser Vilje har føjet sig saaledes, at jeg i denne Maaned herfra med et Skib skal tage til Nicobar, saa har jeg ikke kunnet undlade selv at melde de kære Brødre af Unitetens Ældste-Konference dette og tillige at bede indtrængende om deres Velsignelse og Forbøn . . .¹.

Lützens Afrejse skete altsaa den 21. August. Han førte et stort Forraad med: Ris, Sæbe, Arak, som Lægerne dengang anbefalede meget for Opholdet i Troperne, Rødvin, 480 Pund Tobaksblade, Rygetobak, Snustobak, Sukker, Smør, Mel, Tvebakker, Krydderier, Sago, Græsløg, smaa og store Spande, Kurve, Stegepander, Save, Pæle, alle Slags Manufakturvarer, en Smeltedigel, en Ged o. s. v. Desuden fulgte ham nogle Indfødte, man havde lejet til Tjeneste paa Nancauri og 2 afrikanske Neger-slaver, som man havde købt til det tungere Arbejde i Tropevarmen. Ogsaa en Del Medicin, som han for 36 Rigsdaler havde erhvervet af Betschler, og som vel var særlig kærkommen paa de usunde Øer, hørte med til Transporten².

Sejladsen varede til den 2. September. Om denne og Ankomsten vil vi lade Lützen selv berette. I det Brev, han den 7. September sendte til Trankebar, skriver han:

Nu har jeg Fornøjelsen at kunne melde, at jeg den 2. Sept. sund og lykkelig er ankommen hos de kære Brødre i Nicobar. Løsenet ved Afskeds mødet med mine allerkæreste Søkende i Brødre-Haven den 20. August, »De som han fører i Land efter deres Begæring, de skal takke Herren for hans Miskundhed og hans underfulde Gerninger og ophøje ham i Folkets Forsamling. Med Moders Haand leder han sine«, har des mere tilskyndet mig til Lov og Tak mod min allerkæreste Frelser, fordi jeg havde lidet Haab om denne Gang at komme til Nicobar. Vi forfejlede i Natten mellem den 29. og 30. August den rette Indsejling og kom 6 Mil for langt mod Nord til en anden Ø; og da vi ved Daggry søgte at naa frem til den rette Indsejling, var Vind og Strøm os saaledes imod, at vi saa os nødsagede til atter at gaa

¹) Jfr. »Gemeinde-Nachrichten«. Wochen 19—38. 1774.

²) Jfr. Bechler S. 64 og Römer S. 36.

ud paa Havet. Strøm og Vind drev os saadan nordpaa, at Kaptajnen og Styrmanden ikke saa nogen anden Udvej end eventuelt ved Madras at søge i Havn. Alligevel havde vi den eneste Morgen Kap Nicobar i Sigte og styrede løs paa en lille Ø, for der maaske at finde Ankergrund og at afvente bedre Vejrligt. Men paa een Gang forandrede Vinden sig saa meget, at vi nærmede os de Nikobariske Øer fra Øst. I 2 Døgn gjorde vi os Umage for at naa dem, men forgæves, idet Strømmen altid drev os tilbage. Derfor besluttede Kaptajnen den 2. September om Morgenen at sejle til Atchin; men vilde dog holde saa nær ind til Øernes Østside som muligt, for maaske at finde en Ankergrund eller dog gennem en Kano at kunne tilstille Brødrene et Brev. Hvorledes jeg var tilmode ved dette, kan man let forestille sig. Jeg udøste bevæget mit Hjerte for Gud; og næppe en Time efter hørte jeg, at vi skulde ankre. Kl. 2 om Eftermiddagen kastede vi Anker 1 ½ Mil borte fra Brødrenes Bolig. Vidunderlig har Herren hjulpet i den Del. Henved Kl. 8 Aften var jeg sammen med Kaptajnen hos Brødrene paa Nikobar og har truffet dem alle sunde. Jeg glædede mig af Hjertet over at være i deres Mitte, og de optog mig Stakkel i Kærlighed og glædede sig over at høre om Brødrenes Velgaaende i Haven. Meget andet kan jeg endnu ikke melde herfra. Nikobarerne anser jeg for at være et enfoldigt Folkefærd. De holder af Brødrene, fordi de er anderledes end de øvrige Europæere. I Søndags besøgte jeg sammen med Broder Armedinger i den nærmeste Landsby en gammel Mand, som er meget venlig mod Brødrene og nu er sygelig. Jeg hilste ham fra Brødrehaven, hvorover han viste sig meget fornøjet. I deres Sprog henter de Ordene saa dybt ud af Svalget og saaledes uden Accent, at det falder svært for en ny ankommen at skelne et Ord fra det andet og at forstaa det ret. Men Frelseren skal ogsaa nok hjælpe i dette. Med Nybygningen er det først saa vidt, som Gulvet skal være, der maa være noget ophøjet over Jordbunden. Den største Vanskelighed foraarsager den megen Regn, som tit skyller Murstenene, der af de faa Hænder er strøgne med megen Møje, naar de er opstillede for at tørres, paa een Gang fra hverandre. Levnetsmidlerne er for Øjeblikket knappe her. Jordbunden, som nu er ryddet, er meget frugtbar, men endnu kun lidt tilplantet. Landet er forøvrigt endnu fuldt af Buskads, hvorfor Indbyggerne kun bor langs Strandbredden i Huse paa Pæle, een til to Mand høje¹

¹) Jfr. »Gemeinde-Nachrichten« Wochen 39—52 1774.

Saa var Johan Ludolph Lützen nu paa de Nikobariske Øer. Uden Tvivl betød han en værdifuld Hjælp for den derværende Mission; thi paa den ene Side ejede han afgjort og stærkt de rette Motiver til denne Gerning og paa den anden Side vidner baade hans egne Breve og andres Udtalelser om ham om Kvalifikationer f. E. i Retning af en videre aandelig Horisont og om Iagttagelsessevne og Interesse for Land og Folk m. m., som hans kristelige Beskedenhed ikke tillader ham at gøre Væsen af. Gerne vilde man dog have hørt lidt mere om hans Uddannelse baade i Europa og under Rejsen til og efter Ankomsten i Indien, endvidere om hans Praksis som Missionær og Læge. Paa Nikobarerne fik han Undervisning i de Indfødtes Sprog af en Kaptajn og begyndte at lave en endnu i Arkivet i Herrnhut opbevaret Fortegnelse over nikobariske Ord, der efter Lützens Død fortsattes af Missionær Armedinger. Men Arbejdet for at skaffe Evangeliet Indpas var uhyre svært. I sine Breve af 3. og 30. April 1777 klager han over Befolkningens absolute Mangel paa Modtagelighed, deres Overtro og Medicinmændenes store og fordærlige Indflydelse. Ogsaa over en voksende Frækhed, som ytrer sig i Tyverier. »Naar man siger: man elsker dem, saa svarer de: Saa giver os da Tobak«. — Hvad jeg har sagt om Lützens Personlighed, stadfæstes ogsaa af hans udførlige »historiske Beretning om Nikobarerne fra 1768 til 1777«, som findes i ovennævnte Arkiv og indeholder en Skildring af Øerne og deres Indbyggere samt Begivenhederne i dette Tidsrum. I denne er der bl. a. en Notits om den Lægebehandling, de hedenske Medicinmænd foretager: De foregiver, at de inden Operationen trækker alle Slags Sager, Potteskaar m. m., ud af Kroppen paa Patienten. Dette tror den syge og føler saa en Lettelse. Mange giver sig ogsaa, naar de ikke er syge, men tror, at Djævelen er vred paa dem, under Behandling af en Præst (d. v. s. Medicinmand) og lader sig rense af ham, idet de lader ham stryge hen og pibe over sig. Ved

enhver Smaating lader de Præsten hente, fordi det giver en vis Anseelse, naar de tit og ofte lønner ham¹.

Den 11. Januar 1775 skrev Lützen det sidste bevarede Brev til Familien i Europa — maaske det sidste, den modtog fra ham. Det er rettet til Broderen Jørgen og lyder saaledes:

Min allerkiereste Broder Iørgen Lützen!

Nu kan jeg med fornøyelse melde at jeg haver opholdet mig over et Aar herpaa Nancauri, et af de Nicobariske Eilande. I förstningen havde jeg en stærk feber at udstaa, men nu er jeg Gud skee lov frisk og sund. Det er nu alt over 2 Aar siden jeg hørte noget fra Eder og ij saa lang en Tid kand der skee mange forandringer, jeg venter derfor paa et bref fra min kiere broder Iørgen, og maaskee det er aldt underveis. Jeg skriver nu ij forvejen paa det naar et Skib kommer fra Tranquebar, hvilket vi ij denne Maaned venter, at jeg da strax kand sende det med. Min leve Maade er nu gandske anderledes, enda jeg var hiemme og ij tydsk Land. man spieser her kogte Riesgryn ij steden for bröd. Fisk faar mand mangfoldig af; vj boer ved Søe Stranden. Svin og höns ere de eneste Kiød-Føde som mand haver her.

Jeg indligger en liden Sedel til broder Niels. hvorledes staa det med Hans? ere dine kiere Børn friske og vel. Sal. Andreas sine ogsaa? hils dem dog alle ret hiertelig fra mig. Det skal ij sandhed ret glæde mig, naar jeg hører det gaar dem vel, og faar vor Herre inderlig kier. jeg tänker vist ofte paa Eder der hiemme, vor kiere Frelsern velsigne Eder allesammen til lief og Siäl. Dig min allerkiereste Broder velsigner jeg for vor herre af mit inderste hiertens Grund, og forbliver din elskelige tro forbundne broder

Nancauri d. 11. Januar 1775

Iohan Ludolph Lützen

Herrn
Herrn Iørgen Lützen
in
Fr. Flensborg. Østerby
bey Tondern

Saa er der endnu de 2, allerede omtalte, Breve af 3. og 30. April, af hvilke dog kun et Uddrag eksisterer. Han var

¹) Jfr. Bechler S. 64.

da syg og rede til at dø. Med dyb Vemod og under mange Taarer omtaler han de nikobariske Hedninger og det frugteløse Arbejde iblandt dem. Han elsker dem som Mennesker, Jesus døde for, skønt de i hele deres Adfærd ikke har noget tiltrækkende. — Den 28. Juni forværredes hans Sygdom. En stærk Malaria overfaldt ham, som tiltog fra Dag til anden; den 5. Juli besvimele han næsten uafbrudt. Skønt han allerede havde taget Afsked med sine Omgivelser, indtraadte der dog en Bedring. Man haabede paa ny. Men saa kom der efter nogen Tid Vatersot til. September kom, og nu bar det mod Enden. Mange af de Indfødte bad om Lov til at se den syge Broder Lützen. Gribende er det at høre, hvorledes de i dyb Stilhed staar omkring hans Leje. Han var for svag til at tale med dem, men hans langvarige Sygeleje var for mange en Prædiken uden Ord, der gjorde et dybt Indtryk¹.

Den 30. September fik Herrens tro Tjener Hjemlov, kun 41 Aar gammel, og som de andres, der var gaaet forud, lagdes ogsaa hans Ben i den lille »Guds Ager« — langt, langt borte fra Fødegaard og Fødeby. Hvem havde sunget det ved hans Vugge, at han, det fjærne Nordens Søn, skulde finde sit sidste Hvilested under Sydhavets blaa Himmel og Palmernes Sus? — Menneskeskæbne, Guds Pioneres Skæbne. —

Missionsarbejdet paa de Nikobariske Øer traadte nu ind i sit sidste Afsnit². Og skulde man sætte en Overskrift over dette, kunde det kun være: en Missionstragedie eller rettere: et uvisneligt Hædersblad i den evangeliske og især Brødre-menighedens Missionshistorie. Vanskelighederne blev ved,

¹) Jfr. »Gemeinde-Nachrichten« Woche 41 og 42 1778, som bl. a. indeholder et Uddrag af Lützens 2 sidste Breve og Meddelelser fra de 2 Missionærer Armedinger og Liebisch bl. a. ogsaa angaaende Lützens Sygdom og Død. Efter Meddelelse fra Herrnhut Arkiv.

²) Jfr. Röm. S. 42 ff.

Jfr. forøvrigt ogsaa: Kay Larsen: De dansk-ostindiske Koloniers Historie. Centr. Forl. i København 1907—1908. I. Bind: Trankebar II. Bind: De bengalske Loger og Nikobarerne.

ja, øgedes fra Aar til andet. Det usunde Klima, Skibsforbindelsens Utilstrækkelighed, flere Skibstab og mange Skuffelser fra Europæernes f. E. Skibsfolks Side gjorde Forholdene næsten uudholdelige. En Henvendelse til den danske Regering om Støtte havde til Følge, at Gouvernementet i Trankebar omsider i 1784 sendte Skibet Dansborg med Løvnetsmidler og andre Fornødenheder. Det næste Aar bragte det endog Hjælp 2 Gange, men det var for sent. Brødrenes Pengemidler og Menneskemateriale var udtømte. Allerede i 1775 havde man fra dansk Side opgivet at holde en Besætning i den Befæstning, der var anlagt paa Nikobar. Soldaterne døde som Fluer, og efter deres Tilbagetagelse laa Kanonerne m. m. og passede sig selv. Nu anmodedes Missionærerne om at varetage den danske Ejendomsøjhed over Øerne, idet den ældste i Tjenesten skulde være Kongelig dansk Resident, en Stilling, som dog ikke bidrog til at fremme deres egentlige Gærning.

Dennes Afslutning var nær. I 1787 tog Menigheden i Trankebar den tunge Beslutning at opgive Missionen paa Nikobarerne. Kun een Missionær, *Søren Hansen Kragh*, var endnu tilbage. Han og Menighedens Ejendele afhentedes i Slutningen 1787. Men allerede faa Maaneder efter døde ogsaa han.

I 1791 prøvede Danmark at forny Bosættelsen paa Øerne. Forsøget under Ledelse af en Præst ved Navn Engelhard og en Løjtnant Lackmann mislykkedes fuldstændigt. Førerne og en Del andre blev syge og døde snart efter deres Ankomst. Atter opgav man saa Ævred, og Øerne laa nu herreløse, indtil Danmark endnu engang — i 1846 — hejste Flaget, for dog i 1856 at tage det endelig ned. I 1869 kom Englænderne, indrettede en Forbryderkoloni, ophævede den i 1890, men beholdt Øerne i deres Besiddelse, uden dog at forny Kolonisations- og Missionsforsøgene.

Fra 1768 til 1787 havde Missionsarbejdet været. Af 21 Missionærer, som arbejdede der i denne Tid, døde de 13

paa Øerne. De overlevende var saa haardt medtagne af Sygdom og Nød, at de døde en snarlig Død. Sandelig, hvad Brødremenigheden synger om sin Mission i Vestindien, det gælder paa gribende Maade ogsaa her:

Es wurden viele ausgesät, als wären sie verloren.

Auf ihren Beeten aber steht: Das ist die Saat der Mohren.

Men at stadig nye Mænd var rede til at gaa ud i denne Guds Riges forreste Skyttegrav, det er den kristne Kirkes Ære, og et Skær af denne Glans falder ogsaa paa Navnet: Johan Ludolph Lützen.

Danske Salmer i tysk Gengivelse via Sønderjylland.

Af J. Naumann.

Det er kun en lille Strøm. Tyske Salmer i dansk Gengivelse er den store Strøm. Saa vel fra Reformationstiden som fra Ortodoxiens og Pietismens Tid har vi faaet mange Salmer sydfra. Og tænker vi paa Rejsen via Sønderjylland fra Syd imod Nord mindes vi Hans Thomissøns, Gjødesens og især Brorsons Bearbejdelser. Om denne Strøm mindes vi ved Kingos Fortale til »Aandeligt Sjungekor«. Denne Strøm mindes vi ogsaa ved Brorsons Arbejde for at skaffe danske Salmer ved danske Gudstjenester i Sønderjylland, hvor der forhen havde lydt tyske Salmer. Først med Romantikens Salmedigtning herhjemme og med det dansk-nationale Gennembrud i Sønderjylland bliver der Tale om en Strøm i den af Overskriften antydede Retning, selv om den som nævnt kun er lille. Som det var dansksindede og dansktalende Mænd, der bearbejdede og oversatte de tyske Salmer, saaledes var det tyskdannede og tysksindede Mænd, der bearbejdede de danske Salmer og oversatte dem til Tysk. Det begyndte i de kritiske Aar mellem de to slesvigske Krige. Trods Vanskeligheder og trods Misgreb fra dansk Side, var det alligevel en Tid, hvor Danskheden fik Mod og Styrke.

1. CHRISTEN EWALDSEN

er født 1819 i København. Hans Fader var Skipper. Student blev han fra Randers 1835 og theologisk Candidat i 1841. Efter en længere Virksomhed som Lærer bl. a. i

Fredericia under Treaarskrigen blev han i 1851 Sognepræst i Brodersby og Torsted i Gottorp Provsti og i 1857—64 Førstepræst ved Hovedkirken (St. Nicolaj) i Flensborg. Han har aabenbart været baade en nidkær og god Præst her og maa ogsaa have været i Besiddelse af ikke helt ringe Sprogkundskaber. Thi hans Præstevirksomhed i Flensborg i disse Aar var præget af, at han talte og prædikede Tysk, og det gjorde han saa godt og varmhjertet, at han fik en ikke lille Menighed blandt Byens allerede dengang overvejende tysktalende Befolkning. Havde han stødt an enten i Sprog eller Færd, skulde han nok være bleven antegnet enten i »Schwarzbücher« eller i Gustav Raschs: »Vom verlassenen Bruderstamm«. Men vi erfarer tværtimod, at man fra tysk Side i Grunden gærne havde beholdt ham i hans Embede i 1864, og v. Zedlitz forelagde ham derfor ikke de prekære Spørgsmaal om national Troskab, der omgaaende stilledes Præsterne ved den danske Helligaandskirke Graae og Munck. Men paa hans eget Forlangende blev han afskediget, var derefter nogle Aar Kapellan ved Frue Kirke i København og døde som Sognepræst ved Frederiksberg Kirke i 1893. For sin Menighed i Flensborg og for Menighederne i det tysktalende Sydslesvig udgav han to tyske Salmehæfter, et i 1860 og et i 1862, og i disse er optaget 4 danske Salmer i tysk Oversættelse. Det første har Titlen: »Fünfundzwanzig Lieder für Bibelstunden und Hausandacht« von Chr. Ewaldsen, Hauptpastor zu St. Nicolai Flensburg 1860. Det andet fører Titlen: »Hundert und funfzig Gesänge nach den Evangelien und Episteln« geordnet durch Chr. Ewaldsen, Hauptpastor zu St. Nicolai in Flensburg Schleswig 1862. Ved Gengivelse af danske Salmer til Tysk blev han bistaaet af

2. KARL THEODOR SCHUHMACHER

Han er født i 1799 i Husum, Søn af den senere Rektor S. ved Domscholen i Slesvig. Han studerede Teologi i Kiel

og blev Kandidat fra Gottorp 1823. Han var i sine senere Studenteraar og sine første Kandidataar Lærer for Kristian den 9.s ældre Søkende (Hertug Wilhelms Børn) paa Gottorp og Louisenlund. Efter Lærervirksomhed i Glückstadt og Slesvig blev han 1848 Conrektor ved den lærde Skole i Flensborg, blev fordrevet men kom atter tilbage i 1854 og virkede her de sidste 10 Aar af den danske Tid som Conrektor (medens Siemsen var Rektor), var her ogsaa de to første Aar af den tyske Tid (under Lübkers Rektorat), tog sin Afsked i 1866 og drog til Berlin, hvor han døde 1868. — Han har offentliggjort adskillige pædagogiske Afhandlinger i de tyske Skoleprogrammer fra Slesvig og Flensborg særlig handlende om Religionsundervisningen i de lærde Skoler. Tyskdannet og tysksindet var han, men som Student allerede c. 1820 og som Lærer for Hertug Wilhelms Børn maa man gaa ud fra, at hans politiske Opfattelse i hvert Fald i de yngre Aar har været en tysksindet Mands Opfattelse af Helstaten, og selv om han i 1848 maatte fortrække fra Flensborg, har han dog ikke været mere aggressiv end, at han i 1854 fik Genansættelse ved den tvesprogede Flensborg Latinske, hvortil maaske ogsaa Bekendtskab med Tronfølgeren Prins Kristian (9.) har bidraget. Ved Skolen var han bl. a. Religionslærer for de Elever, der ønskede tysk Religionsundervisning. Pastor Munck (Fængselspræstens Erindringer) fortæller, at netop de tyske Elever ikke satte særlig Pris paa ham, muligvis har han heller ikke været de udprægede Tyskere skarp nok i Protesten mod Skolens »Danisering«, hvad ogsaa hans Stilling som dansk Embedsmand hindrede ham i. Hans Søn synes derimod at være revet med helt af Ungdommens Kamp og Iver for Slesvig-Holsten. Thi han forlod efter sin Klassekammerat, den senere Biskop Kaftans Sigende Skolen de sidste Aar af den danske Tid, for at gaa over i praktisk Virksomhed; men aldrig saa snart var Flensborg og dens Skole bleven tysk, før han meldte sig igen som Discipel. Conrektor

Schuhmacher mindedes forøvrigt af en anden af Skolens Disciple for sine Oversættelser af danske Salmer til Tysk. Denne Discipel var en ung Mand fra Sønder Brarup Præstegaard, der blev Student fra Flensborg 1867 og endte som Professor i Tysk ved Københavns Universitet, Herman Møller. Naar Schuhmacher tilbragte sit Otium fra 1866—68 i Berlin, tyder det ogsaa paa, at han helst vilde forlade »Kampzonen«. — Denne Mand traadte i sin Flensborgtid i Forbindelse med Pastor Ewaldsen ved St. Nicolai Kirke og med ham som Oversætter kom der 4 danske Salmer i tysk Oversættelse ind i de af Ewaldsens ovenomtalte smaa Salmehæfter. Lad os da i Korthed betragte, hvilke Salmer det var, og hvorledes Oversættelserne tog sig ud.

3. DE AF SCHUHMACHER OVERSATTE SALMER, der som nævnt findes i Ewaldsens »Lieder für Bibelstunden« er alle Salmer, der har været sungne og elskede i de vakte gudelige Kredse saavel i Vestfyn som i det danske Nord-slesvig. Her træffer vi Kingos Hjertesuk »Aldrig er jeg uden Vaade«, der udsynger den fromme hjærtegrebne Sjæls Stemninger. Her træffer vi Christiansfelderens Holms »Hvor salig er den lille Flok«, der blev de smaa vakte Kredses Yndlingssalme. Og naar de smaa Kredse atter skiltes for at gaa hver til sit, opmuntrede de hverandre med Præstekonen Martha Clausens Salme: »Saa vil vi nu sige hverandre Farvel«. Denne Salme træffer vi ogsaa i Hæftet. Og endelig møder vi disse Kredses Salme, naar de sang om de kristnes Aarvaagenhed og Bøn, den fynske Præst Hans Agerbeks Salme »Uforsagt, vær paa Vagt, Jesus haver det alt fuldbragt«. (Salmebog for Kirke og Hjem Nr. 585, 521, 424 og 516). — At det netop er disse 4 Salmer, der er kommet med, fortæller os vel noget om Ewaldsens Stilling til de vakte Lægmandskredse og de Præster, der inderligt sluttede sig til dem, det siger os

formodentlig ogsaa noget om Schuhmachers kristelige Indstilling. Schuhmacher maa ikke alene have haft en poetisk Aare og været klar over det danske Sprog, men han maa ogsaa have været en noget musikalsk Mand, thi Salmerne er oversatte til Tysk efter de Melodier, hvorefter de danske Originaler blev sungne. Disse er jo for Agerbeks Salmes Vedkommende en tysk Tone (»Stille Nacht«), men for de øvrige 3's Vedkommende »egne« (danske) Melodier. Nu skal de selvfølgelig ikke citeres her. De, der ønsker at kende Texterne, maa henvises til de ovenomtalte Salmehæfter; men en lille Prøve paa hver enkelt af disse Salmer vil jeg dog gjerne meddele her. Læserne maa saa have den endelige Dom om, hvordan de er lykkedes. Først de to første Vers af Kingos Hjertesuk:

- 1) Niemals bin ich ohne Schmerzen,
ohne Labsal nie im Herzen,
immer hab' ich Weh' und Leid,
sehe Jesum allezeit.
- 2) Immer drücken meine Sünden,
Jesu hilft sie überwinden,
stets bin ich voll Noth und Drang,
immer voll von Lobgesang.

Og Salmen om den lille Flok ser saaledes ud i 1. Vers:

Wie selig ist die kleine Schaar,
die sich an Jesum hält!
Er hilft in Noth und in Gefahr,
er schützt sie vor der Welt.
Voll Liebe glaubt und hofft der Christ,
so lange er auf Erden ist:
Doch Himmelslieb' kennt keine Zeit,
sie bleibt in Ewigkeit.

»Saa vil vi nu sige hverandre Farvel« lyder saaledes:

- 1) So gehn wir denn wieder in Frieden nach Haus'
und beten: Gott wolle uns segnen!

Er hat uns gerufet, er führet uns aus,
 wie selig ist's ihm zu begegnen.
 Bei Christus allein kann Freude gedeihn,
 mit ihm geht es fröhlich zum Himmel.

- 2) O! hilf uns: Gott, Vater, o hilf uns Gott, Sohn
 Dass selig den Lauf wir vollenden!
 O! heiliger Geist, du himmlischer Lohn,
 du wollest dich nie von uns wenden!
 Dann haben wir Lust und Muth in der Brust,
 zu kämpfen zum seligen Siege.

Endelig meddeler vi det første og sidste Vers af Agerbeks »Uforsagt, vær paa Vagt«:

- 1) Unverzagt halte Wacht,
 Jesus hat sein Werk vollbracht!
 er hat errungen den grossen Sieg,
 Satan gebunden gar mächtiglich:
 Frei ist zum Himmel der Weg.
- 6) Trag' dein Leid, aus der Zeit
 geht es gar bald in die Ewigkeit!
 Was dir auch Schweres beschieden ist,
 diene dem Herrn bis zur letzten Frist,
 dann bringt er sicher dich heim.

Ogsaa om disse Gengivelser gælder det, at det jo aldrig er det samme som Originalerne. Kingo og Holms Salmer holder sig jo nærmest til de danske Salmer, men særlig i 1. Vers af Martha Clausens Salme og i sidste Vers af Agerbeks er der jo ikke helt ubetydelige Afvigelser. Gengivelsen af Martha Clausens Salme ejer særlig i 1. Vers ikke den Dybde og fromme Tone, som den danske Original. Men særlig sidste Vers af Agerbæks Salme er stærkt afvigende. Den er betydelig mere passiv end den danske. Paa den anden Side indeholder den ikke den synergistiske Fare, at vi kraftig selv kan hjælpe med til Vandringen hjemad. Dette gør sig forøvrigt ogsaa gældende i en af Brorson gengiven tysk Salme. Jeg tænker paa den tyske

Salme: »Auf, wacht auf! Ermannet euch wieder«, gengivet af Brorson som »Op I Kristne ruster eder« (570). Det hedder her i det 3. Vers:

Kristi blodbestænkte Fane
fører frisk i Striden ind,
og den daglig Kæmpevane
giver Kraft i Sjæl og Sind.
Hvert et Saar
gør dig haard,
at du altid Sejren faar.

I den tyske Salme lyder Verset saaledes:

Christi Heeres Kreuzesfahne,
so da weisz und rot gesprengt,
ist schon auf dem Siegesplane
uns zum Troste ausgehängt:
Wer hier kriegt,
nie erliegt,
sondern unterm Kreuze siegt.

Dr. L. J. Koch bemærker i Bogen om Brorson (S. 160), at Brorson har den fulde Kamptone, medens den tyske Salme i dette Vers snarere bliver en Trøstesalme. Og det kan jo være rigtig nok; men til Gengæld maa det dog siges, at den tyske Salme her i Verset indeholder mere virkelig Kristendom end Brorsons. Thi Strofen »Hvert et Saar o. s. v.« er jo egentlig ikke Evangeliet. Og dog har »der versonnene Nordschleswiger« (Tränckners Udtryk om Brorson) inspireret en betydelig, tysksindet Nordslesviger til en Salmeoversættelse. Det er:

4. THEODOR CHRISTIAN HEINRICH KAFTAN,
født 1847 i Løjt som Søn af den derværende Sognepræst, Student fra Flensborg 1866, Candidat fra Kiel 1871, derefter Hjelpepræst i Kappel. Fra 1873—80 Andenpræst i Aabenraa, derefter til 1885 Regerings- og Skoleraad i

Slesvig. 1885—86 Provst i Tønder og derefter til 1917 Generalsuperintendent for Slesvig. Derefter Frimenighedspræst i Baden-Baden, hvor han døde November 1932. — Foruden teologiske Skrifter maa særlig nævnes hans »15 Prædikener, en Afskedsgave til min Menighed« fra 1880 og fremfor alt hans »Erlebnisse und Beobachtungen« fra 1924. Denne Bog indeholder foruden gode Bidrag til Karakteristik af Forfatteren tillige en righoldig Samling til Belysning af det nordslesvigske Spørgsmaal bedømt fra tysk Side. — Medens Bogens overvejende Indhold er »Biskoppens« Iagttagelser, kommer det personlige næsten udelukkende frem i Bogens allerførste Del om Barndommen og den første Ungdom i den danske Tid. Da Faderen som Slesvigholstener i 1850 maatte rejste bort fra sit Embede, rejste Familien efter ham til Hamburg. Denne Sørejse fra Løjt til Hamburg foregik paa to Skibe, et dansk fra Løjt til København og et tysk fra København til Hamburg. Paa det første betragtedes han som »Brut des Aufrührers« og paa det andet behandledes han som »Sohn des Märtyrers«. Dette, Oprørerens Afkom og Martyrens Søn, har mærket ham for Livet, det er hans Erindringer et utvetydigt Vidnesbyrd om. Selv om Bogen flere Steder udstraaler ret stor Selvglæde, fortæller Kaftan dog, at han, der tidlig mistede Faderen, fra sin Barndom af og altid senere har haft noget af »Enkens Søn« over sig, noget, der henviste ham til at holde sig i 2. Række. Mon det var derfor, han nægtede at være Ordfører for de 77 Præster, der forlangte 2 Timers ugentlig dansk Undervisning og overlod Ordførerskabet til Provst Reuter fra Broager? Den Tid, der var hans bedste, var dog vist trods alt de 7 Aar, han var Præst for den danske Menighed i Aabenraa. Skøn og betagende er Skildringen af, da han tog den døende Fru Junggren til Alters. — Da han i 1880 udnævntes til Regerings- og Skoleraad i Slesvig, savnede han ikke mindst ved Højtiderne Altret og sin Prædikestol. Og som en Erstatning derfor oversatte han,

fortæller han (Erl. u. Beob. S. 131) danske Salmer til Tysk. Af hans Oversættelse fandt en dansk og en norsk Salme Optagelse i Tillæget til »Schleswig-Holsteinisches Gesangbuch«, nemlig Brorsons »I denne søde Juletid« og Wexels' »Tænk, naar engang den Taage er forsvunden«. Han var ogsaa et interesseret Medlem i Salmebogskommissionen, hvoraf den nordslesvigske Salmebog 1889 fremgik. Han beklager i sine Erindringer Sprogskriptet fra 1888 som en skæbnsvanger Fejl, hvorimod han gaar forbavsende let hen over de mange andre af det preussiske Regimentes Fejl i Nordslesvig. Overfor de danske Friemenigheder var han helt uforstaaende, og Indre Mission og Tonnesen saa han heller ikke paa uden Kritik. Wexels' ovenfor citerede Salme har aabenbart haft stor Værdi for ham ikke mindst, medens han som gammel Mand levede i Baden-Baden. Slesvigs Biskop Dr. Völkel i Kiel, der talte over ham, citerede den da ogsaa i Kaftans tyske Gengivelse ved hans Baare.

5. DE AF KAFTAN OVERSATTE SALMER

Af Brorsons »I denne søde Juletid« skal her nævnes
4 Vers:

- 1) In dieser lieben Weihnachtszeit lasst uns der Freude leben
und unsers Gottes Herrlichkeit von Herzensgrund erheben,
an dem, der in der Krippe lag, ein Quell des Lichts im
dunklen Hag,
soll unsre Seel' sich weiden.
Es geh' sein Lob durch alle Welt
und dringe über's Sternenzelt
ein Zeuge unsrer Freuden.
- 3) Ob wir auch selbst so arm und klein, dass wir's ihm nimmer
lohnen,
des Dankens soll kein Ende sein, soweit als Kristen wohnen,
die Fülle Gottes kam uns nah,
drum singen wir Halleluja,
solang' die Herzen schlagen.

Erbeben soll der Hölle Grund,
so singet unser Freudenmund
in diesen Weihnachtstagen.

- 4) Nun, wissen wir es ganz gewiss, dass Gottes Zorn gewendet,
seit er in unsre Finsternis, den ein'gen Sohn gesendet;
dass werde weit und breit bekannt
im sündenvollen Erdenland
dies Wort der Gottesgnade.
Wer wollte nun nicht fröhlich sein
und lassen alle Angst und Pein
wie gross auch sei der Schade.
- 6) Halleluja, nun ist gross Fried', wie Gottes Engel singen,
so lass auch du dein Freudenlied, o Christenheit, erklingen,
hinan zum Himmel steig's empor,
hinein bis in der Sel'gen Chor
im Himmelssaal da droben,
bis einst auch wir im sel'gen Licht
vor unsres Gottes Angesicht
den Heiland ewig loben.

Men ganske særlig synes Wexels' Salme »Tænk naar engang . . .« at have haft Betydning for ham. De patetiske Ord synes ofte at føje sig overordentlig smukt i det tyske Sprog. Flere Gange har den været sunget bl. a. ved danskes Begravelser i Berlin, saadanne danske, der har været bosat der i mange Aar og har faaet tyske Hustruer. Af denne Salme gengives 1., 2., 3. og sidste Vers:

- 1) Wie wird es sein, wenn einst die Nebel weichen,
die hier auf Erden uns den Blick verhüllt,
wenn wir die grosse Ewigkeit erreichen,
und Licht die ganze Seele uns erfüllt.
- 2) Wie wird es sein, wenn jede Rätselfrage,
wenn alles, das wir schmerzlich nicht verstehn,
sich lösen wird an jenem grossen Tage,
da wir die Welt in seinem Lichte sehn.
- 3) Wie wird es sein, wenn jeder Schmerz entschwunden,
fort alles Weh, das klagend wir geteilt,

wenn in der Lust der Liebe selbst die Wunden,
die niemals hier vernarben, dort geheilt.

- 7) Das lass von ferne, Jesu, mich erblicken,
wenn mir der Weg so lang, so trüb' die Zeit,
dann tröst' ich mich, ob auch die Lasten drücken,
als dein Erlöster deiner Ewigkeit!

Læserne maa selv dømme om, hvorledes disse Oversættelser er lykkedes. I det store og hele er de vistnok vellykkede,¹ selv om maaske Udtrykket »die grosse Ewigkeit« i 1. Vers af sidstciterede Salme lyder noget søgt. Denne sidste Salme har aabenbart været særlig fristende for Oversættere. Den er ogsaa gengivet af den sidste Oversætter, vi her vil omtale, den nordslesvigske Præstesøn:

6. HERMAN MØLLER,

født 1850 i Hjørpsted Præstegaard, Student fra Flensborg 1867; Dr. phil. i Leipzig 1875, Privatdocent i Kiel 1878—83, derefter Docent ved Københavns Universitet og 1888 Professor i Tysk til 1922. Han døde i København 1923. — Faderen, Præsten Jens Georg Møller, var en Degnesøn fra Lyksborg. Han havde i 30erne studeret i Kiel og var bleven overbevist Slesvigholstener. I 1850 maatte han flytte til Embedet som Præst i Keitum paa Sild, og der sad han i 10 Aar, indtil Hall i 1860 forviste ham til Oland som Præst og Skolelærer. Men i 1864 forflyttedes »Der Märtyrer von Oland« til Sønder-Brarup, og han endte sine Dage som Sognepræst i det velaflagte Embede i Kettinge paa Als († 1891). — Moderen var dansk, en Datter af Grev Knuth, der i 40erne var Overførster paa Sandvig for Skovene ved Lyksborg. Hun lærte Børnene Dansk, og paa Sild voksede de op i Sprogblandings Egn fortrolige med dansk, tysk, plattysk og frisisk. Efter

¹) I sine »Erlebnisse« skriver Kaftan et kønt Digt inspireret af hans Visitatsrejser.

Forlovelse og Ægteskab med sin Kusine, Datteren af Godsejer Mylord fra Aaretofte ved Kliplev, flyttede Herman Møller som Universitetslærer til København, hvor han virkede i henved 40 Aar og døde. Som Universitetslærer var han ikke Pædagog, men Videnskabsmand af det store Format. Skønt absolut loyal som dansk Embedsmand, mærkede dog hans tyske Fader og hans tyske Uddannelse ham for Livet. I 1916 blev han kørt ned af en Cyklist paa Raadhuspladsen i København, og efter dette Ulykkestilfælde genvandt han aldrig sin fulde Førlighed. Under et flere Maaneder langt Sygeleje paa Hospital efter Faldet oversatte han adskillige Salmer fra Dansk til Tysk, et Arbejde han siden gjorde færdigt i sit Hjem. Professor Møller mindedes ved dette Arbejde netop sin gamle Lærer i Flensborg, Schuhmacher, og sendte ogsaa en Tanke til sin Skolekammerat Kaftan, der gik i Klassen lige over ham. Professor Møller var foruden at være en fremragende Videnskabsmand og en Mand, der bogstavelig var lige fortrolig med dansk og tysk, tillige en meget musikalsk begavet Natur. Han havde allerede i sin Studentertid skrevet flere Smaadigte. Han var ogsaa en sand og ydmyg Kristen. Det blev da nogle sjældne smukke Salmegengivelser, han udarbejdede.

De blev udgivne i 1934 med Titlen: »Dänische Kirchenlieder in deutscher Übersetzung« von Dr. Herman Møller. Udgivelsen er besørget af Forfatteren af denne Afhandling. Her findes ialt 12 danske Salmer i tysk Oversættelse. Jeg nævner deres Numre i vor nuværende »Salmebog for Kirke og Hjem«: 249, 551, 416, 10, 533, 652, 651, 460, 650, 548, 100 og 113. — 4 af disse Salmer gav Herman Møller Overskriften »es geht heim«, dette var Salmerne »O Gud ske Lov! det hjemad gaar«, »Herrens Venner ingensinde«, »Den er slet ikke af Gud forladt« og »Tænk, naar engang . . .«. — Ufatteligt, at man kan tænke sig nu at udgive Salmebøger, hvori disse Salmer som ogsaa »Jeg lever og ved«, er strøgne. Denne sidste oversatte

Herman Møller ogsaa, men da den knapt blev saa vellykket, er den ikke udgivet. Vi begynder nu med at fremlægge »Tænk, naar engang . . .« og gengiver her netop 1., 2., 3. og 7. Vers deraf, saa kan Læserne selv drage en Sammenligning med den ovenfor anførte Gengivelse af Kaftan af samme Salme.

7. DE AF HERMAN MØLLER OVERSATTE SALMER

- 1) Wie wird mir sein, wenn einst das Dunkel schwindet,
das hier sich über dieses Leben senkt
wenn dort ein ewig klarer Tag sich findet,
und Licht erstrahlt, wohin mein Fuss sich lenkt.
- 2) Wie wenn dereinst, den Rätseln dieses Lebens
die Lösung wird, die hier ich wüsste gern,
die Antwort aufs Warum, dem ich vergebens
nachgrübelte, und klar der Weg des Herrn.
- 3) Wie wenn dereinst gestillt ist alles Sehnen,
befreit von seinen Sorgen jedes Herz,
wenn abgewischt vom Aug sind alle Tränen,
geheilt ist jede Wunde, jeder Schmerz.
- 7) Lehr uns, o Gott, dass alle Not der Erden,
dass aller Schmerz, all Leiden dieser Zeit
nicht wert der Gnad, die offenbart soll werden
an uns, nicht wert der ew'gen Herrlichkeit.

Betragter vi først de 3 første Vers, tror jeg alle maa indrømme, at Herman Møllers Gengivelse er sjældnen smuk og betagende. Mon ikke her er naaet noget ypperligt i Gengivelseskunsten? Det sidste Vers er jo ingen Oversættelse af det danske, saaledes som i Kaftans Gengivelse. Herman Møller bryder resolut af og gengiver i Stedet derfor Stedet i Romerbrevets 8. Kapitel (v. 8). Han faar derved frem den »Umwertung aller Werte«, den himmelske Priskurant, som er Kristenlivets Trøst. En anden saare

skøn oversat Salme er I. W. Lassens »O Gud ske Lov!
det hjemad gaar«. Her lyder sidste Vers:

So lasst uns denn mit Freudensang
des Lebens kurzen Pilgergang
im Glauben weiterschreiten.
Durch Drangsal, Nöte, Nacht und Tod
soll'n zu des Himmels Morgenrot
uns Gottes Engel leiten.

Intet Under, at »Nordschleswigsche Zeitung« i en An-
meldelse af Herman Møllers Salmegivelser af 9. Februar
1935 skrev: »Man könnte wünschen, dass manches dieser
Lieder bei unseren deutschen Gottesdiensten erklänge!«
— Eller Sjørrings lille Salme »Herrens Venner«. Her lyder
det 3. Vers jo paa Dansk:

Maa vi end med Smerte bringe
kære Venner vort Farvel;
hisset skal der atter klinge
et Goddag til Liv og Sjæl.

Dette gengiver Herman Møller paa følgende Maade:

Heisst »Fahr wohl« es hier, wenn scheiden
Eltern, Kinder, Gatte, Weib,
heisst's doch wieder dort in Freuden
»Guten Tag« für Seel und Leib.

Tilside skal der gives Prøver paa to af Grundtvigs
Salmer, som Herman Møller har dristet sig til at gengive.
Den ene er den lille Salme om Vorherres Glæde (Alt staar
i . . .) efter Rungs kendte Melodi:

- 1) Alles steht in Gottes Macht,
was er will, das wird vollbracht.
Ihm zu Ehren sind aus Gnaden
wir zum ew'gen Heil geladen
durch den Herren Jesus Christ.

- 2) Nehmen Teil an Erb und Lohn
mit dem eingebornen Sohn.
Gott zu Ehren sind . . .
- 3) Wir von Sündenschuld befreit
teilen seine Herrlichkeit.
Gott zu Ehren . . .

Selv om man vistnok maa indrømme, at Gengivelsen er god, er der alligevel Udtryk i Grundtvigs Salme, som Gengivelsen ikke rammer, netop den »Vorherres Glæde«, som Grundtvig selv med sin gamle rystende Haand i Manuskriptet til Salmen havde angivet som dens egentlige Tema. Enkelte Salmer har Herman Møller gengivet fra dansk men med bunden bibelsk Grundtekst. Saaledes Ingemanns »Frelseren er mig en Hyrde god« (Psalme 23), Grundtvigs »Blomstre som en Rosengaard« (Jesaja 35) og Grundtvigs »For dig o Herre!« (Psalme 90) efter Chr. Barnekows Melodi. De 3 første Vers af denne skal her anføres:

- 1) Von Ewigkeiten, eh Raum und Zeit,
und Erde und Welt geschaffen,
bist du, o Schöpfer, in Ewigkeit;
ein' gute Wehr uns und Waffen.
- 2) Denn tausend Jahre sind, Herr, vor dir
wie ein Tag unserm Leben,
ein Augenblick nur die Frist, die hier
uns Staubgebornen gegeben.
- 3) Des Menschen Leben währt siebzig Jahr,
die köstlichsten Kampf und Mühe;
lebt achtzig Jahre ein Kämpfer gar,
hat Arbeit er spät und frühe.

Ogsaa Herman Møllers Gengivelser kan betragtes under Overskriften *via Sønderjylland*. Kaftan levede mange Aar i Kiel og senere i Baden-Baden, og Herman Møller mange Aar i København, men de var begge Nordslavigere fra

tyskprægede Hjem. Herman Møllers Yndlingssalme, som han ønskede sunget ved sin Begravelse, var Boyes »Bliv hos os Mester, Dagen hælder«. Denne Salmes første Vers gengav han saaledes:

Bleib bei uns, es will Abend werden,
so baten dich die Jünger zween,
bleib bei den deinen hier auf Erden,
o Herr, erhör auch unser Flehn.
Sieh, ich bin bei euch immerdar,
versprachst du deiner Jünger Schar.

Hvad dette lille Arbejde bringer, er ikke et betydningsfuldt Led af vor Salmeskats Historie, ikke heller en sønderjysk Mærkesag, der omhandles, men en Detail, der dog ogsaa har Krav paa Interesse. Om de store Spørgsmaal og om de mange smaa gælder ogsaa Herrens Ord: »Disse Ting burde man gøre og ikke forsømme hine« (Math. 23. 23).

KILDER:

Om Ewaldsen se L. Koch i Biogr. Lex. IV, 640—641.

Om Schuhmacher se Eduard Alberti: Schl.-Holst. Schriftst. Lexc. II p. 380 f.

Om Kaftan se »Erlebnisse u. Beob.« Kiel 1924.

Om H. Møller se Videnskabernes Selsk.s Skr. af Holger Pedersen. 1923.

Se: Præsteforeningens Blad 27/4 34 af R. Dahl. 13/4 34 af J. Naumann og Dec. 32 af Redakt. — Præstehist. Saml. 1934: »Der Märtyrer von Oland« af I. Naumann og Litt. der. — Desuden de i Teksten nævnte Salmesamlinger, endelig mange Medd. af afd. Prof. Møller. — Fængselspræsten Muncks Erindringer S. 54 f. og 63.

Smaastykker.

III.

BIDRAG TIL DANSK PRÆSTEHISTORIE

1496—1657.

Af Hans H. Fussing.

Den i Kirkehistoriske Samlinger 6. R. II meddelte række oplysninger om danske præster, hentet fra *Rigens Forfølgningsbøger*, fortsættes her med oplysninger hentet fra *Rettingets Dombøger*. Medens laasebrevene, der findes i forfølgningsbøgerne, kun av form er domme, indeholder *Herredagsdombøgerne* og *Rigens Dombøger* egentlige domme. *Herredagsdombøgerne* indeholder sager avgjort av kongen og rigsraadet, selvom kongen ikke altid personlig var til stede, og avgørelserne kaldes »Kongens og rigens raads domme«. Protokolerækken omfatter 53 bind, hvorav kun enkelte før bind 25 har — iøvrigt utilfredsstillende — registre. Fra nr. 25 findes dels registre paa navn, dels fortegnelse over, fra hvilke instanser sagerne er appelleret. Til denne række hører i virkeligheden ogsaa *Rigens Dombog Litra E*, der er delt i to bind og omfatter sager av samme art som *Herredagsdombøgerne* fra tiden 1570—76 og 1576—83. Denne serie er i det følgende citeret som »H. D. nr. x f(olio) y«.

Rigens Dombog omfatter — bortset fra de ovennævnte litra E — 13 protokoller med betegnelserne litra A—P. G har register paa navn, H og I register paa sagernes indhold, i K og L har sagerne en kort overskrift, der som regel angiver sagens indhold og L—P har navneregistre. De heri staaende

domme kaldes »Kongens og rigens domme« og blev avsaugt av kansleren i forbindelse med nogle fremtrædende mænd. Denne serie citeres i det følgende som »R. D. litra x s(ide) y«.

Indholdet av de to rækker domme, der blev avsaugt paa kongens retterting, er imidlertid ganske forskelligt. Herredagsdombøgerne indeholder domme om realia. Rettertinget var dels eneste instans i en række sager vedrørende adelsmænd, dels var det appelinstant for sager, der tidligere havde været behandlet ved landstingene, ved en række byers raadstueret, av admiralitetet og landemoderne. Kongens og rigens domme avgør derimod praktisk talt kun formalia, nemlig om en retsforfølgelse skulde fremmes eller ej, om vidner kunde godkendes etc. Følgelig er den sidste række domme meget sparsomme med oplysninger om sagerens indhold, og i mange tilfælde er de kun indledning til den realitetsbehandling, som man træffer i Herredagsdombøgerne. Desuden er benyttet serien: »Dokumenter og Akter vedkommende diverse Retssager«, skønt ikke alle de her berørte sager er naaet frem til behandling ved rettertinget. Serien indeholder bl. a. nogle originale breve, der giver en række oplysende detaljer.

Alle disse protokoller er nu ikke udnyttet i det følgende, idet der intet hensyn er taget til de domme, der i forvejen er trykt samlet og paa let tilgængelige steder. Det drejer sig om følgende: *Rørdam*: Domme fra Christian III.s Tid angaaende kirkelige Forhold (Kirkehistoriske Samlinger 2. R. VI), *Kolderup-Rosenvinge*: Gamle danske Domme, I—IV, og *Secher*: Kongens Rettertings Domme 1595—1614¹. Til de to sidste værker henvises iøvrigt den, der

¹) Da Wiberg mærkværdigt nok ikke har brugt Kolderup-Rosenvinges domme, er det maaske rimeligt at gøre opmærksom paa, at der herfra kan hentes ca. en snes oplysninger av samme art som de her trykte, og at nogle av de in extenso trykte domme er meget oplysende. Baade til dette værk og til Sechers rettertingsdomme findes fyldige registre. Rørdams og Sechers domssamlinger er udkommet efter Wibergs præstehistorie og har derfor ikke kunnet yde stof hertil.

ønsker nærmere besked om rettertinget og dets virksomhed, ligesom til den almindelige, retshistoriske litteratur.

Ellers er der ikke taget hensyn til, om enkelte domme kunde være trykt, men her er medtaget, hvad der kan supplere Wibergs meddelelser. Alle sager, hvor præster optræder som parter, eller som i det hele taget vedrører kirkelige forhold, skulde være udnyttet, og saa vidt muligt er medtaget de præster, der i andre sager optræder som vidner eller lignende, men da protokollerne er mange og tykke, kan enkelte ting være overset. Da næsten alle sager er gennemset netop for at finde præstenavne, skulde det dog kun dreje sig om en ubetydelighed. De i protokollerne indførte dokumenter er ofte kun refereret, og undertiden optræder den samme præst med forskelligt efternavn, saa man maa regne med, at skriverne har begaaet fejl i aarstal og navne, men saa vidt det har ladet sig kontrollere, er det dog forbavsende faa. I Rigens Dombøger A—D optræder nogle fynske præster som retsvidner i en lang række sager, men det kan ikke ses, om de har deltaget i sagernes behandling.

Naar en dom i det følgende ikke er betegnet paa anden maade, er den avsagt ved rettertinget, og selvom en dom er nævnt hos Wiberg, er der her medtaget en henvisning til den paagældende protokol. Ligesom ved oplysningerne fra Rigens Forfølgningbøger er Wibergs hovedrække fulgt her ved opstillingen av præsterne, og et »A« efter et nummer betyder, at den paagældende har været præst *efter* dette nummer hos Wiberg¹.

Præster, der blot nævnes som hr. og fornavn, men uden stedsangivelse, er udeladt, naar man iøvrigt ikke kan se, hvor de har hørt hen, men det drejer sig kun om ganske faa, derimod er her medtaget dels nogle præster, der har levet før reformationen, dels nogle, der aabenbart kun har været personelle kapellaner. Nogle steder vil det her meddelte maaske kunde synes noget tyndt, idet leve- eller ansæt-

¹) Ligeledes er Wibergs stavning av sognenavnene og hans rækkefølge fulgt her.

telsestid kun flyttes et enkelt aar, men ogsaa dette kan av og til være av værdi at faa oplyst.

Retssagerne er kun refereret ganske kort, skønt mange av dem indeholder overordentlig levende billeder av baade personer og forhold, saa der kunde skrives en hel lille avhandling blot paa grundlag av en enkelt sag, men forhaabentlig kan de antydninger, der her gives udover de rent faktiske oplysninger, give andre lyst til at tage nogle av sagerne op til en fyldigere behandling. Retssagerne giver os jo her som altid fortrinsvis oplysninger om fortidens skyggesider, det normale sætter sig sjældent stærke spor i akterne, i hvert fald ikke i tingbøgerne, og dog træffer man her det nydelige lille billede av præsten i Førslev, der hjælper sine sognebørn med æblehøsten, og selvom vi nu bedømmer mange forhold anderledes end datiden, faar man dog et bestemt indtryk av, at der herskede lov og ret i landet. I det følgende nævnes nogle præster, der har gjort sig skyldige i vold, og nogle flere, der har optraadt usømmeligt eller været usædelige, men da saadanne ting i almindelighed medførte, at præsten mistede kjole og krave, kan man vist gaa ud fra, at den anklagede, for saa vidt han overhovedet kunde skaffe de fornødne midler hertil, søgte at føre sagen gennem alle instanser for at redde sin existens. Naar man da betænker, at det her drejer sig om en periode paa rundt regnet 130 aar, maa man nærmest forbavses over, hvor faa gange vi møder uheldige elementer indenfor standen. I det sekstende og syttende aarhundrede var menneskene jo ikke saa sarte paa disse omraader.

Da det her meddelte kun har karakter av et supplement til Wiberg, er sager fra de skaanske landsdele ikke medtaget, men det halvhundrede sager, som er fundet herfra, forandrer ikke billedet av den danske præstestand i denne periode.

Aagerup og Kirkerup s., Sømme h., Sjællands st.

Nr. 2. Hans Faxe var gift med Signe . . . , der levede som enke 1643 (H. D. nr. 45 f. 89 b).

Aalborg Frue Kirke samt S. og N. Tranders, Aalborg st.

Nr. 2. Hans Ipsen. Borgere i Aalborg og Ribe beskyldte ham for i en ligprædiken over Peder Stub 19. september 1577 at have rettet grove beskyldninger mod den avdøde, . . . »en ukristelig, hadsk og tilforn uhørt ligprædiken . . .«, men han frifandtes i alle instanser og fik vidnesbyrd av menigheden om, at »have skikket og bevist sig ærlig og vel.« Han hævdede at have talt i almindelighed som formaning, ikke rettet mod avdøde. Sagen forsøgtes genoptaget 1590, men blev avvist 29/7 (H. D. nr. 13 f. 26).

Aale og Tørring s., Vrads h., Aarhus st.

Nr. 3. Ole Rasmussen var provst 1655 (H. D. nr. 54 f. 770 b).

Aardestrup, Buderup og Gravlev s., Hornum h., Viborg st.

Nr. 3. Christen Christensen var præst her 1558 (R. D. litra D. s. 20).

Aarhus Domkirke eller Vor Frue, Aarhus st.

Hr. Peder Nielsen, sognepræst i vor købstad Aarhus, søgte at beholde et sølvbælte, han havde i pant, men blev 5. maj 1537 dømt til at udlevere det mod pantessummens betaling (H. D. nr. 1. f. 55 b).

Aarhus Domkirke. Sognepræster.

Nr. 5. Christen Nielsen Bonde. Sagen mod ham 1647 findes H. D. nr. 47 f. 250 b og bilag hertil i Dokumenter og Aktstykker vedkommende diverse Retssager nr. 163.

Aarhus Domkirke, Aarhus st. Nederste kapellan.

Nr. 2. Johan Hansen Lønborg var kapellan 1. maj 1638. 9. juli 1651 dømtes han til at betale en gæld på 10 sldl.,

men fritoges for renter, da disse ikke udtrykkeligt var nævnt i gælds brevet! (H. D. nr. 50 f. 468).

Paasche Jensen var 24. juli 1637 »pastor och canonicus« ved Aarhus domkirke og provst i Hasle h. (Dok. og akter vedk. retssager nr. 145).

Agger s., Refs h., Aalborg st.

Nr. 3. Bertel Pedersen var 1557 i strid med sine sognefolk og forpligtede sig ved et brev til at forlade sognet. Bispem havde forbudt ham at blive ved embedet paa grund av baardag og klammeri. Han havde bl. a. slaaet en bonde med en øxe, saa denne havde slaaet igen, havde i Vestervig klostets borgestue været i ordstrid og slagsmaal med en anden præst i drukkenskab, saa begge var blevet suspenderet. Ved et herredskonvent havde han været meget grov mod provsten Rasmus Olufsen. Han blev imidlertid ved embedet og klagede 1558 over, at lensmanden Knud Gyldestjerne havde forjaget ham fra embedet og ladet sine folk slaa ham og udvise ham av præstegaarden, men da det bevistes, at han havde forpligtet sig til at forlade kaldet allerede inden lensmanden tiltraadte lenet, blev lensmanden frifundet (H. D. nr. 7 f. 62).

Albæk og Voer s., Dronninglund h., Aalborg st.

Nr. 5. Peder Jensen synes at have været præst her endnu 30. april 1630 (H. D. nr. 33 f. 62).

Alling og Tulstrup s., Gjern h., Aarhus st.

Nr. 2. Christen Jensen døde senest 1539. Hans arvinger var hans brodersønner, saa han er ikke fader til nr. 3 (R. D. litr. A. s. 140).

Andsager s., Øster Horne h., Ribe st.

Nr. 2. Hans Bertelsen. I dette tidsskrift 6. R. II. Bd. s. 220 har jeg fejlagtigt anført ham og hans sag om tyveri

av møllesten til Anst og Gesten s. Sagen henvistes til hjemting 18. marts 1630 (R. D. litra M. s. 91 b).

Anst og Gjesten s., Anst h., Ribe st.

Nr. 2. Iver Madsen boede 1546 i Gamst og laa da i proces med nogle bønder om en eng (H. D. nr. 5 f. 69).

Asminderød-Grønholt s., Lyng-Kronborg h., Sjællands st.

Nr. 6. Frederik Quist havde 1632 været præst her i 16 aar. Han krævede kvægtiende av bier, men tabte et sagsanlæg ved landstinget 27. marts 1632 og ved rettertinget 5. juni samme aar (H. D. nr. 35 f. 197 b).

Asnæs s., Ods h., Sjællands st.

Nr. 5. Christen Pedersen var provst 1635 (H. D. nr. 39 f. 2 b).

Asperup og Rorslev s., Vends h., Fyns st.

Nr. 6. Erik Nielsen udviste bonden av annexpræstegaarden, da han lod den forfalde og ikke ydede sin landgilde i rette tid. Bonden sagsøgte ham, men tabte sagen 1641 (H. D. nr. 43 f. 302).

Astrup, Rostrup og Store Arden s., Hindsted h., Viborg st.

Hr. Jens Christensen var sognepræst til Rostrup, men blev kort før 1558 dømt fra embedet, fordi han havde besovet sin søsterdatter. Senere besov han en anden pige, og da hendes fader tiltalte ham paa herredstinget, slog han ham over haanden med et sværd og blev derfor dømt fredløs. 1558 klagede han over, at Christian Friis til »Ouggaard« havde gjort ham uret ved at tage hans gods fra ham, før det var ham fradømt m. m. Christian Friis fri fandtes, og Jens Christensen skulde tiltales paa sit herredsting, da han ikke havde købt sig fred (H. D. nr. 7 f. 70).

Aunslev og Bovense s., Vinding h., Fyns st.

Nr. 4. Niels Frandsens enke Karen levede 15. juli 1623, da hun fik fru Mette Bille til Gjerskov dømt til at betale 200 rdl., som hun havde laant av præsteenken (H. D. nr. 29 f. 615).

Balslev og Eiby s., Vends h., Fyns st.

Nr. 0. Jens (Nielsen) var præst her 1541. Han havde tidligere haft St. Annæ vicarie i Middelfart (R. D. litra A, s. 112).

Nr. 4. Jacob Hasebard. Formodentlig den student Jacob Hassebardt, der 1652 blev dømt til at betale sin skrædder i København 50 rdl. for klæder (H. D. nr. 53 f. 22 b).

Barløse s., Baag h., Fyns st.

Nr. 1. Mester Mikkil Nielsen var præst her 1555 og provst i Baag h. (H. D. nr. 6 f. 354 b).

Bavelse og Skjelby s., Tybjerg h., Sjællands st.

1633 22. juli bestemtes, at Bavelse skulde annekteres til Glumsø og den længstlevende præst forsørge den andens eventuelle enke. Skjelby skulde annekteres til Gunderslev. Se Kancelliets Brevbøger 1633—34 s. 253.

Nr. 4. Daniel Samuelsens enke Elsebe Christensdatter kom 1655 i strid med Elias Plum til Gunderslev-Skjelby om hendes pension, idet han 20. november 1653 havde faaet kongebrev paa, at hun kun skulde have pension av Bavelse. Hun vandt sagen 18. juni 1655 og fik 3 pd. korn av Bavelse og 3 pd. av Skjelby (H. D. nr. 53 f. 174).

Bedsted og Grurup s., Hassing h., Aalborg st.

Nr. 4. Thøger Christensen var præst her 1640 (H. D. nr. 43 f. 584 b).

Besser s., Samsø h., Aarhus st.

Nr. 4. Hans Bangs enke Margrete Iversdatter laa 1653 i strid med nr. 6 Hans Svane om den pension, som nr. 5 Elias Eisenberg havde forpligtet sig til at yde hende, men han blev frifundet 5. maj 1652 (H. D. nr. 51 f. 360).

Blære og Eidrup s., Aars s., Viborg st.

Nr. 7. Gabriel Christoffersen. Hans svigermoder hed 1655 Maren Lauritzdatter. Fru Margrete v. d. Lyhe beskyldte ham for at have injurieret hende, men han frifandtes 1. august 1655 (H. D. nr. 54 f. 897 b).

Bogense og Skovby s., Skovby h., Fyns st.

Nr. 2. A. (?) 1541 var sognepræst i Bogense Hans Jørgensen vidne (H. D. Litra A. s. 97 og 114).

(Sønder)-Bork s., Nørre Horne h., Ribe st.

Nr. 5. Oluf Clausen var præst her 1627. 24. februar 1636 blev han suspenderet og sat under tiltale, fordi han havde forfalsket en avdød svogers kirkeregnskab i Lønborg, i det han havde kautioneret for svogeren og nu forgæves søgte at slippe for at betale hans gæld (H. D. nr. 39 f. 391).

Borre s., Mønbo h., Sjællands st.

Nr. 5. Peder Eilertsen, formodentlig den hr. Peder Eilertsen, der c. 1620 var trolovet med en enke i København Maren Jensdatter, der imidlertid samtidig var trolovet med conrektor i Trondhjem Mads Christoffersen. Hun blev 9. september 1625 for sin letfærdighed dømt til forvisning fra København, appellerede forgæves til rettertinget, der stadfæstede dommen 3. januar 1628. Hun bår tilnavnet »norske collegium« (H. D. nr. 32 f. 258 b).

Nr. 6. Hans Andersen havde været skolemester i Skelskør, før han blev kapellan i Vordingborg. Dømtes for lejermaal med sin tjenestepige 8. marts 1632 ved Mønbo landsting og avsattes ved landemodets dom 22. november samme aar.

Dommen stadfæstedes av rettertinget 19. juni 1633. Menigheden gav ham et godt skudsmaal og vilde beholde ham, men der førtes vidner paa, at han havde været drukken i kirken, saa han havde savlet paa prædikestolen og ikke kunnet svare degnen i litaniet. Pigen paastod, at han havde lovet hende ægteskab og senere forsøgt at bestikke hende til at udlægge en anden barnefader. Han erkendte sin letfærdighed, men hævdede ikke at kunne være fader, da han var impotent (H. D. nr. 36 f. 68 b).

Borum og Lyngby s., Framlev h., Aarhus st.

Nr. 5. Jesper Andersen, »som ønchelig schall wehre drebt och i hiell stucket«, var søn av Anders Jespersen og Anne Pedersdatter i Bogense (H. D. nr. 51 f. 572 b).

Bramminge og Hunderup s., Hunderup h., Ribe st.

Nr. 4. Hr. Jens var præst her 18. oktober 1648 (H. D. nr. 48 f. 815 b).

Bregninge og Bjergsted s., Skippinge h., Sjællands st.

Nr. 5. Erik Hansen tiltaltes av en enke, der paastod, at han havde bagtalt hende, men frifandtes pure 23. november 1635 (H. D. nr. 38 f. 81 b).

Bringstrup og Sigersted s., Alsted h., Sjællands st.

Nr. 5. Henrik Hygesen blev 1646 av sin 1. hustrus fætter Daniel Knopf, borger i København, beskyldt for misligheder i sin svigerfaders bo, for »uoprigtig politische streger«, men frifandtes ved rettertinget 9. april 1646 (H. D. nr. 46 f. 111).

Bødstrup s., Langelands Nørre h., Fyns st.

Nr. 4. Anders Poulsen optraadte 1646 som arving efter sin moder Else, mester Pouls, der døde 1638. Hun havde haft en anden søn Jørgen Poulsen, der ejede en gaard i Kerteminde. Faderen var formodentlig Assens Nr. 9 (H. D. nr. 46 f. 503 b og 506 b).

Bølling og Sæding s., Bølling h., Ribe st.

Nr. 1. Peder Christensen var præst her 1622 og 1630, da han laa i strid med en bonde om en del av kongetienden, som han paastod altid havde ligget til præsten paa grund av kaldets ringhed. Det bevistes at have været tilfældet indtil c. 1620, men ikke derefter og han fik en del av den omstridte tiende. Som tidligere præster nævnes i rækkefølge: hr. Laurits, hr. Oluf og hr. Niels Olufsen 1559, maaske identisk med hr. Niels 1570 og 1572 (H. D. nr. 33 f. 13 b).

Dalby og Tureby s., Faxe h., Sjællands st.

Nr. 7. Først kaldtes 29. august 1652 Niels Mortensen, men paa uregelmæssig vis, nemlig kun av kaldsmændene fra Dalby med tilsidesættelse av fru Birgitte Thotts kaldsret til Tureby. Han havde da i sex aar været kapellan under nr. 6's sygdom. Landemodet kasserede hans kaldelse 14. september, idet det blandt andet oplystes, at provsten ikke havde tiltraadt kaldsbrevet, der mest var dikteret av Niels Mortensen selv. Fru Birgitte Thott præsenterede *Hans Clausen*, der havde »gode gaver paa prædikestolen« (H. D. nr. 51 f. 288 b).

Durup og Stenild s., Gislum h., Viborg st.

Nr. 2. Mads Iversen laa i strid med Niels Stygge til Nøragergaard og blev — senest 1585 — dømt for mened. Trods appel til landsting og retterting dømtes han fra embedet av rettertinget 4. juni 1586, men fik av naade lov at beholde aarets avl (H. D. nr. 12 f. 41 b).

Egebjerg s., Ods h., Sjællands st.

Nr. 3. Alexander Olsen søgte efter sin eftermands beretning forflyttelse til et kapellani i København paa grund av en strid med en bonde, hvis jord stødte op til præstegaarden (H. D. nr. 27 f. 123 b).

Nr. 4. Jens Hvid dømtes 7. april 1620 av en kongelig kommissionsdomstol i Roskilde som »falskner, løgner og

meneder« for en paskvil mod lensmanden Oluf Rosensparre til Skarholts foged d. v. s. en anonym klage over fogeden indsendt av nogle bønder, men forfattet av præsten. Klagen synes grundløs. Jens Hvid søgte først at lyve sig fra det hele, senere ydmygede han sig paa det mest krybende og bad om godt vejr for sig og sine mange smaa børn, men rettertinget stadfæstede dommen 7. juni 1621. Oluf Rosensparre indgik forlig med ham, men han paastod, at lensmanden havde brudt det og inddraget hans gods til kronens fordel. Sag herom avvistes av rettertinget 15. juni 1621. Nykøbing byting tildømte 18. september kronen hans halve boslod (H. D. nr. 27 f. 118 og Dok. og akter vedk. div. retssager nr. 83).

Egense s., Sunds h., Fyns st.

1541 passede kapellanen til Vor Frue i Svenborg tjenesten her. Han lønnedes av sin sognepræst Hans Gaas, der til gengæld fik indtægterne av St. Annæ alters ejendom (H. D. nr. 4 f. 60 b).

(Øster)-Egesborg s., Baarse h., Sjællands st.

Nr. 6. 1631 kaldedes først Christoffer Jacobsen i Langebæk — formodentlig Jungshoved nr. 7 —, men han var for ung. Peter Tuxen fik saa kaldsbrev 24. juli 1631 og kollats 29. juli. Han havde ikke studeret i København, men 1½ aar i Rostock og 2½ aar i Wittenberg. Da ». . . der kunde tvivles paa hans maal og sprog, efterdi han var født i fyrstendom Slesvig, har dr. Hans Resen ladet ham prædike i sit hus her i København, som han havde dog tilforn prædikeret her i tugthuset for Gunde Lange.« Han viste sig dygtig nok. Biskoppen i Lund, Mads Jensen, udtalte, at han var ikke kommet lovligt til sit embede, og Palle Rosenkrantz anlagde derfor sag mod bispen 10. juli 1637. Mads Jensen erklærede, at han blot havde sagt, at han ikke begreb, hvordan Peter Tuxen kunde blive præst her otte dage efter, at Henrik Huitfeldt havde søgt at indpresse

ham i Søfde kald i Skaane. Han fandt det upassende, at Peter Tuxen havde søgt det bedre kald i Søfde, inden sagen her var afgjort, og at han samtidig havde haft kaldsbrev paa to embeder. Mads Jensen gjorde imidlertid Hans Resen og Palle Rosenkrantz en undskyldning, og sagen bortfaldt. Han havde været skolemester for Henrik Huitfeldts børn paa Lillø, og 1631 havde denne med stor kraft søgt at gennemtvinge, at han blev præst i Søfde. Bispen nægtede ham kollats, da han ikke kunde bevise, at han havde tilstrækkelig uddannelse og mistænktes for at have studeret ved udenlandske universiteter, der ikke var rene i troen (H. D. nr. 35 f. 329 og nr. 36 f. 573).

Nr. 7. Peder Pedersen født c. 1622 som søn av København Helligaands nr. 17. 1642 optog hans moder et laan for at han kunde fuldende sine studier, og han kautionerede herfor. 1655 nægtede han at vedstaa kautionen under henvisning til, at han dengang kun var 20 aar, men han dømtes til at vedstaa den og fik en bøde, fordi han ved sin nægtelse ikke havde vist sin moder den tilbørlige agtelse. Dom 4. juni 1656 (H. D. 55 f. 36).

Esbønderup og Nøddebo s., Holbo h., Sjællands st.

Nr. 6. Rasmus Jacobsens hustru blev 1649 overfaldet av kirkeværgen, møller i Esrom Christian Rumbler, der med vold fratog hende en kvittering, hvorfor han blev dømt til at stille præsten tilfreds med en erstatning 20. juni 1650 (H. D. nr. 49 f. 94).

Estvad og Rønbjerg s., Ginding h., Ribe st.

Nr. 0. Peder Jensen var præst her 1571, da han havde en strid med Peder Munk til Estvadgaard, men der oprettedes et forlig, som præsten paastod var ham avtvunget, men det modbevistes. Han var da gift og havde mindst to sønner. 1584 var han igen i strid med Peder Munk blandt andet om nogle enge til præstegaarden. Samme aar overfaldt Otte Gyldenstjerne til Primdal ham i drukkenskab paa Viborg

raadhus, trak ham i skægget og satte en hat omvendt paa hans hovede (H. D. nr. 11 f. 64, 67 og 69 b).

Faaborg og Diernisse s., Salling h., Fyns st.

Nr. 1. Niels Bosen var præst til Diernisse 1537 og endnu 1554, da han havde en strid med Eskil Oxe til Løgismose om en gaard, som en præst 1508 havde vindvordt« til sognepræsten i Diernisse. Herligheden tildømtes Eskil Oxe, landgilden præsten (H. D. nr. 1 f. 77 og nr. 6 f. 327).

Faarevejle s., Ods h., Sjælland st.

Nr. 5. Peder Jensen kaldedes 1640 til St. Mikkels i Slagelse av borgmestre og raad, men lensmanden gennemtvang en anden. Han kaldtes da »en gudfrygtig mand og synderlig god prædikant« (H. D. nr. 42 f. 403).

Nr. 6. Marcus Christensen. Nogle av kaldsmændene i Nykøbing og Systofte ønskede 1655 at høre ham, før de valgte (H. D. nr. 53 f. 492 b).

Feldballe og Nødager s., Sønder h., Aarhus st.

Nr. 6. Lauritz Fog var søn av Storring nr. 2 (H. D. nr. 40 f. 325 b).

Fensmark og Rislev s., Tybjerg h., Sjællands st.

Nr. 4. Knud Jensen havde efter eget vidnesbyrd under et besøg hos sin stiftfader Hans Duerich i Næstved for spøg og i drukkenskab sagt, at han gerne vilde give borgmesteren 100 rdl. for et kald i Næstved — formodentlig St. Peders kald, der blev ledigt 1619. — Han blev derfor dømt fra embedet 1620 21. juni. Efter et tingsvidne av Næstved byting 8. november 1619 synes der virkelig at være tale om forsøg paa bestikkelse, og i hvert fald fandt rettertinget hans optræden usømmelig og stadfæstede dommen 11. juni 1621 (H. D. nr. 27 f. 223).

Ferslev, Dal og Volsted s., Fleskum h., Viborg st.

Nr. 2. Christen Christensen var præst her 1641. Han fik 29. april 1646 en bøde, fordi han ikke vilde tage et ægtepar til skrifte, da han mente, de havde ligget et barn ihjel, skønt de var frikendt av retten herfor (H. D. nr. 46 f. 613).

Fjaltring og Trans s., Vandfuld h., Ribe st.

Nr. 4. Claus Olufsen. En kvinde, der rettede løgnagtige beskyldninger mod ham, blev 1. juli 1656 dømt til kagstrygning. Landstingsdom 10. oktober 1655 (H. D. nr. 55 f. 343).

Frederiksborg Slots s., Lyng-Frederiksborg h., Sjællands st.

Nr. 14. Thillemand Villadsen var gift med en datter av Aagerup-Kirkerup nr. 2 (H. D. nr. 45 f. 89 b).

Fuglse s., Fuglse h., Maribo st.

Nr. 4. Anders Madsen Beske levede endnu 1621, da han solgte $\frac{1}{2}$ gaard og ligeledes 1622, men var død før 7. august 1626, da hans unge og barnløse enke Anne Iversdatter fragik arv og gæld. Hun var en datter av Vaabensted nr. 5 og lod sig, endnu medens manden »droges med døden«, give et godt skudsmaal av menigheden. Præstegaarden var forfalden ved hans død, og allerede noget tidligere havde han paa grund av svagelighed overladt kaldet til sin søn (H. D. nr. 35 f. 647).

Nr. 5. Mads Andersen Beske. 24. juli 1633 fastsattes det, at han skulde yde sin ovennævnte stifmoder en pension, men efter at han efter kongelig ordre av 21. december havde maattet avstaa annexpræstegaarden, kom han i strid med hende om pensionen, som han nægtede at betale, da han selv havde kone og skolesøgende børn. Striden varede i 27 aar, men 14. juli 1655 dømtes han til at udrede pensionen og fik en bøde for sin forsømmelse hermed (H. D. nr. 54 f. 638).

(Øde)-Førslev og Sneselev s., Ringsted h., Sjællands st.

Nr. 5. Peder Sørensen. En bonde beskyldte ham 1639 blandt andet for, at han ikke gik i sine præsteklæder, naar han vandrede blandt sognefolkene, og for at han lod sig bruge til timeligt arbejde i bøndernes æblegaarde. Han frifandtes baade ved landemodet 19. juni 1639 og 16. maj 1640 ved rettertinget (H. D. nr. 42 f. 312).

Gadbjerg og Lindballe s., Nørvangs h., Ribe st.

Nr. 2. Knud Nielsen. Hans datter Karens mand Anders Rasmussen beskyldte ham for efter hendes død, 10. november 1619, at have taget nogle av hendes ejendele, men da svigersønnen kun kunde føre et vidne paa sin paastand, frifandtes præsten 3. juli 1623 (H. D. nr. 29 f. 324 b).

Gadstrup-Syv s., Ramsø h., Sjællands st.

Nr. 3. Oluf Christensen var vistnok g. m. en datter av Aagerup-Kirkerup nr. 2 Hans Faxe (H. D. nr. 45 f. 89 b).

Gamborg s., Vends h., Fyns st.

Nr. 0. Knud Olsen var sognepræst her i hvert fald 1548—59 og optræder meget hyppigt som vidne i Rigens Dombog i disse aar (R. D. litra B s. 7 & passim).

Gauerslund s., Holmans h., Ribe st.

Nr. 0. 1507 hr. Steffen, 1522 hr. Poul Pedersen og 1541 Thomas Jensen, søn av Hans Lauritzen i Middelfart (R. D. litra A s. 111 og 199).

Glostrup s., Smørum h., Sjællands st.

Nr. 1. Augustinus Lydicksen blev avsat ved Roskilde kapitels dom 31. maj 1581 for at have skældt sine sognefolk ud for tyre og horer m. m. Han havde desuden krævet en stud for at berette en syg og bagefter skældt ham ud i sin ligprædiken, havde nægtet at begrave en mand, fordi han

skyldte ham en mark, havde flaaet en hest, havde skaffet sig og sine sognefolk et ondt rygte og, da der blev gjort en vise herom, havde han fra prædikestolen i sin nytaarshilsen forbandet forskellige sognefolk m. m. Dommen appelleredes til rettertinget, der stadfæstede den 13. juni 1582 (H. D. nr. 11 f. 6 b).

Grenaa s., Nørre h., Aarhus st.

Nr. 6 eller 7 A. Rasmus Mikkelsen var præst her 1615, da han skældte en raadmand ud for løgner, men raadmanden blev kendt kvit for beskyldningen ved by- og lands-ting. Herom avgav præsten en urigtig erklæring til lensmanden Jørgen Skeel, der iøvrigt havde tiltale mod ham for »uskellig og utilbørlig liv og levned«. Han maatte derfor 12. marts 1615 udstede et brev til lensmanden, hvorved han forpligtede sig til ikke at rejse sag mod nogen borger i Grenaa, »ej heller hemmelig eller aabenbarlig at stifte nogen mytteri eller oprør.« Desuagtet skældte han igen raadmanden groft ud, og uden at sagen ses at være kommet for gejstlig ret, maatte han c. 1617 forlade embedet. Han søgte forgæves oprejsning ved rettertinget 26. juni 1624 (H. D. nr. 30 f. 43).

Nr. 8. Sejr Rasmussen var gift. Begge var døde 1/7 1656 (H. D. nr. 55 f. 328).

Guldager s., Skads h., Ribe st.

Nr. 1. A. Mester Gunde Lange, degn i Ribe, værgede 29. april 1542 noget kaldet tilhørende gods (H. D. nr. 4 f. 16).

Guldbjerg og Sandager s., Skovby h., Fyns st.

Nr. 7. Hans Sørensens svin løb 1641 ind i en bondes korn. Bonden jog flere gange svinene ud og skældte præsten ud for hundsfot og skælm, fordi han ikke passede bedre paa sine svin, men blev dømt herfor 22. oktober 1641 (H. D. nr. 43 f. 562).

Gunderslev s., Øster Flakkebjerg h., Sjællands st.

Nr. 7. Elias Plum levede endnu 18. juni 1655.

Nr. 8. Peder Enevoldsen overlevedes av sin enke og »en hel hob fattige, uopdragne børn« (H. D. nr. 53 f. 174).

Haarslev s., Skovby h., Fyns st.

(Nr. 5). 1641 synes Sten Bille til Kjærsgaard at have søgt at faa sine børns skolemester Hans Lauritsen gjort til præst her og gift med formandens enke. Det synes at være lykkedes ham, men sagen kan ikke klares paa dette grundlag (H. D. nr. 47 f. 285).

Haraldsted og Allindemagle s., Ringsted h., Sjællands st.

Nr. 3. Frederik Hansen var 1642 gift med Gertrud (H. D. nr. 44 f. 173).

Harlev og Framlev s., Framlev h., Aarhus st.

Nr. 3. Mads Danielsen var præst og provst her 1636, da han fik en reprimande for sin usømmelige optræden ved et præstevalg i Storring (H. D. nr. 40 f. 320 b).

Hasle, Skeiby og Lisbjerg s., Hasle h., Aarhus st.

Nr. 7. Søren Bertelsen var præst her 1637 5. december, da han bortskødede part i en gaard i Horsens (H. D. nr. 48 f. 498 b).

Haudrup og Skensved s., Tune h., Sjællands st.

Nr. 5. Christen Mikkelsen havde i sex aar været skibspræst. Omtalte sig selv som gammel, da han 1649 blev udlagt som barnefader, dømtes herfor ved herreds- og landsting 7. juli 1649, men 28. august 1649 frifandtes ved rettertinget. Han var da gift (H. D. nr. 48 f. 843).

Havnelev og Høirup s., Stevns h., Sjællands st.

Nr. 4. Sandsynligvis den hr. Albert Lauritzen, der 1653 havde en bondegaard i fæste i Stubberup (H. D. nr. 51 f. 120).

(Lille) Hedinge s., Stevns h., Sjællands st.

Nr. 5. Svend Madsen var 1634 gift med Boel, vistnok formandens enke. Han havde da en stiftatter Anne Olufsdatter, der var gift med Frederik Nielsen i Holtug. Hun døde dette eller det følgende aar (H. D. nr. 39 f. 28).

Helsingør. St. Olai, Sjællands st.

Nr. 7. M. David Christensen blev 1639 stævnet av Anne sal. Christian Speds, der paastod, han havde lovet hende ægteskab. Han indrømmede at have faaet et barn med hende i hendes enkestand, og at han »ved en hastig og ubetænsom ed« havde lovet at gifte sig med hende, men hævdede, at eden var blevet ham avtvunget av andre og ikke retsgyldigt avlagt i hendes nærværelse, saa han mente sig fri for løftet. Helsingør byting og landemodet frifandt ham, men ved landstinget blev han dømt. Ved rettertinget forligtes sagen, saaledes at han gav hende 700 rdl. for langvarig proces, og kongen tilgav ham, saa han kunde blive ved sit embede. 8. maj 1640 (H. D. nr. 42 f. 109).

Hem og Sem s., Onsild h., Aarhus st.

Nr. 2. Niels Thomsen. Den hos Wiberg nævnte sag er trykt i Gamle danske Domme IV s. 174, men findes iøvrigt (H. D. nr. 13 f. 16 b).

Hemmet og Sønder Vium s., Nørre Hornum h., Ribe.

Nr. 4 A. Bønderne kaldte 22. juli 1637 Niels Knudsen Schytte, men biskop og lensmand omstødte 17. august 1638 kaldet som ulovligt, fordi han ikke i tide havde ladet sig høre, og fordi hovedmanden der i sognet var udeladt av kaldsbrevet. Bønderne paastod at lensmanden havde krænkert deres kaldsret for at paatvinge dem nr. 5 Søren Nielsen, som de »ikke havde lyst til at have til deres sjælesørger«, og som var en avsat præst fra Middelfart, men rettertinget stadfæstede avgørelsen (H. D. nr. 41 f. 637).

Herfølge og Sæder s., Bjeverskov h., Sjællands st.

1635 nævnes hr. Oluf Pedersen i »Herfølle« — formodentlig en kapellan — der var gift med en søster til den Lauritz Jørgensen, der myrdede hr. Niels Rasmussen i Lyderslev (Nr. 6) (H. D. nr. 39 f. 45).

Hjerm og Gimsing s., Hjerm h., Ribe st.

Nr. 1. Mikkil Nielsen var 1537 kapellan paa Volstrup hos rigsraad Mogens Munk (H. D. nr. 1 f. 54).

Hjermind, Lee og Hjorthede s., Middelsom h., Viborg st.

Nr. 2. Niels Star beskyldte i et brev til bisp og lensmand Lauritz Rostrup til Restrup for at have faaet nogle av sine tjenere til nogle aar i forvejen at overfalde præsten. Lauritz Rostrup rejste derfor sag imod ham, men han ydmygede sig og erklærede, at han havde skrevet brevet under sygdom og iøvrigt intet ondt mente om Lauritz Rostrup. Ved kongens forbøn forligtes sagen ved rettertinget 16. juni 1582, saaledes at Niels Star beholdt kaldet, men skulde holde kapellan (H. D. nr. 11 f. 46 b).

Imidlertid dømtes han 19. december 1582 fra embedet av Viborg landsting, idet det blandt andet oplystes, at en dag da to bønder kom op at trættes under gudstjenesten i Hjorthede kirke, gik præsten av prædikestolen, smed hage-len og løb hjem uden at berette nogen. Lidt efter kom han tilbage fra præstegaarden med draget væрге og vilde slaa »gedehornet« av den ene bonde, men nogle andre bønder holdt fast paa ham. Desuden havde han først villet skrive et testamente efter at have faaet en ox, og man havde maattet vise ham tolv øxne, som han kunde vælge imellem. Han forsøgte 1589 at faa sagen genoptaget, idet han anfægtede vidnernes troværdighed og beskyldte bisp for diskretionsbrud, men dommen stadfæstedes 27. maj 1589 (H. D. nr. 11 f. 46 b og 12 f. 89 b ff.).

Hjørlande s., Lyng-Frederiksborg h., Sjællands st.

Nr. 6 A. Antonius Hermansen var præst her 1635, da han blev beskyldt for lejermaal med en bondekone. Han søgte dels at forlige sig med hendes mand ved at give ham korn og penge, dels at faa hende til at benægte lejermaalet ved landemodet, men dets rigtighed bevistes, saa han maa være blevet dømt fra embedet. Han, der iøvrigt var gift, forsøgte forgæves appel 5. maj 1636 (H. D. nr. 39 f. 93).

Holstebro og Maabjerg s., Hjerm h., Ribe st.

Nr. 8. Jens Andersen var endnu præst her 23. juli 1655 (H. D. nr. 54 f. 766 b).

(Vester) Hornum, Hyllebjerg og Fleisborg s., Aars h., Viborg.

Nr. 4. Peder Andersen var søn av Anders Skriver i Ulstrup i Rinds h. og Birgitte Christoffersdatter. Niels Skram til Urup overdrog 19. december 1597 hans forældre og ham en gaard i Ulstrup og to i »Wullis« kvit og frit paa livstid paa grund av deres fortjenester (H. D. nr. 42 f. 344 b).

Horsens s., Nim h., Aarhus st. Kapellaniet.

(Nr. 1 A.) 1650 valgte borgmestrene Niels Jensen Bryde — se Koldby — og raadmændene Svend Christensen Nim — se Nim —, men begge valg omstødtes som ulovlige (H. D. nr. 50 f. 254).

Ibd. Sognepræsten.

Nr. 6. Gjort Pedersen overlevedes av sin enke (H. D. nr. 50 f. 254).

Horlande s., Laalands Nørre h., Maribo st.

Nr. 2. Jørgen Jensen Orgemester blev senest 1565 kaldet av sognemændene, men kunde ikke faa anerkendelse av provst eller biskop og anlagde derfor sag mod biskoppen

1568. Bispen erklærede, at han havde trængt sig ind i embedet uden at kunne bevise, at han var viet til præst. Han paastod at være blevet ordineret i Växiö i Sverige, men fremlagde kun et svensk pas, hvori han kaldtes kapellan og orgemester. Iøvrigt havde han skriftlig erkendt, at han havde handlet mod ordinansen, og av tingsvidner fremgik, at han havde skikket sig ilde i embedet ved at foragte ordinansen og være oprørsk og ulydig med bagtalelse og anden ulempe mod provst og biskop. Han dømtes derfor fra embedet 4. april 1568 (H. D. nr. 9 f. 27).

Nr. 3. Hans Madsen var gift 1580. Han var tidligere blevet dømt fra embedet, men appellerede til rettertinget, der dog stadfæstede dommen 12. juni 1582 (H. D. nr. 11 f. 1).

Nr. 8. Dines Andersen efterlod sig en gæld paa 16—1700 dl.

Nr. 9. Kaldes Jacob Hansen og er formodentlig uægte søn av adelsmanden Hans Cunningham, der 1633 omtalte sin søn Jacob (H. D. nr. 48 f. 331 og nr. 49 f. 652).

Hove s., Vandfuld h., Ribe st.

Nr. 1. Jens Hiul var sikkert av adel, da hans hustru 1553 kaldes fru Dorithe Stiigsdatter. 1560 var han i strid med Ribe domkapitel om en gaard til Hove kirke. Rettertinget henviste sagen til herredstinget (H. D. nr. 6 f. 203 b og nr. 8 f. 32).

Hundborg og Jannerup s., Hundborg h., Aalborg st.

Nr. 5. Bertel Christensen Møborg var 1632 kapellan i Odense, da han blev kaldet til Vissenbjerg. Her kom han imidlertid i strid med sognebeboerne (Dok. og akter vedk. div. retssager nr. 137).

Hunseby s., Musse h., Maribo st.

Nr. 5. Jens Olsen var gift med formandens enke. Kom i strid med Knud Urne til Aarsmark, der hævdede at have tilmageskiftet sig præstegaarden, saa præsten skulde indgaa kontrakt med ham som patronatsherre om sit under-

hold. Frasagde sig paa formelt angribelig maade kaldet 3. februar 1615 paa grund av den store avling og sin svagthed og skrøbelighed paa mødet, men han fortrød avkaldet. Bispem og lensmanden dømte imidlertid 11. september 1618, at det skulde staa ved magt. Han appellerede til rettertinget, der 2. juni 1619 dømte, at da opsigelsen formelt var i uorden, skulde den ikke gælde, men da han havde opgivet præstegaarden, hvad der var imod ordinansen, skulde han miste kaldet! Han efterfulgtes umiddelbart av nr. 6 (H. D. nr. 26 f. 141 b. Dokumenter og aktstykker vedkommende diverse retssager nr. 75).

Hurup s., Refs h., Aalborg st.

Nr. 1. Peder Nielsen var præst her 1540 (R. D. A. s. 59).

Husby og Sønder Nissum s., Ulvborg h., Ribe st.

Nr. 3. Kaldes 1562 Per Jensen og var da provst (H. D. nr. 8 f. 98 b).

(Kirke) Hvalsø og Værløse s., Voldborg h., Sjælland st.

Nr. 5. Peder Lauritsen var 1642 gift med Elline (H. D. nr. 44 f. 173).

Hyllested og Venslev s., Vester Flakkebjerg h., Sjællands st.

Nr. 4. Christen Nielsen nævnes som præst her 4. april 1602, sammen med nr. 3. Oluf Hansen, saa han har formodentlig været kapellan (R. D. litra I f. 115 b).

(Kirke) Hyllinge og Lyngby s., Voldborg h., Sjællands st.

Nr. 6. Niels Jensen var 1642 gift med Maren (H. D. nr. 44 f. 173).

(Øster) Hæsinge og Hillerslev s., Salling h., Fyns st.

Nr. 6. Hans Gregersens kaldsbrev var dateret 2. november 1649. Ved den lejlighed opstod der strid mellem bønderne i de to sogne om, hvilket der var hovedsognet, idet

begge sogne havde valgt fire kaldsmænd. Rettertinget dømte 4. juli 1650, at Hæsinge var hovedsognet, idet Hillerslev var annekeret hertil ved kongebrev av 3. december 1620 (H. D. nr. 49 f. 299).

Høislev, Dommerby og Lunø s., Fjends h., Viborg st.

Den hr. Yle, der 1537 var sognepræst i »Hoffuitzløff« og laa i strid med fru Anne Bjørns til Starupgaard hører formodentlig hjemme her (H. D. nr. 1 f. 50).

Ingstrup, Hjermslev, Alstrup og Kjettrup s., Hvetbo h., Aalborg st.

Nr. 3. Jens Jørgensen. Den av Wiberg omtalte dom findes (H. D. nr. 33 f. 58).

Nr. 4? Søren Ostensøn præst her 30. april 1604 (H. D. nr. 33 f. 62).

(Nørre) Jernløse og Kvandløse s., Merløse h., Sjællands st.

(Nr. 4). Peder Rasmussen var kapellan her 1641 (H. D. nr. 45 f. 18).

Jungshoved s., Baarse h., Sjællands st.

Nr. 7. Christoffer Jacobsen blev 12. juni 1631 kaldet til Øster Egesborg av bønderne, men viste sig at være for ung (H. D. nr. 36 f. 574 b).

Jydstrup og Valsøllille s., Ringsted h., Sjællands st.

Nr. 4. Ture Mikkelsen levede endnu 1627. Efterlod sig en enke.

Nr. 5. Poul Ibsen eller Jacobsen udviste 1629 ulovligt bonden av annexpræstegaarden i Valsøllille blandt andet under paaskud av, at han selv vilde bruge gaarden, men i stedet lod han den staa øde et aar. 1629—33 dømtes han ved herredsting, landsting, landemode og retterting til enten at give bonden gaarden eller stedsmaalet tilbage og desuden give ham erstatning (H. D. nr. 36 f. 62 b).

Han dømtes fra kaldet av landemodet 31. januar 1646, fordi han havde nægtet at tage en bonde og hans hustru til skrifte, var forsømmelig med ungdommens undervisning, ikke sørgede for, at alle voxne kom til alters, ikke holdt morgenbøn og bededage og optraadte som prokurator i ham uvedkommende sager. Han mente sig forfulgt av den ovenfor nævnte bonde og appellerede til rettertinget, der dog 20. april 1646 stadfæstede dommen (H. D. nr. 46 f. 417).

Kallehave s., Baarse h., Sjællands st.

Nr. 6. Carl Therkildsen var 1656 gift med formandens enke Elisabeth Paslick, der i sit første ægteskab havde sønnerne Frederik, Jacob, Gabriel og Casper (H. D. nr. 55 f. 315).

For disse stifbørn førte han 1657 med held en proces om deres arv efter Knud Paslick (R. D. litra P f. 97).

Karise og Alslev s., Faxe h., Sjællands st.

Nr. 5. Niels Pedersen var provst allerede 1652 (H. D. nr. 51 f. 288 b).

Kjeldby s., Møenbo h., Sjællands st.

Nr. 4. Anders Lauritzen levede endnu 4. april 1646, men kunde for alder og svagelighed ikke komme til Stege i en retssag. Var da gift med Maren. Eftermanden var da hans kapellan (H. D. nr. 47 f. 48 b).

Kjøbenhavn. Helliggeists. Sjællands st.

Nr. 17. Peder Pedersens enke Karen Jacobsdatter levede endnu 1656, da hun sagsøgte for gæld, hun havde paa draget sig for at kunne holde sin søn til studeringer. (Øster Egesborg nr. 7). (H. D. nr. 55 f. 36).

Kjøbenhavn. Petri tyske kirke. Sjællands st.

Nr. 5. Bernt Mejer dømtes 26. juni 1633 fra embedet av landemodet, fordi han uberettiget greb ind i de øvrige

københavnske sognepræsters omraade med vielser m. m. Rettertinget stadfæstede dommen, men kongen benaadede ham, saa han blot skulde adlyde Sjællands bisp og gøre ham og præsterne en undskyldning. 10. juli 1633 (H. D. nr. 36 f. 556).

Kjøge og Ølsemagle s., Ramsø h., Sjællands st.

Nr. 10. Christen Madsen var søn av raadmand i Slangerup Mads Poulsen, der døde senest 1638. 1655 var hans broder Poul Madsen medtjener til Ølsemagle og var i strid med sin tidligere formynder om sin arv (H. D. nr. 42 f. 79 b og nr. 53 f. 43 b).

Kjøge Tyske præster.

Nr. 2. Justus Theigmeir. Den hos Wiberg omtalte kassation av kaldsbrevet 1642, 11. august findes: Dok. og akter vedr. div. retssager nr. 154.

Koldby s., Samsø h., Aarhus st.

Nr. 5. Niels Jensen Bryde havde været hører i Horsens, hvor han 1650 blev valgt til kapellan, men valget forkastedes som ulovligt (H. D. nr. 50 f. 254).

Korsør og Taarnborg s., Slagelse h., Sjællands st.

Nr. 6. Jacob Jensen var gift med Else Danielsdatter Knopf (H. D. nr. 45 f. 355 og nr. 47 f. 85 b).

Korup og Ubberud s., Odense h., Fyns st.

Nr. 4. Hans Pedersen anklagedes 1647 for ikke at have betalt noget gæld, men frifandtes 18. juni 1649 og fik erstatning for kost og tæring (H. D. nr. 48 f. 45 b).

(fortsættes.)

Bispeembetet og den biskopelege sukcession ved reformationen i Norden.

Af Oluf Kolsrud.

Fraa saga aat bispeembetet skal me her granska eit par hovudpunkt, som spelar ei viktig rolla for stoda aat dei evangeliske kyrkjerne i Norden til den økumeniske rørsla i notidi, nemleg

1. den principielle evangeliske kyrkjesyn paa bispeembetet,
2. den faktiske stilling aat episkopatet i dei nordiske evangeliske kyrkjer til apostolatet, eller rettare: til den biskopelege sukcession,

baae spursmaal i historisk samanheng med reformationen.

Der er kannhenda dei som vil spyrja, um vaare nordiske evangeliske kyrkjer verkeleg har eit bispeembete. Er det ikkje so, at paa evangelisk-luthersk grunn er biskop og prest det same? — Det er sant i so maate, som baade prest og biskop baae har eit og same embete, — prediketenesta. Naar vaar kyrkja ikkje, som den katolske, skiljer millom *embetsgrader*, kjem det av, at ho forkastar den katolske tanken um embetet som eit hierarki, utstyrt med stegvis tildelte guddomlege fullmagter. Motsetnaden millom katolsk og evangelisk oppfatning av embetet kom tydeleg fram i ordsiftet millom baae partar i den danske reformationen. Mot den evangeliske læra um at embetet er ministerium verbi et sacramentorum ex consensu multitudinis — ei tenesta i ord og sakrament paa vegner av kyrkje-

lyden, so hevda katolikarne, at det ikkje er folket, men Gud som gjev embetet, og at prestedømet ikkje berre er eit »ministerium«, men »spiritualis quædam potestas solis legitime ordinatis ecclesiastico ritu in sacerdotes propria«¹ — ei aandeleg magt som ingen har utan den som vert vigd til prest paa lovleg vis etter kyrkjeleg sed og skikk. Motsetnaden blir difor uttrykt deri, at den katolske kyrkja lærer at embetsgraderne er ei guddomleg ordning og er aa finna i den Heilage Skrift, medan dei evangeliske hevda, at skilnaden i høgare og laagare embete er av kyrkjelegt opphav, ei menneskeleg ordning, og at der soleis ikkje ligg den vegt paa denne sak som paa Christi eigne skipnader.

Men um der etter evangelisk syn ikkje ligg nokor *guddomleg* ordning til grunn for skilnaden i embetsgrader, so vert det likevel gjort skilnad paa *tenestor*, etter den fullmagt som vert overgjevi til kvart embete paa *kyrkja* sine vegner for orden skuld. Prest er ikkje det same som biskop, likeso lite som dekn (klokkar) er det same som prest, — for biskopstenesta har større oppgaaava, større andsvar enn prestetenesta, og denne atter større enn deknetenesta.

For den kyrkjelege orden skuld, og serleg for den kyrkjelege einskap skuld ynskte dei lutherske reformatorarne aa *halda fast* ved bispeembetet. Ein heil artikkel i Confessio Augustana, art. 28, gjeld denne sak, og atter og atter forhandla reformatorarne med den gamle kyrkja um si stilling til bispedømet. Dei var viljuge til aa godkjenna det, sosant dei daaverande biskoparne vilde gjeva evangeliet fritt rom og hjelpa den reine læra fram².

¹) Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr seu Herborneo O. F. M. nunc primum edita a Ludovico Schmitt S. I., Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1902, s. 178. — Danmarks Riges Biskoppers og Prælaters christelige og retsindige Gensvar til de Lutheran-ske Artikler, [udg. af F. J. West], Kbh. 1917, s. 92.

²) Julius Köstlin, Martin Luther, sein Leben und seine Schriften, 5. neubearb. Aufl., nach des Verfassers Tode fortgesetzt von Gustav Kawerau, Berlin 1903, II, s. 199, 226-7, 232 (1530), 599 (1545). — Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht 3. F. XV, Tübingen 1905, s. 69.

I det store og heile *mislukkast* denne tilnærming. Evangelisk og katolsk viste seg aa vera uforeinlege motsetnader. Ministerium og Sacerdotium kunde ikkje rømast under same tak. Der var einskilde av dei katolske biskoparne som gav etter for det principielle evangeliske krav og godkjende reformationen: i Preussen biskoparne av Samland¹ og Pomesania² i 1523 og 1524³, i Sverige biskoparne av Västerås og Strängnäs⁴, i Noreg den utvalde biskopen av Bergen mester Geble Pedersson 1537, og biskopen av Oslo Hans Rev i 1541⁵. Men dette var ikkje nok til at det kunde lukkast for den lutherske reformation aa gjennomføra ei einsarta praktisk stilling til episkopatet og gjeva bispestolen ein fast plass i den kyrkjelege ordning. I Tyskland skjede det paa éin maate, i Sverige og Finland paa ein annan, i Danmark, Noreg og Island paa ein tredje.

Andsvaret for dette ber utan tvil *Luther*. Hans standpunkt i kyrkjelege organisationsspursmaal er skiftande og ugreide. Orsaki er den indre brytning som der maatte bli millom den reformatoriske principielle læra um det aalmenne prestedømet og den praktiske kompromisspolitikk som vart førd med det gamle episkopatet. Det kyrkjelege embete er difor under heile Luthers levetid eit *gjærande spursmaal*, og han naar ikkje fram til avklaaring og konsekvens.

Luther hevda i fyrstningi at prest og biskop er det same⁶. Han forkasta regelen um at berre biskoparne hadde ordinationsrett⁷. Men det endte med at han knesette biskop-

1) Georg von Polentz, 1519—† 1550, ordinert 1519.

2) Erhard von Queiss, 1523—† 1529, ikkje ordinert.

3) Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen, hg. v. Paul Tschackert, Leipzig 1890, I, s. 33—41.

4) L. A. Anjou, Svenska kyrkoreformationens historia II, Upsala 1850, s. 95; Knut B. Westman, Reformationens genombrottsår i Sverige, Stockholm 1918, s. 419—20.

5) A. Chr. Bang. Den norske kirkes historie i reformationsaarhundredet, Kra. 1895, s. 26—30, 86—8.

6) Köstlin⁵ I, s. 631 (1523). II, s. 398 (1538).

7) Köstlin⁵ I, s. 631 (1523). II, s. 309 (1533).

institutionen og sjølv høgtidleg ordinerte biskopar til tvo av dei gamle bispestolarne, nemlig Nikolaus Amsdorf til Naumburg i 1542, og Georg von Anhalt til Merseburg i 1545¹.

Men spirene til eit kyrkjelegt episkopat paa tysk-luthersk umraade *stansa i voksteren*, ved religionsfreden i Augsburg 1555, — og det fyrstelege summepiskopat med superintendentar og konsistorialforfatning vart eineraadande.

Skal ein difor faa den rette syn paa episkopatet i *Norden*, er det urigtigt, soleis som vanleg skjer, aa byggja paa den tyske reformations dogmatikk og kyrkjerett. Vaare kyrkjelege institutionar er ikkje ein Abklatzsch av dei tyske; men vi maa sjaa dei i ljøs av *vaar eigi kyrkjelege utvikling*, og serleg viktug blir daa den grunnleggjande tid, som skapte eller fornya vaar kyrkjeordning, slik som ho i det store og heile enno staaar ved lag.

Vi maa difor gaa tilbake til dei avgjerande aari, daa den katolske kyrkjeordning vart avløyst av den evangeliske. Kva var det som skjede i 1536 og 1537 i *Danmark og Noreg*?

I dei 10 fyregaaande aari hadde det gjort seg gjeldande ein stadig sterkare kritikk over den gamle kyrkja, og den evangeliske opposition vendte seg etterkvart mot kyrkje-styrarane, dei katolske biskoparne², fordi dei etter den reformatoriske oppfatning forsømte sitt hyrdeembete, ikkje forkynnte evangeliet, men hindra det, viste folket ein falsk frølseveg, tyngde samviti med menneskelege paafund, og sjøelve var upptekne med verdslege syslor og politikk³. Den

¹) Köstlin⁵ II, s. 555—7, 562, 607.

²) Sjaa m. a. Skrifter fra Reformationstiden, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1885—90, nr. 1, s. 21—3; nr. 2, s. 18—20, 62—7; nr. 3, s. 17—18.

³) Klagorne er officielt samla i kong Christian III's klageskrift mot Danmarks biskopar, upplese paa Gammeltorv i Kjøbenhavn 30. oktober 1536, trykt i Monumenta Historiæ Danicæ, Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie især fra det 16de Aarhundrede, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1873—87, 1. R. I, s. 143—99.

verdslege magt, kongedømet, tok »Guds rene og klare ord«, »det hellige evangelium«, i forsvar, men daa biskoparne ikkje godkjende dette inngrep i deira kyrkjelege styremagt, avsette kongen alle biskoparne og gjorde evangeliet eine-raadande. Til grunn for dette statskupp laag der likeso mykje politiske motiv, som religiøse, men det skal vi ikkje koma inn paa her. Kuppet vart innleidt ved fengslingi av tre danske katolske biskopar paa Kjøpenhamns slott um natti den 12te august 1536¹ og var fullført, daa biskop Jón Arasons hovud fall for bøddeløksi i Skaalholt paa Island den 7de november 1550².

Eit so radikalt inngrep i kyrkjeordningi viser, at *hovud-støyten* i det dansk-norske reformationsverket vart retta mot *episkopatet*. Her var ikkje som i Tyskland tale um forhandling, men um kort process. Her var den reformatoriske metode: hands up!

Var dermed bispeembetet avskaffa? Nei, so er ikkje tilfelle, og det var ikkje meiningi.

Bispedømet tapte ved reformationen all sin tidlegare ytre glans, baade den verdslege magt som riksstand — den fall til kongen og riksrådet, — og den økonomiske rikdomen i jordegods, inntekter, bispegardar o. s. v. — det vart inndrege av kongen. Ogso det »geistlige regiment« som hørde det gamle bispeembete til, vart avskaffa, d. v. s. det vart fraateke bispedømet den spesifik katolske jurisdiktion, raaderetten over kyrkjegodset, og den kyrkjelege lovgjevingsmakt³.

Men *bispeembetet* sjølv vart ikkje opphæva, det *gjen-oppstod i ny skapnad* i samhøve med den reformatoriske grunnlov, som gjorde evangeliet til øvste autoritet. Herre-

¹) Sjaa um dette den samtidige melding fraa den preussiske admiralen Johan Pein i brev til hertug Albrecht av Preussen 12. august 1536, Rørdams Monumenta 1 I, s. 201—3.

²) Jón Helgason, Islands Kirke fra Reformationen til vore Dage, Kbh. 1922, s. 36—7.

³) Rørdams Monumenta 1 I, s. 208—18.

dagen i Kjøbenhavn 30te oktober 1536 vedtok¹, at »efter denne dag skal ingen biskoper vere eller blive udi Danmarks rige, uden de som kunne ok retferdeligen ville predike ok lere det hellige·evangelium ok rene Guds ord, som en kristelig biskop bør at gjøre«. I staden aat dei katolske biskoparne som har gjort seg uverduge til sitt embete, fordi dei har staatt imot Guds ord og ·evangelium, »skulle *andre christelige Bisper* og Superattendenter . . . tilskikkes², — nemleg »merkelige vise og lærde mend«³, som »skulle være *de rette bisper* og erkebisper udi kirkerne«⁴. Um disse nye tilsynsmennerne heiter det, at de »kaldes ikke til nogen ørkeløshed, som saadanne pleier at være, men til stort arbeide«⁵.

Den dansk-norske reformationskyrkja har fraa fyrste stund vore klaar over at dei nye tilsynsmennerne skulde treda inn i det gamle bispeembetet med full aandeleg rett. Superintendentembetet er ikkje her som i den tyske reformation ei provisorisk ordning under dei fyrstelege »Nothbischöfe«⁶, solenge inntil der er vunne klaarleik over stoda aat dei kanonisk innvigde biskoparne til evangeliet. *Superintendentarne er paa dansk og norsk grunn dei rette og fullmegtuge avløysarane av episkopatet*; — dei blir nok kallt superintendentar eller superattendentar til tydelegare skilnad fraa fyregangarane — soleis enno i Christian V's lov⁷ —, men dei vert likeso gjerne kallt *episcopi, bisper*, soleis alt i den fyrste dansk-norske kyrkjelov av 1537—39. Det er ikkje so, at deira karakter av biskopar er komen uppatt etterkvart, fordi traditionen i bispenamnet var for sterk,

¹) Rørdams Monumenta 1 I, s. 216, 220, 224, 228, 234, 237; Danske Kirkelove 1536—1683, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1883—9, I, s. 3.

²) Danske Kirkelove I, s. 3.

³) ib. I, s. 6.

⁴) ib. I, s. 106.

⁵) ib. I, s. 106.

⁶) Köstlin⁶ II, s. 42—4, 557.

⁷) D. og N. L. 2—17.

nei der ligg ein realitet til grunn alt fraa fyrsten. Den dansk-norske reformationen har set paa sine superintendentar som »rette biser og erkebiser«¹. Bispedømi og bispestolarne vart ikkje opphæva eller umregulert, men dei evangeliske superintendentarne overtok dei gamle embeti som dei var. Ja fraa dei evangeliske predikantarne i Danmark vart det alt i 1536, daa nyordningi av kyrkja fyrestod, forlangt ikkje berre ein superintendent over kvart stift, men ogso ein kyrkjeleg overtilsynsmann over heile riket, m. a. o. ein evangelisk erkebiskop².

Den fyrste dansk-norske reformrørsla kjente berre eit udelt kyrkjeembete — prediketenesta, *ministerium*. Predikantarne hadde likeso lite som Luther gjort skil paa prest og biskop, og predikanten Hans Tausen ordinerte andre evangeliske predikanter³. Daa den gamle kyrkja var falli, og den nye skulde organiserast, var der fyrst ikkje tenkt paa annan ordination enn den som til daa var brukt, nemlig til predikeembetet. Det var tanken, at den — likesom det i den fyrste tid hadde vore regel i Tyskland — skulde vera ein introduktion av predikanten i soknekyrkja med fyremøling for kyrkjelyden, og den skulde forrettast ikkje av superintendenten, men av provsten⁴. Men denne skipnaden har, naar det kom til stykket, tykts — kongen? — aa vera eit altfor stort brot paa den kyrkjelege tradition, og i den endelege kyrkjelovi blir der fastslaatt *ordination baade av prest og biskop*, med serskilt ritual for kvar⁵,

¹) Danske Kirkelove I, s. 106.

²) Chr. Th. Engelstoft, *Reformantes et Catholicici tempore quo sacra emendata sunt in Dania concertantes*, Hauniae 1836, s. 187. — Kirkehistoriske Samlinger I, s. 113, 114.

³) Skrifter fra Reformationstiden, Nr. 4, s. 39, 53. — *Confutatio Lutheranismi Danici*, s. 240—7. — H. F. Rørdam, *Mester Jørgen Jensen Sadolin*, Odense 1866, s. 9. — H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie*, Kbh. 1868—77, I, s. 457—8.

⁴) Kirkehist. Saml. I, s. 82, 113.

⁵) Danske Kirkelove I, s. 77—8, 127—32.

— derimot ikkje av dekn —. For vigsla av superintendenten var det fyrst tenkt, at den skulde skje ved provstarne og nokre prestar, men dette vart umgjort soleis at den som vigde ein superintendent, sjølv skulde vera superintendent¹. I ordinationsritualet blir² superintendenten klaart oppfata som biskop, og han blir innvigd til »det hellige biskopelige embede udi kirken«³. Presteordinationen blir ein sjølvskriven einerett for bispen, og skulde skje i domkyrkja⁴.

Bispetenesta er fyrst og fremst likesom prestetenesta eit predikeembete og har dei same tre hovudfunktionar som dette: aa forkynna ordet, aa utdela sakramenti og aa forvalta lyklemagti. Men ved sida av dette er biskopen »lære-fader« — doctor verbi⁵, — han er aandeleg raadgjevar, som i samvitsspursmaal kann svara det som visst og fast er etter Guds ord⁶ (men han er ikkje i dette stykke ufeilbar⁷) — han er ordinator, som prøver og »skikkar til em-

1) Danske Kirkelove I, s. 118. Det kann ikkje vera tvilsamt at s. 118 lin. 12—14 ikkje er opphavlege, men vart tillagt, daa ordinansen under Bugenhagens opphald i Kjøbenhavn i 1537 vart auka med 8 tillegg (jfr. Ny Kirkehist. Saml. II, s. 93), derimillom bispevigsleritualet, som desse linor viser til; s. 118 lin. 6—11 gjev difor den form for bispevigsla, som fyrst har vore paatenkt.

2) Danske Kirkelove I, s. 127—32.

3) ib. s. I, 131.

4) ib. s. I, 77—8.

5) Den latinske kyrkjeordinans av 1537, uptrykt i N. Cragii Historia Regis Christiani III. cum continuatione S. J. Stephani, Hafniæ 1737, Additamenta, s. 68 = Danske Kirkelove I, s. 128.

6) Danske Kirkelove I, s. 107—8.

7) Sjaa fraasegnerne av theologarne i Kjøbenhavn um det Augsburgske Interim 1548, Dänische Bibliothec, Copenhagen u. Leipzig 1738—47, V, s. 109: Igitur non attribuit Ecclesia suo iudicio auctoritatem, sed verbo Dei. Verbum Dei iudex est, ad quod, ut ad lydiū lapidē confugiendum est, quando vera doctrina a falsa discerni debet. VI, s. 205: Interpretationis scripturarum non potestas in successione ordinaria perpetuo mansura data est, sed donum scripturas interpretandi nulli vel certo hominum gradui vel ordinariæ successioni vel personæ alligatum, a spiritu sancto liberrime donatur.

bete« i kyrkja¹, — han er tilsynsmann, som vaker over liv og læra aat prestar og kyrkjelydar², — og saman med kongens representant er han domar over prestskapet i deira embetsførsla³ og er »forsvar« for den kyrkjelege økonomi⁴.

Paa det aandelege umraade fører den evangeliske biskopen kyrkjestyret med full mynja. Reformationen skiljer klaart millom *det aandelege og det verdslege regimente*. Confessio Augustana er fullt tydeleg paa dette punkt⁵. Der er ikkje tale um samanblanding eller underordning, men um jamstelling. Det aandelege regimente raader for sjælerne, det verdslege for lekamen. Ved det aandelege embete vert det gjeve ævelege godar, ei æveleg retttferd, den Heilage Ande, eit ævelegt liv. Den verdslege øvrigheit tener dei timelege ting: den borgarlege retttferd og fred. Den geistlege magt vert utøvd ved ordet, den verdslege ved sverdet.

Like tydeleg staar denne skilnad i den dansk-norske kyrkjereformation. I vaar fyrste evangeliske kyrkjelov heiter det, at superintendenten fører »regimen ecclesiasticum« — »det aandelige regimente, der han haver paa kirkens vegne«⁶. Reformationskongen i Danmark-Noreg blir aldri oppfata som »Nothbischof«, og der blir ikkje tillagt honom biskops namn i nokor form. Han ser heller ikkje si stilling slik sjølv. »Vor vilje og begjering er«, segjer han, »at vi maatte ophjelpe den forfaldne Jesu Christi vor Herres lærdom og ret sand christen dyrkelse«⁷.

Den stilling, *reformationskongen* tek til kyrkja i sine rike, er ikkje som summus episcopus, men som *vernar og*

1) Danske Kirkelove I, s. 75, 107, 77—8.

2) ib. I, s. 107.

3) ib. I, s. 114, 80.

4) ib. I, 110—1, 112—3.

5) Confessio Augustana 1530, art. 28, jfr. art. 16.

6) Cragius, Chr. III, Add., s. 63 = Danske Kirkelove I, s. 117.

7) Danske Kirkelove I, s. 40.

*forsvarar*¹, — hans fyrebilæte er dei fromme kongarne over Juda rike Ezekias og Josias². Han har ikkje kongeleg majestætsrett over kyrkja, men eit teokratisk-patriarkalsk andsvar mot henne, han er ikkje herre, men *fosterfader*.

Tydeleg kjem tilhøvet millom den kongelege og den kyrkjelege magt fram ved kroningi aat reformationskongen³. Den vart forretta paa aarsdagen etter statskupet mot dei katolske biskoparne, 12. august 1537, av den tyske reformatoren dr. Johannes Bugenhagen, som kongen hadde innkallt for aa fullføra den kyrkjelege nyordning. — Dei same ceremoniar og tankar blir fasthaldne ved kroningarne aat hans ettermänner⁴ inntil eineveldet, daa traditionen vart broten.

Dei kongelege regalierne: krona, sverd, scepter og rikseple, blir av riksrådarne framborne paa altaren og ofra til Gud⁵. Kongen vedkjenner seg aa hava all si magt fraa Gud som sin »lensherre«⁶, og lovar aa halda uppe og verna

¹) »Erhalter und Mitbeschützer Christi Reichs« (Christian III til Bugenhagen $\frac{3}{3}$ 1546); »der Kirchen und derselben Diener, Apostel und Lehrer Mitbeschützer« (Christian III til Justus Jonas $\frac{7}{6}$ 1546). Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv, indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, udg. af C. F. Wegener, I, Kbh. 1852—5, s. 243, 244.

²) Jfr. Mathias Flacius Illyricus til Christian III 1558, Dänische Bibliothec VII, s. 299.

³) Aktstykker vedk. Kong Christian III's Kroning den 12. August 1537, ved F. Münter, Kbh. 1831. — Arthur G. Hassø, Kong Christian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. August 1537. Kirkehistoriske Samlinger 6. R. II, s. 287—377 (1937).

⁴) Kong Frederik II's Kronings og Salvings Akt den 20. August 1559, udg. af Chr. Bruun, i Danske Samlinger IV, Kbh. 1868—9, s. 143—61. — Beskriffelse om Christian IV's Kongelige Kroning, opt. af Augustum Erich, fordansket och met Kroningens Ceremoniers Vdleggelse formeret ved Andream Benedicti Dallinum, Kbh. 1598. — Friderich III's kongelige Kroning, forf. efter Befaling af Casparo Erasmo Brochmand, Kbh. 1650.

⁵) »Die Königliche Regalia, durch die Reichs Reth, Gott auf den Altar geopffert sind«.

⁶) »meinen lieben Lehenherrn«.

Christi læra og aa styra riket med rettferd¹. Paa oppmoding av rikskanslaren overgjev ordinator paa Guds vegner som Christi tenar regaliene til kongen og stadfestar han i hans kongedøme. Ordinator forklaerar den symbolske meining i regaliene, og ved *scepteret* gjer han ei slaaande samanlikning millom den aandelege og den verdslege magt². Det heilage Evangeliet er eit scepter, ein bispestav i Christi rike; det har Han overgjeve til sine prestar³, daa Han sa til dei: gaa ut i all verdi og forkynn Evangeliet for all skapningi. Dette scepteret høyrer heime i det aandelege kongerike. Men det verdslege scepter, som vert overgjeve til kongen, det er lov og orden i hans land og rike.

Det er karakteristisk at *evangelieboki* ikkje er ei av dei kongelege regaliene, men vert nemnt som symbolet paa den aandelege magt⁴. Bilætet har ein parallel i den katolske bispeordination; daa blir det overgjeve som embetsinsignier: stav og ring, evangeliebok og mitra⁵. Bugenhagen har tydeleg nok havt denne parallel i tanke. Ved ordination av prestar og biskopar i den anglokatolske kyrkja overleverar ordinator ein bibel til ordinanden⁶. — Bugenhagen sjølv var ein kjennar av desse spursmaal. Ved sin promotion til doctor i den evangeliske teologi i 1533 hadde han disputert um skilnaden millom det aandelege embete og den verdslege øvrigheit⁷.

¹) Kroningseiden, Chr. III, s. 13—14, 15—16.

²) Chr. III, s. 22.

³) »Das heilige Euangelion ist ein herrlich Sceptrum vnd Bischoffstab im Reich Christi, welches er seinen Priestern befohlen hat«, Chr. III, s. 23; jfr. Fr. II, s. 158, og Chr. IV, bl. Kij.

⁴) Jfr. Fr. III, bl. Kij.

⁵) Pontificale Romanum, De consecratione electi in episcopum.

⁶) Common Prayer Book, The Form of Ordaining or Consecrating of an Archbishop or Bishop.

⁷) G. Kawerau, Johannes Bugenhagen, i Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Aufl., III, Leipzig 1897, s. 529. K. A. T. Vogt, Johannes Bugenhagen Pomeranus, Leben und ausgewählte Schriften, Elberfeld 1867, s. 344—5.

Denne skilnaden blir gjennomført i den fyrste reformatoriske *kyrkjelov*, som vart utgjevi av kongen som rikslov etter kroningi, 2. september 1537, etter aa vera godkjend av Wittenberg-reformatorarne og gjennomset og utfyllt under Bugenhagens medverknad¹. Gjennom denne kyrkjelov utøver kongen si kyrkjelege regjering, men han held seg her, vel aa merka, innanfyre visse grensor.

Han skiljer² millom den uforanderlege *Jesu Christi ordinans*, som gjeld Guds ords forkynning, sakramentutdelingi, den kristelege barneupplæring, og opphald for tenarane i kyrkja, skularne og dei fattige, — og *den kongelege ordinans*, som gjeld personar, tid, stad, tal, maate, gudstenesta, tilsyn og samkvem. Kyrkja staa ikkje under kongedømet, men jamsides med det. Kyrkja har ikkje noko hierarki, men ho har likevel ein *øvste autoritet*, det er evangeliet, og ein einaste herre og lærar og meister, det er Jesus Christus. Christi sanne evangelium, Christi eigen skipnad, er normen for kyrkja³. Dette evangelium blir frambore, desse skipnader blir styrde av det heilage *predikeembete*⁴.

Um dette embete er det tvo ting aa merka, som vaar eldste evangeliske kyrkja er fullt klar over:

- 1) at embetet er av guddomlegt opphav,
- 2) at embetet er av apostolisk art.

Predikeembetet er ikkje ei kongetenesta, men er *innstifta av Christus* sjølv. Denne tenesta har Christus innsett ved si himmelferd⁵, og hans utsendingar treder i hans stad i den heilage kyrkja, paa hans vegner og i hans namn med full magt fraa honom. Vi tek imot evangeliet av munnen til tenaren i kyrkja, som av vaar Herre Jesus Christus sjølv¹. Vi tek imot sakramenti av handi til tena-

¹) C. T. Engelstoft, Kirke-Ordinantsens Historie, i Ny Kirkehist. Saml. II, Kbh. 1860—2, s. 21—46; jfr. 5. R. VI, s. 153—9.

²) Danske Kirkelove I, s. 42, 46.

³) ib. I, s. 43, 45.

⁴) ib. I, s. 129, 131.

⁵) ib. I, s. 128.

ren, som av Christus sjølv². Den avløysning som predikanten gjev syndaren, er Guds ord³, og den dom han paa kyrkja sine vegner uttalar over den forherde, den vil Gud halda ved magt⁴. Med andre ord: »det er Christus sjelver, som ved sine predikere prediker, døber, giver sakramenter, straffer, formaner og trøster«⁵.

Dette embete er eit *apostolisk* embete. Likesom Kristus utsendte apostlarne, og apostlarne atter nye »predikere«, so *utsender* Herren framleides paa same vis »predikere og lærefedre udi kirkerne«⁶. Og dette skjer som i aposteltidi under bøn og handpaalegging.

*Ordinationen*⁷ var i den evangelisk-lutherske reformation lenge eit uklaart punkt, og i den fyrste tid brukte Luther ordet »ordination« som eit fellesnamn paa kallet, prøvingi, stadfestingi og fyremælingi til kyrkjelyden⁸, og han la hovudvekta paa det ytre kall fraa den einskilde kyrkjelyden⁹. Det er denne syn som ligg til grunn for dei umstridde ord i Confessio Augustana art. 14: »rite vocatus«¹⁰. Men istadenfor at prestarne hittil var blitt innsett i sitt

¹) ib. I, s. 45, 60.

²) ib. I, s. 45.

³) Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. v. Lis Jacobsen, Kbh. 1911 ff., I, s. 87—9.

⁴) Danske Kirkelove I, s. 81.

⁵) ib. I, s. 130.

⁶) ib. I, s. 131.

⁷) Th. Kliefoth, Liturgische Abhandlungen I, Schwerin u. Rostock 1854, s. 340—501: von der Ordination und Introduction. — Fr. Vilh. Andersen, Embede og ordination i deres indbyrdes grundforhold, et historisk-dogmatisk forsøg, Kbh. 1880. — O. Holmström, Den lutherska ordinationen, i Acta Universitatis Lundensis t. XXV. 1888—89, I, Theologi, s. 1—184. — P. Madsen, Ordinationens betydning inden for den lutherske Kirkeafdeling, Kbh. 1904. — Emil Friedberg, Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts, 6. Aufl., Lpz. 1909, § 56, s. 177—9: die Ordination.

⁸) Kliefoth I, s. 381. — Friedberg, s. 178, note. — Madsen, s. 23.

⁹) Köstlin⁵ I, s. 631. II, s. 22—3, 309.

¹⁰) Madsen, s. 13, note 3.

embete kvar i den kyrkja, der han skulde verka, innførte Luther i 1535 etter paalegg av Kurfyrsten ei regelbundi offentlig embetsinnsetjing paa ein og same midstad — i Wittenberg — for alle prestar i den sachsiske kyrkja¹. Denne innsetjing er ei *offentleg stadfesting* paa kallet: *comprobatio* eller *testificatio*². Og den er det som no heretter blir nemnt ordination i spesiell forstand.

I den *dansk-norske* kyrkja umfatar ordinationen alle akter i tilskikkingi av tenarar i kyrkja. Aa ordinera er aa velja og kalla til tenesta i Guds ord, i evangelium og sakrament, men uten sakramental meining³. Ordinationen foregaar igjenom val, kyrkjeleg prøving, kongeleg stadfesting og kyrkjeleg ordination i speciel forstand. Gjeld det eit presteembete⁴, fyretek kyrkjelyden val, biskopen prøver den valde, lensherren stadfester valet paa kongens vegner, og biskopen »*skikkar den valde til embete*« ved ordination i domkyrkja, og sender han med fyremælingsbrev (seinare kallt kollats) til kyrkjelyden. Gjeld det eit bispeembete⁵, fyretek presteskapet val, ein annan biskop prøver hans dugleik, han blir stadfesta av kongen, og ein biskop vigjer den valde til embetet.

Det viser seg ved eit nærmare studium, at i den dansk-norske kyrkja er den biskopelege ordination den *avgjerande* akt ved embetstilsetjing. I den tyske reformationen ligg hovudvekta paa den ytre kallingi, og ordinationen i kyrkja er ei offentlig stadfesting av kallet — ved bispevigsla i Naumburg 1542 samanlikna Luther den ordination han

¹) Paul Drews, Die Ordination, Prüfung und Lehrverpflichtung der Ordinanden in Wittenberg 1535, i Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht, hg. v. E. Friedberg u. E. Sehling, 3. F. XV, Tübingen 1905, s. 66—90, 273—321.

²) Kliefoth I, s. 391. — Holmström, s. 58—61. — Madsen, s. 25. — Friedberg, s. 178.

³) Dänische Bibliothec V, s. 132.

⁴) Danske Kirkelove I, s. 74—80.

⁵) ib. I, s. 116—8, 126—32.

forretta, med eit vitnemaal av notarius publicus¹. Hos oss er det ordinationen i kyrkja, som er hovudsaki, den *er sjølve kallet*. Tilskikkingi til embetet skjer her ved vigsla. Inntil daa er ordinanden berre utvald, electus, til embetet². Det er *ordinator* som »skikker til embede«, »skikker til tjeneste«³. Naar hovudvekti hos oss blir lagt paa den biskopelege ordination⁴, heng det saman med den sterkare og sjølvstendugare stilling, som bispeembetet alt fraa fyrsten har faatt i vaar kyrkja, i motsetning til Tyskland, der episkopatet ikkje kom til utvikling.

Det som skjer i vaar evangeliske ordination, er ikkje at der blir gjeve ei guddomleg magt som er naudsynleg til aa forretta dei kyrkjelege sakramenthendingar paa ein verkekraftig maate. Den vigde faar *ingen character indelebilis*, han faar ingi religiøs serstilling som millommann millom Gud og menneskji. Men han faar eit kall, og dette er i sidste instans guddomlegt⁵. Det er *kyrkja* som gjennom embetet gjev honom si fullmagt, og overdreg til honom tenesta

1) Köstlin⁵ II, s. 557. Paa liknande maate er Paulus Speratus i 1530 i nærvær av notarar og vitne og framfyre kyrkjelyden i domkyrkja Marienwerder blitt »eingewiesen« i embetet som »biskop« av Pomesania, som han var blitt kalla til av hertog Albrecht av Preussen. P. Tschackert i PRE. 3. utg., XVIII, s. 628.

2) »electus pastor« = »udvald sogneprest«; »electus superintendens« = »udvald superattendent«. Cragius, Chr. III, Add., s. 44, 67 = Danske Kirkelove I, s. 75, 126.

3) »ordinent« = »skikke ... til embede«; »ordinatio« = »skikke ... til ... tjeneste«. Cr. 59 = Dkl. I, 107.

4) »coram altari publice eum ordinet« = »for alteret befale hannom sit embede«. Cr. 45 = Dkl. I, 77. — »nunc ordinandum ad hoc illius ecclesie officium coram altari« = »saa skal han nu til samme embede ordineres og tilskikkes for alteret«. Cr. 45 = Dkl. I, 77. — »ordinandus« = »han som kirken skal annamme«. Cr. 45 = Dkl. I, 78. — »ordinatus ad ministerium spiritus sancti« = »forordinerit til den aandelig tjeneste«. Cr. 46 = Dkl. I, 80. — »hoc totum negotium ordinationis« = den ganske handel med denne tilskikkelse og ordinerings. Cr. 46 = Dkl. I, 78. Dette siste uttrykket gjeld spesielt ordinationen i domkyrkja ved biskopen.

5) »Christus tota nocte oravit, quando mane ordinaturus erat XII apostolos« = »Christus bad selv en hel nat, førend han om morgenen be-

i ordet og sakramenti og *utsender* han til denne gjerning¹. Fyre det skjer, avlegg ordinanden til ordinator lovnad um aa taka vare paa embetet, serleg aa »lære det rene evangelium«, utdela sakramenti tilbørleg og staa imot villfaring med den sanne lærdom. Sjøelve tilskikkingi, hovudpunktet i ordinationen, skjer ved handpaalegging av biskopen og dei hosstaaande prestarne under bøn. Fyrst ved denne handling blir den utvalde *tilskikka eller ordinert* til embetet².

Det er no viktugt aa leggja merke til, at ordination av tenarane i den evangeliske kyrkja i Danmark—Noreg fraa fyrste stund var *reservert* for superintendentarne. Ved den har dei i si magt aa hindra uverdige eller vranglærande personar fraa aa koma inn i kyrkjelege embete³. Dette er ogso fyresetnaden for Bugenhagen, som skipa den dansk-norske kyrkja. Han oppmana i 1539 superintendentarne til, at dei ikkje maa godkjenna prestar som dei kongelege lensherrarne vil tvinga inn i embete utan fyregaaande examination av superintendenten⁴, og superintendentarne sjølve kravde at kongeleg stadfesting ikkje skulde nektast dei prestar som dei vilde tilskikka⁵. Der har soleis fraa fyrste stund i vaar evangeliske kyrkja vore ei *spaning* millom den verdslege magt som utøvde den ytre kallsretten, og den kyrkjelege som tilskikka til det aandelege embetet.

skikkede de tolv apostler«. Cr. 69 = DKl. I, 130. — »orationi etiam addebant apostoli et seniores ecclesie manuum impositionem, cum ordinarent vel mitterent predicatores« = »og saa hos bønen lagde apostlerne og kirkens oldinge hender paa dennom, som de beskikkede og viede«. Cr. 69 = DKl. I, 131.

¹) I ordinationsritualet vert Jesus-ordet Matth. 9, 38 nytta tvo gonger. DKl. I, 130, 131.

²) »Deinde episcopus sive superattendens cum presbyteris imponat ordinando manus, et oret...«. »Procumbit ordinator cum ordinato...«. »Surgunt alii presbyteri cum ordinato...«. Cr. 45, 70, 45.

³) Danske Kirkelove I, s. 75, 78. — Ny Kirkehist. Saml. III, s. 471—3.

⁴) Ny Kirkehist. Saml. III, s. 477.

⁵) Engelstoff, Reformantes et Catholici, s. 190.

I den evangeliske kyrkja er ordinationen, etter raadande moderne kyrkjerettslæra, ein *kyrkjeleg regjeringshandling*. Soleis Richter¹, Friedberg² og Taranger³. Gjenom denne liturgiske handling utøver den aandelege magt, d. v. s. bispeembetet, sitt regimen ecclesiasticum. Der er den *skilnad millom tysk og nordisk praxis*, at paa tysk umraade har ordinationen rettsleg set akcessorisk verdi⁴, — det heng saman med at Luther la hovudvekta paa det ytre kall. Men i Norden ligg *tyngdepunktet i ordinationen*. Dette er i Sverige sedvanerett, og er ogso uttrykkeleg fastslaatt for bispeembetet av Kgl. Majt. i 1885. Den kongelege utnemningi er ikkje det avgjerande, men den kyrkjelege vigsla⁵. Det same er tilfellet i Danmark—Noreg⁶.

Dei danske reformatorarne har, liksom dei tyske⁷, den syn paa det kyrkjelege embete, at det er *av apostolisk art*⁸. Dette kjem til orde under forhandlingarne um tilhøvet millom den katolske og den evangeliske kyrkja. Det augsburgske Interim av 1548, som var eit kompromisframlegg, vart fyrelagt dei leidande danske teologarne, millom dei Sjællands biskop Peder Palladius, den fyrste mannen i den dansk-norske kyrkja. Dei nektar at den romerske kyrkja er eller høyrer med til den katolske kyrkja, og

¹) Æ. L. Richter, Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts, 8. Aufl. bearb. v. R. Dove u. W. Kahl, Lpz. 1886, s. 731, note 2.

²) E. Friedberg, Lehrbuch d. kath. u. ev. Kirchenrechts, 6. Aufl., Lpz. 1909, s. 177—9.

³) A. Taranger, Norsk Kirkeret, Kra. 1917, s. 90.

⁴) Friedberg, s. 179.

⁵) Edv. Rodhe, Svensk gudstjänstliv, Stockholm 1923, s. 476.

⁶) D. og N. L. 2—17—2 og 3. — F. Arentz, som 24. juni 1762 var utnemnd til biskop i Bergen, søkte um aa verta friteken for aa fara til Kjøbenhavn og lata seg ordinera til biskop, men dette vart avslaatt ved kongebrev av 18. marts 1763. Luthersk Ugeskrift 1877. II, s. 53—4.

⁷) Holmström, s. 77.

⁸) Danske Kirkelove I, s. 130: »det apostoliske embede«. 131.

nemner som eit av kjennemerki paa den sanne Kristi kyrkja »ministrorum Evangelii legitima et apostolica ordinatio seu vocatio«¹ — lovleg og apostolisk ordination eller kalling av tenarane i Evangeliet. Men i denne syn paa embetet ligg der *ingen* tanke um *apostolisk suksession*.

Ved ordination av biskopar og prestar i dei nordiske evangeliske kyrkjerne, slik som ho no vert forretta, er der ein led i vigsla, daa ordinator med handslag og ein liturgisk formel overgjev det heilage embetet til ordinanden. I den danske og norske kyrkja kann denne uttrykkelige *overlevering av embetet* fylgjast tilbake til Christian V.s ritual av 1685², men ikkje lenger³, i den svenske kyrkja til kyrkjelovi av 1686 for bispevigsla, men for prestevigsla til kyrkjeordningi av 1571⁴.

Overleveringsformelen lyder i Sverige⁵ i si eldste form soleis, og har enno umlag same ordlyd: »Och iag aff then fulmacht, som mig på Gudz wegna vthi thetta ärendet af hans församling betrodd är, antwardar tigh Presta-embetet. I namn Faders och Sons och thens helge Andes. Amen«. Det er tydelegt at denne formelen er uppstaatt paa evangelisk grunn; han uttrykker klaart den evangeliske tanken um embetet som utgaaande av kyrkjelyden.

I Danmark-Noreg har den eldste overleveringsformel denne ordlyd⁶: »Saa overantvorder jeg eder nu det hellige Præste- og Prædike- Embede efter den Apostoliske Skik i Navn Gud Faders, Søns og Hellig-Aands, og giver Eder

1) Dänische Bibliothec V, s. 107.

2) Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, Kbh. 1685, s. 346, 370.

3) Danske Kirkelove I, s. 78, 131.

4) Rodhe, s. 485, 470.

5) Rodhe, s. 470, 475, 485, 489.

6) D. og N. Kirke-Ritual 1685, s. 370—1, Præste-Vielse. Ritualet for Bisepe-Vielse inneheld ikkje ordlyden av overleveringsformelen, men fyreskriv, s. 346: »Hvorpaa hand i den hellige Trefoldigheds Navn overantvorder hannem det hellige Embede, og befaler hannem i stykkevis at forrette alt dette, som nu var hannem forrelæst«, nemleg av Christian V's D. og N. Lov 2—17—5-19, 23.

Magt og Myndighed herefter, som rette Guds og Jesu Christi Tienere« . . . o. s. v. nemleg til aa forkynna ordet, utdela sakramenti og bruka lyklemagti.

Um der har vore ei formell overlevering av preste- og bispeembetet i reformationstidi i Danmark-Noreg, er tvilsamt. Vaare ritual¹ inneheld ikkje noko uttrykkelegt vitnemaal um det, og overleveringsformelen av 1685 har ikkje noko minne um den reformatoriske tids tanke um samanhengen millom embetet og kyrkjelyden, soleis som den svenske, og er difor utan tvil uppstaatt paa eit seinare stadium, daa embetet hadde faatt ein høgare plass.

Hovudtanken i den evangeliske ordinationen paa reformationstidi er nemleg *ikkje overlevering* av embetet, men *utsending* til embetet, og den blir symbolisert ved handpaalegging under forbøn. Denne skikk vert oppfata som det specifikt apostoliske moment i ordinationen, det som gjev embetet apostolisk art. Men handpaaleggingi blir tolka etter gamaltestamentlegt fyrebilæte, som ei *ofring* til Herrens tenesta². Det hadde lege nær aa minna um handpaaleggingi paa levitarne³, men der hadde daa vore ein faare for aa fornya den katolske embetstanken um prestestandet som eit hierarki. I staden blir der tenkt paa handpaaleggingi paa offerdyret som blir helga til Herren⁴. I reformationshundradaaret er tanken um ordinationen som ei ofring til Herren gjengs i den evangeliske kyrkja⁵.

Under handpaaleggingi blir det bedt um at Gud »naadelig vil anse« den tenaren som her blir framstelt. Etterpaa

¹) Danske Kirkelove I, s. 78, 131.

²) ib. I, s. 131.

³) 4. Mos. 8, 10. — M. Chemnitz samanliknar den evangeliske ordinationen med Eleasars og Moses's handpaalegging paa Josva: 4. Mos. 27, 28. 5. Mos. 24, 9. Kliefoth I, s. 410, 413. Madsen, s. 28, 29.

⁴) Syndoffer: 2. Mos. 29, 10; 3. Mos. 4, 4. 15. 24. 29. 35. 16, 21; 4. Mos 8, 12. — Brennoffer: 2. Mos. 29, 15; 3. Mos. 1, 4; 4. Mos. 8, 12. — Takkoffer: 3. Mos. 3, 2.

⁵) Sjaa instar omnium M. Chemnitz, hos Madsen, s. 29, 30.

blir det sunge salmen: Nu bede vi den Helligaand¹. Men ei direkte uttalt meddeling av den Heilage Ande fraa ordinator til ordinand, ei *naadegaava* som høyrer tenesta til og fylgjer med handpaaleggingi, finst der *ikkje* teikn til i vaar evangelisk-lutherske reformationskyrkja, soleis som i den romersk-katolske: Accipe Spiritum Sanctum, eller i den anglokatske: Receive the Holy Ghost.

Den apostoliske karakter, som den evangelisk-lutherske reformationskyrkja i Danmark-Noreg uttrykkeleg har tillagt sitt embete, er av skriftmessig-liturgisk, d. v. s. av formell art.

Spursmaalet blir daa, um dette embete ogso har nokon verkeleg *historisk samanheng med apostolatet*, um det i den forstand er »apostolisk«, at den dansk-norske kyrkja har vedlikehalde den apostoliske sukcession.

Ved *apostolisk sukcession* blir der i dei katolske kyrkjerne forstaatt ei overlevering av embetet fraa hand til hand, fraa biskop til biskop, like fraa apostlarne, mann etter mann, og fraa biskop til prest. Under kampen millom dei evangeliske og dei katolske i Danmark viste dei katolske biskoparne til sin apostoliske sukcession, og spurde um dei evangeliske kunde oppvisa ein legitimation av denne art². Ein slik legitim sukcession kunde tenkjast overført til den evangeliske kyrkja derved, at nokon av dei kano-nisk innvigde katolske biskoparne deltok i *ordinationen av dei fyrste evangeliske superintendentarne*.

Denne fyrste ordination skjede i Kjøbenhavn 14. sundag etter *Trieinings helg, 2. september 1537*³, daa der vart

¹) Danske Kirkelove I, s. 78, 131—2.

²) Confutatio Lutheranismi Danici, s. 243—4.

³) Datum er soleis oppgjeve i fyretalen til den latinske kyrkjeordinans, som vart utferda same dag. Cragius, Chr. III, Add., s. 32. — Ordinationsdagen er av eldre historikarar oppgjeven til 26. august (Arild Huitfeld, Kong Christian den Tredie, Kbh. 1595, bl. Ff (j) b; A. Chr. Bang, Den norske kirkes hist. i ref.-aarh., s. 28—9), men 14. s. e. Tr. var i 1537 2. september (H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 5. R. VI, s. 163—4).

ordinert sju¹ danske og ein² norsk superintendent. Millom dei danske var doctor *Peder Palladius*, Sjællands fyrste evangeliske superintendent. Hans ordination er det springande punkt i spursmaalet um den apostoliske sukcession, daa han og hans ettermenner sidan var ordinatorar for bispeembetet i den dansk-norske kyrkja.

Millom dei danske katolske biskoparne³ paa den tid var det berre fire, som var kanonisk bispevigde. Dei stod alle avvisande mot reformationen. Dei andre fire hadde til ein viss grad godkjent evangeliet og gjeve det raaderom⁴, men ingen av dei var bispevigde, dei var berre utvalde.

Paa den tid ordinationen gjekk fyre seg, var alle dei danske biskoparne avsette fraa sine embete, baade dei innvigde og dei utvalde. Fem av dei hadde ogso inntil den tid offisielt og skriftleg gjeve avkall paa sine bispestolar, nemleg 31. oktober 1536 biskop Iver Munk i Ribe⁵, 7. mai 1537 hans coadjutor Oluf Munk⁶, 1. juni biskop Ove Bille i Aarhus⁷, 12. august den utvalde erkebiskopen

1) Bugenhagens brev til Wittenberg fraa Kjøpenhamn 4. februar 1538: »ordinati sunt septem Superintendentes Diœcesium«. Bibliotheca Aarhusiensis seu Biographia Episcoporum Aarhusiensium, authore Paulo Paulson, Hafniæ 1725, s. 50 = Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, hg. v. O. Vogt, Stettin 1888, s. 168.

2) Norske Samlinger I, Chra. 1852, s. 9. Bugenhagen umtalar merkeleg nok ikkje den norske superintendenten. Det kann vera ei misminning, for brevet hans (note 1) er skrivne 5 maanader etter bispevigsla.

3) Karakteristikar av biskoparne av A. Heise i dansk Hist. Tidsskr. 4. R. III, s. 289—309.

4) Joachim Rønnow i Roskilde ¹¹/₆ 1529: F. Münter, Den Danske Reformationshistorie II, Kbh. 1802, s. 701—5. — Oluf Munk, coadjutor i Ribe, ²⁵/₃ 1531: Malmøbogen af Peder Laurensen, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1868, s. LXXIII—LXXIV. — Torben Bille i Lund ¹⁵/₇ 1532: Malmøbogen, s. XLV—XLVI. — Knud Gyllenstjerne i Odense: A. Chr. Bang, Dokumenter og Studier vedrørende den lutherske Katekismus's Historie i Nordens Kirker I, Chra. 1893, s. 99; Scriptorum rerum Danicarum I, s. 589; Malmøbogen, s. XXIX.

5) Ny Kirkehist. Saml. IV, s. 5—6.

6) Rørdams Monumenta 1 I, s. 219—24.

7) Nye Danske Magazin I, s. 237—9.

Torben Bille i Lund¹, og 19. august den utvalde biskopen i Odense Knud Gyllenstjerne². Der er soleis ikkje nokor utvertes hindring for at nokon av desse kunde ha vore med ved superintendentvigsla. Men um dei tvo, som var kvalifiserte til aa formidla sukcessionen, Iver Munk og Ove Bille, er det lite trulegt, — etter deira heile avgjorte motvilje mot reformationen³ — at dei sjølve skulde ha samtykt til aa taka del i ordination av evangeliske superintendentar eller vera blitt tilkalla av reformatorarne⁴ til aa vera med.

I Noreg hadde fire av dei fem bispestolarne innvigde biskopar. Til Bergens bispestol, som stod ledig, var i 1536 valt erkedeknen mester Geble Pedersson⁵, men han gav avkall paa bispeembetet utan aa ha faatt katolsk bispevigsla, gjekk over til reformationen og tok imot embetet som evangelisk superintendent i same bispedøme⁶ og var ein av ordinandarne den 2. september 1537⁷. Biskop Hoskold i Stavanger sat enndaa, dengong ordinationen av superintendentarne gjekk fyre seg, i sitt embete⁸, men var ein bitter fiende av det nye⁹. Erkebiskop Olav i Nidaros

¹) Rørdams Monumenta 1 I, s. 224—7.

²) ib. 1 I, s. 227—31.

³) Dansk Hist. Tidsskr. 4. R. III, s. 292—4.

⁴) Jfr. Klageskrifti mot biskoparne ³⁰/₁₀ 1536: Rørdams Monumenta 1 I, s. 183—6.

⁵) Um Geble Pedersson i 1536—37 sjaa: Dipl. Norv. VII nr. 717. VIII nr. 732. X nr. 697. — Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid, udg. af C. Paludan-Müller, II, Odense 1853, s. 283—4. — Dipl. Norv. II nr. 1118. XII nr. 568. — Paludan-Müllers Aktstykker II, s. 303, 311. — Rørdams Monumenta 1 I, s. 256.

⁶) Danske Magazin 3. R. VI, s. 146 = Norske Rigs-Registre I, s. 51.

⁷) Norske Samlinger I, s. 9.

⁸) Paludan-Müllers Aktstykker II, s. 315, ^{2b}/₆ 1537. — Dipl. Norv. VI nr. 733. — Norske Herredags-Dombøger, 1607, s. 84. — Lensherren Tord Rod, som fanga biskop Hoskold, vart utnemnd ¹³/₁₀ 1537 (Danske Magazin 3. R. VI, s. 187, 156 = N. Rigs-Reg. I, s. 52—3), og overtok embetet ¹³/₁₂ 1537 (Dipl. Norv. XVI nr. 542).

⁹) Dipl. Norv. II nr. 1093. VIII nr. 650.

var 1. april 1537 reist til Nederland¹ og kom ikkje tilbake. Biskop Magnus i Hamar var 22. juni 1537 avsett og levde som fange i Danmark til sin død i 1542². Ingen av desse kunde soleis ha medverka ved superintendent-ordinationen.

Noko anna kunde det vera med biskopen i Oslo *Hans Rev*, som sidan vart den fyrste evangeliske superintendenten over Oslo og Hamar bispedøme. Av di han gjekk over til reformationen og fekk eit embete i den nye kyrkjeordning, har mange tenkt seg, at det var mogelegt at han skulde ha kunna medverka ved ordinationen av superintendentarne, og daa han hadde kanonisk bispevigsla, kunde sukcessionen vera blitt vedlikehalden gjennom honom. Til det sette serleg den norske missionsbiskop Hans Schreuder si von um aa staa i den heilage apostoliske rekkjefylgja³.

Men det kann dokumenterast, at Hans Rev⁴ enndaa den 2. september 1537 ikkje hadde godkjent den nye kyrkjeordning. Hans bispegard var um sumaren 1537 blitt innteken av dei kongelege danske kommissærarne, som gjennomførde sækularisationen av bispedømi i Noreg⁵. Han fylgde dei til Danmark, rimelegvis som fange, og oppheldt seg sidan i Odense, men det var ikkje fyrr 1. november 1537, tvo maanader etter superintendentvigsla, at han fylgde

¹) Paludan-Müllers Aktstykker II, s. 307—8. — Personalhist. Tidsskr. I, s. 148.

²) Dipl. Norv. IV nr. 1111, 1112. XVI nr. 591. — Norske Rigs-Reg. I, s. 51. — Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarh., udg. af G. Storm, Chra. 1895, s. 142—6. — Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574—1597, udg. af Yngvar Nielsen, Kra. 1885, s. 584.

³) O. Stavem, Et bantufolk og kristendommen, det norske missionselskaps syttiaarige zulussion, Stavanger 1915, s. 127—8. — L. Dahle, Tilbakeblik paa mit liv I, Stavanger 1922, s. 243—4.

⁴) Um Hans Rev i 1536—37 sjaa: Danske Magazin 3. R. VI, s. 38 = N. Rigs-Reg. I, s. 48. — Dipl. Norv. XVI nr. 587, 588. — Rørdams Monumenta 1 I, s. 731, 249. — Dipl. Norv. V nr. 1087. XI nr. 642. I nr. 1088. XII nr. 579.

⁵) N. Rigs-Reg. I, s. 63 nedst, jfr. 48. — Dipl. Norv. III nr. 1148.

eksemplet aat dei 5 danske biskoparne og officielt og skriftleg »upplét« Oslo stift til kongen og lova honom truskap¹. Enno um vaaren 1538 ser vi av eit brev fraa Bugenhagen til kongen at Hans Rev, som framleides var i Odense, vart fylgd med vakne augo, avdi der gjekk ord um ein katolsk opposition i hans bispedøme². Daa Geble Pedersson i 1539 var i Oslo og innførde den nye kyrkjeordning i dei tvo austnorske bispedømi, daa heiter det, at ingen av presteskapet i desse tvo stift »trøster seg til at annamme officium superattendentis«³, — det viser ogso, at ingen endaa den tid tenkte seg Hans Rev som kandidat til denne tenesta. Det var fyrst fire aar etter si avsetjing, i oktober 1541, at Hans Rev vart tiltrudd tilsynsembetet i den evangeliske kyrkja⁴.

Der er daa *ikkje* noko direkte eller indirekte historisk vitnemaal um, at nokon av dei kanonisk innvigde katolske *biskoparne* var med ved ordinationen av dei evangeliske superintendentarne 2. september 1537.

Denne vigsla vart utførd av den tyske reformatoren doctor *Johannes Bugenhagen*. Hans stilling i den kanoniske orden er difor det avgjerande punkt, daa Peder Palladius (s. 501) ikkje tidlegare var prestvigd⁵. Bugenhagen hadde ikkje biskops vigsla, han var berre ordinert til prest⁶, og han kann soleis ikkje ha formidla nokon episkopal suksession.

Men um vaar kyrkja ved Bugenhagens ordination av dei fyrste evangeliske superintendentarne har tapt den

¹) Biskop Hans Revs avsegingsbrev til kong Christian III, dat. Odense allehelgensdag 1537. Rørdams Monumenta 1 I, s. 222—3. — Kongen var den tid i Odense. Regesta diplomatica historiæ Danicæ 1537—1660, nr. 85, *181, *195.

²) Gelehrter Männer Briefe an die Könige von Dänemark 1522-1663, zum Druck befördert von Andreas Schumacher, I, Kph. u. Lpz. 1758, s. 22 = Vogt, Bugenhagens Briefwechsel, s. 172.

³) Dipl. Norv. I nr. 1091.

⁴) N. Rigs-Reg. I, s. 63—4.

⁵) H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie I, s. 511—3.

⁶) Sjaa s. 505, note 3.

biskopelege arvefylgja i embetet¹, so legg i vaar tid sume vegt paa, at han som prestvigd person i alle fall har verka til aa uppehalda ein *presbyteral* suksession. — Burtset fraa teorien um ein presteleg suksession og ei jamstilling av den med den biskopelege² vil vi granska nærmare den historiske samanheng paa dette punkt og serleg Bugenhagens stilling som ordinator.

Bugenhagen hadde *kanonisk prestevigsla*, idet han var blitt ordinert av biskopen i Kammin i Pommern i aaret 1509³. Daa Bugenhagen gjekk over til reformationen, vart han i 1523 kalla av byraadet og menigheiti i Wittenberg til deira sokneprest etter Pauli læra, og mot protest fraa det katolske kapitlet vart han av Luther fraa preikestolen stadfesta og innsett i embetet⁴. Dette var Bugenhagens *evangeliske ordination* etter den fyrste enkle form av denne akt, som la hovudvekta paa kallet. Daa den evangeliske kyrkja i Kur-Sachsen fekk si nye ordning, vart Bugenhagen generalsuperintendent⁵.

I 1535 vart regelbunden centralisert presteordination innført i *den kursachsiske kyrkja*. Fullmagt dertil vart ikkje gjevi av nokon kyrkjeleg autoritet, d. v. s. av ein biskop, men der kom paalegg um det fraa den verdslege magt, *kurfyrsten*⁶, som soleis i dette fall opptraadde som »*Nothbischof*«. Reformatorarne var motstandarar av den nye skipnaden, serleg Bugenhagen⁷, men dei gav seg. Fullmagti til aa ordinera overdrog kurfyrsten ikkje til preste-

1) Dette er alt F. Münter klar over: F. Münter, Den Danske Reformations Historie II, Kbh. 1802, s. 362—3. F. Münter, Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen III, Lpz. 1833, s. 506—7.

2) Jfr. M. Hertzberg, Kirkens enhet, Kra. 1922, s. 44—5.

3) G. Kawerau, Bugenhagen (s. 491, note 7), s. 526. — H. F. Rørdam, Kbh. Univ. Hist. I, s. 495.

4) H. Hering, Johannes Bugenhagen, Halle 1888, s. 21. — P. Drews (s. 494, note 2), s. 67.

5) G. Kawerau, Bugenhagen, s. 528, 529. — Drews, s. 80.

6) Kurfyrst Johann Friedrichs paalegg 12. mai 1535. Drews, s. 288—9.

7) Drews, s. 71, 72, 80.

skapet i Wittenberg, men til *det theologiske fakultet*¹ ved universitetet: Luther, Jonas, Cruciger, og dertil Melancthon². Luther, som forretta ordinationarne i den fyrste tid³, oppfata denne ordination som *principielt forskjellig* fraa den biskopelege prestevigsla og la hovudvekti paa, at det er ein offentlig akt framfyre kyrkjelyden til stadfesting paa kallet til tenesta i ordet⁴. I august 1535, daa Bugenhagen kom tilbake til Wittenberg fraa si reformatorverksemd i Pommern, overdrog fakultetet, d. v. s. serleg Luther, *ordinator-embetet til Bugenhagen* som sokneprest og generalsuperintendent⁵, i september vart Bugenhagen ogso medlem av fakultetet, og daa den pavelege nuntius Vergerius den 7. november 1535 hadde ein samtale med Luther og Bugenhagen i Wittenberg, og spurde um dei ordinerte prestar der, svara Luther og peika paa Bugenhagen: »Da sitzt der dafür verordnete Bischof«⁶.

Bugenhagen har soleis i den evangeliske kyrkja fraa 1535 innteke ei fast stilling som biskopeleg ordinator. Han bar visstnok ikkje offisielt biskops namn, men han vart rekna som *biskop for den evangelisk-lutherske reformationen*. Det var utan tvil denne hans stilling, som gjorde, at Christian III etter statskupet i 1536 bad kurfyrsten av Sachsen um aa faa laana Bugenhagen til Danmark⁷ for aa gjennomføra kyrkjeordningi, krona kongen og ordinera dei fyrste superintendentarne. Kongen kallar ogso stundom i sine brev Bugenhagen »Ihr grosser Bischof«⁸. Paa same maate

1) »unsere gelarte der heiligen Schrift«. Drews, s. 289.

2) Drews, s. 69—70.

3) Drews, s. 80—1.

4) Drews, s. 290—5.

5) Drews, s. 80.

6) Köstlin⁵ II, s. 373. — Drews, s. 81.

7) J. J. Müller, Entdecktes Staats-Cabinet, Jena 1714—17, IV, s. 318—20. — Schumacher, Gelehrter Männer Briefe I, s. 217—20. — Vogt, Bugenhagens Briefwechsel, s. 149—50. — Kirkehist. Saml. 5. R. VI, s. 159—61.

8) Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv I, s. 219, 220. 1541. — Jfr. H. F. Rørdam, Kbh. Univ. Hist. I, s. 502.

talar kurfyrsten av Sachsen i 1537 um Luther og hans »medbiskopar«¹. Men *verkelegt biskopsembete hadde ingen av dei*. Luther kallte stundom superintendentarne biskopar og seg sjølv pave². Um Luther hadde lagt vekt paa biskopeleg suksession i den evangeliske kyrkja, kunde han ha late biskopsvigslor forretta av biskopen av Samland i Preussen, Georg von Polentz, som var kanonisk ordinert i 1519³, innan han i 1523 gjekk over til reformationen (s. 483), — ein mann som Luther personleg hadde den største vyrdnad for⁴; — men noko slikt fal ikkje Luther inn.

I røyndi er biskopsnamnet for reformatorarne meir eit ord enn ein realitet. Dei vilde ikkje rekna seg i slegt med det katolske hierarki som hadde den apostoliske suksession, og baade *Luther og Bugenhagen tala vanvyrdande um si katolske prestevigsla*. Ved ordinationen hadde biskopen salva henderne deira for aa helga deim til aa bera fram paa altaren Christi lekam og blod som offer i messa. Mot messeofferet kunde reformatorarne ikkje finna ord sterke nok, og dei har difor ikkje tillagt den prestelege fullmakt, som deira ordination gav, nokonsomhelst religiøs verdi. Luther bad dei evangeliske prestarne som tidlegare var katolsk ordinert, um aa vaska sine salva fingrar med saape og lut for aa faa burt Antikristens merke⁵. Og Bugenhagen skjemtar um sine heilage prestehender med ord⁶, som ikkje lèt seg herma i godt selskap: »Lieber Teufel, ich habe eine grosse Sünde getan; denn Papst und Bischof haben mir die Hand gesalbt, und ich hab's beschissen mit Dreck, do ich den Ars wuschet; das ist auch eine grosse Sünde«.

Baade Luther og Bugenhagen hadde som katolsk ordi-

1) Köstlin⁵ II, s. 378.

2) Luthers Tischreden in der Mathesischen Sammlung, hg. v. E. Kroker, Lpz. 1903, s. 226.

3) Tschackert, Urkundenbuch I, s. 35.

4) Tschackert I, s. 107—8.

5) Von der Winkelmesse und Pfaffenweihe, 1534. Köstlin⁵ II, s. 309.

6) D. Martin Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe. Tischreden II, Weimar 1913, s. 232 (Johannes Schlainhaufens Nachschriften, 20. mai 1532).

nerte prestar *character indelebilis*. Men denne korkje kunde eller vilde dei overføra til dei personar dei ordinerte. Det var ikkje den guddomlege fullmagt til aa forretta messeofferet¹, men det kyrkjelege vitnemaal um kallet til prediketenesta, dei gav ved ordinationen.

Luther steller seg paa *heilt ny grunn*. Han kallar seg ein »ecclesiastes av Guds naade«, og han segjer at *han* har lettare for aa visa at han er evangelist av Guds naade, enn *biskoparne*, at dei ber bispenamn med rette².

Ikkje den apostoliske sukcession, anten episkopal eller presbyteral, men *Luthers profetiske kall* er soleis det historiske og religiøse utgangspunkt for tenesta aat prestar og biskopar i den evangeliske kyrkja i Danmark og Noreg.

Paa den maaten har ogso dei danske reformatorarne set saki. Dei kann ikkje og vil ikkje ettervisa nokon aandelig slegtskap med den kyrkja som dei har brote sambandet med. Likesom Seth reiste seg mot Kainitarne, Elias mot Baals prestar, Amos mot øvstepresten Amasja, »soleis, — segjer dei — har Johannes Døyparen, Christus sjølv, den guddomlege Paulus, og i vaart hundradaar *Luther*« skilt lag med sine øvsteprestar³.

I *den svenske kyrkja* derimot skjede det, som ikkje lukkast i Danmark, Noreg og Tyskland, at reformationen offentleg vart godkjend av vigde katolske biskopar i embete. Dei fyrste evangeliske biskoparne i Sverige vart ordinert av dei siste katolske, og der er soleis ein historisk samanheng som svarar til den apostoliske sukcession.

Bindeleden er biskop *Petrus Magni* — Peder Månsson — i Västerås, som 1. mai 1524 var blitt stadfesta av paven og bispevigd i Rom. Der har vore framsett tvil um Petrus hadde kanonisk bispevigsla, men det er vitterlegt at han

¹ Jfr. fraasegn av kapitlet i Roskilde 1543. Dänische Bibliothec VII, s. 118, 143.

²) Köstlin⁵ I, s. 517. — Jfr. Luthers oppfatning av visitatorembetet som ei kjærleikstenesta, ib. II, s. 35.

³) Dänische Bibliothec V, s. 120; jfr. VI, s. 299.

det hadde. So er fortalt i eit brev fraa Rom til erkebiskop Olav i Nidaros av hans kommissionær ved pavestolen, den pavelege protonotarius dr. Zutfeld Wardenberg, 6. august 1524¹.

Trettanddagen den 6. januar 1528 vigde Petrus Magni tre svenske biskopar, nemleg til Strängnäs, Skara og Åbo. Vigsla skjede etter paalegg av kong Gustav Vasa, som vilde ha ordinerte biskopar til aa forretta si kroning i Uppsala 12. januar næstetter. Ordinator tok den lovnad av kongens kanslar, at biskoparne sidan skulde stadfestast av paven. Det skjede ikkje².

Daa kongen i 1531 skulde ha brudlaup, forlangte han ordination av nye biskopar for tilhøvet, spesielt av erkebiskop, daa han vilde ha ein verkeleg erkebiskop til aa halda brudemessa. Petrus Magni av Västerås og Magnus Sommar av Strängnäs vigde 13. august 1531 i Stockholm tre biskopar, nemleg til Skara, Linköping og Vexjö, og 22. september vigde dei same Laurentius Petri, broder til reformatoren Olaus Petri, til erkebiskop i Uppsala³. Gjennom honom er daa *sukcessionen forplanta* vidare i den svenske evangeliske kyrkja⁴.

Men herved er aa merka, at dei tvo ordinatorarne i sitt hjarta var katolikar og forretta desse vigslorne *tvungne*

¹) Dipl. Norv. VII, s. 593.

²) L. A. Anjou, Svenska kyrkoreformationens historia II, Upsala 1850, s. 54—5. — H. Reuterdaahl, Svenska kyrkans historia IV. 1, Lund 1866, s. 318—9. — J. Wordsworth, Den svenska kyrkan, Stockholm 1912, s. 202—3.

³) Anjou II, s. 97. — Wordsworth, s. 206.

⁴) Lars Benzeltierna, Meletema historico-theologicum de Successione Episcoporum Canonica apud Evangelicos præsertim in Svecia, akad. diss., Lund 1738. — J. A. Nicholson, Apostolical succession in the church of Sweden, London 1880. — [A. Bernhard], Om den apostoliska successionen inom den svensk-lutherska kyrkan, Stockholm 1881. — J. A. Nicholson, A reply to the treatise of A. Bernhard on the apostolical succession in the church of Sweden, London 1887. — H. Lundström, Biskopsvigingen i Upsala domkyrka år 1575. Kyrkohistorisk Årsskrift XIV, 1915, Meddelanden och aktstycken, s. 3—5.

av kongen mot sin vilje. Dei nedla i fyrevegen ein høg-tidleg *skriftleg protest*, dagsett 10. august 1531, der dei uttalar, at dei fordømer det Lutherske kjetteri, og at dei aldri har »macht gifuit, samtycht och bewilliget... till the Biscopers wigzle, som nu uthwalde äre, heller her effter uthwalde blifue«, men dei er av overmakt og ræddhug tvungne til aa vigja biskopar. Dei »betyge ... Archebispens och andre Bijspers wigningh, som nu inträngde äre, heller her effter inträngde warde, ware *aldeles kraftlöse och ogille*«, dei gjer alle sine handlingar i det Lutherske vesen kraftlause og faafenge, og dei steller seg under den Romerske kyrkja som si moder og regentinne¹.

Naar den avgjerande ordination, nemleg erkebiskop Laurentius Petri's vigsla i 1531, soleis er kjent ugyldig av ordinatorarne, er den biskopelege sukcession i den svenske kyrkja *berre mekanisk* og difor *religiöst verdlaus*, og svenskarne² legg heller ikkje nokor vegt paa sukcessionen.

¹) Handlingar till Sverges Reformations- och Kyrkohistoria under Konung Gustaf I, [utg. af P. E. Thyselius], II, 1531—1601, Stockholm 1844—45, s. 21—23.

²) Sjaa forhandlingarne millom den svenske kyrkja og den anglikanske 1909—22: Kyrkohistorisk Årsskrift XII, 1911, s. 103—5. XXIII, 1923, s. 367—8 = 375—6. — Jfr. N. Söderblom til M. Hertzberg, Kirkens enhet, Kra. 1922, s. 46—7. — Union of Christendom. International Convention 1940. Sect. IV. The Possibility of a United Christendom. 4. From the Scandinavian Standpoint, by the Revd. Einar Molland etc., [London 1937], s. 16—17.

Stenos Forhold til Filosofi og Religion.

Af Knud Larsen.

Naar en Mand af Stenos Intelligens og Karakter bryder med sine Fædres Tro og antager en anden, vil det altid have sin Interesse at søge Sammenhængen i hans Udvikling. — Det smukkeste Forsøg paa at løse denne Opgave er gjort af *A. D. Jørgensen* i hans Bog *Nils Stensen* (1884). Hvad man end vil indvende mod Enkeltheder i hans Fremstilling, maa man indrømme, at den er plastisk og fængslende og for Hovedsagens Vedkommende overbevisende. Som en videre Uddybning af visse centrale Punkter i denne Bog maa derfor det følgende ses.

Niels Stensen tilbragte sin Barndom og første Ungdom i København (1638—60). Hans Fader var Guldsmed, men af en eller anden Grund blev han opdraget hos Renteskriver Jørgen Carstensen¹. Han er altsaa antagelig vokset op i et godt borgerligt Hjem. Han fortæller selv, at han fra sit tredje til sit sjette Aar led af en ret alvorlig Sygdom, og at han derfor kom i Vane med at færdes mere blandt de voksne end blandt jævnaldrende, og han holdt af at lytte til deres Samtaler om religiøse Emner². Han havde muligvis først Huslærer og kom i hvert Fald senere i Vor Frue Skole, hvorfra han i 1656 gik over til Universitetet.

¹) M. K. Zahrtmann: Oplysninger om Niels Stensen. (Stenoniana Bd. 1. Kbh. 1933. p. 38 ss.)

²) Nicolai Stenonis Defensio et plenior elucidatio epistolæ de propria conversione. Hannover, 1680. p. 18 s.

Den aandelige Jordbund, han voksede op i, var Ortodoksien. Som bekendt var denne Tidsalder præget af en skarpt afgrænset dogmatisk Opfattelse, og man var paa sin Post over for alt, hvad der kunde udviske Grænserne til de andre Kirkesamfund. Denne Nidkærhed for den rene Lære manifesterer sig blandt andet i det voldsomme Sprog, man ofte anvender, naar man vil karakterisere anderledes troende (det falder senere i Stenos Lod af en Landsmand at blive kaldt en »Satans Proselyt«, som er »revet med til afskyelig og skændig Hor med den babylonske Skøge«)¹. En saadan aandelig Atmosfære er han altsaa vokset op i, og hvad han i sin Barndom har hørt om de andre Kirkesamfund, maa have fyldt ham med Afsky for dem. Naar saa dertil kommer, at han ogsaa har kunnet iagttage, at selv de, som havde den rene Lære, ikke nødvendigvis førte et tilsvarende rent Liv, men at den meget vel kunde trives sammen med Drukkenskab og Udsvævelser af andre Arter, saa er det forstaaeligt, at han senere, da han kom ud i Verden og traf disse anderledes troende, blev forroliget ved at finde dem ganske anderledes, end han havde tænkt sig; han fik tilmed katolske Venner, hvis Livsførelse han ikke mener at have truffet Mage til i andre Konfessioner.

I hans tidligste Ungdom har dog det religiøse ikke betydet meget for ham. Han overtog den fædrene Religion uden Begejstring og uden Tvivl, og han holdt, som han siger, »fast ved den fædrene Lære, ikke saa meget fordi jeg fra tidligere Tid følte en Trosøverbekræftelse i mig, som fordi Studiet af Naturen og min Udenlandsrejse altid havde givet min Beskæftigelse en anden Retning«².

Hans Fag var Naturstudierne, og det var dem, som førte ham til Holland. Og disse Studier optog ham helt.

¹) Biskop Bagger i Fortalen til Disputatio prior contra Nicolai Stenonis scrutinium reformatorum, præside Christiano Noldio. Kbh. 1678.

²) Nicolai Stenonis Ex pluribus . . . binæ epistolæ, altera de propria conversione etc. Firenze, 1677. p. 53.

Han gjorde straks en Opdagelse, mere ved et lykkeligt Tilfælde end ved systematisk Søgen, men den bragte ham *in medias res* og i Kamp for at hævde Prioriteten til Opdagelsen, og under denne Kamp og de følgende Aars Forskninger udfoldede hans Talent sig.

Hans etiske Liv synes dengang som altid at have været ulasteligt. »Paa min Udenlandsrejse«, siger han, »holdt jeg mig efter Evne fra at tale med Lediggængere og Mennesker, det kunde være farligt at omgaas, og stræbte efter et fortroligt Bekendtskab med dem, som havde nogen Anseelse for deres Liv eller Lærdom«¹. Der er ingen Grund til at tvivle paa ham, og ingen har i Virkeligheden nogensinde forsøgt at sætte en Plet paa hans moralske Vandel².

Vi har nævnt, at han fik katolske Venner, uden at vi dog hører noget nærmere om, hvem det var, men i hvert Fald forsøgte de at paavirke ham. Han siger, at de undertiden forklarede ham forskellige Ting om Religionen uden Foranledning fra hans Side, han undgik det snarest; i saadanne Tilfælde opponerede han skarpt, saa længe han ansaa Luthers Lære og hans Oversættelse af Skriften for Guds rene og uforfalskede Ord³. Men helt upaavirket blev han dog næppe. Der var ogsaa en anden Ting, som gjorde sit Indtryk paa ham.

Holland var ganske vist strengt kalvinistisk, som fastslaaet paa Dordrechtersynoden 1618, men en betydelig Del af Befolkningen var Katolikker, og en Række protestantiske Kirker blomstrede ved Siden af den officielle Kirke. Den Tolerance, der vistes de ikke strengt kalvinistiske Samfund og Enkeltpersoner, var vel efter moderne Frihedsbegreber ikke stor, men dog i Forhold til andre Lande stor nok til, at mange søgte dertil for at kunne

¹) Def. ep. de pr. conv. p. 18 s.

²) Den Paastand, som tilbagevises i Ligtalen, at han skulde have haft Kone og 4 Born, kan næppe tages alvorligt. (Manuskript i Katolsk Sognearkiv i Schwerin, p. 99).

³) Ep. de pr. conv. p. 53.

leve i Fred med deres Anskuelse, hvilket ogsaa var muligt, naar de ikke trængte sig for stærkt i Forgrunden. Ved Betragtning af disse mange forskellige Religionsformer stillede Steno sig det Spørgsmaal, hvorledes han nu kunde vide, at hans Religion var den eneste sande, og han lovede sig selv at tage Spørgsmaalet op til nærmere Overvejelse; men den ivrige Beskæftigelse med Naturstudierne fik ham stadig til at skyde Spørgsmaalet til Side.

Han nævner et andet Moment, som maa henføres til denne Periode. Han siger, at hans Overbevisning om den lutherske Kirkes Sandhed lidt efter lidt undergravedes (*illius vires sensim debilitarent*) ved Studiet af *Descartes'* Filosofi og de mange andre, som støtter sig paa hans Skrifter¹. Det er til Forstaaelse af Stenos Omvendelse af stor Interesse at undersøge, hvor meget dette betyder, om der virkelig er Tale om en dyberegaaende Indtrængen i Filosofien, som øvede Indflydelse paa hans Kristendomsopfattelse.

DESCARTES

Selve Udtrykket *philosophia cartesiana* bruger Steno paa en særlig Maade, dels om den egentlige Cartesianisme, idet han saa kalder Spinoza og hans Tilhængere for *reformatores philosophiæ cartesianæ*, dels saaledes, at han deri indbefatter begge disse Retninger.

Der er en svag Mulighed for, at Steno kan have stiftet Bekendtskab med *Descartes'* Filosofi allerede i København, nemlig gennem *Rasmus Bartholin*, som var *Descartes'* begejstrede Discipel; men hvorledes det end forholder sig dermed, saa maa hans Ophold i Leiden have bragt ham i Forbindelse med denne Filosofi. De la Boë *Sylvius*, som havde kendt *Descartes* personlig, og *Spinoza*, som var paavirket af *Descartes*, hørte til Stenos Omgangskreds, og forøvrigt talte alle dengang om ham.

¹) ib. p. 53.

For nærmere at bestemme Stenos Forhold til Descartes skal vi først undersøge begges videnskabelige Grundindstilling og Metode.

Tiden fra Midten af det 16. Aarhundrede til henimod Slutningen af det 17. Aarhundrede er Naturvidenskaberens klassiske Tid, hvori Grundlaget for vor Tids Naturvidenskab lægges. Dette gælder baade Astronomien, Fysikken, Matematikken og Biologien. Vi kan betragte det Omraade, som i denne Sammenhæng har størst Betydning, Anatomien, for at se, hvori dette Grundlag, denne nye Metode bestaar.

Den græske Kultur havde paa Anatomiens Omraade frembragt smukke Resultater, byggede paa Erfaring og Iagttagelse, begyndende paa Hippokrates' Tid, omkring 400 f. Kr., og sluttende med Galen i det 2. Aarhundrede e. Kr. Men dermed var det ogsaa forbi. Det følgende Tusind Aar og mere bringer ingen væsentlige Fremskridt paa dette Omraade. Det er dog ikke, fordi *Hippokrates* og *Galen* gaar i Glemme, de studeres stadig ivrigt, men fordi de efterhaanden ophøjes til Autoriteter. Middelalderen udviklede en solid Autoritetstro. Man stolede paa Kirken, paa sin Bibel, paa sin Aristoteles, og saaledes stolede man ogsaa paa sin Galen. Og som det blev Helligbrøde at tvivle paa Kirke og Bibel, saaledes blev det noget uhørt at ville maale sig med Galen. Dissektioner blev vel stadig foretaget, men »endskønt Anatomerne aabner tusinde Lig i de medicinske Skoler, er det et rent Tilfælde, om de opdager noget i dem. De er nødte til at demonstrere de enkelte Dele efter de Gamles Forskrifter, og dertil maa de benytte en bestemt Metode«¹.

Man plejer at regne den moderne Anatomis Begyndelse fra 1543, det Aar, da *Andreas Vesalius* udgav sin *Fabrica humani corporis* (samme Aar som Copernicus' *De revolu-*

¹) Nicolaus Stenos Foredrag om Hjærnens Anatomi. Overs. af V. Maar. Kbh. 1903. p. 38.

tionibus coelestium udkom). Vesalius var da 23 Aar gammel blevet ansat til at lede de offentlige Dissektioner ved Universitetet i Padua. Ved disse var det ham ofte vanskeligt at tilvejebringe Overensstemmelse mellem, hvad han saa, og Galens Skrifter. I Begyndelsen slog han sig til Taals med, som man vel altid havde gjort, at det nok var ham selv, der saa »galt«, men efterhaanden blev Spændingen for stærk, og han valgte at stole paa, hvad han selv saa, og beskrive det. Dette blev til hans *Fabrica*, der dog kun paa det anatomiske Omraade blev epokegørende, mens han i Fysiologien holdt sig til Galen; mindre vistnok, fordi han troede, det var rigtigt, end fordi han ikke kunde overkomme det vældige Stof alene, og vel ogsaa, fordi han var blevet klar over, at hans Bog vilde vække tilstrækkelig Modstand, som den var.

Hermed var den Metode grundlagt, som gaar ud paa at iagttage, eksperimentere, analysere og beskrive. Ikke saaledes at forstaa, at Metoden dermed var knæsat, tværtimod, den vakte en saadan Modstand, at Vesalius modløs opgav Kampen. Endnu skulde mange Kræfter sættes ind, og aandelige og legemlige Martyrier udstaaes, før man naaede til at anse Metoden for en Selvfølgelighed; men Begyndelsen var gjort, og i Løbet af det næste Hundrede Aar kom en Række Arbejder, baade paa Anatomiens og Fysiologiens Omraader, som førte Vesalius' Arbejder videre. Borelli, Malpighi, van Helmont, Frans de la Boë Sylvius og navnlig Harvey med hans Opdagelse af Blodets Kredsløb er Navne, som markerer Vejen. Et Led i denne Kæde er ogsaa Steno.

Man kan kun med delvis Ret regne *Descartes* med til denne Kreds. Descartes har i sin *Discours de la Méthode* skildret sin filosofiske Udviklingsgang og sin Metode. Hans Udgangspunkt var det usikre i vor Viden. Han opstiller da Princippet *de omnibus dubitandum* for derved at naa tilbage til et fast Udgangspunkt, og dette bliver da *cogito*,

ergo sum, der ikke maa opfattes som en Slutning, men som en intuitiv Erkendelse af samme Art som den, hvorved vi erkender, at en Trekant begrænses af tre Linjer, eller at en Kugle kun har een Overflade. Til de Sætninger, som opfattes ved Intuition, hører ogsaa, at Intet ikke kan være Aarsag til Noget, og at der ikke kan være mere i Virkningen end i Aarsagen. Ud fra saadanne umiddelbart indlysende Sætninger kommer man videre ved Deduktion. Saaledes bevises Guds Eksistens ud fra Sætningen om Aarsag og Virkning. Forestillingen om Gud er Forestillingen om et fuldkomment Væsen, og da Mennesket er endeligt og ufuldkomment, kan det ikke selv have frembragt en saadan Forestilling, denne maa være frembragt af en uden for Mennesket liggende Aarsag, af Gud selv. Dermed er der frembragt Bevis for, at der virkelig eksisterer noget uden for Mennesket selv, og saa længe man nu tænker logisk, kan man vedblive at slutte videre, og Descartes mener paa denne Maade at kunne opbygge en Verden ved sin Erkendelse, som svarer til den virkelige Verden, med andre Ord, Verden er rationel og kan gennemtrænges af den menneskelige Erkendelse.

Mellem disse to Metoder, den naturvidenskabelige og Descartes' Metode er der den Lighed, at begge begynder med at tvivle paa Rigtigheden af Fortidens Erkendelse og dernæst paa bar Bund opbygger noget nyt ved egen Erkendelse, men der er den væsentlige Forskel, at for den første Metode er det afgørende: ikke noget Øjeblik at fjerne sig fra Iagttagelsen, men netop at drage sine Slutninger af saa mange og saa mangfoldige Iagttagelser som muligt, medens det for den anden gælder at begrænse sig til det nødtørftigste, men sikre, og dernæst ad Tankens Vej at opbygge Systemet.

Denne Forskel viser sig tydeligt, naar vi betragter Descartes' Naturfilosofi. I *Discours de la Méthode*, som udkom 1637, fortæller Descartes, at han tre Aar tidligere har arbejdet paa en Afhandling, som han dog havde besluttet

sig til ikke at udgive, men hvoraf han giver et Resumé¹. Det Værk, det drejer sig om, er *Le Monde*. Det eksisterer ikke mere i sin Helhed, hvis det nogensinde er blevet fuldført, men efter hans Død udkom to Brudstykker deraf, *Traité de l'Homme* og *Traité de la Lumière*. I denne sidste, som ikke har saa megen Interesse her, søger han at give en mekanisk Verdensforklaring ved Deduktion fra Grundbegreberne Udstrækning og Bevægelse, og i *Traité de l'Homme* vil han give en mekanisk Forklaring af Menneskets Fysiologi. Han begynder derfor med at sige, at han ikke vil beskrive et Menneske, som nemlig efter hans Mening bestaar af Sjæl og Legeme, men han vil beskrive en Maskine, »som Gud skaber med det Formaal, at den skal have saa megen Lighed med os som muligt«, og dette gør han aabenbart for at vise, at det er muligt at forstaa Mennesket rent mekanisk uden Hensyn til Sjælen, ligesom han tænker sig, at Dyrene er indrettet som rene Maskiner (»og jeg maa først beskrive Legemet alene for Dem, dernæst Sjælen, ogsaa alene, og endelig maa jeg vise Dem, hvorledes disse to Naturer kan være forbundne og forenede og danne Mennesker, som ligner os«)². I denne Fremstilling af Mennesket bygger han paa sin fysiologiske Viden, men han nøjes ikke med at fremstille denne Viden, han fortsætter ad Tankens Vej, ogsaa paa Omraader, hvor efter naturvidenskabelig Metode kun den anatomiske Undersøgelse er berettiget. I hans Forklaringer indgaar de fra Galen overtagne *spiritus animales*, en Slags fin Luft eller Flamme, der tænkes at strømme fra Hjernen ud gennem Nerverne, som han forestiller sig omtrent som Aarer. For at *spiritus animales* nu kun skal kunne bevæge sig i een Retning i Nerverne, udstyrer han disse med Klapper i Analogi med de dengang nylig fundne Vene-

¹) René Descartes: Om Metoden. Discours de la méthode. Overs. af V. Brøndal og Valdemar Hansen. Kbh. 1937. p. 82. 49 ss.

²) Oeuvres de Descartes. Publ. par C. Adam et P. Tannery. Vol. 11. Par. 1909. p. 119 s.

klapper, og han siger herom henimod Slutningen: »De [Anatomerne] kan heller ikke tvivle om disse smaa Porte eller Klapper, som jeg har anbragt ved Indgangen til hver Muskel, hvis de tager i Betænkning, at Naturen i Almindelighed har skabt den Slags paa alle de Steder i vort Legeme, hvor der regelmæssigt gaar Stof ind, som har Tilbøjelighed til at løbe tilbage, saaledes ved Indgangen til Hjertet, Galden, Struben, de største Kar og de vigtigste Forgreninger af alle Venerne«. »Og naar man ved, at Naturen altid virker ved de Midler, som er de letteste og simpleste af alle, saa vil man dog formodentlig ikke mene, at det er muligt at finde nogen, som mere ligner dem, den plejer at bruge, end de, som her er foreslaaet«¹. Altsaa, naar Naturen plejer at indrette sig saaledes, saa kan man slutte, at den ogsaa har gjort det her, hvor det er den logisk rimeligste Løsning. Men hverken disse Klapper eller de andre fysiologiske Forhold, som danner Grundlaget for hans Opfattelse af Nervefunktionerne, findes i Virkeligheden. Forøvrigt virker Naturen ved de simplest mulige Midler, og da de af Descartes foreslaaede Klapper er den simplest tænkelige Løsning, maa Naturen have indrettet sig saaledes.

I 1665 holdt Steno for en Forsamling af Videnskabsmænd, der samledes i Thévenots Hus i Paris, et Foredrag om Hjernens Anatomi. Han indleder med de ofte citerede Ord: »I Stedet for at love Dem at tilfredsstille Deres Videbegærlighed med Hensyn til Hjærnens Anatomi, tilstaar jeg Dem her ærlig og oprigtig, at jeg intet kender af den«². Derefter fortsætter han med en Gennemgang af deres Opfattelser, som mener at vide meget om dette Emne, og paaviser, at en nøjere Undersøgelse af Hjernen viser, at i hvert Fald disse Opfattelser er forkerte, og angiver i Slutningen af Foredraget de Veje, man maa følge, hvis man vil vente at naa et paalideligt Resultat. I dette lille

¹) ib. p. 200.

²) Hjærnens Anatomi. p. 7.

Værk, som nu er blevet klassisk, fordi det ved sin klare Metodik er langt forud for sin Tid, behandler han ogsaa Descartes' Opfattelse af Hjernen, saaledes som den er fremstillet i *Traité de l'Homme*. Denne Afhandling var først kommet i en latinsk Oversættelse i Leiden 1662, og Steno, som netop paa den Tid var der, stiftede straks Bekendtskab med den. Han skriver hjem til Bartholin i et Brev, dateret Leiden den 26. August 1662: Descartes' *Tractatus de homine* er lige i disse Dage udkommet¹. Da han i sit Foredrag kommer til Descartes, omtaler han hans Opfattelse paa følgende Maade: »Hvad Cartesius angaar, kendte han alt for godt Manglerne ved den Beskrivelse, vi har af Mennesket, til at paatage sig at forklare dets virkelige Bygning. Derfor indlader han sig i sin Afhandling om Mennesket heller ikke paa at gøre det, men forklarer os en Maskine, som udfører alle de Handlinger, Menneskene er i Stand til at udføre. Nogle af hans Venner udtaler sig lidt andérledens herom end han selv; man ser dog i Begyndelsen af hans Arbejde, at han opfattede det paa den Maade, og i den Betydning kan man med Rette sige, at Cartesius i den nysnævnte Afhandling har overgaaet alle andre Filosofer. Ingen uden han har givet en mekanisk Forklaring af alle de menneskelige og særlig Hjærnens Funktioner. De andre beskriver os selve Mennesket; Cartesius taler kun til os om en Maskine, som dog viser os Utilstrækkeligheden af alt det, de andre lærer os, og han anviser os med samme Klarhed, med hvilken han

¹) Nicolai Stenonis Opera philosophica. Ed. V. Maar. Kbh. 1910. Vol. 1. p. 120. — Vi ved ikke ad anden Vej noget bestemt om, paa hvilken Tid af Aaret De homine udkom. I et tidligere Brev til Bartholin, dateret Leiden den 21. Maj 1662, nævner Steno nemlig, at Descartes har fremsat en bestemt Opfattelse in suo De Homine Tractatu. Ganske vist kan denne Opfattelse ikke paavises i De homine, men Stedet maa dog forudsætte, at Steno paa dette Tidspunkt har læst Bogen. Da Afhandlingen imidlertid havde eksisteret i mangfoldige Aar i Manuskript, rimeligvis ogsaa i Afskrifter, er Forklaringen formodentlig den, at Steno har haft Lejlighed til at læse den, før den udkom.

viser os Delene af den Maskine, der udgør hans Menneske, en Metode til at studere Brugen af de tilsvarende Dele af det menneskelige Legeme, hvilket ingen har gjort før ham. — Man bør derfor ikke regne Cartesius det til Last, om hans System for Hjærnen ikke helt og holdent stemmer med Erfaringen; hans glimrende Begavelse, som den især fremtræder i hans Afhandling om Mennesket, opvejer hans Hypotesers Fejl. Vi ser jo, at meget dygtige Anatomer, som Vesalius og andre, ikke har kunnet undgaa saadanne¹. Dernæst gennemgaar han Descartes' Lære i Enkeltheder og slutter: »Cartesius' Venner, som anser hans Menneske for en Maskine, vil uden Tvivl vise mig den Godhed at tro, at jeg her ikke taler imod hans Maskine, hvis Kunstfærdighed jeg beundrer; men den praktiske Anatomi skal belære dem, som paatager sig at vise, at Cartesius' Menneske er bygget ligesom andre Mennesker, om, at dette Forehavende ikke vil kunne lykkes dem².

Det er paafaldende, at Steno anerkender den Metode, Descartes anvender, mens han samtidig maa indrømme, at praktisk talt alle de Resultater, denne Metode har ført til, er forkerte. Det, Steno beundrer hos Descartes, er aabenbart, at han helt gennemfører en mekanisk Forklaring uden paa noget Punkt at tage sin Tilflugt til mystiske Kræfter, og han viser saa Descartes den Velvilje at tro, at det heller ikke har været hans Mening at give en anatomisk gyldig Forklaring, men kun at vise Muligheden af en mekanisk Opfattelse af det menneskelige Legeme, og undskylder ham desuden med, at han jo ikke er Fagmand paa dette Omraade. Men han overser, at den væsentligste Aarsag til, at Descartes' Forklaringer er faldet saa uheldigt ud, netop er, at han har sammenblandet to Metoder, som vel har en vis ydre Lighed, men som dog er helt og holdent forskellige. Dette kunde tyde paa, at Stenos litterære Kendskab til Descartes, bortset fra *Traité*

1) Hjærnens Anatomi. p. 16 s.

2) ib. p. 25.

de l'Homme, ikke har været videre dybtgaaende. Han kunde f. Eks. næppe have læst *Discours de la Méthode* uden at blive klar over denne Modsætning, og vi har da heller ikke i Stenos Skrifter Hentydninger til andre af Descartes' Arbejder, udover et Par Steder, som kan henføres til *Passions de l'Âme*, uden at de dog behøver at vise Kendskab til dette Skrift¹.

Det, som Steno her beundrer hos Descartes, er altsaa kun det rent formelle, hans Fordomsfrihed i Undersøgelsen, men ikke hans Filosofis positive Indhold.

Vi skal derefter se paa to andre Steder i Stenos Skrifter, hvor Descartes omtales. Han siger i *Epistola de propria conversione*, at den Opfattelse, han hidtil havde haft, at Luthers Lære og hans Bibeloversættelse var Guds sande og uforfalskede Ord *in ultimis meæ cæcitatibus annis* var blevet svækket ved Studiet af den cartesianske Filosofi, men at han dog stadig holdt fast derved². Denne Udtalelse forklarer han nærmere i *Defensio et plenior elucidatio epistolæ de propria conversione*, hvor han siger, at den cartesianske Filosofi baade har sine Fortrin og sine Mangler. Som et Fortrin regner han »Metoden til at afsløre Fordomme, ikke fordi den kræver, at alt skal anses for falsk, thi jeg anser det for lige saa forkasteligt at anse det sande for falsk som at antage det falske for sandt«, men fordi den lærer, at Mennesket har meget let ved at ræsonnere forkert, hvad enhver let kan iagttage baade hos sig selv og andre, og at man derfor skal søge at naa frem til en forstandig Tvivl om sin Dom. Naar man saaledes ser, at forskellige Mennesker kommer til helt forskellige Resultater ud fra samme Princip, saa maa man tage baade selve Princippet og dets Anvendelse op til Behandling³. Det, Steno her sigter til, er det protestantiske Skriftprincip, som hos forskellige Kirkesamfund fører til for-

¹) Op. phil. Vol. 1, p. 85. 109.

²) Ep. de pr. conv. p. 53.

³) Def. ep. de pr. conv. p. 11 s.

skellig Lære. Det er altsaa her atter det formelle, han beundrer hos Descartes, Princippet *de omnibus dubitandum*, som han dog kræver anvendt med et vist Maadehold. Men netop i denne Restriktion ligger et Vidnesbyrd om, at Stenos Kendskab til Descartes' Filosofi ikke har været særlig grundigt. Den Ópfattelse af Descartes' Princip, som Steno gør gældende, er den rent populære, som har holdt sig lige til vore Dage, at det skulde have været Descartes' Mening, at man blot simpelthen burde tvivle om alt. Steno tager det vel her særlig i religiøs Betydning, men for det første hævdede Descartes dog hele sit Liv, at han var Katolik, og for det andet var dette Princip jo netop en Fremgangsmaade til at naa en sikker Overbevisning, bl. a. netop om saadanne Spørgsmaal som Guds Eksistens.

Det synes altsaa, som om det stadig kun er Tvivlen, som indeholder Fordomsfrihed, der i Descartes' Filosofi har været af Betydning for Steno. Dette cartesianske Princip laa saa at sige i Luften og har sikkert været kendt af ethvert dannet Menneske. Det er derfor forstaaeligt, at Steno kan hævde, at Cartesianismen har været af Betydning for ham, uden at han har haft noget dybere Kendskab til væsentlige Sider af den, og uden at han kunde anerkende Resultaterne paa de Omraader, han kendte.

SPINOZA

Er saaledes Indflydelsen fra Descartes ringe, er der Grund til at undersøge, om vi skulde kunne paavise en stærkere Indflydelse fra Spinoza. Steno omtaler ham nemlig som *virum mihi quondam admodum familiarem, nec nunc ut spero inimicum (persvadeo enim mihi consvetudinis antiquæ memoriam mutuum amorem etiamnum conservare)*¹. Og den hollandske reformerte Præst *Johannes Sylvius* om-

¹) Nicolai Stenonis Ad novæ philosophiæ reformatorem de vera philosophia epistola. Firenze, 1775. p. 33.

taler Steno som *Spinosæ commercio dignus æstimatus*¹. Desuden siger Steno, at han paa den Tid omgikkes Reformatorerne af Descartes' Filosofi *modo sane admirando*².

Spinoza havde i Begyndelsen af Aaret 1661 slaaet sig ned i Rijnsburg, en Landsby 5 km Nordvest for Leiden. Her kom jævnligt Studenter ud fra Leiden for at deltage i de Møder, de saakaldte Kollegianter afholdt. Disse Kollegianter eller Rijnsburgere, som de ogsaa kaldtes, var en frisindet religiøs Retning, som under de arminianske Forfølgelser en Tid lang havde sit Tilhold der. *Spinoza* havde megen Sympati for dem og deltog ofte i deres Forsamlinger, maaske det endogsaa var Grunden til, at han havde bosat sig i Rijnsburg. Studenterne kom vel oftest for at disputere og vække Forstyrrelse i disse Forsamlinger,³ men Stenos Udtalelser tyder paa, at dog nogle af dem havde andre Motiver til deres Besøg.

Vi har ikke i de Skrifter, som Steno skrev paa den Tid, da han omgikkes *Spinoza*, eller i den nærmest følgende nogen Antydning af, paa hvilke Omraader den Paavirkning skal søges, som han selv erkender i sin ovenfor citerede Udtalelse. Den bekendte *Spinozaforsker Stanislaus v. Dunin-Borkowski* har taget Spørgsmaalet op til Behandling, ganske vist væsentlig for at undersøge Muligheden for en Paavirkning fra Steno til *Spinoza*, men trods den store Lærdom, han lægger for Dagen, er han ikke kommet Sagen nærmere⁴. Vi maa derfor ad anden Vej søge at danne os et Billede af, hvilken Forstaaelse Steno har haft af *Spinoza*, nemlig ved at undersøge den Kritik af hans Filosofi, som Steno paa et langt senere Tidspunkt fremfører.

Paa to Steder omtaler han *Spinozas* Filosofi, dels i det Brev, han 1675 rettede til *Spinoza* for at omvende ham

1) Johannes Sylvius: Nicolai Stenonis occasio sermonum cum Joanne Sylvio. Amsterdam, 1680. p. 3.

2) Def. ep. de pr. conv. p. 13.

3) K. O. Meinsma: *Spinoza und sein Kreis*. Berl. 1909. p. 267 s.

4) St. v. Dunin-Borkowski: *Benedikt de Spinoza und Niels Stensen* (Stimmen der Zeit. Bd. 112, p. 126-38. Freiburg i. B. 1926).

til Katolicismen, *Ad novæ philosophiæ reformatorem de vera philosophia epistola*,¹ og dels i *Defensio et plenior elucidatio epistolæ de propria conversione*, 1680. Det er begge Steder væsentlig de samme Momenter, han anfører.

Hans Kritik kan samles deri, at Spinozisterne udgiver deres Formodninger for Beviser (*suppositiones suas tamquam demonstrationes venditarunt*)². Man mærker i denne Hovedindvending Naturvidenskabsmanden af den nye Skole; ubeviste Paastande faar han altid straks Øje paa. Han fremdrager saa nogle centrale Punkter som Eksempler paa denne Sætning. Han nævner Spørgsmaalet om Forholdet mellem Sjæl og Legeme. Det var det store Spørgsmaal i Datidens Filosofi, det, hvorpaa Descartes havde givet en saa utilfredsstillende Forklaring. Spinoza havde udfundet en ny, genial Forklaring, som Steno meget rigtigt anfører, nemlig at disse er Attributter til Substansen, som er een, og som er Gud. Steno holder imidlertid fast ved, at dette kun er en Hypotese, og at de Slutninger, som drages deraf, derfor ogsaa kun kan blive Hypoteser. Han bebrejder Spinozisterne, at de paa Grundlag af en saadan Hypotese omstøder baade Teologiens Dogmatik og Etik, Dogmatikken ved at gøre Gud til eet med den materielle Verden og Etikken ved at nægte den menneskelige Frihed til at vælge, ved at give Mennesket Lov til at tilfredsstillе sine sanselige Lyster og ved at nægte Straf og Belønning efter Døden. Stenos Tesis er i og for sig rigtig. Naturligvis var Spinozas Lære med dens panteistiske Gudsbegreb ikke forenelig hverken med den katolske eller den protestantiske Kirkelære; men at karakterisere den som Materialisme tyder ikke paa nogen dybere Indtrængen i Attributlæren. Men det var forøvrigt ikke ualmindeligt; Spinoza værger sig netop mod en saadan Anklage i et af sine Breve (Ep. 73). Heller ikke den spinozistiske Etik stemmer overens med den kirkelige; men at

¹) Jfr. p. [p. 523, Note 1]. Dansk Overs. i Stenoniana Bd. 1, p. 112 ss.

²) Def. ep. de pr. conv. p. 12.

hans Lære skulde involvere de Konsekvenser, som Steno drager, tyder dog hverken Spinozas Liv eller etiske Grundsatninger paa. Men selv om Indvendingerne ikke viser nogen Forstaaelse af Grundretningen i Spinozas Lære, saa er de dog forstaaelige ud fra det Synspunkt, Steno anlagde, da han skrev dette. Heldigere er han, hvor han holder sig til de Sider, hvor Spinoza har Berøring med Naturvidenskaben. Han siger: »Jeg beder dig, prøv alle dine Beviser, og giv mig blot eet om Maaden, hvorpaa det tænkende og det udstrakte forenes, og det bevægende Princip forenes med et Legeme, som bevæges. Men hvorfor forlanger jeg Beviser af dig for disse Ting, du, som ikke engang kan forklare mig deres sandsynlige Virkemaader, derfor kan du ikke uden ved Formodninger forklare Følelsen af Lyst og Smerte og Bevægelsen, som fremkaldes af Kærlighed og Had, og saaledes kan den hele cartesianske Filosofi, skønt du saa omhyggeligt har reformeret den, ikke i Bevisform forklare mig dette ene Fænomen, hvorledes det, at Materie støder mod Materie, opfattes af Sjælen, som er forenet med Materien. Men ogsaa naar det drejer sig om selve Materien, hvilket andet Kendskab, maa jeg spørge, giver I os saa til den end en kvantitativ matematisk Undersøgelse af Former, som endnu ikke er bevist for nogen Slags Smaadele, undtagen hypotetisk«¹.

Her fremfører Steno en Række Vanskeligheder ved Spinozas System, som han havde Kendskab til fra sit eget Omraade. Den Vanskelighed, at Spinoza ikke kan udlede Bevægelsen af selve Materiens Begreb, saa ogsaa Matematikeren *Tschirnhausen*, og han omtaler den i en Brevveksling med Spinoza. Denne indrømmer da ogsaa (Ep. 83), at dette Punkt trænger til en nærmere Forklaring. Problemerne om Materiens Bygning mener Dunin-Borkowski maa henføres til Stenos personlige Forhandlinger med Spinoza om Fysikkens Grundlag. Disse principielle Spørgsmaal kommer Steno ogsaa ind paa i Begyndelsen af »Faste

¹) Stenoniana Bd. 1, p. 122 s.

Legemer« (1669)¹, og da han der behandler dem i Sammenhæng med sine geologiske Iagttagelser, er det muligt, at den egentlige systematiske Gennemtænkning af disse Problemer snarest maa henføres til den Periode, og nogen egentlig Paavirkning fra Spinoza paa disse Omraader er vel næppe tænkelig. Der bliver da kun tilbage Spinozas Forklaring paa Forholdet mellem Sjæl og Legeme, og netop paa dette Punkt synes Steno, som nævnt, ikke at være naaet til nogen dybere Forstaaelse af Spinoza, ellers vilde hans Kritik formodentlig have været lødigere. Man kan da stille sig det Spørgsmaal, hvad da Samtalerne mellem de to Mænd har drejet sig om, og med den Antydning, vi har i det foregaaende, kunde de netop have drejet sig om de naturvidenskabelige Problemer, som interesserede Steno saa levende, og som Spinoza, der ikke var Fagmand paa dette Omraade, dog var saa ivrig efter at komme til Klarhed over, da de var af afgørende Betydning for hans Filosofi.

Naar Steno gentagne Gange taler om den cartesianske Filosofi som en Fare, han har undgaaet, og nævner den Beundring, han nærede for denne Filosofis Reformatorer², er det derfor ud fra det foregaaende sikkert ikke raadeligt at lægge mere deri end dette, at Filosofien har været en af Aarsagerne til at bringe ham i Tvivl om det religiøse Grundlag, han byggede paa. Nogen dybere Overbevisning om Paalideligheden af Filosofiens Resultater er han dog næppe nogensinde naaet til. Derom vidner følgende Udtalelse i et Brev til Bartholin den 12. September 1661: »Jeg tilstaar, at jeg ikke uden Rædsel underkaster dem [Dyrene] saa lange Pinsler. Cartesianerne roser sig saa meget af Filosofiens Sikkerhed. Jeg vilde ønske, at de kunde give mig deres egen sikre Overbevisning om, at

¹) Nicolaus Steno: Foreløbig Meddelelse til en Afhandling om faste Legemer, der findes naturlig indlejrede i andre faste Legemer. Overs. af A. Krogh og V. Maar. Kbh. 1902. p. 13 ss.

²) Ep. de pr. conv. p. 53. — Def. ep. de pr. conv. p. 13.

Dyrene ingen Sjæl har, og at der ingen Forskel er paa at berøre, sønderskære og brænde Nerverne paa et levende Dyr og Snorene paa en Maskine, som bevæges kunstigt; jeg vilde i saa Fald oftere og med større Sindsro undersøge Dyrenes Indvolde og Kar i Timevis, da jeg indser, at der er mange Ting, som man ikke kan vente at finde ud af paa anden Maade¹. Det falder godt i Traad hermed, naar han fortæller, hvad der bragte ham til helt at bryde med Filosofien, nemlig at han kom til Klarhed over, at de Iagttagelser, han gjorde over Hjertets og Muskernes Bygning, ganske omstyrtede *subtilissimorum istorum machinas* (han tænker vel her paa Descartes' *De l'Homme*), og deraf drog han den Slutning: »Naar Mænd, som efter manges Mening er guddommelige, i en Sag, der er saa klar og ligetil, og hvor der er sikker Adgang til at skaffe sig Erfaring, har sagt Ting, der ligger det sande saa fjernt, hvem kan saa love mig, at de er mere troværdige, naar de fremfører deres Dogmer om Gud og Sjælen, hvor der ingen Plads er for saadanne Eksperimenter².

Ganske vist udelukker disse Udtalelser ikke, at der i de nærmeste Aar efter 1661 kan have været Tale om en nærmere Tilknytning til Filosofien, men det Kendskab dertil, Steno senere lægger for Dagen, tyder ikke derpaa.

¹) Op. phil. Vol. 1, p. 57.

²) Def. ep. de pr. conv. p. 13. — Jfr. hertil et Brev fra Steno til Leibniz: Hvis de Herrer, som saa at sige alle Videnskabsmænd tilbeder, har holdt *det* for ufejlbart bevist, som jeg paa en Times Tid kan lade fremlægge ved en 10 Aars Dreng, saaledes at et eneste Blik derpaa uden noget Ord kuldkaster disse store Aanders mest sindrige Systemer, hvilken Garanti har jeg saa for de andre Skarpsindigheder, som de praler med. Jeg vil sige, at hvis de i materielle Ting, som er tilgængelige for Sanserne, har taget fejl i den Grad, hvilken Garanti giver de mig saa for, at de ikke ogsaa tager fejl, naar det drejer sig om Gud og Sjælen.* I Overs. af G. Scherz i Nord. Ugeblad for katholske Kristne 1938, Nr. 2. p. 52 ss.

TILSKYNDELSER TIL PRØVELSE AF DET
RELIGIØSE GRUNDLAG

I fire Aar var Steno i Holland. Resultatet for hans religiøse Udvikling var altsaa det, at han egentlig kun modstræbende tog de religiøse Problemer op til Behandling, men at han overalt, hvor han vendte sig hen, gjorde Iagttagelser, som vakte hans Tvivl om den Konfession, som oprindeligt var blevet ham indpodet som urokkelig Sandhed. Der er her en nøje Parallel til hans Arbejde paa det naturvidenskabelige Omraade. Var det end ikke fra ham, Tvivlen om de galenske Lærdomme stammede, saa var han dog ført ind i en Kreds, for hvilken en saadan Tvivl var Udgangspunktet for hele deres Arbejde, og som derfor kun stolede paa den direkte Iagttagelse. Dybere set havde han, som vist, maaske ikke fattet sin Samtids Filosofi, men den Del af den, som havde nærmest Tilknytning til hans personlige Indstilling, Tvivlen, havde han tilegnet sig fuldtud. Mod Slutningen af denne Periode var hans Tvivl steget til at blive en ømtaalelig Saarflade, saa at den mindste Berøring fik ham til at fare sammen.

Steno var i Holland fra sit 22. til sit 26. Aar. Havde alle disse Paavirkninger ramt ham paa et senere Tidspunkt, eller havde han paa et lidt tidligere Tidspunkt haft Anledning til at gennemtænke det religiøse Problem, var Virkningen maaske ikke blevet den samme. Men for den, som er vokset op med en Religion, som han ukritisk har overtaget fra sine Omgivelser, kommer der vel oftest en Tid i Ungdommen, hvor denne Religion maa gennem en Prøvelse, som saa enten fører til en Forkastelse eller en dybere personlig Tilegnelse. Det var Tilskyndelserne til en saadan Prøvelse, som meldte sig med stadig stigende Kraft hos Steno i de fire Aar i Holland, og som langsomt og næsten mod hans Vilje førte ham henimod en religiøs Krise.

Der er endnu to Omstændigheder, som vi maa tage i

Betragtning, blandt andet fordi han selv tillægger i hvert Fald den ene en væsentlig Betydning.

Da han kom til Holland, er der vel Grund til at tro, at han har været en uerfaren ung Mand med ringe Kendskab til, hvad man kunde vente sig af sine Medmennesker. Steno havde hurtigt efter sin Ankomst til Holland gjort sin første Opdagelse; det skete i Amsterdam, og da han snart efter kom til Leiden, fortalte han sine Lærere derom. Følgen var, at De la Boë *Sylvius* og *van Horne* demonstrerede den offentligt, og at *van Horne* gav den fundne Spytkirtelkanal Navn efter Steno (*ductus Stenonianus*). Snart efter viste det sig imidlertid, at den lærde *Blasius*, i hvis Hus Steno havde boet i Amsterdam, og i hvis Laboratorium han havde gjort sin Opdagelse, omtalte den som sin. Derved var Steno kommet i en meget vanskelig Stilling. Af Hensyn til sin Position og navnlig af Hensyn til Forholdet til *Sylvius* og *van Horne* var han nødt til at retfærdiggøre sig, men det var naturligvis vanskeligt for den 22aarige unge Mand at hævde sig over for en Autoritet som *Blasius*. Steno valgte den Fremgangsmaade, som stemte bedst med hans Natur — og som han ogsaa altid senere benyttede i sin teologiske Polemik — at forsvare sig gennem en rolig og saglig Fremstilling uden at henfalde til Personligheder, hvad Modparten ikke gik af Vejen for. Til alt Held for Steno gav *Blasius* sig under Striden en Blottelse, saaledes at det blev muligt for Steno at vise, at han overhovedet ikke kendte Stenos Gang gennem Selvsyn. Da Steno mange Aar efter tænker tilbage, ser han denne Oplevelse som alt andet i Lyset af Guds Førelse: »Gud tillod undertiden, at jeg blev angrebet uden egen Skyld paa Punkter, hvor det var meget vanskeligt at forsvare sig, og hvis ikke hans særlige Styrelse havde forhindret det, vilde jeg have staaet som skyldig i Forseelser, som laa mig ganske fjernt. I Begyndelsen fandt jeg det meget bittert og vanskeligt, men da jeg overvejede, at Skylden ikke var min egen, fandt jeg mig taalmodigt i

Guds Førelse, og selv om jeg ikke sparede nogen Anstren- gelse for at hævde min Uskyldighed, saa friede Gud mig dog fra at stræbe efter Hævn, skønt jeg oftere havde sær- deles god Lejlighed, og det ikke manglede paa Folk, som æggede mig¹.

I Bartholins Breve har vi en Del af Brevvekslingen mellem Steno og hans gamle Lærer og Præceptor *Thomas Bartholin* foruden Breve, som er udvekslede mellem *Ole Borch*, som paa den Tid var i Holland og Stenos Med- arbejder, og Bartholin. Det fremgaar tydeligt af disse Breve, at Bartholin var meget interesseret i sin unge, lovende Elev, og det er desuden klart, at Bartholin havde til Hensigt at faa ham knyttet til Universitetet i Køben- havn². Da der i 1664 var en Stilling ledig, rejste Steno hjem og ventede at komme i Betragtning. Men man fore- trak en ringere Mand, en Slægtning til Thomas Bartholin.

Disse Begivenheder, hørende til det saakaldt praktiske Liv, ramte Steno uforberedt; senere oplevede han adskil- ligt i den Retning. Oplevelser af denne Art bidrager næsten altid til at »modne« Mennesker, d. v. s. at vænne dem til Tilværelsens Kaar. Men iøvrigt virker de meget forskelligt. I en psykologisk Tilstand som den, Steno var i, gør de oftest indadvendt, faar Mennesket til at omgive sig med et kunstigt Panser for at skærme sig mod yderligere Slag, og denne Indadvendthed er netop en frodig Jordbund for det religiøse Liv, som Skuffelser i det hele taget.

I 1664 rejser Steno igen fra Danmark, dennegang til Paris. Hans egentlige Studier optager ham stærkt, men de religiøse Spørgsmaal trænger stærkere paa. Medens han tidligere saa vidt muligt afviste Samtaler om Religion, benytter han nu enhver Lejlighed til at tale med Menne- sker, af hvem han mener at kunne faa noget Udbytte.

Han husker bestandig en Samtale, han havde med en Jesuit i Köln, om Religion. I Samtalens Løb spurgte Je-

¹) ib. p. 16.

²) Th. Bartholin: Ep. med. cent. 3—4 passim.

suiten ham, om han vilde vise ham et eneste Menneske blandt Lutheranerne, som havde været en Kristi Efterfølger i hele den Tid, siden Luther var faldet fra Kirken¹.

I Paris kommer han til at bo i Huset hos Thévenot sammen med sin Ven *Jan Swammerdam*. Vennen var Naturvidenskabsmand, navnlig Entomolog, men havde ogsaa givet sig af med almindelig Anatomi, og det var disse fælles Interesser, som havde bragt de to sammen i Holland. Swammerdam havde oprindeligt studeret Teologi og blev senere i sit Liv meget stærkt religiøst grebet, saa det er meget muligt, at Stenos Samtaler med ham ikke udelukkende har drejet sig om naturvidenskabelige Emner.

Det tidligere omtalte Foredrag om Hjernens Anatomi blev holdt paa denne Tid, det Foredrag, som indledtes med den omtalte dybe Mistillid baade til egen og andres Viden om Hjernen, og Steno tog levende Del i det videnskabelige Liv; men der er ogsaa en Antydning af, at hans religiøse Tvivl har arbejdet videre bag hans daglige Beskæftigelser.

Vi har først og fremmest hos hans ældste Biograf, *Blondel*, en Meddelelse om, at han paa den Tid omgikkes den berømte Biskop *Bossuet*². Meddelelsen gentages af senere Biografer, men kun i denne almindelige Form, uden at vi faar noget nærmere at vide derom. Det lyder paa Forhaand sandsynligt, at Steno, som i Paris var indført i de bedste Kredse, og som gerne ønskede Oplysning om Religion, ogsaa skulde have omgaaedes *Bossuet*. Der er imidlertid en Ting, som taler derimod. *Winslow* omtaler i sin Selvbibliografi mange Gange sin »grand-oncle« *Steno*³, som han, der selv var katolsk Konvertit, ser op

¹) Nicolai Stenonis occasio sermonum de religione cum Joanne Sylvio. Hannover, 1678. p. 5.

²) [L. Blondel:] Les vies des saints pour chaque jour de l'année. Par. 1722. col. 1576.

³) L'autobiographie de J.-B. Winslow. Publ. par V. Maar. Par. 1912. p. 18. 35. 83—85. 92—95. 99. 107.

til med Beundring; ligeledes omtaler Winsløw ofte Bossuet, fordi denne havde haft en væsentlig Betydning for hans Omvendelse, og fordi de efter den Tid stod hinanden nær. At Winsløw ikke kan have undgaaet at tale med Bossuet om Steno, ligger i Sagens Natur; forøvrigt nævner Winsløw i et Brev, at Bossuet engang har sagt til ham, at Stenos Bønner sikkert har været medvirkende til Winsløws Omvendelse¹. Hvis Steno virkelig har omgaaedes Bossuet, maa Winsløw have vidst det, og det vilde da være mere end mærkeligt, om han ikke skulde have nævnt det i sin Selvbibliografi. Ganske vist har en saadan *demonstratio e silentio* ingen Beviskraft, men i dette Tilfælde maa den dog siges at være af en vis Vægt, saa meget mere, som man heller ikke paa anden Maade kan paavise Forbindelseslinjer².

Vi har imidlertid i Stenos senere Skrifter et Vidnesbyrd om, at han i Paris opsøgte Fru *Elisabeth Rantzov*, en Søster til Rigs greve Kristian til Langeland og Breitenburg, som var gaaet i Kloster³. Det er sikkert hende, han sigter til, naar han siger, at en adelig Frue i Paris gav ham det Raad, at han skulde læse Luthers Skrifter, saa skulde han nok blive omvendt til Katolicismen⁴.

Det blev imidlertid ved disse Tilskyndelser. Han mang-

¹) Réponse de Winslow à la lettre de Monsgr l'évêque de Troyes. (Bibliothèque Mazarine, Ms. 1167, p. 117 s.).

²) I »Chronique medicale« 1904, p. 491 siger A.-F. le Double i en kort Meddelelse: »Un autre évêque medecin — Nicolas Stenon« om ham, at han »abjura publiquement, en 1672, le luthéranisme entre les mains de Bossuet«. Denne Oplysning gentager han senere i sin Bog: Bossuet Anatomiste et Physiologiste. Par. 1913. Dette er dog antagelig ikke andet end en Forveksling med Winsløw. Forfatteren er død i 1913, og en meget omhyggelig Undersøgelse for at finde Kilden til Udtalelsen, som Bibliotekar Georges Callon i Tours har foretaget for mig, har ikke ført til noget Resultat.

³) Occasio sermonum. p. 6. Jfr. A. D. Jørgensen: Nils Stensen. Kbh. 1884. p. 107.

⁴) Nicolai Stenonis defensio et plenior elucidatio scrutinii reformatorum. Hannover, 1679. p. 11.

lede endnu det Stød, som skulde føre ham ind i Krisen.

Det kom, da han gik i Land i Livorno. Det var antagelig i 1665; men under alle Omstændigheder var han i denne By, da man fejrede Kristi Legemsfest. Han har her en Oplevelse, som han selv lægger megen Vægt paa. Han siger derom følgende: »Jeg befandt mig i Livorno . . . paa den Tid, da man fejrede Kristi Legemsfest, og ved at se denne Hostie blive baaret i Procession gennem Byen med saa megen Prægt følte jeg dette Argument vaagne i mit Sind: Enten er denne Hostie et almindeligt Stykke Brød, og de er Taaber, som viser den saa megen Ærefrygt, eller Kristi Legeme indeholdes deri, og hvorfor ærer saa ikke ogsaa jeg den?«¹

Denne Oplevelse er saa konkret, at den sikkert er opbevaret nogenlunde nøjagtigt i Stenos Erindring, og den er psykologisk vel forstaaelig. Hans Sind er gennem lang Udvikling blevet løsnet fra den religiøse Grundvold, men han har endnu ikke taget Stilling til Problemerne. I denne vaklende Holdning bliver han pludselig og uforberedt tvunget til at træffe et Valg. Protestanter, som har overværet katolske Fester, beretter ikke sjældent om, at det, naar Processionen med Monstransen nærmer sig, pludselig bliver et Problem, der skal tages Stilling til, om de skal knæle med de andre eller ikke. Noget lignende er vel hændt Steno, men for hans urolige Sind er Problemet vokset til et voldsomt Krav om endelig at komme til Bunds i de Spørgsmaal, som hidtil var skubbet til Side. Og denne Oplevelse blev det Stød, han maatte have for at komme alvorligt i Gang. Han siger: »For at finde Ro for den Uvished i Sindet, som var vakt ved det omtalte Nadvermysterium, anvendte jeg al mulig Flid paa at søge Sandheden«².

¹) Lettere inedite di uomini illustri. Vol. 2. Firenze, 1775. p. 26.

²) ib. p. 27. — En ejendommelig Parallel til denne Episode har vi i en moderne Roman, hvor Hovedpersonen overværer en Messe og under Konsekrationen ser en Bevægelse gaa gennem Menigheden og tænker:

OMVENDELSEN

Fra Livorno rejste Steno til Florens. Formaalet med hans Italiensrejse var egentlig at slaa sig ned en kort Tid i Florens for at lære ordentlig Italiensk, da han havde hørt, at man talte det smukkeste der, og senere at fortsætte Rejsen for at se de vigtigste af de andre italienske Byer. Det gik imidlertid anderledes. Da han kom til Florens, lejede han sig et Værelse i Nærheden af Annalena-Klostret, som laa paa Via Romana imellem Palazzo Pitti og Porta Romana, og begyndte straks paa den Prøvelse af de to Konfessioner, som han havde foresat sig. Han ønskede imidlertid ikke at diskutere Sagen med de lærde, men vilde paa egen Haand drive sine Undersøgelser. Han gik meget omhyggeligt til Værks. Grundlaget for hans Studium var Bibelen, baade det gamle og det nye Testamente, og han vilde ikke lade sig nøje med at studere dem i den latinske Oversættelse, men søgte i *una famosa libreria*, formodentlig *Bibliotheca Maglebecchiana*, saa gamle græske og hebræiske Manuskripter, som han kunde finde, og sammenlignede dem med den latinske Tekst. Det er overraskende, at hans sproglige Omfang var saa stort, at han kunde gøre dette med Udbytte. Men alle er enige om at rose hans Kendskab til Sprog, og det er jo ogsaa nok

»Vad var det som ägde rum omkring mig? Hade det verkligen hänt dessa människor något som jag icke själv kunde erfara? Vad då? Och varför stod jag själv utanför? (Sven Stolpe: I dödens väntrum. Sth. 1930. p. 171). — Interessant er det ogsaa at se, hvorledes en ganske tilsvarende Begivenhed hos Holberg kun saarer hans Fornuft. Han siger: »Jeg erindrer mig, at da jeg var udi Paris, og det indviede Brød engang paa Hellig Legems Fest blev baaren udi Procession forbi den Persiske Gesandtes Huus, spurte Gesandten, som af sit Vindue ansaa dette prægtige Optog, hvad det skulde betyde; Da man forklarede ham, at det var en liden Brød-Kage, som var forvandlet til GUD, og blev baaren udi en Æske, rystede han med Hovedet, tilkiendegivende sin Forundring derover, og det ikke uden Aarsag: Thi intet er vanskeligere at fatte, end hvorledes en saa u-menneskelig Lærdom haver kundet rodfæste sig blant fornuftige Creature; og kand intet anføres, hvorved det menneskelige Kion haver meer Aarsag at blues«. (Holberg: Epistler XXXVII).

muligt, at han under Udenlandsrejsen har udvidet sine Kundskaber paa disse Omraader. Omgang med Professor Golius i Holland kan have bidraget sit for de orientalske Sprogs Vedkommende.

Om sine religiøse Skrupler har Steno ikke villet tale med Mennesker i denne første Tid, vel for at hans Undersøgelser kunde blive saa objektive som muligt. Helt blev det ham imidlertid ikke muligt at undgaa det. I Annalena-Klostret forhandlede man Pomader og andre lignende Ting, og Steno købte sit Forbrug af den Slags Ting der. Naar *Wichfeld* udbryder: »Stensen og Toilettegjenstande!« er det sikkert en uberettiget Forundring¹. Der er intet, som tyder paa, at Steno paa denne Tid skulde have fraveget Tidens Skik og Brug paa dette Omraade. Det Ungdomsbillede, som hænger paa den lange Gang mellem Uffizierne og Pitti tyder paa ingen Maade paa, at han har været Asket.

I dette Kloster blev han betjent af en Nonne, Søster *Maria Flavia del Nero*, som senere har givet en Beretning om, hvad hun vidste om hans Omvendelseshistorie². Hun havde paa den Tid været i Kloster i 34 Aar, medens hun siges i 1628 at have været *di poca età*, og hun maa saaledes i 1665 antagelig have været et halvt Hundrede Aar³. Da hun hørte, at han var Hæretiker, begyndte hun at tale til ham om, at han ikke havde den rette Tro. Steno vilde ganske vist ikke diskutere Spørgsmaalet, men han havde ikke noget imod at tale med hende derom, og han synes jævnlige at have søgt hende og gerne at have rettet sig efter hendes Anvisninger.

¹) J. Wichfeld: Erindringer om Niels Stensen. Kbh. 1865. p. 30 (Særtryk af Hist. Tidsskr. 3. Rk. Bd. 4).

²) Lettere inedite. Vol. 2, p. 38—44.

³) Dom. Maria Manni: Vita di Niccolò Stenone. Firenze, 1775. p. 64.

— Det har undertiden været antydet (saaledes Jens Møller i Theologisk Bibliothek, Bd. 20. Kbh. 1821. p. 261), at en erotisk Betagelse skulde have været medvirkende til Stenos Omvendelse. I Forhold til Maria Flavia er det vel udelukket. Den i det følgende nævnte Signora Lavinia var i 1667 36 Aar. Men under alle Omstændigheder findes der ikke et eneste virkelig Holdepunkt for en saadan Antagelse, og det er derfor orkesløst at beskæftige sig med Spørgsmaalet.

Søster Maria bar sig saa klogt ad som nogen gammel, erfaren Sjælesørger. Hun fik ham først til at love, at han daglig vilde bede til Gud om at naa til Sandhedens Erkendelse, og hun kontrollerede gennem hans Tjener, at han ogsaa virkelig gjorde det. Da Steno en Dag indfandt sig ved Talegitret, og det i det samme ringede til *Ave Maria*, prøvede hun paa at faa ham til at bede denne Bøn; det lykkedes ogsaa til Dels, dog kunde hun ikke faa ham til ogsaa at fremsige de sidste Ord: *Ora pro nobis*. Hun fik ham ligeledes til at besøge S. S. Nunziata og gav ham Skrifter at læse om den hellige Jomfru. Ligeledes opfordrede hun ham til at faste Fredag og Lørdag og sikrede sig gennem Tjeneren, at det blev overholdt. Maaske er denne Fremgangsmaade rent umiddelbar hos Maria Flavia, som antagelig ikke har kendt alt for meget til Livet og Menneskene, maaske var den tillært, i hvert Fald er det den samme Metode, som den Dag i Dag anvendes baade af katolske og protestantiske Sjælesørgere. Hvis de nemlig kan faa den tvivlende eller vantro til at bede og deltage i den ydre Kultus, saa er der derved skabt et Følelsesforhold til Religionen, som kan danne Grundlag for en Værdibedømmelse af denne, og dermed er Slaget halvt vundet, den forstandsmæssige Sanktion af den fundne Værdi opnaas da meget lettere, end hvis man gaar den omvendte Vej. Det viser sig da ogsaa, at alle hendes Forsøg paa at bringe Luther i Miskredit mislykkedes. Stærkere Indtryk synes det at have gjort paa ham, da hun fortalte ham om en Fyrste, som ogsaa stadig udsatte sin Omvendelse, men som pludselig døde uden at have naaet at omvende sig.

Det lykkedes ikke Søster Maria at faa Steno helt over paa sin Side, og hun turde ikke i Længden fortsætte med disse Samtaler med en Kætter. Hun bragte ham derfor i Forbindelse med en Barnabitterpater *Leonelli* og flere andre, men alt uden Resultat.

Nu lærte han imidlertid en adelig Dame, Signora *Lavinia*

Arnolfini at kende. Hun var gift med Luccas Gesandt, Silvestro Arnolfini. Ogsaa hun forsøgte at bevæge ham til at omvende sig til Katolicismen, men hendes Argumentation prellede af. Han kunde vel indrømme hende, at der var visse Ting hos Katolikkerne, som ikke mishagede ham, og visse Ting hos Protestanterne, som ikke behagede ham, men han fandt ikke tilstrækkelig Motivering til et saa alvorligt Skridt. Men en Dag udbryder hun: »O, om mit Blod dog formaaede at bevise Eder, at det er nødvendigt, da kalder jeg Gud til Vidne paa, at jeg i dette Øjeblik vilde give mit Liv for Eders Frelse¹. Dette ryster Steno. Om han havde Ret i at tage disse Ord saa bogstaveligt, som han gjorde, maa staa hen. Han tog dem bogstaveligt og svarede, at han endnu aldrig hos nogen havde set en saadan Kærlighed til Gud og Næsten. Hvis vi nu sammenholder dette med det Indtryk, det tidligere havde gjort paa ham, at hans katolske Venner havde ført et Liv, som stod over Protestanternes, og Samtalen med Jesuiten i Köln, saa ser vi, at det ikke er det forstandsmæssige, der overbeviste Steno. Her — som altid — nærrede han Mistillid til Teorierne, men Realiteterne bøjede han sig for. En Religion, som kunde omskabe sine Tilhængere, saa de præsterede Ting, som ingen uden for denne Religion præsterede Magen til, som fik dem til at ofre det dyrebareste, Livet, en saadan Religion gjorde Indtryk paa ham.

Han siger nu, at han lovede fra det Øjeblik at foretage en alvorlig Undersøgelse af Religionen, og til dette Formaal (*quo fine*) laante han Bøger hos Venner². Man maa indrømme, at der her er en aabenbar Modsigelse mellem Stenos Beretninger. I det tidligere omtalte Brev fortæller han, at det var Oplevelsen i Livorno, som fik ham til at beslutte sig til en saadan Undersøgelse, medens han her lader den være fremkaldt af Signora Lavinias Ord. Det

¹) Ep. de pr. conv. p. 54.

²) ib. p. 54 s.

vilde naturligvis være let at foretage en Harmonisering eller give en Forklaring, men hvorfor ikke lade Modsigelsen staa som et *memento*, naar man vil hente alt for meget ud af Kilderne? At Modsigelsen ikke har været ham bevidst, ligger allerede deri, at den første af de to Beretninger er taget netop fra et Brev til Signora Lavinia.

De Bøger, han læser, er ikke blot katolske, men ogsaa andre. Af Eksempler nævner han kun de magdeburgske Centurier¹. Og det er vel ogsaa tvivlsomt, hvor megen Betydning denne Læsning har haft. Steno var aldrig saa stærkt interesseret i Studier af denne Art; han blev aldrig — heller ikke i sin Videnskab — nogen »lærd« Mand. Han nævner nogle Argumenter, som gjorde Indtryk paa ham. Om han har hentet dem fra denne Læsning, er vanskeligt at sige, men under alle Omstændigheder bærer de Præg af ham selv. Han siger derom følgende:

»De Grunde, som dengang særlig bevægede mig var følgende: Det er ubestridt, at Kristi sande Kirke engang fandtes i den romerske Kirke, og det kan heller ikke nægtes, at vore Forfædre, da de var Hedninger, fik Troslæren og Lærerne fra de Romerske og saaledes har svoret Lydigheds- og Troskabsed til den romerske Pave, en Ed, som ingen, der ikke har guddommelig Autoritet, kan løse dem fra. Desuden indrømmer man, at alle, som indtil Luthers Tid er døde fromt i den katolske Kirke, har kunnet dø med Haab om det evige Liv. Men da der fra den Tid sammen med Luther fremstod forskellige Reformatorer, som bekæmpede hinanden indbyrdes, saa bliver Spørgsmaalet, om Kristi sande Kirke skal findes i den romerske

¹) Joh. Fabricius siger under Omtalen af Baronius' Annaler: Denique & hoc addendum, Annalium istorum lectione non nullos permotos esse, ad romanam ut transirent ecclesiam, nominatim Casp. Scioppium, Iustum Calvinum & Nic. Stenomen (sic): quorum ultimus id mihi de se ipse narravit, cum in Italia sermones cum eo, iam episcopo, conferrem. (Ioh. Fabricius: Historia Bibliothecæ Fabricianæ. Pars 2. Wolfenbüttel, 1718. p. 432).

Kirke eller i nogen af Reformatorerne Kirker. Nu kan ingen sige, at man uden videre skal tilstede alle Reformationer, da Sandhedens Aand ikke kan være Ophav til modstridende Kirker; og ingen kan finde ud af, hvilken der skal foretrækkes for de andre, da der i ingen af dem findes Kendemærker, som beviser, at man snarere maa anse den ene end den anden for guddommelig, for alle roser sig af Lærens Renhed, alle paaberaaber sig den hellige Skrift, og alle kalder deres Kirke for apostolsk. Hvis man af nogen kræver, at de skal vise deres Skrifers Autoritet ved Hjælp af Tradition, saa kan de kun skaffe den fra dem, de selv fordømmer. Hvis man kræver Bevis for Berettigelsen af de forskellige Oversættelser, har de ikke andet at fremføre end Ophavsmændene til Reformationerne. Hvis man spørger, hvorfra en eller anden Kirke har sin Dogmelære og sin Sakramentpraksis, siger de ganske vist alle, at de er apostolske, men dog kan ingen nævne saa meget som et Menneske, for slet ikke at tale om en Kirke, hvorfra Ophavsmanden til deres Reformation har modtaget den Sakramentpraksis og den dogmatiske Lære, de i det paagældende Samfund anser for apostolske. Og til sidst fremfører de intet andet end det, som er fælles for alle: læs Skriften, saa vil du erkende, at det er os, som er de sande, og paa den Maade føres det hele tilbage til dette ene Spørgsmaal, hvilken Fortolkning af de usikre Steder i Skriften man skal anse for guddommelig, Luthers eller Calvins eller en anden Reformators eller min egen eller den, som vore Forfædre ansaa for guddommelig før Luthers Tid, fordi den er bekræftet af saa mange hellige Fædres Vidnesbyrd, saa mange Martyrers Blod, og det i en Kirke, ved hvilken Gud omvendte disse vore Forfædre fra Hedenskab til Evangeliet. Da jeg havde overvejet alt dette, sluttede jeg, at ingen af Reformatorerne burde følges, da ingen af dem kan fremføre guddommelig Autoritet for sin Reformation, og ingen af dem kan bevise, at de er sandere end de andre, men at man

burde vende tilbage til den Kirke, som vore Forfædre skylder deres Omvendelse, og fra hvilken alle de andre Kirker er udgaaet, den, som alene beviser, at den er apostolsk, og som ogsaa udmærker sig ved andre Kendemærker, der overbeviser om Guds overnaturlige Nærværelse¹.

Men alle disse Argumenter vejede næppe saa meget for ham. De er snarere kommet efter eller har ledsaget hans stadige følelsesmæssige Bevægelse henimod Katolicismen. Det forstandsmæssige var noget, som naturligvis skulde bringes i Orden, og som ogsaa blev det, ikke ved lærde og dybsindige Udredninger, men ved nogle enkle, praktiske Betragtninger, som han fandt tilstrækkelige.

Han var nu lige ved Maalet, men kunde stadig ikke beslutte sig til at tage Skridtet helt ud. Han havde lange Forhandlinger med Pater *Savignani*, som han baade af Søster Maria og Signora Lavinia var blevet henvist til, men heller ikke han kunde bevæge ham. Da tabte — i hvert Fald tilsyneladende — Signora Lavinia Taalmodigheden. Hun sagde til Steno, at da Grunden til, at hun omgikkes ham, udelukkende var Omsorg for hans Sjæls Frelse, og da han aabenbart ikke vilde overgive sig til Sandheden, saa kunde hun ikke længere spille sin Tid paa ham, og han skulde derfor ikke mere komme til hende, før han havde bestemt sig til at omvende sig. Paa Vejen bort fra hende traf han tilfældigt Pater *Savignani*; de to fulgtes nu ad til Paterens Kloster, og Steno gik med ind. Steno var nu nogen Tid alene, medens Pateren gik op paa sit Værelse for at hente en Portion Bøger, hvormed han paany vilde forsøge at gøre Indtryk paa Steno. Men da han kom tilbage med Bøgerne i Hænderne, følte Steno pludselig og saa voldsomt sit Hjerte forvandles af Guds Naade, at han sagde til Pateren, at der ikke mere behøvedes hverken Vidner eller Grunde til at overbevise ham om den Sand-

¹) Ep. de pr. conv. p. 54 s.

hed, som allerede klart var aabenbaret ham af Guds indre Lys¹. Vi er her ved det psykologiske Punkt, ved den snævre Port, hvor ingen mere kan gøre Rede for, hvad der egentlig sker, fordi det er et Følelsesfrembrud, en pludselig Følelse af »Overbevisning«, som afløser den pinefulde Tvivl og derfor føles som en usigelig Lettelse.

Søster Maria fortæller, at baade hun og Signora Lavinia kunde se paa ham, at han nu saa mere glad ud, og selv fortæller han, at hans Venner kunde se ydre Tegn paa den indre Glæde. Han havde vovet Springet efter den stærke Angst, Spændingen var udløst, og han fik Ro i Sindet.

Steno var en Natur, som maatte gøre alting »fuldt og helt og ikke stykkevis og delt«, en Natur som Ibsens Brand. Hele Resten af hans Liv er præget af Uforfærdethed; han drager uden Tøven Konsekvenserne af sin Overbevisning til det yderste. Men naar vi andre skal bedømme dette Trosskifte, maa vi betænke, hvad det paa den Tid betød. Et Trosskifte betød dyb Sorg hos Slægt og Venner, ofte Brud med dem, det betød for Steno, at han udsatte sig for Had og Forfølgelse fra Mennesker, som han kun ønskede at leve i Fred med. Det betød for ham — men det indsaa han først senere — et Brud med den Videnskab, som hidtil havde fyldt hans Liv og hans Tanker.

Selve Gennembruddet skete den 2. November 1667. Den 4. November aflagde han den katolske Trosbekendelse, og efter nogle Ugers Forberedelse afsvor han den 8. December den protestantiske Tro.

Gennembruddet var kommet som en naturlig Afslutning paa en Udvikling, og saa vidt man kan se, fulgte der ingen Reaktion; Tvivlen og Uroen var overstaaet for bestandig. Men det betød ikke, at hans religiøse Udvikling var tilendebragt; der gik endnu en Række Aar, før han fik af-

¹) Manni: Op. cit. p. 80 s.

viklet sin gamle Tilværelse, saa han helt kunde give sig hen til den nye.

Det Spørgsmaal har jævnlig været opkastet, om det skyldtes Stenos Overgang til Katolicismen, at han opgav sine Forskninger. Mange har betragtet det som givet og har beklaget, at Videnskaben derved har lidt et Tab. Man har paa den anden Side fremhævet, at han netop i disse Overgangsaaer lagde Grunden til en helt ny Videnskab, Geologien, og at ogsaa Aarene efter Omvendelsen var rige paa videnskabeligt Arbejde. Katolikkerne nævner ogsaa, at der inden for deres Religion findes utallige Eksempler paa, at Mennesker har forenet præstelig Virksomhed med videnskabelig Forskning.

Spørgsmaalet er imidlertid ikke, om det er muligt at forene disse to Ting, men om det var muligt for Steno. Goethe betegner et Sted sit Forhold til to Kvinder saaledes, at en Tid var den ene som den nedgaaende Sol, og den anden var som den opgaaende Maane, begge lyste de samtidig paa Himmelen; men i Billedet er samtidig Udviklingsretningen angivet. Paa samme Maade med Steno. Hans Udvikling viser, at han vel kunde gaa fra det ene til det andet, men han kunde ikke gaa i Dybden med mere end een Ting ad Gangen. Den videnskabelige Sol kunde vel endnu lyse, endog ret kraftigt, efter Omvendelsen, men den var paa Vej mod sin Nedgang, og Maanen fik mere Magt.

De sidste Solstraaler, der ligesom blander sig med Maanens Skin, er hans Virksomhed som kongelig Anatom i København 1672—74. Hans Tiltrædelsesforelæsning ved Københavns Universitet er i denne Henseende karakteristisk. Han taler om Anatomien, om Menneskelegemets sindrige Indretning, men Videnskaben er ikke mere Selvformaal. »Dette er Anatomiens sande Formaal, at Tilskuerne [til den anatomiske Demonstration] gennem Legemets kunstfærdige Bygning løftes op til at fatte Sjælens

Værdighed og følgelig gennem Legemets og Sjælens Undere lærer at kende og elske Skaberens¹.

For Steno var det ikke muligt i Længden at være baade Videnskabsmand og Kristen. Hans Kristendom var expansiv, den besatte ham efterhaanden. Den var ogsaa en Virkelighed, der ikke blot som Kierkegaards Religion krævede Anerkendelse og Indrømmelse af hans Afstand fra Idealet. Den krævede al hans Kraft sat ind paa egen Fuldkommengørelse og paa at faa andre Mennesker ind paa samme Vej. Det er derfor ingen tilfældig Tilskikkelse, at han i 1675 blev viet til katolsk Præst; det er den foreløbige Afslutning paa en Udvikling, som er begyndt i hans tidlige Ungdom, og som, ganske vist ujævnt, men ustandseligt er fortsat en Snes Aar igennem.

TROEN UNDERBYGGES

Den naturvidenskabelige Linje, som hidtil var fremtraadt skarpt og klart, udviskes, efterhaanden som den religiøse Linje bliver klarere og skarpere, men det Præg, hans Forskning havde sat paa Personligheden, eller maaske Personligheden paa Forskningen, genfinder vi i den Form, som Religionen antager hos ham, og vi kan derigennem erkende Enheden bag de forskellige Udtryksformer.

Vi saa, hvorledes Steno gik frem i sin naturvidenskabelige Forskning. Han dissekerede og iagttog og beskrev, hvad han saa; de teoretiske Betragtninger derimod gav han sig ikke gerne af med. Denne Fremgangsmaade kan naturligvis ikke direkte overføres paa det religiøse, men der er dog i den Metode, han anvender, en Lighed med hans naturvidenskabelige Metode, som falder i Øjnene. Vi kan som Eksempel betragte et lille Skrift, *Scrutinium reformatorum ad demonstrandum reformatores morum in Ecclesia fuisse a Deo, reformatores fidei non fuisse a Deo*, som han udgav i 1677.

¹) Stenoniana Bd. 1. p. 109.

Han siger, at det er ubestrideligt, at der paa Reformationstiden var moralske Vildfarelser i den katolske Kirke, det drejer sig kun om, hvorvidt disse Vildfarelser har angrebet selve Læren. En saadan Undersøgelse kan foretages ad to Veje. Den ene er den, at man kan undersøge Læren nu, paa Reformationstiden og forud derfor, og hvis man finder Overensstemmelse mellem disse tre Tider, er Sagen afgjort. Men det er en meget vidtløftig Fremgangsmaade, som ikke kan gennemføres paa begrænset Plads. Steno indser meget vel, at denne lærde Undersøgelse vil fylde Bøger, og at selve Sagen let vil drukne i det store Stof. Den anden Fremgangsmaade, som han vil anvende, er den, at han vil sammenligne Reformationsforsøgene uden for den katolske Kirke med dem inden for den og dernæst sammenligne dem alle med de Fordringer, som den hellige Skrift og den sunde Fornuft stiller; deraf kan man saa slutte, hvem der har været af Gud. Paa nogle faa Sider foretager han saa denne Undersøgelse. Han opstiller Stoffet efter, hvad han kalder »sin Metode«¹, d. v. s. han deler Siden i to Spalter og opstiller de to Ting, som skal sammenlignes, saa vidt muligt med Anvendelse af de samme Ord, saaledes at man næsten kan foretage en Sammentælling under Siden og overføre Kolonnernes Summer til næste Side. Med andre Ord, han vil gøre det maaleligt, som endnu ikke er det. Han siger:

»Af Historien lærer vi, at der paa den Tid er fremstaaet to Slags Reformatorer i Kirken, af hvilke

den ene paatog sig at reformere Menneskers Liv efter Kirkens Lære og Praksis, nemlig saadanne som: Frans af Paula, Ignatius Loyola, Frans Xavier, Therese, Capucinernes Stifter, Cajetan, Philip af Neri,

den anden paatog sig ganske vist ogsaa at reformere Menneskers Liv, men navnlig Kirkens Lære efter den hellige Skrift, nemlig saadanne som Luther, Calvin, Zwingli, Münzer, Socinus, Armin og mange andre,

¹) Nicolai Stenonis Examen objectionis circa diversas scripturas etc. Hannover, 1678. p. 20.

Peter af Alcantara, Frans af Sales, Carl Borromæus og andre, som af dette Samfund er indsat i Helgenrækken,

og med Hensyn til Fremgangsmaaden staar det fast,

1. at disse var begyndt med en Reformation af deres eget Liv, idet de forandrede det fra et friere til et strengere ved at gøre Bod for det forudgaaende Livs Synder og paalægge sig selv alvorligt at efterligne Kristi Eksempel, ikke blot med Hensyn til hans Bud, men ogsaa med Hensyn til hans Raad om Fattigdom, Lydighed og Kyskhed, hvad ingen af Oldtidens Filosofer har præsteret.

2. at de efter at have forandret deres eget Liv til et strengere ved at gøre Bod for de tidligere Synder har prædiket Bod for andre og Fuldkommenhed i alle Tanker og Ord og Gerninger efter Kristi Eksempel og ivret for Bøn og Sakramenternes hyppige Brug, Faster, Forsagelse og Kærlighedsgerninger, og alt dette uden Beskyttelse af nogen menneskelig Autoritet, men udelukkende ved deres retskafne Liv og virksomme Gerninger under Guds Beskyttelse og Virken.

Men Resultaterne lærer os

om Reformatorerne af Livet,

1. at de har omvendt mange til at følge ikke blot Kristi

1. at de andre ikke har foretaget nogen anden Forandring af deres eget Liv, end for saa vidt de har forandret en strengere Livsform til en friere ved at ophæve Kirketugten og Løfter til Gud om Fattigdom, Lydighed og Kyskhed, og at de ikke har givet nogen anden Forskrift for deres eget Liv, end hvad enhver anden alene ved Filosofiens Forskrifter har præsteret.

2. at de efter at have forandret deres eget Liv til et friere har prædiket en, som de kaldte det, kristelig Frihed for andre, Løfters Tilbagekaldelse, Udryddelse af Vildfarelser i Læren og Sakramenterne, som de foregav, i Overensstemmelse med den hellige Skrift, og det under Fyrsters og mægtiges Beskyttelse.

om Reformatorerne af Læren,

1. at de har bevæget mange til at forlade Kristi Raad, som

Bud, men ogsaa hans Raad, til at iagttage dels almindelige, dels private Faster og anden Dødelse af Kødets, og at de endogsaa har oprettet forskellige Samfund, som lever efter Kristi Raad, i hvilke mange har sat Kronen paa et helligt Liv med en ærefuld Død og blev udmærkede ved mange af de samme Tegn, som ledsagede Apostlene, saadanne som de smaa Brødre, de reformerede Capucinere, Teatinerne, Jesuiterne, Karmeliterne, Peter af Alcantaras Efterfølgere, Oratorianerne, Visitantinderne osv. Derved kom meget nyttigt ind i dette Samfund, f. Eks. offentlige Skoler, som endogsaa roses af Tilhængere af andre Religioner, gode Prædikanter, Broderskaber af læge og gejstlige til stor Opbyggelse osv.

2. at der blandt disse Omvendelser har været mange ret betydningsfulde paa Grund af Overgangen fra et meget slet til et meget fromt Liv, som det med historisk Sikkerhed staar fast om Mennesker, som er omvendt i Indien af Skt. Xavier, i Frankrig af Skt. Frans af Sales, i Italien af Skt. Carl Borromæus, i Spanien af Skt. Peter af Alcantara, for ikke at tale om dem, som er omvendt af de ovenfor nævnte Stiftere af nye Ordener eller Reformatorer af de gamle efter den oprindelige Regel. Saaledes er

de ved højtideligt Løfte har paataget sig, til at nægte Muligheden af at opfylde Guds Bud og til at forsømme Kirkens almindelige Faster og andre Lydighedspligter og anden Dødelse af Kødets, og ligeledes, at de har oprettet forskellige Samfund, som kalder sig apostolske, men i hvilke man dog ingen Kendemærker har set, som var ejendommelige for Apostlene, saadanne er Lutheranerne, Calvinisterne, Zwinglianerne, Anabaptisterne, Socinianerne, Kvækerne osv. De siger ganske vist, at den Renhed i Lære og Sakramenter, som de har indført, er sande Tegn, men da hvert Samfund siger det samme om sig, er det aabenbart, at disse ikke er klare Tegn, men Stridsspørgsmaal.

2. at der blandt disse Omvendelser ikke findes Eksempler paa Omvendelser fra et meget slet til et meget fromt Liv, er intet Under, da alle Omvendelserne har haft en Opløsning af den strengere Regel til Formaal, og saa fjerntliggende har det været, at nogen skulde tænke paa at praktisere Kristi Raad, at de alle har sagt, at det endogsaa var umuligt at opfylde hans Bud. Deraf kommer det, at der fra Luthers Tid til nu ikke har vist sig noget Eksempel paa et apostolsk Liv hverken

der indtil denne Dag Eksempler paa et apostolsk Liv hos Mennesker, som har forladt alt og viet sig til at omvende Syndere til Gud.

3. at Præsteembedets Værdighed er blevet saaledes bevaret, at endog kongelige Familier anser det for en Ære for sig, at der blandt dem findes nogle, som ved at forene den kristelige Fattigdom med Prædiken af Evangeliet har afskaaret sig fra at naa høje Embeder.

4. at de har bevaret Enheden baade i Tro, Sakramenter og Kærlighed, dels indbyrdes, dels med den øvrige Kirke, i hvilken de er opdragede, saa at der for alle er den samme Lære, de samme Sakramenter og fælles Altre, ikke blot i Europa, men ogsaa i Asien, Afrika, Japan og Amerika. Men hvis der undertiden opstaar Spørgsmaal om Stridigheder, som endnu ikke er afgjort af Kirken og har sat Sindet i Bevægelse hos nogle, som endnu er brændende i deres Iver, saa rokkes dog ikke Enheden i de Artikler, som er bestemt af Kirken, og heller ikke Enheden i Tro og Sakramenter.

blandt Reformatorerne eller deres Efterfølgere, baade gejstlige og Lægmand, og der er ikke fundet nogen, om hvis Liv noget er konstateret (hvis man undtager Bekendelsen af Troen), som ikke en Filosof vil kunne præstere.

3. at Præsteembedets Værdighed er blevet i den Grad svækket, at adelige Familier paa mange Steder fra den Tid har anset det for at ligge under deres Stand.

4. at de er forblevet adskilt fra den Kirke, hvori de er opdraget, og fra de Samfund, som er opstaaet paa samme Tid, og som lover en lignende Reformation ud fra det samme Princip, saaledes at den enes Lære modsiger den andens Lære, og at den, som gaar til den enes Alter, ikke mere kan gaa til de andres Altre. Saaledes nærer en Lutheraner umiddelbart Afsky for og er forøvrigt, saa længe han følger Luthers Lære, af sin Samvittighed udelukket fra Nadveren hos Calvinister, Arminianere osv., for ikke at tale om, at der i visse Samfund undertiden disputeres langt skarpere om Trossager, som er afgjort af deres egne Stiftere, end blandt Katolikkerne om Adia-phora.

Endelig fremstiller han paa en trespaltet Side i Midten Evangeliets Krav fra Bjergprædikenen: »Lader saaledes eders Lys skinne for Menneskene, at de maa se eders gode Gerninger og ære eders Fader, som er i Himlene« osv. og Johannes-Evangeliets Krav til Disciplene, at de skal være eet. I Yderspalterne viser han saa, hvorledes Katolikker og Protestanter har gennemført disse Bud. Endelig resumerer han Resultatet af Undersøgelserne saaledes: da alle Reformatorer af Læren modsiger hinanden, og de derfor ikke samtidig kan være af Gud (der som Ophav til Enheden ikke kan modsige sig selv), og da heller ingen af dem har nogen Kendemærker, hverken i deres Liv eller i deres Maade at bevise eller udbrede Læren paa, hvormed en anden kan udelukkes, kan ingen af dem være af Gud. Men hvis Reformatorerne af Læren ikke viser nogen Tegn paa Guds Arm, medens samtidig Reformatorerne af Livet har klare Beviser, som er i Overensstemmelse med Evangeliet, paa Guds Hjælp, saa er det klart, at Reformationen af Livet har været af Gud, men Reformationen af Læren af Mennesker, og følgelig, at alene Menneskenes Sæder har trængt til en Reformation, men ikke Kirkens Lære, og at man derfor bør vende tilbage til den Kirke, som man uden Nødvendighed, efter eget Fordogtbefindende og ved vilkaarligt at følge Kødets Lyst er faldet fra.

Man kan maaske tvistes om, hvor overbevisende denne Undersøgelse er, men det, som i denne Sammenhæng har Interesse, er det energiske Forsøg, Steno her har gjort paa at finde en eksakt Metode til Afgørelse af dette vigtige Problem, som skulde være acceptabel for enhver.

Havde det staaet til Steno, var han sikkert aldrig gaaet videre end til saadanne fundamentale Undersøgelser efter sin Metode. Men baade reformerte og lutherske Teologer faldt over ham, og han maatte i en Række Skrifter forsvare sig til alle Sider. Men selv om han her kommer ind i en regulær Polemik, nævner og citerer han dog ikke mange Teologer. Kun Brødrene *Walenburch* nævner han med

Beundring, og af dem er han aabenbart ogsaa noget paa-virket. Den walenburchske Metode, som han omtaler, gik ud paa at gendrive Modstanderne med deres egne Midler. Det var paa den Tid almindeligt at føre Kirkefædrene som Vidner for de forskellige Opfattelser og navnlig at søge at paavise, at disse havde næret Anskuelse, som snarere svarede til Protestanternes end til Katolikkernes Opfattelse. Brødrene Walenburch tog da bl. a. Kampen op paa den Maade, at de netop hos den Kirkefader, som benyttedes i Angrebet, søgte at paavise en nøje Overensstemmelse med Kirkens Lære. Denne Fremgangsmaades praktiske Karakter og umiddelbare Logik tiltalte Steno, og han praktiserede den ogsaa i et Par smaa Skrifter, som han skrev mod Joh. Sylvius¹.

Leibniz, med hvem han senere kom i Forbindelse, karakteriserer ham som en middelmaadig Teolog (*theologus mediocris*), men i et Brev til Bossuet siger han, at Steno i Kontroversen har vist megen sund Fornuft og meget Maadehold (*beaucoup de jugement et de modération*)². Disse to Udtalelser sammenholdt giver en meget træffende Karakteristik af Steno. Nogen Interesse for Teologien i og for sig sporer vi aldrig. Han sætter sig grundigt ind i den katolske Lære, fordi det var nødvendigt for ham selv og hans Virksomhed, men iøvrigt var hans eneste Interesse det praktiske Arbejde for Kirken. De teologiske Debatter med Modstanderne søger han at løfte op over Pindehuggeriet til en rolig Forhandling om de grundvæsentlige Spørgsmaal; men det lykkes ikke altid rigtigt, han maa gaa i

¹) Epistola Nicolai Stenonis detegens illorum artes, qui suum de interprete S. Scripturæ errorem sanctorum patrum testimonio confirmare nituntur. Firenze, 1675. — Epistola Nicolai Stenonis exponens methodum convincendi acatholicum juxta D. Chrysostomum ex ejusdem hom. 33 in Act. Apost. Firenze, 1675.

²) G. G. Leibnitii Opera omnia. Ed. L. Dutens. T. 1. Genève, 1768. p. 189 (Tentamina Theodiceæ. Pars 1, § 100). — Correspondance de Bossuet. Nouv. éd. Publ. par C. Urbain et E. Levesque. Vol. 2. Par 1909. p. 180 s.

Detaljer, naar Modstanderne gør det, og undertiden lægger han Pennen med et Suk over at skulle spille sin Tid, som var bestemt til andre Formaal, paa disse nytteløse Debatter. Men han tager den op igen, fordi han føler det som sin Pligt ikke paa noget Punkt at lade Kirken i Stikken. Efter at han i et Skrift har forsøgt paa 30 tættrykte Sider at gendrive Modstanderne, udbryder han: »Men man vil maaske spørge, hvoraf det kommer, at man ødsler saa overdaadigt med Tiden, at man ikke bruger den til andet end tomme Stridigheder, som ikke har noget med Virkeligheden at gøre. Hvorfor skal vi disputere med hinanden om, hvorvidt en hvilken som helst troende uden nogen Dommer eller uden at afvente nogen Kirkes Bestemmelse kan og bør dømme om, hvorvidt Afgørelsen er i Overensstemmelse med Loven, paa et Tidspunkt da der ikke mere er nogen Plads for hans Frihed, eftersom han jo allerede har svoret paa sine Læreres Ord eller paa sine Domstoles Afgørelse. Hvorfor overvejer vi ikke snarere Stridens virkelige Omfang og spørger om dette ene — da de forskellige Domstoles Afgørelser jo foreligger — hvorfor man snarere skal sværge paa den augsburgske Bekendelses Ord end paa den katolske Bekendelses Ord eller paa Dordrechter-synodens Ord osv. Her er nemlig Sagens sande Kerne, tillempet efter alles Fatteevne og let at afgøre efter enhver Principper¹. Efter dette Hjertesuk fortsætter han paa andre 35 Sider sit Opgør². Men Udtalelsen er karakteristisk. Han har svært ved at udholde den uendelige

¹) Def. ep. de pr. conv. p. 31.

²) Man sammenligne hermed den Optimisme, han nogle Aar i Forvejen havde lagt for Dagen angaaende saadanne Forhandlinger. Han havde under sit Ophold i Amsterdam i 1670 været noget skuffet over Udbyttet af de mundtlige Forhandlinger med Joh. Sylvius, og han opstillede derfor nogle Principper, som han mente vilde føre til et bedre Resultat: Man skulde først fastslaa, hvad Diskussionen skulde dreje sig om; naar der derefter blev fremført et Argument, skulde det nøje behandles, og det skulde ikke være tilladt at fremkomme med noget nyt Argument, før man var naaet til Enighed om det første (Occasio sermo-

Teoretiseren om Troens Norm, naar man efter hans Mening kan reducere hele Spørgsmaalet til en simpel Formel, som man kun behøver sin almindelige menneskelige Fornuft for at kunne tage Stilling til. Men netop derfor bliver hans to smaa Skrifter *Epistola de propria conversione* og *Scrutinium reformatorum* et Særsyn i Samtidens Teologi ved deres Enkelhed og klare Gennemskuelighed.

Man kunde til sidst stille sig det Spørgsmaal, hvorledes de forskellige Sider af Sjælelivet var afbalanceret hos Steno. Resultaterne af hans Arbejde viser tilstrækkeligt hans Intelligens. Men sammenligner man ham med hans samtidige, *Spinoza*, ser man ogsaa, at medens Spinoza var en Mand, som formaaede at gennemføre en knivskarp logisk Tænken, som hurtigt forlader Jorden og stiger op i Æteren, saa er Stenos Intelligens snarere, hvad man kalder »sund Fornuft«, det vil sige en praktisk Tænkning, som aldrig er Tænkning for dennes egen Skyld, men en metodisk Ordning og logisk Sammenstilling af faktisk foreliggende Stof med et praktisk Formaal. Men hvis man vil sammenligne ham med en Mand som *Holberg*, om hvem man vel ogsaa maa sige, at han repræsenterer den sunde Fornuft, ser man straks Forskellen. Holbergs sunde Fornuft er ofte, hvad man kan kalde »Snusfornuft«, det vil sige en Fornuft, der bedømmer Menneskene og Tilværelsen ud fra Fornuften alene og kun har en Hovedrysten tilovers for Følelsesmotiverne. Hos Steno har der sikkert til al hans Erkendelse knyttet sig stærke Følelser. Dette

num, p. 11). Disse priselige Principper fik han dog ikke Lejlighed til at anvende i mundtlige Forhandlinger, da han snart efter maatte forlade Byen. Men en Dame, som stod ham nær, havde beklaget, at disse Samtaler ikke kunde finde Sted, og Steno havde da lovet at føre skriftlige Forhandlinger med Sylvius; og allerede paa Rejsen til Florens sender han det første Brev, hvori han udtaler et sikkert Haab om, at deres Forhandling nok skal føre til et godt Resultat (*Nicolai Stenonis quondam philosophi ad ecclesiam romanam via, hoc anno Florentia publicata. Ante quinquennium & quod excurrit examinata. Per Johannem Sylvium. Amsterdam, 1677. p. 7).*

viser sig blandt andet deri, at han paa ethvert Tidspunkt af sit Liv gik op i det, han beskæftigede sig med, med hele sin Sjæl, men han formaaede sjældent at udnytte den vundne Erkendelse og drage alle Konsekvenserne deraf. Inden han var saa vidt, havde hans Følelse fæstnet sig ved noget nyt, som tvang hans Erkendelse i en ny Retning. Først efter Omvendelsen fandt hans Følelse et varigt Objekt. Netop paa dette sidste Stadium vil man vel betegne ham som et udpræget Viljesmenneske, et Menneske som vilde eet. Men denne Vilje er snarere en Dragelse. Som han paa ethvert Tidspunkt af sit Liv havde været besat af een Ting, saaledes var han i den sidste Del af sit Liv besat af sin Religion, saaledes at den sugede al hans Livskraft; intet Offer var ham for stort, ja det var maaske ikke Ofre, han kunde simpelthen ikke andet. Det, han kaldte Guds Vilje, og hans egen Vilje var blevet eet.

Bispebreve til Kultusminister J. C. H. Fischer

Meddelte af **Bjørn Kornerup**.

Den Samling Breve, hvoraf den første Afdeling fremlægges her nedenfor, findes i J. C. H. Fischers hidtil utilgængelige Privatarkiv i Rigsarkivet¹. De er skrevet af Danmarks Biskopper 1875—80 — de Aar, da Fischer var Kultusminister —, og de har Karakteren af halvt private, halvt officielle Meddelelser til Orientering for Ministeren ved Afgørelsen af kirkelige Sager, ganske særlig Embedsbesættelser. Undertiden er de fremkommet efter direkte Opfordring fra Fischer om at udtale sig nærmere, undertiden skyldes de Biskoppernes eget Initiativ og er at betragte som supplerende Tillæg af mere fortrolig Natur til deres officielt afgivne Indstillinger og Betænkninger. Det ligger i Sagens Natur, at de derved faar en ikke ringe historisk Interesse. Som Efterskriften i et Privatbrev ofte kan indeholde mere betydningsfulde Ytringer end hele det forudgaaende Brev, saaledes blotter netop disse Breve ikke sjældent de skjulte Traade, der har været de virkeligt bevægende Kræfter i de foreliggende Sager, og hvorom man i de officielle Kilder forgæves vil søge Underretning. De indeholder en stor Mængde Oplysninger om Præster og andre af Samtidens Personligheder, de behandler vidt forskellige Spørgsmaal af kirkelig og kulturel Art, og de giver baade direkte og indirekte gode Bidrag til Forstaaelse

¹) Jeg takker Rigsarkivar Axel Linvald for Tilladelse til at benytte disse Breve, ligesom jeg ogsaa er Departementschef V. Holbøll Tak skyldig for Adgang til Arkivalier i Kirkeministeriets Arkiv, der var af Betydning ved Udarbejdelsen af Kommentaren.

af Brevskrivernes Individualiteter og Standpunkter. Ikke mindst belyser de paa karakteristisk Maade Samspillet mellem det udpræget konservative, strengt højkirkelige Episkopat og en liberalt orienteret Minister, hvis Tiltrædelse man betragtede med ikke alt for venlige Øjne, og af hvem man ikke ventede sig synderligt som Kirkens Styre og Værner.

Johan Christian Henrik Fischer (1814—85)¹ var oprindelig Teolog, havde taget teologisk Attestats 1842 og derpaa virket som Adjunkt i sin Fødeby Slagelse 1844—52. Her underviste han baade i Religion og i Naturfag, men det var de sidstnævnte Discipliner, der saa afgjort havde hans Interesse. Vilhelm Beck, der i disse Aar havde ham til Lærer, og som iøvrigt beklager sig over at have været Genstand for »et voldsomt Had« fra hans Side, fandt hans Religionsundervisning »mærkværdig« — bl. a. skal Fischer have doceret, »at Syndefaldet var Menneskeslægtens Lykke, nemlig Overgangen fra Dyriskhed til Menneskelighed«². Selv følte Fischer sig alt andet end tilfreds med at skulle optræde som Religionslærer. I et ejendommeligt lille Skrift, som han udgav 1851, og som den Gang vakte betydelig Opsigt, »*Astronomien og Skriftens Auctoritet*«, har han udviklet, hvorledes det voldte ham stort Ubehag i een Time at skulle fremstille det gamle bibelsk-ortodokse Verdensbillede efter Balles Lærebog og i den næste den matematiske Geografis Verdensopfattelse. Den idelige Skiften mellem forskelligartede Grundforestillinger fremkaldte en stærk Disharmoni i hans Sind, der i særlig Grad var anlagt for den konsekvente Gennemførelse af klare Principer, og holdt ham længere Tid i en Tilstand af Tvivl og Uvished. Denne svævende Tilstand skærpedes imidlertid til en al-

¹) De bedste Karakteristiker af Fischer findes i H. Wulff, Den danske Rigsdag, 1882, S. 381—5 og i Dansk biografisk Leksikon, udg. af P. Engelstoft, VII, 61—4 (af N. Neergaard). Jvfr. ogsaa L. Koch, En gammel Præsts Erindringer S. 103 f.

²) Vilhelm Beck, Erindringer fra mit Liv, 1901, S. 9—10.

vorlig Krise, da det saa ud til, at han tidligt skulde dø af Brystsyege. De religiøse Problemer fik nu en personlig Farve som aldrig før, men gennem en lidenskabelig Kamp naaede han frem til en urokkelig »Troee paa en personlig Gud og med den paa Sjælens Udødelighed«. I dette Standpunkt fandt han Hvile, og han tog nu fat paa en fornyet kritisk Gennemgang af den overleverede Kirkelære, specielt af dens Verdensopfattelse. Resultatet blev en Forkastelse af væsentlige Dele af denne, saaledes som han har fremstillet det i det ovennævnte Skrift, der efter Datidens Forhold fremsætter meget liberale Anskuelser, og hvori han med knusende Logik vender sig mod det løse og tankemæssigt uholdbare i visse Afsnit baade i H. L. Martensens og H. N. Clausens dogmatiske Værker¹. Ud fra sit eget Livs smertelige Oplevelser fandt han, at en stor Del af den teologiske Bevisførelse var uvederheftig og uskikket til at bringe den Klarhed og Fred, et forpint Menneskehjerte raabte efter².

Omtrent samtidig med at opgive sin Skolegerning traadte Fischer 1852 ind paa den politiske Skueplads, idet han til en Begyndelse valgtes til Folketingsmand (i Slagelsekredsen) med Bondevennernes Støtte. Ikke længe efter fjernede han sig dog fra dette Parti og nærmede sig efterhaanden mere og mere den Frijs-Estrupske Godsejergruppe, medens han især var og blev en aldeles uforsonlig Modstander af de Nationalliberale. Efter at have stemt for den reviderede Grundlov blev Fischer 1866 kongevalgt Landstingsmand. Som saadan byggede han sig en fast

¹) J. C. H. Fischer, anf. Skrift S. 37 ff., 42 ff., 70 ff.

²) Fischer slutter sit Skrift med at sige: »naar man i en dogmatisk Kamp skal fælde sin Modstander, da kan maaskee Sligt [o: nogle ovenfor anførte teologiske Argumenter] tilfredsstille for en Tid; men naar Døden svæver os for Øie, og Alt andet glemmes for den brændende Tørst efter Lys og Klarhed i vort Forhold til Gud, kan Sjælen da finde hvad den søger ved at støtte sig til en Auctoritet, hvis dygtigste Forsvarere saaledes kæmpe med deres egne Tanker? I Sandhed, jeg begriber det ikke!« (anf. Skrift S. 91).

Position op og virkede siden med Iver for Dannelsen af Ministeriet Estrup, hvori han den 11. Juni 1875 blev optaget som Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Det vakte en Del Foruøndring, at Estrup valgte Fischer just til Kirkeminister. Erindringen om hans »naturalistiske« Skrift fra 1851 og Anker mod hans private Liv skabte en Atmosfære af Mistillid om ham, og der var sikkert mere end en, der tænkte som A. F. Krieger, der i den Anledning i sin Dagbog noterede: »Fischer er en egen *Kirke*minister«¹. Navnlig i kirkelige Kredse, ikke mindst hos Episkopatet, saa man med en vis Ængstelse hen til ham. Baade Martensen og Brammer følte sig ilde til Mode ved Tanken om, hvad der muligvis forestod under hans Styre. Saaledes skrev Martensen til Brammer: »at denne Minister skulde have Hjertelag for Kirken, tør desværre neppe forventes efter hans Præcedentser. Dog er hans tidtomtalte naturalistiske Bog vel 20 Aar gammel. Rigtignok har jeg Intet hørt om en Forandring i hans Anskuelse«², men han kunde dog trøste sin Ven med, at Udnævnelsen af Fischer i hvert Tilfælde maatte betragtes som et Fremskridt i Forhold til Mænd som Worsaae og Hall, og at den nye Minister ved personligt Samvær viste sig som en klar og bestemt Personlighed, ligesom han ogsaa var i Besiddelse af stor administrativ Dygtighed³. Fischers Forhold til Martensens kom dog ikke til at forme sig alt for harmonisk. Martensens bekendte Utilfredshed med de parlamentariske

¹) Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848—80, udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, VI, 74—5. Et Par Dage senere tilføjer Krieger (sst.): »Mærkeligt nok har Estrup ikke kjendt Fischer's Udlægning som Barnefader«, jvfr. S. 291.

²) Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, IV, 306—7.

³) Ikke uden Grund hed det ved Fischers Død, at han som Minister havde udfoldet »en Myndighed, som de gamle Autoriteter ikke før havde set Magen til. Adskillige Høje sank og adskillige Dale fyldtes under hans energiske Ledelse« (Politiken 17. September 1885).

Kirkeministre¹ fik ny Næring i de Aar, Fischer var hans Foresatte, og i en Samtale, Biskoppen havde med ham nogle Maaneder efter hans Afgang som Minister, udtalte han med vanlig Aabenhed sin Misfornøjelse »med hans absolutistiske og vilkaarlige Embedsbesættelse; at han ganske havde misforstaaet sin Stilling, idet han havde betragtet sig som en Overbiskop, medens han dog simpelt-hen kun havde været en Statsminister, der burde holde sig til Biskoppernes Indstillinger«. Særlig havde Martensen følt sig pinligt berørt af, at Fischer, omend forgæves, havde søgt at skaffe Georg Brandes Ansættelse ved Universitetet og i det hele, personlig frisindet og tolerant som han var, viste Sympati for Gennembrudsmændene. Martensen fandt, at det var utilbørligt, at en Minister for den Kirke, som Staten var forpligtet at opretholde, vilde støtte Mænd, hvis aandelige Virksomhed havde til Hensigt at svække og nedbryde denne Institution².

Hvorledes Martensens Forhold til Fischer iøvrigt har været i dennes Ministeraar, lader sig ikke belyse ud fra den her meddelte Brevsamling, da denne kun rummer et enkelt (ubetydeligt) Brev fra Sjællands Biskop til Fischer.

¹) Jvfr. min Artikel »En Redegørelse fra Biskop Martensen« i Personalhistorisk Tidsskrift 10. R. IV, 75—81.

²) Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, IV, 309—10. Jvfr. hertil Georg Brandes, Levned II, 191 ff. og A. F. Kriegers Dagbøger VI, 292. — I Martensens Breve til Gude (Ny kgl. Saml., 4°, 3450) vil man oftere støde paa nedsættende Ytringer om Fischer; saaledes taler han 1. Juli 1876 i Anledning af en Omorganisation af Kultusministeriet om, at »Fischer . . . mere og mere synes at udvikle en raa Herskesyge«, og at han ikke kunde tænke sig, »hvorledes et Venstreministerium skulde kunne vise en hensynsløser og plumpere Adfærd«. 25. August 1877 hedder det foranlediget ved hans Skolelovsforslag: »Man kan ikke have Lod eller Deel med ham, men kun detestere ham, saameget mere, som Byen mere og mere fyldes med Rygter, der angribe hans Moralitet. Det er uanstændigt at skulle staae under ham«. Ved hans Afgang ytrer Biskoppen (27. Juli 1880): »Noget Slettere ikke blot i intellectuel, men i moralsk Henseende vil det neppe være muligt at faae«.

Anderledes stiller det sig derimod med Hensyn til Repræsentanterne for Rigets øvrige Episkopat, med hvem han stod i livligt Brevskifte. Som den første i Rækken optræder nedenfor den mangeaarige Biskop over Ribe Stift *Carl Frederik Balslev* (1805—95), den bekendte Forfatter af Forklaringen til Luthers lille Katekismus. Tonen i Balslevs Breve er venlig og tillidsfuld, og det synes i hvert Tilfælde, som om den konservative Ribe-Biskop har følt sig glad ved i sin Minister at kunne finde en Forbunds-fælle over for de politiserende Grundtvigianere blandt Præsteskabet, som han aabenbart har anset for en alvorlig Fare for Kirken¹.

Langt fyldigere og langt vigtigere er Brevvekslingen med Nestoren blandt Datidens Biskopper, *Gerhard Peter Brammer* (1801—84), siden 1845 Biskop over Aarhus Stift². Næst Martensen var han uden Tvivl Landets betydeligste Bispekikkelse, og som organisatorisk Kraft og administrativ Dygtighed synes han at have været Martensens Overmand. Brammer kan næppe kaldes en fremragende Aand, men han var en rigt udrustet Natur, i Besiddelse af en mærkeligt mangesidig Begavelse. Allerede i sin Ungdom havde han følt sig draget mod Virksomhed paa vidt adskilte Felter, hvortil han sikkert havde Anlæg, og Livet igennem forstod han at gøre en betydningsfuld Indsats paa forskelligartede Omraader. Han havde gode videnskabelige Evner³, som Seminarieforstander i Snedsted og

1) Jvfr. nedenfor S. 563, 565, 566, 569.

2) Om Brammer jvfr. »Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv fortalt af ham selv«, udg. af Johs. Kok, 1884, M. Mørk Hansen i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, I, 410—20 og Taler holdte ved Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Jordefærd i Aarhus, Aarhus 1884.

3) Brammers Disputats for den teologiske Licentiatgrad 1829 »De Christianis Sancti Johannis Baptistæ commentationis particula prior« (og Afhandlingens anden Del paa Dansk i Nyt theologisk Bibliothek, udg. af Jens Møller, XX, 1—140) udmærker sig ved en ikke ringe Selvstændighed og ved forsigtig kritisk Holdning. Desværre fik hans Stand-

som Katekisor viste han sig som et afgjort pædagogisk Talent, men ganske særlig udmærkede han sig som biskopelig Administrator, klog og myndig som han paa en Gang var. Dette kommer ogsaa tydeligt til Orde i de her meddelte Breve til Fischer. Som oven for berørt modtog Brammer Efterretningen om Fischers Udnævnelse til Kirkeminister med bange Anelser, men inden lang Tid var gaaet, havde han med større Smidighed end f. Eks. Martensen forstaaet at stille sig i et saa godt Forhold til den nye Minister¹, at denne aabenbart i høj Grad fattede Tillid til hans Personlighed og kun sjældent gik mod hans Indstillinger. Brevene viser ogsaa, at denne Tillid ikke var ubegrundet. Til Trods for, at de er skrevet mellem Brammers 75. og 79. Aar, taler disse talrige, livfulde Epistler deres tydelige Sprog om en Kraft og en Klarhed, som det kun er forundt faa at bevare op under de hvide Haar, og vidner inden for den Begrænsning, der var givet med hans personlige Forudsætninger, om en ikke almindelig Nidkærlighed for Kirkens Vel i det Stift, der var betroet hans Styre. For den, der kender den følgende Tids Udvikling, virker det dog paafaldende at se, hvorledes selv en saa fremragende Repræsentant for Datidens Højgejst-

punkt ikke den Indflydelse paa Udforskningen af den mandæiske Religions Historie, som man kunde have ønsket, og Værdien af hans Indsats paa dette Omraade er først blevet erkendt i den nyeste Tid (jvfr. Svend Aage Pallis, *Essay on Mandaean Bibliography 1560—1930*, 1933, p. 61).

¹) At Martensen har haft en ret tydelig Fornemmelse af, at der var Forskel paa hans og Brammers Forhold til Fischer, fremgaar af en Brevudtalelse som denne: »Brammer skriver mig, at Fischer har tilskrevet ham meget venligt og forbindtligt for at tage Afskeed med ham. Brammer tilføier, at han er sig bevidst at have udtalt sin principielle Modsætning. Spørgsmaalet er, om Fischer har kunnet fornemme og mærke Brodden deri. Det er mig en Beroligelse, at han har fornummet den i mine Erklæringer om de principielle Modsætninger. Forøvrigt har det jo mere og mere vist sig, at Fischer er aldeles principløs, ikke har havt andet Princip end Vilkaarligheden og Magten» (Martensen til Gude 21. August 1880, Ny kgl. Saml., 4°, 3450).

lighed som Brammer nærrede den største Frygt for alt, hvad der smagte af Grundtvigianisme¹. Kirkehistorisk set understreger det den vigtige Kendsgerning, som man undertiden kan synes tilbøjelig til at overse, at endnu paa et saa sent Tidspunkt som mellem 1870 og 1880 var Talsmænd for grundtvigske Kirke- og Skoletanker saa ilde set hos flere af Landets Biskopper, at de af al Magt søgte at holde deres Stifter fri for Folk, der kunde antages at bringe dette »Smitstof«² med sig. Især var Brammer — som han selv skriver³ — »en afgjort Modstander« af Grundtvigianismen, som han bekæmpede baade offentligt i sine Hyrdebreve og underhaanden i sin Administration. Det maa dog vel erindres, at dette Standpunkt, der er saa typisk for den *ældre* Brammer, havde han ikke altid indtaget. Som ung var han netop blevet ført til en positiv Kristendomsopfattelse gennem Læsning af Grundtvigs Skrifter, og i nogle Aar havde han baade personligt og brevligt staaet Grundtvig nær, men fra 1825 havde han under Indtrykket af Kirkekampen og som Følge af personlige Uoverensstemmelser fjernet sig fra ham og blev nu for Resten af sit Liv Mynsters beundrende og trofaste Tilhænger⁴.

I deres Bestræbelser for at holde Grundtvigianismen tilbage kunde baade Brammer og Balslev som Regel regne paa Støtte hos deres politiske Meningsfælle, Ministeren. Særlig fandt de vistnok villigt Ørenlyd hos ham i de Tilfælde, hvor de kunde pege paa, at der bestod en nær Forbindelse mellem grundtvigsk Tankegang og politisk Liberalisme. Da Fischer tilmed altid behandlede disse Biskopper baade med personlig Hensynsfuldhed og embedsmæssig

1) Jvfr. saaledes nedenfor S. 580, 598, 609, 619, 632.

2) Brammers Udtryk, jvfr. S. 626.

3) Jvfr. S. 582.

4) Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv, udg. af Johs. Kok, S. 106 f., 153 f., 185 f., 192. Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, I, 415 ff.; III, 612 ff.

Loyalitet, er der ingen Grund til at betvivle Oprigtigheden i de Kondolenceskrivelser, de tilskrev Ministeren i 1880, da hans politiske Forhandlinger med Dele af Oppositionen i Forbindelse med Angreb paa hans Privatliv medførte hans Afgang den 24. August.

De neden for gengivne Breve er meddelt ord- og bogstavret, kun er Tegnsætningen hist og her lempet efter moderne Regler, og vitterlige Forskrivninger etc. stiltiende blevet rettede. De vidtløftige Titulaturer underst paa Brevene er i Almindelighed udeladt, og Dateringssted og -dag er altid flyttet op i Begyndelsen af Brevene. I vedføjede Noter er der i al Knaphed søgt tilvejebragt de fornødne Oplysninger om de i Teksten omtalte Personer og saglige Forhold. Kun undtagelsesvis er denne Kommentar uddvidet ud over det nødvendige. Hvor der meddeles Oplysninger efter almindelig tilgængelige Kilder, Præstehistorier etc., er det ikke anset for paakrævet at give Kildehenvisninger.

A.

BREVE FRA BISKOP CARL FREDERIK BALSLEV, NR. 1—11.

1.

Ribe Bispegaard 19 Juni 1877.

Jeg beder Deres Excellence tilgive, at jeg henvender disse Linier til Dem for at lægge et godt Ord ind for en af mine Præster. Pastor Knækenborg i Kollerup¹ kom for nogen Tid siden hjem fra Kjøbenhavn, hvor han havde fremstillet sig for Deres Excellence. Han var meget modfalden; han meente, at han efter Deres Udtalelser maatte opgive Haabet om at blive befordret. Det gjorde mig

¹) Georg Severin Knækenborg (1823—91), 1860 Sognepræst i Kollerup-Vindelev, 1880 forflyttet til Slangstrup-Uvelse.

meget ondt for ham. Han har i de senere Aar meget ofte ansøgt om Befordring baade for at opnaae bedre Indtægter og for at komme bort fra en meget ringe og usund Præstegaard. Jeg troer, at han fortjener at blive befordret. Han er en brav Mand, dygtig og samvittighedsfuld i sin Embedsgjerning. Han er endnu kun i sit 54de Aar, og vil vistnok endnu i mange Aar kunne virke med Liv og Kraft, dersom han maatte blive befordret, hvorimod det vilde virke nedtrykkende paa ham, dersom han skulde opgive Haabet om Forflyttelse fra Kollerup, hvor han nu har været paa 17de Aar. Jeg haaber, at det ikke vil være ham til Skade med Hensyn til Befordring, at han for endeel Aar siden har som Rigsdagsmand¹ været noget vild. Han er i denne Henseende bleven en Anden; han befatter sig ikke med Politik, men passer sit Embede. Han søger nu Finderup. Der er ingen af Ansøgerne her fra Stiftet om dette Embede, som jeg vilde foretrække for ham. Men dersom han ikke kan opnaae dette Embede, tør jeg dog maaskee haabe, at han ved en anden Leilighed kan komme i Betragtning.

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

2.

Ribe Bispegaard 12 Sept. 1877.

Da jeg forleden havde den Ære at tale med Deres Excellence, tillod jeg mig angaaende Besættelsen af det ledige Bredsten Sognekalde at yttre, at jeg vilde ansee det ønskeligt, at der kom en dygtig og besindig Mand, der ikke var Grundtvigianer, og at jeg ikke kunde være enig med Provst Vahl², der mener, at der helst maatte ansættes en moderat

¹) Knæckenborg var 23. Juni 1866 blevet valgt til Medlem af Landstinget for 10. Kreds (Vejle og Skanderborg Amter) og havde stemt mod den reviderede Grundlov s. A.

²) Provst i Nørvang-Tørrild Herreder, Sognepræst i Øster Snede Jens Vahl (1828—98), siden i Nørre Vedby-Nørre Alslev.

Grundtvigianer, idet han antager, at en saadan kunde bringe Sognebaandsløserne tilbage og samle Menigheden om sig. Som en saadan har Provst Vahl for mig og maaskee ogsaa for Deres Excellence nævnt Pastor Dalsgaard i Ringgive¹. Dersom Tiden havde tilladt det, vilde jeg have udtalt mig nærmere om denne Sag, og navnlig bemærket, at den største Deel af Menigheden, der har sluttet sig til Sognepræsten, neppe vilde være tilfreds med at faae en Grundtvigianer til Præst, og at en saadan Præst derfor snarere vilde volde mere Forvirring end samle Menigheden. Jeg tillader mig at vedlægge et Brev, som jeg igaar modtog fra Stiftsprovst Sørensen². Om han end, som jeg troer, fremstiller Forholdene i Bredsten lidt bedre end de i Virkeligheden ere, saa har dog hans Brev bestyrket mig i min Overbeviisning, at det ikke vilde være heldigt, at der blev ansat en Grundtvigianer i Bredsten. Navnlig vilde Dalsgaard — og det tillige af andre Grunde — efter min Mening slet ikke være den rette Mand der. Jeg vil haabe, at det maa lykkes Deres Excellence at finde den rette Mand³.

Maa jeg ved denne Leilighed endnu besvære Deres Excellence med nogle Linier om en anden Sag. Iblandt Ansøgerne om Ørsted Sognekald i Aarhus Stift er Pastor Molbech i Hee⁴. Han har i de sidste Aar flere Gange ansøgt om Befordring, og baade Provsten og jeg har altid anbefalet ham godt. Da han nu gaaer i sit 62de Aar, og vel neppe oftere vil vove at fremkomme med Ansøgning om Befordring, vil jeg tillade mig at henlede Deres Excellen-

¹) Jens Nikolaj Leth Dalsgaard (1825—1904), Sognepræst i Ringgive-Give 1872—79, siden i Ødum-Hadbjerg.

²) Den fra Bredsten til Stiftsprovstiet i Aarhus 1877 forflyttede Hans Sørensen (1831—1903). Det paaberaabte Brev ikke vedlagt.

³) Til Sognepræst i Bredsten udnævntes 19. Oktober 1877 Georg Ernst Becker (1833—99), siden i Greis-Sindbjerg.

⁴) Johannes Carl Hieronymus Molbech (1816—1900), Sognepræst i Hee 1868—95. Til Sognepræst i Ørsted udnævntes 22. September 1877 Johan Frederik Langballe (1822—99).

ces Opmærksomhed paa ham, og bede om, at han, om det er muligt, maa komme i Betragtning til Ørsted. Han har for ikke længe siden fremstillet sig for Deres Excellence, og jeg antager, at De har faaet et godt Indtryk af hans Person. Han er baade meget legemlig stærk og meget aandsfrisk, saa at hans Alder ikke synes mig at kunne være til Hinder for hans Befordring. Han er en meget agtværdig og agtet Mand, han er en streng loyal Undersaat, er ikke Grundtvigianer, han er en dygtig og samvittighedsfuld Præst, vel begavet som Prædikant. Hertil kommer, at hans oeconomiske Stilling er temmelig uheldig. Han har 2 Sønner, af hvilke den ene er Idiot, og den anden ikke meget langt fra at være det, saa at de begge volde ham store Bekostninger. Han har ingen Formue, men tvertimod en ikke ubetydelig Gjæld.

Idet jeg beder Deres Excellence tilgive, at jeg har besværet Dem med denne lange Skrivelse, tegner jeg mig med megen Høiagtelse allerærbødigst

C. F. Balslev.

3.

Ribe 7 October 1877.

Maa jeg tillade mig endnu engang at besvære Deres Excellence med et Par Linier angaaende Besættelsen af Bredsten Sognekald? Fra Sveistrup¹⁾, som den største Deel af Menigheden havde forenet sig om at ansøge om at faae til Præst, er ingen Ansøgning indkommen hertil. Det er muligt, at han, der i sine yngre Dage har været Præst i Nabosognet Nørup, og fra den Tid er bekjendt i Bredsten, kunde ved sin Begavelse, sin Mildhed og sit vindende Væsen have samlet Menigheden. Af de 5 Ansøgninger om Bredsten, som jeg har indsendt, er der een, som jeg vil tillade mig at henlede Deres Excellences særdeles Opmærk-

¹⁾ Den bekendte Patriot og grundtvigsk paavirkede Kirkemand Hans Kristian Janus Nikolaj Balthasar Krarup Sveistrup (1815—93), Sognepræst i Vejen-Læborg siden 1870, der havde været Sognepræst i Nørup-Randbøl 1840—61.

somhed paa. Det er Ansøgningen fra Becker i Nørup, der efter min Overbeviisning er den rette Mand til Bredsten. Han er hverken Grundtvigianer eller Venstremand, befatter sig slet ikke med Politik, men lever for sit Embede. Han er en dygtig og virksom Præst, og dertil en besindig og mild Mand. Jeg troer ogsaa, at man i Bredsten vilde komme ham imøde med Tillid. Jeg maa endnu tillade mig at nævne een Grund, hvorfor det er mig meget om at gjøre at faae Becker til Bredsten. Han er vel skikket til at overtage det ledige Provsteembede, og han er den eneste Præst i Provstiet, som er ret skikket dertil. Som Sognepræst i Nørup og Randbøl, hvor der er en Befolkning af henved 3000 Mennesker spredt paa $2\frac{1}{4}$ Quadratiil, vilde han dog ikke tillige kunne bestride Provsteembedet, men i Bredsten vilde han faae god Tid til ogsaa at være Provst¹. Jeg anbefaler nu Sagen til Deres Excellences gode Omsorg.

Afskriften af Brestenboernes Ansøgning om Sveistrup, som Deres Excellence var saa god at tilstille mig, sender jeg hermed tilbage.

Med største Høiagtelse allerærbødigst

C. F. Balslev.

4.

Ribe Bispegaard 3 Maris 1878.

Da jeg antager, at Deres Excellence vil søge ved Finantslovens 3die Behandling at faae gjenindsat de 20000 Kroner til en Bolig for den residerende Capellan i Sønder-Omme, vil jeg tillade mig at meddele nogle Oplysninger, som jeg har modtaget fra den residerende Capellan Riemann², og som maaskee kunne have Interesse for Deres Excellence ved Sagens Behandling. Pastor Riemann meddeler, at der paa et bekvemt Sted i Nærheden af den ene af Kirkerne

¹) Jvfr. ovenfor S. 564. Becker udnævntes 26. November 1877 til Provst for Nørvang-Tørrild Herreder.

²) Peter Jerndorf Storm Riemann (1848—1928), resid. Kapellan i Sønder Omme-Houen 1877—80, siden Sognepræst i Fakse.

er et Huus med Jordlod at faae tilkjøbs. Jordlodden, der har $1\frac{1}{2}$ Skp. Hartkorn, er omtrent 28 Td. Land, for den største Deel opdyrket, hvorpaa Eieren holder 3 Køer og nogle Faar. Paa Jordlodden staaer en Bygning, hvoraf 7 Fag, der nu er Beboelsesleilighed, er godt og solidt bygget, og kan omdannes til Udhuus; det nuværende Udhuus er gammelt og kassabelt. Denne Eiendom kan faaes tilkjøbs for 4500 Kroner. Tilgrændsende Jord kan faaes tilkjøbs, og Pastor Riemann antager, at naar der blev tilkjøbt Jord for omtrent 4000 Kr., kunde der holdes 2 »smaa« Heste og 2—3 Køer foruden nogle faa Faar. Der maatte opføres et nyt Stuehuus. Pastor Riemann mener, at Opførelsen af dette og Omdannelse af den Bygning, der beholdes, samt Tilbygning af et Tørvehuus vilde kunne udføres for 7000 Kr. Jeg antager dog, at dette er for lavt beregnet, og at der snarere vilde medgaae 8—9000 Kr., saa at den hele Sum, der vilde behøves for at skaffe Præsten en passende tarvelig Bolig og en nogenlunde tilstrækkelig Jordlod, vilde løbe op til omtrent 17000 Kroner. Om nu den af Pastor Riemann paapegede Eiendom bør indkjøbes, eller om der kan findes en mere passende, vil jo beroe paa nærmere Undersøgelse; men man kan vistnok antage, at det Fornødne ikke kan tilveiebringes for mindre end omtrent 17000 Kroner. At Præsten faaer saamegen Jord, at han foruden 2—3 Køer kan holde 2 Heste, anseer jeg for aldeles nødvendigt, da han har 2 Kirker, der ligge temmelig langt fra hinanden, og da det District, der ligger til Kirkerne, har en stor Udstrækning. Hidtil have de af Beboerne, der holde Heste, velvilligen befordret Præsten uden Betaling om Søndagen til Kirkerne og flere Gange om Søgnedagene til Embedsforretninger; men dette kan jo ikke blive ved. — Den hele Sum, der behøves for at skaffe Præsten Bolig og Jordlod — mindst 17000 Kr. — skulde gjerne udredes af Statskassen. Embedet er saaringe lønnet, at det ikke vel kan overtage nogen Deel af Summen til Forrentning og Afdrag. Man kan ikke gjøre

Regning paa, at der vil blive noget Indtægts-Overskud af den lille og ringe Avling. En Hedebonde, der selv gjør Arbeidet, kan have sit tarvelige Udkomme deraf; men for Præsten ville Udgifterne til Folkehold, Renter af Drifts-capital m. m. sluge Indtægterne.

Idet jeg anbefaler Sagen til Deres Excellences gode Om-sorg, skal jeg tillade mig at tilføie, at Præsten skriver, at Befolkningen ofte udtaler sin Glæde over de nye Kirker¹, som de søge meget flittigen, og at han selv er glad ved sin Virksomhed i Menigheden, men at han meget længes efter en Bolig, da han hidtil boer saa indskrænket, at et og samme Rum er Dagligstue, Spisestue, Sovekammer, Børnekammer og Studerekammer².

Med største Høiagtelse Deres Excellences allerærbø-digste

C. F. Balslev.

5.

Ribe Bispegaard 28 Sept. 1878.

Deres Excellence ønsker nærmere Oplysning om Pastor Storch i Aadum³, som er iblandt Ansøgerne om Aale og Tørring Sognekald. Han er ikke Grundtvigianer, er over-hovedet ikke Partimand, befatter sig heller ikke med Politik, men passer sit Embede med Troskab. Han ud-fylder meget godt sin Plads som Landsbypræst, er meget yndet af sin Menighed og vel anset blandt sine Embeds-brødre. Jeg har 2 Gange hørt ham prædike, og jeg har

¹) De nyopførte Filialkirker i Filskov og Blaaehøj indviedes 14. Ok-tober 1877. Det residerende Kapellani i Sønder Omme-Houen, hvor-under de lige nævnte Filialkirker hørte, var oprettet ved kgl. Resolu-tion af 10. September 1877.

²) Paa Finansloven for 1878—79 § 21, II, 8 findes opført et Beløb paa Kr. 10.000 til Tilvejebringelse og Indretning af en Præstegaard for den residerende Kapellan for Sønder Omme-Houen.

³) Christian Ferdinand Storch (1839—1912), Sognepræst i Aadum 1874, forflyttedes 4. Oktober 1878 til Aale-Tørring, siden i Gjerslev.

begge Gange været meget vel tilfreds med hans Prædiken. Jeg regner ham blandt de bedre og dygtigere Præster.

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

6.

Ribe Bispegaard 16 December 1878.

Jeg kan ikke nægte, at jeg ikke blev glad ved Udsigten til at faae Nygaard¹ til Præst i Aadum, baade fordi der allerede er flere grundtvigianske Præster paa den Egn, og fordi jeg ikke troer, at der er Sympathi for Grundtvigianismen i Aadum. Men modsætte mig hans Ansættelse i Aadum tør jeg dog ikke. Jeg troer ikke, at jeg bør lægge Noget i Veien for Nygaard, der vel er Grundtvigianer og noget exalteret, men forøvrigt skal være en brav og velbegavet Mand. Et Sted skal han dog anbringes, og det er maaskee heldigere, at han kommer til den i kirkelig Henseende rolige og sindige Befolkning i Aadum, end at han kommer til et Sted, hvor der er mere Bevægelse. Kommer han til Aadum, skal jeg tage velvilligt imod ham, og jeg vil være glad ved, at han — hvad jeg antager — ikke hører til de politiske Grundtvigianere, af hvilke vi desværre har nogle blandt Præsterne her i Stiftet.

Jeg veed ikke, om jeg tør benytte Leiligheden til at lægge et godt Ord ind for Bech i Lem², der er en af de dygtigere Grundtvigianere. Han søger Kværndrup.

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

¹) Den bekendte grundtvigske Kirkemand og Forfatter Lavrids Ludvig Gundelak Nyegaard (1849—1916), personel Medhjælper hos Valgmenighedspræsten i Ryslinge Vilhelm Birkedal og dennes Svigersøn, blev 23. December 1878 Sognepræst i Aadum, siden i Gimlinge.

²) Peter Henrich Bech (1822—87), Udgiveren af Gunni Buscks Brevveksling, Sognepræst i Lemb-Ølstrup 1865, fik ikke Kværndrup, men forflyttedes 9. Marts 1880 til Tranebjerg.

7.

Ribe Bispegaard 30 Mai 1879.

Jeg tillader mig at bringe Deres Excellence min Tak for Deres Brev og for Deres Omsorg for Nordby Menighed paa Fanø. Det glæder mig at Trojels¹ Ansøgning kom tidsnok til at blive taget i Betragtning. Han vil vistnok godt kunne gjøre fyldest der. Jeg maa ogsaa bringe min Tak, fordi De har tænkt paa Dalsgaard i Ringgive².

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

8.

Ribe 15 Januar 1880.

Jeg takker Deres Excellence for Meddelelsen om Gaverslund. Det glæder mig, at Provst Assens fik dette Embede³, og det glæder mig endnu mere, at Capellan Kemp⁴ ikke fik det. Jeg har nemlig mange Erfaringer — ogsaa nylig fra Farup⁵ — om, hvorledes det gaaer til med Andragender og Deputationer om at faae en bestemt Mand til Præst, hvorledes det Meste er Humbug; og det glæder mig derfor, naar jeg seer, at Ministeriet ikke reflecterer paa saadanne Andragender og Deputationer. Et Par Mand i Sognet paatager sig at skaffe Menigheden en Præst, Menigheden skal jo raade (som en Mand fra Farup sagde: »jeg

¹) Poul Ludvig Trojel (1846—1924), personel Kapellan i Lønborg-Egvad 1875, blev 10. Juni 1879 Sognepræst i Nordby paa Fanø, siden i Skivholme-Skovby.

²) Jvfr. S. 564.

³) Mikael Rodevald Gjørup Assens (1824—1911), Provst, Sognepræst i Jerne-Skads 1858, blev 12. Januar 1880 Sognepræst i Gauerlund.

⁴) Formentlig Axel Gudmund Kemp (1844—1924), der 1. April 1880 blev Provst Assens' Eftermand i Jerne-Skads, siden Stiftsprovst og Sognepræst i Nykøbing F.-Systofte.

⁵) Til Sognepræst i Farup var 21. November 1879 blevet kaldet den i Sognet fødte Niels Carl Christian Tranberg (1843—1912), siden i Baarse-Beldringe.

skulde da ikke troe, at Ministeren vil paatvinge os en Præst⁴⁾. Man finder let en ung Mand, som vil søge Embedet, han fremstilles saa i et Andragende som den eneste, der passer for Menigheden, og der er Intet lettere end at faae Underskrifter. Deputationen generer sig ikke for at fremstille Forholdene i Sognet i et falsk Lys eller at sværte andre Ansøgere for Deres Excellence, saaledes som jeg seer, at Deputationen fra Gaverslund har forsøgt med Provst Assens. — Hvad forøvrigt Capellan Kemp angaaer, da er han en brav ung Mand, som vil blive en dygtig Præst, naar han faaer noget mere Modenhed, og faaer aflagt noget af sin ungdommelige Selvtillid. Jeg kunde nok ønske ham ansat her i Stiftet i et af de besværlige Embeder ude paa Heden.

Deres Excellence spørger mig, om jeg troer, at Pastor Dall i Fredericia vilde være Forholdene i Ousted, Allerslev og Ledreborg voxen. Jeg troer det neppe. Han er en ret kundskabsriig Mand med ikke liden aandelig Dygtighed. Han tager det alvorligt med sit Embede, holder Bibel-læsning og søger at virke godt i flere Retninger. Da jeg i afvigte November visiterede hos ham, holdt han en god Prædiken. Men han har ikke et tiltalende Væsen eller en vindende Personlighed, er temmelig stiv og paastaaelig; i Samtale hører han helst sig selv tale, agter neppe paa Andres Yttringer, men bliver ved Sit. Han er i Fredericia bleven noget overanstrengt, er nervøs, kan ikke godt tage med Rolighed paa en noget vanskelig Sag. Han søger for Tiden 2 andre Embeder: Slemminge og Fjelde paa Laaland og Tingsted paa Falster. Han vilde vist passe bedre paa et af disse Steder end i Ousted¹.

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

¹⁾ Frederik Julius Dall (1824—1918), Sognepræst ved Fredericia Trinitatis Kirke-Vejlby 1872, blev 27. Januar 1880 Sognepræst i Slemminge-Fjelde; til Sognepræst i Ousted, Allerslev og Ledreborg kaldtes 6. Februar 1880 Zacharias Alfred Victor Redøhl (1849—1931).

9.

Ribe d. 25 Marts 1880.

Deres Excellence ville modtage min Tak for Pastor Bechs Befordring og for Deres Brev af 10de d. M., som gav mig Meddelelse herom. Bech vil nok udfylde sin Plads i Tranebjerg, og forstaae at tage Forholdene paa den rette Maade¹. Men Deres Excellence slipper ikke for mit Overhæng. Denne Gang vil jeg gjerne tillade mig at lægge et godt Ord ind for Pastor Worsøe i Stadil². Han er en hæderlig og dygtig Mand, velbegavet, en vindende Personlighed, er i høi Grad afholdt af sin Menighed. Han er vel i sit 62de Aar, men Alderen har ikke svækket ham. Han har et Par Gange været paa Sindssygeanstalten paa Bidstrup, men jeg troer ikke, at dette bør være til Hinder for hans Befordring. Han har disse Gange været nedtrykt af en dyb Melancholi, men han har hver Gang fuldkomment gjenvundet sit Helbred, og er bleven glad og livlig og virksom som tidligere. Han søger Torkildstrup og Lillebrænde Sognekald paa Følster, der er Nabokald til Gunslev, hvor hans Broder er Præst. Det er vist sidste Gang han ansøger om Befordring. Jeg beder Deres Excellence tilgive, at min Interesse for Worsøe har bragt mig til at besvære Dem med denne Henvendelse.

Jeg har endnu en Tak at bringe Deres Excellence, fordi De har tildelt min Svingersøn Wied i Knebel³ i Aarhus Stift 300 Kroner af de 25000 Kroner⁴. Dette Tilskud kom paa et godt Sted, da han sidder temmelig trykket. Jeg

¹) Jvfr. S. 569.

²) Søren Laurits Hans Christian Emil Worsøe (1818—91), fra 1869 Sognepræst i Stadil og Tim, fik ikke Torkildstrup; 1889 maatte han søge sin Afsked fra Stadil og døde paa St. Hans Hospital.

³) Rasmus Jens Georg Carl Wied (1843—1909), fra 1877 Sognepræst i Knebel-Roelse, siden i Humble; gift 1873 med Sofie Frederikke Balslev (1841—1923), Datter af Biskop C. F. Balslev.

⁴) Af de paa Finansloven for 1879—80 § 21 II under Nr. 3 omhandlede Midler, der ved Afgang i de større Præstekalds Indtægter midlertidigt var inddragne blandt Stiftsmidlerne.

tillader mig at anbefale denne dygtige unge Mand til Deres Bevaagenhed.

Deres Excellences allerærbødigste

C. F. Balslev.

10.

Ribe 28 Juni 1880.

Deres Excellence ville modtage min Tak for Deres Brev af 26de om Pastor Bech. Det er mig en Tilfredsstillelse, at det har viist sig, at min Anbefaling har været vel grundet. Det er mig en Samvittighedssag ikke at sige mere om mine Præster end jeg kan staae ved; men det er mig ikke let at kjende dem alle saa godt som jeg kunde ønske, baade fordi de ofte skifte, og fordi der, paa Grund af at Ribe ligger i en Udkant af det store Stift, er Mange, som jeg aldrig seer uden naar jeg kommer til dem. Jeg har nylig meget stærkt anbefalet en ung Præst, den hidtilværende Capellan i Gaverslund og Vindinge Hagemann¹, som søger Vindinge Sognekald. Jeg har heller ikke om ham sagt mere end jeg kan staae ved. Det vilde meget glæde mig og Menigheden, om vi kunde beholde ham i Vindinge.

Med største Høiagtelse Deres Excellences ærbødigste

C. F. Balslev.

11.

Ribe 18 Aug. 1880.

Deres Excellence ville modtage min hjertelige Tak for de venlige Ord i Deres Brev af 12te d. M., saavel som for de mange Beviser, De har givet mig paa Deres Velvillie imod mig og paa Deres Interesse for mit Stifts kirkelige

¹) Hans Andreas Kristian Hagemann (1850—1907) blev 8. Juli 1880 Sognepræst i Vinding, siden ved St. Peders Kirke i Slagelse.

Forhold. Jeg beder Dem at bevare denne Velvillie og denne Interesse, ogsaa naar vi ikke mere skulle staae i Embedsforhold til hinanden.

Med megen Høiagtelse Deres Excellences allerærbødige

C. F. Balslev.

B.

BREVE FRA BISKOP GERHARD PETER BRAMMER, NR. 1—50.

1.

Aarhus Bispegaard den 23de Febr. 1876.

Deres Excellence!

For det gunstige og frugtbringende Hensyn, som Deres Excellence har værdiget mine Yttringer om Nogle af Stiftets Geistlige, hvem jeg af Ministeriet ønskede indstillede til at blive hædrede med Ridderkorset¹, skulde jeg tidligere have udtalt min Taknemmelighed saavel som for det Brev af 4de d. M., hvorved De hædrede og glædede mig, idet De underrettede mig om Udnævnelserne, dersom jeg ikke havde haabet tidligere, end det har viist sig muligt, at kunne nogenlunde tilfredsstillende besvare Slutningen af Brevet. Dette endte nemlig — som Ministeren vil erindre — med en imødekommende Yttring angaaende Kirkeforholdene i Aarhus.

Da en Majoritet i en Borgerforsamling i Aaret 1862 bevirkede, hvad jeg forgjæves stræbte at forebygge, at

¹) Under 28. Januar 1876 var følgende Gejstlige i Aarhus Stift blevet udnævnt til Riddere af Dannebrog: Sognepræst i Gosmer-Halling, Provst Hellen Theodor Mygind (1805—91), Sognepræst i Søften-Folby, Provst Hans Frederik Fædder Kieler (1808—84), Sognepræst ved Frue Kirke i Aarhus F. E. Seidelin (se S. 579) og Sognepræst i Tyrsted-Uth Jens Christian Schmidt (1803—93).

det ordinerede Kateketembede blev nedlagt i Aarhus¹, forudsagde jeg, at Følgen vilde blive, at der om ikke mange Aar vilde indtræde en følelig Mangel paa Præster i Byen. Nu er den ved Stiftsprovst Boesens² Sygdom og Udenlandsreise indtraadt, om end ikke i den Grad, som man af overdrevne, tildeels anonyme, mod Byens Præster ubillige, uden Tvivl i grundtvigiansk Retning sigtende Beklagelser kunde antage. Faar jeg den Ære engang iaar at tale med min høitagede Minister, skal jeg herom nærmere forklare mig. Kun være det mig tilladt her endnu at bemærke, at de kirkelige Forretninger i Byen have deres anordningsmæssige Gang ogsaa under Boesens Fraværelse, og at den virkelige Kirkenød (o: den dybere Trang til præstelig Paavirkning) trænger langt mere til et Kapel i Forstaden (Frederiksberg)³ som Sct. Stefans Kirke og en særegen, blandt Arbejderne boende Præst, end til to residerende Kapellaner ved Domkirken. Jo høiere og herligere denne bliver opbygget udvendig, jo færre ville Folkene i fattige Klæder blive, som vove sig ind i den for at søge Opbyggelse.

Det nærmest foreliggende Spørgsmaal om Præsteembederne i Aarhus maa jo være, om, naar og hvorvidt Stiftsprovst Boesen igjen kan tiltræde sit Embede, og Spørgsmaalets Besvarelse maa jo være afhængig af hans Helbredstilstand. Efter direkte og indirekte at have bestræbt mig for at faa paalidelig Underretning om denne har han

¹) Efter at en Forsamling paa et Raadstuemøde i Aarhus 29. September 1862 af Byens stemmeberettigede Borgere med stor Stemmerfled havde udtalt sig for Nedlæggelsen af Embedet som ordineret Kateket, bifaldtes dette ved kgl. Resolution af 18. November s. A. (Kultusministeriet, 2. Ekspeditionskontor, Brevbog 1862 Nr. 3035—6).

²) Emil Ferdinand Boesen (1812—81), Stiftsprovst og Sognepræst ved Domkirken i Aarhus 1863—77.

³) Spørgsmaalet om en til Nutidens Behov mere svarende Forsyning af Aarhus By med Kirker laa Brammer stærkt paa Sinde. Planerne om at rejse en Kirke paa Frederiksberg kom dog først til Udførelse efter hans Afgang som Biskop, idet den her opførte Kirke, St. Pauls Kirke, indviedes 6. Februar 1887.

nu tilstillet mig en Erklæring fra sin Læge i Meran Dr. Pischer, som giver godt Haab om, at han, naar hans Helbred fremdeles styrkes i Foraarsmaanederne ved Ophold i Sydeuropa, vil kunne i Sommer overtage sig Embedet. I Henhold til denne Lægeattest, som indeholder nogle ubestemte Udtryk om en Øiensvaghed, hvoraf Stiftsprovsten for Tiden lider, kommer han til at ansøge det høie Ministerium om en Forlængelse af sin Permission — indtil første Juli — formoder jeg¹. Dette Andragende kan jeg selvfølgelig ikke Andet end anbefale. Selv synes han at føle sig sikker paa fuldkommen at komme til Kræfter. Jeg frygter rigtignok, at det er en Selvskuffelse. Før hans Hjemkomst antager jeg ikke, at det behøver at komme under Overveielse, om han — forudsat, at han ei magter Embedet uden Bistand, — bør indgive Ansøgning om Afsked i Naade med Pension eller om at maatte antage en personel Kapellan. Til at besørge de præstelige Forretninger for ham inden hans Hjemkomst (og maaskee i de første Maaneder som deeltagende i dem) haaber jeg, at vi nu om en Maanedstid kunne faa en paalidelig Mand, nemlig Kapellan Balslev fra Brændekilde². Vel er han forpligtet til at besørge det derværende Præsteembede, indtil Pastor Fritz's Eftermand er udnævnt og kan tiltræde det, men ved Kultusministeriets gunstige og formaaende Bistand kan det forhaabenlig udvirkes, at det tilstedes ham at komme tidligere hertil. Kan det ikke skee førend efter Paaske, skulle vi med Guds Hjælp endda nok faa Kirkegjerningen besørget. Jeg har overdraget Sognepræsten for Veilby, der bor i Aarhus, Borch³, at forberede

¹) Den Stiftsprovst Boesen meddelte Permission blev forlænget til 30. Juni 1876 (Kultusministeriet, 1. Departements Brevbog 1876 Nr. 1169—71).

²) Lauritz Nicolai Balslev (1845—1923), siden Biskop over Fyens Stift, var siden 1. November 1875 personel Kapellan hos Sognepræsten i Brændekilde-Bellinge Frederik Christian Fritz (1798—1875).

³) Carl Emil Borch (1822—82), Sognepræst i Vejlbjby og Præst ved Aarhus Sindssygeanstalt 1865—77, siden i Skorpinge-Faarstrup.

Boesens Konfirmander og tilladt ham at konfirmere dem paa Palmesøndag.

Dersom Deres Excellence skulde have Noget imod, at Balslev bliver interimistisk Vikar for Boesen, eller dersom der er Udsigt til, at Balslev snart bliver befordret til andet Kald, vilde jeg saare gjerne underrettes derom.

Anbefalende mig til Deres Excellences gunstige Erindring forbliver jeg med særdeles Høiagtelse Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

2.

Aarhus Bispegaard den 21de Apr. 1876.

Om Deres Excellences mig under 4de Febr. d. A. gunstigst lovede, formaaende Bistand til Ordningen af de præstelige Forhold i Aarhus, tillader jeg mig nu indstændig at bede, idet jeg har hørt, at Kapellan Balslev, efter endelig, i Haab om det høie Ministeriums Approbation, at være antagen paa 1 Aar af Stiftsprovst Boesen som Hjælpepræst, frygter for at være eller blive bunden til at fortsætte sin Funktion i Brændekilde, indtil den til Sognekaldet beskikkede Dr. Phil. H. Rørdam¹ har i Sommer fuldført sit Hverv som Medcensor ved Skolelærer-Examen. Tjenstledig Kapellan Balslevs Forpligtelse til af denne Grund at forblive i Brændekilde kan jeg for min Deel ikke anerkjende, da han ved at modtage Hjælpepræstestillingen i Aarhus selvfølgelig ophører at hæve de ham som Kapellan i Brændekilde i Naadensaaret tilkommende Indtægter: en for saadanne Forhold gjældende Bestemmelse, som synes at være overseet af Kancelliet, naar det i Slutningen af sin Skrivelse af 18 Septbr. 1832 beraaber

¹) Kirkehistorikeren Dr. phil. Holger Frederik Rørdam (1830—1913), der 17. Marts 1876 var blevet Sognepræst i Brændekilde-Bellinge, var 1869—78 Medlem af Eksamenkommissionen for Skolelærereksamen med Forpligtelse til at være Eksaminator i Pædagogik og Censor i praktisk Færdighed.

sig paa Rescr. af 15de Juli 1829¹ for sin rigtignok ikke med fuld Sikkerhed fremførte Mening, at Kapellanen ikke skulde være berettiget til at tage imod et andet Engagement, førend den nye Sognepræst kan tiltræde Embedet. Kultusministeriet har — saavidt mig bekjendt — (af Skrivelser af 25de Juni 1864, 21de Febr. 1865 og 10de Oktbr. 1866)² ikke givet noget afgjørende Svar paa Spørgsmaal om denne Gjenstand. I hvert Fald kjender hverken Loven 2—14—6 eller Rescr. 23de Decbr. 1729³ til noget Stavnsbaand, der skulde tvinge personelle Kapellaner, som ved Sognepræstens Død vare blevne tjenstledige, til at forblive ved Kaldet længere end til de til et andet Kapellani eller Brød bleve befordrede.

Desuden er det jo ikke ved særegne Forhold til det Sogne kald, hvorfra han er kaldet, men ved et Tillids-hverv, hvortil han egnede sig, hvad enten han var Præst eller ikke, at Dr. H. Rørdam hindres i at tiltræde sit nye Embede til anordningsmæssig Tid. Der maa Menigheden og Herredspræsterne være glade ved, at Kapellanen er saa længe forbleven; her er der — som Deres Excellence selv skriver — »en Trang til Hjælp, som ikke uden Skade kan udsættes«. Jeg har stræbt at lette Pastor Schjødt⁴ det byrdefulde Arbejde, der hviler paa ham som konstitueret Sognepræst, dels ved oftere end sædvanligt selv at prædike i Vinter (jeg prædikede baade til Froprædiken og Høi-

¹) Kancelliskrivelse af 18. September 1832 om tjenstledige personelle Kapellaners Forpligtelse til at tage Ansættelse andetsteds trykt i sin Helhed i Kongelige Reskripter og Resolutioner, samlede af T. Algreen-Ussing, for Aaret 1832 S. 363—5; det paaberaabte Reskript af 15. Juli 1829 sst., for Aaret 1829, S. 291.

²) De paaberaabte Ministerialskrivelser i Love og Expeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen, udg. af H. V. Skibsted, III, 213 f., 279 f.; IV, 80 f.

³) Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve, udg. af L. Fogtmann, III, 707 ff.

⁴) Andreas Ferdinand Schjødt (1816—87) var 1861—79 residerende Kapellan ved Domkirken i Aarhus.

messe første Paaskedag) og deels ved Bistand af Præsterne Borch og Krojer; men Schjødte er dog øiensynlig overanstrengt og jeg frygter, at det Samme snart bliver Tilfældet med Pastor Seidelin¹.

Tilgiv mig, — Deres Excellence —, om jeg har trættet Dem med denne min vidtløftige Fremstilling, som er fremkaldt af ikke blot min men Menighedens Længsel efter en — som med Føie haabes — heldig Forøgelse af Byens geistlige Kræfter ved Pastor Balslevs Ankomst hertil.

Anbefalende mig til Deres Excellences gunstige Erindring forbliver jeg min høitagede Ministers allerærbødigst forbundne

Brammer.

3.

Aarhus Bispegaard den 3die Mai 1876.

Deres Excellence!

Næst efter allerærbødigst at takke min høitagede Minister for det gunstige Brev, hvormed De under 22de d. M. bærede og glædede mig, samt for Deres kraftige Medvirking til, at Kapellan Balslev kommer i næste Uge hertil som Stiftsprovstens interimistiske Vikarius, vil jeg ikke opsætte at besvare Brevets Slutning, hvori Deres Excellence ytrer Ønske om en privat Meddelelse fra mig om Lic. Theol. Hansen i Aarhus², fra hvem der for Tiden ligger to Ansøgninger i Ministeriet. Af mine Paategninger paa disse vil det sees, at jeg — og det er med Føie — anerkjender hans Kundskaber, Menneskekjærlighed og præstelige Iver. Som Prædikant har han ikke svaret til

¹) Carl Emil Borch, jvfr. S. 576; Henrik Adolph Krojer (Krøyer) i Tilst, jvfr. S. 635; Ferdinand Emil Seidelin (1822—1908), Sognepræst ved Vor Frue Kirke og Hospitalet i Aarhus 1870—1904.

²) Lic. theol. Theodor Vilhelm Laurentius Hansen (1838—1914), residerende Kapellan ved Frue Kirke i Aarhus og Sognepræst i Aaby 1869—77, siden i Østrup-Hjadstrup, havde 1864—66 været Slotspræst i Athen hos Kong Georg I.

mine Forventninger om ham, der i en ung Alder blev udsendt som Hofpræst og har ved sine Reiser havt Leilighed til homiletisk Uddannelse. Imidlertid finder dog baade jeg og Andre, at hans Foredrag har vundet i Ro og Takt for det Sæ[r]jegne ved geistlig Veltalenhed. Af Fattigfolk, hos hvem hans og hans Hustrues Hjertensgodhed giver sig Vidnesbyrd i Ord og Gjerning, er han mere yndet end i de høiere Samfundsklasser, hvor det vel kan være, at han — som Deres Excellence har hørt — bærer Præg af at overvurdere sin Betydning og sandsynlige Fremtid. Jeg kan godt lide ham, uagtet jeg nok undertiden har i det daglige Liv savnet Takt hos ham.

Det være mig gunstigst tilladt at benytte Leiligheden til at yttre et Par Ord for Kirkeministeren om eventuel Besættelse af et ledigt Kald nemlig *Nordby paa Samsø*. Der er ikke nogen Supplikant derom, hvem jeg vil bede for. Men bede vil jeg, at Embedet maa faa en *sjælelig og legemlig sund og dygtig Mand*. Det gjøres sandelig behov; thi skulde den aldrende Provst Wagtmann¹ blive syg, er der Ingen af Samsøes Præster, der egner sig til at forestaa Provstiet. Og skulde Præsten paa Thunø blive syg eller døe, er det Præsten fra Nordby, der maa yde Thunøboerne præstelig Omsorg. I min Bispetid ere 3 Præster paa Thunø døde. Grundtvigianisme udbreder sig fra Tranebjerg paa Samsø. Det vilde ikke være godt, om der kom en Grundtvigianer til Nordby.

Hvad man kan vente sig af Grundtvigianismen i politisk Henseende, har man iblandt andre Steder kunnet see i Aarhus ved Stemmegivningen af den nylig beskikkede Valgmenighedspræsts² Kirkeflok fra Ormslev og Koldt³.

1) Niels Johan Wagtmann (1812—86), Sognepræst i Besser og Provst for Samsø Provsti 1870—82.

2) Jørgen Teilmann (1835—1919) var 20. April 1876 blevet Præst for Valgmenigheden paa Bering Mark i Ning Herred.

3) Formentlig ved det S. 597 omtalte Folketingsvalg 25. April, hvorved Godsejer H. P. Ingerslev faldt.

Tilgiv — Deres Excellence — en gammel Mands vidtløftige Skrivemaade!

Med udmærket Høiagtelse allerærbødigst

Brammer.

4.

Aarhus Bispegaard Trinitatis Søndag [o: 11. Juni] 1876.

Deres Excellence, min høitagede Minister, har maaskee læst i et eller andet Blad, at jeg anden Pintsedag indviede Valgmenigheds-Kirken paa Bering Mark. Da jeg ikke pleier at gjøre Anmeldelse til Ministeriet om min Indvielse af Kirker eller Kapeller (hvilket jo ikke er paabudt at skulle indberettes), har jeg antaget, at Det heller ikke ventede nogen Beretning om denne kirkelige Handling, hvorved der Intet forefaldt, som behøvede eller egnede sig til officiel Meddelelse. Men jeg har dog tænkt, at det for Deres Excellence kunde have Interesse at erfare, hvorledes det i det Enkelte gik til ved denne kirkelige Høitidelighed, hvorved jeg for første og — jeg haaber — for sidste Gang har havt det Embedshverv. Derfor tillader jeg mig i Tillid til den af mig høit skattede Godhed, hvormed Deres Excellence har optaget mine private Breve, at tilskrive Dem nogle Linier om min Indvielse af denne grundtvigianske Kirke. At jeg ikke indviede Kirken til Grundtvigianisme og at jeg ikke udførte Handlingen *con amore*, behøver jeg næppe at bemærke. Men at jeg *personlig skulde* udføre den, da Valgmenigheden var efter den bestaaende Lovgivning oprettet og anerkjendt, derom var jeg ikke tvivlraadig. Jeg deler i saa Henseende ikke samme Anskuelse som min Kollega, Ven og gamle Discipel, Biskop Martensen, med hvem jeg ellers sympathiserer. En Demonstration imod Grundtvigianismen kunde jeg vel have givet ved *ikke* selv at indvie denne Kirke, som jeg kunde have overladt Provsten at indvie. Men jeg behøver ikke at de-

monstrere imod denne »kirkelige Retning«, hvis Tilhængere ei ere uvidende om, at jeg er dens afgjorte Modstander¹. Provst Mygind², som heller ikke hylder den og der kunde have Nok at gjøre med Præstens, Jørgen Teilmans, Indsættelse, vilde jeg ikke paalægge en ogsaa ham ubehagelig Forretning, der nærmest paahvilede mit Embede. Og desuden ansaa jeg det for min Pligt at benytte Leiligheden til at sige den selvdannede Menighed og Præsten et alvorligt, advarende og om ikke strax, saa maaskee dog i Tiden, med Guds Hjælp, indtrængende Ord. Dertil brugte jeg Joh. 4, 20-24 til Text. Brugbarheden af denne Text til at advare imod Separatisme, vil være Deres Excellence iøinefaldende. Fristelsen til at anstille en haanende og derved forbitrende Sammenligning imellem Samaritanernes Gudstjeneste paa Garizim og den, som Grundtvigianerne vilde foranstalte i deres Kirke paa Bering Mark, var det mig

1) Ud fra sit udprægede folkekirkelige, evangelisk-lutherske Stade havde Biskop Brammer jævnlig haft Lejlighed til at tage Afstand fra den fra Grundtvig udgaaede Bevægelse. Saaledes havde han oftere i sine aarlige Hyrdebrev til Aarhus Stifts Gejstlige og Menigheder rettet skarpe Sidehug mod grundtvigske Lærdomme, Bestræbelser og Tendenser. I Hyrdebrevene 1864 og 1869 havde han f. Eks. vendt sig mod den grundtvigske Opfattelse af Daabspagten, 1867 havde han alvorligt advaret mod Tankerne om Præstefrihed, og 1869 havde han med Navns Nævnelser angrebet T. Skat Rørdams Bog »Den kristelige Lære«. Paa dette sidste fik han et alvorligt Gensvar af den angrebne Forfatter i hans »Forsvar imod Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Angreb paa »Den kristelige Lære«, 1869. — At der til Gengæld fra grundtvigsk Side næredes stor Uvilje mod Brammer, kan f. Eks. ses af Udtalelser af Otto Møller, der taler om hans »fjantede Hyrdebrev« og henregner ham til »Taaber« og »Vejrhaner« (Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling, udg. af H. Skat Rørdam, I, 143, 144). Med stor Ringeagt for Brammer talte ogsaa Seminarieforsøger og Sognepræst i Jelling H. J. M. Svendsen, der, idet han takkede Skat Rørdam for hans Forsvar, bl. a. ytrede: »Det har han ærlig fortjent, den lille Aarhusbisp, som dog i Grunden paa sine gamle Dage mere og mere ligner et kjedeligt Vrævl, som baade er til at le og til at græde over, naar han fremtræder à la Gamaliel« (Marie Rørdam, Tilbageblik paa et langt Liv S. 173).

2) Provsten i Hads-Ning Herreders Provsti H. T. Mygind (jvfr. S. 574).

navnlig paa Indvielsesdagen ikke vanskeligt at overvinde; thi Vemod og Medlidenhed var min herskende Stemning. Tillad mig at nævne et Exempel paa min Texts Anvendelse: Jeg oplyste, at Samaritanerne kun antog Pentateuchen af V. T.' hellige Skrifter; til Modsætning advarede jeg imod at ringeagte Moses 0: h. e. Loven (den vil jo Grundtvigianerne have ud af Katechismen)¹. For at hjemle Garizims Ret til Alter og Tempel forandrede Samaritanerne i deres Pentateuch Deuter. 27, 4 »Ebal« til »Garizim«; et advarende Exempel paa, hvorledes Schismatikere fristes til at forvanske Texten og fordreie Udlæggelsen til Forsvar for deres Kirkebrud. — Valgmenigheden havde før Udnævnelsen af Præst sendt mig en Deputation, der forespurgde, om jeg vilde tillade, at de lode Psalmerne ved Indvielsen trykke; da jeg svarede, at det maatte de gjerne, *men jeg vilde vælge Psalmerne*, brøde de dem ikke om at faa dem trykte. Jeg lod Provsten indsætte Præsten samme Dag Indvielsen fandt Sted; derved fik Menigheden, hvad jeg ogsaa paapegede, Syn for Sagn, at den var et Led af Folkekirken og skal underkaste sig dennes Love, Skikke og Foresatte. Præsten opgav jeg hvad han skulde messe og læse i Chorsdøren. Saavel han som Menigheds-Formanden, hvem jeg havde ladet gaa med mig i Processionen, takkede mig; men de vare nok glædest, da jeg strax efter Kirketjenesten tog bort uden at deeltage i Festmaaltidet.

Stiftsprovst Boesen er med sin dødssyge Hustru² og for hendes Skyld kommen hjem een Maaned før hans Permission var udløben. Han er øiensynlig karskere, end da han reiste; men hvorvidt han magter at overtage sig Forretningerne, veed næppe Lægerne, end sige jeg eller han selv. Foreløbig har han begyndt med Pastor Balslev at

¹) Jvfr. saaledes N. F. S. Grundtvigs Artikel »Om den Christelige Børnelærdom« i Kirkelig Samler, udg. af Chr. M. Kragballe, I, 1855, S. 97 ff., især S. 103.

²) Jvfr. S. 575, 587. Stiftsprovst Boesens Hustru Sophie Lovise Caroline f. Holtermann dode 26. Marts 1879.

deeltage noget i Konfirmand-Forberedelsen. Jeg har fra-raadet ham at tiltræde Embedet førend 1ste Juli. Det bør jo heller ikke skee uden han har tilmeldt Ministeriet sin Tilbagekomst. Bedst forekommer det mig, at han personlig fremstiller sig for Ministeren.

Deres Excellences særdeles ærbødige og forbundne

Brammer.

5.

Aarhus Bispegaard den 23de August 1876.

Deres Excellence

har ved Deres meget gunstige og hjertelige Skrivelse til mig i Anledning af min halvhundredaarige Embedsdag¹ viist mig en Ære og gjort mig en Glæde, som jeg ret takker Dem for.

Det er mig selvfølgelig kjært, at min Meddelelse om Valgmenighedskirken paa Bering Mark havde Interesse for min høitagede Minister. Stiftet kan staa Fare for at faa en Kirke i samme Retning, dersom Valget af Niels Lindbergs Eftermand ei bliver heldigt². Efter hvad jeg kjender til Partiet, finder jeg det sandsynligt, at man vil stræbe at fremtvinge Udnævnelsen af en eller anden Person til denne Post (maaskee ifølge Lindbergs Anviisning) ved Trusel om, at hvis man ei faar ham til residerende Kapellan, skal man faa ham som Valgmenighedspræst. Det er vel muligt, at Grundtvigianernes Flok i den Egn har Evne som Lyst til at iværksætte Truselen. Dog skal den natur-

¹) Biskop Brammer havde 16. August 1876 fejret 50-Aars Dagen for sin første gejstlige Udnævnelse (som Kateket i Nakskov).

²) Den 16. August 1876 var hidtilværende residerende Kapellan i Katstrup-Ørriidslev-Tolstrup (med Bolig i Gjedved) Niels Lindberg (1829—86) blevet Valgmenighedspræst i Kerteminde. Til Efterfølger fik han Rasmus Bundesen Brorson (1842—1922), siden Sognepræst i Vindinge. Om Lindbergs Indflydelse som Præst i Katstrup se Martin Kristensen, Niels Lindbergs Liv og Gerning, 1922, S. 41 ff.

ligviis ikke faa Indflydelse paa min anbefaling. Dersom jeg kjendte nogen Kandidat eller Kapellan, der iøvrigt var kvalificeret til det omtalte residerende Kapellani og derhos hørte til de besindige og loyale Grundtvigianere, saa vilde jeg tillade mig at henlede Ministeriets Opmærksomhed paa ham. Men jeg kjender ikke nogen Saadan. Ønskeligt anseer jeg det, at Embedet snart maatte kunne besættes, dersom Ministeriet kjender nogen Kandidat dertil af den antydede Beskaffenhed.

I sidste Efteraar havde jeg haabet at kunne personlig gjøre Deres Excellence min Opvartning; men paa Grund af de daværende kirkelige Forhold i Aarhus opgav jeg min paatænkte Kjøbenhavns Reise. Nu glæder jeg mig i Haabet om at have den Ære snart at see og samtale med Dem i Aarhus. Ogsaa for det mig derom givne Haab takkes Deres Excellence paa det Bedste af Deres med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

6.

Aarhus Bispegaard den 23de Septbr. 1876.

Deres Excellence!

Til Kultusministeriet har jeg i Dag den Ære at indsende min, paa Embeds Vegne afgivne Betænkning om Gjenindførelse af Religionsundervisning i de lærde Skolers øverste Klasser. I Forbindelse med denne officielle Betænkning tillader jeg mig at bede Ministeriets høitagede Chef personlig at modtage vedlagte, af mig for mange Aar siden forfattede, lille Bog om Skolevæsenet, hvilken maaske kan have nogen Interesse for Øieblikket, navnlig fordi der i den findes en Tale, som jeg ved Professor Birchs Indsættelse til Rektor ved Horsens lærde Skole holdt om en med ovennævnte beslægtet Gjenstand¹.

¹) G. P. Brammer, Vor Tids Fordringer til Danmarks Skolevæsen, drøftede i Taler og Breve, Kbh. 1850. Heri findes S. 77—96 en Tale

Desto værre findes der i dette Skrift adskillige Trykfeil, hvilke jeg, som fast aldrig selv har kunnet besøge Korrektoren af mine udgivne Arbejder, maa bede undskyldt tilligemed hvad der i det af andre Grunde behøver Undskyldning og at optages i bedste Mening af den gunstige Læser.

Anbefalende mig til Deres Excellences bevaagne Erindring forbliver jeg med særdeles Høiagtelse Deres allerærbødigst forbundne

Brammer.

7.

Aarhus Bispegaard den 30te Decbr. 1876.

Deres Excellence Hr. Minister for Kirke- og Underviisningsvæsen J. C. H. Fischer, Com. af Dbr. &c.

Under Rigsdagsforhandlingerne (om man, hvad Folkeetinget angaar, kan bruge dette Udtryk) fandt jeg det upassende at uleilige min Minister med noget privat Brev. Nu da der er en Pause, tager jeg mig saa meget mere den Frihed, som det er mig en kjær Pligt ved Aarets Udgang ret meget at takke Deres Excellence for den gunstige Velvillie og Tillid, hvormed De i Aarets Løb har hædret og opmuntret mig, navnlig ved private Breve. Den varme Anbefaling, som det sidste indeholdt for Kontorchef Rosendahls¹ Ansøgning om at faa en Datter indskreven i Støvringgaards Kloster, har selvfølgelig stor Vægt hos mig. Endnu har Stiftsøvrigheden ikke kunnet begynde paa at overveie, hvorledes vort Forslag om Pladsernes Besættelse skal blive; thi Justitsministeriet er indtil sidste Uge

om Forholdet mellem Kirken og Latinskolen i Danmark, holdt 16. November 1849 ved Indsættelsen af Frederik Christian Carl Birch (1812—89) som Rektor ved Horsens lærde Skole.

¹) Kammerraad, Chef for Ekspeditionskontoret for Toldsager under Generaldirektoratet for Skattevæsenet Johan Peter Rosendahl. — Stiftamtmanden og Biskoppen over Aarhus Stift var Direktorer for Støvringgaards adelige Jomfrukloster.

vedblevet at tilstille os Ansøgninger, uagtet den Tid, vi havde berammet for Indsendelsen er forlængst udløben. Nu have vi bedet det tilbagevise Andragender derom, for at vi efter Nyaar kunne tage fat paa den vidtløftige og vanskelige Sag, hvis virkelige Resultat dog ingenlunde ligger i vore men ene i Hans Majestæt Kongens Hænder. Om Justitsministeriet nu gjør en Indstilling selv eller blot forelægger Kongen vort Forslag, veed jeg ikke.

I Begyndelsen af næste Aar tænker jeg, at der indkomme Ansøgninger om at blive entledigede med Pension og i Naade fra begge Domkirkens Præster. Stiftsprovstens Sygdom synes desto værre ligesom hans Hustrues at være uhelbredelig. Pastor Schjødte lider i saa høi Grad af Hypokondri og mørke Anfægtelser, at jeg ikke er uden Frygt for, at en Sindssygdom gjærer i ham. Naar han og Boesen afgaa paa samme Tid, vilde det betydelig lette Sognenes Omordning i Aarhus.

Pastor Theodor Hansen er meget, maaskee for meget virksom i mange Retninger. Hans filantropiske Iver anerkjendes; men som Prædikant er han ikke heldig. Balslev har allerede vundet Yndest og har mange Tilhørere.

At jeg indviiede Vorup Kirke, veed Deres Excellence af min officielle Beretning. Jeg kan tilføie, at ligesom jeg ved Indvielsen af Østertørslev Kirke, der ligesom Vorup¹ ligger i Nærheden af Randers, lod Hofjægermester Folsach som Kirkeeier gaa ved min Side i Processionen, saaledes lod jeg Sogneraadets Formand, der maatte ansees som Repræsentant for Bymændene, der eie Vorup Kirke, gaa ved min Side i Processionen ved dennes Indvielse. Der stod feilagtig i en Avis, at jeg gik sammen med Prov-

¹) Ved Indvielsen af Vorup Kirke (i Galten Herred) 3. December 1876 havde Sogneraadets Formand, Gaardejer Alfred Grann og ved Indvielsen af Øster Tørslev Kirke (i Gerlev Herred) 13. August 1876 Hofjægermester Johannes Folsach († 1878) gaaet Side om Side med Biskoppen (Randers Avis 15. August og 4. December 1876; Aarhus Stiftstidende 5. December 1876).

sten, bærende hellige Kar. — Jeg prædikede første Juledag i Domkirken og agter at holde Præsteordination, saasnart der bliver kaldet en Sognepræst til Anholt. Jeg skal ikke dølge, at jeg længes meget efter, at dette snart maa kunne skee; men jeg kan indse, at det maa nu, da der er Mangel paa Kandidater, være vanskeligt at faae Embedet besat med en baade til Præste- og Skolegjerning brugbar og paalidelig Mand¹. Jeg tør vel ikke bede min Minister om at lade mig vide, om det kan ventes bortgivet i Løbet af de første Uger i Januar, saa at jeg kan beramme Ordinationen i Haab derom.

Gud bevare Deres Kraft og Udholdenhed til at arbeide og kæmpe til Bedste for Staten, Kirken og Skolen! Og han skjænke Dem Lys, Naade og Velsignelse til Deres Idræt!

Med dette varme Nyaarsønske for Deres Excellence beder jeg mig fremdeles anbefalet til min høitagede Ministers gunstige Erindring allerærbødigst

Brammer.

8.

Aarhus Bispegaard den 16de Januar 1877.

Deres Excellence Hr. Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet Fischer, Commandeur af Dbroge &c.

For Deres Excellences kjærlige Nytaarsønsker og gunstige Meddelelse om Præsteembedets Besættelse paa Anholt er jeg Dem meget forbunden og taknemmelig. Uagtet jeg, D. v., holder Ordination paa førstkommende Fredag, kommer jeg dog ikke til at ordinere Stricher til Anholt; thi hans Ønske om at ordineres af Biskop Martensen i næste Uge har jeg ikke villet modsætte mig, da han baade hurtigere og mindre bekosteligt kan fra Helsingøer komme til Øen, end over Aarhus fra Grenaa. Jeg har iøvrigt paa-

¹) Den 4. Januar 1877 udnævntes Peter Adolph Stricker (1850—1930) til Sognepræst og Skolelærer paa Anholt, siden i Græsted.

lagt ham at tilsende mig sin Tiltrædelsesprædiken og jeg har begyndt en Brevvexling med ham for ad den Vei at blive kjendt med ham og saavidt det behøves veilede ham i Embedsførelsen saavel i Kirken som i Skolen. For Martensen ordinerer jeg derimod en Kandidat Schaarup¹, der er bleven personel Kapellan hos S. Sølling, og hvem det for hans Faders Skyld er magtpaaliggende at ordineres i Aarhus.

Stiftsprovst Boesens Ansøgning har jeg fremskyndet, derimod antager jeg det rigtigst, at Pastor Schjødte ikke fremkommer med sin, førend Boesens Eftermand er udnævnt²; thi vi vilde komme i meget stor Forlegenhed med Embedernes Besørgelse, naar begge Embeder samtidigen bleve vakante, især da Balslev, paa hvis Helbred det herværende Klima har skadelig Indflydelse, i hvert Fald mener han det og seer han daarlig ud, taler om at søge fast Ansættelse i et efter hans Kvalifikationer passende Kald, hvorom han vel ogsaa kan have Haab, da Ministeren med Føie er ham gunstig. Desuden har han her Intet at leve af, naar Boesen entlediges. Han har været dristig nok til at gifte sig som Boesens interimistiske Hjælper. Naar Schjødtes Embede bliver forringet ved Pension, havde jeg tænkt mig Balslev som hans Eftermand, hvad Menigheden vist gjerne vilde see; men nu tør jeg ikke opfordre Balslev til at bie efter den Eventualitet, da det maaske just er Domkirken, men ikke Aarhus' Luft, der angriber hans Taleorganer.

Ret meget takker jeg Deres Excellence, fordi De vil vise mig den Godhed at tage Hensyn til mine Yttringer om Besættelsen af Domkirkens snart ledige Præsteembeder.

¹) Nicolaus Jacob Schaarup (1851—1915), siden Sognepræst i Øster Brønderslev-Hallund, var 18. December 1876 blevet personel Kapellan hos Sognepræsten i Hvalsø-Særløse Samuel Anton Sølling (1804—84).

²) Den tidligere nævnte Stiftsprovst Boesen modtog sin Afsked 14. Maj 1877, den S. 578 omtalte residerende Kapellan A. I. Schjødte først 26. Marts 1879.

Foreløbig tillader jeg mig kun at bemærke, at jeg vil tilraade, at begge de nye Præster forpligtes til at finde dem i de Forandringer, som Regjeringen vil foretage med Hensyn til Sogdenes Omregulering, ogsaa i Oprettelsen af et nyt Sogn. Dette ønsker jeg oprettet paa det saakaldte Frederiksbjerg, en Art Forstad, indbydende til Rede for Socialister og Proletarier. Jeg anseer det i flere Henseender af stor Vigtighed, at et Kapel bliver bygget og dets Præst kommer til at bo derude. For Øieblikket (men dette maa ogsaa gribes) tænker jeg blot paa at forberede for at kunne forebygge*. Oprettelse af et andet residerende Kapellani ved Domkirken fraraader jeg som en Hindring for hvad jeg anseer for det vigtige Maal, der bør efterhiges.

Anbefalende min Plan og mig til Deres Excellences gunstige Erindring forbliver jeg med udmærket Høiagtelse min Ministers meget ærbødige og taknemmelige

Brammer.

* Ogsaa Sekteristeres Udbredelse derude.

9.

Aarhus Bispegaard den 29de Januar 1877.

Deres Excellences

i Dag modtagne, gunstige Brev, for hvilket jeg meget takker, besvarer jeg strax, da jeg ikke antager, at jeg ved diplomatisk at erkyndige mig hos Andre om Pastor Heiberg i Sjelle¹ vilde faa nogen klarere og mere begrundet Mening om ham, end den, jeg efterhaanden har dannet mig. Jeg har ordineret ham, visiteret hos ham og ikke sjelden siden Visitatsen talt med ham. Desuden er han en Mand, hvem man let kommer til at lægge Mærke til; hvorfor jeg oftere har talt om ham med mine Sønner

¹) Gabriel Thomas Skat Rørdam Heiberg (1832—1917), siden 1871 Sognepræst i Sjelle-Skjørring, forflyttedes 8. Marts 1877 til Vemmelev-Hemmeshøj og blev 1886 Andenpræst ved Roskilde Domkirke.

(Provsten og Præsten)¹ samt Andre, der vare i Stand til at bedømme ham og vilde oprigtig sige mig deres Mening. Resultatet blev, at Heiberg har gode Kundskaber, er selv-tænkende, har megen Begavelse som Prædikant, fører en præstelig Vandel og har baade nidkjær og kjærlig Omsorg for sine Menigheder. Uden Tvivl har han fuldkommen nok af Selvfølelse men *i hvert Fald nu* tilstrækkelig Erfarenhed og Menneskekundskab til ei paa en stødende Maade at lægge den for Dagen. Han har t. Ex. deeltaget i et Præstekonvent, hvis fleste Medlemmer han overgaar i Kundskaber men jeg tror, at han er vel seet iblandt dem. Grundtvigiansk er han (vel snarest paa Grund af sin rørdamske Slægt og Omgang)²; men fremtrædende eller taktløs har jeg ikke fundet ham i Forhold til Modstandere. Han besidder ydre Dannelse, er loyal mod sine Foresatte og ikke ligegyldig ved at være yndet. Iblandt Ansøgerne fra Aarhus Stift om Vemmeløv anseer jeg ham meest egnet til dette Kald, hvis gode Besættelse ikke er mig ligegyldig, da jeg for 35 Aar siden blev kaldet dertil, men kom aldrig til at tiltræde Embedet, da jeg forinden blev kaldet til Biskop i Lolland-Falsters Stift. Kancelliet havde nemlig paalagt mig at blive i Snedsted for Seminariets Skyld, indtil min Eftermand — Ludvig Müller — kom, og det varede længe. Jeg var beskikket af Kongen (Christian 8de) til Vemmeløv; men Grev Holstein-Holsteinborg havde hveranden Gang Kaldsret. Da Kongen gjerne vilde kalde Generaladjutant Ewalds Svigersøn Dr. Rothe til Vemmeløv, fik han (gjennem Dronningen og gamle Grevinde Holstein) Greven til at overlade sig Kaldsretten for den Gang imod at Grevskabets Besidder skulde to Gange i Rad

¹) Provst Cornelius Benedikt Brammer (1832—1900), Sognepræst i Stouby-Hornum 1877—98, og Christen Georg Høst Brammer (1827—1904), Sognepræst i Urlev-Stenderup 1875—91.

²) G. Heibergs Fader Provst Arve Christian Linde Heiberg (1805—91) var gift med Georgine Samsine Rørdam (1808—83). Selv var han en nær Ungdomsven af sine Fætre Kirkehistorikeren H. F. Rørdam og Biskop Skat Rørdam. (M. Rørdam, Tilbageblik paa et langt Liv S. 108 f.).

have jus proponendi til Vemmeløv. Men — saa kom Grundloven med Ophævelse af adelige Forrettigheder i Veien for Overenskomstens Opfyldelse¹. Da jeg aldrig kom til at prædike i Vemmeløv, forærede jeg Skolen min Postille². Den fra Slagelse befordrede Tobiesen³ kjender jeg ikke personlig; men jeg veed, at han blev betragtet dér som *glimrende* begavet; det er min Balslev ikke. Jeg frygter, at han ved Sammenligningen vilde falde igjennem. Til at blive oversét, er han for god. Da hans Bryst bør skaanes, tør jeg ikke ønske ham længere i Aarhus end til Boesens Eftermand kan tiltræde. Men jeg beholder ham meget gerne i Aarhus Stift. Her er — som Deres Excellence veed — nu Mørke Kald med én Kirke ledigt. Saa længe den entledigede Pastor Blichfeldt⁴ lever, er Mørke et lidet lønnet Embede, som jeg antager vilde være meget vel

¹) G. P. Brammer kaldtes 14. September 1842 til Sognepræst i Vemmeløv-Hemmeshøj; ved Reskript af 1. April 1843 beskikkedes han til Biskop over Lolland-Falsters Stift, og 8. Juli 1843 udnævntes til hans Efterfølger i Vemmeløv Lektor ved Sorø Akademi, Dr. theol. Wilhelm Rothe (Danske Kancelli, 1. Departements Registrant 1842 Nr. 1008 a; 1843 Nr. 74, 137). Dr. Rothe var gift med en Datter af Generaladjutant, senere Generalmajor Carl v. Ewald (1789—1866). Brammers Fremstilling af Forhandlingerne vedrørende Kaldsretten til Vemmeløv-Hemmeshøj bekræftes fuldt ud af Kancelliets i den Anledning nedlagte Forestilling (1. Departements Forestillingsprotokol 1843 Nr. 102). Den »gamle Grevinde Holstein« er Enkegrevinde Vilhelmine Julie f. Komtesse Reventlow (1788—1868), Moder til den daværende Besidder af Grevskabet Holsteinborg Lensgreve Ludvig Henrik Carl Herman Holstein (1815—92). — Brammers Efterfølger som Sognepræst i Snedsted-Nørhaa og Seminarieforstander i Snedsted blev Ludvig Christian Müller (1806—51).

²) G. P. Brammer, Postille, indeholdende Prædikener over Kirkeaarets Høimesse-Texter, samt et lidet Anhang af Bønner, Aalborg 1841.

³) Leopold Ernst Ludvig Tobiesen (1841—1929), resid. Kapellan ved St. Mikkel's Kirke i Slagelse og Sognepræst i Hejninge, var 20. Januar 1877 blevet Sognepræst i Tranderup, siden i Flemløse og Provst. Om Balslev se S. 576.

⁴) Hans Frederik Blichfeldt (1805—85), Sognepræst i Mørke(-Hvilsager) 1834—39, 1847—77.

tjent med ham og han med det. Den skikkelige, retsindige Blichfeldt vilde han let overgaa som Prædikant og Sjælesørger.

Jeg skal nu fremskynde Forslaget til Boesens Pension, hvilket jeg har konstitueret Provst Skou¹ til med tvende Præster, som sædvanligt, at gjøre Udkast til. Jeg er meget taknemlig over, at Deres Excellence vil bestræbe Dem for at Statskassen kommer til at betale Størstedelen af Pensionen.

Anbefalende mig fremdeles til min høitagede Ministers Bevaagenhed Deres Excellences meget ærbødige og forbundne

Brammer.

10.

Aarhus Bispegaard den 25de Februar 1877.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Kommandeur af Dbroge.

Da Deres Excellence har gjort mig den Ære at anmode mig om at interessere mig for, at en Datter af den fortjenstrige, nu ved en tidlig Død bortkaldte Kontorchef Rosendahl kommer til at blive ved Hans Majestæts Naade indskreven blandt Ekspektantinderne til Støvringgaard Kloster², er det mig en kjær Pligt herved at meddele Dem, at hun hører iblandt de til dette Gode af Direktionen Indstillede. Der er 301 Ansøgninger om 30 Pladser. Vi have fremhævet 60 Ansøgende og motiveret vor Indstilling, som afgaar til Justitsministeriet med samme Post, der bringer disse Linier til min høitagede Minister.

Med særdeles Høiagtelse Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

¹) Provsten i Hjelmlev-Gjern Herreders Provsti J. C. C. Skou, jvfr. S. 614.

²) Frk. Ellen Rosendahl blev 1877 Ekspektantinde (uden Hævning) i Støvringgaards adelige Jomfrukloster. — Hendes Fader, den S. 586 omtalte Kontorchef J. P. Rosendahl var død 18. Februar 1877.

11.

Aarhus d. 27de Febr. 1877.

Deres Excellence maa jeg bede undskyldte, at jeg atter uleiliger Dem med nogle Linier. Anledningen til disse er, at Provst Bülow¹ har i Dag været hos mig, fordi Præsten Permin i Thorsager² endnu ikke havde faaet Afsked; hvorover der, efter hvad Bülow har erfaret, nu skal være stor Misfornøielse i Sognet, da man mener eller siger, at man mener, at det er ikke Alvor med hans Ansøgning om Afsked, at Embedsmændene holde sammen o. s. v. Bülow frygter, at der kommer Avissskandale, dersom Permin ikke i en af de allerførste Dage bliver afskediget. Kan det ikke skee, torde det muligviis være hensigtsmæssigt, at jeg skrev et officielt Brev til Provsten, i hvilket jeg yttrede, at da jeg havde bragt i Erfaring, at man tvivlede om, at Pastor Permin blev afskediget, hvorom han for længere Tid siden havde allerunderdanigst ansøgt, vilde jeg ikke undlade at meddele Provsten, at jeg i Henhold til Ministeriets Skrivelser til mig var vis paa, at Permin vilde blive afskediget, og at Vanskeligheden ved at bestemme hans Pension var Grunden til, at det ikke endnu var skeet; en Meddelelse, som Provsten gjerne maatte tilkjendegive Pastor Permin og hvem den ellers kunde interessere. Noget saadant om just ikke med de Ord, jeg her henkaster, tænker jeg vilde berolige Gemytterne. Men jeg krymper mig ved at foretage mig et saa usædvanligt Skridt uden Deres Excellences Vidende og Villie. Om De billiger, at jeg, dersom Afskedigelsen ikke kommer i disse Dage, tager dette ubehagelige Anliggende paa denne Maade eller hvilken anden De foretrækker, derom beder jeg mig gunstigst underrettet.

Med udmærket Høiagtelse Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

¹) Provst for Østerlisbjerg, Mols og Sonder Herreders Provsti, Sognepræst i Hjortshøj-Egaa Frantz Adam Hans Bülow (1826—93).

²) Carl Christian Permin (1813—83), Sognepræst i Thorsager-Bregnet fra 1873, fik Afsked 17. April 1877.

12.

Aarhus Bispegaard den 10de Mai 1877.

Til Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer,
Com. af Dbr. etc.

Idet jeg beder Deres Excellence modtage min forbindtligste Tak for Deres gunstige og imødekommende Brev af 28de f. M., tillader jeg mig angaaende de deri omhandlede Gjenstande allerærbødigst at yttre:

Balslev vilde jeg gjerne have beholdt i Aarhus og navnlig ønskede jeg ham ansat i Lic. Hansens Plads, men da hans Helbred har lidt ved Opholdet (maaskee dog ogsaa ved Overanstrengelse) her, tør han ikke ringeagte sin Læges Formaninger om at søge Befordring i en anden Egn. Det har han da ogsaa gjort og ifølge det Vink, som Ministeren var saa venlig at give mig, har han navnlig søgt Hvilsager, hvor jeg ogsaa antager, at han fortreffelig vilde passe¹.

Til Hansens Eftermand veed jeg hidindtil ikke Nogen fortrinlig at anbefale; men dertil har Deres Excellence maaske en eller anden mig ubekjendt Kandidat eller Kappellan.

Langt vigtigere og vanskeligere vil det jo være at faae Stiftsprovste-Embedet godt besat. Om min Søn, Provsten i Veierslev², har det været sagt, at han var selvskreven dertil, og jeg antager ogsaa, at han bedre end de Fleste vilde kunne fyldestgjøre dets mange, forskjellige Fordringer; men han har nu ganske opgivet at søge det, da hans Hustru har i dette Foraar været saa stærkt angreben af Brystinflammation, at han ikke tør udsætte hendes svækkede Helbred for den her ofte herskende skarpe Nordostvind.

¹) L. N. Balslev blev 29. Maj 1877 Sognepræst i Hvilsager-Lime (jvfr. S. 598).

²) Den S. 591 nævnte Provst C. B. Brammer, da Sognepræst i Veierslev-Ajdt-Torsø, blev 6. August 1877 Sognepræst i Stouby (jvfr. S. 603).

Min Tanke er falden paa Pastor Kok¹ ved Citadellet som en Mand, der nu — efterat hans gode naturlige Gaver under Flid og Øvelse have heldigt udviklet sig og han har vundet Anseelse som Prædikant i Hovedstaden — formeentlig kan egne sig til at blive Stiftsprovst i Aarhus, hvor jeg for mange Aar siden ordinerede ham til Kapellan. Jeg har i et Brev (vi staa ogsaa ellers i Brevvexling) spurgt, om han har Lyst til at søge Embedet, naturligviis uden at kunne love ham, at saa skulde han faa det. Muligviis han for sine videnskabelige Arbeiders og sine Sønners Skyld helst vil blive i Kjøbenhavn. Men for det Tilfældes Skyld, at han skulde henvende sig til Deres Excellence om Stiftsprovstiet, har jeg troet at borde gjøre Dem denne Meddelelse.

Jeg holder paa Pastor Schjødte, indtil Stiftsprovst Boesens eventuelle Eftermand kan tiltræde Embedet; vi komme endda paa ny i Trang for tilstrækkelige pastorale Kræfter i Aarhus By. Ministerens Interesse for at forhjælpe os til Udførelse af mit længe nærede Ønske om Kirke og Præst for vort saakaldte Frederiksbjerg har meget glædet mig saavel som Deputationen.

Tillad mig, Deres Excellence, til Slutning at omtale en ny Sag nemlig det ved Provst Pram Gads Død² ledigtblevne Stouby-Hornum Sognekald. Han havde i sine Sygdomsaar faaet en meget dulig, nidkjær og besindig Kapellan Larsen³, hvem jeg fortrinlig ønskede til Kapellan

¹) Den bekendte Sprogforsker og Kirkemand, Sognepræst ved Citadelskirken i København (siden 1872) Johannes Georg Elias Kok (Koch) (1821—87) var 1. December 1848 blevet ordineret af Biskop Brammer til personel Kapellan ved Frue Kirke i Aarhus. Under Opholdet her traadte han i nær Forbindelse med Brammer, og 1884 besorgede han Udgivelsen af »Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv«. I Fortalen hertil retter han en dybtfølt Tak til sin »til Sejrskirken indgange faderlige Ven« for 36 Aars trofast Venskab. — Kok blev ikke Stiftsprovst i Aarhus (jvfr. S. 600).

²) Provst Christen Pram Gad (1801—77), Sognepræst i Stouby-Hornum 1856—77.

³) Vilhelm Ludvig Helweg-Larsen (1850—1927), den senere Stiftsprovst i Viborg, havde fra 1875 været personel Kapellan i Stouby og

pro loco i Hornborg i Myginds Sted; men da han helst vil blive i Stouby som Kapellan pro loco, hvad der vil være overeensstemmende med Pastoratets Ønske og til dets Tarv, bør og vil jeg understøtte denne, dersom Ministeriet billiger, at der oprettes et Kapellani pro loco i Stouby. Til Sognekaldet vil formodenlig min før nævnte Søn, Provsten i Veierslev, blive Supplikant og da vil jeg ganske vist baade som Biskop og som Fader give ham min allervarmeste anbefaling.

Ministeriets faste, politiske Holdning¹ har uden Tvivl imponeret de vilde og opmandet de forsagte Aander. Da Godseier Ingerslev paa Marselisborg faldt ved sidste Rigsdagsvalg for en Bonde i Viby², betragter jeg det som et godt Tegn paa Omsving i Stemningen, at Ingerslev nu er bleven valgt til Medlem af Sogneraadet i Viby. Naturligviis er Ingen derude saa godt skikket som han til at være dets Formand.

Gud holde sin beskjermende Haand over Danmark, dets Konge og hans Raadgivere!

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse meget ærbødige og forbundne

Brammer.

13a³.

Aarhus Bispegaard den 25de Mai 1877.

Deres Excellence!

Næst efter ret meget at takke min høitagtede Minister for det gunstige, konfidentielle Brev af 16de d. M., tillader

blev 11. Januar 1877 Kapellan pro loco i Hvirring-Hornborg. Et Kapellani pro loco oprettedes ikke i Stouby (jvfr. S. 601). Sin Præstetid i Stouby og Forholdet til Pram Gad har Helweg-Larsen skildret i sine »Levnetsoptegnelser«, 1930, S. 80—6. Om Biskop Brammer sst. S. 81, 87.

¹) Udstedelsen af den provisoriske Finanslov af 12. April 1877 for 1877—78 og Offentliggørelsen af Forestillingen herom (jvfr. f. Eks. Dagbladet 1877 Nr. 87).

²) Den senere Minister, Godsejer Hans Peter Ingerslev (1831—96) faldt ved Folketingsvalget 25. April 1876 i Aarhus Amts 2. Kreds for Gaardejer H. P. Hansen i Viby. ³) Nr. 13 b-c se S. 672—6.

jeg mig herved at yttre mig om de i det omhandlede Gjenstande og det i samme Orden som den, hvori de i Brevet bleve fremførte.

Det glæder mig, at Deres Excellence vil indstille Balslev til Hvilsager. Da den entledigede Stiftsprovst Intet vil give ham under Vakancen, som umulig kan bestrides ordenlig uden Balslevs Hjælp, maa jeg stræbe at holde paa denne dygtige og elskelige unge Præst i Aarhus, saa længe jeg kan, ogsaa efterat han er befordret til Hvilsager, der heldigviis ligger i Aarhus Stift. — Jeg haaber at faa Menigheden til at yde ham et Afskedsoffer.

Iblandt de Supplikanter, som Deres Excellence nævner mig til det residerende Kapellani ved Frue Kirke i Aarhus, kjender jeg kun J. K. Valeur personlig. Han er en Præstesøn herfra Stiftet og jeg ordinerede ham paa Biskop Linds Vegne, da han skulde ansættes som Hjelpepræst hos Provst Fibiger i Roesholm¹. Jeg anser ham for en vel begavet, retsindig, fleersidig dannet ung Mand og finder, at han har et ret tiltalende Ydre. Det kan nok være, at han har en noget grundtvigiansk Retning, men politisk er den næppe, med mindre han skulde være bleven smittet fra Skjoldborg², som ligger i Nærheden af Roesholm. Jeg tror ikke, at han, dersom han bliver ansat i Aarhus By, vil fremtræde paa en anmassende Maade med den saakaldte kirkelige Anskuelse eller komme i noget ufredeligt Forhold til den sagtomdige, i Stilhed nidkjære Sognepræst Seidelin,

¹) Jens Kaspar Verner Valeur (1846—1931), Son af Sognepræst Johannes Meller Valeur i Vitten-Haldum-Hadsteen, var 11. Oktober 1876 blevet ordineret i Aarhus som personel Kapellan i Harring-Stagstrup (Bolig i Rosholm) i Aalborg Stift hos Provst Peter Nicolai Fibiger (1810—80); siden Sognepræst i Ledøje-Smørum.

²) I Skjoldborg-Kallerup var siden 1876 Sophus Holm Sognepræst. Han var just 30. April 1877 blevet suspenderet for Udtalelser i en Prædiken om Kongen og Statsforfatningen. Ved Højesteretsdom af 25. April 1878 blev han vel frifundet paa Grund af Utilregnelighed, men fik sin Afsked 14. Juni s. A.

som derimod overmaade nødvendig vil have en vis Jungersen¹, der skal være en ivrigt fremtrædende Grundtvigianer, til Kollega. Hvilken som helst Saadan maatte jeg da ogsaa indstændig frabede os. Mine Yttringer om Valeur ønsker jeg ikke opfattede, som om jeg udbad mig ham til bemeldte Embede; de betyde kun, at ham vil jeg ikke — i hvert Fald ikke nu — frabede mig. Om O. B. Hansen i Lyderslev² har jeg slet Intet hørt; men da Deres Excellence lagde mere Vægt paa den mig ligeledes ubekjendte Kandidat Bjering³ i Nyborg, har jeg skaffet mig en uden Tvivl paa-lidelig Underretning om ham fra en Mand, der staar i venskabeligt Forhold til ham og just derfor ikke ønsker at blive nævnet. Efter min Kilde er Bjering en brav Mand og dygtig Lærer. Som Prædikant skal han være en Begynder, der hidindtil fattes Popularitet men har gode Talegaver og udmærker sig ved Tankernes Klarhed og gode Sammenhæng. Jeg formoder heraf, at han er en heldigere Taler end Lic. Hansen. I det daglige Liv skal Bjering ikke være heldig i sin Fremtræden, men snarere ubehagelig og i Almindelighed blive betragtet som *»vigtig«*. Heri vilde han ved vor Frue Kirke rigtignok træde i sine Forgængeres, ikke blot Theodor Hansens, men ogsaa Ole Christian Gads og Jens Vahls Fodspor⁴; men det var just ingen Anbefaling. Iøvrigt bør jeg endnu bemærke om Bjering, at min mod ham velvillige Referent yttrer, at Bjerings Svigermoder, som fører Huus for ham, er en fortreffelig Dame, der har megen og gavnlig Indflydelse paa ham⁵.

¹) Formentlig den senere saa bekendte Præst ved Københavns Valgmenighed Frederik Olfert Jungersen (1836—1912).

²) Personel Kapellan i Lyderslev-Frøslev Otto Frederik Begtrup Hansen (1848—1909), siden Sognepræst ved Frue Kirke i Aalborg.

³) Hans Leon Wladimir Harald Biering (1846—1923), Lærer ved Nyborg Borgerskole 1872, siden Sognepræst paa Bogo.

⁴) Om Lic. theol. Theodor Hansen jvfr. S. 579. Lic. theol. Ole Christian Lund Gad (1813—59), resid. Kapellan ved Vor Frue Kirke i Aarhus 1846—52, derpaa Sognepræst i Sollerød. Om Jens Vahl jvfr. S. 563.

⁵) Vilhelmine Marie Sotoft, f. Lütken (1824—92).

Som Deres Excellence ventede, tilskrev Johannes Kok mig angaaende sin Plan at kunne, for at beholde sin Pension, blive konstitueret, indtil Kirkeforholdene i Aarhus bleve ordnede, som Sognepræst ved Domkirken i Aarhus, naar han allernaadigst maatte blive ansat som Stiftsprovst og Provst. Medens jeg, der ønskede Kok til det samlede Embede, overveiede, hvorvidt jeg kunde og borde understøtte denne Plan, til hvilken jeg savnede Analogier, fik jeg Brev fra ham, i hvilket han meddeelte, at han af oekonomiske Grunde havde opgivet Planen. Samtidig hermed har jeg faaet Brev fra Stiftsprovst Rothe¹, hvori han skriver, at man kan ikke undvære Kok i Kjøbenhavn. Der maa da være hans rette Plads, fra hvilken jeg ikke skal søge at rokke ham. Da den Stiftsprovst, der nu udnævnes, skal paa Embeds Vegne være min Vikarius ikke blot medens jeg lever i Embedet, men efter al Sandsynlighed, naar jeg ved Døden eller ved Afsked afgaar derfra, er det mig denne Gang af dobbelt Vigtighed, hvem der erholder Embedet. Jeg har nu henvendt mine Tanker til den Ældste af min mangeaarige Vens Professor C. E. Scharlings Sønner, Sognepræsten i Hørsholm, Peter Scharling². Jeg har kjendt ham som en elskværdig Personlighed fra hans Barndom. Han er ligesaa begavet og fuldkommen saa beskeden som sine Brødre. For de praktiske Prøver har jeg, medens han var Adjunkt i Horsens, givet ham udmærket gode Karakterer. Der kan næppe være nogen Tvivl om, at han egner sig fortrinlig til at være Kjøbstedpræst; men hvorvidt han, som hidindtil kun har havt smaa Menigheder, kan magte det store Domsogn i Aarhus, veed jeg ligesaa lidt som om han ønsker det. Da hans Kald er i Kjøbenhavns Nærhed, er han, i hvert Fald af

¹) Peter Conrad Rothe (1811—1902), Stiftsprovst og Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København 1865—91.

²) Peter Jørgen Christian Scharling (1832—1922), Adjunkt i Horsens 1856—62, Sognepræst i Hørsholm fra 1871, siden ved St. Mortens Kirke i Randers.

Omtale, formodenlig Deres Excellence bekendt. Nu veed jeg Ingen, hvem jeg hellere kan ønske til Boesens Eftermand end ham.

I Henhold til Deres Excellences Yttringer tager jeg ikke Initiativ om Oprettelsen af et Kapellani pro loco i Stouby. Menighederne have — seer jeg netop medens jeg skriver disse Linier — jo forgjeves ansøgt derom. Jeg seer det af en Ansøgning, der kom fra Kapellanen V. L. Larsen, der nu ansøger om Kapellaniet pro loco for Hvirring og Hornborg Menigheder, hvortil jeg bør fortrinlig anbefale ham. — For det Haab, der i Slutningen af Deres Excellences høitærede Brev er givet min Søn i Veierslev som eventuel Supplikant til Stouby-Hornum Sognekald, takker hans Fader, der inderlig gjerne vil visitere hos ham dèr, paa det Hjerteligste.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

14.

Aarhus Bispegaard den 27de Juli 1877.

Atter har Deres Excellence Krav paa min Taksigelse dels for det gunstige, paa en Visitats modtagne, Brev af 21de Juli og dels for den officiøse Tilsendelse af de 3 Ansøgninger om Stiftsprovstiet i Aarhus. Pastor Buchs¹ Ansøgning, der fra Kontoret blev mig tilsendt og som jeg fra et Sted, hvor jeg visiterede, med min Paategning tilbagesendte, er formodenlig kommen efter Indleveringstiden til Ministeriet; til at komme i Betragtning egnede den sig i hvert Fald ikke; det anerkjendte endog den godmodige Provst Riber², der frygtede for, at den Mangel

¹) Edvard Magnus Buch (1820—1900), Sognepræst i Nebsager-Bjerge, siden i Jordløse-Haastrup.

²) Provst for Bjerge-Hatting Herreders Provsti, Sognepræst i Raarup Peder Riber (1817—85).

paa Selvbedømmelse, som Buch ved Ansøgningen havde lagt for Dagen, skulde for Fremtiden blive ham til Skade; hvad jeg ogsaa nødig vilde, naar han søger Embeder, som han kan magte.

Dersom Domsognets Menighed havde faaet Lov til at vælge mellem de 3 Supplikanter, efterat de havde holdt Valgprædikener, tvivler jeg ikke om at Valget var faldet paa Sørensen¹. Fra den Tid, den retsindige og ikke ubegavede, men altfor sydlandske Panduro² var Præst paa Silkeborg, kjender jeg ham. En Menighed, der føler sig tiltalt af Lauritz Balslev, vilde sandsynligviis følt sig frastødt af Rudolf Panduro. Da Vilstrup³ taledede med mig om, at han agtede at søge Stiftsprovstembedet, sagde jeg ham ligefrem, at jeg for min Deel vilde sætte megen Priis paa, at Stiftsprovsten var en ualmindelig god geistlig Taler med stærkt Bryst. Da jeg aldrig har hørt ham prædike og da han — som rimeligt var — nødig vilde udtale nogen Dom om sig selv som Prædikant, spurgte jeg ham, om der var Nogen i Aarhus, der havde hørt ham prædike. Den, han nævnede mig, taledede jeg med; men hvad der blev svaret var uden Tvivl under hans Forventning.

Sørensen i Bredsten, hvem jeg, med Taksigelse for Ministerens Tillid, har bragt i Forslag, har jeg heller ikke hørt prædike, men jeg har læst en meget god Prædiken af ham og jeg har af paalidelige Folk, geistlige og verdslige, hørt, at han har betydelig ydre Veltalenhed. I Veile havde man en Plan til at sikkre sig ham som fast Prædikant nogle Gange om Maaneden; men han vilde ikke gaa ind derpaa for ei at fornærme Sognepræsten. Dette veed jeg ikke af Pastor Sørensen; men jeg har erfaret dette og

¹) Hans Sørensen (1831—1903), fra 1869 Sognepræst i Bredsten, blev 4. August 1877 Stiftsprovst og Sognepræst ved Domkirken i Aarhus.

²) Hans Rudolph Panduro (1823—1904), Sognepræst i Silkeborg-Linaa 1863-73, siden i Magleby i V. Flakkebjerg Herred.

³) Formentlig Seminarieførstander i Ranum, Sognepræst i Bjornsholm-Malle Andreas Fabricius Krarup Vilstrup (1824—1910), siden Sognepræst i Bjerregrav-Aalum og Provst.

meget Andet til hans Ros fra Veile og Omegn, hvor jeg har to Sønner.

Provst Vahls Disrekommandation af Sørensen gjorde mig ondt for Vahls egen Skyld. Biskop Balslev, med hvem jeg privat har brevvetlet om Sørensen, holder i Grunden ad ham, men har yttret Tvivl om hans Væsen var fiint og dannet nok for en Stiftsprovst. Ganske vist bærer hans ydre Væsen noget Præg af, at han er bondefødt, vel ogsaa af tildeels at være Autodidakt; men hans Mangler og Feil i saa Henseende ere dog af mindre Betydning. Det maa ogsaa være den fiint dannede, et værdigt, geistligt Præg i høi Grad bærende Domprovst Gudes Anskuelse¹, da han, som Deres Excellence meddeler mig, har indstændig anbefalet ham til Dem.

Nu være det den, som skriver disse konfidentielle Meddelelser, tilladt til Slutning at anbefale sig selv og sit faderlige Haab til sin høitagede Ministers gunstigste Erindring.

Deres Excellences allerærbødigst taknemmelige

Brammer.

15.

Aarhus Bispegaard den 7de Aug. 1877.

Deres Excellence

modtage min inderlige Taksigelse baade for Indholdet af den glædelige Tidende om min Søns Beskikkelse til Stouby Præstekald², hvilken Deres Telegram i Dag bragde mig, og

¹) Domprovst i Roskilde, Dr. theol. Ludvig Jacob Mendel Gude (1820—95), hos hvem Hans Sørensen en Tid lang havde været privat Medhjælper. — Sørensens nære Ungdomsven Henrik Scharling har karakteriseret ham som »en sjællandsk Bondesøn, en kraftig Natur med en god Forstand, et bredt Lune og megen Muttervits, som han stundom havde noget ondt for at holde i Tømme« (Henrik Scharling, Livsminder S. 351—2, jvfr. sst. S. 52 og Samme, Theolog eller Digter S. 7—8). — Om Provst Vahl jvfr. S. 563.

²) Jvfr. tidligere S. 597, 601.

for den gunstige Opmærksomhed, som De viste mig ved at tilstille mig Telegrammet.

Min Søn Provsten er ubekjendt for Stouby-Hornum Menighed; men ved hans ældre Broder, som er Præst i Urlev, har Navnet en god Klang i Egnen; ogsaa veed jeg, at Kapellan Larsen, hvem man gjerne havde beholdt som Kapellan pro loco i Pastoratet og der som Kandidat var bleven kjendt med min Søns Virksomhed i Veierslev, har saaledes omtalt ham, at han uden Tvivl bliver modtagen med Tillid af sine nye Sognefolk. Disses Lyst til at erholde de sidst afdøde Præstefolks Svigersøn¹, en skikkelig, uden Tvivl for Færinger bedst egnet Mand, til Sognepræst havde vist ikke nogen dybere Grund.

Med Guds Hjælp — det er mit faste Haab — skal min Søn af al sin Evne stræbe i Gjærningen at vise sin oprigtige Taknemlighed for Regjeringens gunstige Tillid til ham ved denne af ham høit ønskede Befordring. Mig er den af aldeles personlige Grunde til megen Glæde; thi nu har jeg tre Sønner med deres Hustruer at besøge i faa Dage i Horsens-Veile Egnen.

Derfor Tak, hjertelig, faderlig Tak fra Deres Excellences med særdeles Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

16.

Aarhus Bispegaard den 20de August 1877.

Deres Excellence Hr. Minister for Kirke- og Underviisningsvæsenet Fischer. Commandeur af Dbr. &c.

Idet jeg meget takker Deres Excellence for det nye Beviis paa Tillid, hvormed De har bæret mig ved at ville

¹) Den bekendte Folkemindesamler og Sprogforsker Venceslaus Ulricus Hammershaimb (1819—1909), Sognepræst paa Østerø og Provst over Færøerne, blev 29. Januar 1878 Sognepræst i Lyderslev-Frøslev.

høre min Mening om, hvorledes Endelave Sognekald¹ kan under de nuværende Forhold bedst blive besat, tillader jeg mig at bemærke, at jeg antager det utvivlsomt, at der ei kan være Tale om at beskikke Raae² til noget Embede, at Ministeren formeentlig i den Grad har Ret i Deres Ytring om Hellemann³ som en meget jævn Personlighed, at han næppe egner sig til at vedligeholde end sige lede og forøge den kristelige Aand, som skal være vakt paa Øen, men at jeg, uagtet Grønbechs Tirader, har langt mere Haab om, at Camradt⁴ vilde egne sig dertil, dersom han og Øens eneste Læge harmonerede. At det ikke er Tilfældet, kan jeg skjønne deels af, at Lægens, Overlæge Breinholms⁵, Navn fattes paa Adressen til Deres Excellence til Bedste for Camradt, og deels af Paaberaabelsen af samme Hr. Breinholms i Grønbechs Jeremiade⁶ paa-

¹) Endelave Sognekald var blevet ledigt 18. Juni 1877, da der var blevet meddelt den hidtidige Sognepræst Andreas Bjørn Grønbech (1815—82) Afsked. Til Efterfølger fik han 1. Oktober s. A. Alfred Georg Elmquist (1850—1930), fra 1876 personel Kapellan i Magleby, V. Flakkebjerg Herred, hos Marcus Clod Rønne (1808—83); siden Sognepræst i Sanderum.

²) Peder Raae (1825—89), Sognepræst i Jernved 1863—71, havde en kort Tid været Medhjælper hos Pastor Grønbech.

³) Formentlig Frederik Vilhelm Hellemann (1842—1915), Hjælpepræst i Nørre-Sned-Ejstrup, siden Sognepræst i Gislum-Vonsild.

⁴) Carl Vilhelm Johannes Camradt (1843—1924) havde siden 6. November 1874 været personel Kapellan paa Endelave, siden Provst og Sognepræst i Radsted.

⁵) Herløv Sophus Julius Breinholm (1827—79), Overlæge i Hæren, siden praktiserende Læge paa Endelave.

⁶) »Grønbechs Jeremiade« er en træffende Betegnelse for en Skrivelse af 28. Juli—4. August 1877 fra Grønbech til Minister Fischer, hvori han misrekommanderer Camradt paa Grund af hans slette Helbredstilstand (Kirkeministeriets Arkiv, 1. Dept., ad Expedition 25. November 1912 (3 M 1522)). Den ovenfor omtalte Adresse til Fordel for Camradt findes ikke mere vedlagt, derimod en Skrivelse af 2. Oktober 1877 fra Endelave Sogneraad af lignende Indhold. Heri ytres der bl. a.: »I mange Aar have vi følt Savnet af en Samvittighedsfuld og nidkjær Sjaelesorger, og navnlig turde man sige om vor sidst afskedigede Præst at hans Præstelige Gjærning har været ham en Tvang, en Biting«.

beraabte Erklæring om Camradts uheldredelige Sygelighed. Om denne kan jeg vistnok ikke have nogen bestemt eller fuldbeføiet Mening; men at Grønbech efter sin deklamatoriske Maneer høilig har overdrevet den, antager jeg rigtignok i Tiltro til Provst Høegh-Guldbergs¹ Anbefaling paa Camradts Ansøgning og til flere Underskrifter paa Adressen, især Skolelærer Sørensens². Ham lærde jeg at kjende og fattede jeg megen Agtelse for, da jeg i Aaret 1864 opholdt mig paa Grund af Modvind flere Dage paa Endelave, hvor jeg under en Vaabenstilstand visiterede. Jeg har siden fra forskjellige, paalidelige Mænd faaet Bekræftelse paa, at han ikke blot er en meget dygtig Lærer men en særdeles agtværdig Mand. Jeg feiler næppe i at antage, at han har konciperet Adressen. At denne er underskrevet af Sognefogden³, der paa Øen under mit Ophold dèr agtedes som en betydelig Person, samt baade af Sogneraadets og Menighedsraadets Medlemmer, vil ikke have undgaaet Deres Excellences Opmærksomhed. Jeg tillader mig hertil at føie, at den medunderskrivende Enkefrue Sannom⁴ er mig bekjendt som en begavet og dannet Dame, for hvem det sikkert er magtpaaliggende at have en god Præst.

Skulde Camradt faae en langvarig Sygdom paa Endelave (og hvo kan borge for, at det ikke skeer?), vilde han og Menigheden med, være langt værre faren, end om det tilskikkedes ham som Præst paa Fastlandet. Jeg har derfor tænkt paa, om jeg ikke meest tilfredsstillende kunde besvare min høitagede Ministers Henvendelse til mig ved at foreslaa Dem en eller anden ung Kapellan, som ikke har søgt Sognekaldet paa Endelave, men for hvem det

¹) Provsten i Vor-Nim Herreders Provsti Frederik Christian Julius Høegh-Guldberg (1813—1902), Sognepræst i Vær 1848—1902.

²) Skolelærer Peter Vinkel Sørensen.

³) Formentlig Sognefoged, Gaardejer Ole Jørgen Hansen.

⁴) Albertine Charlotte Henriette Emilie Sannom, f. Rummelhoff (1814—84), Enke efter praktiserende Læge paa Endelave Fritz Sannom (1808—76).

kunde være en ganske ønskelig Befordring. Min Tanke i saadan Retning er kommen til at dvæle ved Alfred Georg Elmqvist, som nu er personel Kapellan hos Marcus Rønne i Magleby, om hvem et Rygte, hvis Paalidelighed Deres Excellence bedst kan vide, beretter, at han nu skal afskediges. Herved vilde den nygifte Alfred Elmqvist komme i saa stor Forlegenhed, at jeg antager, at et Tilbud om at blive Sognepræst paa Endelave vilde være ham velkomment, især dersom Camradt kunde snart blive befordret; thi saa længe Grønbech skal have Pension af Endelave-Kald, vil der hverken for den Ene eller den Anden være mere end netop tarveligt Udkomme, altsaa Intet til at dele mellem den nye Sognepræst og den tjenstledige Kapellan.

Nu skal det være mig meget kjært, om Deres Excellence kan have Brug for disse mine aabenhjertige Udtalelser. Skulde der være noget Mere, hvortil De i denne Sag vil benytte mig, er jeg selvfølgelig aldeles beredvillig til at være til Tjeneste.

I dette Øieblik kom min Søn Provsten, hvem jeg ikke havde seet, efterat han var bleven kaldet til Stouby-Horum. Han beder mig skrive til Deres Excellence, at han er gjennemtrængt af Taknemlighed over sin Kaldelse, men frygter for, at det vilde være ubeskedent, om han personligt havde takket Dem for den store Godhed og Tillid, som De ved dette for ham saa vigtige Anliggende har viist ham.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

De to Ansøgninger til Kongen samt Adressen til Ministeren indlægger jeg heri.

17.

Aarhus Bispegaard den 5te Septbr. 1877.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Com.
af Dbr.

Deres Excellences mig hædrende Tillid ved at lægge Indstillingen om Endelave Sognekalde »i mine Hænder« har jeg efter Evne stræbt at svare til. En Brevvexling, jeg har ført med Kap. p. p. i Magleby A. Elmqvist, har bragt ham til at indgive en til Provsten afsendt Ansøgning om bemeldte Embede, hvortil jeg anseer ham vel egnet. Han er en Søn af den Pastor Alfred Elmqvist¹, som er Præst i Virring og uden Tvivl i denne Tid har gjort Ministeren sin Opvartning; baade Faderen og Sønnen ere retskafne, flittige, kjærlige Mennesker med ret gode Gaver, som ere blevne omhyggelig uddannede. Sønnen er — og det ikke blot paa Grund af sin Alder — livligere og aandelig bevægeligere end Faderen. Jeg haaber, at han med sin unge, elskværdige Kone vil paa Endelave kunne leve et lykkeligt, efter vore Tidens Vilkaar, idyllisk Præsteliv. Hvorimod det var at befrygte, at Camradts Hypokondri vilde forøges paa Øen, hvor hans Hustru døde.

Vel vil det strax blive Camradt en Skuffelse ei at blive Sognepræst paa Endelave; men i Betragtning af Deres Excellences gunstige Yttringer om ham, haaber jeg, at det ei skal vare længe, inden han kan opnaa en anden ligestaa beskeden men ham tjenligere Befordring.

Anbefalende mig fremdeles til Deres Excellences Bevaagenhed med udmærket Høiagtelse Deres allerærbødigst forbundne

Brammer.

¹) Alfred Hjalmar Elmquist (1819—92), Sognepræst i Virring-Essenbæk 1864—90.

18.

Aarhus Bispegaard den 13de Septbr. 1877.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Com.
af Dbr. p. p.

Efter gjennem Ministeriet at have modtaget A. G. Elm-
qvists herved tilbagesendte Ansøgning om Endelave Sogne-
kald, tilskrev jeg ham strax et alvorligt og indtrængende
Brev, hvori jeg forlangte, at han oprigtig skulde erklære
for mig, hvorvidt han havde ladet sig paavirke af den
grundtvigiansk-politiske Aand i Magleby samt om han
agtede at virke i den Aand, dersom han blev befordret
til Endelave. Ligeledes skrev jeg til den om Forholdene
paa Endelave i mange Aar vel bekjendte, paalidelige Provst
Guldberg¹ for af ham at faae at vide, om der med Hensyn
til den nuværende Stemning paa Øen kunde være nogen
Fare for Menigheden i politisk Henseende ved at lade
Elmqvist, hvem jeg beskrev ham, blive Sognepræst paa
Øen. I Gaar fik jeg Svar paa begge disse Breve og tilmed
et om Elmqvist fra Sognepræsten i Skjelskjør Troels Smith²,
der for adskillige Aar siden var residerende Kapellan i
Aarhus. Elmqvists Brev var saa personligt og barnligt
fortroligt, at jeg ikke tror, han vilde ønske, at jeg sendte
Ministeren det, hvorvel det ei vilde skade ham. Meningen
er hvad Tr. Smith med et Sidehug til Marcus Rønne i
Korthed har skrevet. Derfor tillader jeg mig at tilstille
Deres Excellence Smiths Brev tilligemed Provst Guld-
bergs. Sidstnævnte vilde uden Tvivl have betragtet gamle
Grønbechs Udgydelser, om han havde kjendt dem, som
Skvalder. Jeg deler Provstens Tillid til den meget dygtige,
forstandige og loyale Skolelærer Sørensens Indflydelse paa

1) Jvfr. S. 606.

2) Troels Frederik Plum Smith (1813—80), fra 1870 Sognepræst i
Skjelskør, havde 1850—61 været residerende Kapellan ved Domkirken
i Aarhus. Om Smiths nære Tilknytning til Brammer se Præstehistoriske
Samlinger I, 335.

Endelave og jeg har samme gode Tanker om Elmqvists Karakter som Pastor Smith. Det er ingenlunde ved sin Fader men det er uden Tvivl ved sin Præst i Randers, Dines Pontoppidan¹, at Elmqvist har faaet nogen grundtvigiansk kirkelig Retning; men til at agitere for den anseer jeg ham hverken egnet eller tilbøielig; og end mindre til at agere Politiker.

Dog — jeg bør i Korthed sige, hvad jeg ønsker —, anseer tjenligst for Vedkommende — og derfor beder Deres Excellence om at udvirke, nemlig

at Elmqvist bliver Sognepræst paa Endelave og at Camradt snart faar et lidt bedre Kald end det for ham altfor fattige Endelave.

Dersom jeg i et Brev til ham maa give ham Haab derom, beraabende mig paa Deres Excellences tidlige, gunstige Yttringer i saa Henseende, vilde det glæde mig.

Deres Excellences allerærbødigst taknemlige

Brammer.

19.

Aarhus Bispegaard den 5te Oktbr. 1877.

Deres Excellence!

Saa snart jeg havde modtaget Ministerens Skrivelse af 25de f. M., for hvis gunstige og kjærkomne Indhold jeg meget takker, beredte jeg Camradt paa, at han sandsynligviis ikke blev Sognepræst paa Endelave, men jeg trøstede ham over dette feilslagne Haab ved, efter Tilladelse, at give ham Haab om at være i Deres Excellences gunstige Erindring, naar passende Leilighed maatte komme.

Der er for Tiden flere Embeder i Stiftet ledige, hvis Besættelse baade kan blive vanskelig og vigtig. Jeg tør

¹) Sognepræst ved St. Mortens Kirke i Randers 1863—79 Dines Pontoppidan (1814—79), Forfatteren Henrik Pontoppidans Fader.

jo stole paa, at De med sædvanlig Godhed optager mine private Yttringer desangaaende:

Efterat jeg har paategnet Ostenfelds¹ Ansøgning om Veierslev², har han for mig erklæret, at han ikke er Grundtvigianer. Gid han, dersom han opnaar Embedet, ei heller maa blive det; thi i andet Fald vilde ikke blot Pastoratets egne Menigheder men ogsaa Folk fra Skorup og Haurum, der pleiede at søge til min Søn i Veierslev, være ilde stødte. Til Provst tør jeg ikke foreslaa Ostenfeld. Ei heller er det heldigt, at Provsten i det store Provsti har 3 Kirker. Det var mere passende med Hensyn til Præsteembedet, at det blev Sognepræsten i Houlberg, som ligger nær en Jernbanestation. Jeg har i Dag paategnet en Ansøgning fra Jubilaren i Houlberg³ om Afsked. Til Provst Koks Eftermand som Provst er Langballe⁴, over hvis Kaldelse til Ørsted jeg er glad, bedst skikket blandt Provstiets Præster. Han kan bedre være Provst i sit nye Kald end i Krstrup, hvor han havde forkjelet Menigheden ved at ofre al sin Tid og alle sine Kræfter til den. Jeg antager, at hans Helbred vil styrkes ved Provstereiserne. Det lader ikke til, at Nogen her fra Stiftet har Mod til at søge Sognekaldet i Grenaa. Og nu Hammel? Det ligger mig særdeles paa Sinde hvem dertil bliver beskikket⁵ baade i og for

¹) Søren Rasmussen Ostenfeld (1837—1900), Sognepræst i Hylke, siden i Skibby.

²) Det ved den S. 591 nævnte C. B. Brammers Forflyttelse til Stouby ledige Veierslev-Ajdt-Torsø blev 5. November 1877 besat med Vilhelm Schalstrup Stilling (1830—83).

³) Jubellæreren Johan Christian Jensen (1790—1885), Sognepræst i Houlbjerg-Granslev fra 1840, blev afskediget 19. December 1877.

⁴) Johan Frederik Langballe (1822—99) var 22. September 1877 blevet forflyttet fra Krstrup til Ørsted; 7. Februar 1878 blev han Provst for Rougso-Sonderhald-Nørre Herreders Provsti efter Provst Hans Christopher Elers Koch (1819—95), der var blevet forflyttet til Horbelev-Falkerslev.

⁵) Hammel-Voldby-Søby i Gjern Herred var ledigt efter Peter Michael Andresen (1810—77), der havde faaet Afsked 18. August 1877. I Hammel Sogn ligger Frijsenborg.

sig og af Hensyn til Grev Frijs¹ og Grevinden. Uden Tvivl vilde det være overflødigt, om jeg bad Deres Excellence, som selv staar i venskabeligt Forhold til det ædle Herskab paa Frijsenborg, om at tage væsenligt Hensyn til dets Tarv og Ønsker om hvilken Præst Hammel skjønnede Kirke nu skal betroes.

Med udmærket Høiagtelse Deres Excellences meget ærbødige og forbundne

Brammer.

20.

Aarhus Bispegaard den 26de Oktbr. 1877.

Deres Excellence!

At den entledigede Sognepræst Andresen i Hammel er død², har hans Søn privat meddeelt mig; gjennem Provsten har jeg endnu ikke faaet nogen officiel Underretning derom; men efter denne har jeg ikke villet opsætte min Meddelelse til Deres Excellence. Der vil nemlig nu kunne blive, hvad ønskeligt er, en større Konkurrence om Embedet, dersom det paany opslaas ledigt, efterat Pensionen til Formanden bortfalder. Han efterlader sig ikke nogen Enke.

Efter hvad jeg har hørt om Supplikanterne til Veierslev er der Ingen af dem, som jeg er sikker paa egner sig til Embedet, der skulde have en god Prædikant, der kunde have Tillid hos Menigheden og de »Opvakte« i Omegnen, der havde sluttet sig til min Søn som en moderat Ikkegru[n]dtvigioner. Ostenfeldt erklærer vel, at han ikke er Grundtvigioner — og jeg troer ham paa hans Ord —; men Grundtvigionismens Modstandere kunne ikke uden

¹) Politikeren Christian Emil Greve Krag-Juel-Vind-Frijs (1817—96) til Frijsenborg.

²) Den S. 611 nævnte Sognepræst P. M. Andresen var død 24. Oktober 1877.

Føie ansee ham tilbøielig til Sekten, da han har forenet sig med Kirketerp og Knækkenborg om at udgive et Tillæg til Kingos Psalmebog¹. I saa Henseende have uvidenskabelige Lægfolk en urokkelig Mistænkelighed.

Dog — det er indiskret af mig at uleilige Ministeren i disse Dage² med et saa langt privat Brev. Undskyld

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

21.

Aarhus Bispegaard den 16de Januar 1878.

Deres Excellence!

Dersom jeg ikke havde havt en Øienbetændelse, der blev forværret, da jeg prædikede paa anden Juledag og siden har staaet paa samme Standpunkt, skulde jeg tidligere have tilladt mig at sende min høitærede Minister en Nyaarshilsen. Nu vil jeg, uagtet min Læges Formaning om at skaane Øinene ved at undlade at læse og skrive, dog driste mig til at nedskrive disse Linier saa læselige som det for Tiden staar i min Magt.

Ligesom jeg beder Kirkens usynlige Herre og Hoved at holde sin beskjermende Haand over den danske Folkekirke, saaledes er det mit inderlige Ønske for dennes synlige Styrer, at der til hans høistvigtige, for denne Slægt og for kommende Slægter skjæbnsvangre Idræt maa gives Lys, Kraft og for hver god Spire Velsignelse fra Lysenes Fader, al god og fuldkommen Gaves Kilde.

Deres Excellence vil med den Post, der bringer dette

¹) Den S. 611 nævnte S. R. Ostfeld havde 1873 i Forening med Præsterne C. E. Kirketerp, Uldum, og G. S. Knækkenborg, Kollerup, udgivet et »Tillæg til Kingos Salmebog«.

²) Paa dette Tidspunkt forhandlede der ivrigt om Gyldigheden af provisoriske Finanslove.

private Brev, ogsaa modtage et officielt fra mig, i hvilket jeg indstændigt anbefaler Pastor Langballe til Provst¹ istedenfor den ogsaa gode Præst Ehlers Koch, hvem han som Provst let vil overgaa.

Destoværre vil Ministeriet snart modtage en Ansøgning fra Provst Skou² i Skanderborg om at maatte nedlægge Provsteembedet paa Grund af en meget farlig Øiensvaghed. Jeg holdt Ansøgningen tilbage for at bevæge ham til selv at tilbagetage den, da jeg frygter, at denne elskelige og som Taler høitbegavede Mands Fremtid vil lide ved et saa afgjørende Skridt, men efter hvad han i Dag har sagt mig om Øienlægerens Erklæring anseer jeg det uundgaaeligt. Til Provst i hans Sted tror jeg iøvrigt nok, at der kan findes en brugelig Præst i Distriktet.

Men dersom Deres Excellence ikke skaffer os en Præst til Houlberg-Granslev Sognekald, der egner sig til Provst for Lysgaard-Hids-Houlberg Distrikt i min Søns Sted, kommer jeg i stor Forlegenhed med mit Forslag til Indstilling om det Provsteembedes Besættelse.

Min ovennævnte Søn, der bor i Kapellanens ledige Bolig under Naadensaaret, føler sig glad i sit Forhold til Menighederne og nærer lyse Forhaabninger om Fremtiden. Jeg kan ikke nævne ham for Deres Excellence uden atter at takke Dem for den Glæde, De ved hans Befordring har beredet mig, ligesom for ethvert andet Tegn paa Velvillie og Tillid, hvormed De i det henrundne Aar har hædret

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigt forbundne

Brammer.

¹) Jvfr. S. 611.

²) Sognepræst i Skanderborg-Skanderup-Stilling 1870—84, siden i Svindinge Jens Carl Christian Skou (1831—1904) fik Afsked som Provst for Hjelmlev-Gjern Herreders Provsti 29. Januar 1878.

22.

Aarhus Bispegaard den 22de Febr. 1878.

Deres Excellence!

Næst efter ret meget at takke for Deres i Dag modtagne Brev og den mig ved dets Indhold viste gunstige Velvillie og Tillid, skal jeg stræbe at svare til denne ved, efter Deres Excellences Anmodning, strax kortelig at yttre mig om Biskop Monrads Forslag*¹.

At just Monrad nu ønsker en kongelig Resolution for Biskoppers Sammenkaldelse til at udtale sig om kirkelige Sager som et raadgivende Kirkeraad, er mig et nyt Beviis paa denne mærkværdige Mands uberegnelige Elasticitet; thi han har engang, medens han var Overskole-direktør, i flere Timer (forgjebes) bestræbt sig for at bringe mig, der som Medlem af Minoriteten i den gamle Kirkekommission havde stemt for et saadant Kirkeraad², til at frafalde den Plan og gaa over til Majoritetens Forslag om en i konstitutionel politisk Aand dannet Kirkeforfatning, et Forslag, som efter Kirkekommissionens Ophør var udkommet med Modifikationer og medundertegnet af Monrad. — Vort — af Biskop Martensen konciperede — Minoritetsvotum — have vi ikke, da Ørsted ophørte at være Minister, stræbt at gennemføre ved Regjeringens Bistand. Men personlig har jeg gjort hvad jeg i den Retning formaaede ved adskillige Gange at indbyde alle Biskopperne til Aarhus, for at vi kunde gjøre hverandre Meddelelser af historisk og administrativt Indhold. Med Undtagelse af Biskop Martensen have de Andre gjort

¹) Talen er aabenbart om nogle af de Underhaandsforhandlinger, der førte til den kgl. Resolution af 8. Oktober 1883 om Oprettelsen af Det kirkelige Raad. — Ditlev Gothard Monrad (1811—87), der fra 1871 var Biskop over Lolland-Falsters Stift, havde 1855—59 været Overdirektør for Almue- og Borgerskolevæsenet.

²) Jvfr. »Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhoist nedsatte Commission etc.«, 1854, S. 1—4, 49.

mig den Fornøielse at møde; og jeg tror ikke, at de have fortrudt det, skjøndt jeg heller ikke tør sige, at Resultaterne have været betydelige. Eengang har der været Bispemøde hos Laub. Det var Aftale, at det næste Gang skulde holdes hos Engelstoft; — men saa blev Kierkegaard Minister, — vi Andre følte os forpligtede til Fælleds-udtalelsen, — og den indeholdt et saadant Mistillids eller Misfornøielses-Votum imod ham, at vort fortrolige, kordiale Forhold vanskelig kunde oprettes¹.

Monrad har ikke været Biskop paa Bispemødernes Tid; men som Minister opfordrede han engang de 4 jyske Biskopper til at komme sammen (hvad der ogsaa skete hos mig) for at gjøre Forslag til et Tillæg til Kingos Psalmebog. Forslaget indsendte vi, Ministeriet erhvervede kgl. Res. af 16de Mai 1864 til Forslagets Approbation og Trykning²; men derved blev det; nu antager jeg ikke, at den Sag kan til Nytte fremtages.

Deres Excellence kan af denne Fremstilling slutte, at jeg for min Deel er meget villig til at møde paa Regjerings-Opfordring til Raadførelse med mine Kolleger om kirkelige Spørgsmaal.

Det være mig tilladt at bemærke, at Sammenkaldelsen kan støtte sig til Kirkeordinantsen af 1542 og D.L. 2—17—17³. Men dog tør jeg ikke tilskynde Ministeren til at

¹) Hardenack Otto Conrad Laub (1805—82), Biskop over Viborg Stift 1854—78; Christian Thorning Engelstoft (1805—89), Biskop over Fyens Stift 1851—89. Ved »Fælledsudtalelsen« sigtes der til den Skrivelse fra 6 af Landets 7 Biskopper, som 11. Februar 1868 blev fremlagt i begge Rigsdagens Ting som Protest mod det Forslag til en Valgmenighedslov, som Biskop Peter Christian Kierkegaard efter sin Udnævnelse til Kultusminister 4. September 1867 skulde gennemføre.

²) Ved kgl. Resolution af 16. Maj 1864 bemyndigedes Ministeriet til at lade det af Biskopperne Brammer, Daugaard, Laub og Kierkegaard udarbejdede Udkast til et Tillæg til den saakaldte Kingos Psalmebog trykke og autorisere (Kultusministeriets 1. Departements Forestillinger 1864 Nr. 61).

³) Brammer hentyder til den fra Kirkeordinansen (Danske Kirkelove, udg. af H. F. Rørdam, I, 107—8) til Danske Lov overgaaede

gjøre dette Skridt, som muligviis kan bevirke det Modsatte af Hensigten¹.

Baade Langballes Kaldelse til Provst og Skous Udnæv-nelse til Ridder have glædet mig².

For Deres Excellences gunstige Løfte om Besættelsen af Houlberg er jeg taknemlig. Endnu veed jeg ikke Nogen, der har søgt Præstekaldet, hvem jeg kunde ønske dertil for Provsteembedets Skyld. Men dersom det bliver søgt af Sognepræst i Tæbring paa Mors, *Mollerup*³, ønsker jeg ham.

Længere tør jeg ikke dennesinde trætte Deres Excel-lence. Anbefalende mig til min høitagede Ministers ved-varende Bevaagenhed forbliver jeg

Deres Excellences allerærbødigst taknemmelige

Brammer.

* Hans Brev har jeg den Ære herved at tilbagesende.

23.

Aarhus Bispegaard d. 28de Marts 1878.

Deres Excellence!

Næst efter at takke Deres Excellence ret meget for den Ære og Tillid, hvormed De ved Deres konfidentielle Skri-

Bestemmelse om, at Superintendenterne i Tvivlstilfælde skulde »be-spørge seg med nogle aff de andre Superintendenter«.

¹) Brammer var iøvrigt Tilhænger af at opbygge Kirkeforfatningen »nedenfra opad«, baseret paa Menighedsraadene rundt om i Landet, jvfr. hans »Et Indlæg i Kirkeforfatnings-Sagen med et Ord til Bedste for Menighedsraad«, 1858, især S. 25 ff. I sit »Hyrdebrev« 1867 ved-kender han sig samme Grundopfattelse af Kirkeforfatningssagen, som han havde givet Udtryk for 1854, derunder ogsaa med Hensyn til Be-timeligheden af Oprettelsen af et raadgivende Kirkeraad, bestaaende i hvert Tilfælde af samtlige Landets Biskopper. — Anders Sandøe Ørsteds Ministerium afgik 12. December 1854.

²) Om Provst Langballe jvfr. S. 611. Den S. 614 nævnte Provst J. C. C. Skou udnævntes 29. Januar 1878 til Ridder af Dannebrog.

³) Janus Severinus Mollerup (1824—1900), Sognepræst i Tæbring-Outrup-Rakkeby fra 1870, forflyttedes 6. April 1878 til Houlbjerg-Granslev, siden i Gelsted-Rorup.

velser af 19de og 22de d. M. har hædret og glædet mig, skal jeg efter bedste Overveielse yttre min Mening om den heldigste Indstilling til de omhandlede Embeders Besættelse.

Iblandt de 6 øverst nummerede Supplikanter til Houlberg Sognekald ere de fire mig saa vel bekendte, at jeg om dem ikke behøvede at søge nøiagtigere Underretninger hos Andre. Dette var derimod Tilfældet med Hensyn til Præsterne V. Petersen i Naur og N. Krarup i Vilsted¹. Uden at de paa Ansøgningerne skrevne Anbefalinger bleve modsagte erholdt jeg dog saadanne paalidelige Oplysninger om disse Supplikanter, at jeg ikke kan ønske Nogen af dem til Houlberg især med Provsteembedet for Øie. Thi Førstnævnte har i sin Kreds kvalificeret sig til Navnet Konfusius (ikke Confucius) og synes altsaa ikke egnet til at varetage Orden hos Præster og Skolelærere. Ved Krarup i Vilsted skal der findes noget (iøvrigt elskværdigt) Naivt, som ikke viser hen i Retning af en Provsts mangeartede, udadtrædende Virksomhed. Ved at gennemgaa hele Supplikantlisten til Houlberg finder jeg desto værre Ingen, hvem jeg kan ønske til Provst i Distriktet. Det var uheldigt (maaske for Mollerup selv), at han ved Lyst til en høiere Stilling afholdt sig fra at søge Houlberg, hvorved han — rigtignok uden at vinde i Indtægter — ret var baade som Præst og Provst kommen paa en Plads, han sikkert kunde udfylde.

For Aarhus Stift betragter jeg det ogsaa uheldigt, at *Pastor Chr. Borch*² i V. Hornum ikke ligesaa vel søgde Houlberg som Randlev i Aarhus Stift. Efter Alt, hvad mig er bekendt om denne Præstemand, hvem man vil

¹) Vilhelm Truels Petersen Hagens (1833—1918), Sognepræst i Naur-Sir 1873—81, siden i Ørsted, Baag Herred; Nikolaj Thure Krarup (1835—1930), Sognepræst i Vilsted-Vindblæs 1870—79, siden i Aastrup.

²) Christen Frausing Borch (1836—1912), Sognepræst i Vester Hornum-Hyllebjerg-Fleisborg siden 1870, blev 6. April 1878 forflyttet til Randlev-Bjergager.

savne i Viborg Stift, maa jeg ønske ham hertil. Havde han ansøgt baade Houlberg og Randlev, vilde jeg have anbefalet ham fortrinlig til førstnævnte Kald; nu tillader jeg mig at foreslaa ham til Randlev og *Adjunkt Ehlers*¹ til Houlberg. Endskjøndt han kommer fra Randers, hvor Hr. Dines Pontoppidan² er Sognepræst (for ei at sige Sogneherre), er han dog, saa vidt jeg kan mærke, ikke grundtvigianiseret. Endnu sikkrere er jeg dog paa, at Deres Excellences Løfte til Randlev-Bjergager Menigheder om at frie dem for at faae en grundtvigiansk Præst bliver opfyldt, naar de erholde Chr. Borch, som just skal arbeide paa at bringe sin grundtvigskindede Broder³, der var Kapellan p. p. i Grenaa, paa rette Vei. Jeg har ikke hørt Chr. Borch prædike; men jeg har læst nogle af hans Prædikener og fundet dem lige den i Randlev saa elskede Jac. Zahrtmanns⁴. Dersom Ehlers, for hvem det glæder mig, at Deres Excellence ogsaa nærer Interesse, opnaar at blive Sognepræst i Houlberg, gaar det jo ikke an at foreslaa ham til Provst, da han er uden Erfaring som Præst. Jeg nødes da til at foreslaa en af Provstiets Præster til Provsteembedet. Den konstituerede (Ochsner)⁵ har hverken Lyst eller Evne dertil. Iblandt de øvrige dvæler mine Tanker nærmest ved Langhoff i Høiberg og Holbeck i Seerup⁶. Langhoff er ikke synderlig begavet, men uagtet sin Alder ret arbeidsdygtig, derhos praktisk øvet og er-

¹) Eberhard Sophus Ehlers (1837—1901), Adjunkt i Randers fra 1863, blev 8. Juli 1878 Sognepræst i Ulsø-Øster Egede, siden i Snødestoense.

²) Jvfr. S. 610.

³) Ulrik Sophus Borch (1845—1931), personel Kapellan i Grenaa-Gammelsohn 1871—7, siden Sognepræst i Nestelsø-Mogenstrup.

⁴) Jacob Nicolaj Zahrtmann (1845—1907), personel Kapellan i Randlev-Bjergager 1872—7, siden Sognepræst ved Vor Frue Kirke i Aarhus.

⁵) Sognepræst i Sal-Gullev Salomon Ochsner (1815—96).

⁶) Julius Ferdinand Bjergager Langhoff (1814—1902), Sognepræst i Højbjerg-Elsborg 1861—88; Christian Ohnsorg Holbek (1833—1912), Sognepræst i Serup-Lemming 1874—9, siden i Snoldelev-Tune.

faren i administrative Forretninger. Han er godmodig og velvillig af Sindelag*. Holbech er begavet og energisk. Uagtet han kun i kort Tid har været Sognepræst, ventede han, som var yndet af min Søn, formodentlig, at jeg vilde konstituere og foreslaa ham til min Søns Eftermand som Provst. Jeg har unkladt det, fordi jeg mærkede, at han ved sit Væsen havde stødt Præster og Skolelærere, ogsaa Proprietærer, fra sig. Jeg frygtede, at han ei kunde bære sig for at vise Overmod blandt Provsterne**. Nu tillader jeg mig at bede Ministeren om privat at tilkjendegive mig hvem De helst seer, at jeg bringer i Forslag til bemeldte Provsteembede.

Med særlig Høiagtelse og Ærbødighed Deres Excellences særdeles forbundne

Brammer.

* Langhoff kan ogsaa anbringes i de elskværdigt Naives Klasse.

** og andre Arbejdsfæller.

24.

Aarh. Bispegrd. d. 29de Marts 1878.

Deres Excellence!

Tillad mig, som i Gaar havde den Ære at tilskrive Dem, at begynde dette Brev med de samme Ord, hvormed De (rigtignok uden Føie) begyndte Deres sidste Brev til mig: »Her har De allerede Deres Plageaand igjen!«

I dette Øieblik modtog jeg et Brev fra Pastor Møllerup i Tæbring¹, hvoraf jeg seer, at han drister sig eller vel allerede har dristet sig til at indgive Ansøgning om Houlberg, uagtet den reglementerede Ansøgningstid er udløben. Jeg vil ikke dølgge, at et Brev fra mig har givet ham en Tilskyndelse til dette Forsøg; men jeg maa dog udtrykkelig bemærke, at jeg tilkjendegav ham, at Tilskyndelsen skete ikke efter nogen Fuldmagt fra Ministeren. Tidligere

¹) Jvfr. S. 617.

havde jeg lovet ham at anbefale ham til Deres Excellence i Anledning af Vakancen i Houlberg Sogne kald og i Provstembedet for Lysgaard, Hids og Houlberg Herreder. Det Løfte har jeg jo holdt. Men næppe har jeg forklaret Deres Excellence, hvorfor jeg har saa gode Tanker om ham. Tillad mig det her!

Han er Søn af en meget agtet Aarhus-Slægt. Hans Fader, en gammel Egregiist¹, var Provst i Stiftet, da jeg her blev Biskop. Moderen var Datter af Professor Stougaard, Skolens Rektor. Selv var han en ferm Discipel og Student fra Aaret 1844. En Sygdom forsinkede hans Attestats, som han tog 1851 med bedste Karakter. For de praktiske Prøver har jeg været med at give ham admodum laudabilis. Han blev Adjunkt i Roeskilde men for at være nærmere ved Harridslev, hvor hans Fader var Præst, byttede han med P. A. Holm², der dengang var Adjunkt i Aarhus. Efterat han her var stegen i Adjunktgage, søgte og erholdt han et personelt Kapellani nemlig hos Faderen af Pietet for ham, der behøvede Bistand i Embedsførelsen. Efter Faderens Død 1862 søgte Menigheden, hvad dengang ikke var saa sædvanligt som nu, om at Sønnen maatte faa Kaldet. I dets Sted fik han det lille Sognekald Liørslev paa Mors. Da Biskop Kierkegaard, skjøndt selv en gammel Grundtvigianer, fandt det betænkeligt, at Grundtvigianismen udbredte sig for stærkt paa Morsø, bidrog han Sit til, at Mollerup som en Modstander af det grundtvigske Væsen blev Sognepræst i det indbringende Kald Tæbring, Outrup og Rakkeby. Han vil, især saalænge Pension skal svares til den gamle, legemlig bomstærke Jensen³, tabe ved at komme til Houlberg; men han længes efter at være

¹) Provst Hans Peter Mollerup (1797—1862), Sognepræst i Harridslev-Albæk 1838—62, gift med Anna Marie Stougaard, Datter af Rektor i Aarhus, Professor Jens Stougaard (1761—1838).

²) Peter Alberg Holm (1823—92), Adjunkt i Aarhus 1849, i Roskilde 1855, siden Sognepræst i Gamtofte.

³) Den S. 611 nævnte Pastor emeritus Johan Christian Jensen døde først 8. Oktober 1885, 95 Aar gammel.

sin eneste Søster (i Støvring) nærmere og har vel ogsaa Lyst til at blive Provst, hvortil han uden Tvivl er fortrinlig skikket og som jeg ikke har dulgt for ham, at jeg vilde anbefale ham til, dersom han fik Sognekaldet. Af Udseende er han en kraftfuld, af Karakter en grundhæderlig, i Embedsforhold en loyal og human, i Selskabslivet en beleven, i Familielivet en kjærlig Mand.

Dersom Deres Excellence vil begunstige mit Ønske om Møllerup, kommer det jo til i visse Maader at gaa ud over Ehlers; men det staaer jo i Deres Excellences Magt snart at skaffe ham godt befordret. I Aarhus Stift vil han være Biskoppen meget velkommen. Rye Sognekald vil formodenlig blive vel ringe for Ehlers, om der end ingen Pension bliver at udrede til Formanden, Møller¹, der for Tiden er meget syg og ganske uskikket til at bestyre Embedet. Menigheden længes efter, at det snart maa kunne blive besat. Af særegen Vigtighed vil det være, at Præsten i Ry er en begavet Prædikant af Hensyn til de mange Reisende, der om Sommeren gjøre Valfart til Himmelbjerg, der ligger i Ry Sogn.

At geistlige Mænd frabede dem Embeder, de have søgt og faaet, har altid været mig imod. Jeg foreslog engang i et Bispemøde hos mig mine Embedsbrødre, at vi skulde være enige om ikke at understøtte saadanne Ansøgninger; men Kierkegaard udbød: »Hvad mig angaar, da er det som at tale om Strikke i hængt Mands Hus«². Imidlertid blev jeg ikke bedrøvet, da jeg hørte, at Kateket Winther³ i Kjerteminde havde frabedet sig Levring Sognekald.

Som stedse Deres Excellences meget ærbødige og forbundne

Brammer.

¹) Carl Christian Vilhelm Møller (1804—79), Sognepræst i Ry 1862—78.

²) Biskop P. C. Kierkegaard var 1. Marts 1833 blevet kaldet til Sognepræst i Vejerslev-Blidstrup, men 27. s. M. efter Ansøgning anset som ikke beskikket.

³) Valdemar Julius Winther (1846—1912), Kateket og Førstelærer

25.

Aarhus Bispegaard den 24de April 1878.

Deres Excellence, min høitagede Minister, skylder og sender jeg trefoldig Tak: for den gunstige Opfyldelse af mit Ønske om Besættelsen af Houlberg og Randlev Præstembeder, den hurtige Meddelelse derom og det igaar modtagne, tillidsfulde Brev.

Efter Mollerups Kaldelse til Houlberg er han bleven rammet af en pludselig Ulykke (hans Hustrues bratte Død ved en Blodprop)¹; han er for Øieblikket overmaade nedtrykt; men jeg haaber, at han som en Mand og Kristen vil kunne bære sit Kors, og at Provstegjæringen, om den maa blive ham betroet, skal blive gavnlig for hans Sjæls- og Legemssundhed.

Biskop Swane² vilde — har han sagt mig — saare nødig miste Christen Borch i Viborg Stift; desto glædeligere maa det jo være mig, at han er kaldet til Aarhus Stift. Jeg frygter for, at jeg ikke har med Betænkksomhed eller tilbørlig Forsigtighed yttret mig for Ministeren om den til Levring kaldte, men fra det Embede nu befriede Kateket Winther³. Personlig kjender jeg ham slet ikke; noget i moralsk Henseende Ufordeelagtigt har jeg heller ikke hørt om ham; men det blev mig sagt, at jeg formodenlig vilde faa Ubehageligheder ved ham, da han var ultragrundtvigiansk. Dette forekom mig ikke usandsynligt, da han kom fra Kjertemind. Derfor fornøiede det mig at blive

ved Borgerskolen i Kertemind 1873—8, siden Sognepræst i Kastrup. Jvfr. S. 623—4. Winther var 23. Februar 1878 blevet kaldet til Sognepræst i Levring-Hørup, men havde 28. Marts s. A. faaet Tilladelse til at betragtes som ikke kaldet.

¹) Fru Anna Kirstine Mollerup, f. Hagemann, døde 15. April 1878 i Tæbring. Jvfr. S. 629. — Mollerup udnævntes 31. Maj 1878 til Provst for Lysgaard-Hids-Houlbjerg Herreders Provsti.

²) Hans Jørgen Swane (1821—1903), Biskop over Viborg Stift 1877—1901. Om Borch jvfr. S. 618.

³) Jvfr. S. 622.

fri for ham; men overmaade nødvendig vilde jeg, at et Ord, jeg derom lod falde, skulde blive ham til Skade hos Ministeren. Nu vil jeg ret ønske, at den i hans Sted beskikkede, mig tidligere ubekjendte, Bruun¹, maa være en Nathanaël, som Deres Excellence kan glædes ved. Mig skal det være en sand Glæde, efter Deres Ønske, at vise ham faderlig Velvillie.

Om Rye Sognekalder har Ingen talt til mig uden en ung Kapellan Lund² i Tulstrup (Annex til Alling). Han er brav og flink, men har en altfor pibende Stemme til at passe paa en Prædikestol, hvor man ønsker en Mand med ydre Veltalighed. Jeg har hørt, at der laves en Adresse i Rye til Bedste for Holger Køster³ i Østbirk; men de gode Folk i Rye, som vare vel tilfredse med den stakkels, i hvert Fald ikke grundtvigianske Møller, vide næppe hvad Grundtvigianisme er og kjende sandsynligviis meget lidt til Hr. Holger. Hvad mig angaar, seer jeg ham heller hos sin moderat grundtvigske, elskelige Fader⁴ end paa noget andet Sted i Aarhus Stift. Da Bagger⁵ i Storeheddinge ikke føler sig lykkelig dèr, antager jeg, at han vilde, med Guds Hjælp, føle sig lykkelig i Rye.

Efter nogle Yttringer til Deres Excellence fra mig i forrige Aar om Pastor Schjødte⁶ her kan De have Grund til at undre Dem over, at han endnu ikke har søgt Afsked som residerende Kapellan ved Domkirken. Jeg ønsker, at han vilde det; oekonomiske Grunde afholde ham derfra og han har vundet større Selvtillid, er mindre hypokon-

¹) Frederik Rubæk Henrik Bylov Bruun (1849—1923) var 28. Marts 1878 blevet Sognepræst i Levring-Horup.

²) Personel Kapellan i Alling-Tulstrup Theodor Otto Christian Diderik Lund (1848—1911), siden Sognepræst i Borre.

³) Holger Kristian Valdemar Køster (1848—1923), personel Kapellan i Østbirk hos sin Fader 1875—80, siden Sognepræst i Gangsted-Søvind.

⁴) Janus Køster (1809—1891), Sognepræst i Østbirk-Yding 1858—80.

⁵) Frederik Vilhelm Bagger (1846—1936), Kapellan pro loco i Store Hedinge 1877—8, siden Sognepræst i Klim-Torup-Vust.

⁶) Jvfr. S. 578—9.

drisk, end før, uden Tvivl opmuntret af Stiftsprovst Sørensen, som finder, at han har gjort Fremskridt paa sine gamle Dage som Prædikant. Det kunde jeg just ikke finde, da jeg i forrige Maaned hørte ham intimere ved en Ordination, jeg holdt. Iøvrigt har jeg i Vinter maattet oftere, end jeg pleier, undlade at gaa i Kirke, da jeg lider af en langvarig Øienbetændelse og i den sidste Tid ogsaa paa anden Maade har været og er noget upasselig. Nu — om en Ugestid — saa længe haaber jeg da at leve — fylder jeg mit 77de Aar. I Forhold dertil maa jeg være taknemlig over en god Helbred. Da Laub blev Biskop, var jeg allerede Senior mellem Landets Biskopper. Men nu er jeg bange, at Deres Excellence skal udbryde: o loquax senectus!

For ei at give altfor megen Grund dertil slutter jeg, dog ikke uden at gjentage min Tak for al beviist Yndest og Tillid og anbefalende mig til min høitagede Ministers fremtidige Bevaagenhed.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigt forbundne

Brammer.

26.

Aarhus Bispegaard den 4de Mai 1878.

Deres Excellence!

Idet jeg meget takker for det nye, mig hædrende Beviis paa Tillid, som jeg modtog ved Deres høitærede Brev af Gaars Dato, undlader jeg ikke strax at besvare den deri forebragte Forespørgsel.

Kapellan Melby¹ er ordineret af Sjællands eller Fyens Biskop. Da han bærer samme Navn som en fremragende,

¹) Jørgen Peter Melbye (1843—1905), Kapellan pro loco i Dover-Venge 1874, blev Sognepræst i Vester Brønderslev-Serridslev 10. Maj 1878, siden i Vejle-Hornstrup.

fyensk Grundtvigianer, Mads Melby i Asperup¹, har jeg antaget, at han var i kjødeligt og frygtet, at han ogsaa var i aandeligt Slægtskab med ham. Dog var der Intet, som stadfæstede denne Mistanke. Og da han lever i et fredeligt Forhold med sin Sognepræst, Mygdal², som er en myndig og tapper Modstander af Grundtvigianismen, ansaa jeg det usandsynligt, at Jørgen Peter Melby i Venge skulde være kirkelig eller politisk smittet af denne Epidemi. For at have nogen bestemt Mening om ham, lod jeg, efterat han havde begyndt ivrig at søge Befordring, ham prædike for mig i en af Kirkerne i Aarhus. Baade ved denne i det Hele meget gode Prædiken og ved en Samtale, jeg havde med ham, er jeg kommen til den Forvisning, at han ikke er nogen Grundtvigianer og til det Haab, at han heller ikke *bliver* det. Jeg tog naturligviis intet Løfte af ham i den Henseende; men mit Haab om, at han, endog hvor der som paa Mors er meget Smitstof, vil blive fri for Smitten, grunder jeg derpaa, at hans Forstand, saa vidt jeg kan skjønne, overveier Følelsen og Fantasien hos ham; hvortil kommer, at han uden Tvivl er en selvstændig Mand og fri for den forfængelige Higen efter at komme til at betyde Noget ved at lade sit Navn og sine Fortjener komme for Folkets Øren gennem grundtvigske Trompeter. For saa vidt jeg paa hans Ansøgning om Serridslev tillod mig at bemærke, at jeg ansaa den Befordring passende for ham, tænkte jeg dog ikke paa hans Forhold til Grundtvigianismen men paa altfor store Kald, han hidindtil havde ansøgt som Grenaa og Kjerteminde, Allerup og Ballerup m. Fl.

Deres Excellences med særlig Høiagtelse meget ærbødige og taknemmelige

Brammer.

¹) Mads Melbye (1817—79), Sognepræst i Asperup-Rorslev 1845—79.

²) Jes Mygdal (1819—91), Sognepræst i Dover-Venge 1873—9.

27.

Aarhus Bispegaard den 14de Juni 1878.

Deres Excellence!

I Dag har jeg modtaget en til mig og Landets øvrige Biskopper stilet Skrivelse fra Biskop Martensen med en Sag, som oprindeligt var udgaaet fra Præster i Aarhus Stift, hvorved jeg var kommen til at sætte den i Cirkulation til mine Kolleger, uagtet jeg erklærede mig imod dens Tendents. Heri have de andre Biskopper erklæret dem enige. Jeg havde helst seet, at Andragendet med sine mange Underskrifter og Biskoppernes Protest var af Sjællands Biskop blevet tilstillet Deres Excellence; men det gaar mig fast med det som det gik Abdul Kasem med hans Tøfler¹; thi nu har jeg det igjen.

Formodenlig veed Ministeren, at Geistligheden har sat sig i Bevægelse, for at det skal blive tilladt de Præster, som ønske det, at kommunikere selv med Menigheden, naar de uddele den hellige Nadvere, altsaa uden at komme til Skriftemaal og absolveres². Det er denne Tilladelse, hvorom der i ovennævnte Andragende ansøges af en stor Mængde Præster i Subjektivismens Aand og i Frihedens Navn, uagtet de Fleste af dem næppe vilde benytte Til-

¹) Herved sigtes til et arabisk Eventyr om Købmanden i Bagdad Kasems Tøfler, der ofte kom bort fra deres Ejer, men bestandig vendte tilbage til ham. Brammer kan have kendt denne Fortælling fra danske Bearbejdelser, saaledes fra »Historier«, Kbh. 1774, S. 4—10, og »Kasems Tøfler«, Kbh. [1857]. Ogsaa Oehlenschläger hentyder hertil i »Aladdin« (jvfr. Carl Elberling, Oehlenschläger og de østerlandske Eventyr, 1887, S. 46—7).

²) Et gennem Øster Lisbjerg m. fl. Herreders Provsti indsendt, af 433 Præster undertegnet Andragende om Præsters Adgang til Selvkommunion mødte enstemmig Afvisning hos Landets Biskopper (Nationaltidende 16. November 1878). — Ved Ministeriets Cirkulære af 20. September 1886 blev det dog *undtagelsesvis* tilladt Præsterne at kommunikere sig selv, naar særlige Forhold gjorde sig gældende (Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, udg. af H. V. Skibsted, 1884—86 S. 358 f.).

ladelsen, om den blev given; hvilket alle vi nuværende Biskopper fraraade, ligesom Biskop Mynster fraraadte det i Bemærkningerne til sit Ritualforslag¹. I det gamle Rituale² er Præsternes Selvkommunion udtrykkelig forbudt, hvor det paa nogen Maade er muligt for Præsten at faae en anden Præst til at berette sig. Der tænkes uden Tvivl paa syge Præster saasom i Grønland. Om saadanne Nødstilfælde, ingenlunde om den administrerende Præsts Trang til selv at være Nadvergjæst, taler ogsaa Biskop Pontoppidan i sit collegium pastorale practicum³, hvor han iøvrigt fraraader Præsternes Selvkommunion som noget for Menighederne Anstødeligt. At denne Novitet vilde i vore Dage vække nye Partistridigheder, finder jeg utvivlsomt; jeg frygter heller ikke for, at Ministeriet vil approbere den; men jeg tillader mig allerærbødigst at spørge, om Deres Excellence helst vil, at jeg skal indsende Andragendet til Det eller at jeg skal tilbageholde det her efterat Andragerne ere blevne bekjendte med Biskoppernes eenstemmige Indsigelser derimod.

Kammerherre Rosenkrantz, Stiftamtmanden for Viborg Stift⁴, der gjerne har sin Sommerresidents paa Sophiendal i Venge Sogn, er nok utilfreds med, at han ei blev adspurgt, om Kapellaniet pro loco for Dover og Venge maatte blive ubesat i nogen Tid: en Foranstaltning, som jeg kan komme til at fortryde, at jeg har anbefalet, uagtet Sognepræsten Mygdal vistnok er i Stand til at bestyre Embedet uden Medhjælper og han vanskelig vil kunne erholde nogen

1) (J. P. Mynster), Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual, 1840, Bemærkningerne, S. 45, hvor Mynster afviser Tanken om Præsters Selvkommunion ud fra den Betragtning, at »Den, der meddeler Sacramentet, staaer i det Øieblik i Herrens Ærinde, Den, der modtager det, er saa ganske i sit eget, og disse forskellige Stillinger lade sig neppe paa en sømmelig Maade forene«.

2) Danmarks og Norges Kirke-Ritual, 1685, S. 160.

3) Erik Pontoppidan, Collegium pastorale practicum, 1757, S. 464—5.

4) Gottlob Emil Georg Frederik Baron Rosenkrantz (1803—84), Stiftamtmand i Viborg 1866—79, Ejer af Sophiendal.

Kapellan, med hvem han og Menigheden bliver saa tilfreds som med Melby. Men jeg har erfaret, at nogle Pietister i Pastoratet skulle være utilfredse med at være bundne til Mygdal alene, og jeg frygter, at de ville løse Sognebaand (maaske til den nye Provst). Uagtet Provst Skou anerkjender Mygdals Videnskabelighed og Arbeidsdygtighed, erfarer jeg dog nu, at ogsaa han deler denne Frygt, i det han antager, at Adskillige, hvem Kapellaniets Nedlæggelse er ligegyldig af aandelige Grunde, dog have Lyst til at puste til Misfornøielsen over dette Skridt. Hvorledes det nu skulde kunne ændres, veed jeg vel ikke for Tiden; men jeg har dog troet, at jeg skyldte Deres Excellence disse Meddelelser.

For Mollerups Udnævnelse til Sognepræst i Houlberg og til Distriktets Provst takker jeg ret meget Deres Excellence. Han har havt den store Sorg, at hans fortreffelige Hustru pludselig døde af en Blodprop¹. Han havde ført hendes Lig til Houlberg Kirkegaard, førend han holdt Tiltrædelsesprædiken.

Er der end Mere, hvormed jeg kunde have Lyst til at tilskrive min høitagede Minister, vil jeg dog af Frygt for at være ubeskeden, slutte, idet jeg anbefaler mig til gunstig Erindring som

Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

28.

Aarhus Bispegaard den 19de Juni 1878.

For Deres Excellences kjærlige Lykønskning til den store Naade, som Hans Majestæt har viist mig ved at udnævne mig til Storkors af Dbrog, beder jeg Dem modtage min ærbødigste Tak, hvilken jeg føler, at jeg saa meget inderligere skylder Dem, som jeg glæder mig ved at torde

¹) Jvfr. S. 623.

antage, at Udnævnelser er bevirket ved min Ministers gunstige Bedømmelse af min Embedsvirksomhed¹. Til at fortsætte denne, saa langt og saavidt jeg i min høie Alder dertil er i Stand, vil jeg finde Opmuntring og Paamindelse ved den mig skjænkede høie Orden, hvilken jeg vover at betragte som et Tegn paa Regjeringens Tilfredshed med mig og Tillid til mig.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse og dyb Taknemmelighed allerærbødigst forbundne

Brammer.

29.

Brattingsborg den 23de Juli 1878.

Deres Excellences

gunstige Skrivelse af 20de d. M. har jeg over Aarhus her modtaget. Under en Visitats paa Samsø har jeg nemlig benyttet Grev Danneskjolds² venlige Indbydelse til at tage Ophold her, saavidt jeg herfra kunde drage ud til nærliggende Kirker og Skoler.

Sagen om Præsters Selvkommunion expederede jeg anden Gang fra mig ved et Cirkulære til de andre Biskopper. Nu er den formodenlig i Biskop Martensens Haand. Skulde den atter komme mig i Hænde og det saaledes, at det skulde eller maatte bero paa mig, hvorledes den skal be-

1) Biskop Brammer var 14. Juni 1878 blevet udnævnt til Storkorsridder af Dannebrog. I Indstillingen herom havde Fischer bl. a. skrevet: »I sin høie Alder beklæder han sit Embede med usvækket Kraft, og nyder en i den almindelige Anerkjendelse af hans udbredte Erfaring, Lærdom og sjældne Dygtighed rodfæstet Agtelse i og udenfor Stiftet. Jeg tillader mig derfor allerunderdanigst at foreslaae, at det maatte behage Deres Majestæt at benaade denne høiærværdige Senior blandt Rigets Biskopper med Storkorset af Dannebrogordenen« (Kultusministeriets 1. Departements Forestillinger 1878 Nr. 89).

2) Brattingsborg, Hovedsædet i Grevskabet Samsø, beboet af Christian Frederik Lensgreve Danneskiold-Samsøe (1838—1914).

handles, undlader jeg selvfølgelig nu at tilstille Ministeriet den til Resolution. Da alle Biskopperne forhaabenlig ville fraraade Andragendet, kan det jo iøvrigt let afvises af Ministeriet, naar dettes Chef heller ikke billiger det.

At besætte Seminarieforstander-Embeder har altid været en vanskelig Opgave i Danmark, hvor hverken theologiske eller philologiske Kandidater undervises i Pædagogik og Didaktik. Under vore ved Grundtvigianismen ogsaa i Henseende til Skolevæsenet forvirrede Forhold er Opgaven ganske vist saa vanskelig, at det vil være et stort Held, om det kan lykkes, at faa en dygtig og erfaren Skolemand, som tillige kan virke med Velsignelse som Præst, til det dobbelte Embede i Ranum. Jeg kjender kun Een, der baade er i Besiddelse af adskillige Kvalifikationer til Embedet og sandsynligviis vil søge det, og denne Ene maa jeg dog fraraade Deres Excellence at udvælge. Det er Pastor Wulff i Niær¹. Han var Andenlærer ved Seminariet, da Monrad havde ved eensidigt Hensyn til, at A. Fabricius² var en udmærket Historielærer, faaet ham beskikket til Forstander og Førstelærer ved Ranum Seminarium, uagtet han for specimen cateceticum havde haud illaud. Der skete ogsaa det Misgreb, at F. som Sognepræst blev ordineret sammen med sin Kapellan Kirkeby³, der snart viste sig som mere begavet Prædikant og havde bedre Stunder til at varetage privat Sjæleomsorg. Jeg kjender Personerne og veéd Noget om deres Forhold i Ranum dels fra Overskoledirektør With⁴ og dels fra Biskop Laub,

¹) Christian Frederik Wulff (1832—88), Sognepræst i Haurum-Sal (med Bolig i Niær) 1870—81, siden i Stege, havde været Andenlærer ved Ranum Seminarium 1860—70.

²) Historikeren Adam Christoffer Fabricius (1822—1902), siden Sognepræst i Holme-Tranbjerg, havde været Sognepræst i Bjørnsholm-Malle og Seminarieforstander i Ranum 1859—64.

³) Anton Andreas Sophus Kirkeby (1834—83), personel Kapellan i Bjørnsholm-Malle 1859, siden Sognepræst i Fausing-Auning.

⁴) Karl Henrik With (1805—65), Overskoledirektør og Chef for Kultusministeriets 3. Departement 1859—65.

der ikke saa ubetinget som W. holdt imod Fabricius med Kirkeby og Wulff. Min Grund til at fraraade W's Valg er hans Grundtvigianisme, der er *en overmaade farlig Egen-skab* for en Seminarieforstander. Det kunde man forud vide og har Erfarenhed viist.

Jeg kjender Ingen, hvem jeg antager saa sikker til at betro Embedet som Baadh i Horsens¹; men jeg tvivler om, at han vil søge det. Skal jeg give ham en Impuls?

Deres Excellence beder jeg i Grev Chr. Danneeskjold Samsøes, Provst Wagtmanns² og mit eget Navn om uden Hensyn til Anciennitet eller Udfald af theologisk Attestats at skaffe en velbegavet, livlig Præst, der fører *sund Lære* og er en *elskelig Personlighed*, til Sognepræst i Onsberg³. Man trænger høilig paa Samsø og navnlig paa Brattingsborg til en saadan Mand. Det er ikke noget ganske Overordenligt, der ønskes. Grevinde Danneeskjold⁴ vil blive glad, om hun i sin Nærhed kan faa en Præst lig Møller i Hammel⁵, som baade hendes Forældre paa Frijsenborg og Menighederne inderlig paaskjønne.

Anbefalende mig til Deres Excellences vedvarende Godhed og Tillid med største Høiagtelse og Ærbødighed min Ministers særdeles forbundne

Brammer.

30.

Aarhus Bispegaard den 29de Juli 1878.

Deres Excellence!

I det Brev, som jeg havde den Ære at tilskrive Dem fra Brattingsborg med Taksigelse for det dér modtagne

¹) Edvard Albert Baadh (1821—97), Kateket i Horsens 1867—92.

²) Jvfr. S. 580.

³) Onsbjerg Pastorat var ledigt ved Forflyttelse af 5. Juni 1878 af Jens Frederik (Frits) Feilberg (1815—90) til Frederiksted paa St. Croix.

⁴) Lensgrevinde Emilie Henriette Dagmar Danneiskiold-Samsøe, f. Komtesse Krag-Juel-Vind-Frijs (1848—96).

⁵) Johannes Christian Herman Møller (1847—1914), Sognepræst i Hammel-Voldby-Søby siden 1877, senere Provst.

Brev fra Dem af 20de d. M., tillod jeg mig at yttre ei blot paa egne, men paa Grev Danneskjolds og Grevindens samt Provst Wagtmanns Vegne det indstændige Ønske, at det maatte lykkes Ministeren at faae det ledige Sognekald i Onsberg ligesaa godt besat som Hammel Sognekald er blevet. Hjemkommen fra Samsø-Visitatsen fandt jeg til min Forundring en Ansøgning om *Onsberg* fra Provst *Simonsen*¹, for hvem jeg meente, at den Befordring vilde være saa ringe, at det var at befrygte, han vilde komme til at fortryde, at han havde søgt det Kald. Af denne min Frygt lod jeg min officielle Paategning bære Præg. Der var ikke Tid til at brevvexle med ham derom. Men jeg har siden overveiet, at han, der ikke er nogen ubesindig, men især af en Grundtvigianer i Sognet forpiint Mand, hvis Helbred ikke er stærkt, formodenlig dog har vidst, hvad han gjorde, da han ansøgte Onsberg, som hverken har Annex eller, saa vidt vides, Grundtvigianisme. Indtægterne ville vel ogsaa kunne være tilstrækkelige for ham, der ei har Mange at forsørge. Han er dygtigere Præst end Provst. Som Saadan vil han nu nok kunne erstattes i Tyrsting-Vrads Herred. At Onsberg Menighed vilde være meget vel tjent og Provst Wagtmann meget vel fornøiet med ham, derom holder jeg mig forvisset. Danneskjolds, hvis Præst han jo iøvrigt ikke paa Embeds Vegne skulde være, vilde uden Tvivl foretrække at høre ham fremfor Kapellan Husum og Sognepræst Fjelstrup². Desuden vilde de i ham og hans Hustru kunne finde en interessant og behagelig Omgang, da de begge ere elskelige og meget dannede Mennesker. Provstinden er særdeles musikalsk. Nu — efter

¹) Hidtilværende Provst for Tyrsting-Vrads Herreders Provsti, Sognepræst i Aale-Tørring Peter Andreas Caspar Simonsen (1834—1926) udnævntes 2. August 1878 til Sognepræst i Onsbjerg. 1882 forflyttedes han til Besser, og 1883 blev han Provst for Samsø.

²) Ludvig Birkedal Husum (1845—86), personel Kapellan i Tranebjerg 1872, siden resid. Kapellan i Thisted og Sognepræst i Skinnerup. — Julius Jonas Collin Fjelstrup (1825—98), Sognepræst i Koldby 1875—95.

Præstefolkenes selskabelige Talenter skulle Embeder jo ikke bortgives. Men Simonsen er formeentlig efter almindelige Befordringsregler kvalificeret til Embedet og erholder han det, vilde det glæde mig meget, at jeg med Føie kunde haabe, at den mig fra sin Barndom kjære Grevinde Henriette vilde derved i sin Nærhed faae en Præstekone¹, af hvis Omgang hun kunde have Gavn og Glæde.

Da jeg af Aviserne seer, at det ved Lolland-Falsters Landemode blev vedtaget at understøtte en ved Provst Tobiesen fremlagt Adresse til Ministeriet imod den paa-tænkte Ansættelse af Skoleinspektører² og da Adressen maaskee har havt samme Held ved andre Landemoder, ville Deres Excellence tillade mig at meddele, at jeg af-slog Provst Tobiesens Anmodning om at lade Adressen herom blive forhandlet ved Landemodet; thi det forekommer mig upassende, at dettes Medlemmer, i hvis Sted Skoleinspektørerne skulde anbringes som Specialister i Didaktik og Pædagogik, skulde votere i deres egen Sag. Overfor Ministeriet ansaa jeg det heller ikke passende, da Det ikke Selv havde ladet Skoledirektionerne eller Provsterne (gjennem Biskopperne) erklære dem om Udkast til Lovforslaget. Jeg havde ikke ladet dette Udkast forhandle af Stiftets Geistlighed, da Deres Excellence gjorde mig den Ære at forlange mine Yttringer desangaaende.

Om et nyt Sogn og en ny Kirkebygning i Aarhus maae vi paany hentye til Deres Excellences Godhed. Ministeriets sidste Skrivelse desangaaende har jeg sendt til Stiftsprovstens Erklæring; thi han er ikke Medlem af nogen af de Komitéer, som ere udvalgte i Anledning af Domkirkebygningen og den eventuelle Kirkebygning i det saakaldte

¹) Johanne Henriette Simonsen, f. Lindenhan (1839—1927).

²) I det af Fischer 6. Oktober 1877 forelagte »Forslag til Lov indeholdende nogle Bestemmelser om Borger- og Almueskolevæsenet« var det foreslaaet at lade Provsternes Tilsyn med Skolevæsenet overgaa til Skoleinspektører, ansatte for hvert Amt (jvfr. Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898 S. 363 ff.; om Brammers afvisende Erklæring sst. S. 366—7). Om Protestadresser jvfr. S. 637f.

Frederiksbjerg. Man vilde nemlig have den upraktiske Boesen udeladt, men Følgen har været, at man maa undvære den praktiske Sørensen.

Under de forhaandenværende Vanskeligheder med at erholde Pengemidler til at lønne en Præst og bygge Kirke (Kapel) og *Præstegaard i Frederiksbjerg* forekommer det mig at være den hensigtsmæssigste *opnaaelige* Udvei at forene Præsteembedet med Førstelærerembedet ved den nye *Friskole*, der skal oprettes i *Frederiksbjerg-Distrikt* saaledes at Førstelæreren blev ordineret Kateket og Overlærer ved Skolen, hvor han blot skulde være Religionslærer. Gjennem Børnene vilde han kunne som Sjølesørger faae en Adgang til Forældrene, hvilken en Sognepræst vanskeligere kan opnaae især hos Proletariatet, tilmed i vore Dage, da han ei paa Embeds Vegne har Fattighjælp at bringe undtagen en enkelt Gang som Medbestyrer af det frivillige Fattigvæsen: et Hverv, der da ogsaa kunde falde i Kateketens Lod.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigt forbundne

Brammer.

31.

Aarhus Bispegaard den 6te Oktbr. 1878.

Deres Excellence

modtage disse Linier med samme gunstige Velvillie, som De modtog mig i Kjøbenhavn, for hvilken ligesom ogsaa for Gjenbesøget, hvormed De bærede mig, jeg skylder og herved sender Dem min varme Taksigelse.

Det ligger mig naturligviis meget paa Hjerte, hvem jeg skal have til Præster for de to i Stiftet for nærværende Tid ledige Sognekald: Tilst og Kasted — samt Aale og Tørring¹. Det førstnævnte i Nærheden af Aarhus By beliggende

¹) Tilst-Kasted Sognekald i Hasle Herred var siden 30. August 1878 ledigt efter Henrik Adolph Krøyer (1823—1910), forflyttet til Taarnby;

Kald søges nok af Dr. Phil. Koch i Skibet¹ i Ribe Stift. Meget kjender jeg ham ikke, men dog fra Stiftsprovst Sørensen saa Meget, at det skal være mig kjært, om han maa kunne erholde Embedet, hvortil han efter de almindelige Hensyn forekommer mig kvalificeret. Han er en Svoger til Sørensen og ligesaa lidet som denne grundtvigiansk.

Aale og Tørring søges af Chr. Fenger² her i Stiftet. Af en Fenger at være er han ikke meget grundtvigsk; men jeg frygter, at han, dersom han kom til Aale Præstegaard, vilde blive aldeles underkuet af den radikale Grundtvigianer Læreren Dahl (Dall) i Skoleboligen³. Dersom Redøhl, Sognepræst til Ullitz-Føvulum, eller Gustav Thygesen, Kapellan til Horbeløv-Falkerslev, (nu formeentlig tjenstledig), søger Aale, antager jeg, at Embedet kunde være vel tjent med en af dem. Derimod har jeg hørt, at det søges af en baade i kirkelig og politisk Henseende overvættets grundtvigiansk Kapellan i Sjælland, Prytz⁴, med hvem kun de (næppe mange) Ligesindede i Menigheden kan være tjent, NB hvis det ikke var dem tjenligere at blive omsindede.

Jeg frygter, at det vilde være at misbruge Deres Excellences Godhed for mig, om jeg, skjøndt Rigsdagen stunder til med sine Krav paa Regjeringens Opmærksomhed, vilde uleilige min Minister med en længere Epistel.

Aale-Tørring i Vrads Herred siden 2. August 1878 efter Peter Andreas Caspar Simonsen (jvfr. S. 633).

¹) Historikeren Dr. phil. Emil Ferdinand Koch (1835—1911), fra 1872 Sognepræst i Skibet, forflyttedes 8. November 1878 til Tilst-Kasted.

²) Personel Kapellan i Saksild-Nølev Christian Fenger (1843—1909), siden Sognepræst i Rynkeby-Revninge.

³) Lærer i Aale Anders Jensen Dahl.

⁴) Om Z. V. A. Redøhl jvfr. S. 571; Gustav Elisa Ferdinand Thygesen (1845—1930), personel Kapellan i Horbelev-Falkerslev 1874—77, siden Sognepræst i Aagerup-Kirkerup; Johan Julius Valdemar Prytz (1843—1921), Kapellan pro loco i Vig-Asmindrup, siden Sognepræst sst. — Til Sognepræst i Aale-Tørring udnævntes 4. Oktober 1878 C. F. Storch, jvfr. S. 568.

Sluttelig beder jeg mig da fremdeles bevaret i Deres gunstige Erindring.

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse meget ærbødige og taknemmelige

Brammer.

32.

Aarhus d. 21de Oktbr. 1878.

Deres Excellence!

I en Artikel i »Fædrelandet« har min gode Ven Professor Holbech¹ dadlet Landemoderne for deres Yttringer angaaende Forslaget til den nye Skolelov. Da Aarhus Stifts Landemodsakt for i Aar endnu ikke er udgivet i Tryk og dets Forhandlinger altsaa ikke ere komne til offentlig Kundskab; hvorimod jeg, adspurgt af Ministeriet, ikke har tilbageholdt mine Betæneligheder ved den paatænkte Ansættelse af Skoleinspektører istedenfor det nuværende Skoletilsyn ved Direktionerne og navnlig Provsterne, er det faldet mig ind, at min høitagede Kultusminister kunde ved ovennævnte Avisartikel komme til at tænke, at jeg ved Landemodet havde udtalt mig mod Lovforslaget. Dette vilde jeg have fundet indiscret for mig som Embedsmand og personlig uskjønsomt overfor Deres Excellence. Naar Landemodsforhandlingerne udkomme², vil det sees, hvorledes jeg afviste Diskussion om Provst Tobiesens Op-

¹) I »Fædrelandet« for 17. og 18. Oktober 1878 havde Direktøren for Borger- og Almueskolevæsenet i København, Professor Jens Andreas Christian Holbech (1815—85) skrevet to Artikler med Titel: »Om det svenske Folkeskolevæsens Udvikling fra 1872—76 og om det Folkeetinget forelagte Forslag til en Skolelov«. — Jvfr. S. 634.

²) I »Aarhus Stifts Landemodes-Act for Aaret 1878« hedder det S. 59, at Biskoppen i Anledning af en tilsendt Skrivelse fra en Del Præster i Lollands vestre Provsti om Biskoppernes og Provsternes fremtidige Forhold til den danske Folkeskole havde meddelt, »at han ikke havde anset det passende eller hensigtsmæssigt, at bemeldte Sag paa den foreslaaede Maade forelagdes Landemodet«. Jvfr. S. 634, 637.

fordring. — Fra Provst Bülow¹ vil der indkomme et Andragende, som angaar Thorsager Kirkes smukke Restauration og dens Indvielse, som af mig blev udført i Gaar otte Dage. Anmeldelse herom har jeg derfor undladt at gjøre officielt for Ministeriet. At Menigheden med Føie er meget tilfreds med sin unge Præst C. Chr. Hansen², er det mig en Glæde at kunne tilføie.

Derimod maa jeg med Bekymring meddele, at der i Dover-Venge Pastorat hersker megen Utilfredshed over blot at skulle have sin gamle Sognepræst Mygdal uden Kapellan³. Jeg frygter Sognebaandsløsninger i stort Omfang og forskellige Retninger. I religiøs Henseende er der stridende Partier; maaske de dog slaa sig sammen til at bygge et Forsamlingshuus til religiøse og politiske Foredrag. Jeg antager, at de Fleste ere radikale. Der kan under disse Forhold, som forværres ved Mygdals Følelse af sin aandelige Overlegenhed og satiriske Tunge, ventes en Interpellation om Besættelse af Kapellaniet.

Det er mig kjært, at jeg kan sende en tilfredsstillende Beretning om Pastor Thomsen i Ørting⁴. Uagtet Ingen af Menigheden fremtraadte med Klage over ham eller rettere hans Døvhed, da jeg paa Visitatsen opfordrede dem, som havde Noget at andrage for mig, til at komme frem med det, skal det dog ikke undre mig, da der sagtens staaer en Agitator bagved, om der en skjøn Dag indfinder sig en Deputation med en lang Adresse, fuld af Beklagelser over den brave og dygtige Mand, der tilmed for Tiden har stor Sorg ved en Datters haabløse Sygdom.

Efter hvad jeg, siden jeg for nogle Uger tillod mig at skrive til Deres Excellence, har hørt om den mig personlig,

¹) Provst Bülow jvfr. S. 594.

²) Carl Christian Hansen (1847—1909), Sognepræst i Thorsager-Bregnet 5. Juli 1877, siden tillige Provst.

³) Jvfr. S. 626, 642.

⁴) Jacob Nicolai Theodor Thomsen (1815—85), Sognepræst i Ørting-Falling 1860—84.

uagtet sit noget aparte Væsen, tiltalende Dr. Phil. E. F. Koch i Ribe Stift, er jeg bleven bestyrket i min Tanke, at han egner sig fortrinlig vel til Sognepræst i Tilst og Kastet, endog for saa vidt der ved Præstegaarden bliver en Hauge at anlægge.

Tilgiv, om jeg — tilmed i Rigsdagstiden — trætter min gunstige Minister med mine mange Udtalelser*. Deres mig hædrende Tillid har givet mig Frimodighed dertil.

Med udmærket Høiagtelse Deres Excellences meget ærbødige og taknemlige

Brammer.

* Disse fristes jeg til at forøge ved at mindes vor Samtale om Psalmebogstillæggets vilkaarlige Indførelse i Randers.

33.

Aarhus Bispegaard den 30te Oktbr. 1878.

Deres Excellence!

Tilgiv, at jeg atter uleiliger med et privat Brev! Den Tillid, hvormed Deres Excellence har hædret mig, giver mig Haab om, at De ikke finder mig paatrængende, men paalægger mig tillige den Forpligtelse ei at tilbageholde Oplysninger, som jeg antager maa være Dem ønskelige.

Jeg har hørt, at Ministeren skal — maaske tilskyndet dertil ved Polypragmatikeren J. Vahl eller Th. Hansen, muligviis endog Dr. Kalkar¹ — være betænkt paa at oprette en Sømandsmission i Aarhus² og i det Øiemed at

¹) Om J. Vahl og Th. Hansen jvfr. S. 563, 579. Dr. phil. et theol. Christian Andreas Hermann Kalkar (1803—86) var Formand for Det danske Missionselskab.

²) I »Aarhus Stiftstidende« for 18. November 1878 findes et Opraab med Opfordring til at virke for Oprettelsen af et mindre Gæstehjem for Søfolk i Aarhus. Udstedelsen af dette Opraab skete i Henhold til en Beslutning paa Bestyrelsesmødet 12. September s. A. i »Stefansforeningen«, og det var bl. a. undertegnet af Dr. phil. Johs. Clausen, Præst i Horsens, Lic. theol. Th. Hansen og Provst J. Vahl. Et Sømands-

indstille Sømandspræsten Heden¹ til Sognepræst i Tilst og Kasted. Herom tillader jeg mig at yttre, at der hidindtil, uagtet mangeaarige Bestræbelser — ogsaa ved Heden — kun har viist sig ringe Interesse i Aarhus for de meget hensigtsmæssige og priselige skandinaviske Sømandsmissioner i fremmede Havne og at jeg finder det usandsynligt, at man her i Gjærningen vil med Selvopoffrelse bidrage til at oprette et Præsteembede, skaffe Lokale o. s. v. til Bedste for de faa ikke skandinaviske Søfolk, der af og til komme til Aarhus og kunne behøve aandelig Bistand af en Præst, der taler deres Modersmaal. Heller ikke er den moralske Fordærvelse her saa stor, at kristelige Kolportører skulle være nødvendige for at forebygge, at Søfolk skulle ved Landingsbroen falde i Hænderne paa Forførere, der ville anvise dem Vei til Drankerhuse eller Bordeller.

Kjøbenhavn er uden Tvivl den eneste danske Søstad, hvor der kan være tilstrækkelig Grund til at oprette en Sømandsmission i Lighed med hvad der er skeet i Nordamerikas og Europas store Søstæder.

Pastor Heden har baade i London og Hamborg været paa sin rette Post. Vil den danske Regjering vise ham Paaskjønnelse derfor, skal det glæde mig, dersom det skeer ved at forøge hans Indtægter eller ved at skjænke ham et Ridderkors, men ikke ved at kalde ham fra hans Post i hans kraftfuldeste Alder til et Landsbykald. Dersom han derfra tillige skulde udstrække sin Virksomhed som Sømandspræst i en Kjøbstad, vilde det kun altfor let vække Beklagelser fra begge Steder over, at han var ei nok for dem. I hvert Fald vilde klagende Røster næppe udeblive fra Tilst og Kasted, dersom Heden blev kaldet

hjem i Aarhus blev indviet 17. November 1881 (Th. Hansen, Stefansforeningen i dens første 25 Aar, 1901, S. 8 ff., 19).

¹) Georg Ludvig Rasmussen Heden (1837—79) var siden 1875 Sømandspræst i Hamburg. Jvfr. om ham »Foreningen til Evangeliets Forkyndelse for skandinaviske Sømænd i fremmede Havne i dens første 25 Aar 1867—1892«, 1892, S. 46—9.

dertil med Forpligtelse til derhos at varetage Sømandsmissionen i Aarhus. Beslutter Regjeringen eller Aarhus By sig virkelig til at Forsøg paa Oprettelsen af en Sømandsmission nu skal skee i denne planrige men forgjeldede By, da indseer jeg ikke rettere, end at Sømandspræsten maa have Ophold i Byen, hvor det vel kunde gaa an at han tillige havde et andet Embede. Leilighed til en saadan Kombination vil tilbyde sig, naar Pastor Schjødte, som er den af Byens Præster, der mindst bruges af Menigheden, forhaabenlig snart søger Afsked¹.

Man har gjettet paa mig som Forfatter til et anonymt Skrift: »den grundtvigske Folkehøiskole — et Bidrag til en Tidsbetragtning (paa Reitzels Forlag)«². Jeg er ikke Forfatteren; men da det indeholder Tanker, som jeg — med Undtagelse af den Beskyldning mod de Høikirkelige, at de ere medskyldige i, at vi ei have faaet vor Folkekirkes Forfatning ordnet, — vedkjender mig, og da Reitzel er min sædvanlige Forlægger, undrer det mig ikke, at Forfatterskabet skal være blevet tillagt mig. Dog mener jeg, at jeg for min høitagede Minister bør fralægge mig det.

Som stedse Deres Excellences meget ærbødige og taknemme

Brammer.

34a³.

Aarhus Bispegaard den 21de Novbr. 1878.

Deres Excellences

gunstige Skrivelser af 10de og 14de d. M. skulde jeg tidligere have takket for, dersom jeg ikke havde haabet snart at kunne give tilfredsstillende Besvarelse med Hensyn til Udførelse af i det Mindste det ene alvorlige Hverv, som

¹) Jvfr. S. 624, 676.

²) Udgivet under Mærket »—p.«, hvorunder skjulte sig den S. 592 nævnte L. E. L. Tobiesen. — ³) Nr. 34b se S. 676—7.

Ministeren havde betroet mig. Dertil er jeg nu i Stand; thi i dette Øieblik modtog jeg, der under 15de havde direkte tilskrevet Pastor Mygdal overensstemmende med Deres Excellences Brev til mig af 14de, en Ansøgning fra ham til H. M. Kongen om Entledigelse i Naade og med Pension. Da jeg havde holdt vor Brevvexling ham angaaende aldeles hemmelig, blev Provsten, gennem hvem Mygdal havde sendt sin Ansøgning, høist forbavset over den og har i Betragtning af Supplikantens Arbejdsdygtighed just ikke understøttet den, men dog heller ikke yttret Noget, som misrekommanderer den. Jeg antager iøvrigt ikke, at Mygdal har gjort sig skyldig i nogen vanærende Handling, for hvilken han kunde tiltales ved en Provstetret; thi da han er bleven persona ingrata formodenlig især ved sine Sarkasmer, vilde der nok være kommet mig slemme Rygter om hans Vandel for Øre, dersom de vare i Omløb. Jeg agter, da jeg veed Ministerens Villie, strax at paalægge Provsten at gjøre Forslag til Mygdals Kaldspension, som jeg ønsker maa blive saa stor, at man ei behøver at tye til Finantsministeriet¹.

Sognepræst Boeck har Ministeriet i mange Aar viist Overbærenhed. Han er ældre end Mygdal og staar i Arbejdsdygtighed langt under ham, paa hvis huuslige Forhold der næppe er Noget med Føie at udsætte. Naar Haffstrøm bliver befordret, venter jeg en privat eller officiel Meddelelse fra Ministeriet om at opfordre Boeck til at søge Afskedigelse. Og Haffstrøm tør vel efter sin Audients hos Deres Excellence snart vente Befordring²? Da han er afgjort Modstander af Grundtvigianismen, egner han sig næppe til Kapellan pro loco i Storeheddinge. Han søger

¹) Den S. 626 nævnte Sognepræst J. Mygdal i Dover modtog sin Afsked 11. Marts 1879.

²) Johan Christian Carl Boeck (1809—89), Sognepræst i Hornslet med Rosenholms Kapel siden 1851, fik sin Afsked 10. Februar 1880. Personel Kapellan hos denne var siden 31. Januar 1878 Salomon Maurits Krusenstjerna Hafstrøm (1847—1905), der 1879 blev Kapellan pro loco i Raarup, siden Sognepræst sst.

Elsted og Elev, som ved den fortreffelige Christensens¹ Befordring er blevet ledigt. Dersom dette Embede ikke søges af Bohn eller Redøl, skal han være mig velkommen der. Dog — Deres Excellence har maaske truffet Bestemelse om Elsteds lille, men smukke Præstekalds Besættelse.

At jeg sidste Søndag indviede Serritslevs Kirke, som Grev Frijs rundhaandet har bygget og smykket, er Deres Excellence vel allerede bekendt af Bladene². Jeg indskrænker mig til at bemærke, at der i disse gives en Bemærkning, hvoraf man skulde formode, at Pastor Baadh havde intimeret til Indvielsen. Han læste den af Biskop Mynster forfattede Bøn i Korsdøren³, hvorom Provst Guldberg havde anmodet ham med mit Samtykke, og dernæst Fader-vor. Det var det Hele, han gjorde. Det maa have været en Arkitekt, ingen Præst, der har givet Referatet til Horsens Avis⁴, der uden Tvivl har været fælles Kilde for de andre Blades Referater om denne Kirkehøitidelighed. Hjertelig Tak for Dr. Koks Kaldelse til Tilst og Kasted!

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

¹) Christian Theodor Christensen (1841—1926) var 26. Oktober 1878 blevet forflyttet fra Kapellaniet pro loco i Elsted-Elev til Sognekaldet i Aaker, siden i Stenløse-Fangel.

²) Den af Lensgreve C. E. Frijs i Stedet for den nedbrudte Nebel Kirke opførte Serritslev Kirke blev indviet af Biskop Brammer 17. November 1878.

³) Om Pastor Baadh jvfr. S. 632 og om Provst Høegh-Guldberg S. 606. Den omtalte, af Biskop Mynster forfattede Bøn findes i [J. P. Mynster], Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark, 1840, Alterbogsudkastet S. 89.

⁴) I »Horsens Avis« for 18. November 1878 hedder det herom: »Pastor Baadh af Horsens indledede Høitideligheden og forrettede Bønnen«. Samme Fremstilling findes f. Eks. i »Aarhus Stiftstidende« for 19. November s. A.

35.

Aarhus Bispegaard d. 1ste Januar 1879.

Deres Excellence

beder jeg modtage min varme Taksigelse for den Bevaagenhed og Tillid, hvormed De har hædret mig i det henrundne Aar. I en af dets sidste Dage bekvemmede Pastor Schjødte¹ sig endelig til at indgive sin Ansøgning om Entledigelse i Naade og med Pension. At gjøre Forslag om denne har jeg som sædvanligt paalagt Provsten og tvende Præster. Om end Deres Excellence formaar Finantsministeriet til at give noget rundeligere Bidrag end sædvanligt til denne Kaldspension, vil Eftermanden, tilmed da Sognepræsten er meget yndet, kun kunne gjøre Regning paa faa Indtægter, navnlig af Konfirmander. Schjødte havde faa eller ingen af disse. Af Arbeide kan hans Eftermand derimod erholde fuldtop især som privat Sjælesørger. Det glæder mig, at Ministeren omtalede Pastor Bohn i Barrit paa en gunstig Maade, da jeg havde den Ære at tale med Dem i Efteraaret; thi ham anseer jeg fortrinlig egnet til at blive Pastor Schjødtes Eftermand baade med Hensyn til Prædikegjerningen og præstelige Huusbesøg. Menigheden vilde i det Hele mærke en *god* Forskjel paa ham og Schjødte. Med Indtægterne vilde Bohn nok kunne nøies. Da Embedet ikke blot er i Aarhus men for den Menighed, til hvilken jeg selv hører, tør jeg, erindrende den Tillid, som Deres Excellence pleier at vise mig, haabe, at De ikke vil betragte det som anmassende af mig, om jeg, dersom Bohn ansøger det residerende Kapellani ved Domkirken, naar det bliver ledigt, udbeder mig ham dertil.

Hr. Dines Pontoppidan i Randers har længe været syg af Guulsot. Han eller man vilde maaskee sige, at han havde ærgret sig den til, dersom han havde faaet den selvfor-

¹) Jvfr. S. 676. A. F. Schjødte afskedigedes 26. Marts 1879 og fik 19. Maj s. A. til Efterfølger Henning Marinus Emanuel Bohn (1849—1920), siden Sognepræst i Næstved.

skyldte Tilretteviisning for sin Selvraadighed ved Indførelsen af Psalmebogstillæget. For saa vidt er jeg glad over Ministeriets Langmodighed mod ham. Sin nuhavende Sygdom overlever han vel; men han vil næppe om føie Tid kunne undvære personel Kapellan, dersom han ikke foretrækker at blive entlediget. Ubehageligheder ville næppe undgaaes i den Anledning, saa meget mindre som Stemningen i Byen med Hensyn til ham uden Tvivl er meget forskjellig hos de Fornemme og Rige paa den ene Side og hos de Fattige og Ringe paa den anden Side. Jeg vilde ønske, at Ministeren maatte gennem Andre end mig kunne faae paalidelig Underretning om denne ikke ubegavede Mand.¹

At Christensen, der fra Elsted blev befordret til Aaker, er med megen Velvillie bleven modtaget af Bornholmerne, er for mig, der med Selvfornegtelse paalagde ham, hvem jeg helst havde beholdt i Stiftet, at søge det schismatiske Aaker, en god Efterretning, som jeg ogsaa tror vil glæde Ministeren.

Da Provst Ussing var En af de Tre, jeg havde tilladt

¹) Den S. 610 nævnte Sognepræst Dines Pontoppidan i Randers døde 31. Maj 1879. Om den omhandlede Sag vedrørende Indførelsen af et Psalmebogstillæg er der forgæves eftersøgt Oplysninger i Kirkeministeriets Arkiv. Biskop Brammer nærede en udpræget Antipati overfor Dines Pontoppidan. Efter en Familietradition skal den have hidrørt fra, at Pontoppidan mod Brammers Indstilling ved direkte Henvendelse til Frederik VII havde skaffet sig Randers Sognekald 1863. Hans Søn, Henrik Pontoppidan, siger herom: »Denne Dristighed tilgav Bispen ham aldrig. I alle de 16 Aar, Far beklædte Embedet, lagde den højerværdige Olding demonstrativt sine pompøse Visitatsrejser udenom Randers, satte i hvert Fald aldrig sine Bruneller i Præstegaarden. Dette betragtedes af mange som en Art Banlysning, beskæmmende ogsaa for Byen, hvad der sikkert bidrog til at vedligeholde Utilfredsheden blandt Borgerne» (Henrik Pontoppidan, Drengaar, 1933, S. 77). — Om Dines Pontoppidan jvfr. iøvrigt Morten Pontoppidan, Minder og Oplevelser, 1922, S. 149 ff., Præstehistoriske Samlinger I, 97—109 og Axel Pontoppidan, Den yngre Slægt Pontoppidan, 1931, S. 195—205.

mig at henlede mit Ministeriums gunstige Opmærksomhed paa med Hensyn til Dets eventuelle Forestilling til Hans Majestæt Kongen om Adkomst til et Naadestegn, er jeg ogsaa taknemmelig for hans Udnævnelse til Ridder af Dbrog¹. Jeg maa ellers bede undskyldt, at mit Forslag blev indsendt faa Dage før Formælingshøitiden. Grunden til min Opsættelse var, at jeg stod i den — som jeg nu indseer — urigtige Formening, at der vilde komme en Opfordring fra Ministeriet til mig om at fremkomme med Forslag i saadan Retning i Anledning af Prindsessens Bryllup² i Lighed med hvad der skete kort før Majestæterne holdt Sølvbryllup i Aaret 1867.

Gud lade det nye Aar vorde velsignet for Danmark og dets Konge og hans Raadgivere; iblandt disse ønsker jeg navnlig min høitagede Kultusminister Viisdom, Glæde og Lykke fra Herren.

I al Ærbødighed Deres Excellences meget forbundne og hengivne

Brammer.

36.

Aarhus Bispegaard den 8de Febr. 1879.

Deres Excellence!

Meget var der vel, hvorom jeg kunde have Lyst til at skrive privat til min gunstige Minister om kirkelige Sager; men for ei at uleilige Dem paa en for Ministeriet uden Tvivl meget travl Tid, vil jeg begrændse mig til blot at omtale en Ansøgning fra Adjunkt Hoffmeyer om det ved Foghs Død ledige Lærerembede ved Metropolitanskolen³.

¹) Provst for Nørhald m. fl. Herreder, Sognepræst i Spentrup-Gassum August Frederik Christian Ussing (1825—97) udnævntes 21. December 1878 til Ridder af Dannebrog.

²) Prinsesse Thyras Formæling 21. December 1878 med Hertug Ernst August af Cumberland.

³) Julius Jens Emil Hoffmeyer (1841—1911), Adjunkt i Aarhus siden 1871, forflyttedes ikke til Metropolitanskolen, men blev siden

Han har, da Ansøgningen er indsendt af Professor Lund¹ uden at Eforatets Paategning er forlangt, anmodet mig om en særskilt anbefaling. En saadan giver jeg nødvendig som en »løs Attest« til vedkommende Supplikant selv; men jeg vil hellere — navnlig i dette Tilfælde — yttre mig privat angaaende hans Kvaliteter.

Saa tillader jeg mig da her at bemærke, at jeg anseer ham for et godt Hoved med fleersidige Kundskaber især i Naturlære. Han har videnskabelige Interesser og navnlig en i vore Dage sjelden Interesse for *pædagogiske* Studier; hvilket han jo ogsaa ved Afhandlinger har lagt for Dagen. Han besidder Meddelelsesgave og kan nok uden utidig Strenghed holde sig i Respekt. Han slutter sig gjerne til Ungdommen. Før sin journalistiske Virksomhed var han mere yndet i Aarhus end han siden har været. Mod mig har han altid været loyal. Jeg tror, at han ønsker i Kjøbenhavn at hengive sig til videnskabelige Arbejder og at han dertil er egnet. Derom kan Professor Madsen², med hvem han har levet paa Borchs Kollegium, formodenlig have en begrundet Mening.

Anbefalende mig til Deres Excellences venlige Erindring

Deres med særlig Høiagtelse meget forbundne og ærbødige

Brammer.

37.

Aarhus Bispegaard den 3die Marts 1879.

Deres Excellence

modtage min bedste Tak for Deres gunstige Brev af 19de Febr.

Overbibliotekar ved Statsbiblioteket i Aarhus. Den 16. Januar 1879 var Overlærer ved Metropolitanskolen Carl Johan Fogh død.

¹) Rektor ved Aarhus Katedralskole, Professor, Dr. phil. Georg Frederik Vilhelm Lund (1820—91).

²) Hoffmeyer havde været Alumnus paa Borchs Kollegium 1865—69, Professor, siden Biskop Peder Madsen 1863—68.

Den nærmeste Grund, hvorfor jeg tillader mig at ulei- lige med disse Linier, er, at jeg nødigt vil lade min høit- agtede Minister være i Tvivl om, hvorledes mine Ord i Landemodsakten for 1878 Pag. 59 angaaende Provst To- biesens Adresse¹ ere at forstaa. Jeg fandt det »upassende«, at Landemodets Medlemmer skulde udtale sig imod An- sættelse af Skoleinspektører, der skulde træde i vort Sted; thi det var jo at opkaste os til Dommere i vor egen Sag. Ønskede Ministeriet en Betænkning fra Landemodet, vilde Det vel have forlangt en saadan. Af Biskopperne var den forlangt. Jeg havde afgivet min saa varmt og uforbehol- dent som det kunde ventes af en gammel, kirkelig Skole- mand, for hvem Kirkens og Skolens inderlige Samfund er et Livsspørgsmaal. Men uden at fornegte mine saavel i et halvt Aarhundrede hævdede Anskuelser af denne Sag vilde jeg dog finde det »upassende«, om jeg i en selvtilbudne Landemodserklæring udtalte mig saa bestemt som i en forlangt, konfidentiel, personlig Erklæring. Endog Skin af at have agiteret imod Lovudkastet var mig modbydeligt overfor Ministeriet. Og overfor Majoriteten i Folkethinget ansaa jeg det »uhensigtsmæssigt« for Biskopper og Prov- ster — personæ ingratae — at tilkjendegive deres Misfor- nøielse med at skulle unddrages deres Indflydelse paa Folkeskolen.

Jeg holder mig forvisset om, at der har været Naadens- aar i det residerende Kapellani ved Domkirken i min Bispetid; men nogen Skrivelse har jeg ikke kunnet finde derom. Schjødte maa jeg drive til at svare. At jeg ønsker Bohn til hans Eftermand, behøver jeg ikke at sige Deres Excellence; men mit Ønske er blandt Andet betinget af hans Helbred, som desto værre for nærværende Tid er angreben. Jeg har givet ham en Maanedes Ferie, da hans Svigerfader er stærk nok til allene at bestyre Embedet².

¹) Jvfr. S. 637.

²) Rasmus Hansen Böttger (1806—84), 1834—83 Sognepræst i Barrit- Vrigsted, hos hvem den S. 644 nævnte Bohn var personel Kapellan.

Da den stakkels Pastor Bloch i Hasle¹ næppe kan leve længe og er Enkemand, er jeg ikke bange for at foreslaa Ansættelse af en Kapellan pro loco i Lisberg.

Nu tør jeg ikke længere trætte Deres Excellence med at læse min for Tiden ved Øiensvækkelse utydelige Skrift.

Anbefalende mig fremdeles til gunstig Erindring

Deres Excellences med særlig Høiagtelse og Ærbødighed meget forbundne

Brammer.

38.

Aarhus Bispegaard d. 24de April 1879.

Deres Excellence

bad mig, da Bruun² var kaldet til Sognepræst for Levring, om at antage mig ham med faderlig Omsorg. Dette tillidsfulde Paalæg lovede jeg at opfylde. Jeg tør nok sige, at jeg, efter Evne, har holdt mit Løfte, hvortil jeg snart under vanskelige Forhold fik Anledning baade ved direkte at tilrettevise og formane ham og ved Bestræbelser for at indvirke veiledende paa ham ved Andre og bringe ham i hvert Fald indtil Videre ud af det Uføre, hvori han i sin ungdommelige Iver var indtraadt. Nu staar Sagen saaledes, at jeg har Grund til at haabe, at han ikke oftere drister sig til at fremføre saa illoyale og ubesindige Yttringer, som de, der med Føie fremkaldte den alvorlige

¹) Hans Carl Bloch (1802—86), Sognepræst i Hasle-Skejby-Lisbjerg, fik Afsked 2. Maj 1879.

²) Om F. R. H. Bruun jvfr. S. 624. I Anledning af, at Bruun havde nægtet at vie en fraskilt Mand, blev det ham under 25. Marts 1879 under Trusel om at blive tiltalt til Embedsfortabelse paalagt at gøre det. Senere blev Sagen dog ordnet saaledes, at en anden Præst paatog sig at forrette den omhandlede Vielse, og efter Biskop Brammers indtrængende Henstilling om at vise Overbærenhed mod Bruun, lod Ministeriet det have sit Forblivende herved (Kultusministeriets 1. Departement, Brevbog 1879 Nr. 673, 967).

ministerielle Trusel. Trodsig er han ingenlunde, men be-
drøvet og modfalden. Skulde han nu tvinges til en dybere
Ydmygelse, frygter jeg, at han blev bragt til Fortvivlelse.
Behøver nu jeg at indlægge Forbøn for ham hos hans høie
Velynder, hans Families trofaste Ven? Jeg beder kun, at
Sagen maa bero med, at den omhandlede Ægtevielse maa
udføres af den Præst (Bang i Gjødvad)¹, som har erklæret
sig villig dertil. En glædeligere Anledning til at uleilige
Deres Excellence med disse Linier har De givet mig ved
at forskaffe Provst Wagtmann Ridderkorset²; det faar en
god Plads paa hans ærlige, trofaste og mandige Bryst.
Jeg er taknemlig for det Hensyn, Ministeren tog til mit
Forslag.

Pastor Bohns Ansøgning om Domkirkens residerende
Kapellani bortsender jeg med min varme anbefaling i
Aften. Han var rigtig glad ved den gunstige Audients,
han havde havt hos Ministeren. Efter sin Tilbagekomst
har han uden Skade for sin Helbred udført Forretningerne.
I Stiftet har han ingen Konkurrent om det Embede, der
— som det nu er — ei heller kan være tiltrækkende for
Mange.

Som stedse Deres Excellences allerærbødigst forbundne
Brammer.

39.

Aarhus Bispegaard den 13de Mai 1879.

Efter at have modtaget Deres Excellences gunstige Skri-
velse af 25de f. M., for hvilken jeg meget takker, er jeg
bleven bekendt med Kapellan Obelitz³, som gjorde et for-

¹) Jacob Ludvig Bang (1833—1900), Sognepræst i Gødvad-Balle,
siden i Vollerslev-Gørslev.

²) Den 19. April 1879 var den S. 580 omtalte Provst Wagtmann
blevet udnævnt til Ridder af Dannebrog.

³) Kapellan pro loco i Vester- og Øster Hassing Christian August
v. Obelitz (1850—1922), siden Provst og Sognepræst i Varde.

deelagtigt Indtryk paa mig. Han udtalder sig om kirkelige Forhold og om sig selv med en umiskjendelig Aabenhjertighed. Han veed hvad der navnlig i vore Dage og i vort Land udfordres af en god Præst og til at være en saadan har han uden Tvivl oprigtig Lyst men taler med Beskedenhed om sine Evner. Derhos tiltalder han mig ved sin Livlighed og Tillidsfuldhed. Men om jeg end havde kjendt ham tidligere, vilde jeg dog have fastholdt Bohn, hvem jeg ikke blot paa Grund af mit længere og dybere Kjendskab til ham men ogsaa, hvad der jo bør være Hovedsagen, med Menighedens Tarv for Øie glæder mig til som residerende Kapellan ved Domkirken, takket være Ministerens Bevaagenhed! At Kongen skulde have udseet nogen Anden til det Embede, frygter jeg ikke. At Sofus Borgen¹, hvem jeg engang var belemret med her i Stiftet, torde driste sig til at ansøge et Præsteembede i Aarhus By, overgik endog mine Tanker om hans dumme Opblæsthed. — Schaumburg² har jeg kjendt fra en Tid, han var Huuslærer. Han er næppe synderlig begavet, men brav og arbejdsdygtig.

At jeg gjerne vil have Ostenfeld³, for hvem jeg ikke staar Fare for at være personlig partisk, til Ødum, fordi han formeentlig egner sig for Beboerne der, maa af mine Paategninger paa hans og Andres Ansøgninger være det høie Ministerium bekjendt; men der kan jo være mere kvalificerede Supplikanter fra andre Stifter.

Det er mig ret kjært, at Ingerslev⁴, som er befordret fra Holmsland til Viborg Stift, har faaet et godt Kald uden at jeg har Deel deri. Om Hadslund, hvor Provst

¹) Sognepræst i Alsted-Bjergby Kristian Sofus Borgen (1841—1921), siden i Lejrskov-Jordrup, 1871—2 personel Kapellan i Gangsted-Søvind i Aarhus Stift.

²) Maaske Ditlev Pentz Schaumburg (1812—88), Sognepræst i Tolstrup-Stenum 1849—87.

³) Den S. 611 nævnte S. R. Ostenfeld kom ikke til Ødum.

⁴) Fritz Phister Ingerslev (1834—1914) var 8. Maj 1879 blevet forflyttet fra Holmsland til Veggerby, siden i Horby.

Sølling var Præst, vil der vist komme mange Ansøgninger, blandt Andre fra den Pastor Herskind i Veerst (et Sultekald), hvem jeg mundlig tillod mig at anbefale til Ministerens gunstige Erindring. Da jeg ikke kommer til at skrive paa hans Ansøgning, være det mig tilladt her at yttre, at det skal glæde mig, om han maa kunne opnaa at blive Sognepræst for Hadslund og Ølst¹.

Provst Kieler² skal ligge meget syg. I det Hele er Sundhedstilstanden herovre ikke god.

Jeg har i Dag havt Konferents med Stiftamtmand Rejnborg om vor Indstilling til Pladsernes Besættelse i Støvringgaard Kloster og om de Forholdsregler, vi bør tage som Direktion for Aarhus Hospital. Vi ere enige og Stiftsprovsten er enig med os, ligeledes Hospitalsforstanderen, men Borg[mesteren³ st]jaar i en skjæv Stilling, da han i den Grad er Formand for Byraadet, at han synes at glemme, at han som Medlem af Hospitalsinspektionen skal varetage Hospitalets Tarv. Det lader til, at der spekuleres paa at berøve Hospitalet dets Kirke paa samme Tid det udvides og forskjøntes og paa samme Tid, vi høilig trænge til flere Kirker eller Kapeller i Aarhus. Jeg stoler paa vor Kirkeministers energiske Bistand, dersom der for Alvor skulde skee Attentat i den Retning.

Deres Excellences med uforandret Tillid og særlig Høiagtelse meget ærbødige og taknemmelige

Brammer.

¹) Til Sognepræst i Haslund-Ølst efter Provst Hans Adolph Sølling (1808—79) kaldtes 25. Juli 1879 Frederik Julius Andresen, siden Ørnborg (1842—1936). Den nævnte Sognepræst i Verst-Bække Peter Rasmus Andreas Herskind (1829—1906) blev 1883 Sognepræst i Lyngaa-Skjød, siden i Tranebjerg.

²) Jvfr. S. 659.

³) Borgmester i Aarhus var 1879 Generalkrigskommissær Ulrik Christian v. Schmidten. — Planen om at berøve Aarhus Hospital dets Kirke blev ikke virkeliggjort.

40.

Aarhus Bispegaard den 6te Juni 1879.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Storkors af Dbrog p. p.

Det er mig en Ære og Glæde at kunne lykønske min høitagede Minister som Storkorsridder¹ og derved som Medlem af et Samfund, i hvilket jeg paa Grund af Ministeriets gunstige Indstilling er bleven hædret med Optagelse. Hvor gjerne udrækker jeg ikke min gamle Haand til ridderlig Kamp som Deres Medstrider for Kirkens og Skolens Ret og Bedste!

Tillad mig, Deres Excellence, om det end synes mindre passende, at benytte denne Anledning til at berøre nogle Embedssager, om hvilke det kunde være for sildigt at skrive om et Par Uger, naar jeg er kommen tilbage, vil Gud, fra en Visitats, hvortil jeg agter mig ud i Dag.

Kapellan Obelitz, paa hvem Ministeren har henledet min Opmærksomhed, har tilskrevet mig, at han søger Seerup og Lemming Sognekald. Det vilde være en stor Lykke, om han opnaaede det; men da jeg ikke kommer ex officio til at paategne hans Ansøgning, tillader jeg mig privatim at yttre, at jeg, efter det Indtryk, han har gjort paa mig, antager ham vel egnet til at blive Pastor Holbeks Eftermand²: en Opgave, som ikke just Enhver kan løse.

Ved sine utidige, fordrings- og salvelsesfulde Ansøgninger var Dines Pontoppidan³ sig da selv lig til det Sidste. Han var i den Grad bleven tolereret og favoriseret, at han naturligviis ventede altid at blive behandlet med ganske

¹) Kultusminister J. C. H. Fischer var 1. Juni 1879 blevet udnævnt til Storkorsridder af Dannebrog.

²) Om Kapellan Obelitz jvfr. S. 650. Han kom ikke til Serup-Lemming som Efterfølger efter Christian Ohnsorg Holbek (1833—1912), forflyttet til Snoldelev-Tune.

³) Jvfr. S. 644—5.

særdeles Hensyn til hans Fortreffelighed. Han var især af simple og fattige Folk uden Tvivl saa ilde lidt, at det, uagtet »Fædrelandet« har karakteriseret ham som »elskværdig«¹, vil falde hans Eftermand let at blive mere elsket af Menigheden, end han var. I den Henseende kunde den blide, besindige, beskedne Pastor Seidelin² hersteds være en ønskelig Præst ved Sct. Mortens Kirke. Han er en præstelig værdig Mand. Til mig har han allerede henvendt sig med Bøn om at anbefale sig til Embedet. Vel kan og bør jeg giye ham et godt Vidnesbyrd, men han forener dog ikke alle de Egenskaber, som behøves for at gjøre Fyldest i alle de Forhold, hvori Sct. Mortens Sognepræst staar til Byen og Stiftet (Randers store Hospital). Den første residerende Kapellan i Randers, Jakob Hansen³, er en dygtig og af Mange agtet Mand. Han har altid haft langt flere Konfirmander end Pontoppidan, men er neppe en saa begavet Prædikant som Pontoppidan var. Muligviis søger Menigheden (o: hele Byen) om at faae Hansen, der har været Byraadsmedlem, til Sognepræst; men jeg tør ikke yttre Noget desangaaende, førend jeg har hørt ham prædike. Jeg vil *da* visitere i Randers, naar den nu forestaaende Visitats er forbi og jeg har holdt Landemode.

I hvert Fald har Erfarenhed viist, at Sognepræsten i Randers har for Meget at varetage til at kunne tillige være Provst. Amtmanden i Randers, Kammerherre Rosenørn⁴ er enig med mig heri og ligeledes i, at Pastor Lund i Borup er den Eneste af Støvring-Galtens Herreders Præster, der egner sig til at blive Provst. Jeg vil gjerne have

¹) I Anledning af Dines Pontoppidans Død gav »Fædrelandet« (for 31. Maj 1879) ham følgende Skudsmaal: »han var en begavet og elskværdig Mand af den grundtvigske Retning.«

²) Jvfr. S. 574.

³) Jacob Hansen (1819—87), 1. residerende Kapellan og Hospitalspræst i Randers fra 1875 til sin Død. — Til Dines Pontoppidans Efterfølger udnævntes 20. Oktober 1879 den S. 600 nævnte Peter Scharling.

⁴) Matthias Hans Rosenørn (1824—1902), Amtmand over Randers Amt 1854—85.

ham saa snart allernaadigst udnævnt, at jeg kan kreere ham tilligemed Jensen i Søndervissing¹ ved Landemodet den 2den Juli.

Dog — jeg bør vist nu slutte dette — maaske allerede altfor lange — Brev, idet jeg meget takker for Meddelelsen om Bohns glædebringende Befordring².

Deres Excellences særlig høiagtelsesfulde, ærbødige og forbundne

Brammer.

41.

Aarhus Bispegaard den 6te August 1879.

Deres Excellence!

Førend jeg, ifølge den mig gunstigst givne Reisetilladelse, gjør et Besøg i mit gamle Stift³, være det mig tilladt at uleilige min høitagtede Minister med nogle Linier. Disse skulle ikke indeholde illoyale og unyttige Beklagelser over en nylig skeet Besættelse af et Præstekald i Aarhus Stift⁴, hvor ondt den end har gjort mig, just fordi jeg nærer hjertelig loyale Følelser for vor iegode Konge; men jeg anseer det for min Pligt at gjøre hvad jeg formaar for at forebygge, at det vigtige Sct. Mortens Sognekald skal blive uheldigt besat. Dersom Grunden til, at det endnu ikke er

¹) Til Provst i Støvring-Galten Herreders Provsti udnævntes 23. Juni 1879 Hans Lauritz Lund (1829—96), Sognepræst i Borup, siden i Voldum-Rud. Han kreeredes til Provst 2. Juli 1879 sammen med den nys udnævnte Provst i Tyrsting-Vrads Herreders Provsti Anders Jensen (1843—1925), Sognepræst i Sønder Vissing-Vorladegaard, siden i Magleby paa Langeland (Aarhus Stifts Landemodes-Akt for 1879 S. 3).

²) Til residerende Kapellan ved Aarhus Domkirke, jvfr. S. 644.

³) Lolland-Falsters Stift, over hvilket G. P. Brammer var Biskop 1843—45.

⁴) Der sigtes formentlig til Besættelsen 25. Juli 1879 af Hasle-Skejby-Lisbjerg Sognekald med den stærkt grundtvigsk paavirkede Markus Anton Siegumfeldt (1827—1913), siden i Søften-Folby.

opslaaet vakant, skulde være, at Ministeriet tænker paa at beklippe det (sit *venia verbo!*)¹, vilde jeg gjerne kunne bede indtrængende om, at det maatte blive forskaanet for denne Operation. Thi dersom Embedet taber det Tiltrækende, som det hidindtil ved sine gode Indtægter har havt, frygter jeg saa meget mere for at det skal komme til at fattes kvalificerede Supplikanter, blandt hvilke der kan gjøres et for det tjenligt Valg. Hvad det er for Kvalifikationer jeg sigter til, vil være Deres Excellence bekjendt af mine Yttringer desangaaende i min officielle Indberetning til Ministeriet om Embedets Beskaffenhed. Jeg kan hertil føie, at den grundtvigske Vennekreds, som Dines Pontoppidan havde samlet omkring sig, vel var meget lille, men uden Tvivl er saa ivrig, at den vil føle sig meget frastødt og tilbøielig til Sognebaandsløsning, dersom en *skrap* Modstander af Grundtvigianismen skulde blive Pontoppidans Eftermand. At Fleertallet i Menigheden saare nødvendig vil have nogen grundtvigiansk Præst (t. Ex. Christiani)², tør ansees for en afgjort Sag. Alle ville sætte Priis paa at erholde en fortrinlig begavet Prædikant, Nogle maaske af honnet Ambition, da Randers ei vil staa tilbage for Aarhus med *sin* Stiftsprovst Sørensen, Viborg med *sin* Stiftsprovst Sørensen, Horsens med Dr. Clausen og Skanderborg med Provst Skou³. Formodenlig indseer Jakob

¹) Der sigtes til det af C. C. Hall 1874 indførte, senere af Fischer (og andre) i højere Grad praktiserede »Beklipningssystem«, i Henhold til hvilket større Præsteembeder kom til at afgive Dele af Embedsindtægten til Fordel for ringere aflagte Kald (jvfr. P. Severinsen, Folkekirkens Ejendoms-Historie S. 126 f.). I Anledning af dette System kaldte Vilhelm Beck Fischer — med en Hentydning til hans Navn — »Klipfiskene« (Carl Moe, Oplevelser S. 47).

²) Formentlig Carl Emil Anton Christiani (1817—1901), Sognepræst i Nysted-Herridslev.

³) Om Stiftsprovst H. Sørensen, Aarhus, jvfr. S. 564 og om Provst Skou, Skanderborg, jvfr. S. 614. — Laurits Severin Sørensen (1826—89), Stiftsprovst i Viborg 1878—85, siden i Kjeldby. — Dr. phil. Johannes Clausen (1830—1905), Sognepræst i Horsens 1872—84, derefter Biskop i Aarhus.

Hansen i Randers, at han ikke ret kan gjøre Fyldest som fremragende Prædikant; thi han skal ikke ville søge Sognekaldet og Menigheden ei heller have gjort Skridt for at bevæge ham dertil, uagtet han iøvrigt er meget populær, særdeles dygtig til praktiske Forretninger og har havt langt flere Konfirmander end Pontoppidan: en Omstændighed, som ved Tradition kan blive til Skade for Sidstnævntes Eftermand. Dette Punktum kan ikke blive *finale*; thi her staar jeg atter ved Spørgsmaalet: hvem skal jeg anbefale til at blive Sognepræst ved Sct. Morten i Randers? Af fremragende sjællandske Præster har jeg, dersom Embedsindtægterne ikke blive formindskede, tænkt paa *Provst Andersen* og *Pastor Peter Scharling* i Hørsholm¹; men A vil vel blive siddende i Ringsted, indtil han kan fløtte fra sit Provstesæde til en *Bispestol* (t. Ex. *Aarhus, hvad jeg gjerne tænker mig*), og S. er saa kjøbenhavnsk i Sind og Skind, at han næppe vilde føle sig tilfreds i Randers. *Evaldsen* paa Frederiksberg og *Holck* paa Christianshavn² ere blevne nævnte som Aspiranter; men det er vel Gjetteri. Dersom Hansen i Hobro³ søger Sct. Morten, tør jeg anbefale ham dertil, men jeg tør ligesaa lidet opmuntre ham som den brave Seidelin i Aarhus til at søge det. *Herskind* i Veerst⁴ er en begavet Taler, men vil næppe kunne overkomme *alle* Forretninger, som ere forbundne med Sognepræsteembedet i Randers. Og han drister sig næppe til proprio motu at fremstille sig som Supplikant dertil. Jeg ønsker ham derimod til *Gauerslunde* eller *Uby*, nu ledige Embeder, som han formodenlig søger. *Ja, inderlig ønsker*

¹) Frederik Vilhelm Andersen (1820—1910), Provst, Sognepræst i Ringsted-Benløse 1871—94. — Om Peter Scharling jvfr. S. 654.

²) Christen Ewaldsen (1819—93), Sognepræst til Frederiksberg-Hvidovre 1876—93. — Johan Christopher Holck (1824—99), Sognepræst ved Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn 1880—98.

³) Jens Vilhelm Hansen (1822—97), Sognepræst i Hobro, siden i Spentrup-Gassum og Provst.

⁴) Jvfr. S. 652.

jeg ham snart befordret. — Jeg forudsætter, at hans egen Biskop varmt anbefaler ham.

Ved det opsigtvækkende Skolelærermøde i Kjøbenhavn¹ har jeg da ligesaa lidet indfundet mig som ved Universitetets Jubelfest. Ved den beskedne Universitetsfest, vi holdt i Aarhus², var det næppe i Utide jeg lagde Vægt paa, at Universitetet ikke blot er Kjøbenhavns men hele Danmarks videnskabelige Høiskole. — Jeg har i Aarhus deeltaget i to og, nøie udregnet, i 3 Almueskolefester, ved de to holdt jeg Taler, men i Diskussionerne har jeg ikke deeltaget. Biskop Mynster fraraadte mig det og jeg kom til at indsee, at han havde Ret. For mig som Biskop vilde det have været en skjæv Stilling. Endskjøndt jeg ved det Møde, hvor jeg forholdt mig stum, satte mig paa en Bænk imellem Skolelærerne (ved min Broders³ Side) og jeg ikke var iført Embedsdragt, sagde man dog siden, at jeg ved min blotte Nærværelse havde Indflydelse paa Stemmegivningen. Det tror jeg ikke; men forresten kan det være ligegyldigt; thi der kom næppe Noget ud af det Hele.

Deres Excellence ville nu med sædvanlig Godhed undskylde, at jeg har udtalt mig her om saa Meget — gammelt og nyt!

Anbefalende mig til Ministerens gunstige Erindring

Deres Excellences med udmærket Høiagtelse meget ærbødige og forbundne

Brammer.

¹) Skolelærermødet i København 5.—8. August 1879 gav Anledning til meget livfulde Forhandlinger bl. a. om Regeringens Skolelovsforslag af 7. Februar s. A. og om den eventuelle Adgang til Universitetet for Seminarister (jvfr. Berlingske Tidende 1879 Nr. 179—82).

²) Ved Festmaaltidet 4. Juni 1879 i Aarhus i Anledning af Københavns Universitets 400-Aars Jubilæum holdt Biskop Brammer en Tale, hvori han udtrykte Ønsket om, at Studenterne altid maatte føle sig som sande »commilitones«, et Ord, hvormed han selv ved sin Indtrædelse i den akademiske Stand for ca. 60 Aar siden var blevet hilst Velkommen af en Professor (Aarhuus Stiftstidende 1879 Nr. 148).

³) Skolelærer i Ammintrup Johannes Frederik Christian Brammer (1798—1869).

42.

Knuthenborg den 10de Aug. 1879.

Deres Excellence!

Idet jeg i Forgaars stod i Begreb med at reise fra Aarhus, havde jeg den Ære at modtage et Brev fra min Minister, for hvilket jeg har den Ære at takke.

Hverken for Anciennitets- eller Karakter-Principet har jeg nogen Forkjærlighed; en saadan kan ingen Biskop have, som ønsker, at Ministeriet vil tage Hensyn til hvad han erklærer om *Embedernes* Beskaffenhed og *Supplikanternes* Kvalifikationer til at erholde dem! *Menighedernes* Kaldsret er en smuk Doktrin, som er anvendeligere i Slesvig og Holsteen, end i Danmark, hvor den ikke før har været anvendt og hvor den let kunde være Gjenstand for Misbrug baade i politiske og religiøse Partigængeres Hænder. Til *Adresser* om geistlige Embeders Besættelse har jeg kun liden Tillid. Det er kun i enkelte Tilfælde jeg kan tiltro dem indre og ydre Sandhed hos Underskriverne. Andresen¹ lægger selv ingen Vægt paa Adressen. Og jeg antog heller ikke at D. Excellence, men H. M. gjorde det. Jeg kjender ham i mange Aar. Han er vist en brav Mand med Interesse for sit Kald, men hypokondrisk, hverken kraftfuld legemlig eller aandelig. Jeg frakjender ham ikke i Almindelighed Begavelse som Prædikant men tillægger ham ikke en saadan opvækkende, energisk Begavelse som Haslund Menighed behøver og som t. Ex. en af Ansøgerne, Wulff i Niær (Haurum og Sald)² besidder. Dersom jeg skulde have paategnet Andresens Ansøgning, vilde jeg uden Tvivl have fraraadet Regjeringen at bevillige den; hvorved jeg ingenlunde tilsigtede at staa hans Lykke i Veien. Det er da ogsaa langt fra at han saae lykkelig ud, da han forleden Dag var hos mig. Gud give, at han maa

¹) Jvfr. S. 652.

²) Christian Frederik Wulff (1832—88), Sognepræst i Haurum-Sal 1870—81, derefter i Stege.

blive det i Haslund og at Menigheden maa have Gavn og Glæde af hans Kaldelse! Det kan Ingen ønske oprigtigere end jeg.

Her er jeg efter hvad Grev Knuth¹ fortæller mig kommen til Erkjendelse af, at mit Haab om, at Pastor Vaters² Helbred skulde styrkes, naar han fik een Kirke, ikke er gaaet i Opfyldelse; thi han skal være bleven legemlig og sjælelig svagere. For nærværende Tid er han paa en Bade-reise.

At Sct. Mortens Vinger ei skulle beklippes, er mig kjært og jeg takker for det gunstige Løfte. Det er mig en Glæde at være Vidne til den elskelige unge Greves stille, men forstandige og virksomme Færd. Min Reises Maal gjælder i Lolland fornemlig ham, paa Falster fornemlig Pastor Graae³ i Idestrup. Af de Præster, for hvem jeg i dette Stift har været Biskop, ere de Allerfleste døde. Det er da ogsaa en Menneskealder siden jeg drog herfra.

Deres Excellences med særlig Høiagtelse meget ærbødige og forbundne

Brammer.

43.

Aarhus Bispegaard den 2den Januar 1880.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Storkors af Dbr. og Dbmand.

Idet jeg frembringer min allerærbødigste Taksigelse for den mig af Deres Excellence i det nu henrundne Aar beviste gunstige Tillid, være det mig tilladt at udtale mit inderlige Ønske om, at Herren vil holde sin beskjermende Haand

¹) Lensgreve Adam Vilhelm Knuth til Knuthenborg (1854—88).

²) Daniel Christjern Vater (1827—93) var 21. Juni 1877 blevet forflyttet fra Øster- og Vester Alling til Hunseby paa Lolland.

³) Gomme Frederik August Graae (1810—86), Sognepræst i Idestrup 1867—84.

over Dem i det nye Aar samt veilede, styrke og velsigne Dem under Deres for Kirken og Skolen saa overordenlig vigtige Embedsidrætter.

Det vil glæde Dem at erfare ligesom det er mig en Glæde at kunne meddele, at saavel Bohn i Aarhus som Scharling i Randers have en meget stor Tilhørerkreds og begynde ogsaa som Sjælesørgere udenfor Kirken at vinde Menighederne for sig.

Iøvrigt vil jeg i denne personlige Nytaarshilsen afholde mig fra at yttre hvad jeg kunde have at udbede mig for Aarhus Byes og Stifts Vedkommende i *den nærmeste Tid*.

Tre Gange forstyrret under Nedskrivningen af disse Linier nødes jeg desuden til at slutte dem, dog ikke uden at bede mig anbefalet til min høitagede Ministers fremtidige Bevaagenhed.

Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

44.

Aarhus Bispegaard den 14de Januar 1880.

For Deres Excellences gunstige Skrivelse af 8de d. M. og det deri udtalte kjærlige Nyaarsønske for mig er jeg Dem meget taknemmelig. Det er jo altid opmuntrende for en Embedsmand, at Regjeringen nærer Tillid til hans Dulighed og gode Villie og derfor ønsker at beholde ham paa hans gamle Plads, endskjøndt han er alderstegen; men saa meget mere paahviler den Pligt ham af egen Tilskyndelse at vige Pladsen, naar han efter samvittighedsfuld Selvprøvelse erkjender, at han ikke længere er den voxen. Dette føler jeg kan blive min Pligt, og kommer jeg maaske i dette Aar — om Gud vil lade mig gjenleve det — til at vise i Gjærning. Imidlertid gererer jeg mig som ventede jeg at føre min Bispestav, indtil jeg bliver hundrede Aar gammel. Det er i hvert Fald langt

fra, at Interessen for Aarhus Stifts kirkelige og Skole-Anliggender aftager hos mig i min Alderdom. Derpaa kommer jeg nok til i dette Brev at give min Minister uleiligende — jeg haaber dog, ikke paaatrængende Prøver.

Den Kirkesag, som ligger nærmest for mig, ja i mange Aar stille [har] hvilet i mit Hjerte, førend den har faaet lydelig Røst, er Opførelse af en Kirke for Menigheden i Aarhus Forstad Frederiksberg. Nu have vi snart samlet en Sum af private Bidrag, der forhaabenlig bliver saa stor, at Deres Excellence kan og vil bevæge Rigsdagen til at bevillige det nødvendige Tilskud af Staten. Formodenlig vil en Deputation herfra snart i den Anledning søge Audients hos Ministeren.

Det Samme vil maaske blive Tilfældet i et Danmarks Skolevæsen (i videre Forstand) vedkommende Anliggende, nemlig et Døvstumme-Instituts Oprettelse i Aarhus. Jeg har læst Malling Hansens Forslag om at oprette et Døvstumme-Institut i Jylland¹. Saa meget jeg end iøvrigt samstemmer med Forslaget, saa lidet kan jeg indrømme, at Frederits bør som Institutbyen have Fortrin for Aarhus. Hans Grunde derfor synes mig uholdbare, og det i en paafaldende Grad, naar han erklærer Frederits for et smukkere Opholdssted end Aarhus og antager, at det vil være næmmere at faae gode Pleieforældre dér end hér. Et Moment er uomtalt, nemlig at Frederits, naar den vedbliver at være befæstet, er udsat for et Bombardement, der i saa Fald vilde udsætte Institutbygningen for en Ødelæggelse, der ei var at befrygte i den aabne Stad, Aarhus.

Valgmenighederne i Slesvig vare, da jeg benyttede Leiligheden til at kjende noget til dem, ret vel egnede til at

¹) Forstanderen for Det kgl. Døvstummeinstitut i København R. Malling-Hansen havde 1880 udgivet »Forslag om at oprette et Døvstumme-Institut i Jylland«, hvori han S. 21 gav Fredericia Fortriinet for Aarhus som mest velegnet til det nævnte Formaal. Som bekendt sejrede denne Opfattelse, og 1881 blev det nye Døvstummeinstitut i Fredericia taget i Brug.

benytte deres Berettigelse til at vælge Præst; men at det ikke er Tilfældet med de fleste danske Menigheder, hvor der er Mangel paa kirkelig Tradition, men Overflod af politisk Agitation, derom vidne en Mængde urimelige og, mildest talt, letsindige Menighedsadresser om at faae Peder eller Povel til Præst. Ministeriet har formodenlig faaet eller vil snart faae saadanne om Tranebjerg paa Samsø og Aalsø ved Grenaa. Jeg ønsker, at Kapellan Husum¹ snart maa erholde et for ham passende lille Kald men paa ingen Maade det store Tranebjerg, hvortil Brattingborg hører. Og i mit officielt udtalte Ønske om, at Kapellan Lunø² ikke maa blive Sognepræst i Aalsø, er jeg bleven bestyrket ved en Samtale med Hofjægermester Dinesen, Eier af Katholm, der hører til Sognet. Han og Fru Lichtenberg paa Hessel³ tilskrive nok Ministeren derom.

Medens jeg skrev disse Linier, blev jeg afbrudt af et Postbud, der blandt andre Breve bragde mig et anonymt fra en Mand af Set. Johannes Menighed, der i sin Glæde over i Aviserne at see, at vi her vilde bestræbe os for at faae en Kirke paa Frederiksbjerg, sendte mig 40 Kroner som Bidrag dertil. Det er mig en stor Opmuntring.

Deres Excellences Meddelelse om Kolthoffs Ansøgning om Afsked vakte det Haab hos mig, at Johannes Kok, hvem jeg havde tænkt mig som Blædels Eftermand⁴, nu maatte opnaa en for ham og Menigheden ønskelig Befordring. Fra Aarhus Stift vil der næppe indkomme nogen Ansøgning, jeg kan

¹) Om den personelle Kapellan i Tranebjerg L. B. Husum jvfr. S. 633. Sognekaldet i Tranebjerg var blevet ledigt ved hans Faders Peter Laurentius Husums Død 20. December 1879.

²) Formentlig personel Kapellan i Hvorslev-Gjærning Palle Møller Lunø (1848—1914), siden Sognepræst i Viby, kom ikke til Aalsø.

³) Hofjægermester Wenzel Laurentius Dinesen († 1916) til Katholm; Ejerinden af Hessel Hovedgaard i Aalsø Sogn, Enkefrue Karen Birgitte Casperine de Lichtenberg, født Snell (1818—94).

⁴) Sognepræsten ved Helligaandskirke i København, Dr. theol. Ernst Vilhelm Kolthoff (1809—90) fik 24. Februar 1880 Afsked. Om Johs. Kok jvfr. S. 596.

anbefale, om Sognekaldet ved Helliggeists Kirke. Det var Tilfældet med Gauerlund, navnlig Ostenfeldts; men jeg indseer, at det er i sin Orden, at Provst Assens bliver ham foretrukken¹. I Jylland har Rygtet sagt, at Embedet søgtes af Stiftsprovst Christian Gad, Biskoppens Søn; men han er formodenlig bleven forvexlet med Hans Schulz Gad, en Søn af den gamle Consistorialraad Jørgen i Gauerlund².

Udbedende mig Undskyldning for min Snaksomhed anbefaler jeg mig fremdeles til Deres Bevaagenhed.

Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

45.

Aarhus Bispegaard den 24de Febr. 1880.

Deres Excellence Hr. Kultusminister Fischer, Storkors af Dbr. p. p.

Endnu i Uvished om, hvorledes Regjeringen er sindet med Hensyn til Besættelsen af Tranebjerg Sognekald, og endnu ikke i Stand til at fremhæve nogen Supplikant dertil fra Aarhus Stift, har jeg ikke villet uleilige Ministeren med noget privat Brev i dette Anliggende; men det er faldet mig ind i Dag, at der er en heel anden, maaske fjernere, (men) maaske nærmere Sag, hvorom jeg ikke bør opsætte at tilskrive Deres Excellence, da De i det sidste Brev, jeg havde den Ære at modtage fra Dem, selv opfordrede mig dertil.

¹) Om Provst Assens' Udnævnelse til Sognepræst i Gauerlund jvfr. S. 570.

²) Stiftsprovst i Aalborg Christian Sophus Gad (1827—99), Søn af Biskop over Fyens Stift, Dr. theol. Peter Christian Stenersen Gad († 1851). — Hans Schultz Gad (1837—1900), Sognepræst i Højrup, siden i Nørre Broby, var ikke — som angivet af Brammer — Søn af Konsistorialraad Jørgen Gad († 1879) i Gauerlund, men af Provst Isak Marius Bendtsen Gad († 1874) i Kolding.

Ved at omtale Mænd, der kunne synes egnede til Biskops-Æmner, spurgde De mig nemlig, om jeg ikke havde i den Retning tænkt paa Dr. Phil. Clausen i Horsens. Herpaa være det mig tilladt konfidentielt at svare:

Da jeg af Rygtet havde erfaret, at Ministeriet havde tilbudt ham Aalborg Bispestol¹, spurgde jeg ham, ved leilighedsviis at blive ene med ham, om Tilbudet var blevet gjort og hvad han agtede at svare. Han erklærede da, at han af 2 Grunde vilde undslaa sig: a) fordi han endnu havde for kort Tid været Præst til at torde paatage sig et Tilsynsembede over Præster; b) at han kunde ikke med Hensyn til Indtægterne være tjent med at bytte sit Sognekald med en Bispestol, som fordrede større Udgifter. Denne Afslagsgrund vil fremdeles være gyldig for ham, hvis Pensionsudgifter sandsynligviis snart ganske ophøre, — med Hensyn til alle Landets Bispestole med Undtagelse af Sjællands — og til den tænker jeg (det er kun *min* Tanke), at han bereder og gjemmer sig. Efter hvad Deres Excellence ytrer om Gude og Andersen², veed jeg ikke nogen farlig Konkurrent for Clausen til at opnaa den Bispestol, som hans Fader paa sine gamle Dage forgjeves attraaede³. I Pastoral-Erfarenhed, maaske ogsaa Begavelse, vilde han (tilmed i sin bedste Alder) staa over Faderen, men uden Tvivl under ham i administrativ Dygtighed.

Taknemlig for min høitagede Ministers gunstige Tillid anbefaler jeg mig fremdeles til samme.

Deres Excellences i al Ærbødighed særdeles forbundne

Brammer.

¹) Formentlig efter Biskop P. C. Kierkegaards Afgang 6. August 1875.

²) Om Domprovst L. Gude jvfr. S. 603 og om Provst F. V. Andersen S. 657.

³) Der sigtes aabenbart til Professor H. N. Clausens Bestræbelser for at blive Biskop over Sjællands Stift efter J. P. Mynster 1854 (jvfr. H. N. Clausen, Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie S. 417 ff.).

46.

Aarhus 14 Marts 1880.

Da min Fader, Biskop Brammer, for Tiden er syg, har han bedet mig takke Deres Excellence for den tillidsfulde Forespørgsel, De har gjort ham i en privat Skrivelse, hvorhos jeg til Svar paa samme skal meddele, at den omspurgte Ansøgers Helbred har været svagt for nogle Aar siden, men at han dog stadig med stor Dygtighed har kunnet bestride sit besværlige Embede. Hvorvidt han er saaledes restitueret, at Tilbagefald ikke kan befrygtes, ved min Fader ikke.

allerærbødigst

J. D. Brammer¹.

47.

Aarhus Bispegaard den 24de Mai 1880.

Deres Excellence

har ved flere Anledninger viist mig saa megen gunstig Velvillie, at jeg smigrer mig med, at Ministeren ei vil finde det ubeskedent, at jeg meddeler Dem, at det nu er betydeligt bedre med min Helbred, end i Slutningen af forrige Maaned. Jeg havde prædiket første Paaskedag, var noget forkjølet Konfirmationssøndag, uagtet jeg deeltog i et Selskab, men gjorde mig vistnok skyldig i Uforsigtighed ved at tage ud paa Landet Onsdagen derefter til en Præst for at være Fadder til hans Søn, der blev opkaldt efter mig.

Herved var det uden Tvivl, at jeg paadrog mig en Ka-

¹) Brevet er skrevet af Biskop Brammers yngste Søn Johannes Daniel Brammer (1840—82), siden Bankkasserer i Nykøbing F. Det var Biskoppen en stor Sorg, at han maatte opleve at miste denne Søn, og han betegner ham som den »fromme, i Herren glade Kirkegænger, som fra sin Barndom havde været mine Øines Lyst og i sin Manddom var min Alderdoms Støtte« (G. P. Brammer, Farvel til de evangelisk-lutherske Menigheder i Aarhus By, 1882, S. 6).

tahrr, som truede med at have farlige Følger. Endnu har jeg kun faa Kræfter, men kan dog føre en Pen uden at Haanden ryster. Jeg antager det ikke nødvendigt at gjøre nogen Badereise for at komme til Kræfter. Med Guds Hjælp kan jeg gjenvinde disse ved at indaande Landluft i mine Sønners Præstegaardshaver.

Den Pastor Bülow, for hvem Menigheden i Skjelskjør interesserede sig, er en Broder til Provst Adam Bülow i Hjortshøi¹, som ogsaa er en veltalende Mand, dog ikke just efter Kjøbstedfolks Smag. August Ussing har ligesom Brødrene et meget godt Hoved og æsthetisk Dannelse. Til Provst er han fortrinlig egnet.

En vakker og beskeden Mand, der staaer Fare for at blive overseet, vil jeg tillade mig at anbefale til Deres Excellence, nemlig Pastor vikarius for Raaby og Sødring Sogne, Lerche².

Dog — Excellencen har næppe Stunder til at blive opholdt ved mine Skriverier. Jeg vil derfor afholde mig fra videre Yttringer om Befordringer, idet jeg anbefaler mig som

Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

48.

Urlev Præstegaard d. 12te Juni 1880.

Deres Excellence!

I det sidste Brev, hvori jeg fra Aarhus tillod mig at indberette for min Minister, at jeg istedenfor at søge at vinde Kræfter ved Sundhedsbrønde i Udlandet haabede

¹) Harald Vilhelm v. Bülow (1832—90), Sognepræst i Magleby, siden i Todbjerg-Mejlby. Om Provst Bülow jvfr. S. 594 og om Provst August Ussing S. 646. Den sidstnævnte blev 11. Maj 1880 Sognepræst i Skjelskør.

²) Petrus Carl Lerche (1842—1928), siden Sognepræst i Høve-Flakkebjerg.

at vinde dem ved Luftbade i mit eget Stift, antydede jeg uden Tvivl, at jeg navnlig agtede at tage til Urlev Præstegaard, som udmærker sig ved en fortrinlig Have. Her hos min ældste Søn bliver jeg kjærlig pleiet af hans fortreffelige Hustru, men just ikke behandlet med Æmhed af Veiret. Dog gjør min Helbred, Gud skee Lov, Fremgang, saa at jeg haaber, der Intet skal være til Hinder for, at jeg selv kan holde Landemode og vilde kunne holde det, om der end havde været nogen Provst at indsætte, hvad der jo ikke er, da Ussing vedbliver at fungere som Provst, indtil Synene ere afholdte. Det er min Hensigt at foreslaa Sognepræst Hansen i Hobro¹ til at blive Ussings Eftermand. Hansen er en kyndig Præst og vil uden Tvivl som Provst blive myndig, hvad der ei kan skade, naar Besindigheden bevares.

Det har glædet mig at see, at Ostenfeld² er bleven befordret og jeg takker Deres Excellence derfor, saavidt min Anbefaling maatte have bidraget dertil. Formodenlig vil der indkomme mange Ansøgninger om Hylke Sognekald, skjøndt det har smaa Indtægter; men det er et godt Begynderkald og kan være et tiltrækkende Slutningskald for en gammel Præst, der ingen Familie har at forsørge. Da Hylke ligger i Aarhus Stift, men Stiftsprovsten formodenlig kommer til at paategne de fleste Ansøgninger derom, være det mig tilladt privatim at yttre, at det vilde meget glæde mig baade for Mandens og for Embedets Skyld, om Deres Excellence vilde finde residerende Kapellan Brorson³ fortrinlig egnet dertil. Han har vel kun haud II til Attestats men er en meget dannet Mand, yndet Prædikant

¹) Den S. 657 nævnte Sognepræst i Hobro Jens Vilhelm Hansen udnævntes 10. Oktober 1880 til Provst for Nørhald, Gerlev og Onsild Herreders Provsti efter 26. Juli s. A. at være blevet Sognepræst i Spentrup.

²) Sognepræst i Hylke Søren Rasmussen Ostenfeld (1837—1900) var 28. Maj 1880 blevet forflyttet til Skibby.

³) Rasmus Bundesen Brorson (1842—1922), residerende Kapellan i Katstrup-Ørridslev-Tolstrup, blev 11. August 1880 Sognepræst i Hylke, siden i Vindinge.

og kjærlig Sjælesørger. I sin nuværende Stilling føler han sine Kræfter lammede især ved en grundtvigiansk Høiskole. Han har af Beskedenhed undslaaet sig for at søge et stort Kald i Fyen, hvortil Menigheden vilde have anbefalet ham. Dette veed jeg fra Baron Wedells paa Borupgaard¹, som meget interesserer sig for ham. Selv har han ikke meddeelt mig det.

Anbefalende mig fremdeles til Ministerens Bevaagenhed forbliver jeg

Deres Excellences allerærbødigst forbundne

Brammer.

49.

Støvringgaard den 28de Juli 1880.

Deres Excellence!

At jeg skylder min Minister hjertelig Tak for et meget venligt og deltagende, i Urlev modtaget, Brev, veed jeg; men Enkeltheder deri kan jeg ikke besvare, da jeg ikke har medtaget det paa denne Embedsreise. Grunden, hvorfor jeg desuagtet tillader mig at sende Dem disse Linier, er, at det Anliggende, hvorom jeg vilde skrive, maaske er uopsætteligt. Jeg formoder nemlig, at Spentrup Sognekald snart skal besættes. I min Paategning paa en Ansøgning derom fra en kvalificeret Supplikant, Sognepræst Hansen i Hobro², bemærkede jeg, at han formeentlig var den eneste Præst i Provstiet, der egnede sig til Provst. Dette er endnu min Mening. Men Provst Ussing, som tidligere havde bestyrket den, har derefter meddeelt mig, at Pastor Hansen i Hobro ansees for en saa stridbar og vanskelig Herre, at han som Provst vilde være meget uvelkommen baade hos Præster og Skolelærere. I hvert Fald vilde han blive mod-

¹) Baron, senere Lensgreve Vilhelm Carl Joachim Ove Casper Bendt Wedell til Wedellsborg (1840—1922).

²) Jvfr. S. 668.

taget med Mistillid som en umedgjærlig Mand. Om denne Stemning har jeg troet, at Ministeriet ikke borde være uvidende, især da det er mig ubekjendt, om han nogensinde har fremstillet sig for Ministeren. For det Tilfælde, at Ministeren ikke personlig kjender ham, vil jeg bemærke, at han i sit Væsen har Noget tilfælles med Pastor Bruun i Vium, en af Bøggildgaards Bestyrere¹. Jeg antager iøvrigt, at Misstemningen imod ham er fornemlig oprunden ved den Energi, hvormed han i Hobro har bragt Orden i de ved hans Tiltrædelse i Embedet konfuse Sager.

Til Provst undlod jeg at konstituere ham for ei at vække eller nære falske Forhaabninger hos ham. Det er for at vise mig en Tjeneste, at Provst Rohde i Mariager² overtog Konstitutionen i Haab om, at den skulde blive kortvarig. Det staar imidlertid uden Tvivl fast, at ingen anden Præst i Provstiet end Hansen er brugelig til Provst. »Men der kan jo kaldes en Præst udenfor Provstiet baade til Præst i Spentrup og til Provst i Distriktet«. Af Aarhus Stifts Provster søges Spentrup af Mollerup og Lund³; men M. kan ikke undværes som Provst i Lysgaard, Hids og Houlberg Herreder hvor han kun i et Par Aar har været ansat (i Haab om en ældgammel Formands Afgang) rigtignok i et meget ringe aflagt Embede, og nu er et ret godt Embede i hans Provsti blevet ledigt, nemlig Hvorslev og Gjering. Formodentlig søger han det og kan han vel ogsaa haabe at erholde det. — »Kan Lund undværes som Provst i Støvring og Galthen Herreder?« For nogenlunde at kunne besvare dette Spørgsmaal visiterede jeg sidste Fredag og Løverdags i Laurbjerg og Leerbjerg Pastorat, naturligviis uden at give noget Vink om Bihensigten af min Visitats. Som dennes Resultat glæder det mig at kunne meddele,

¹) Anders Larsen Bruun (1820—1904), Sognepræst i Vium-Sjorslev-Almind, siden i Jyllinge-Gundsømagle, Medlem af Tilsynskommissionen for Bøggildgaards Institut 1871—81.

²) Sognepræst i Mariager, Provst Andreas Peter Rohde (1815—94).

³) Om Provsterne Mollerup og Lund jvfr. S. 617, 655.

at jeg i Sognepræst Jensen i Laurbjerg¹ fandt en arbejdsdygtig, alvorlig, besindig og begavet Præst, hvem jeg med Tillid vil modtage som Provst og med hvis Embedsførelse og personlige Forhold jeg tror enhver Biskop vil kunne være tilfreds. Han er en saa dannet Mand, at jeg ikke behøver at frygte, han vil optræde arrogant overfor de gamle Præster. Underligst vilde vel det superieure Forhold imellem ham og Sognepræsten i Randers, Scharling, tage sig ud. At lægge Provstebyrden paa Scharling, vilde være ham en uoverkommelig Byrde. Men jeg tror, at han meget vel *i enhver Henseende* vilde kunne taale at bære et *Ridderkors*², og hertil har jeg stor Lyst at anbefale ham og Stiftsprovst Sørensen i Aarhus til Deres Excellences gunstige Erindring. Til samme anbefaler sig ogsaa

Deres med udmærket Høiagtelse allerærbødigst forbundne

Brammer.

50.

Aarhus Bispegaard den 13de August 1880.

Deres Excellences

meget ærede Skrivelse af Gaars Dato har sat mig i en vemodig Stemning paa Grund af Deres — som jeg nu seer — afgjorte Udtrædelse af Ministeriet³.

Vær forvisset om, at jeg inderlig paaskjønner den Tillid

¹) Sognepræst i Laurbjerg-Lerbjerg siden 1878 Ludvig Julius Jensen (1842—1912), siden i Lyngaa-Skjød, blev dog ikke Provst ved denne Lejlighed.

²) Stiftsprovst H. Sørensen og Sognepræst P. Scharling udnævntes begge til Riddere af Dannebrog 11. August 1880.

³) Fischer fik først meddelt Afsked som Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet 24. August 1880, men allerede i længere Tid forud havde der gaaet Rygter om hans snarlige Tilbagetræden som Følge af de graverende Anklager, Venstre havde rettet mod hans Privatliv (jvfr. Dagbladet 1880 Nr. 186, 199).

og personlige Deeltagelse, hvormed De har hædret og opmuntret mig i al den Tid, hvori De var Ministeriets Chef uden at lade mig føle nogen Misgunst, naar jeg uforbeholdent udtalte en principiel Forskjel i vore Anskuelser.

Jeg staar i Begreb med atter at gjøre en sporadisk Visitsats, paa hvilken jeg om et Par Timer skal tage ud.

Endnu skylder jeg Deres Excellence hjertelig Taksigelse for Deres Brev i Anledning af Besættelsen af Spentrup Sognekald.

Herren være med Dem i alle Maader!

allerærbødigst

Brammer.

Efter at det ovenstaaende var sat, er der fundet endnu tre Breve fra Brammer til Fischer, som skal meddeles nedenfor med Tilføjelse af Numre, der angiver deres Plads i Rækkefølgen.

13 b.

Aarhus Bispegaard den 13de Juni 1877.

Deres Excellence

har maaskee ventet paa Brev, hvori jeg kunde give nogle Meddelelser eller tillade mig at gjøre nogle Forslag angaaende de ledigtværende geistlige Embeder i Aarhus. Men i den Henseende er der, siden jeg sidst havde den Ære at skrive et privat Brev til min Minister, kun skeet eet glædeligt, for mig særdeles glædeligt, Fremskridt, og det er intet Nyt for Dem; thi det er Dem selv, jeg skylder Takken derfor, nemlig den særdeles gunstige Audients, som min Søn Provsten¹ havde hos Deres Excellence. Han

¹) Jvfr. S. 591.

kom efter at have deeltaget i et Missionsmøde i Nestved glad og taknemlig til Aarhus om Morgenen tidsnok til at bivaane Bohns og Lunds Præsteordination samme Dag¹. Jeg har meget sjelden hørt nogen saa god Ordinations-Prædiken som Bohns.

Det skulde være mig kjært, om Boecks Udnævnelse til Kapellan p. p. hos Boesen i Harritslev² maatte kunne skee saa betimelig, at jeg kan ordinere ham ved Landemodet den 4de Juli.

Ved min Søn har jeg erfaret, at Ministeren antager, at Scharling i Hørsholm er for svagelig til at kunne magte Stiftsprovsteembedet i Aarhus³; altsaa har jeg ladet min Tanke om ham dertil fare.

I Løverdags og Søndags visiterede jeg i Ormslev med den hemmeligholdte Bitanke at undersøge, om Provst Gudme⁴ kunde antages at egne sig og at have Lyst til Stiftsprovsteembedet. Mit Resultat blev, at det Første er Tilfældet, men vist ikke det Sidste; thi han og især hans Kone har Forkjærlighed for Landet og han vilde i oekonomisk Henseende tabe betydeligt ved den saakaldte Befordring.

I Grunden mistvivler jeg om, at vi, saalænge Pensionen vedvarer til Boesen, kunne faae Nogen, som er ret kvalificeret til hans Embede, med mindre det skulde være en Mand, som foruden Begavelse, Kundskaber, Arbejdsdygtighed, ogsaa i administrativ Retning, og besindig Nidkjærhed besidder privat Formue og fremadstræbende Ærekjærhed. Jeg har havt en Mand, hos hvem jeg antager, at

¹) H. M. E. Bohn (jvfr. S. 644) og T. O. C. D. Lund (jvfr. S. 624) ordineredes 1. Juni 1877 i Aarhus Domkirke som personelle Kapellaner henholdsvis i Barrit-Vrigsted og i Alling-Tulstrup.

²) Oscar Valdemar Boeck (1852—1931), siden Sognepræst i Lønborg-Egvad, ordineredes 4. Juli 1877 som personel Kapellan i Harridslev-Albæk hos Sognepræst Georg Ferdinand Boesen (1810—1892).

³) Jvfr. S. 600.

⁴) Provst Iver de Hemmer Gudme (1827—1911), Sognepræst i Ormslev-Koldt 1875—1905.

alle disse Egenskaber, dog maaskee med Undtagelse af Besindighed, ere samlede; men han er ganske nylig befordret herfra til Fyen. Det er Peter Severin Nyborg, en ung, kraftfuld Mand med det koleriske Temperaments Dyder og Fristelser¹.

Krarrup Vilstrup, Seminarieforstander i Ranum og Sognepræst til Bjørnsholm², har tænkt paa at søge Stiftsprovsteembedet; dersom han ikke, efter at have hørt dets Beskaffenhed, har opgivet Tanken, antager jeg, at han personlig fremstiller sig som Supplikant for Deres Excellence. Jeg har gode Tanker om ham; men kjender ham personlig kun lidet og veed navnlig ikke, om han er begavet som Taler. Bjerling fra Nyborg³ gjorde samme Indtryk paa mig som han gjorde paa Deres Excellence. Han har nok ved Lic. Hansens Fremhævelse af det residerende Kapellanies Besværligheder ladet sig afskrække fra at søge om at blive hans Eftermand. Derimod anseer han sig skikket til at være Præst for de Sindssyge i Hospitalet ved Veilby; maaske han har Ret; men ved sit Ansigtstudtryk vil han næppe vinde deres Tillid.

Det gjør mig ondt, at Larsen⁴ i Stouby (Gammelby Præstegaard) har paa Grund af Sygdom tilbagetaget sin Ansøgning om Kapellaniet pro loco for Hvirring og Hornborg, hvortil han fortrinlig egnede sig. Imidlertid haaber jeg, at det kan blive godt besat med en anden Ansøger, en tjenstledig Kapellan Pontoppidan, som hverken er legemlig eller aandelig beslægtet med Hr. Dines Pontoppidan i Randers⁵.

¹) Peter Severin Nyeberg (1834—1906), Sognepræst i Gamborg 1877—91.

²) Jvfr. S. 602.

³) Jvfr. S. 599.

⁴) Jvfr. S. 596—7.

⁵) Formentlig Jens Vilhelm Pontoppidan (1851—1912), der havde været personel Kapellan i Skørpinge-Faardrup, siden Provst og Sognepræst i Himmelev-Roskilde adelige Jomfrukloster. J. V. Pontoppidan og Dines Pontoppidan var dog legemligt beslægtede, idet de begge til-

Hvad enten Jakob Zahrtmann¹, som jo nu gaar ledig paa Torvet, hvad der piner dette arbeidsomme, samvittighedsfulde Menneske, søger det residerende Kapellani i Aarhus eller Kapellaniet pro loco i Hvirring-Hornborg Pastorat, tør og bør jeg understøtte hans Ansøgning. Begge Steder vilde han strax finde Støtte hos de antigrundtvigianske Opvakte, blandt hvilke hans Navn har en god Klang. Men ogsaa iblandt Mennesker af anden Tankegang og Dannelse vil han efter Haanden kunne vinde Indgang; thi han er et oprigtigt, fromt og kjærligt Menneske, der blot lever for sit præstelige Kald.

Om en Grundtvigianer, Rønne², der skal attraa at faa et Præsteembede i Stiftet, behøver jeg næppe at yttre mig for Deres Excellence. Stiftet er virkelig tilstrækkelig forsynet med den Slags Livbringere.

Anbefalende mig til min høitagede Ministers vedvarende Bevaagenhed forbliver jeg Deres Excellences i al Ærbødighed meget forbundne

Brammer.

13 c.

Vium Præstegaard den 19de Juli 1877.

Deres Excellence!

Hjertelig Tak for det nye Tegn, jeg i Gaar modtog paa Deres Godhed for mig ved Deres Brev af 14de d. M., hvilket jeg først da over Aarhus modtog. Jeg er nemlig paa en Visitatsreise.

Unegtelig blev jeg forbavset ved den uventede, og da

hørte »den yngre Slægt Pontoppidan«, omend forskellige Linier indenfor denne (henholdsvis Ørtinglinien og Damsholtelinien).

¹) Jvfr. S. 619.

²) Formentlig daværende Sognepræst i Vadum, senere Frimenighedspræst i Høve Carl Christian Frederik Rønne (1842—1907) eller maaske Sognepræst i Sønderup-Nordrup Peter Bone Falk Rønne (1827—1907).

Brix¹ slet ikke synes at være befordret til noget andet Kald uforklarlige Efterretning, at han skulde være bleven residerende Kapellan ved Frue Sogn i Aarhus. Desto gladere blev jeg ved at erfare, at mit Haab om, at Zartmann skulde blive udnævnt dertil, er blevet opfyldt.

De travle Aviser have berettet, at Krarup Vilstrup var indtil faa Dage førend Indsendelsestidens Udløb den eneste Supplikant til Stiftsprovstiet i Aarhus; der melde eller have vel nu meldt sig flere. I Grunden — tillad mig foreløbig at bemærke det! — vil jeg for min Deel føle mig tilfredsstillet, naar Præsten Sørensen i Bresten er imellem Ansøgerne og har Deres Excellences uundværlige Bevaagenhed.

Nu skal jeg ud til Dagens Gjerning.

Deres Excellences med særdeles Høiagtelse allerærbødigst taknemmelige

Brammer.

34 b.

Aarhus Bispegaard d. 29de Novbr. 1878.

Deres Excellence!

Nu har jeg formaaet Pastor Schjødte til at ville søge Afsked inden Aarets Udgang, hvad Aarhus By kan være vel tjent med og — som Ministeren har havt Grund til at vente i Henhold til mine tidligere Yttringer². Hvorvidt Nogen herfra af Menigheden har omtalt ham for Deres Excellence, veed jeg ikke; men jeg har ofte maattet besvare det Spørgsmaal: »skal Schjødte ikke snart have Afsked?« Han er filosofisk begavet og har naturlige Talegaver, men er en Særling som i Livet, saaledes paa Prædikestolen. Som privat Sjælesørger fattes ham Meget. Han er meget frastødende ved sit cyniske Væsen; men der er

¹) Formentlig Harald Leopold Brix (f. 1849), personel Kapellan i Rodding-Krejbjerg, siden Sognepræst i Engom.

²) Jvfr. S. 644.

meget godt ved hans Sindelag. Jeg nærer Deeltagelse for ham, endskjøndt jeg har troet at borde bevæge ham til selv at søge Afsked ved at true ham med, at denne kunde ellers blive ham given uden at han havde søgt den.

Om Mygdal og Boeck¹ har jeg intet Nyt at meddele Deres Excellence, i hvis gunstige Erindring jeg tillader mig at anbefale min høitagede Ministers allerærbødigst forbundne

Brammer.

¹) Jvfr. S. 642.

(fortsættes).

Smaastykker.

IV.

TIL RYTTERGODSSKOLERNES FORHISTORIE.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Tohundredeaarsfesten 1921 for Oprettelsen af Frederik IV's Ryttergodsskoler gav blandt andet Anledning til fornyede Undersøgelser over disse Skolers Oprindelses-historie. Det lykkedes herigennem nærværende Meddeler at føre Beviset for, at Ophavsmanden til Tanken om Skolernes Oprettelse var den nidkære *Peder Hersleb*, der den Gang (1718—25) var Slotspræst ved Frederiksborg samt Sognepræst i Hillerød og Herløv¹. Ved en Gennemgang af Kilderne til Herslebs Biografi viste det sig nemlig, at man kunde fremføre Herslebs egne Ord for, at det var ham, der først af alle havde udkastet Tanken om Indrettelse af Skoler paa Rytterdistrikterne, idet Kongen havde følt sig saa tilfreds med det Forslag, han havde indgivet om Oprettelsen af en Skole i Herløv, at han gav Hersleb Befaling til at indrette sit Forslag for hele Amtet².

¹) Fra Frederiksborg Amt, Aarvog for 1921, udgivet af Frederiksborg Amts historiske Samfund, 1922, S. 28—40.

²) Jeg benytter Lejligheden til at udtale min Forundring over, at Argumentationen i den nævnte Afhandling ikke synes at have gjort det ringeste Indtryk paa Valdemar Seeger, der 1929 i sin Bog »Fra Kulsvierlandet« under Behandlingen af Ryttergodsskolerne S. 107—8 aftrykker et Brev af 23. Juli 1720 fra Amtmand Frederik v. Gram, der formentlig skal vise, at det er Gram, der er Ophavsmanden til Planen om Skolerne. Da Brevet, som Udgiveren rigtig bemærker, er skrevet 3 Dage efter, at Kommissionen for Indrettelsen af Krigsjørdebøger for Kronborg og Frederiksborg Amter var indgaaet med den officielle Forestilling til Kongen om Indretning af Skoler paa Rytterdistrikterne, er det ikke egnet til at oplyse om Sagens Forhistorie. Det er blot et Vidnesbyrd om, at ogsaa Gram nærrede en varm Interesse for Skolesagen (jvfr. ogsaa de af mig anførte Eksempler S. 38 i den citerede

Ved et Tilfælde er jeg stødt paa et nyt, med de forrige samstemmende Vidnesbyrd fra Peder Hersleb om hans Deltagelse i denne Sag, idet han en Gang som Sjællands Biskop mange Aar senere — 1755 — i et Brev til en af sine Efterfølgere som Slotspræst ved Frederiksborg, Peder Wedel, skriver nogle Linier om samme Emne¹. Da dette Vidnesbyrd fortjener at fremdrages, skal det meddeles her:

»Om Deres ædle Velærværdigheds Forespørsel, hvem det tilkommer ved Vacance at forsyne den kongl. Danske Skole i Hillerød, vil jeg give all den Underretning, som ieg veed. 1) Da Gud gav mig Naade til at have været Anledning til alle Rytterskolerne ved den *Project*, ieg gjorde om en Skole i Herløf, som behagede den velsignede Kong F. 4 saa vel, at hand forlangte af mig *Project* til Skoler paa alt Ryttergodset, og da der just bleve 19 Skoler i den *Circumference*, saa *supplicerede* ieg og erholdte, at den 20de Skole skulle sættes i Hillerød, hvoraf allerede flyder, at den Skoles Om-sorg allene kom an paa Præsten, som aldrig er bleven *disputeret*.«

Afhandling), og at Hersleb ikke alene har sat det hele »Værk« i Gang. Ogsaa dette Synspunkt havde jeg kraftigt betonet, idet jeg (S. 37—8) siger: »Hersleb er at betragte som den, der kaster Stenen i Vandet og derved giver Anledning til, at Ringene dannes, men efter at have givet Stødet til den hele Skolesag, træder han afgjort tilbage, og Æren for det hele Værks videre Udvikling og Befæstelse maa han i høj Grad dele med en Række andre virksomme og skoleinteresserede Mænd, hvoriblandt man særlig bør fremhæve Biskop C. Worm, Overkrigskommisær Gabel, Jordebogskommisærerne og Amtmand Gram i Frederiksborg, en Mand, der i en Periode, hvor Administrationen ikke stod højt i Danmark, lagde fremragende administrative Evner for Dagen«. — Endelig kan bemærkes, at naar Seeger udtrykkelig gengiver det omtalte Brev ord- og bogstavret for at give en Forestilling om Amtmand Grams Retskrivning, er dette ganske fejlagtigt, da Brevet aldeles ikke er indført i Kopiprotokollen med Amtmandens egen, men med hans Skrivers Haand.

¹) Sjællands Bispearkiv, Kopibog for Bispebreve, 1755 19. April (Landsarkivet for Sjælland m. m.).

V.

ET BREV FRA PROFESSOR IVAR STUB 1611.

Meddelt af **Bjørn Kornerup**.

Til de mest karakterfulde Skikkelser ved Københavns Universitet i det første Tiaar af det 17de Aarhundrede hører ubestridt Professoren i Hebraisk, Magister *Ivar Stub*. Hans Skæbne er bekendt nok.

Efter en Snes Aars fortjenstfuld akademisk Lærergerning havde han det Uheld at komme paa Kant med den Mand, der var ved at vinde en større og større Indflydelse i kirkelige og teologiske Kredse, *Hans Poulsen Resen*. Da han i en Disputats havde tilladt sig at kritisere Resens Bibeloversættelse og aftrykke et Stykke af denne, blev der rejst Sag imod ham. Det blev godtgjort, at han ved Offentliggørelsen af sin Disputats havde baaret sig ukorrekt ad, men værre var det, at han under Sagens videre Gang viste sig som en afgjort Tilhænger af den kalvinske Prædestinationslære og i det hele som i høj Grad sympatisk stemt overfor reformert Teologi. Da han paa ingen Maade vilde opgive sit Standpunkt, blev Enden paa Sagen, at han den 15. August 1609 af Konsistorium fradømtes sit Embede¹.

Den almindelige Stemning ved Universitetet synes at have været Stub ret gunstig, og det var vistnok kun ugerne, at Flertallet af hans Kolleger maatte gaa med til at fælde den haarde Dom over ham. Efter hans Fald

¹) H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621*, III, 230 ff., 542—550. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen I*, 313—26.

viste de ham i hvert Tilfælde megen Hensynsfuldhed i økonomisk Henseende, idet de blandt andet bevilgede ham et Naadensaar¹, og der har formodentlig stadig været dem, der har haabet, at han igen kunde komme i sin forrige Stilling. Heraf blev der imidlertid intet. Efter sit Fald drog Stub til Udlandet, hvor han i et Par Aar flakkede rundt og søgte Ansættelse ved reformerte Læreanstalter². Saaledes opholdt han sig i Maj 1611 i Leiden, hvorfra han tilskrev den højt ansete kalvinske Teolog, Professor *David Paræus* (1548—1622) i Heidelberg et meget ejendommeligt Brev. Originalen synes nu ganske vist tabt, men Teksten findes bevaret i den store Samling Afskrifter fra det 17de Aarhundredes Begyndelse af Breve til og fra Paræus, der nu gemmes i Staatsbibliothek i Bremen (Manuskriptsamlingen 15 a Nr. 125). I Afskrift har jeg tidligere haft Lejlighed til at benytte dette Brev³, men da det er af stor Betydning baade som Udtryk for Stubs Stemning under hans Landflygtighed og ved sine positive Enkeltoplysninger, maa det sikkert anses for betimeligt — paa Grundlag af en fornyet Undersøgelse af det eneste Tekstgrundlag — at levere en Udgave af det i dets hele Ordlyd, som aldrig før har været offentliggjort.

Afskriften i Bremen er skrevet med en smuk og tydelig Haand, men hist og her har Afskriveren aabenbart misforstaaet eller af Skødesløshed forvansket Teksten, saaledes at det har været fornødent i Udgaven paa nogle faa Steder at rette denne. Haandskriftets Læsemaader er dog i saadanne Tilfælde anførte i Noterne under Mærket

¹) Ny kirkehistoriske Samlinger VI, 318. H. F. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV, 76, 77, 80, 88.

²) D. 22. September 1609 udbad Ivar Stub sig et Pas af Universitetet »at drage ud med« (Ny kirkehist. Saml. VI, 318); 8. November s. A. blev han immatrikuleret i Marburg (Kirkehist. Saml. 5. R. I, 284), og 11. April 1610 i Heidelberg (sst. 5. R. V, 147).

³) Bjørn Kornerup, Biskop Hans Poulsen Resen I, 325. Jvfr. J. Oskar Andersen, Holger Rosenkrantz den Lærde S. 138 ff.

H. Desuden er det anset for rigtigst at ledsage Aftrykket med en kortere historisk Kommentar.

1611 18. Maj. Professor Ivar Stub til Professor David Paræus i Heidelberg.

Hovedindhold: Efter at have opholdt sig i Bremen, hvor han forgæves ved Hjælp af et Anbefalingsbrev fra Paræus havde søgt at blive ansat som Lærer ved Gymnasiet, drog Stub tilbage til København, fordi han, da hans Naadensaar var ved at udløbe til 29. September [1610], vilde være sin Hustru behjælpelig med at skaffe sig en Bolig. Vinteren tilbragte han derpaa i København, hvor han og hans Hustru fik Bolig hos Rigsadmiral Mogens Ulfeldt, der viste ham megen Velvilje. Rigsadmiralen og flere andre af Rigets Stormænd søgte at bevæge Kongen til at tage Stub til Naade igen, men forgæves. Senere lovede Ulfeldt at ville gøre sig Umage for at skaffe ham hans Embede tilbage, men Stub ønskede ikke selv dette under den forhaandenværende Tingenes Tilstand. To Uger før Pinse [ca. 28. April 1611] drog han igen bort fra København for at gaa til England, men tog først til Holland, hvor han for Øjeblikket opholder sig i Leiden, der er i stærk Bevægelse paa Grund af den teologiske Strid, som er foraarsaget af Professor Conrad^r Vorstius. Den 20. Maj vil Stub igen rejse herfra. — Til Slut skildrer Stub den store Indflydelse, hans Hovedmodstander H. P. Resen har faaet i København, til Trods for at der er blevet ytret Misfornøjelse med hans teologiske Standpunkt. Personlig er Stub i høj Grad forarget over Resens kristologiske Teser og beder Paræus være sig behjælpelig med Udgivelsen af et Modskrift mod disse.

Clar. Davidi Pareo Ivarus Stubbæus Salutem.

Reverende et Clarissime Vir, Domine et Amice perpetuum colende; opportune se mihi hodie in plateis obtulit quidam tabellarius ad vos iturus, quem ex insignibus Electoralibus¹ Palatinatus, quæ in pectore gestabat, statim

¹) insignia electoralia ☉: det kurfyrstelige Mærke ved Vaabenet for Pfalzgreven af Pfalz, hvorunder Heidelberg horte.

cognovi. Itaque intermittere non potui quin ipsi aliquid literarum ad te traderem, idque ut cognosceres, me debita observantia te colere, virum eruditione, pietate et virtutibus præstantissimum, et qui tantam significationem edideris tuæ summæ erga me benevolentia, ut cum multi sint boni viri, qui meam vicem hoc tempore dolent, meisque rebus consultum cupiunt, paucos tamen inter omnes tecum conferendos, neminem autem tibi præferendum eo nomine censeam. Bremæ literas tuas doctissimo Pierio¹ reddidi, atque etsi eæ apud ipsum plurimum ponderis haberent, fecissetque illud tui causa libenter, quod ipsum facere rogabas, tamen cum in pædagogio isto² locus nullus vacaret, et Senatus jam ante constituisset (ut ajebat) Professorum numerum augendum non esse, nihil potuit in mea caussa efficere. Itaque isthinc rursus abii, et quoniam annus Gratia, quem mihi Academia Hafniensis indulserat, ad istud festum Michaëlis, quod tum instabat, respirabat, putavi mihi demum redeundum esse, ut uxori meæ de habitatione³ imposterum prospicerem, et alias meas res domesticas disponerem. Mansi itaque Hafniæ per hanc hiemem, ut⁴ uxori interim meæ juvem commodam habitationem in ædibus illustris Domini Magni Ulfeldt⁵ (ita cognominatur Danice a campo luporum) Amiralii et Senatoris Regni Daniæ, qui in procerum concessu sedet tertius

¹) Urban Pierius (1546—1616) havde først været Professor i Teologi i Wittenberg, men blev 1591 kastet i Fængsel og afsat paa Grund af Kryptokalvinisme; senere, 1599, blev han Præst ved Anschariikirche i Bremen (P. Freher, *Theatrum virorum eruditione clarorum* I, 384).

²) Pierius var tillige Professor i Teologi ved Gymnasiet i Bremen, jvfr. Conradus Ikenius, *Oratio de illustri Bremensium schola*, 1741, p. 63.

³) Ved Stubs Afgang fra Universitetet var der ikke blot blevet bevilget ham et Naadensaar, men den 30. December 1609 fik hans Hustru »Lisebeth M. Ivers« endvidere Tilsagn om at maatte »beholde Residensen til Michaelis« (H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier* IV, 77).

⁴) H: et.

⁵) Mogens Ulfeldt (1569-1616) var i Marts 1610 blevet Rigsraad og Rigsadmiral.

a Rege. Atque habet diversorium in iisdem ædibus, cum est Hafniæ et vivit cum suis Ministris in mensa mea. Vir bonus est, mihi ex animo bene cupiens, sicuti et plures alii ex proceribus regni, quorum quosdam a me non rogatos audio Regem pro me orasse, ut aliquod mihi attribueret, unde vivam, sed exorare non potuisse, non quod omnino ignoret causam meam inique a persecutoribus meis delatam et judicatam esse, sed quia existimat se non teneri resarcire, si quid forte alii in me injuste commiserunt. Dnus Ammiralius misso ad me jam iter ingressurum ministro (nam erat tum in ædibus meis, et ipsi in mensa quotidie per aliquot septimanas adsederam) indicavit, se daturum operam, ut professio mea mihi restituatur, si velim domi manere; Ego agebam gratias respondens me id hoc rerum statu non petere: uxori postea meæ significavit, se assumtis etiam pluribus ex Regni proceribus tamen commoturum Regem, ut mihi aliquid ad sustentationem attributurus sit. Quid futurum sit, ignoro, feliciter tamen cecidit, quod ista habitatio uxori meæ contigerit, ut ab isto bono Domino habeat protectionem, hoc difficili belli nimirum tempore¹, quo injuriis et damnis facilius aliquis afficiatur, quam beneficiis. Ego autem duabus septimanis ante Pentecosten² domo rursus profectus sum in Angliam iturus, uti constitueram, atque in itinere cum venissem in Hollandiam, deflexi Lugdunum, ubi nunc per biduum moratus sum, perendie hinc abiturus. Quis autem status sit hujus Academiæ, ex aliis sine dubio cognosces. Facultas Theologica hic nulla est, siquidem Professorum Theologiæ quidam mortui sunt, quidam alio concesserunt. Et fuit quædam inter ipsos controversia, quæ etiam post ipsos inter Ministros verbi duravit³, etsi bona spes est, eam vel

¹) Kalkmarkrigen var begyndt den 4. April 1611.

²) 1. Pinsedag faldt 1611 12. Maj.

³) Efter Jacob Arminius' Død 1609 var Conrad Vorstius (1569—1622) blevet Professor i Teologi i Leiden. Som saadan udgav han 1610 en Bog »De Deo«, som ved sit Forsøg paa en Endeliggørelse af Guds-

jam compositam esse, vel brevi compositum iri. Sed ut ad me redeam et res meas, dici non potest, quantam nunc auctoritatem habeat in Academia Hafniensi adversarius meus Resenius, protegente ipsum præcipue Cancellario¹ cum quibusdam aliis. Molitus circa festum Michaelis inquisitionem in Calvinistas², item ut Regiis literis caveretur, ne quis Studiosus Danus iret ad Academias Calvinistarum, sed neutrum potuit obtinere. Triumphat nihilominus et sævit mirum in modum, minitans³ omnia mala omnibus, qui ipsum non adorant, et Calvinum damnant. In Aprili disputavit quasdam theses de persona Christi⁴, quales puto nunquam antea editas et disputatas esse. Et cum multi iis offenderentur, ajunt coepisse etiam Cancellarium male de ipso judicare, sed interveniente Holgero Rosenkrantio, dicitur placatum⁵ esse Resenio, quod diceret

begrebet rejste en Storm af Harme mod Forfatteren, der tilsidst i de skarpeste Udtryk blev fordømt af Dordrechtensynoden (jvfr. Kornerup, H. P. Resen I, 377 ff.).

¹) Kongens Kansler Christian Friis til Borreby (1556—1616).

²) Hvad Stub sigter til, er maaske det samme, som lidt senere — 1614 — en anden betydelig Kryptokalvinist, Biskop Hans Knudsen Vejle, ymtede om, naar han i en Prædiken talte om en kommende Inkvisition (Kirkehist. Saml. I, 500—501). Et Forbud af det nævnte Indhold mod Rejser til kalvinske Universiteter kendes ikke. Kun vides det, at der nogle Aar senere — d. 4. Juli 1616 — udkom en Forordning om at lade de Personer eksaminere, der skulde rejse udenlands som Lærere for unge Adelsmænd, og det med den Begrundelse, at man havde erfaret, at private Hovmestre havde dristet sig til »at informere oc opdrage vngdommen, som dennem haffuer verit saavel indenlandts som vdenlandts befallet, vdi atskillige Troens puncter, som stridactige ere oc emod den Religion, som vdi Kirckerne her vdi wore Riger, Danmarck oc Norge, observeris oc vedtagen er, huilcket met Tiden, dersom saadant icke bleff forekommit, kunne giffue vdi Religionen en stor Forandring« (H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 47—8).

³) H: mininans.

⁴) H. P. Resen, De uno mediatore dei et hominum, in nomine Jesu Christi disquisitio theologica proposita, qvæ expendatur publice in academia regia ad diem X April, Hafn. 1611. (Jvfr. Kornerup, H. P. Resen I, 337 ff.).

⁵) H: placatus.

Rosenkrantius, præstitisse quidem theses istas editas non esse, tamen cum jam editæ sint, defendi posse¹. Optarem autem istas theses alicubi in Germania denuo impressas referri in Catalogum nundinalem Francofurti, ut istius Apostatæ et Sycophantæ ingenium hominibus innotesceret. Inveniretur fortasse aliquis, qui ipsi secundum stultitiam ipsius, h. e. ut meretur ipsius stultitia, respondeat. Ego tantum ago, quod mea refert, et controversiam inter me et ipsum concernit, estque nunc perfectum scriptum meum, ut possit ad mundum describi, si modo locus mihi commodus daretur, ubi id absolvam. Misi autem theses istas ad popularem meum Dn. Nicolaum Backendorffium², eumque rogavi, ut eas imprimi curaret cum præfatione quadam sub nomine typographi, cujus exemplum una misi. Rogo autem te, mi Dne Paree, ut digneris theses istas perlegere et vanitatem³ earum cognoscere, atque popularem meum juvare, ut certo extent proximis nundinis denuo impressæ sive Heidelbergæ, sive Francofurti, et si quid in præfatione, quam sub typographi nomine vellem præponi thesibus istis, immutandum censes, immutare velis. Et si quis ex tuis discipulis voluerit eas posthac commentariis illustrare, esset operæ pretium. Siquidem non est dubium, quin sit utile Ecclesiæ Dei, immo plane necessarium,

¹) Om Holger Rosenkrantz' Syn paa Resens spekulative Udviklinger se Kornerup, anf. Skrift I, 396 ff.

²) »Nicolaus Mathiades Bachendorphius« blev 1601 immatrikuleret i Orléans (Personalthistorisk Tidsskrift 4. R. I, 131). I Sept. 1609 drog »Hæderlig oc Høylærd Mand, D. Niels Backendorff« til Frankfurt med Christopher Urne (Niels Bang, Ligprædiken over Christopher Urne, 1665, S. 23—4). 1600 var han blevet indskrevet ved Universitetet i Heidelberg som Hovmester for Tage Thott, 1603 lod han sig igen immatrikulere her (Kirkehist. Saml. 5. R. V, 145) og tog samme Aar den medicinske Doktorgrad her (Worm, Lexicon over lærde Mænd III, 509). Endnu 1615 opholdt han sig i Heidelberg (Historisk Tidsskrift 5. R. IV, 656). Om hans Hverv som Hovmester for Tage Thott se sst. S. 655; F. R. Friis, Breve og Aktstykker angaaende Tyge Brahe og hans Slægtninge, S. 69.

³) H: vanitatum.

hujusmodi vanitatibus et ineptiis primo quoquo tempore occurrere, antequam iis homines simplices irretiantur et enecentur. Fac igitur, mi Domine, ut populari meo hac in re adsis, ut sine omni dilatione theses istæ proximis nundinis publice prostent¹. Deus Te conservet ad nominis sui gloriam. Amen.

Lugduni Batavorum die 18 Maji 1611.

¹) En saadan Udgave, ledsaget af en Gendrivelse, kendes ikke. — At Paræus ganske delte Stubs Opfattelse af det forkastelige i Resens spekulative Standpunkt, fremgaar klart nok af et Brev af 11. September 1613 til Professor Kurt Aslaksen (trykt hos Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ* III, 614—15; jvfr. Kornerup, *anf. Skrift* I, 399—400, 492).

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot nævnes i Forbigaaende, eller som er uden større historisk Interesse, er ikke medtaget. Især har det været nødvendigt at indskrænke sig til blot et Udvalg af de vigtigste Stednavne. Saaledes er Navnene paa de Præstekald, der nævnes i Afsnittene »Bidrag til dansk Præstehistorie« S. 218—28, 455—80, ikke medtaget i Registeret, hvad der skønnedes mindre fornødent, da de i Teksten er opført i alfabetisk Orden. Ved Embedsmænd anføres i Regelen kun vedkommendes Slutstilling, og for Præster nævnes kun Hovedsognet i det Pastorat, hvori de har virket. Gifte Kvinder opføres næsten altid paa deres Døbenavn, men Henviisning gives til deres Mænds Navne. Pr. (o: Præst) betyder saa godt som overalt Sognepræst. Citerede Forfattere er kun opførte i Registeret, forsaavidt de af dem fremsatte Opfattelser har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre, særlige Grunde talte derfor.

Aadum, N. Horne Hrd., 569.

Aagaard, Jacob, Pr. i Østbirk, 122.

— Peder, resid. Kap. i Horsens, 106. — Søren, Konrektor i Helsingør, 106.

Aaker, Bornholms S. Hrd., 645.

Aalborg, Niels Mikkelsen, Pr. ved Holmens K., 76.

Aale, Vrads Hrd., 635 f.

Aarhus, Stift, 574—677. — By, 574 f., 578 f., 587, 589 f., 595 f., 598 f., 601 f., 624 f., 634 f., 639 f., 644, 648 f., 662 f., 663, 672 f., 675, 676—7. — Domkirke, 575.

Aarhus, Jacob Matthiessen, Biskop i Aarhus, 55, 73.

Abel, Jens Peter, Møller i Have Mølle, 154.

Adolf Friedrich, Hertug i Mecklenburg, 35.

Adolph, Jacob Jacobsen, Degn i Tjæreby, 136.

Agerbech, Andreas, Pr. paa Christiansø, 106.

Agerbek, Hans, Pr. i Øster Hæsing, 442, 443, 444.

Alardus, Wilhelm, Pr. i Krempe, 63—4.

Albertsen, Hans, Biskop, 179. — Johan, Hofpræst, 326.

Albrecht, Hertug af Mecklenburg, 287. — Hertug af Preussen,

- 288 f., 289, 290, 291, 292, 308 f., 312, 313, 314, 317, 319—20, 359, (370), 371, 495. — Greve af Mansfeld, 295. — Georg, Superintendent i Nördlingen, 171.
- Ambders, Nicolai Bernhard, Kancelliraad, 409.
- Ammitzbøll, Lars, Kancelliraad, Proprietær, 133.
- Amsdorf, Nicolaus, Biskop i Naumburg, 484.
- Anchersen, Hans Peter, Prof., 106, 125.
- Andersen, Christopher, Pr. i Snøde, 228. — Dines, Pr. i Horslunde, 476. — Frederik Vilhelm, Dr. theol., Provst, Pr. i Ringsted, 209, 657, 665. — Hans, Pr. i Borre, 220, 463—4. — J. Oskar, Kirkehistoriker, 72, 187. — Jens, Pr. i Holstebro, 475. — Jesper, Pr. i Borum, 464. — Jørgen, Pr. ved Næstved St. Peders K., 223. — Niels, Pr. i Skamby, 225. — Peder, Pr. i V. Hornum, 475. — Poul, Mag., Pr. i Assens, 464.
- Andresen, se Ørnborg.
- Andresen, Peter Michael, Pr. i Hammel, 611, 612.
- Anna († 1585), Kurfyrstinde af Sachsen, 319.
- Anna Sophie, Hertuginde af Preussen, 312, 319, 362, 363.
- Annerup, Christian, Student, 154.
- Arason, Jón, Biskop i Skalholt, 485.
- Arcimboldus, Afladshandler, 253.
- Arentz, Frederik, Biskop i Bergen, 497.
- Armedinger, Philip Daniel, herrnhutisk Missionær, 433, 434, 436.
- Arndt, Johann, Generalsuperintendent i Celle, 165, 168, 170, 176, 177, 178, 182.
- Arnolfini, Lavinia, Adelsdame i Firenze, 537—8, 539, 541, 542.
- Arreboe (Arrhøboe), Peder Nicolai, Degn i Snodstrup, 389 ff.
- Aslaksen, Kurt, Prof., 46—7, 61 ff., 687.
- Assens, Mikael Rodevald Gjørup, Provst, Pr. i Gauerlund, 570, 664.
- Baadh, Edvard Albert, Kateket i Horsens, 632, 643.
- Bacchevold, Laurids, Pr. i Herstedøster-vester, 135.
- Backendorff, Niels, Dr. med., 686.
- Bacmeister, Lucas, Prof. i Rostock, 37.
- Bager, Peder Friis, Forpagter, 150.
- Bagger, Frederik Vilhelm, Pr. i Klim, 624. — Jørgen Poulsen, Degn i Slagslunde, 151.
- Balg, Niels Pedersen, Pr. i Støren, 79.
- Balling, Jens, Degn i Roholte, 153.
- Balslev, Carl Frederik, Biskop i Ribe, 559, 562—74, 603. — Lauritz Nicolai, Biskop over Fyens Stift, 576 f., 577 f., 579, 583, 587, 589, 592, 595, 598, 602. — Sofie Frederikke, g. m. R. J. G. C. Wied, 572.
- Bang, Hans, Pr. i Besser, 463. — Hans Jørgen, Hofpræst, 137. — Hans Otto, Prof. theol., 102, 106—7, 131, 137, 152. — Jacob Ludvig, Pr. i Vollerslev, 650. — Oluf, Byskriver i Hillerød, 107. — Oluf, Klokker, hist. Samler, 107, 136. — Oluf Lundt de, Generalprokurør, 107, 156. — Thomas, Prof., 73.
- Bardewick, Claus, Raadmand i Lübeck, 310.

- Barfod, Værtshusmand i Horsens, 146. — Inger Marie, g. m. Henrik Sodemann, 229 ff. — Peter Marius, Pr. i Lille Lyngby, 234. — Vitta Christiane, g. m. S. K. W. Rostrup, 230 ff.
- Barnekov, Christian, til Birkholm, 4, 16—17.
- Bartholin, Caspar, Prof., 49—50, 64 ff., 75. — Hans, Prof. theol., 384. — Rasmus, Prof., 514. — Thomas, Prof., 520, 527, 531.
- Bayly, Lewis, Biskop i Bangor, 165, 169, 170, 172, 174, 176, 181, 182.
- Bech, Peter Henrich, Pr. i Tranebjerg, 569, 572, 573.
- Bechmann, Johan Adolph, Kræmmer i Kbh., 386.
- Beck, Vilhelm, Pr. i Ørslev, 555, 656.
- Becker, Georg Ernst, Pr. i Greis, 564, 566. — Henrik Vilhelm, Hofskrædder, Kancelliraad, 157. — Lambert, Sekretær i Lübeck, 311.
- Bendtsen, Povel, Rektor ved Frederiksborg Skole, 110, 141.
- Berckmann, Johann, Krønikeskriver, 294 f., 299.
- Berg, Morten, Student, 148.
- Bergenhø, Peter, Pr. i Maribo, 200.
- Bering Mark, Koldt S., 581 f.
- Bernhard af Clairvaux, Abbed, 176.
- Bertelsen, Hans, Pr. i Andsager, 220, 460—1. — Jens, Pr. i Ore, 224. — Søren, Pr. i Hasle, 472.
- Bertoun, John, skotsk Gesandt, 311, 376—7.
- Beske, Anders Madsen, Pr. i Fuglse, 469. — Mads Andersen, Pr. i Fuglse, 469.
- Betschler, Læge i Trankebar, 431, 432.
- Beza, Theodor, Prof. i Genève, 73.
- Bhie, Christopher, Rektor i Horsens, 106.
- Biering, Hans Leon Wladimir Harald, Pr. paa Bogø, 599, 674.
- Bildsøe, Poul Mathias, Biskop i Aarhus, 117.
- Bille, Esge Pedersen, Rigshofmester, 307. — Mette, til Gjernskov, 462. — Ove, Biskop i Aarhus, 501, 502. — Sophie, Oversætterinde, (169), 714. — Sten, til Kjærsgaard, 472. — Torben, Ærkebiskop i Lund, 501—2.
- Bindesbøll, Severin Claudius Wilken, Biskop over Lolland-Falsters Stift, 206.
- Birch, Andreas, Biskop i Aarhus, 216. — Frederik Christian Carl, Prof., Rektor ved Metropolitan-skolen, 585—6. — Jørgen, Student, 153.
- Bircherod, Jacob, Prof. i Odense, 10, 84 ff. — Jens, Biskop i Aalborg, 21. — Jens, Pr. i Elling, 134, 152. — Matthias, Pr. i Højelse, 134, 152. — Mauritz, Student, 149.
- Birgitte, den hellige, 258 ff.
- Bjørn, Anne Bjørnsdatter, til Staarupgaard, 478.
- Blaahøj, Nørvang Hrd., 568.
- Blasius, Gerhard, Prof. i Amsterdam, 530.
- Blichert, Laurids, Pr. i Tvede, 149.
- Blichfeldt, Hans Frederik, Pr. i Mørke, 592, 593.
- Blix, Erik Lauritsen, Pr. i Opdal, 79.
- Bloch, Hans Carl, Pr. i Hasle, 649. — Søren, Prof., Stiftsprovst i Kbh., 107, 156.

- Blondel, Laurent, Hagiograf, 532.
- Bluhme, Johannes Bartholomæus, kgl. Hofprædikant, 107—8, 127, 139.
- v. Blücher, Charlotte Sophie, g. m. F. Lowzow, Gehejmraadinde, 217.
- Blyetecher, Dorothea Cathrine, g. m. H. Hass, 114.
- Blymester, Niels, Provst, Pr. til St. Peders K. i Næstved, 171.
- Blædel, Ludvig, Provst, Pr. i Kjeldby, 232. — Nicolai Gottlieb, Dr. theol., Pr. ved Garnisonsk. i Kbh., 198, 199.
- Bock, Michael, Pr. i Hagenau, 176.
- Boeck, Johan Christian Carl, Pr. i Hornslet, 642, 677. — Oscar Valdemar, Pr. i Lønborg, 673.
- Boesen, Emil Ferdinand, Stiftsprovst i Aarhus, 575 f., 577, 583 f., 587, 589, 593, 598, 635. — Georg Ferdinand, Pr. i Harridslev, 673. — Niels, Pr. i Diernisse, 468.
- Bohn, Henning Marinus Emanuel, Pr. i Næstved, 643, 644, 648, 650, 651, 655, 661, 673.
- Bohr, Johan Laurits Sandal, Provst, Pr. i Møgeltønder, 231, 232—3.
- Boje, Christian Ludvig, Student, 144.
- v. Bommelberg, Burchart, Mundskænk, 364.
- Bonaventura, Ordensgeneral, 168.
- Bonde, Christen Nielsen, Pr. ved Aarhus Domk., 459.
- Borch, Carl Emil, Pr. i Skørpinge, 576, 579. — Christen Frausing, Pr. i Randlev, 618—19, 623. — Oluf, Prof., 531. — Ulrik Sophus, Pr. i Nestelsø, 619.
- Borgen, Kristian Sofus, Pr. i Lejrskov, 651.
- Bossuet, Jacques Bénigne, Biskop i Meaux, 532—3, 550.
- Boye, Caspar Johannes, Pr. ved St. Olai K. i Helsingør, 454. — Frederik, Kap. ved Trinitatis K. i Kbh., 177.
- Brahe, Aksel, Rigsraad, 317. — Lage, til Krogholm, 366, 367. — Per, den Ældre, Kronikeskriver, 360 f., 371 f.
- Brammer, Christen Georg Host, Pr. i Urlev, 591, 604, (668). — Cornelius Benedict, Provst, Pr. i Stouby, 231, 591, 595, 597, 601, 603—4, 607, 611, 614, 672—3. — Gerhard Peter, Biskop i Aarhus, 557, 559—62, 574—677. — Johannes Daniel, Bankkasserer i Nykjøbing F., 666. — Johannes Frederik Christian, Lærer i Ammindrup, 658.
- Brandes, Georg, Prof., 558.
- Brandt, Byfoged i Hillerød, 138. — Jørgen, kgl. Staldskriver i Hillerød, 138. — Michael, Fuldmægtig i Hillerød, 138. — Peder, Pr. i Bjergby, 140.
- Brangstrup, Anna Margrethe, g. m. H. Dalhoff, 110. — Else Cathrine, 132.
- Brattingsborg, Tranebjerg S., 630 f.
- Bredsdorff, Ancher Mortensen, Provst, Pr. i Haslund, 124.
- Bredsten, Tørrild Hrd., 563 f., 565 f.
- Breinholm, Herløv Sophus Julius, Overlæge, Læge paa Endelave, 605.
- Bremen, 681, 682, 683.
- Brinck, Ivar, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 185.

- Brix, Harald Leopold, Pr. i Engom, 676.
- Brochmand, Jesper, Biskop, 73, 169, 171, 173.
- Brockdorff, Sophie Hedeveg, f. v. Grabow, Oberstinde, til Store Grundet, 121.
- Brorson, Frederik Quist, Herredsfoged i Hatting-Bjerge Hrd., 185. — Hans Adolph, Biskop i Ribe, 444—5, 447. — Nicolai, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 108. — Rasmus Bundesen, Pr. i Vindinge, 584, 668—9.
- Brun, Maren Jensdatter, g. m. Rasmus Nielsen, 225.
- Bruun, Anders Larsen, Pr. i Jyllinge, 670. — Carl, Provst, Pr. i Sværdborg, 210. — Frederik Rubæk Henrik Bylov, Pr. i Levring, 624, 649—50.
- Bryde, Niels Jensen, Pr. i Koldby, 475, 480.
- Brændekilde, Odense Hrd., 577 f.
- Bræstrup, Christian Jacob Cosmus, Overpræsident, 195.
- Brøchner, Peder Hansen, Provst, Pr. i Raarup, 185.
- Bröms, Olof, svensk Camerarius, 311, 360 f., 373.
- Brøndlund, Laurids, Pr. til Stadsbygden, 144.
- Bucer, Martin, Prof. i Strassburg, 69.
- Buch, Edvard Magnus, Pr. i Jordløse, 601—2.
- Budde, Martinus, i Stralsund, 311.
- Bugenhagen, Johannes, Prof., Reformator, 288, 289 ff., 293 ff., 297 f., 302 ff., 312, 314 ff., 488, 490 f., 496 f., 501, 504 ff.
- Bugge, Hans, Student, 145.
- Bullerup, Hans, Kromand i Sølle-rød, 386.
- Bunyan, John, Nonkonformist, 168.
- Buthe, Hans, Pr. i Horsens, 222.
- Bülow, Frantz Adam Hans, Provst, Pr. i Hjortshøj, 594, 638, 667. — Harald Vilhelm, Pr. i Todbjerg, 667.
- Bøgvad, Niels Nielsen, Pr. i Eltang, 220.
- Bøhme, Matthias Christian, Pr. i Oksenvad, 108, 156.
- Bøttger, Rasmus Hansen, Pr. i Barrit, 648.
- Camradt, Carl Vilhelm Johannes, Provst, Pr. i Radsted, 605 f., 608, 610.
- Carl Christian Erdmann, Hertug af Württemberg-Oels, 116.
- Carstensen, Jørgen, Renteskriver, 511.
- Caspelhoff, Christian, Skoleholder i Snodstrup, 389.
- Cathrine, Hertuginde af Sachsen-Lauenburg, 376.
- Cats, Jacob, hollandsk Digter, 111.
- Charlotte Amalie († 1782), Prinsesse, 141, 156.
- Chemnitz, Martin, Superintendent i Braunschweig, 499.
- Christen (—1637—), Pr. i Frøslev, 221.
- Christensen, Anders, Dr. theol., Karmeliterprovincial, 250. — Christen, Pr. i Aardestrup, 459. — Christen, Pr. i Ferslev, 469. — Christen, Pr. i Frøslev, 221. — Christian Theodor, Pr. i Stenløse, 643, 645. — David, Mag., Pr. til St. Olai K. i Helsingør, 473. — Jens, Pr. i Astrup, 461. — Lave, Mag., Rektor i Horsens, 225. — Marcus, Pr. i Faarevejle,

468. — Niels, Pr. ved Odense Graabrødre Hospital, 223. — Niels, Pr. ved St. Mortens K. i Randers, 224. — Oluf, Pr. i Gadstrup, 470. — Peder, Pr. i Bølling, 465. — Thøger, Pr. i Bedsted, 462.
- Christian III, 287—377, 490 f., 506. — IV, 42, 50, 52, 57, 682, 684. — VI, 108, 123, 129. — IX, 190 f., 192, 196 f., 199 f., 201 f., 207, 208, 211 f., 215. — Hertug i Celle, 35.
- Christiani, Carl Emil Anton, Pr. i Nysted, 656.
- Christiansfeld, 418, 430.
- Christiern II, 241—86, 375.
- Christoffer, Greve af Oldenburg, 287.
- Christoffersen, Gabriel, Pr. i Blære, 463. — Mads, Konrektor i Trondhjem, 463.
- Clara, Hertuginde af Sachsen-Lauenburg, 310, 312, 319, 362.
- Clausen, Hans, se Rosing, Hans. — Henrik Nicolai, Prof., 556, 665. — Johannes, Dr. phil., Biskop i Aarhus, 639, 656, 665. — Martha, Psalmedigterinde, 442, (443), 444. — Oluf, Pr. i S. Bork, 463.
- Contzen, Adam, Prof. i Mainz, 65 ff.
- v. Cramm, Aschwin, Hofmarskalk, 360 f.
- Crone, Baron, (?) 149.
- Cunningham, Hans (John), til Gjerdrup, 476.
- Daa, Claus, til Ravnstrup, 221. — Hilleborg, g. m. Enevold Seefeld til Visborg, 221.
- Dahl, Anders Jensen, Lærer i Aale, 636. — Hans Jørgen, Regimentskriver, 108.
- Dahlstrøm, Matthias, Regimentskriver, 409.
- Daldorff, Heinrich, Hofmand, 364.
- Dalhoff, Herlov, Skoleholder i Horsens, 109. — Herlov, Degn i Hvirring, 101 ff., 110, 125, 146, 151, 159. — Jonas, Skoleholder i Horsens, 112. — Peder, Pr. i Slangerup, 101, 109—10, 138. — Peder, Pr. i Ønslev, 104—5, 110, 113, 134, 138.
- Dall, Frederik Julius, Pr. i Slemminge, 571.
- Dalsgaard, Jens Nikolaj Leth, Pr. i Ødum, 564, 570.
- v. Damme, Otto, til Hohenlieth, 363, 364, 366, 367.
- Danielsen, Mads, Provst, Pr. i Harlev, 472.
- Danneskiold-Samsøe, Christian Frederik Lensgreve, († 1914), 630, 632, 633.
- Danzig, 311, 376.
- Daugaard, Jacob Brøgger, Biskop i Ribe, 616.
- Descartes, René, Filosof, 514—23.
- Detharding, Georg, Prof. med., 110.
- Dinesen, Wenzel Laurentius, Hofjægermester, til Katholm, 663.
- Dons, Jens, Pr. i Brabrand, 107, 136, 145.
- Dorothea, Christian III's Dronning, 287—377. — g. m. Albrecht af Preussen, 288 f., 289, 290, 291, 292, 308 f., 312, 318, 319, 361, 362, 363, (370).
- Dover, Hjelmlev Hrd., 628—9, 638, (642).
- Drexel, Jeremias, Hofpræst i München, 172.

- Due, Carl, resid. Kap. i Sogndal, 110—1.
- v. Dunin-Borkowski, Stanislaus, Spinozaforsker, 524, 526.
- Dybvad, Christoffer, Dr. med., 65.
- Dyke, Daniel, puritansk Opbyggelsesforf., 160, 167, 170.
- Dyrskjøt, Peder, historisk Samler, 169.
- Dyssel, Johan Arent, Provst, Pr. i Østofte, 111, 149, 150.
- Ebbesen, Jørgen, Pr. i Bloustrød, 136.
- Ehlers, Eberhard Sophus, Pr. i Snøde, 619, 622.
- Eilertsen, Peder, Pr. i Borre, 463.
- Eisenberg, Elias, Prof., 55. — Elias, Pr. i Besser, 463.
- Elisabeth, Hertuginde af Holsten, 307—8, 312, 319, 362, 363.
- Eller, Johan Christian, Student, Tobakshandler, 155.
- Elmquist, Alfred Georg, Pr. i Sanderum, 605, 607, 608, 609 f. — Alfred Hjalmar, Pr. i Virring, 608, 610.
- Elsted, V. Lisbjerg Hrd., 643.
- Endelave, Nim Hrd., 605 ff., 608, 609.
- Enevoldsen, Peder, Pr. i Gunderslev, 472.
- Engelbrechtsen, Olaf, Ærkebiskop i Trondhjem, 502—3, 509.
- Engelhard, Henning Munck, Pr. paa Nikobarerne, 437.
- Engelstoff, Christian Thorning, Biskop i Odense, Kirkehistoriker, 72, 268, 616. — Laurids, Historiker, 100.
- Erasmus Rotterdamus, Humanist, 254 ff., 258, 279 f.
- Ernst, Christian, Skoleholder i Tranderup, 379.
- Estrup, Jacob Brønnum Scavenius, Konsejlspræsident, 557.
- v. Ewald, Carl, Generalmajor, 591, 592. — Enevold, Pr. ved Waisenhuset, 168.
- Ewaldsen, Christen, Pr. paa Frederiksberg, 205, 439—40, 442, 657.
- Eyermann, Frederik Gustav, Pr. i Thorsager, 231, 232.
- Fabricius, Adam Christoffer, Historiker, Pr. i Holme, 631—2. — Johann Albert, Prof. i Hamburg, 539.
- Fakse, Hans, Pr. i Aagerup, 459, (469), 470.
- Falenkamp, Bernt Berntsen, Provst, Pr. i Pjedsted, 80.
- Falk, Jacob, Kaptajn, 430. — Jep, Lensmand paa Næsbyholm, 307.
- Falster, Christian, Rektor i Ribe, 387.
- Farup, Ribe Hrd., 570 f.
- Feilberg, Jens Frederik (Frits), Pr. til Frederiksted, 632. — Nicolai Laurentius, Pr. i Kirke Helsinge, 193.
- Fenger, Christian, Pr. i Rynkeby, 636.
- Ferring, Christen Christensen, Pr. i Mejrup, 172.
- Fibiger, Peter Nicolai, Provst, Pr. i Harring, 598.
- Fieldsted, Anne Marie, g. m. P. M. Bildsøe, 117. — Michael, Stads-hauptmand, 117.
- Filskov, Nørvang Hrd., 568.
- Firenze, 535 f.
- Fischer, Johan Christian Henrik, Minister, 554—677.

- Fjelstrup, Julius Jonas Collin, Pr. i Koldby, 633.
- Flensburg, 440, 441.
- Flensborg, Christian, Tæller, 111—12, 154.
- Flensburg, Andreas, Borgmester i Horsens, 112. — Stephen, Pr. i Aarby, 112.
- Flesborg, Peder, resid. Kap. i Asminderød, 144. — Søren, Møller i Stenholms Mølle, 158.
- Fog, Bruun Juul, Biskop, 190, 194 ff., 199, 206, 207, 208. — Laurits, Pr. i Feldballe, 468.
- Fogh, Anna, g. m. Nicolai Brorson, 108. — Carl Johan, Overlærer ved Metropolitanskolen, 647.
- Folsach, Johannes, Hofjægermester, 587.
- Forsterus, Johannes, Prof. i Wittenberg, 45.
- Franciscus ab Hyspello, Guardian i Jerusalem, 6—7.
- Francke, August Hermann, Prof. i Halle, 169, 173, 175, 180, 181.
- Frandsen, Niels, Pr. i Aunslev, 462. — Peder, Lægprædikant, 167, 175.
- Frantz, Hertug af Braunschweig-Lüneburg, 310, 313, 317—18, 318, 359, 365, 366, 368, 370. — Hertug af Sachsen-Lauenburg, († 1581), 310, 313, 318, 359, 364, 370. — Hertug af Sachsen-Lauenburg, († 1619), 35.
- Frantzius, Wolfgang, Prof. i Wittenberg, 85.
- Frauen, Christian Vilhelm, Student, 139—40. — Johan, kgl. Confessionarius, 101, 139.
- Fredericia, 662.
- Frederik I, 264 f., 268, 270 f., 283. — II, 373—4. — IV, 385, 678, 679. — V, 152.
- Frederiksbjerg, se Aarhus.
- Frederiksborg Skole, 101 ff.
- Fresleb, Benedikt, Degn i Strø, 145.
- Fridtz, Jørgen Petersen, Degn i Ry, 153.
- Friedenreich, Christopher Diderich, Pr. i Farum, 111, 149—50. — Johannes, Provst, Pr. i Stege, 111.
- Friis, Christian, til Borreby, Kansler, 685. — Christian, til Kragerup, Kansler, 57, 59, 77, 78. — Christian, til Ovegaard, 461. — Jesper, til Ørbækklunde, 17—18. — Johan, til Hesselager, Kansler, 328, (331). — Peder, Student, 143.
- Frijs, Christian Emil Lensgreve Krag - Juel - Vind -, Konsejlspræsident, 612, 632, 643. — Emilie Henriette Dagmar Komtesse Krag - Juel - Vind -, g. m. C. F. Dannekiold-Samsøe, 632, 633, 634.
- Frimodt, Niels, Pr. i Horsens, 112.
- Fritz, Frederik Christian, Pr. i Brændekilde, 576.
- Frost, Jens, Student, 144.
- Frydensberg, Mourits, Kommissionær, Maler, 112.
- Førd, Claus, Boghandler, 170.
- Gaas, Hans, Pr. til Vor Frue K. i Svendborg, 466.
- Gad, Christen Pram, Provst, Pr. i Stouby, 596. — Christian Sophus, Stiftsprovst i Aalborg, 664. — Hans Schultz, Pr. i N. Broby, 664. — Isak Marius Bendtsen, Provst, Pr. i Kolding,

664. — Jon Nielsen, Byfoged i Slangerup, 140. — Jørgen, Konsistorialraad, Pr. i Gauerlund, 664. — Niels, Student, 140. — Ole Christian Lund, Lic. theol., Pr. i Søllerød, 599. — Peter Christian Stenersen, Dr. theol., Biskop i Odense, 664.
- Galen, græsk Læge, 515 f.
- Garben, Johanne Christiane, g. m. Andreas Møller, 119.
- Garde, Hans Jørgen, Pr. i Vig, 138.
- Gauerlund, Holmans Hrd., 570 f., 664.
- Georg af Anhalt, Biskop i Merseburg, 484. — af Polentz, Biskop af Samland, 483, 507.
- Gerhard, Johann, Prof. i Jena, 168.
- Gerken, Stephan, i Lüneburg, 311.
- Gerner, Henrik, Biskop i Viborg, 173.
- Gesterding, Karl, Protosyndicus i Greifswald, 293—4.
- Gjed, Anders, Pr. i Veggerby, 226.
- Gjellerup, Rasmus, Provst, Pr. i Stenløse, 412.
- Gjøe, Mogens, Rigshofmester, 307, 313, 317, 322.
- Glatstrup, Johanne Marie Jensdatter, En af de Vakte, 161 ff., 167.
- Glostrup, Niels Simonsen, Biskop i Oslo, 43, 78—9.
- Glud, Poul, Provst, Pr. i Glud, 114.
- Golius, Jacob, Prof. i Leiden, 536.
- Graae, Gomme Frederik August, Pr. i Idstrup, 440, 660.
- v. Gram, Friedrich, Amtmand, Gehejmerraad, 678, 679. — Friedrich Carl, Gehejmerraad, Amtmand, 112, 407, 408, 409. — Hans, Prof., Historiker, 260, 297, 384.
- Grann, Alfred, Sogneraadsformand i Vorup, 587.
- Green, Johan, Slotspræst til Akershus, 166.
- Gregersen, Eskil, Pr. i Lomborg, 223. — Hans, Pr. i Ø. Hæsinge, 477—8.
- Grip, Birger Nilsson, svensk Udsending, 311, 360 f.
- Grolov (Grolau), Emanuel, Kaptajn, 113.
- Grubbe, Knud, til Røgle, 63. — Laurits, til Gammelgaard, 222. — Sigvard, til Hofdal, Lensmand, I, 17.
- Grundtvig, Frederik Christian, Pr. i Lundforlund, 154. — Isak, Slotspræst ved Frederiksborg, 134—5, 154. — Nicolai Frederik Severin, tit. Biskop, 452—3, 561, 583.
- Grüner, Laurits Peter Winding, Andenpr. ved Roskilde Domk., 192.
- Grønbech, Andreas Bjørn, Pr. paa Endelave, 605 f., 609.
- Grønbæk, Isak, Biskop i Trondhjem, 43.
- Grønvold, Harald, Pr. i Snodstrup, 412.
- Gude, Ludvig Jacob Mendel, Dr. theol., Domprovst i Roskilde, 188 ff., 558, 560, 603, 665.
- Gudme, Iver de Hemmer, Provst, Pr. i Ormslev, 673.
- Guldberg, Elene Dorthea, 113. — Ove, Pr. i Hvirring, 113.
- Gustav Vasa, svensk Konge, 258 ff., 289, 311, 360 f., 371, 372 ff., 509.
- Gutfeld, Peder, Pr. i Skærbæk, 113—4, 153.
- Gyldenstjerne, Karen, til Tanderup, 220. — Knud, Biskop i Odense,

- 501, 502. — Knud, Lensmand paa Vestervig, 460. — Knud, til Aagaard, 226. — Knud Pedersen, Hofmarsk, 313. — Mogens, Rigsraad, 6, 313, 366, 367. — Otte, til Primdal, 467—8. — Thale, g. m. Knud Grubbe, 63.
- Hafstrøm, Salomon Maurits Kru-senstjerna, Pr. i Raarup, 642—3.
- Hagemann, Anna Kirstine, g. m. J. S. Mollerup, 623, 629. — Hans Andreas Kristian, Pr. ved St. Peders K. i Slagelse, 573.
- Hagens, Vilhelm Truels Petersen, Pr. i Ørsted, 618.
- Halling, William, til Dronning-lund, 117.
- v. Ham, Didrich, Købmand i Horsens, 109.
- Hamburg, 311.
- Hammel, Gjern H., 611 f.
- Hammershaimb, Venceslaus Ulri-cus, Provst, Pr. i Lyderslev, 604.
- Hans († 1580), Hertug af Holsten, den Ældre, 309, 312, 313, 314, 318, 359, 374.
- Hansen, Carl Christian, Provst, Pr. i Thorsager, 638. — Erik, Pr. i Bregninge-Bjergsted, 464. — Frederik, Pr. i Haraldsted, 472. — H. P., Gaardejer i Viby, Folketingsmand, 597. — Hans Rasmus Malling Johan, For-stander for Døvtstummeinstitu-tet i Kbh., 662. — Iver, Pr. i Humble, 222. — Jacob, Pr. i Horslunde, 476. — Jacob, resid. Kap. ved St. Mortens K. i Ran-ders, 654, 656—7. — Jens, Pr. i Vær, 227. — Jens Vilhelm, Provst, Pr. i Spentrup, 657, 668, 669—70. — Jeppe, Byskriver og Skoleholder i Ærøskøbing, 380. — Niels, Pr. i Vindinge, 227. — Niels, Herredsfoged i Lange-lands søndre Hrd., 381. — Ole Jørgen, Sognefoged paa Ende-lave, 606. — Oluf, Pr. i Hylle-sted, 477. — Otto Frederik Beg-trup, Pr. ved Frue K. i Aalborg, 599. — Søren, Student, 148. — Theodor Vilhelm Laurentius, Lic. theol., Pr. i Østrup, 579—80, 587, 599, 639, 674.
- Harboe, Ludvig, Biskop, 115, 389, 402 ff., 413.
- Harder, Niels, Degn i Brøndby-vester, 146.
- Harding, Cæcilia, g. m. Søren Bloch, 107.
- Hartlibius, Georg, Opbyggelses-forfatter, 161.
- Hartungus, Johannes, Prof. i Hei-delberg, 56.
- Hasebard, Jacob, Pr. i Balslev, 462.
- Haslund, Galtén Hrd., 659.
- Hass, Hans, Degn i Glud, 114—15. — Jørgen, Degn i Glud, 114. — Poul, Degn i Assens, 114. — Søren Jensen, Slagter i Aarhus, 114.
- Hauge, Hans Nielsen, Lægprædi-kant, 165, 170, 181, 182.
- Haugen, Hartvig, Pr. i Simmer-bølle, 381, 382.
- Heden, Georg Ludvig Rasmussen, Sømandspr. i Hamburg, 640.
- Hee, Jørgen, Biskop i Aarhus, 115, 177. — Peder Pedersen, Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 479.
- Hegelund, Peder, Biskop i Ribe, 73—4.
- Heggelund, Hans, Pr. i Vorning, 227.

- Heiberg, Arve Christian Linde, Provst, Pr. i Helsingør, 205, 591. — Gabriel Thomas Skat Rørdam, Provst, Andenpr. ved Roskilde Domk., 590—1. — Johanne Luise, Skuespillerinde, 188, 199. — Søren Johan, Prof., Pr. i Kjeldby, 192—3.
- Heinrich, Hertug af Braunschweig-Lüneburg, 376.
- Helie, Paulus, Lektor, 241—86.
- Hellemann, Frederik Vilhelm, Pr. i Gislum, 605.
- Hellested, Stevns Hrd., 189, 192.
- Helt, Laurids, Pr. i Ikast, 139.
- Heltzen, Eugenius Sophus Ernst, Minister, 192—3.
- Helweg-Larsen, Vilhelm Ludvig, Stiftsprovst i Viborg, 596—7, 601, 604, 674.
- Hemmet, Iver, Biskop i Ribe, (48), (51), 57, 80. — Peder, Pr. i Lønborg, 223.
- Henriksen, Hans, Kannik, 291.
- Herfort, Johannes, Pr. i Ferslev, 154.
- Herlufsholm, 62.
- Herløv, Lyng-Frederiksborg Hrd., 678, 679.
- Hermansen, Antonius, Pr. i Hjørunde, 475.
- Herrnhut, 431, 434, 436.
- Herskind, Peter Rasmus Andreas, Pr. i Tranebjerg, 652, 657—8.
- Hersleb, Peder, Biskop, 115, 157, 170, 173, 178, 385, 388—9, 390 f., 392 ff., 410 ff., 678—9.
- Hertz, Jens Michael, Biskop i Ribe, 216.
- Hervagius, Johannes, Bogtrykker i Basel, 56, 57.
- Hiermin, Christian, Fuldmægtig i Hillerød, 146. — Peder, Pr. i Hammer, 157.
- Hillerød, dansk Skole, 385, 679.
- Hippokrates, græsk Læge, 515.
- Hiul, Jens, Pr. i Hove, 476.
- Hof, Andreas, Stiftsprovst i Christiania, 171, 173.
- Hoffmann, Jens, Pr. i Hasle, 221. — Nicolaus, Bogtrykker i Frankfurt, 56.
- Hoffmeyer, Julius Jens Emil, Overbibliotekar, 646—7.
- Hofgaard, Andreas, Pr. i Lyng, 150.
- Holbeck, Jens Andreas Christian, Prof., Skoledirektør, 637.
- Holbek, Christian Ohnsorg, Pr. i Snoldelev, 619—20, 653.
- Holberg, Ludvig, Prof., 116, 128, 535, 552.
- Holck (Holk), Hans, Agent, Forf., 181. — Johan Christopher, Pr. ved Vor Frelers K. paa Christianshavn, 657.
- Holm, Adam Vilhelm, Pr. i Glad-sakse, 211. — Niels Johannes, Pr. i Christiansfeld, 442, (443), 444. — Peder, Prof. theol., 116, 124—5, 146. — Peter Alberg, Pr. i Gamtofte, 621. — Sophus, Pr. i Skjoldborg, 598.
- Holst, Peder, Pr. i Hvirring, 115.
- Holstein, Ludvig Henrik Carl Herman Lensgreve, til Holsteinborg, 592. — Vilhelmine Julie, f. Reventlow, Enkegravinde, 591, 592.
- Holtermann, Sophie Lovise Caroline, g. m. E. F. Boesen, 583, 587.
- Holtzmann, Johann, Opbyggelsesforfatter, 171, 182.

- van Horne, Johann, Prof. i Leiden, 530.
- Horsens, Skole, 585—6.
- Hoskoldsen, Hoskold, Biskop i Stavanger, 502.
- Hosum, Jorgen, Student, 143.
- Houlbjerg, Houlbjerg Hrd., 611, 614, 617, 618, 620 f., 623, 629.
- Hoya, Erik Greve af, 372 ff. — Johan Greve af, 372 ff.
- Huber, Samuel, Prof. i Wittenberg, 66.
- Husum, Ludvig Birkedal, resid. Kap. i Thisted, 633, 663. — Peter Laurentius, Pr. i Tranebjerg, 663.
- Huulbech, Jørgen, Provst, Pr. i Stege, 182.
- Hvalsøe, Hans Jacobsen, Pr. i Sandager, 171, 182, 183, 184.
- Hvas, Jørgen, til Williamsborg, Justitsraad, 117.
- Hvid, Jens, Pr. i Egebjerg, 465—6. — Mads, Pr. i Holstebro, 222.
- Hviid, Matthias, Provst, Pr. ved Holmens K., 117.
- Hvitfeldt, Arild, Historieskriver, 40, 72, 288 f., 291, 292. — Henrik, til Lillø, 466—7.
- Hübner, Martin, Prof. jur., 117, 143.
- Hygesen, Henrik, Pr. i Bringstrup, 464.
- Hylke, Vor Hrd., 668.
- Hyphoff, Jacob, Pr. i Ut, 118. — Jacob Zacharias, Pr. i Skjølde, 117—8.
- Høegh, Hedvig, g. m. Peder Vogelius, 130.
- Høegh-Guldberg, Frederik Christian Julius, Provst, Pr. i Vær, 606, 609, 643. — Ove, Statsmand, 113, 130. — Petra Emmerenze de, g. m. B. J. Fog, 207.
- Høg, Just, Rigskansler, 3, 17.
- Hørning, Søren, Degn i Snodstrup, 388—9.
- v. Hövelen, Godert, Borgmester i Lübeck, 310.
- Høyer, Lyder, Degn i Grevinge, 181.
- Høysgaard, Jens, Klokker, Sprogforsker, 115—6.
- Ibsen, Hans, Pr. i Maribo, 223. — Poul, Pr. i Jydstrup, 478—9.
- Ingerslev, Fritz Phister, Pr. i Hørby, 651. — Hans Peter, Godsejer, Minister, 580, 597.
- Ipsen, Hans, Pr. ved Frue K. i Aalborg, 459.
- Iversen, Mads, Pr. i Durup, 465.
- Jacobsen, Christoffer, Pr. i Ø. Egesborg, 466, 478. — Jørgen, Pr. i Veggerløse, 226. — Poul, se Ibsen, Poul. — Rasmus, Pr. i Esbønderup, 467. — Svend, Mag., i Skara, 242.
- Jedicke, Andreas, Hofpræst, 302, 326.
- Jena, 36.
- Jens (— 1648 —), Pr. i Bramminge, 464.
- Jensdatter, Johanne Marie, se Glatstrup.
- Jensen, Anders, Provst, Pr. i Magleby, 655. — Christen, Pr. i Alling, 460. — Jacob, Pr. i Korsør, 480. — Johan Christian, Pr. i Houlbjerg, 611, 621, (670). — Jørgen, Pr. i Tim, 226. — Knud, Pr. i Fensmark, 468. — Ludvig Julius, Provst, Pr. i Lyngaa, 671. — Niels, Pr. i Kirke Hyllinge, 477. — Paaske, Provst, Pr. ved Aarhus Domk.,

460. — Peder, Pr. i Albæk, 460.
 — Peder, Pr. i Estvad, 221, 467—8. — Peder, Pr. i Faarevejle, 468. — Per, Provst, Pr. i Husby, 477. — Per, Kap. i Holstebro, 222. — Søren, Pr. i Urlev, 226. — Thomas, Pr. i Gauerslund, 470.
- Jersin, Jens Dinesen, Biskop af Ribe, 46, 65, 75.
- Johann Friedrich, Kurfyrste af Sachsen, 302 f., 505—6.
- Johann Georg I, Kurfyrste i Sachsen, 34, 39.
- Jordhøy, Laurids, Pr. i Gangsted, 135.
- Jungersen, Frederik Olfert, Valgmenighedspr. i Kbh., 599.
- Juul, Aksel († 1671), til Kvistrup, 16. — Jens Pedersen, Pr. i Bredstrup, 173. — Thomas Iversen, til Palsgaard, 366, 367.
- Jæger, Frederik Conrad, Student, 143. — Laurentius Hansen, Pr. i Vallensbæk, 143. — Ulrik Adolph, resid. Kap. i Aalborg, 143.
- Jørgensen, Adolf Ditlev, Rigsarkivar, 511. — Hans, Pr. i Bogense, 463. — Jens, Pr. i Ingstrup, 478. — Poul, Pr. i Veggerløse, 226. — Poul, Pr. i Øls, 227.
- Kaasbøll, Eiler Christopher, Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 118.
- Kaftan, Theodor Christian Heinrich, Generalsuperintendent for Slesvig, 445—9, 450, 451, 453.
- Kalkar, Christian Andreas Hermann, Dr. phil. et theol., Pr. i Gladsakse, 190, 206, 209, 210, 211, 213, 217, 639.
- Kall, Johan Christian, Prof., 118.
- Kampmann, Henrik, Pr. i Farum, 134. — Jens, Pr. i Østbirk, 122, 134.
- Kapp, Johann Erhard, Historiker, 294 ff., 299.
- Karlstadt (Bodenstein), Andreas, Reformator, 54.
- Kastrup, Johan, Pr. i Kippinge, 383.
- Kegelius, Philip, Opbyggelsesforfatter, 171.
- Kemp, Axel Gudmund, Stiftsprovst i Nykøbing F., 570—1.
- Kieler, Hans Frederik Fædder, Provst, Pr. i Søften, 574, 652.
- Kierkegaard, Peter Christian, Biskop i Aalborg, 616, 621.
- Kingo, Thomas, Biskop i Odense, 84 ff., 161, 176, 183, 442, 443, 616.
- Kirkeby, Anton Andreas Sophus, Pr. i Fausing, 631—2.
- Kirkerup, Jens, Pr. paa Før, 118—9, 153. — Søren, Student, 118—9, 153.
- Kirketerp, Carl Emil, Pr. i Uldum, 613.
- Kjøbenhavn, Oluf Jacobsen, Pr. i Hjørlunde, 47, 58 ff.
- Klinge, Melchior, Raadmand i Lübeck, 310.
- Klunker, Maren Hansdatter, g. m. R. J. Stage, 386, 414.
- Knopf, Daniel, Borger i Kbh., 464. — Else Danielsdatter, g. m. Jacob Jensen, 480.
- Knuth, Adam Vilhelm Lensgreve († 1888), til Knuthenborg, 660. — Eggert Christopher († 1874), Lensgreve, til Knuthenborg, 195—6, 215. — Ida Margaretha Komtesse, g. m. J. G. Møller, 449.

- Knæckenborg, Georg Severin, Pr. i Slangerup, 562—3, 613.
- Koch, Emil Ferdinand, Dr. phil., Provst, Pr. i Houlbjerg, 636, 639, 643. — Hans Christopher Elers, Provst, Pr. i Horbelev, 611, 614. — Laurids Johannes, Dr. theol., Pr. ved Diakonissestiftelsen, 445.
- Kofoed-Hansen, Hans Peter, Stiftsprovst, Pr. i Thoreby, 190, 202, 208—9.
- Kok (Koch), Johannes Georg Elias, Prof., Pr. ved Citadellet i Kbh., 596, 600, 663.
- Kolderup-Rosenvinge, Janus Lauritz Andreas, Prof., 456.
- Kolding, Poul Jensen, Forstander paa Herlufsholm, 40.
- Koller, Heinrich, Raadmand i Lübeck, 310—11.
- Kolthoff, Ernst Vilhelm, Dr. theol., Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 204 f., 663.
- Kotte, Peder, Pr. i Skellerup, 225.
- Krabbe, Tyge, til Bustrup, Rigsmarsk, 266, 306 f., 317, 340, (341), 347, 358, 359, 371.
- Krag, Niels, Prof., Historiker, 289 f.
- Kragh, Søren Hansen, Missionær paa Nikobarerne, 437.
- Krarup, Nikolaj Thure, Pr. i Aastrup, 618.
- Krieger, Andreas Frederik, Prof., Minister, 557.
- Kristrup, Sønderhald Hrd., 611.
- Krummedige, Sofie, g. m. Esge Bille, 307.
- Kruse, Naturforsker i Leipzig, 124.
- Kruuse, Johan, Pr. i Snodstrup, 413.
- Krøyer (Kroyer), Henrik Adolph, Pr. i Taarnby, 579, 635.
- København, Vor Frue Kirke, 47, 194 ff., 288 ff., 317 ff. — Karmeliterkloster, 250 ff., 264, 266.
- Køster, Holger Kristian Valdemar, Pr. i Gangsted, 624. — Janus, Pr. i Østbirk, 624.
- v. Lackmann, Andreas Ulrich, Sekondløjtnant, 437.
- Lambertsen, Christen, Kap. i Hobro, 222.
- Langballe, Johan Frederik, Provst, Pr. i Ørsted, 564, 611, 614, 617.
- Lange, Gunde, Mag., Ærkedegn i Ribe, 471. — Tyge, Pr. i Soderup, 382.
- Langhoff, Julius Ferdinand Bjergager, Pr. i Højbjerg, 619—20.
- Larsen, Erhard Florian, Højesteretsassessor, 206. — Ole Peter Holm, (Skræppenborg), Lægprædikant, 187.
- Lassen, Julius William Georg, Pr. i Vindum, 452.
- Lassenius, Johann, Pr. ved St. Petri K. i Kbh., 185.
- Laub, Hardenack Otto Conrad, Biskop i Viborg, 616.
- Laurits, Pr. i Bølling, 465.
- Lauritsen, Albert, Pr. i Havnelev, 472. — Anders, Pr. i Kjeldby, 479. — Bertel, Pr. i Sunds, 225. — Christen, Borgmester i Hobro, 222. — Erik, Pr. i Haasum, 221. — Hans, Pr. i Haarslev, 472. — Mads, Pr. i Allested, 220. — Mogens, Biskop i Hamar, 503. — Mogens, Pr. i Haarlev, 221. — Peder, Pr. i Kirke Hvalso, 477.

- Laursen, Peder († 1835), Bonde i Raarup, 185, 186.
- Lauterbeck, Georg, Historiker, 295 f., 299.
- Lehmejer, Peter Andreas, Pr. i Veggerløse, 149.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, Filosof, 528, 550.
- Leiden, 681, 682, 684—5.
- Leonelli, Barnabit i Firenze, 537.
- Lerche, Petrus Carl, Pr. i Høve, 667.
- Libert, Oluf, Pr. i Sjørring, 224.
- Lichtenberg, Gerhard de, Etatsraad, 112, 128. — Karen Birgitte Casperine de, f. Snell, til Hessel, 663.
- Liebisch, Christian David, herrnhutisk Missionær, 436.
- Liflænder, Claus, Haandværker i Ribe, 305.
- Lilliental, Jacob, Herrnhuter, 420, 424.
- Lind, Laurids, Skibspræst, 145. — Sten Lauridsen, Konrektor i Roskilde, 383.
- Lindam, Jacob, Degn i Dalby, 147.
- Lindberg, Niels, Valgmenighedspr. i Kerteminde, 584.
- Lindenhan, Johanne Henriette, g. m. P. A. C. Simonsen, 633—4.
- Lindvig, Jens Jørgen, Købmand i Horsens, 110.
- Lisbjerg, Hasle Hrd., 221.
- Lonerus (Loener), Josua, Superintendent i Altenburg, 180.
- Loofs, Friedrich, Dogmehistoriker, 33, 75.
- Lorck, Lorentz, Pr. i Hvedstrup, 213.
- Lottrup, Jens, Birkedommer i Frederiksborg Birk, 407.
- Lowzow, Frederik, Gehejmekonferensraad, 217.
- Loyola, Ignatius, Ordensstifter, 54
- Luja, Thomas Reinholdsen, resid. Kap. i Hillerød, 137.
- Lund, Albert, Skoleholder, 153. — Hans Lauritz, Provst, Pr. i Voldum, 654—5, 670. — Georg Frederik Vilhelm, Prof., Dr. phil., Rektor i Aarhus, 647. — Jacob, Student, 155—6. — Johan Jacob, Degn i Sorbymagle, 149. — Theodor Otto Christian Diderik, Pr. i Borre, 624, 673.
- Lunge, Ove Vincentsen, til Tirsbæk, Rigsraad, 318, 319.
- Lunøe, Palle Møller, Pr. i Viby, 663.
- Luther, Martin, Reformator, 34, 35 ff., 71, 89—91, 251, 294, 483 f., 493 f., 505 f.
- Lübeck, 310 f., 372 ff., 376.
- Lydicksen, Augustinus, Pr. i Glostrup, 470—1.
- Lygaard, Christian, Student, 153.
- v. d. Lyhe, Margrete, til Sebbekloster, 463.
- Lüneburg, 311, 376.
- Lyser, Polykarp, (II), Superintendent i Leipzig, 66.
- Lyskander, Claus Christoffersen, kgl. Historiograf, Pr. i Herfølge, 292.
- Lütkemann, Joachim, Abbed i Riddagshausen, 172.
- Lützen (Lytsen), Andreas, Gaardejer i Daler, 417, 418 f., 422, 423, 424, 435. — Catharina († 1787), 418. — Catharina († 1800), 418. — Hans, Købmand i Norge, 417, 419, 435. — Johan Ludolph, Missionær, 415—38. — Jørgen, Gaardejer i

- Østerby, 417, 422 f., 424 f., 435.
— Maria, 418. — Niels, i Bal-
lum, 417, 418, 419, 424, 425,
435.
- Lønborg, Johan Hansen, Kap. ved
Aarhus Domk., 459—60.
- Løvenørn, Poul (Vendelboe), Ge-
neral, 122.
- Maar, Peder, Pr. til Nittedal, 145.
- Madsen, Christen, Pr. i Køge, 480.
— Hans, Pr. i Horslunde, 476. —
Iver, Pr. i Anst, 461. — Mogens,
Biskop i Lund, 292. — Oluf,
Borgmester i Holstebro, 226. —
Peder, Biskop, 647. — Poul,
Kap. i Ølsemagle, 480. —
Svend, Pr. i Lille Hedinge, 473.
- Magni, Petrus, Biskop i Västerås,
(483), 508—9.
- Major, Johann, Prof. i Wittenberg,
73.
- Mariager, Anders Jensen, Pr. ved
St. Nicolai K. i Kbh., 183.
- Martensen, Anna Marie, g. m.
E. F. Larsen, 206. — Hans Las-
sen, Biskop, 188 ff., 556, 557,
560, 581, 588, 615, 627, 630.
- Martini, Lucas, Archidiaconus i
Zeitz, 182.
- Marved (Mæreus), Jørgen Jensen,
Hører paa Herlufsholm, 63.
- Medelfar, Mads Jensen, Biskop i
Lund, 466—7.
- v. Mehlen, Berendt, Rigsraad,
360 f., 372 ff.
- Meisner, Balthasar, Prof. i Witten-
berg, 36, 37, 38.
- Mejer, Bernt, Pr. ved St. Petri K.
i Kbh., 479—80.
- Melanchton, Philip, Reformator,
37, 59, 64, 75—6, 303.
- Melbye, Jørgen Peter, Pr. i Vejle,
625—6, 629. — Mads, Pr.
Asperup, 626.
- Mikkelsen, Christen, Pr. i Haudrup,
472. — Hans, Bibeloversætter,
256, 274 ff. — Niels, Pr. i Tyre-
god, 226. — Rasmus, Pr. i
Grenaa, 471. — Ture, Pr. i
Jydstrup, 478.
- Mohnike, Gottlieb, Historiker,
294 f., 298 f., 300.
- Molbech, Johannes Carl Hierony-
mus, Pr. i Hee, 564—5.
- Moller, Martin, Pr. i Görlitz, 168.
— Vincentz, Raadmand i Ham-
burg, 311, 318.
- Mollerup, Hans Peter, Provst, Pr.
i Harridslev, 621. — Janus
Severinus, Pr. i Gelsted, 617,
618, 620—2, 623, 629, 670.
- Monrad, Ditlev Gothard, Biskop
over Lolland-Falsters Stift, 196,
615 ff. — Frederik, Pr. i Tøm-
merup, 391, 406. — Peder
Ephraim, Stiftsprovst i Aarhus,
157.
- Morsleth, Joen, Regimentsskriver,
108, 151. — Jørgen, Degn i
Greve, 151.
- Mortensen, Erland, Vognsmører i
Hillerød, Vakt, 148. — Niels,
Pr. i Dalby, 465.
- Moscherosch, Johann Michael,
Kancellipræsident i Hanau, 182.
- Mossin, Hans, Dr. theol., Stifts-
provst i Bergen, 120, 137—8,
148, 173. — Peder Pedersen,
Pr. i Rise, 148.
- Muncheberg, Frederik Carl, Dr.
jur., Birkedommer i Skander-
borg, 120—1, 142.
- Munck, Frederik Vilhelm, Pr. i
Herlufsholm, 440, 441.

- Munk, Iver, Biskop i Ribe, 501, 502. — Mogens, til Volstrup, Rigsraad, Landsdommer, 318, 319, 350, 474. — Oluf, Coadjutor i Ribe, 501. — Peder, til Estvadgaard, 467.
- Muus, Jacob, Provst, Pr. i Ølstykke, 121, 386, (393), 394, 396 f., 397 ff., 412, 413. — Niels, Pr. i Sæby, 121, 151.
- Mygdal, Jes, Pr. i Dover, 626, 628—9, 638, 642, 677.
- Mygind, Hellen Theodor, Provst, Pr. i Gosmer, 574, 582.
- v. Müllen, Johan Ludvig, i Daaugaard, 117, 132. — Lyder, Litterat, 132.
- Müller, Heinrich, Superintendent i Rostock, 176, 177, 178, 182, 184. — Ludvig Christian, Seminarieførstander og Pr. i Snedsted, 591, 592.
- Mynster, Jakob Peter, Biskop, 561, 628, 643, 658.
- Münter, Balthasar, Dr. theol., Holmens Provst, 207, 208. — Friedrich Christian Carl Hinrich, Biskop, 293 f., 295 ff., 505.
- Münzer, Thomas, Anabaptist, 54.
- Møborg, Bertel Christensen, Pr. i Hundborg, 476.
- Møller, Andreas, Pr. i Horslunde, 119. — Carl Christian Vilhelm, Pr. i Ry, 622, 624. — Hans (Jens), Student, 147. — Jens, Prof., 536. — Jens Georg, Pr. i Kettinge, 449. — Johannes Christian Herman, Provst, Pr. i Voldby, 632. — Martin Thomas Hermann, Prof., 442, 449—54. — Otto, Pr. i Gylling, 582.
- Møllmann, Bernhard, Prof., Bibliotekar, 119—20.
- Mønnich, Claus, Maler i Horsens, 305.
- Mønster, Peder, Forvalter paa Bygholm, 120.
- Mørch, Jens Christian, Student, 148.
- Mørk, Søren, Student, 142.
- Mørke, Ø. Lisbjerg Hrd., 592—3.
- Naur, Elias, Prof. i Odense, 171, 172, 176, 177, 181, 182.
- Nero, Maria Flavia del, Nonne i Firenze, 536 f., 541, 542.
- Nested, Nelaus Poulsen, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 181.
- Nethenus, Samuel, Hofpræst i Birstein, 178.
- Neuchs, Hans Henrik, Provst, Pr. i Vejle, 121, 166, 168, 171, 177, 180.
- Neuwied, 418 ff.
- Nielsen, Christen, Pr. i Hyllested, 477. — Christen, Pr. i Vejrum, 226. — Erik, Pr. i Asperup, 461. — Hans, Pr. i Dejbjerg, 220. — Hans, Pr. i Skamby, 224. — Iver, Pr. i Vaabensted, (469). — Jens, Pr. i Balslev, 462. — Knud, Pr. i Gadbjerg, 470. — Knud, Pr. i Rødding, 224. — Mathias, Gaardmand i Raarup S., en af de Vakte, 162, 167, 184, 185, 186. — Mikkell, Provst, Pr. i Barløse, 462. — Mikkell, Pr. i Hjerm, 222, 474. — Peder, Pr. ved Aarhus Domk., 459. — Peder, Pr. i Hurup, 477. — Peder, Pr. i Vivild, 227. — Rasmus, Pr. i Stege, 225. — Søren, Pr. i Hemmet, 473. — Villads, Pr. i Udbyneder, 160, 171, 172, 182.
- Nikobariske Øer, 428 ff.

- Nim, Svend Christensen, Pr. i Nim, 475.
- Nordby, Samsø Hrd., 580.
- Nordhuus, Richard Hansen, resid. Kap. ved Vor Frue K. i Kbh., 197.
- Nyeborg, Peter Severin, Pr. i Gamborg, 674.
- Nyegaard, Lavrids Ludvig Gunde-lak, Pr. i Gimlinge, 569.
- Nyholm, Christian Frederik, Pr. i Fakse, 136. — Christopher, Hø-rer i Frederiksborg, siden Pr. i Slaglille, 106, 118, 128, 135, 136, 137, 142, 144, 145, 148, 149, 153, 156. — Holger, Rektor i Slagelse, 135, 155. — Nicolai, Degn i Karlebo, 140.
- Nykjøbing S., 468.
- Næstved, 468.
- v. Obelitz, Christian August, Provst, Pr. i Varde, 650—1, 653.
- Ochsner, Salomon, Pr. i Sal, 619.
- Okse, Eskil, til Løgismose, 468.
- Olivarius, Christian, Kap. i Ørslev, Kirkehistoriker, 72. — Hans, China-Kaptajn, 141. — Niels, Pr. i Græsted, 141.
- Olrog, Jens, resid. Kap. ved Tri-nitatis K. i Kbh., 121.
- Olsen, Aleksander, Pr. i Egebjerg, 465. — Jens, Pr. i Hunseby, 476—7. — Knud, Pr. i Gamborg, 470. — Peder, historisk Samler, 291.
- Oluf, Pr. i Bølling, 465.
- Olufsen, Claus, Pr. i Fjaltring, 469. — Niels, Pr. i Bølling, 465. — Rasmus, Provst, Pr. i Thisted, 460.
- Onsberg, Samsø Hrd., 632, 633 f.
- Ording, Christian, Pr. til Finnø, 150.
- Orgemester, Jørgen Jensen, Pr. i Horslunde, 475—6.
- Orte, Baag Hrd., 225.
- Ortved, Søren Rosbjerg, Dom-provst i Roskilde, 190, 191—2, 194, 205, 206, 207 f., 217.
- Ostenfeld, Søren Rasmussen, Pr. i Skibby, 611, 612 f., 651, 664, 668.
- Ostensen, Søren, Pr. i Ingstrup, 478.
- Otte (— 1627 —), Pr. i S. Vissing, 225.
- Ousted, Voldborg Hrd., 571.
- Owenberg, Henrik Nicolai, Stu-dent, 150.
- Ovesen, Mads, Provst i Randers, 305.
- Paaske, Christopher Lauritsen, Provst, Pr. i Medelhus, 79.
- Palladius, Peder, Biskop, 170, 497, 501, 504.
- Paludan, Rasmus, Biskop i Chri-stianssand, 111.
- Paludan-Müller, Caspar Peter, Hi-storiker, 72, 254—5, 268.
- Palæstina, 1 ff.
- Panduro, Hans Rudolph, Pr. i Magleby, 602.
- Paræus, David, Prof. i Heidelberg, 681—7.
- Paslick, Slægten, 479. — Elisa-beth, g. m. Carl Therkildsen, 479.
- Patberg, Vilhelm Henrik, Pr. i Jebbjerg, 139.
- Paulli, Just Henrik Voltelen, Stifts-provst i Kbh., 189, 192—3, 194, 196, 198—9, 200.

- Peder (— 1561 —), Pr. i Nørholm, 223.
- Pedersen, Bertel, Pr. i Agger, 460.
— Christen, Provst, Pr. i Asnæs, 461. — Geble, Biskop i Bergen, 483, 502, 504. — Gjord, Pr. i Horsens, 475. — Hans, Pr. i Korup, 480. — Ingvar, Pr. i Skjoldborg, 225. — Jens, Provst, Pr. i Vigerslev, 227. — Knud, Pr. i Skydebjerg, 225. — Laurits, Pr. i Landet, 223. — Morten, Karmelit, Prior i Assens, 241. — Niels, Provst, Pr. i Karise, 479. — Oluf, Pr. i Herfølge, 474. — Peder, se Hee. — Peder, Pr. i Ø. Egesborg, 467. — Peder, Psalmedigter, 132—3. — Poul, Pr. i Gauerslund, 470. — Poul, Pr. i Grimstrup, 221. — Rasmus, Pr. i Vindinge, 227.
- Permin, Carl Christian, Pr. i Thorsager, 594.
- Petri, Laurentius, Ærkebiskop i Uppsala, 509—10.
- Petræus, Thomas, Orientalist, 20.
- Philip, Landgreve af Hessen, 309 f., 373 f.
- Pierius, Urban, Prof., Pr. i Bremen, 683.
- Plesner, Christian Carl, Pr. i Raarup, 121. — Hans Frederik, Provst, Pr. i Raarup, 110.
- Ploug, Jens, Pr. i Gudbjerg, 221.
- Plum, Claus, Prof., 68. — Elias, Pr. i Gunderslev, 462, 472.
- Podebusk, Predbjørn, Rigsraad, 317.
- v. Pommern (— 1537 —), lüneburgsk Hofmand, 364.
- Pontoppidan, Dines, Pr. i Randers, 610, 619, 644—5, 653—4, 656, 657, 674—5. — Erik Eriksen, Biskop i Trondhjem, 178, 223. — Erik Ludvigsen, Biskop, Prokansler, 21, 121—2, 170, 172, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 628. — Hans, Provst, Pr. i Idestrup, 122. — Jens Vilhelm, Provst, Pr. i Himmelev, 674. — Margrethe Cathrine, g. m. Jens Kampmann, 122.
- Pors, Matthias, Pr. ved Ribe Domk., 224. — Peder, Lensmand, 307.
- Poulsen, Anders, Pr. i Almind, 220. — Anders, Pr. i Bødstrup, 464. — Hans, Pr. i Taulov, 226. — Mads, Raadmand i Slangerup, 480.
- Prahl, Niels, Litterat, 122, 145.
- Preen, Joachim, mecklenburgsk Adelsmand, 363, 366, 367.
- Preusse, Joachim, Borgmester i Stralsund, 311.
- Prig, Ludolph, Prof., 296.
- Prytz, Johan Julius Valdemar, Pr. i Vig, 636.
- Prætorius, Stephan, Pr. i Neustadt, 166, 177, 178, 180, 181, 182.
- v. Queiss, Erhard, Biskop af Pommersania, 483.
- Quirsfeld, Johan, Archidiaconus i Pirna, 181.
- Quist, Frederik, kgl. Confessionarius, 137, 154. — Frederik, Pr. i Asminderød, 461.
- Raae, Peder, Pr. i Jernved, 605.
- Raarup, Andreas Frandsen, Provst, Pr. i Ølsted, 118, 133.
- Rambach, Johann Jacob, Prof. i Giessen, 168, 170, 171, 180, 181, 182, 184.

- Ramus, Joakim Frederik, Prof., 122. — Jonas, Pr. til Norderhov, 161.
- Randbøll, Jørgen Christensen, Pr. i Bevtoft, 232.
- Randers, 654 f., 655 f., 660.
- Randlev, Hads Hrd., 619, 623.
- Rantzau, Breide, til Bollingstedt, 363. — Elisabeth, Nonne i Paris, 533. — Frederik, Oberst, til Asdal, 8—9. — Gert († 1627), Statholder, 3, 7—8. — Henrik, til Nienhus, 366, 367. — Henrik, den Lærde, 7, 8. — Henrik († 1674), Stiftamtmand i Aarhus, 9—16. — Johan († 1565), Feltherre, 5 f., 7, 287. — Johannes († 1587), 3. — Melchior, Marsk, 318, 319, 357, 358, 365, 366, 367. — Melchior († 1611), til Arlevad, 3. — Moritz, til Hanerau, 364. — Otto († 1604), til Bothkamp, 3.
- Ranum, Slet Hrd., 631 f.
- Rasch, Niels, Byfoged i Horsens, 128.
- Rasmussen, Gotfred Peder, Renteskriver, Kammerraad, 151. — Hans, Pr. i V. Nykirke, 227. — Niels, Pr. i Lyderslev, 474. — Ole, Provst, Pr. i Aale, 459. — Peder, Pr. i Kippinge, 222. — Peder, Kap. i N. Jernløse, 478. — Sejr, Pr. i Grenaa, 471.
- Ravensberg, Christopher, Humanist, 259, 261, 262.
- Redøhl, Zacharias Alfred Victor, Pr. i Ousted, 571, 636, 643.
- Reenberg, Christian, resid. Kap. ved St. Nicolai K. i Kbh., 174.
- Regenburg, Theodor August Jes, Stiftamtmand, 652.
- Reisi, Hans, Student, 155.
- Remmin, Joachim, 363, 364.
- Resen, Hans Poulsen, Biskop, 37 ff., 88, 93 ff., 466—7, 680, 682, 685—7. — Peder, Prof., 19, 20, 21. — Poul, Dr. med., 4, 19, 20, 21.
- Reuss, Jeremias Friederich, Hofpræst, Prof., 122—3, 127, 131, 150.
- Rev, Hans, Biskop i Oslo, 483, 503—4.
- Reventlow, Christian Ditlev Frederik, Statsminister, 119. — Hilda Sophie Charlotte Comtesse, Hofdame, 201.
- Rhode, Johan, Prof. i Padua, 10. — Jørgen, Rektor i Aarhus, 114. — Morten, Pr. i Viborg, 182.
- Ribe, Stift, 562—74.
- Riber, Peder, Provst, Pr. i Raarup, 601—2.
- Richter, Henrik Wolradt, Borgmester i Fredericia, Kammerraad, 150.
- Riemann, Peter Jerndorf Storm, Pr. i Fakse, 566 ff.
- Riisbrigh, Børge, Prof., 123—4.
- Rittmeyer, Johann, Provst i Marienberg, 161, 182.
- Rod, Tord, Lensmand i Bergen, 502.
- Rodenburg, Johann, Borgmester i Hamburg, 311, 318, 357—8.
- Roggenkamp, Albert August, Pr. i Næstved, 124, 143.
- Rohde, Andreas Peter, Provst, Pr. i Mariager, 670.
- Rohn, Anthon Christopher, Pr. ved Petri K. i Kbh., 123. — Dethlef, Major, 123.
- Rose, Ole, Degn i Højby, 148.
- Rosendahl, Ellen, Klosterfrøken,

- 586, 593. — Johan Peter, Kammerraad, Kontorchef, 586, 593.
- Rosenkrantz, Gottlob Emil Georg Frederik Baron, Stiftamtmand i Viborg, 628. — Holger, den Lærde, 36, 39, 61, 63, 75, 685—6. — Oluf Nielsen, til Vallø, Rigsraad, 319. — Palle, til Krænkerup, 466—7.
- Rosensparre, Oluf, til Skarhult, 466.
- Rosenørn, Matthias Hans, Amtmand i Randers, 654.
- Rosenørn-Teilmann, Christian Peder Theodor, Minister, 190, 207, 208, 211, 212, 213, 215.
- Rosing, Hans Clausen, Pr. i Dalby, 465.
- Roskilde, 188 ff. — Skole, 382 f.
- Rostock, 36, 299 ff., 376.
- Rostrup, Laurits, til Restrup, 474. — Søren Kaspar William, Cand. jur., Snedkermester, 230.
- Roterodamus, se Erasmus.
- Rothe, Caspar Peter, til Urup, Landsdommer, 124. — Peter Conrad, Dr. theol., Stiftsprovst i Kbh., 188, 189 f., 194 ff., 199, 203, 204 ff., 208, 214, 600. — William, Dr. theol., Pr. i Vemelev, 591, 592.
- Rothenborg, Morten Trane, Pr. ved Kbh.s civile Arresthus, 141.
- Rudkøbing, Skole, 381—2.
- Rumbler, Christian, Møller i Esrom, 467.
- Rummelhoff, Albertine Charlotte Henriette Emilie, g. m. F. Sannom, 606.
- Ry, Tyrsting Hrd., 622, 624.
- Röd, Christoffer Andersson, svensk Udsending, 289, 311, 357, 360 f.
- Rønne, Carl Christian Frederik, Frimenighedspr. i Høve, 675. — Marcus Clod, Pr. i Magleby, 605, 607, (609). — Peter Bone Falk, Pr. i Sønderup, 675.
- Rønnow, Joachim, Biskop i Roskilde, 283, 373, 501.
- Rørdam, Georgine Samsine, g. m. A. C. L. Heiberg, 591. — Hans Christian, Dr. theol., Pr. i Hammer, 190, 209, 210, 211, 212, 213, 217. — Holger Frederik, Kirkehistoriker, 45, 63, 72, 73, 218, 456, 577, 578, 591. — Thomas Skat, Biskop, 183, 582, 591.
- Saabye, Peder, Rektor i Aarhus, 114.
- Sadolin, Jørgen Jensen, Biskop i Odense, 58.
- Samsing, Clemens, Pr. til Thjødling, 147.
- Samuelson, Daniel, Pr. i Bavelse, 462.
- Sandberg, Elsebe (— 1580 —), 227. — Mogens, Klokker, 144—5.
- Sannom, Fritz, Læge paa Ende-lave, 606.
- Sanny, Carl Frederik, resid. Kap. i Maribo, 144.
- Sartor, Salomon, Bogtrykker, 59, 66.
- Savignani, Emilio, Jesuiterpater i Firenze, 541.
- Saxe, Michael, Hofpræst i Ohrdruf, 182.
- Saxtorph, Peder, Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 174, 176, 183, 184.
- Scavenius, Laurids Mortensen, Biskop, 68.
- Schaarup, Nicolaus Jacob, Pr. i Ø. Brønderslev, 589.
- Schade, Jesper (Caspar), Rektor i Roskilde, 382—3. — Johann

- Caspar, Pr. i Berlin, 165, 174, 175, 178, 180, 182.
- Schaltz, Peder, Pr. i Herstedøster-
vester, 139.
- Scharling, Carl Henrik, Prof., 50, 603. — Peter Jørgen Christian, Pr. i Randers, 600—1, 654, 657, 661, 671, 673.
- Schaumburg, Ditlev Pentz, Pr. i Tolstrup, 651.
- Scheid, Christian Ludvig, Prof., kgl. Historiograf, 124.
- Schildener, Karl, Prof., Overbibliotekar i Greifswald, 293.
- Schinmeyer, Johann Christoph, Pr. i Tønning, 176, 177, 180.
- Schiønning, Jørgen Leth, Pr. i Kallehave, 111—12, 124—5, 152.
- Schjødte, Andreas Ferdinand, resid. Kap. ved Domk. i Aarhus, 578, 579, 587, 589, 596, 624—5, 641, 644, 648, 676—7.
- Schjørring, Jens Nicolai Ludvig, Pr. i Ørslev, 452.
- Schmid, Erasmus, Prof. i Wittenberg, 33, 75.
- Schmidt, Diderik Nicolai Blicher, Pr. i Munkebo, 231. — Jens Christian, Pr. i Tyrsted, 574.
- v. Schmidten, Ulrik Christian, Generalkrigskommissær, Borgmester i Aarhus, 652.
- Schnabel, Christian, Rektor i Roskilde, 125.
- Schreuder, Hans Paludan Smith, norsk Missionsbiskop, 503.
- Schrøder, Johannes, Prof., Rektor ved Frederiksborg Skole, 101, 105, 107, 111, 113, 124, 125—6, 132, 139, 140, 141, 145, 149, 154, 155, 159, 387.
- Schumacher, Andreas, Amtmand i Segeberg, 123, 126, 152. — Karl Theodor, Konrektor i Flensborg, 440—45, 450. — Poul Gerhard, Sekretær i Tyske Kancelli, 152.
- Schwartzkopff, Andreas, Student, 155. — Edvard, Litterat, 100.
- Schwermann, Thomas Hans, Pr. i Aarby, 157.
- Schytte, Niels Knudsen, Pr. i Hemmet, 473.
- Schäffer (Schæffer), Anton, Stutmester, 108, 109, 714. — Christine Sophie, g. m. P. Dalhoff, 109. — Frederik, Student, 139. — Malene Dorteia, g. m. H. J. Dahl, 108. — Peder († 1775), Stutmester, 102, 106, 110, 123, 138.
- Scriver, Christian, Overhofprædikant i Quedlinburg, 167, 171, 176, 178.
- Secher, Vilhelm Adolf, Rigsarkivar, 456.
- Seeger, Valdemar, Lokalhistoriker, 678—9.
- Sehested, Christian Thomesen, Kansler, 64.
- Seidelin, Ferdinand Emil, Pr. ved Frue K. i Aarhus, 574, 579, 598—9, 654, 657.
- Serritslev, Vor Hrd., 643.
- Servet, Michael, spansk Teolog, 54.
- Seydlitz, Christian Gotthold, Prof. i Odense, 126. — Johann August, Hofpræst, 126—7.
- Sibbern, Frederik Christian, Prof., 217.
- Siegumfeldt, Markus Anton, Pr. i Søften, 655.
- Sigbrit Villumsdatter, Christiern II's Raadgiverske, 256, 265, 273.
- Sigvardsen, Jacob, Student, 155.
- Simonsen, Peter Andreas Caspar, Provst, Pr. i Besser, 633—4, 636.
- Skamby, Skam Hrd., 225.

- Skeel, Jørgen, til Sostrup, Rigsmarsk, 471.
- Skinkel, Frederik, til Hald, Landsdommer, 124.
- Skorup, Gjern Hrd., 611.
- Skou, Jens Carl Christian, Provst, Pr. i Svindinge, 593, 614, 617, 629, 656.
- Skovgaard, Hans Andersen, Læge, 19.
- Skram, Niels, til Urup, 475. — Otto, til Hammergeard, 3, 4, 6—7, 18—19, 20, 21—32. — Peder, Rigsgadmiral, 357, 365.
- Slagelse, 468.
- Slagheck, Didrik, Ærkebisp i Lund, 251, 252 f., 263.
- Sleidanus, Johannes, Historieskriver, 40, 71.
- Smith, Henrik, Humanist, 292. — Troels Frederik Plum, Pr. i Skelskør, 609 f.
- Snodstrup, Ølstykke Hrd., 378, 384, 386 ff.
- Sodemann, Christian Frantz Henrik, Provst, Pr. i Klemensker, 230 ff.
- Sofie, Frederik I's Dronning, 307—8.
- Sommar, Magnus, Biskop i Strängnäs, (483), 509.
- Sondbye, Oluf, Student, 141.
- Sonthomb, Emanuel, (formentlig et Pseudonym), 161, 170, 172, 174.
- Soreth, Jean, Karmeliter, 247, 283.
- Spalatin, Georg, Pr. i Altenburg, 295.
- Sparre, Jeppe Tordsen, til Lyngbygaard, 366, 367. — Lars Siggeson, Rigsmarsk, 289, 311, 317, 318, 359, 360, 361.
- Spener, Philipp Jacob, Provst i Berlin, 161, 168, 172, 174, 182.
- Speratus, Paulus, Biskop af Samland, 495.
- Spinoza, Benedict, Filosof, 514, 523—8, 554.
- Stage, Agatha Elisabeth, g. m. M. J. Thygesen, 386—7. — Dorthé Cathrine, 386. — Hans, Pr. i Ørsted, 224, 228. — Jens, Pr. i Fjellerup, 158, 386, 397—8. — Jens Hansen, Bonde i Tranderup, 379, (381), (384). — Johan Adolph, Pr. i Junget, 157, 386. — Peder Christian, Huslærer paa Hasseldorf, 104, 158, 387. — Rasmus Jensen, Pr. i Snodstrup, 158, 378—414.
- Star, Niels, Pr. i Hjermind, 474.
- Steenbuch, Hans, Prof. theol., 384.
- Steffen (— 1507 —), Pr. i Gauerlund, 470.
- Stege, 220.
- Sten (Stienn), Christen, Pr. i Føvling, 221.
- Stenbock, Gustaf Olsson, svensk Udsending, 311, 357, 360 f.
- Stensen (Steno), Niels, Biskop, Anatom, Geolog, 511—53.
- Sthen, Hans Christensen, Pr. i Helsingør, Psalmedigter, 172, 179.
- Stilling, Vilhelm Schalstrup, Pr. i Vejerslev, 611.
- Stolpe, Sven, svensk Forf., 535.
- Storch, Christian Ferdinand, Pr. i Gjerslev, 568—9, 636.
- Storm, Lorentz, Student, 138—9.
- Stouby, Bjerger Hrd., 596 f., 601.
- Stougaard, Anna Marie, g. m. H. P. Mollerup, 621. — Jens, Prof., Rektor i Aarhus, 621.
- Stralsund, 294, 300, 309, 311, 376.
- Stricker, Peter Adolph, Pr. i Græsted, 588—9.
- Struensee, Adam, Generalsuper-

- intendent, 181, 182. — Johann Friedrich, Gehejmekabinetminister, 127.
- Stub, Ivar, Prof., 680—7.
- Stutte, Johann, Raadmand i Danzig, 311, 318.
- Stygge, Niels, til Nøragergaard, 465.
- Suhm, Peter Frederik, Historiker, 100.
- Sundby, Ivar, Degn i Søborg, 147.
- Swammerdam, Jan, hollandsk Naturforsker, 532.
- Svane, Hans, Ærkebiskop, 88, 93 ff.
- Swane, Hans Jørgen, Biskop i Viborg, 623.
- Svaning, Hans, kgl. Historiograf, 259 f., 291, 297. — Hans, Pr. i Besser, 57, 463.
- Svave, Eleonore († 1624), 225. — Elisabeth († 1618), 225.
- Sveistrup, Hans Kristian Janus Nikolaj Balthasar Krarup, Pr. i Vejen, 565.
- Svendsen, Hans Jørgen Marius, Pr. i Jelling, 582. — Niels, Pr. i Bedsted, 220.
- Sylow, Thomas Edvard, Pr. til Snaasen, 144.
- Sylvius (de le Bois), Franciscus, Prof. i Leiden, 514, 530. — Johannes, Pr. i Amsterdam, 523—4, 550, 551—2.
- Søfde, Färs Hrd., Skaane, 467.
- Sølling, Hans Adolph, Provst, Pr. i Haslund, 652. — Samuel Anton, Pr. i Hvalsø, 589.
- Sønder Omme, Nørvang Hrd., 566 ff.
- Søren (— 1551 —), Pr. i Selde, 224.
- Sørensen, Hans, Stiftsprovst i Aarhus, 564, 602 f., 625, 634—5, 636, 656, 671, 676. — Hans, Pr. i Guldbjerg, 471. — Laurits Severin, Stiftsprovst, Pr. i Kjeldby, 656. — Peder, Pr. i Øde Førslev, 470. — Peter Vinkel, Skolelærer paa Endelave, 606, 609.
- Søtoft, Vilhelmine Marie, f. Lütken, 599.
- Taftenberg, Peder, Pr. paa Holmsland, 140.
- Tauber, Johan Henrik, Rektor i Roskilde, 127.
- Tausen, Hans, Biskop i Ribe, 487.
- Taylor, Jeremy, Biskop i Down, 172.
- Teestrup, Hans, Degn i Vettorslev, 141.
- Tegetmeger, Heinrich, Hofpræst, 326.
- Teilmann, Jørgen, Valgmenighedspr. paa Bering Mark, 580, 582.
- Tetens, Peder, Rektor i Horsens, siden Biskop i Viborg, 112, 128.
- Thaning, Terkel, Pr. i Hellested, 193.
- Theigmeir, Justus, tysk Pr. i Køge, 480.
- Therkildsen, Carl, Pr. i Kallehave, 222, 479.
- Thestrup, Carl Hansen, Lærer ved Waisenhuset, 157. — Christian de, Prof. jur., 128, 151.
- Thiisvelde, Rasmus, Kapellan i Toten, 155.
- Thjørring, Jens Pedersen, Degn, 100.
- Thomsen, Jacob Nicolai Theodor, Pr. i Ørting, 638. — Niels, Pr. i Hem, 473.
- Thorsager, Ø. Lisbjerg Hrd., 638.
- Thott, Birgitte, til Turebyholm,

465. — Tage Ottesen, til Eriks-
holm, Rigsraad, 686.
- Thura, Albert, Pr. i Lejrskov, 173.
- Thurah, Diderik de, Kommandør-
kaptajn, Forfatter, 180.
- Thygesen, Gustav Elisa Ferdinand,
Pr. i Aagerup, 636. — Mourits
Jespersen, Pr. i Hvirring, 102,
155, 158, 386—7. — Thyge
Jespersen, Pr. i Klim, 154.
- Tilst, Hasle Hrd., 635 f., 639,
640 f.
- Tobiesen, Leopold Ernst Ludvig,
Provst, Pr. i Flemløse, 592, 634,
637, 641, 648.
- Toksværd, Francisca, g. m. Erik
Pontoppidan, 121. — Peder, Pr.
i Lundum, 121—2.
- Tolstrup, Johan Carl Vilhelm, An-
denpr. ved Roskilde Domk.,
211, 212, 213, 217.
- Tommerup, Knud, Pr. ved Hellig-
aandsk. i Kbh., 386.
- Top, Caj Anton, Degn i Karlebo,
135, 142. — Peder Christian, Pr.
i Karlebo, 135.
- Torm, Erik, Borgmester i Kbh.,
128, 142. — Ulrik Frederik,
Provst, Pr. i Stillinge, 128, 142.
- Trampe, Jørgen Ditlev Greve, til
Urup, 124.
- Tranberg, Niels Carl Christian, Pr.
i Baarse, 570.
- Trankebar, 425 ff.
- Trellund, Frederik, Student, 150.
- Treschow, Gerhard, Pr. ved Trini-
tatis K. i Kbh., 129, 156, 410,
411.
- Trojel, Albert, resid. Kap. ved Vor
Frelsers K. paa Christianshavn,
129, 173, 177. — Poul Ludvig,
Pr. i Skivholme, 570. — Tho-
mas, Prokurator i Hillerød, 129.
- Trolle, Børge, Fodermarsk, 366, 367.
- Trondhjem, 43, 77, 78—9.
- Tryde, Eggert Christopher, Stifts-
provst i Kbh., 200.
- Tschirnhausen, Ehrenfried, tysk
Matematiker, 526.
- Tunø, Samsø Hrd., 580.
- Tuxen, Manderup, resid. Kap. ved
Vor Frelsers K. paa Christians-
havn, 140. — Peter, Pr. i Ø.
Egesborg, 466—7.
- Ulfeld, Jacob, Rigskansler, 3, 9,
16—17. — Mogens, Rigsadmiral,
682, 683—4.
- Ulfstand, Melchior, til Kærgaards-
holm, 221.
- Urlev, Bjerge Hrd., 667 f.
- Urne, Christopher, Rigskansler,
686. — Frants, til Hindema, 225.
— Jørgen († 1560), Lensmand,
307. — Knud, til Aarsmark,
476—7.
- Ursin, Georg (Jørgen), Pr. i Nak-
skov, 182.
- Ussing, August Frederik Christian,
Provst, Pr. i Skelskør, 645—6,
667, 668, 669.
- v. Utenhof, Wolfgang, Kansler,
328, (331), 357.
- Wadskiær, Christian · Frederik,
Prof., 129—30.
- Wagtman, Niels Johan, Provst,
Pr. i Besser, 580, 632, 633, 650.
- Vahl, Jens, Provst, Pr. i N. Vedby,
563—4, 599, 603, 639.
- Wahl, Niels, Pr. i Gjerslev, 141.
- Waldkirch, Henrik, Bogtrykker,
56, 57, 58, 61, 64, 69, 73.
- Walenburch, Brødrene, Adrian og
Petrus, katolske Apologeter, 549
—50.

- Valeur, Jens Kaspar Verner, Pr. i Ledøje, 598, 599. — Johannes Meller, Pr. i Vitten, 598.
- Walkendorf, Erik, Ærkebiskop i Trondhjem, 251 f., 252.
- Wall, Jens, Pr. i Damsholte, 156.
- v. Wallenstein, Werner, hessisk Marsk, 310, 359, 364—5, (370), 374—5.
- Wandal, Hans, Prof. theol., 131.
- Wardenberg, Zutfeld, pavelig Protonotarius, 509.
- Vater, Daniel Christjern, Pr. i Hunseby, 660.
- Vedel, Anders Sørensen, Historiker, 290, 291, 292. — Hans, Pr. i Resen-Humlum, 224.
- Wedel, Andreas Christian, Pr. i Daler, 418. — Hans, Degn, 158. — Jens Daniel, Pr. i Gyrstinge, 158. — Nissenius, Degn i Asminderød, 158. — Peder, Slotspræst ved Frederiksborg, 106, 142, 148, 158, 679. — Poul, Pr. i Jelling, 147.
- Wedell, Vilhelm Carl Joachim Ove Casper Bendt Lensgreve, til Wedelsborg, 669.
- Wegener, Herman Treschow, Student, 156.
- Wegge, Adam Antonsen, Staldskriver ved Frederiksborg, 154.
- Weghorst, Henrik, Prof., 383.
- Weis, Carl Mettus, Departementschef, 192—3.
- Weissendunch, Stephan, Student, 156.
- Vejerslev, Houlbjerg Hrd., 611, 612 f.
- Vejle, Hans Knudsen, Biskop i Odense, 38, 685.
- Welding, Christian, Pr. til Inderøen, 130, 156.
- v. Veltheim, Christoffer, Feltherre, 366, 367.
- Vemmelev, Slagelse Hrd., 591—2.
- v. Wenlach, Jürgen, brunsvigsk Marsk, 364.
- v. Werden, Aksel, Hofmand, 366, 367. — Johann, Borgmester i Danzig, 311, 318, 357, 358.
- Vergerio, Pietro Paolo, pavelig Nuntius, 506.
- Werlauff, Erich Christian, Overbibliotekar, Historiker, 294, 295, 297 ff., 304.
- Vesalius, Andreas, Læge, 515—6, 521.
- Wessel, Frantz, Borgmester i Stralsund, 294, 311. — Hans Peder, Student, 152.
- West, Johan Vilhelm, Pr. i Hellested, 192.
- Westerholt, Jørgen, Mag., 130.
- Wexels, Wilhelm Andreas, Pr. ved Vor Frelser's K. i Christiania, 447, 448 f.
- Veze, Johan, Ærkebisp i Lund, 263.
- Wiberg, Sophus Vilhelm, Pr. i Jordløse, 218 ff., 456 ff.
- Wichfeld, Jørgen, til Engestofte, Kammerherre, 208, 536.
- Wied, Rasmus Jens Georg Carl, Pr. i Humble, 572—3.
- Villadsen, Tilemand, Slotspræst ved Frederiksborg, 469.
- Wilsgaard, Hans, Pr. i Alsted, 148.
- Vilstrup, Andreas Fabricius Krarup, Provst, Pr. i Bjerregrav, 602, 674, 676.
- Wind, Frederik Vilhelm, Pr. i Skive, 157.
- Windekilde, Christopher, adj. Pr. i Lyngø, 143. — Hans, Student, 148. — Niels, Pr. i Vilstrup, 125, 142.

- Winding, Anders, Pr. i Storning, 121, 142.
- Winsløw, Jacob Benignus, Prof. i Paris, Konvertit, 532—3.
- Winther, Valdemar Julius, Pr. i Kastrup, 622—3, 623—4.
- Wismar, 376.
- With, Jesper, Kaptajn, 426. — Karl Henrik, Overskoledirektør, 202—3, 631—2.
- Wittenberg, 33 ff., 293, 505—6.
- Wivet, Frederik Wilhelm, Højesteretsadvokat, 130.
- Vogelius, Peder, Pr. ved Helligaandskirken i Kbh., 130.
- Woldum, Morten, Provst, Pr. i Hvirring, 123—4.
- Wolthersdorf, Joachim, herrnhutisk Missionær, 425, 427, 431.
- Worm, Jens, Prof., Rektor i Aarhus, 103—4. — Ole, Prof., 66 ff., 75.
- Vormordsen, Frands, Biskop i Lund, 45.
- Vorstius, Conrad, Prof. i Leiden, 682, 684—5.
- Worsøe, Søren Laurits Hans Christian Emil, Pr. i Stadil, 572.
- Vorup, Galtens Hrd., 587—8.
- Wrangel, Jørgen (— ca. 1620 —), 12.
- Wudrian, Valentin, Pr. ved St. Petri K. i Hamburg, 172.
- Wulff, Christian Frederik, Pr. i Stege, 631—2, 659.
- Wøldike, Marcus, Prof. theol., 130, 131.
- Völkel, Dr., Biskop i Kiel, 447.
- Yle (— 1537 —), Pr. i Høislev, 478.
- Zarth, Jochum Frederik, Provst, Pr. i Ølstykke, 135—6.
- Zahrtmann, Jacob Nicolaj, Pr. ved Frue K. i Aarhus, 619, 675, 676.
- v. Zedlitz-Neukirch, Konstantin, preussisk Civilkommissær, 233, 440.
- Zinzendorf, Nicolaus Ludwig Greve af, 421, 427 f.
- Zuschlag, Hans Christian, Student, 146. — Johannes, Pr. i Haraldsted, 146.
- Zwergius, Ditlev Gotthard, Provst, Pr. i Slangerup, 131—2.
- Zwingli, Ulrich, Reformator, 54.
- Ørnborg, Frederik Julius, Pr. i Haslund, 652, 659—60.
- Østerby, Daler S., 415 ff.
- Øster Tørslev, Gjerlev Hrd., 587.

Rettelser:

- S. 101 Note 3 L. 1: S. 15, læs S. 151.
- S. 109 Note 1 L. 1: P. Schäffer, læs A. Schäffer.
- S. 169 Note 8 L. 1: J. Schmitgen er blot Bogtrykkeren, der har udgivet Bogen; den er oversat af Sophie Bille.